

AKA

Handwritten text, possibly a name or title.

Handwritten text, possibly a name or title.

Handwritten text, possibly a name or title.

Small handwritten mark or character.

АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР
ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА

ФАНЕТЫКА

беларускай
літаратурнай
мовы

МІНСК
«НАВУКА І ТЭХНІКА»
1989

Книга содержит описание звукового строя современного белорусского литературного языка. Даются артикуляционные и акустические характеристики белорусских звуков, их фонологическая интерпретация, а также приводятся данные по восприятию разных звуковых единиц носителями белорусского языка. Впервые в белорусской фонетике обобщаются сведения о сочетаемости звуков в исконно белорусской и заимствованной лексике. Книга иллюстрирована.

Рассчитана на языковедов, преподавателей и студентов филологических факультетов, учителей средних школ.

Аўтары:

В. Р. Бурлыка (р. 2 § 12), Л. Ц. Выгонная (Уводзіны § 5—7, р. 4 § 1—19, р. 5, 6), Г. В. Лосік (р. 3 § 2, 3, 5, 10—12, р. 4 § 20—22), А. І. Падлужны (Уводзіны § 1—4, 8, р. 1, 2 § 1—11, р. 3 § 1—4, 6—9, р. 7)

Рэдактар

д-р філал. навук А. І. Падлужны

Рэцэнзенты:

канд. філал. навук Л. М. Грыгор'ева,
канд. філал. навук Я. М. Камароўскі,
канд. філал. навук Ф. Д. Клімчук

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлыка, Л. Ц. Ф 21 Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны; Рэд. А. І. Падлужны. — Мн.:
Навука і тэхніка, 1989. — 335 с.
ISBN 5-343-00292-7.

Фонетика белорусского литературного языка.

Кніга змяшчае апісанне гукавога ладу сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Даюцца артыкуляцыйныя і акустычныя характарыстыкі беларускіх гукаў, іх фаналагічная інтэрпрэтацыя, а таксама прыводзяцца даныя па ўспрымання розных гукавых адзінак носбітамі беларускай мовы. Упершыню ў беларускай фанетыцы абагульняюцца звесткі аб спалучэнні гукаў у спрадвечна беларускай і запазычанай лексіцы. Кніга ілюстравана.

Разлічана на мовазнаўцаў, выкладчыкаў і студэнтаў філалагічных факультэтаў, настаўнікаў сярэдніх школ.

4602020100—056
Ф—————109—88
М 316(03)—89

ББК 81.2 Бел-1

ISBN 5-343-00292-7.

© Выдавецтва
«Навука і тэхніка», 1989.

УВОДЗІНЫ

§ 1. ВУСНАЯ МОВА У ПРАЦЭСЕ КАМУНІКАЦЫІ

Моўныя зносіны паміж людзьмі з дапамогай вуснай мовы складаюцца з асобных камунікатыўных актаў. У кожным такім акце ўдзельнічаюць гаворачая асоба і слухач, якія мяняюцца ролямі. Паміж імі адбываецца абмен інфармацыяй. Інфармацыя, якую хоча перадаць гаворачая асоба, фарміруецца ў мозгу і праходзіць там пэўныя этапы апрацоўкі, перш чым на яе аснове будзе створана вуснае выказванне, якое затым трапляе ў вуха слухача ў выглядзе гукавой хвалі. Яе дастаткова, каб зразумець сэнс сказанага (рыс. 1). Гукавая хваля выступае толькі як матэрыяльны носьбіт інфармацыі, бо сама інфармацыя (або сэнс) знаходзіцца па-за ёй, а іменна ў мозгу, дзе яна звязана асацыятыўнай сувязю з гэтым матэрыяльным носьбітам. Узаемаразуменне дасягаецца ў той ступені, у якой супадаюць асацыятыўныя сувязі паміж сэнсам і яго матэрыяльным носьбітам ва ўдзельнікаў камунікацыі.

Можна дапусціць, што сэнс, які з'яўляецца мэтай камунікацыі, захоўваецца ў мозгу ў выглядзе пэўнага абстрактнага запісу. Пра гэта сведчыць, напрыклад, такі факт, што адзін і той жа змест можна перадаць рознымі слоўнымі сродкамі. Змест праслуханага апавядання або лекцыі мы звычайна перадаём «сваімі словамі» з любой ступенню падрабязнасці. Гэта немагчыма было б зрабіць, каб ён быў запісаны ў памяці ў форме, як мы яго пачулі.

Для паспяховых моўных зносін у памяці гаворачай асобы і слухача павінен быць слоўнік. Магчыма, гэта слоўнік марфем, якія з дапамогай граматыкі пры камунікацыі афармляюцца ў словы. Сапраўды, у радзе выпадкаў нават ніколі не чуае слова становіцца зразумелым на аснове яго марфемнай будовы. Такім шляхам разумеюцца аказіяналізмы (словы, створаныя ў сувязі з канкрэтнай сітуацыяй), якія мы знаходзім і ў паэтычнай мове і якія не з'яўляюцца рэдкасцю ў гутарковай мове. Відавочна, «словы» памяці не разгорнуты ў часе і не маюць гукавой абалонкі.

Для таго каб перадаць сэнс, словы павінны быць арганізаваны ў больш буйныя адзінкі па правілах граматыкі. Граматычнае афармленне і фарміраванне слоў адбываецца паралельна, бо іх выбар азначае і наданне ім пэўнага граматычнага значэння, а ўключэнне іх у фразу суправаджаецца выбарам форм. Пры гэтым абавязкова ўлічваецца сінанімічнасць граматычных сродкаў.

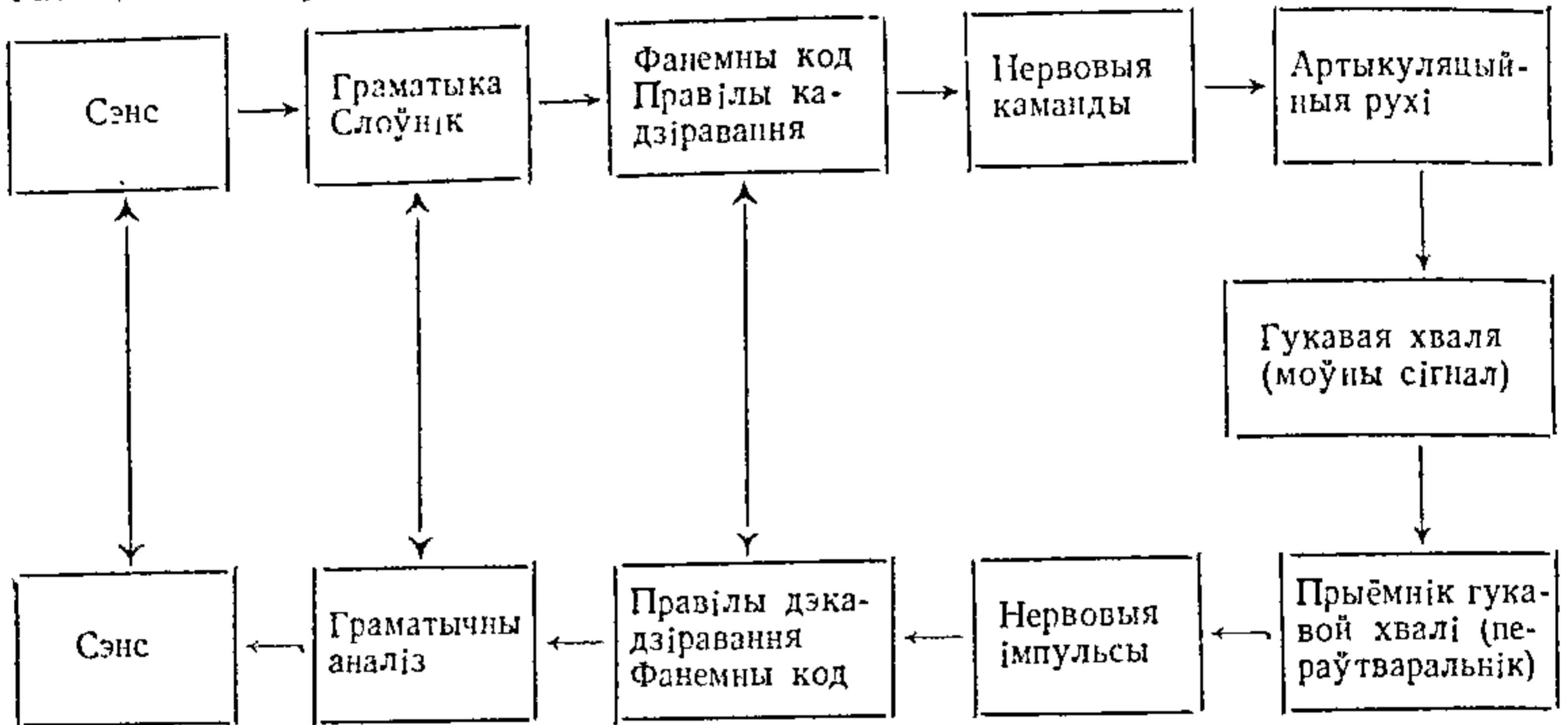
На наступным этапе адбываецца разгортванне выказвання ў часе, калі сціслае апісанне пераўтвараецца ў ланцужок фанем на аснове правіл, якія дазваляюць або забараняюць пэўную паслядоўнасць фанем. Для гэтага ў памяці носьбітаў мовы павінны быць фанемны алфавіт (або код) і правілы кадзіравання. Фанемны алфавіт прадугледж-

вае дыскрэтнасць (раздзельнасць) яго элементаў. Гэта азначае, што паміж двума суседнімі элементамі не можа быць ніякіх прамежкавых элементаў, бо яны павінны адрознівацца адзін ад аднаго.

У далейшым, для таго каб рэалізаваць закардыраванае паведамлен-

каб ажыццявіць больш дэталёвы аналіз. Таму першапачатковая інфармацыя аб паведамленні павінна пэўны час захоўвацца ў памяці і сцірацца з яе пасля таго, як будзе запісаны канчаткова зразумелы сэнс.

Часцей за ўсё слухач дае пацвярджэнне разумення прынятага вус-

Рыс. 1. Схема працэсу моўнай камунікацыі

не, неабходна падаць нервовыя каманды на органы мовы. У выніку іх дзеяння ў адпаведнасці з пададзенымі камандамі ўтвараецца гукавая хваля, якая і з'яўляецца знешнім выражэннем вуснай мовы.

Праз паветранае асяроддзе гукавая хваля дасягае вуха слухача, дзе пераўтвараецца ў нервовыя імпульсы, якія апрацоўваюцца ў мозгу слухача ў парадку, адваротным апісанаму вышэй. Аднак відавочна адна істотная асаблівасць. Яна вынікае з таго, што слухач не з'яўляецца працэсам, накіраваным на дасягненне разумення сэнсу. Гэта азначае, што ўсе астатнія этапы з'яўляюцца сродкамі дасягнення мэты. Таму яны выкарыстоўваюцца толькі ў той ступені, у якой гэта неабходна, каб з найменшымі намаганнямі зразумець сэнс. У выніку на кожным з указаных этапаў поўны аналіз неабавязковы. Але, калі ўзнікае неабходнасць, павінна быць магчымасць звярнуцца да таго або іншага этапу,

нага паведамлення, г. зн. паміж гаворачай асобай і слухачом існуе адваротная сувязь. Адсутнасць такой адваротнай сувязі ўскладняе працэс гаварэння, паколькі ў такім выпадку гаворачая асоба павінна прадугледзець усе магчымыя непаразуменні, якія могуць узнікнуць у слухача ў сувязі са сказаным, калі яна хоча, каб яе зразумелі. Найлепш паразуменне дасягаецца ў дыялогу, у працэсе якога ўдакладняецца ўсё неабходнае аб прадмеце гутаркі. Ва ўстанаўленні адваротнай сувязі зацікаўлены абодва ўдзельнікі камунікацыі, аднак больш зацікаўленым з'яўляецца слухач.

Гаварэнне ад пачатку і да канца прасякнута адваротнымі сувязямі і без іх не можа ажыццявіцца. Акт гаварэння ўяўляе сабой у мініяцюры ўвесь камунікатыўны працэс, бо гаворачая асоба слухае сябе і кантралюе, як удалося рэалізаваць перадачу сэнсу на ўсіх этапах. Заўважаныя памылкі адразу выпраўля-

юцца: перафразуецца паведамленне, калі здалося, што не так падобраны словы; выпраўляюцца формы слоў, мяняецца іх парадак, калі заўважаны памылкі на граматычным узроўні; робяцца паўторы, калі гаворачая асоба адчула, што нешта не так вымаўлена.

Прамым доказам існавання адваротнай сувязі паміж фанемным кодам і яго рэалізацыяй у гукавой хвалі з'яўляецца штучнае заіканне (эфект Лі). Яно ўзнікае тады, калі чалавек чуе сказанае ім з затрымкай у часе ад 1/5 да 2/5 секунды, і выражаецца ў тым, што чалавек пачынае паўтараць толькі што сказаны склад, пакуль яго не пачуе. У іншых

выпадках празмерна расцягваюцца галосныя гукі, што прыводзіць да значных скажэнняў інтанацыі. Немагчымасць кантролю ў выпадку адсутнасці слыху прыводзіць да страты вуснай мовы. Калі слых згублены ў раннім дзяцінстве, чалавек становіцца нямым. Страта слыху дарослым прыводзіць да значнага пагаршэння яго мовы. Калі чалавек гаворыць у шуме, ён значна павялічвае сілу свайго голасу (эфект Ламбарда). Можна штучна стварыць умовы, калі гаворачая асоба будзе чуць сваю мову з пэўнымі частотнымі скажэннямі. Тады і гаворыць яна будзе са скажэннямі (эфект Тамаіса).

§ 2. ВУСНАЯ І ПІСЬМОВАЯ МОВА

З аналізу камунікатыўнага працэсу вынікае, што матэрыяльным сродкам, з дапамогай якога ажыццяўляюцца моўныя зносіны, можа быць не толькі гукавая хваля. І сапраўды, глуханямыя ажыццяўляюць зносіны ў сваім асяроддзі з дапамогай жэстаў і дактыльнай мовы, сляпя карыстаюцца азбукай Бройля, якую яны ўспрымаюць пальцамі. Нарэшце, чалавек з даўніх часоў карыстаецца пісьмовай формай мовы. Можна ўявіць сабе ў якасці пераносчыкаў моўнай інфармацыі і іншыя віды матэрыі, даступныя органам пачуццяў чалавека.

Але найбольш дасканалым сродкам зносін з'яўляецца вусная мова. Па-першае, для яе ўтварэння выкарыстоўваюцца органы, якія не заняты ў працэсе працоўнай дзейнасці. Па-другое, толькі гукавымі сігналамі можна абменьвацца ў выпадках, калі ўдзельнікі камунікатыўнага акту не бачаць адзін аднаго (напрыклад, у цемры) або калі ўдзельнікаў камунікацыі больш чым два. Таму, акрамя пісьмовай мовы, іншыя віды зносін выкарыстоўваюцца толькі пры спецыфічных абставінах камунікацыі (напрыклад, жэставая мова — пры адсутнасці слыху і г. д.).

Вусная мова натуральна стала вядучым сродкам зносін. Яе ўзнікненне цесна звязана з развіццём і ўдасканаленнем гукавых сродкаў сігналізацыі, якія задоўга да з'яўлення чалавека былі шырока распаўсюджаны ў жывёльным свеце, з эвалюцыяй органаў мовы і члена-раздзельным вымаўленнем гукаў. Ф. Энгельс піша, што патрэба сказаць нешта адзін аднаму стварыла сабе свой орган. Неразвітая гартань малпы паволі, але няўхільна пераўтваралася для ўсё больш развітой мадуляцыі, а органы рота паступова навучаліся вымаўляць адзін члена-раздзельны гук за другім. Паступовае развіццё мовы суправаджалася ўдасканаленнем органа слыху, якое прывяло да таго, што мова і ўсе астатнія гукавыя сігналы пачалі ўспрымацца па-рознаму.

Відавочным недахопам вуснай мовы з'яўляецца тое, што яна не захоўваецца ў часе, абмежавана ў прасторы. Грамафоны, патэфоны і магнітафоны, якія дазваляюць кансерваваць вусную мову, паявіліся параўнальна нядаўна. Уся ж папярэдняя гісторыя не ведала гэтых сродкаў. Таму вялікім адкрыццём чалавецтва з'явілася вынаходства пісьма. Пісьмовая форма мовы да-

звאלяе захаваць моўную інфармацыю ў часе, перадаваць яе на любыя адлегласці. Каштоўныя ўласцівасці пісьмовай формы мовы забяспечвалі ёй усё большую і большую ролю ў жыцці грамадства. У цяперашні час яе значэнне настолькі павялічылася, што мы не можам і мысліць сябе без яе існавання, яна пранікла ва ўсе сферы чалавечай дзейнасці. Пісьмовая мова стала ў наш час адной з важнейшых форм зносін людзей, нягледзячы на тое, што на гэты сродак зносін чалавецтва траціць значна больш намаганняў, чым на вусную. Дастаткова прыпомніць, што толькі на матэрыял для яе — паперу працуюць цэлыя галіны прамысловасці. Калі дадаць сюды кнігадрукаванне і яго абслугоўванне, абучэнне кожнага чалавека грамаце, дык становіцца відавочным, што за захаванне мовы ў прасторы і часе чалавек плаціць не так і мала.

Пісьмовая мова служыць не толькі сродкам зносін паміж людзьмі, якія складаюць грамадства ў той або іншы час, але і звязвае пакаленні. Праз яе мы знаёмімся з вопытам папярэдніх эпох, што забяспечвае далейшы прагрэс. У пісьмовай мове замацоўваюцца вынікі разумовай дзейнасці людзей і праз кнігі становяцца набыткам мільёнаў. Пісьмовая мова дазваляе захаваць творы мастацкай літаратуры ў тым выглядзе, у якім яны былі створаны мастакамі слова розных эпох.

Такім чынам, ужо ў функцыях вуснай і пісьмовай мовы ёсць адрозненні, дзякуючы чаму гэтыя формы не супрацьстаяць, а дапаўняюць адна адну. Калі вусная мова больш звязана з сітуацыяй, дык пісьмовая значна менш сітуацыйна абмежавана. Пры вусным маўленні звычайна ў наяўнасці абодва ўдзельнікі камунікатыўнага працэсу, пры пісьмовым — адрасат звычайна аддалены ад карэспандэнта. Іменна таму пісьмовая мова патрабуе больш пільнай апрацоўкі: карэспандэнт павінен прадугледзець усе непаразу-

менні, якія могуць узнікнуць пры чытанні; у большасці выпадкаў, калі не ставіцца спецыяльная мэта, неабходна пазбегнуць і двухсэнсоўнага разумення. Для стварэння пісьмовых тэкстаў затрачваецца значна больш часу, бо фарміраванне іх знакаў не такая лёгкая справа, як утварэнне знакаў вуснай мовы. Пісьмовая мова ствараецца ў адрыве ад вытворчага працэсу, патрабуе дадатковых прылад, у той час як вусная мова можа функцыяніраваць і ў час вытворчага працэсу. Ёсць адрозненні ў засваенні абедзвюх форм.

Большасць моў у цяперашні час карыстаецца літарным пісьмом. Пісьмовую мову трэба разглядаць як вытворную ад вуснай, бо графічныя сродкі непасрэдна не звязваюцца з паняццямі, а прызначаны для адлюстравання вуснай мовы. Таму звычайна разуменню пісьмовай мовы папярэднічае разуменне вуснай. Толькі ў выпадку з глуханямымі пісьмовая мова можа непасрэдна звязвацца з адлюстраваннем рэчаіснасці, а не вуснай мовы. Тое ж часам бывае і з разуменнем замежнай мовы, калі яна засвойваецца толькі праз пісьмовыя тэксты, але звычайна і ў гэтым выпадку яны пераводзяцца ў вусную форму, хоць і недакладна, бо разуменне пісьма адбываецца праз чытанне. Літар і знакаў прыпынку зусім недастаткова, каб з дакладнасцю перадаць усе гукавыя сродкі, якія звязаны з інфармацыяй. Значная частка іх у пісьмовай форме перадаецца лексічнымі сродкамі. У гэтым сэнсе пісьмовая мова з'яўляецца значна менш эканомнай, чым вусная. Будучы другаснай, пісьмовая мова тым не менш аказвае ўплыў на вусную, асабліва ў сувязі з развіццём сродкаў масавай камунікацыі (радыё, тэлебачанне). Пры масавай камунікацыі адбываецца такі ж разрыў паміж гаворакай асобай і слухачамі, як паміж адрасатам і карэспандэнтам, што прымушае загадзя рыхтаваць прамову ў

пісьмовай форме. Чытанне таксама пакідае свой след на вусным маўленні.

Агульным для абедзвюх форм мовы з'яўляецца тое, што адна і другая — матэрыяльныя носьбіты моўнай інфармацыі. Для таго каб выконваць гэту ролю, яны павінны быць арганізаваны пэўным чынам. У вуснай мове гукавая хваля павінна быць арганізавана так, каб забяспечыць яе ўспрыманне па дыскрэтных элементах, якія атаясамліваюцца з элементамі фанемнага кода. Пісьмовая мова прадстаўлена дыскрэтнымі элементамі алфавіту. Як на вуснай, так і на пісьмовай мове

ляжыць адбітак індывідуальнасці таго, хто яе ўтварае. Аднак агульныя рысы пісьмовай і вуснай мовы рэалізуюцца рознымі матэрыяльнымі сродкамі, і іх арганізацыя істотна адрозніваецца. Таму і апісанні вуснай і пісьмовай форм мовы не супадаюць. Для тэарэтычных і рада практычных мэт, у тым ліку і для навучання мове, найбольш важнае значэнне мае апісанне вуснай формы мовы. Яно ўзрастае ў сувязі з тым, што пісьмовая мова не можа быць навукова прадстаўлена без пярэдняга ўсебаковага вывучэння вуснай мовы.

§ 3. ВУСНАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ І ДЫЯЛЕКТНАЯ МОВА

Беларуская мова — гэта адзінства, у склад якога ўваходзяць дыялекты і літаратурная мова, якая цалкам не супадае ні з адным з дыялектаў і з'яўляецца якасна новай з'явай у параўнанні з імі. Дыялекты, або мясцовыя гаворкі, распаўсюджаны на абмежаванай тэрыторыі і выкарыстоўваюцца галоўным чынам для зносін людзей у бытавой сферы. Яны звычайна не маюць пісьмовай формы і адрозніваюцца паміж сабой у галіне фанетыкі, лексікі, марфалогіі, сінтаксісу. Але гэтыя адрозненні паміж дыялектамі адной мовы значна меншыя, чым паміж двюма нацыянальнымі мовамі.

Літаратурная мова выкарыстоўваецца для зносін усіх людзей нацыі. Яна мае вусную і пісьмовую форму, а сферы і функцыі яе выкарыстання значна шырэйшыя, чым дыялектаў. Літаратурная мова выступае як форма нацыянальнай культуры. Гэта — мова мастацкай літаратуры і навукі. Яна абслугоўвае ўсіх членаў нацыі ва ўсіх сферах вытворчасці і грамадскага жыцця. Для таго каб выконваць свае функцыі, літаратурная мова падпарадкоўваецца строгім нормам, якія распрацоўваюцца і абгрунтоўваюцца вучонымі-лінгві-

стамі. Асабліва гэта відавочна на пісьмовай форме мовы, якая цалкам рэгламентуецца правіламі арфаграфіі і пунктуацыі, слоўнікамі і граматыкамі.

Вусная літаратурная мова рэгламентуецца правіламі арфаэпіі. Яе граматычныя формы, словаўжыванне, сінтаксіс падпарадкоўваюцца тым жа правіламі, якім падпарадкоўваецца і пісьмовая мова. Таму вусная літаратурная мова — гэта мова адукаваных людзей. Разам з пісьмовай яна выконвае самыя розныя функцыі і абслугоўвае розныя сферы дзейнасці, у сувязі з чым у ёй выпрацоўваюцца функцыянальныя стылі: дзелавы, навуковы, публіцыстычны, стыль мастацкай літаратуры, якія адрозніваюцца паміж сабой у розных адносінах.

Вусная беларуская мова характарызуецца тым, што яе розныя дыялектныя варыянты і літаратурная мова адносна блізкія паміж сабой. Носьбіты розных дыялектаў без асаблівых цяжкасцей разумеюць адзін аднаго, як кожны з іх без спецыяльнага навучання разумее і літаратурную мову. Гэта азначае, што агульнае ў іх значна пераважае над свосасаблівым.

Большасць насельніцтва нашай рэспублікі валодае таксама і рускай літаратурнай мовай, якая выкарыстоўваецца не толькі як сродак міжнацыянальных зносін, але шырока распаўсюджана і як сродак зносін унутры нацыі. Асабліва гэта датычыць гарадскога насельніцтва, якое стала двухмоўным яшчэ да рэвалюцыі. У сувязі з гэтым назіраецца тэндэнцыя да паступовага размежавання сфер ужывання беларускай і рускай мовы. У афіцыйна-дзелавой сферы пераважае руская мова, у той час як у сферы, звязанай з мастацкай літаратурай, пануючае становішча беларускай мовы бяспрэчна. Письмовая форма беларускай літаратурнай мовы распаўсюджана шырэй, чым вусная.

Вусная літаратурная мова і дыялекты цесна ўзаемадзейнічаюць. З аднаго боку, дзякуючы сродкам масавай камунікацыі (радыё, тэлебачанне) літаратурнае вымаўленне аказвае моцны ўплыў на дыялектнае. Носьбіты дыялектнага маўлення паступова пазбаўляюцца выразных і найбольш яркіх фанетычных адрозненняў, якія характарызуюць іх дыялект, пашыраюць лексічны склад сваёй мовы. Межы паміж асобнымі мясцовымі гаворкамі становяцца ўсё больш расплыўчатымі і неакрэсленымі. З другога боку, несумненны ўплыў аказваюць і дыялекты на літаратурную мову. Звычайна носьбіты літаратурнага маўлення — гэта былыя прадстаўнікі дыялектнага маўлення. Паколькі фанетычны бок мовы не знаходзіцца ў цэнтры ўвагі пры камунікацыі, асобныя дыялектныя рысы захоўваюцца ў многіх людзей на доўгія гады і могуць нават перадавацца наступнаму пакаленню. З-за гэтага паміж літаратурным і дыялектным вымаўленнем няма рэзкай мяжы, узнікаюць шматлікія «адхіленні» ад літаратурных норм, супраць якіх вядзецца пастаянная барацьба.

Безумоўна, барацьба за чысціню літаратурнай мовы неабходна, бо

адсутнасць строгіх норм збядняе выразныя сродкі вуснай мовы і замаруджвае працэс стылявой дыферэнцыяцыі вымаўлення (гукавая стылістыка), што неабходна, каб яна (літаратурная мова) стала дасканалай формай нацыянальнай культуры. Як форма культуры (у прыватнасці, тэатральнай) вусная мова з'яўляецца не толькі сродкам перадачы сэнсавай інфармацыі.

У кожным выказванні, акрамя сэнсавай, перадаецца інфармацыя аб гаворачай асобе. Маюцца на ўвазе сродкі чыста ўмоўнага характару, напрыклад захаваныя ў вымаўленні дыялектныя асаблівасці, па якіх можна вызначыць паходжанне чалавека, або асаблівасці ў вымаўленні пажылых і маладых людзей, людзей рознага сацыяльнага становішча. Адступленне ад вымаўленчых норм прыводзіць да таго, што слухачы перастаюць рэагаваць на гэтыя сродкі. У выніку пры ўвасабленні вобразаў на сцэне часта атрымліваецца, што мова герояў не адпавядае іх характару, бо ненарматыўнае вымаўленне часам успрымаецца як сродак, які характарызуе чалавека.

Акрамя сродкаў, што характарызуюць асобу, у вуснай мове ёсць і спецыяльныя сродкі для таго, каб выклікаць у чытачоў пэўныя пачуцці. Тут маюцца на ўвазе толькі ўмоўныя сродкі, калі гаворачая асоба можа і не перажываць пэўнае пачуццё, а толькі імкнецца выклікаць яго ў суб'ядніка. Напрыклад, яшчэ Я. Ф. Карскі адзначаў, што ў беларускай мове для выражэння высокай ступені якасці выкарыстоўваецца расцягванне націскага галоснага і нават пасля яго можа быць маленькая паўза: *вялі-і...зны, пайню-ю...ткі*. Для ўзмацнення значэння якога-небудзь слова разам з узмацняльнымі часціцамі ўжываецца расцягванне як націскага галоснага, так і суседніх з ім зычных: *чэ-эрці, няхай т-табе*. Шырока выкарыстоўваюцца для гэтых мэт інтанацыйныя сродкі. Вывучэнне гэтых сродкаў і ўмелае іх

выкарыстанне срыяла б павышэнню якасці вуснай мовы. Зразумела, што іх невычэрпнай крыніцай з'яўляецца дыялектная мова.

Стылістычная дыферэнцыяцыя магчыма толькі тады, калі выпрацавана пэўнае нейтральнае вымаўленне, якое найбольш поўна перадае толькі сэнсавую інфармацыю, пазбягае перадачы ўмоўных сродкаў ха-

рактарыстыкі гаворачай асобы, не накіравана на выкліканне пэўных пачуццяў у слухача. Рэальна такое вымаўленне амаль не сустракаецца, але паняцце аб ім павінен мець кожны, хто хоча эфектыўна карыстацца вуснай мовай. Для таго каб такое паняцце склалася, патрэбна добра ведаць усе разнавіднасці вуснай нацыянальнай мовы.

§ 4. ФАНЕТЫКА, ЯЕ ПРАДМЕТ І МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Фанетыка (ад грэч. *phōnetikos* — гукавы) — раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы. Фанетыка даследуе гукавы састаў вуснай мовы, націск, склад, інтанацыю, змяненні гукаў у слове і больш буйных адзінках маўлення. Акрамя таго, паколькі літарнае пісьмо з'яўляецца вытворнай формай ад вуснай мовы, у кампетэнцыю фанетыкі ўваходзіць рад пытанняў з тэорыі пісьма, якую немагчыма зразумець без уліку асаблівасцей вуснай мовы. Гэта мае асаблівае дачыненне да беларускай пісьмовай мовы, у якой значную ролю адыгрывае так званы фанетычны прынцып арфаграфіі. Гукі як дыскрэтныя адзінкі вывучае сегментная фанетыка. Гукавымі сродкамі, якія ахопліваюць некалькі сегментаў (напрыклад, інтанацыя, націск), займаецца супraseгментная, або прасадычная, фанетыка. Цэнтральнае месца ў фанетыцы займае вывучэнне гукавога складу. З аналізу камунікатыўнага працэсу вынікае, што гукавую матэрыю мовы трэба вывучаць у чатырох аспектах, каб зразумець, як яна выкарыстоўваецца для перадачы моўнай інфармацыі і якое яе месца ў агульнай будове мовы.

Органы мовы павінны заняць пэўнае становішча, каб утварыўся пэўны гук. Неабходна вывучыць як самі гэтыя тыповыя становішчы для кожнага гука, так і рухі органаў мовы, з дапамогай якіх яны дасягаюцца. Гэта і ёсць артыкуляцыйны аспект, а раздзел фанетыкі, які звязаны з ім, называецца *артыкуляцыйнай* фанетыкай.

У выніку дзеяння органаў мовы ўзнікае гукавая хваля, якая дасягае вуха слухача. Як матэрыяльны пераносчык інфармацыі яна павінна быць нейкім чынам арганізавана. Таму ўзнікае неабходнасць вывучаць будову гукавой хвалі ў чыста фізічным, акустычным плане, чым і займаецца *акустычная* фанетыка.

Слухач з дапамогай свайго органа слыху і вышэйшай нервовай сістэмы на аснове гукавой хвалі стварае суб'ектыўны вобраз пачутага, успрымае гукавую хвалю як паслядоўнасць асобных (дыскрэтных) элементаў, якія звычайна і называюць гукамі. Відавочна, што гук як паняцце фізічнае і гук як вынік успрымання фізічнай з'явы нятоесныя. Таму гукавую матэрыю мовы неабходна вывучаць з пункту погляду яе ўспрымання. Раздзел фанетыкі, які гэтым займаецца, толькі яшчэ складваецца і атрымаў назву *перцэптыўнай* фанетыкі.

Нарэшце, як ужо гаварылася, пры моўнай камунікацыі гукі самі па сабе з'яўляюцца толькі сродкамі, з дапамогай якіх удзельнікі камунікацыі дасягаюць узаемаразумення. На пытанні, як выкарыстоўваюцца ў камунікатыўным працэсе гукі, якую функцыю яны выконваюць і як выконваюць, можна адказаць толькі шляхам вывучэння гукавой матэрыі мовы ў функцыянальным аспекце. Гэты аспект разглядаецца ў *фаналогіі*.

Розныя аспекты гукавой матэрыі мовы абумоўліваюць і наяўнасць розных метадаў фанетычных даследаванняў. Іх можна падзяліць на дзве групы. Да першай групы належаць метады артыкуляцыйнай і акустычнай фанетыкі. Гэтыя раздзелы вывучаюць аб'екты, якія даступны непасрэднаму назіранню. Таму метады назірання займае вядучае становішча пры вывучэнні артыкуляцыі і акустыкі гукаў. Прымяняецца таксама метады мадэліравання. Асаблівасці метадаў, якія выкарыстоўваюцца ў перцептыўнай фанетыцы і фаналогіі, вынікаюць з таго, што гэтыя раздзелы маюць справу з аб'ектамі, якія недаступны непасрэднаму назіранню. І вядучае становішча тут займаюць метады эксперыменту і мадэліравання. У фаналогіі разнавіднасцю метаду мадэліравання з'яўляюцца дыстрыбуцыйны метады і метады мінімальнага пар. Зразумела, што прымяняецца і назіранне, хоць яго прымяненне і абмежавана ў сувязі з асаблівасцямі аб'ектаў вывучэння.

Метады назірання мае тры разнавіднасці: непасрэднае назіранне з дапамогай органаў пачуццяў, інструментальнае назіранне і саманазіранне.

Непасрэднае назіранне дазваляе сабраць звесткі аб артыкуляцыях губ, шырыні раскрыцця рота, да некаторай ступені можна назіраць і за кончыкам языка. Непасрэднаму назіранню даступны таксама зафіксаваныя з дапамогай прыстасаванняў ваганні гукавой хвалі, яе спектр. Для фіксацыі бачымых з'яў прымяняюцца фотаапараты і кінакамеры, асцылографы і спектрографы. Атрыманыя матэрыялы дазваляюць праводзіць вымярэнні тых велічынь, якія могуць цікавіць даследчыка. Візуальным назіраннем шырока карыстаюцца глуханямыя (чытанне з губ) пры зносінах з нармальна гаворачымі людзьмі. Развіццё назіральных здольнасцей у некаторых выпадках можа замяніць да 70% гукавой ін-

фармацыі. Вось чаму бачанне твару гаворачага значна аблягчае слуханне.

Назіранні з дапамогай тактыльнага аналізатара (вібрааналізатара) дазваляюць значна пашырыць інфармацыю, якая паступае праз орган зроку. Калі пакласці палец на кадык, то лёгка адрозніць гукі, якія ўтвараюцца з удзелам галасавых звязак (бо будзе адчувацца дрыжанне) і без іх удзелу. Добра адрозніваюцца глухія і звонкія гукі, калі пакласці руку на цемя. Палец на кадыку добра адчувае рух яго кнізу пры вымаўленні фарынгальнага [h] (напрыклад, у слове *ага*) і кверху пры вымаўленні заднеязычнага фрыкатыўнага [g]. Толькі з дапамогай тактыльнага аналізатара ўстанаўліваецца моўная сувязь са слепаглуханямі, што сведчыць аб значнасці інфармацыі, якая паступае праз гэты сенсорны канал.

Назіранне з дапамогай органа слыху дазваляе здабыць каштоўныя звесткі аб акустыцы гукаў. Пры наяўнасці адпаведных якасцей слыху і трэніроўкі чалавек здольны вызначыць вышыню гукаў, а тым самым і частату асноўнага тону, вышыню вядучай фарманты галосных. Фактычна на слыхавым назіранні заснавана і камертонная методка, якая да з'яўлення спектрографаў шырока прымянялася ў фанетыцы.

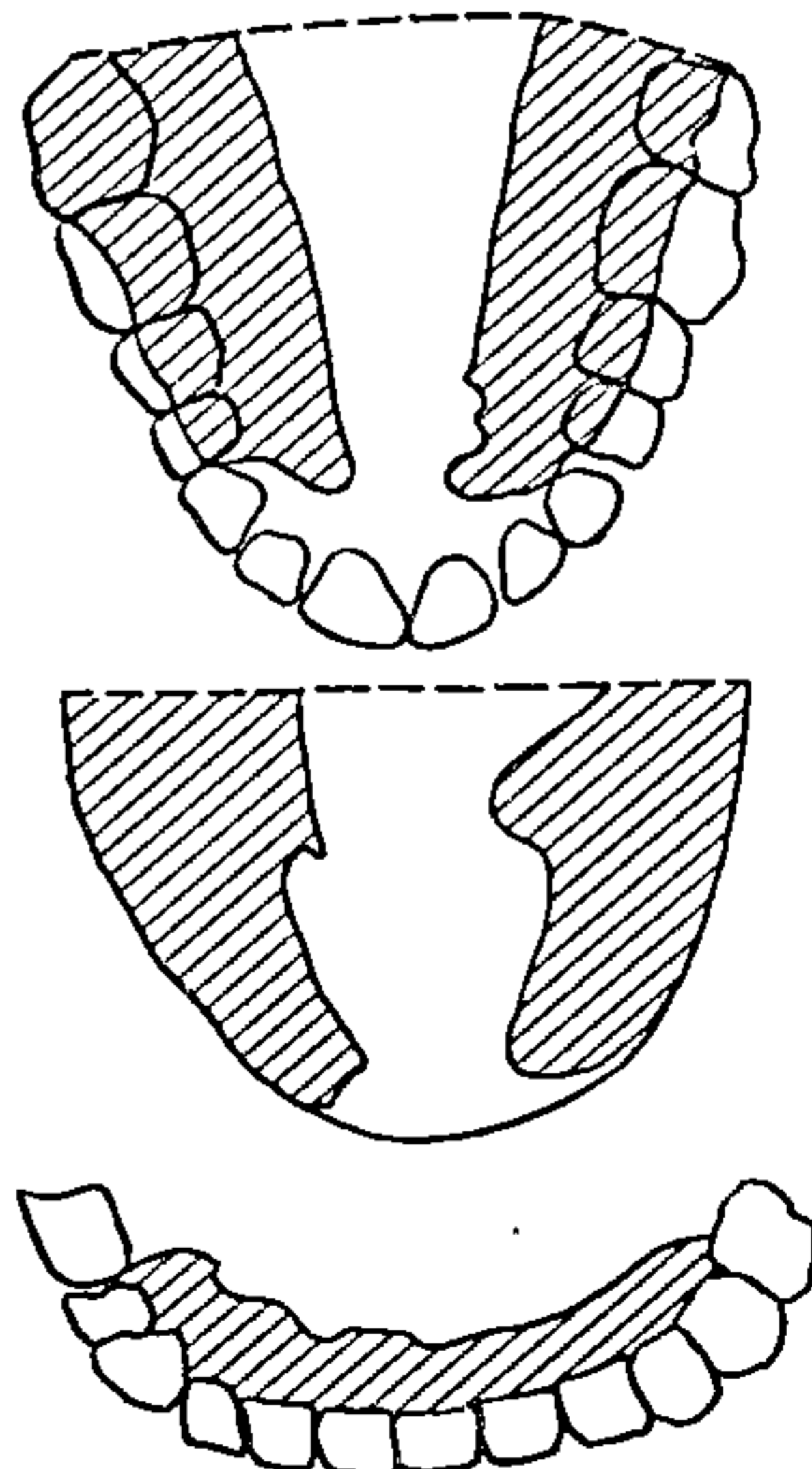
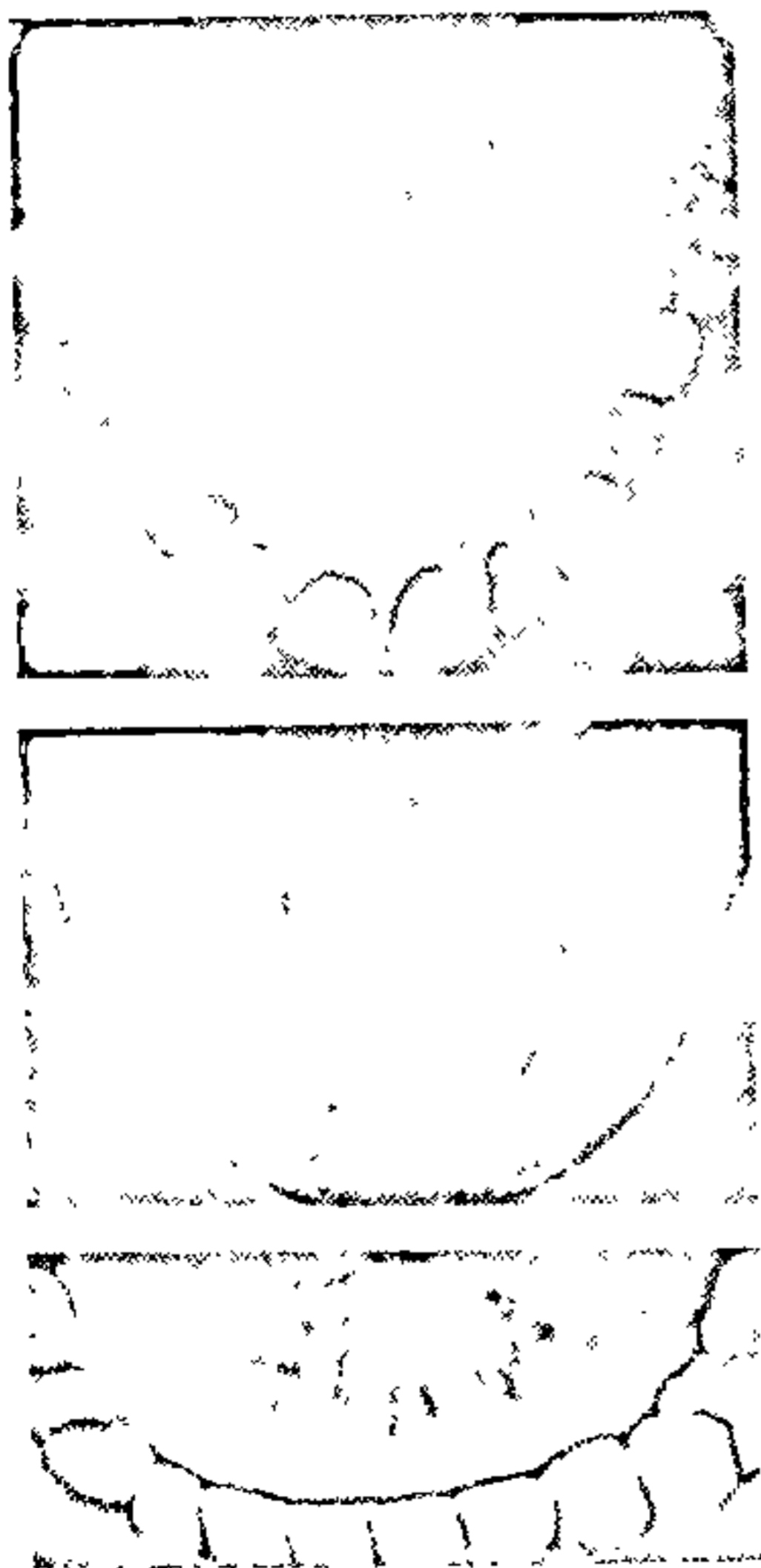
Пры саманазіранні выкарыстоўваецца мускульнае пачуццё. Яно паддаецца трэніроўцы, і кожны можа дасягнуць значных поспехаў у яго развіцці. З дапамогай уласнага мускульнага пачуцця можна вызначыць шмат асаблівасцей работы языка, месца ўтварэння перашкоды, ступень і месца пад'ёму языка пры ўтварэнні галосных гукаў. Але ўсе гэтыя назіранні адносяцца толькі да ўласнага вымаўлення. Вымаўленне іншага чалавека можна даследаваць з дапамогай саманазірання толькі ў тым выпадку, калі вывучышыся дакладна імітаваць яго мову. Каштоў-

насць гэтага метаду не столькі ў тым, што з яго дапамогай здабываюцца звесткі для навуковага апісання гукаў, колькі ў тым, што ён дае амаль адзіны шлях навучыць вымаўляць гукі патрэбным чынам пры вывучэнні замежнай мовы і засваенні літаратурнага вымаўлення.

Найбольш дакладным пры вывучэнні артыкуляцыі і акустыкі гукаў з'яўляецца інструментальнае назіранне. Месца артыкуляцыі зычных вызначаецца з дапамогай палатаграфавання. Існуюць тры разнавіднасці гэтага метаду: непрамае, прамое і дынамічнае. Пры непрымым палатаграфаванні ў зубапратэзнай майстэрні робіцца штучнае паднябенне — дакладная копія паднябення чалавека, артыкуляцыю якога трэба вывучыць. Паверхня штучнага паднябення пакрываецца лёгка змываемай фарбай, напрыклад парашком актывіраванага вугалю, разведзеным у вадзе. Затым яго ўстаўляюць у рот інфарматара такім чы-

нам, каб яно шчыльна прылягло да натуральнага паднябення. Рот у гэты час застаецца адкрытым. Затым чалавек вымаўляе патрэбны гук, склад або слова і зноў раскрывае рот. Штучнае паднябенне вымаецца. Месцы, дзе язык дакрануўся да яго, аказваюцца незафарбаванымі. З атрыманай палатаграмы робіцца фотаздымак, з якога на кальку пераносіцца схематычны адбітак. На ім адлюстроўваюцца контуры зубоў, паднябенне і месцы, дзе дакрануўся да яго язык у час артыкуляцыі.

Пры прымым палатаграфаванні натуральнае паднябенне з дапамогай пульверызатара зафарбоўваецца тым жа растворам актывіраванага вугалю. Пасля таго як вымаўлен патрэбны гук, паднябенне фатаграфуецца з дапамогай фотапалатографа, які ўяўляе сабой сістэму люстэркаў, звязаных з фотаапаратам такім чынам, што калі адно з іх уставіць у рот, дык можна фатаграфаваль

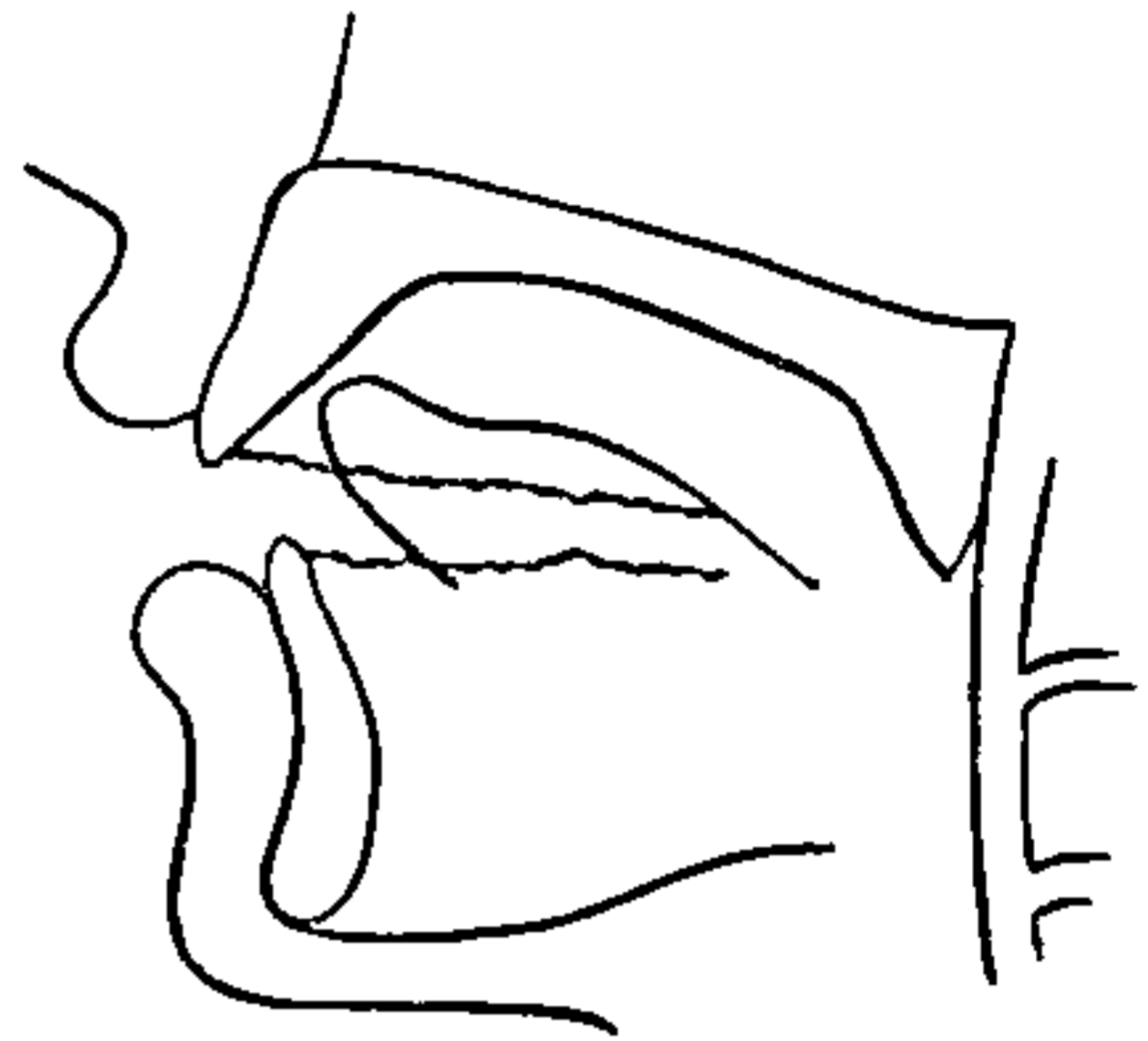
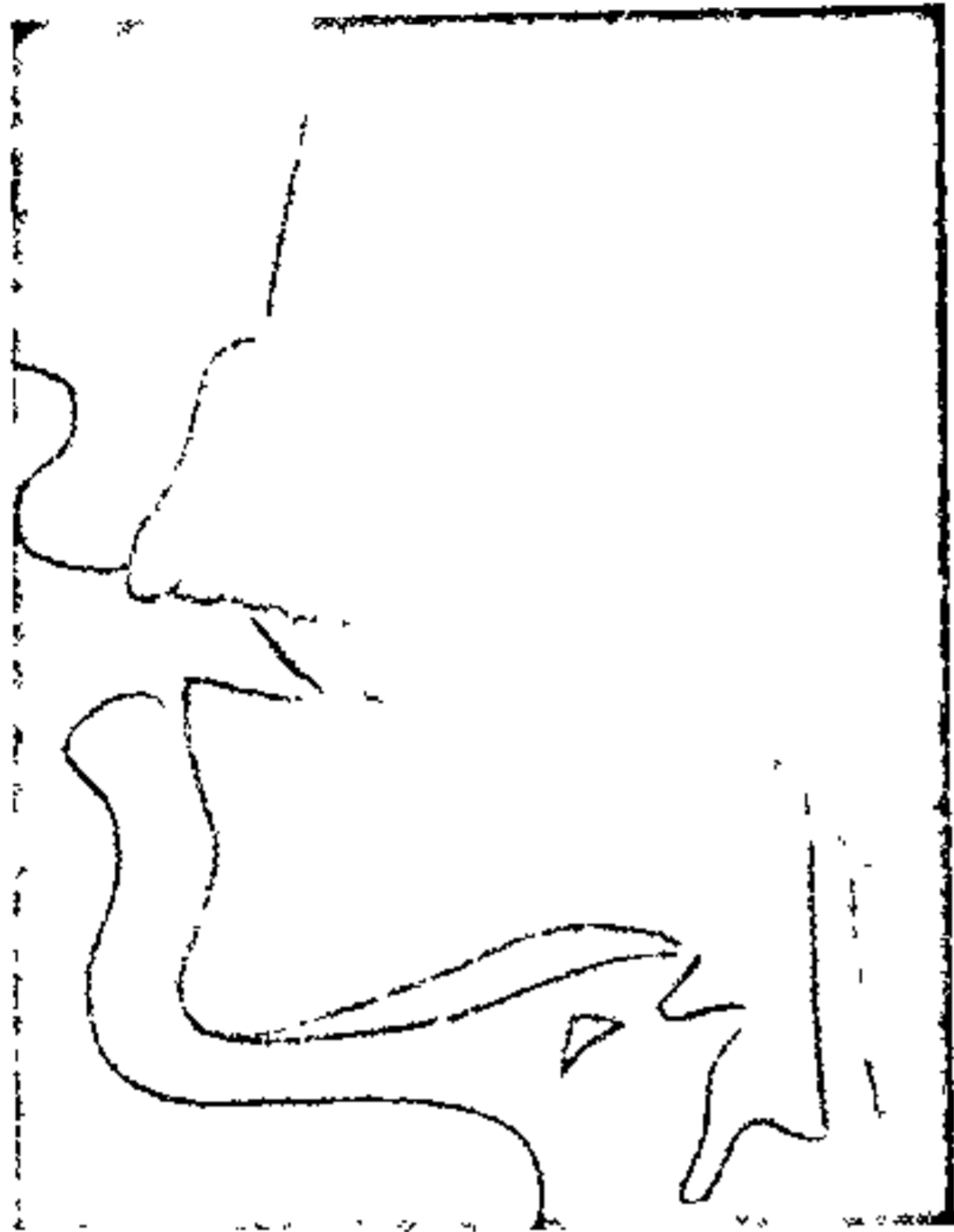

Рыс. 2. Здымак паднябення і палатаграма, здымак языка і лінгваграма, здымак ніжняга паднябення і адантаграма

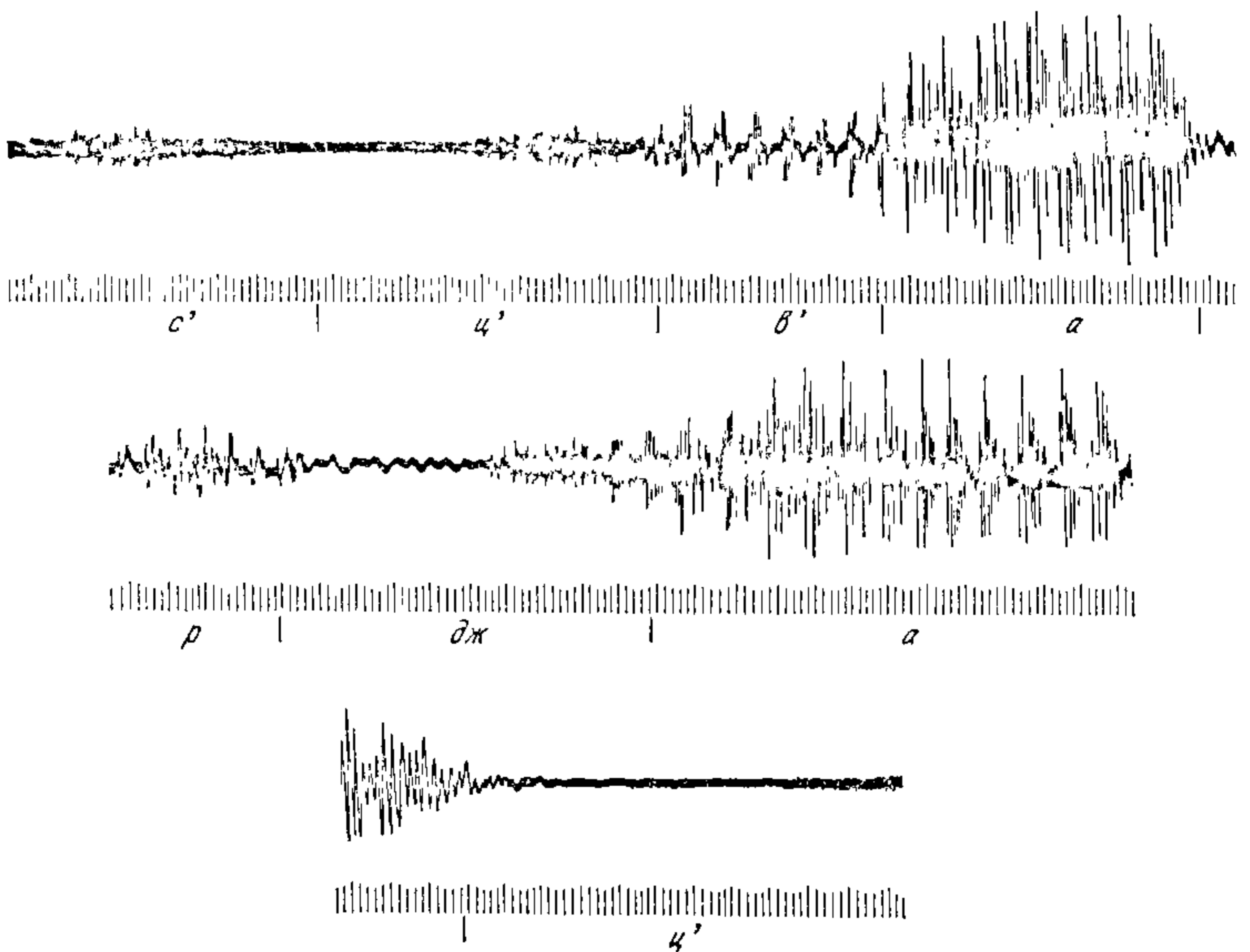
підняженне, язык або ніжнія зуби з унутранага боку. З фатаграфіі робіцца схема, як і пры непрымым палатаграфаванні. У залежнасці ад таго, што фатаграфуецца, адрозніваюць палатаграмы (падняженне і

верхнія зубы), лінгваграмы (язык) і адантаграмы (ніжнія зубы) (рыс. 2).

Каб адлюстравіць дынаміку ўтварэння гукаў, выкарыстоўваецца дынамічнае палатаграфаванне. На

Рыс. 3. Рэнтгеназдымак і рэнтгенаграма

Рыс. 4. Асцылаграма слова [с'ц'в'арджац']. На ёй відаць адрозненні гукаў па амплітудзе і наяўнасці шуму або перыядычных ваганняў. Унізе — шкала часу: адно дзяленне — 2 мілісекунды (мс)

штучным паднябенні робяцца металічныя кантакты, пры дакрананні да якіх замыкаецца электрычны ланцуг. Электрычныя датчыкі прымацоўваюцца таксама да губ і гартані. Праходжанне электрычнага току ў розных месцах моўнага апарату фіксуецца пры дапамозе шматканальнага асцылографа, што дае магчымасць вызначыць, у якім месцы і ў які адрэзак часу органы мовы датыкаліся адзін да аднаго. На гэтай аснове і робіцца заключэнне, як разгортваюцца рухі органаў мовы ў часе.

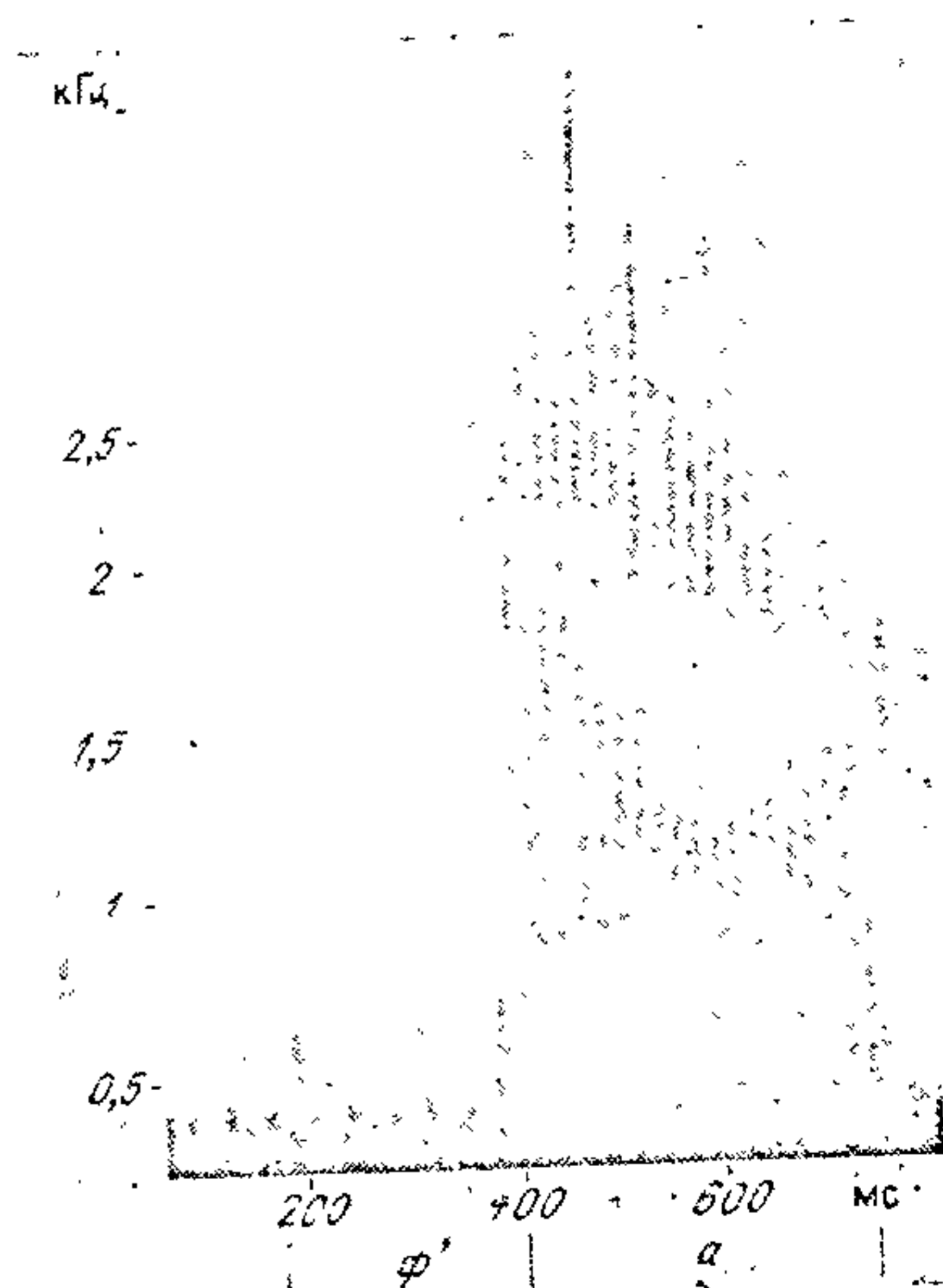
Аднак не ўсю інфармацыю можна атрымаць з дапамогай палатаграфавання. Таму шырокае распаўсюджанне ў фанетыцы мае метады рэнтгенаграфіі. Існуе шэраг разнавіднасцей гэтага метаду.

Пры статычным рэнтгенаграфаванні робіцца адзін рэнтгеназдымак на гук. Таму слова ў якасці эксперыментальнага матэрыялу выкарыстоўваць нельга. Для таго каб здымак прыйшоўся якраз на момант гучання, прыходзіцца зацягваць вымаўленне гуча. Гэта выклікае асаблівую складанасць здымкі артыкуляцыі выбухных, афрыкатыўных і дрыжачых зычных. Атрыманая здымка цяжка суаднесці з асобнымі фазама гучаў. Таму найбольш цікавыя вынікі статычнае рэнтгенаграфаванне дае толькі для галосных, фрыкатыўных і некаторых санорных.

Кінарэнтгенаграфія пазбаўлена гэтых недахопаў і ўсё шырэй выкарыстоўваецца ў артыкуляцыйнай фанетыцы. Зручнасць кінарэнтгена заключаецца ў тым, што артыкуляцыю гучаў можна здымаць у розных фанетычных умовах у звязнай мове. Адпаведная частата кадраў дазваляе атрымаць некалькі здымкаў на працягу вымаўлення аднаго гуча. Адначасова з кінарэнтгенам эксперыментальныя словы і фразы запісваюцца на магнітную стужку, што дапамагае вызначыць, які момант гучання адлюстроўвае той або іншы кадр. На кожным кадры відаць ста-

новішча ўсіх органаў мовы, аднак здымак перагружаны і шматлікімі дэталямі, якія не маюць значэння для артыкуляцыі. Таму ў фанетыцы прынята рабіць са здымкаў схемы, якія называюцца рэнтгенаграмамі. На іх абводзяцца контуры губ, верхняй і ніжняй сківіц, паднябення (цвёрдага і мяккага), языка (рыс. 3).

У акустычнай фанетыцы з метадаў інструментальнага назірання найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца асцылаграфаванне і спектраграфія. Абодва гэтыя метады звязаны да графічнага запісу моўнага сігнала. Пры асцылаграфаванні запісваецца на кінастужку або паперу змяненне ціску перад мікрафонам у часе, што адпавядае форме гукавой хвалі. На асцылаграме адлюстроўваецца змяненне амплітуды ваганняў, працягласць асобных элементаў, характар ваганняў (рыс. 4).

Рыс. 5. Дынамічная спектраграма склада [ф'а]. Па вертыкалі абазначана велічыня частаты ў кілагерцах (кГц); па гарызанталі — час у мс; ніжэй дадзены падзел на гукі

Спектраграмы адлюстроўваюць спектр ваганняў. Для фанетыкі ўяўляюць цікавасць тры спектральныя характарыстыкі: частата, амплітуда, час. У сувязі з гэтым выкарыстоўваюцца спектраграмы, на якіх адлюстроўваюцца амплітуда і частата або частата, амплітуда і час. Спектраграма, на якой адлюстроўваюцца ўсе тры параметры, называецца «бачымай мовай». На такой спектраграме частата фіксуецца па восі ардынат, час — па восі абсцыс, а велічыня амплітуды перадаецца ступенню пачарнення ліній (рыс. 5). Спектраграмы, якія адлюстроўваюць частату і велічыню амплітуды, часта называюць зрэзамі, бо яны робяцца толькі ў пэўныя моманты часу.

Метад эксперымента заключаецца ў тым, што слухачу або групе слухачоў прапануецца вынесці ацэнку моўнаму сігналу з пэўнымі зменнымі параметрамі. У залежнасці ад характару ацэнак носьбітаў мовы можна зрабіць заключэнне адносна ўласцівасцей суб'ектыўнага вобраза пачутага. У ходзе эксперымента можна змяняцца не моўны матэрыял, а ўмовы, у якіх адбываецца гаварэнне або слуханне. Напрыклад, можна ўзнавіць эффект фарсіравання голасу, калі гаворачай асобе праз навушнікі падаваць дастаткова моцны шум.

§ 5. ФАНЕТЫКА СЯРОД ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН

Сярод лінгвістычных дысцыплін фанетыка займае асаблівае месца. Гэта выклікана ў першую чаргу тым, што яна адзіная галіна ў мовазнаўстве, якая вывучае выключна вусную мову. Усе астатнія пераважна зарыентаваны на яе пісьмовую форму. Лексікалогія, марфалогія, сінтаксіс вывучаюць розныя моўныя катэгорыі і сродкі іх выражэння ў сувязі з перадачай сэнсавай інфармацыі ў працэсе камунікацыі. Фізічнае ўвасабленне адзінак, якія даюцца ў кожным з гэтых раздзелаў, не мае для іх прыцыповага

Мадэліраванне бывае матэматычным і фізічным. Абодва гэтыя віды прымяняюцца ў фанетыцы. Напрыклад, у 1933 г. была пабудавана механічная мадэль моўнага апарату, якая мела клавійнае кіраванне і магла вымаўляць звязныя фразы. Гэта фізічная мадэль. Рознага роду сінтэзатары мовы (гаворачыя машыны) з'яўляюцца таксама фізічнымі мадэлямі, але тут ствараюцца не механічныя прыстасаванні, а электрычныя машыны, якія па спецыяльнай праграме выдаюць такія ж сігналы, як і моўны апарат чалавека. Тыповым прыкладам матэматычнай мадэлі з'яўляецца статыстычная мадэль частотнасці гукаў, складоў або слоў.

Блізкім да метаду мадэліравання з'яўляецца дыстрыбуцыйны метады ў фаналогіі. У аснове яго ляжыць вызначэнне, згодна з якім два фанетычныя элементы, якія ніколі не сустракаюцца ў адной і той жа фанетычнай пазіцыі, адносяцца да адной фанемы. Каб скараціць работу пры аналізе, можна падабраць папарна такія словы (мінімальныя пары), якія адрозніваліся б толькі адным гукам. У такім выпадку набор усіх магчымых для данай мовы мінімальнага пар будзе не чым іншым, як мадэллю фаналагічнай сістэмы.

значэння, хаця б з-за таго, што яны маюць адразу дзве формы — вусную і пісьмовую. Па-іншаму складваюцца абставіны ў фанетыцы, бо яна вывучае такія моўныя сродкі, якія пазбаўлены самастойнага значэння.

Асновай існавання фаналагічных сістэм з'яўляюцца гукі маўлення, фізічная прырода якіх характарызуе матэрыяльны субстрат гукавога ладу мовы. У адрозненне ад прыродазнаўчага даследавання ў фанетыцы высвятленне спецыфікі фізічнай рэалізацыі гукаў маўлення вядзецца з улікам іх функцыі як

дыскрэтных адзінак, якія з'яўляюцца сацыяльна значымі элементамі моўнай сістэмы. Артыкуляцыйна-акустычнае апісанне гукаў дапамагае вырашыць, з дапамогай якіх фізічных прыкмет гукі маўлення функцыянуюць у фаналагічнай сістэме. Лічыцца, што кожны з гукаў маўлення ў пэўным выглядзе замацаваны ў свядомасці носьбітаў мовы і карэкціруецца з дапамогай узаемадзеяння слыхавых і маўленчых звычак гаворачага.

Цікавае да фізічнага і фізіялагічнага аспектаў гукавога ладу мовы прыводзіць да таго, што фанетыка карыстаецца данымі такіх навук, як фізіка і фізіялогія. Аднак сувязі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі не прадугледжваюць выхаду фанетыкі з кола лінгвістычных навук. Вызначэнне фізічных якасцей гукаў маўлення неабходна не як самамэта, а як сродак для параўнальнага апісання гукавых з'яў, існуючых у розных фанетычных сістэмах, а таксама для паказу фанетычнага ладу мовы або пэўнай гаворкі.

Увага да «знешняга» афармлення слоў і словазлучэнняў тлумачыцца тым, што «жывы фанетычны працэс суправаджае кожны акт гаварэння. Ён прысутнічае ў канстытуцыйным «імкненні гаворачага» захоўваць кадыфікаваны правіламі мовы стэрэатып знешняга афармлення слова, аднак з допускам той ступені прасадычнай варыяцыйнасці вуснага слова, якая не выходзіць за межы моўных норм»¹. Такім чынам, у моўнай сістэме прысутнічае некалькі паралельных фанетычных элементаў, якія або аднолькава дапушчальны, або розныя ў прасадычных, стылістычных і іншых адносінах. Таму сама фізічная рэалізацыя фаналагічна значымых элементаў таксама з'яўляецца аб'ектам, маючым лінгвістычнае значэнне.

Дэталізаванае вызначэнне ролі

¹ Физические основы современных фонетических процессов в русских говорах. М., 1978. С. 9—10.

асобных элементаў і іх прыкмет у сістэме дапамагае асэнсаваць жывыя фанетычныя працэсы, садзейнічае фіксацыі гукавых адрозненняў, прадугледжвае наступнае сістэматычнае апісанне гукавога ладу мовы і вызначэнне фаналагічнай сутнасці існуючых адрозненняў. Без рэгістрацыі знешніх якасцей гукавых кантрастаў нельга вырашыць, ці дастатковыя яны для стварэння фаналагічных проціпастаўленняў або ўсведамляюцца носьбітамі мовы як маючыя экстралінгвістычную функцыю. У гэтай сувязі «ўзнікае задача супастаўлення фізіялагічных парогаў успрымання розных кампанентаў якасцей гукаў маўлення і парогаў фаналагічнага ўспрымання гукавых якасцей у аднародным асяроддзі носьбітаў моўнай сістэмы»².

Без уліку фізічных асаблівасцей фанетычных з'яў цяжка ахарактарызаваць сітуацыю пры розных відах інтэрферэнцыі моўных сістэм, а яна, як вядома, у наш час набывае асаблівую актуальнасць. Акрэсленне фізічных якасцей гукаў маўлення звязана з вызначэннем канстытуцыйных і інтэгральных дыферэнцыяльных прыкмет гукавых адзінак.

Хаця фанетыка і вывучае гукі маўлення, якія, як і іншыя гукі, аналізуюцца ў акустыцы і фізіялогіі, яна даследуе іх выключна як моўную з'яву³. Якраз фанетыка павінна выявіць, якія акустыка-артыкуляцыйныя і перцэптыўныя асаблівасці робяць гукі ўласна гукамі мовы. Л. У. Шчэрба падкрэсліваў: «Некааторым здаецца, што можна займацца фаналогіяй у адрыве ад фанетыкі. Гэта немагчыма, як немагчыма займацца функцыяй якой-небудзь формы ў адрыве ад канкрэтных выпадкаў яе ўжывання ў маўленні»⁴.

² Физические основы современных фонетических процессов... С. 16.

³ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979. С. 7.

⁴ Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения // Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 58.

Супраць падзелу фаналогіі і фанетыкі на не звязаныя паміж сабой асобныя лінгвістычныя дысцыпліны выказваліся многія лінгвісты. Такія думкі можна знайсці ў Б. Мальмберга, Г. Хамарстрэма, Л. Р. Зіндэра і А. А. Рэфармацкага. Апошні сцвярджае, што «ўвесь сэнс фаналагічнага аспекту ў фанетыцы іменна ў тым, каб не аддаваць фанетыку прыродазнаўству, а зразумець гукі, з'явы фізічныя, у якасці абавязковага элемента мовы як грамадскай з'явы»⁵.

Пытанне аб месцы фанетыкі ў сістэме моўных дысцыплін атрымлівае ў мовазнаўстве рознае вырашэнне. Фанетыка разглядаецца або як частка граматыкі нароўні з сінтаксісам і марфалогіяй, або як самастойная дысцыпліна, якая стаіць, як і лексіка, асобна ад граматыкі. Л. Р. Зіндэр лічыць мэтазгодным аддзяляць фанетыку асобных моў ад граматыкі і лексікалогіі, хаця і падкрэслівае, што існуюць сувязі паміж фанетыкай і граматычным ладам мовы, а таксама паміж фанетыкай і слоўнікам, фанетыкай і сінтаксісам⁶.

Уключэнне фанетыкі ў граматыку таксама мае працяглую традыцыю. Вучэнне аб гуках і аб іх гісторыі было абавязковай часткай усіх параўнальных, а таксама апісальных граматык. У граматыку ўключалі фанетыку В. А. Богородзіцкі⁷, І. І. Мешчанінаў⁸ і Я. Ф. Карскі⁹. З граматыкай фанетыку радніць тое, што яны вывучаюць структуру мовы, пэўную абмежаваную колькасць адзінак і агульных

⁵ Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) // *Вопр. грамматического строя*. М., 1955. С. 93.

⁶ Зиндер Л. Р. *Общая фонетика*. С. 13—14.

⁷ Богородицкий В. А. *Общий курс русской грамматики*. М.; Л., 1935. С. 4, 12.

⁸ Мещанинов И. И. *Общее языкознание*. Л., 1940. С. 36—37.

⁹ Карский Е. Ф. *Белорусы*. Т. II. *Язык белорусского народа*. М., 1955. Вып. 1.

катэгорый, якія паўтараюцца, утвараючы складаную сістэму. «Гэтым фанетыка і граматыка ў роўнай ступені і прыцыпова адрозніваюцца ад лексікалогіі, якая вывучае канкрэтны інвентар лексічных адзінак мовы, што налічваюць дзесяткі тысяч і практычна не паддаюцца вылічэнню»¹⁰.

На думку Л. У. Шчэрбы, «фанетыку зручней за ўсё... адносіць да граматыкі, хаця яна несумненна займае ў гэтай апошняй сваё асобнае месца»¹¹.

З практычных меркаванняў фанетыку зручна разглядаць у сувязі з граматыкай. Як сцвярджаў Я. Ф. Карскі, «ведаць гукі і іх змяненне, ведаць формы слоў — яшчэ не значыць ведаць мову. Апошнюю мы спасцігнем толькі тады, калі грунтоўна ўсвядомім сабе значэнне як асобных гукаў, так і асабліва форм слоў, іх адносіны да нашага маўлення»¹².

Уключэнне фанетыкі ў граматыку не перашкаджае таму разуменню фанетыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны, якое адпавядае сучасным навуковым поглядам і садзейнічае больш паглыбленай распрацоўцы яе асноўных праблем. Аднак, хаця ў лінгвістычнай практыцы такое ўключэнне існуе працяглы час, трэба прызнаць, што ізамарфізм фанетычных з'яў і заканамернасцей з марфалагічнымі і сінтаксічнымі яшчэ не вызначаны і што разгорнутае, усебаковае тэарэтычнае абгрунтаванне таго, чаму фанетыка ўваходзіць у граматыку, не зроблена.

Гукавыя асаблівасці беларускай мовы пачалі адлюстроўвацца практычна з узнікненнем першых граматык, якія змяшчалі звесткі аб ас-

¹⁰ Аванесов Р. И. *Фонетика современного русского литературного языка*. М., 1956. С. 14.

¹¹ Щерба Л. В. *Очередные проблемы языковедения*. С. 14.

¹² Карский Е. Ф. *Белорусы*. Варшава, 1912. Т. II, вып. 3. С. 3.

ноўных рысах беларускага літаратурнага вымаўлення. У вучэбных дапаможніках таксама апісанне беларускіх гукаў робіцца ў фанетыцы як раздзеле граматыкі. Найбольш значнымі апісаннімі такога тыпу з'яўляюцца апісанні асаблівасцей беларускага маўлення, зробленыя

М. В. Бірылам¹³, Ф. М. Янкоўскім¹⁴, А. І. Падлужным¹⁵.

¹³ Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка, арфаграфія, лексікалогія. Мн., 1961.

¹⁴ Янкоўскі Ф. М. Роднае слова. Мн., 1972.

¹⁵ Беларуская граматыка. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мн., 1985.

§ 6. СУАДНОСІНЫ ФАНЕТЫКІ З НЯМОВАЗНАУЧЫМІ НАВУКАМІ

Фанетыка звязана з цэлым радам дысцыплін, перш за ўсё з тымі, чые даныя яна выкарыстоўвае ў сваіх мэтах. З розных бакоў дапамагаюць фанетыцы акустыка, анатомія, фізіялогія і псіхалогія.

Сувязі з акустыкай абумоўлены як агульнасцю прадмета даследавання, так і тым, што ў эксперыментальнай фанетыцы выкарыстоўваецца разнастайная апаратура для запісу і аналізу гукаў. Веданне асаблівасцей яе функцыяніравання неабходна пры правядзенні фанетычных даследаванняў. Вядома, што кожны прыбор прыстасаваны да рэгістрацыі або аналізу якога-небудзь аднаго або некалькіх, але далёка не ўсіх параметраў маўлення. Акрамя таго, нават самая дасканалая апаратура ўносіць большыя ці меншыя скажэнні, якія трэба ўлічваць, каб непазбежныя хібы вымярэння істотна не скажалі аб'ектыўную карціну. Даследчыкі павінны ўлічваць гэтыя недакладнасці і адпаведным чынам карэктываваць атрыманыя паказчыкі. Зразумела, нельга патрабаваць, каб фанетык дасканалы ведаў складаную сучасную апаратуру, але ён павінен разумець прынцыпы яе работы. У радзе выпадкаў пры даследаванні гукавых з'яў не ўсе прыборы характарызуюцца дастатковай дакладнасцю вымярэння, іх даныя аказваюцца больш грубымі, чым тыя, што атрымліваюцца пры аналізе на слых.

Даволі часта атрымліваецца такая сітуацыя, пры якой прыборы

адлюстроўваюць толькі агульную карціну, з якой цяжка вылучыць патрэбны паказчык. Складанай самастойнай задачай з'яўляецца вызначэнне суадносін атрыманых акустычных паказчыкаў з перцептыўнымі характарыстыкамі моўнай адзінкі.

Веданне гэтых асаблівасцей выкарыстання акустычных прыбораў павінна служыць перасцярогай ад павярхоўнай інтэрпрэтацыі паказанняў апаратуры, ад скажэння рэалістычнага абагульнення з'яў.

Асаблівасцю выкарыстання акустычнай апаратуры трэба лічыць таксама і тое, што яе прымяненне будзе мэтазгодным толькі тады, калі атрыманыя з яе дапамогай спектраграмы, асцылаграмы, інтанаграмы будуць дастаткова інфарматыўнымі і колькасна значнымі і не будуць адыгрываць ролю простых ілюстрацый. Асноўныя характарыстыкі беларускай мовы з пункту погляду акустыкі моўнага сігнала і яго ўспрымання былі вызначаны ў «Нарысе акустычнай фанетыкі беларускай мовы»¹⁶.

Развіццё аўтаматыкі, кібернетыкі і тэорыі інфармацыі патрабуе больш паглыбленага вывучэння моўных сігналаў у параўнанні з тымі даследаваннямі, якія ёсць зараз у распараджэнні сучаснай лінгвістыкі. Атрыманне акустычных характарыстык гукаў маўлення і іх лінгвістычнае тлумачэнне, усведамленне іх ролі ў

¹⁶ Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. Мн., 1977.

працэсе перцэпцыі на матэрыяле розных моў павінна дапамагчы стварэнню агульнай тэорыі ўспрымання маўлення і агульнай акустычнай тэорыі моваўтварэння.

Інструментальнае вывучэнне гукаў маўлення прыцягвае фанетыкаў таксама таму, што яно дазваляе не толькі выявіць тую або іншую з'яву, але і вызначыць яе колькасна. Колькасная характарыстыка гукаў маўлення патрабуецца і для лінгвістаў, і для акустыкаў, і для інжынераў сувязі. Пры перадачы маўлення па каналах сувязі яно разглядаецца як карысны сігнал, што перадаецца на фоне перашкод.

Зразумела, што ўзаемадзеянне лінгвістыкі і акустыкі, якое пачалося параўнальна нядаўна, прывяло толькі да першых каштоўных здабыткаў і ў будучым можа значна ўзбагаціць фанетычныя веды. Больш традыцыйным і таму больш распрацаваным з'яўляецца аналіз артыкуляцыі гукаў маўлення, які прыцягвае ўвагу не толькі лінгвістаў, але і фізіёлагаў.

Разнастайныя звесткі аб будове і асаблівасцях работы органаў маўлення, якія ўжо атрыманы лінгвістамі і якія яшчэ будуць атрыманы, маюць каштоўнасць і для вырашэння цэлага рада ўласна анатамафізіялагічных пытанняў. Разам з тым веданне даных фізіялогіі неабходна для стварэння больш поўнага і больш правільнага апісання гукаўтварэння. Першая артыкуляцыйна-

фізіялагічная класіфікацыя гукаў беларускай мовы, праведзеная шляхам выкарыстання аб'ектыўных метадаў, выканана А. І. Падлужным і В. М. Чэкманам¹⁷.

Разнастайныя сувязі фанетыка мае з псіхалогіяй. Так, фанетычныя працэсы і працэсы распазнавання слыхавых вобразаў праходзяць у мозгу, у псіхіцы чалавека. Таму лінгвістычныя канцэпцыі служаць для абгрунтавання дапушчэнняў аб працэсах апрацоўкі моўных сігналаў чалавекам.

Акрамя таго, аб'ектыўныя акустычныя адрозненні паміж гукамі толькі тады робяцца функцыянальна значнымі, калі яны ўспрымаюцца носьбітамі мовы. Гэтым тлумачыцца выкарыстанне ў эксперыментальнай фанетыцы розных па сваёй сутнасці псіхалагічных метадык, з дапамогай якіх вызначаюцца пэўныя ацэнкі фанетычных з'яў носьбітамі мовы. Іх індывідуальныя псіхалагічныя асаблівасці і спецыфіку моўных паводзін чалавека ў пэўных сітуацыях трэба ўлічваць на ўсіх этапах работы з вусным маўленнем. У эксперыментальнай частцы фанетыка карыстаецца данымі псіхалогіі асобы, бо ў гучанні моўнага сігналу знаходзіць сваё адлюстраванне эмацыянальная рэактыўнасць гаворачага¹⁸.

¹⁷ Падлужны А. І., Чэкман В. М. Гукі беларускай мовы. Мн., 1973.

¹⁸ Галунов В. П. Речь, эмоции и личность: проблемы и перспективы // Речь, эмоции и личность. Л., 1978.

§ 7. ПРАКТЫЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ ФАНЕТЫКІ

Фанетыка мае вялікае практычнае значэнне, бо яе даныя выкарыстоўваюцца ў самых разнастайных галінах чалавечай дзейнасці. Найбольш традыцыйным і распрацаваным з'яўляецца выкарыстанне фанетычных ведаў у метадыцы выкладання мовы, пры навучанні чытанню і пісьму. Прыгадаем думку А. А. Рэфармацкага: «Не ведаючы фанетыкі, нельга зразумець і сучаснае пісьмо, нельга правільна разабрац-

ца і ў граматыцы, сапраўды, у школе, дзе фанетыцы надаюць вельмі мала ўвагі, блытаюць гукі і літары»¹⁹. Рацыянальнае навучанне арфаграфіі магчыма толькі пры дастатковым разуменні адрозненняў паміж гуквай і пісьмовай формамі мовы. У гэтых мэтах звесткі па беларускай

¹⁹ Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1967. С. 153.

фанетыцы выкарыстоўваюцца метадыстамі ²⁰.

Адной з найбольш важных практычных задач фанетыкі з'яўляецца таксама пытанне аб нарматыўнасці маўлення. Арфаэпія вызначае межы дапушчальнай варыятыўнасці пры вымаўленні пэўных гукаў, структуру фанетычнага слова, месца націску і суадносіны націскных і ненаціскных складоў, правілы чытання, г. зн. вызначае, як чытаюцца літары і іх спалучэнні ў тых выпадках, калі пісьмо недастаткова дакладна адлюстроўвае вымаўленне.

Вельмі важным з'яўляецца выкарыстанне фанетычных даных і псіхалінгвістычных метадык для вызначэння асаблівасцей перцептыўнай базы вучняў, якія жывуць у дыялектным асяроддзі. Такіх вучняў трэба вучыць правільна чуць літаратурнае маўленне.

У эксперыментах, праведзеных з носьбітамі беларускай мовы, былі вызначаны выпадкі неадрознення [у] і [ы], [а] ў ненаціскных складах выхадцамі з укаючых гаворак; адзначана неадрозненне таксама [і] і [е] значнай групай аўдытараў і іншыя дыялектныя рысы ў перцепцыі моўнага матэрыялу асобамі, якія авалодалі літаратурнай мовай ²¹.

Для высвятлення таго, ці адрозніваюць звонкія і глухія зычныя вучні, якія жывуць у дыялектным асяроддзі, дзе такога проціпастаўлення няма, А. І. Падлужны прапаноўвае прымяненне АВХ метадыкі ²². Псіхалінгвістычныя тэсты дапамагаюць выявіць псіхалагічна рэальныя кантрасты ў індывідуальнай мове і дазваляюць прагназіраваць памылкі, абумоўленыя фаналагічнай сістэмай. Абапіраючыся на атрыманыя даныя,

можна ўлічваць асаблівасці фанетыкі вучня пры навучанні яго пісьму, аддаючы перавагу або рабоце над арфаграфічнымі правіламі, або рабоце над вымаўленнем.

Многія тэарэтычныя палажэнні і практычныя назіранні фанетыкі выкарыстоўваюцца спецыялістамі па выразнаму чытання і сцэнічнаму мастацтву. Авалоданне прафесійным майстэрствам сцэнічнага і вакальнага маўлення драматычнымі акцёрамі і спевакамі патрабуе ўдасканалвання гукавышыннага, дынамічнага і тэмбральнага дыяпазону голасу, бо яны вызначаюць яго тып і эстэтычныя якасці. Практыка паказала значную залежнасць прафесійнага ўдасканалвання голасу ад слыху чалавека. Таму пры падрыхтоўцы акцёраў выкарыстоўваюцца метады аналізу іх слыху і голасу, якія прымяняюцца ў сучаснай эксперыментальнай фанетыцы ²³.

Разам з тым у тэорыі сцэнічнага маўлення адлюстраваны вопыт, карысны для фанетыкі. Іменна ў працах па публічнаму маўленню асэнсаваны і часткова апісаны такія з'явы, як моўная мелодыя, паўза, тэмп, рытм, члянэнне моўнай плыні, таму што для акцёра і чытальніка інтанацыя з'яўляецца выключна важным сродкам перадачы яго творчых задум.

На падставе назіранняў над звычайным і сцэнічным маўленнем у падручніках па выразнаму чытання апісваецца інтанацыя. У гэтых працах фармулююцца правілы выкарыстання інтанацыі пры чытанні пісьмовага тэксту. Яны змяшчаюць вельмі багаты і цікавы фактычны матэрыял ²⁴, але яго асэнсаванне,

²⁰ Падгайскі Л. П. Вывучэнне беларускай мовы ў пачатковых класах. Мн., 1975.

²¹ Галосныя беларускай мовы. Мн., 1975.

²² Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі... С. 123—124.

²³ Киселев А. Н., Прошина М. П., Тарасов В. И. Корреляция слуха и голоса актеров драмы и актеров музыкальной комедии // Тез. докл. и сообщ. Всесоюзной школы-семинара по пробл. «Исследование речи». Л., 1981. С. 46—48.

²⁴ Каляда А. Выразнае чытанне. Мн., 1970; яго ж. Выразнае чытанне сатырычных вершаў, баек і драматычных твораў. Мн., 1973.

на жаль, часам адстае ад вынікаў лінгвістычных даследаванняў.

Цікавае да вывучэння фанетыкі мастацкага маўлення абумоўлена таксама ўсё ўзрастаючай роляй вуснага слова як сродку ўздзеяння на пачуцці і свядомасць людзей. Ава-лоданне моўнай культурай разглядаецца як адзін з аспектаў павышэння агульнай культуры чалавека.

Сацыялінгвістычныя метадыкі дазваляюць вызначыць, якія экстралінгвістычныя фактары моўных зносін абумоўліваюць варыятыўнасць існуючых фанетычных сродкаў кожнай мовы.

Цікавае да фанетыкі традыцыйна і для літаратуразнаўства. У працах, у якіх аналізуецца мова мастацкай літаратуры, даследуюцца рытмічныя і інтанацыйныя асаблівасці аўтарскага маўлення. Асабліва важнае значэнне набывае вывучэнне характару акцэнтацыі, паўзацы і рытмічнасці маўлення пры аналізе паэзіі.

Фанетычныя даныя прыцягваюцца пры правядзенні даследаванняў слыху мовы. Як вядома, моўная аўдыяметрыя выкарыстоўваецца пры дыягностыцы цэлага рада захворванняў, а таксама пры рашэнні пытанняў прафесійнага адбору і экспертызы. Толькі ўспрыманне вуснага маўлення з'яўляецца канчатковым крытэрыем функцыянальнай ацэнкі слыху.

Для палепшэння аталарынгалагічнай службы рэспублікі ў 1975 г. калектывам аўтараў былі зробленыя табліцы аднаскладовых беларускіх слоў для моўнай аўдыяметрыі і даследавання вастрыні слыху шэптавай мовай²⁵. Раней у Беларусі для гэтых мэт выкарыстоўваліся табліцы рускіх слоў, складзеныя рознымі аўтарамі. Але ў медыцынскай практыцы было заўважана, што для лю-

дзеі, якія сістэматычна карыстаюцца беларускай мовай, яны непаказальны. Пры даследаванні слыху па табліцах аднаскладовых беларускіх слоў, як паказалі вопыты, разборлівасць мовы павышаецца на 10—15% у здаровых людзей і на 20—25% пры розных парушэннях слыху, што несумненна ўносіць істотныя карэктывы ў вызначэнне паказанняў да лячэння, ацэнку яго вынікаў, вырашэнне пытанняў урачэбна-працоўнай экспертызы і пратэзавання слыху.

Сурдапедагагіка будзе таксама на фанетычнай аснове. Пры гэтым акустыка-фізіялагічныя пытанні рэабілітацыі глухіх людзей і тых, хто слаба чуе, сутыкаюцца з фанетычнымі і больш шырокімі лінгвістычнымі праблемамі. Дыягностыка парушэнняў фанематычнага слыху і пошук рацыянальных шляхоў фарміравання вымаўлення ў выпадках адхілення ў развіцці функцыі слыхавога аналізатара звязаны з пабудовай дасканалых лінгвістычных мадэлей з улікам з'яў каартыкуляцыі, дэфармацыі часовай структуры гукавога ладу, заканамернасці ўзнікнення моўных памылак, якія назіраюцца пры парушэнні маўлення.

Для высвятлення патафізіялагічных механізмаў моўных парушэнняў неабходна тэорыя ўспрымання і ўтварэння маўлення ў здаровых носбітаў мовы. Гэта тэорыя распрацоўваецца прадстаўнікамі розных спецыяльнасцей. Але зараз яна яшчэ не ў стане растлумачыць усе эксперыментальныя даныя, атрыманыя на здаровых асобах і на хворых з рознымі моўнымі парушэннямі. Тым не менш ужо і зараз існуюць значныя магчымасці ўкаранення дасягненняў, атрыманых пры вывучэнні маўлення, у практыку аднаўлення мовы пры яе паталагічных станах. Так, вызначаны ўплыў цэлага рада лінгвістычных (і ў тым ліку фанетычных) фактараў на ўспрыманне маўлення пры розных ступенях тугавухасці. Сярод най-

²⁵ Склют И. А., Подлужный А. И., Стасенко Е. П. Односложные белорусские слова для речевой аудиометрии и исследования остроты слуха шепотной речью // Здравоохранение Белоруссии. 1975. № 13. С. 68—71.

больш значных фактараў, пацверджаных эксперыментамі многіх замежных і айчынных аўтараў, такія, як даўжыня слова, яго рытмічная структура, суб'ектыўная частотнасць, пачатковая і канцавая фанема слова, якасць націскага галоснага і інш.²⁶

Разбурэнне маўлення — гэта цяжкая сацыяльная з'ява, якая адмоўна адбіваецца на фарміраванні асобы хворага аднолькава і ў выпадку паталогіі слыхавога, і ў выпадку паталогіі моўнарухальнага аналізатара. Цяжкасці пры аднаўленні маўлення ў значнай групы хворых (прыроджаныя шчыліны паднябення, захворванне лор-органаў, іх пашкоджанне і г. д.) выкліканы цэлым радам прычын. Гэта і адсутнасць тэхнічных сродкаў, якія дазваляюць вызначыць стан артыкуляторных органаў перад лячэннем, і адсутнасць аб'ектыўных сродкаў для ацэнкі праведзенага хірургічнага, артапедычнага і лагапедычнага лячэння, і нарэшце, абмежаваныя магчымасці прагнозу развіцця кампенсаторных механізмаў маўлення. Зараз прапануецца параўноўваць маўленне перад пратэзаваннем і пасля яго на аснове спектральнага аналізу. Па-ранейшаму важнымі застаюцца метады слыхавых экспертных ацэнак адноўленага маўлення, якія грунтуюцца на фанетычных даных.

Для фанapedы і лагапеды — дысцыплін, якія займаюцца выпраўленнем недахопаў вымаўлення і лячэннем розных форм афазіі, неабходна веданне механізма вымаўлення і вызначэнне функцыянальнай значнасці таго, што вымаўляецца.

Такія веды дапамагаюць адрозніць істотныя і неістотныя адхіленні ў маўленні хворага і, такім чынам, знайсці эфектыўны шлях для іх пераадолення.

Фанетыка больш за іншыя лінгвістычныя напрамкі дапамагае рашэнню цэлага рада тэхнічных задач. У тэлефаніі і радыётэлефаніі актуальным з'яўляецца пытанне вызначэння разборлівасці маўлення пры яго перадачы па каналах сувязі. Велічыня фанетычнай і сэнсавай інфармацыі, якая перадаецца па каналах сувязі, залежыць ад якасных і колькасных характарыстык паведамлення і асаблівасцей моўнага слыху. Таму на падставе ўліку статыстычных уласцівасцей маўлення і слыху якасць перадачы маўлення ацэньваецца шляхам вымярэння разборлівасці (так званым метадам артыкуляцыі). Гэты метада дазваляе праводзіць выпрабаванні спецыяльнай апаратуры і каналаў сувязі, ацэньваць іх магчымасці. Пры такіх выпрабаваннях улічваецца здольнасць канала перадаваць моўныя адзінкі рознай даўжыні: фразы, словы, склады. Асноўнае значэнне ў такіх выпрабаваннях маюць гукавыя якасці гэтых адзінак, таму, зразумела, што сам іх адбор павінен адлюстроўваць гукавы лад мовы і існуючыя ў ім фанетычныя заканамернасці. Разам з тым для таго каб правільна ацаніць, якія скажэнні ў перададзены матэрыял унесены каналамі сувязі, трэба праводзіць фанетычны аналіз атрыманага слухачом моўнага матэрыялу.

Лінгвістычны падыход неабходны і для правядзення ацэнкі натуральнасці маўлення, перададзенага па каналу сувязі. Патрабаванне натуральнасці прадугледжвае тое, што выкарыстанне апаратуры садзейнічае не толькі аднаўленню сэнсу выказвання, якое паступіла па каналу, але і атрыманню слухачом іншых звестак, такіх, як інтанацыя паведамлення, тэмбр, індывідуальныя асаблівасці галасоў, эмацыянальныя

²⁶ Федина З. И., Рудая Г. Е. О влиянии лингвистических факторов на восприятие речи при тугоухости // Общая и прикладная психолингвистика. М., 1973; Нейман Л. В. Восприятие звуков речи тугоухими и глухонемыми детьми // Учебно-воспитательная работа в специальных школах. Л., 1958. Вып. 41; Зиндер Л. Р. Русские артикуляционные таблицы // Тр. ВКАС. Л., 1951. Вып. 29—30 і інш.

паказчыкі ў маўленні і да т. п. Зразумела, што гэта патрабаванне з'яўляецца першачарговым для апаратуры, якая прызначана для мастацкага аднаўлення маўлення (напрыклад, у радыёвяшчанні), і другасным для тэлефоннай і радыётэлефоннай апаратуры агульнага карыстання.

Акрамя таго, на працягу апошніх 10—15 гадоў у сувязі з хуткім развіццём кібернетыкі і рэабілітацыйнай тэхнікі паступова сфарміраваўся навуковы напрамак, які ставіць сваёй мэтай распрацоўку сістэмы, здольнай разумець маўленне. Мяркуюцца, што такая сістэма можа быць функцыянальнай мадэллю жывога прататыпа. Яе задача — часткова ўзнаўляць тыя пераўтварэнні інфармацыі, якія ажыццяўляюцца ў жывой сістэме. Каб мадэль працавала, перш за ўсё трэба высветліць аснову разумення маўлення і распрацаваць агульную структуру мадэлі, здольнай у прынцыпе вырашыць пастаўленыя задачы. Але на цяперашнім этапе распрацоўкі праблемы асноўныя звесткі, якія павінны ўлічвацца, датычацца якасцей моўнага сігналу і арганізацыі мовы. Пры пабудове мадэлі неабходна карыстацца радам дапушчэнняў, правамернасць якіх можна правесці на жывой сістэме. Варта шукаць такі варыянт, які найлепш дапасуецца з ужо атрыманымі эксперыментальнымі данымі. Разам з тым неабходна працягваць збіранне звестак па фанетыцы розных моў. Таму праблема аўтаматычнага распазнавання маўлення распрацоўваецца па раду навуковых напрамкаў, якія датычацца першачатковай апрацоўкі моўных сігналаў, тэхнічнай рэалізацыі сістэм распазнавання, даследавання механізма ўспрымання, а таксама фанетычных і лінгвістычных аспектаў у сістэмах разумення маўлення²⁷.

²⁷ Загоруйко Н. Г. Автоматическое распознавание слуховых образов // Психологический журнал. 1985. № 1. Т. 6; Винцюк Т. К. Анализ, распознавание и интерпретация речевых сигналов. Киев, 1987.

На бліжэйшыя гады актуальнай застаецца праблема стварэння сістэм распазнавання і сэнсавай інтэрпрэтацыі злітнага маўлення, здольных забяспечыць вусны дыялог чалавека з ЭВМ на натуральнай або штучнай мове з абмежаваным слоўнікам, які змяшчае некалькі тысяч слоў. Зразумела, што ён зарыентаваны на вузкія прадметныя вобласці. Прыкладам можа быць мова пытанняў у інфармацыйна-даведачную службу аэрапорта аб руху самалётаў або мова заданняў ЭВМ на вылічэнне матэматычных выражэнняў²⁸. Пры стварэнні чалавека-машынных сістэм неабходна сканструяваць прыбор, які здольны адрозніць моўны сігнал ад іншых гукавых сігналаў і атаясаміць яго з пэўным закладзеным у яго памяць эталонам. Зусім неабавязкова, каб праводзіўся паэлементны аналіз паведамлення па лінгвістычных адзінках. Але і пры такім падыходзе «ўяўляецца мэтазгодным выкарыстоўваць заключаны ў мове код, выпрацаваны на працягу шматвяковай эвалюцыі чалавека»²⁹.

У другіх выпадках ставіцца задача стварэння сістэмы распазнавання і сэнсавай інтэрпрэтацыі злітнага маўлення ў поўным аб'ёме, г. зн. трэба навучыць машыну ўспрымаць звычайнае, нічым не абмежаванае маўленне. Такая задача больш складаная, і некаторым даследчыкам яе пастаноўка «ўяўляецца хоць і правамернай, але не падрыхтаванай»³⁰.

Трэба прызнаць, што для распазнавання маўлення ў поўным сэнсе гэтага слова патрэбны значныя і шматбаковыя лінгвістычныя веды. Пры такім падыходзе выключнае

²⁸ Винцюк Т. К. Два основных пути создания систем распознавания и смысловой интерпретации слитной речи // АРСО-11. С. 221—225.

²⁹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. С. 16.

³⁰ Винцюк Т. К. Два основных пути создания систем распознавания и смысловой интерпретации слитной речи. С. 221.

значэнне мае вылучэнне моўных адзінак і іх лінгвістычных прыкмет, што таксама, як і сегментацыя моўнай плыні, з'яўляецца пераважна мовазнаўчай праблемай.

Калі аўтаматычнае распазнаванне разгледзена як аналаг натуральнага працэсу моўнай камунікацыі, «пры якім маўленне, закадзіраванае (зразумела, неасэнсавана) гаворачым па законах данай мовы, дэкадзіруецца слухачом па тых жа законах»³¹, тады відавочнымі робяцца неабходныя для яго правядзення лінгвістычныя перадумовы. Сапраўды, стваральнікам сістэмы «чалавек — машына» трэба вызначыць спецыфічныя асаблівасці пэўнай мовы. Такім чынам, і пры распазнаванні абмежаванага спіса лексем, і пры распазнаванні злітнага маўлення лінгвістычныя праблемы, і асабліва фанетычныя, маюць вельмі важнае значэнне.

Сярод іх па-ранейшаму актуальнымі застаюцца такія, як залежнасць агульнага часу вымаўлення сінтагмы ад яе даўжыні; акустычная рэалізацыя асімілятыўных з'яў у спалучэннях зычных; змяненне акцэнтна-рытмічнай структуры слова ў моўнай плыні; асаблівасці структуры склада; часавая структура маўлення; пошук фізічных карэлятаў слоўнага націску і інш. Бясспрэчным з'яўляецца неабходнасць фанетычных даных і пры стварэнні «гаворачых машын». Правілы для сінтэзатара павінны адлюстроўваць уласцівы той ці іншай мове дыяпазон рэалізацый акустычных прыкмет з улікам канкрэтных стыляў маўлення. У аснову разліковых формул для сінтэзу кладуцца вынікі эксперыментальных даследаванняў акустычных (фармантных) параметраў маўлення, праводзяцца даследаванні сегментных і прасадыхных адзінак. З дапамогай сінтэзатараў атрымана беларуская, руская, украінская, эстонская і замежныя мовы.

³¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. С. 17.

Акрамя таго, атрыманае пры сінтэзе маўленне павінна прайсці ацэнку ў слухачоў, якія вызначаць яго натуральнасць. Для гэтага неабходна праводзіць тэсціраванне штучнага маўлення з дапамогай інфармантаў — носбітаў пэўнай мовы. Такая ацэнка разборлівасці сінтэзаванай мовы дапамагае вызначыць і якасць сінтэзу наогул, і недахопы пры ўтварэнні машынай асобных элементаў маўлення³².

Фанетычныя даныя выкарыстоўваюцца і стваральнікамі сістэм, здольных ідэнтыфікаваць дыктараў па голасу³³. Для работ такога тыпу важным аказваецца даследаванне спектральных, часавых і амплітудных параметраў моўнага сігналу. Асаблівае значэнне набываюць прасадыхныя характарыстыкі маўлення, у якіх адбіваецца індывідуальнасць гаворачай асобы. На падставе атрыманых эксперыментальных даных канструююць сістэмы аўтаматычнай ідэнтыфікацыі і верыфікацыі галасоў.

Асобай галіной прымянення фанетычных даных з'яўляецца стварэнне прыстасаванняў для ацэнкі эмацыянальнага стану чалавека па яго маўленню. У якасці прыкмет, па якіх можна меркаваць аб эмоцыях гаворачай асобы, выкарыстоўваюцца тэмпаральныя характарыстыкі (тэмп артыкулявання, працягласць так званага чыстага маўлення, колькасць паўз), а таксама інтанацыйныя паказчыкі³⁴. Выяўленне і апісанне разнастайных акустычных індыкатараў эмоцый гаворачай асобы працягваецца і прыводзіць ужо зараз да

³² Зиновьева Н. В., Хитина М. В. К вопросу о разборчивости автоматического синтеза речи // АРСО-11. С. 150—152.

³³ Рамишвили Г. С. Речевой сигнал и индивидуальность голоса. Тбилиси, 1976.

³⁴ Носенко Э. Л., Чугай А. А., Карпов О. Н. Система автоматического определения эмоционального состояния человека по акустическим и темпоральным характеристикам речи // Речь и эмоции: Материалы симпозиума 11—14 ноября 1974 г. Л., 1975.

стварэння сістэм кантролю і распазнавання эмацыянальнага стану аператараў³⁵. Гэта вельмі важна ў эмацыягенных сітуацыях, у рабоце касманаўтаў, пілотаў, дыспетчараў.

У крыміналістыцы і судовай псіхалогіі маўленне з'яўляецца крыніцай інфармацыі ў следчым працэсе, пры верыфікацыі паведамленняў абвінавачанага і сведак. Псіхалінгвістычны аспект праблемы аб'ектыўнасці і дакладнасці ў савецкім судаводстве таксама прыцягвае зараз пільную ўвагу даследчыкаў.

У крыміналістычнай практыцы асаблівасці вуснага маўлення могуць быць выкарыстаны для вызначэння пэўных рыс гаворачага. Іх прымяненне стымулюецца зараз пашыранасцю розных тэхнічных сродкаў гукаперадачы і гуказапісу. Акрамя таго, аналіз маўлення — сродак прамой ідэнтыфікацыі асобы злачынцы ў тых выпадках, калі па нейкіх прычынах не могуць быць улічаны іншыя фізічныя асаблівасці. Існуе цэлы рад індыўдуальных прыкмет вуснага маўлення, важных для крыміналістыкі: голас (яго характарыстыкі, звязаныя з тэмбрам, вышыняю, гучнасцю, інтэнсіўнасцю), інтанацыя, звязаная і з асаблівасцямі асобы, і з яе псіхічным станам у момант маўлення³⁶.

³⁵ Нушикян Э. А. Спектральные характеристики эмоционально окрашенной речи // АРСО-11. С. 188.

³⁶ Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. М., 1977.

§ 8. ТРАНСКРЫПЦЫЯ

Асаблівасцю вуснай мовы з'яўляецца яе імгненнасць. Таму пры даследаванні ўзнікае патрэба ў захаванні яе ў часе, для чаго існуе рад тэхнічных спосабаў і сродкаў. Найбольш распаўсюджанымі і даступнымі з іх зараз з'яўляюцца механічны і электрамагнітны запісы вуснай мовы. З дапамогай механічнага спосабу ажыццяўляецца запіс на грампласцінкі, а пры электрамаг-

нітэтанцыяй звязаны індыўдуальны тэмп маўлення; характар, даўжыня і размеркаванне паўз; характар і ступень лагічнай выдзеленасці асобных элементаў выказвання, ступень фанетычнай рэдукцыі і інш.

З ліку групавых фанетычных прыкмет маўлення пры вядзенні даследавання ўлічваюцца дыялектныя рысы, а таксама іншамоўны акцэнт, што дазваляе з пераменнай ступенню дакладнасці вызначыць паходжанне данага чалавека. Кваліфікаваная лінгвістычная экспертыза маўлення дазваляе на падставе ўліку ўзроўню моўнай культуры, колькасці няправільнасцей у адзінку часу і на адзінку тэксту і тых прыкмет, якія мімавольна адлюстроўваюцца ў спантаным маўленні, вызначыць нацыянальную або дыялектную прыналежнасць асобы, а таксама двухмоўнасць і шматмоўнасць у тым выпадку, калі яны ўтойваюцца ад следства.

Вядома таксама, што ў маўленні абвінавачанага і сведкі ў сітуацыі допыту асаблівую значнасць набывае інтанацыя і лагічны націск. Таму патрабуецца дакладны запіс інтанацыйна багатага тэксту эмацыянальнага маўлення, каб у пратаколе не сказіўся сэнс выказванняў. Такім чынам, канкрэтныя вынікі фанетычных даследаванняў знаходзяць шырокія разнастайныя сферы ўжытку.

нітным спосабам запіс робіцца на ферамагнітную стужку. У кіно шырока выкарыстоўваецца таксама запіс, заснаваны на фотаэфекце. Ёсць і іншыя спосабы, якія дазваляюць не толькі нязменна захоўваць вусную мову, але і шматразова яе ўзнаўляць.

Сутнасць усіх гэтых спосабаў запісу заключаецца ў тым, што з дапамогай розных пераўтваральнікаў

на пэўным матэрыяле перадаецца форма гукавой хвалі, якая ўзнікае пры моваўтварэнні. У час узнаўлення гэта форма пераўтвараецца ў адваротным парадку, у выніку чаго ўзнікае гукавая хваля, аднолькавая з запісанай. Ступень яе супадзення з запісанай цалкам вызначаецца якасцю апаратуры, з дапамогай якой робіцца запіс і ўзнаўленне.

Зусім відавочна, што пры вывучэнні фанетыкі любой мовы шырока выкарыстоўваюцца толькі найбольш даступныя запісы вуснай мовы: магнітафонны і грамзапіс. Асабліва зручны магнітафонны запіс, бо яго можна рабіць самому і захоўваць доўгі час. Што да грампласцінак, дык з запісамі беларускай мовы іх шмат* выпускае ўсесаюзная фірма «Мелодыя». Гэта фонахрэстаматы для ўсіх класаў сярэдняй школы, дадаткі да кніг па выразнаму чытанню, дыкцыі і арфаэпіі. Каштоўнасць грампласцінак для заняткаў па фанетыцы заключаецца ў тым, што на іх звычайна зафіксавана ўзорнае маўленне прафесіянальных дыктараў.

У фанетыцы агульнапрынятым спосабам падачы вуснай мовы з'яўляецца транскрыпцыя. Шырокае прымяненне транскрыпцыі тлумачыцца тым, што яна не патрабуе ніякіх спецыяльных прыстасаванняў і можа выдавацца друкарскім спосабам, бо нагадвае звычайнае пісьмо, толькі заснаванае не на арфаграфічных правілах, а на адназначнай адпаведнасці літар і гукаў, якой няма пры звычайным пісьме. Сапраўды, у беларускім пісьме літара *д* можа перадаваць гук [д] (*дым, дом*), [т] (*сад* [сат]), [ч] (*адчуць* [аччуц']), [ц] (*на кладцы* [кляццы]), [ц'] (*адцерці* [ац'ц'ерц'і]), [дз'] (*паддзімаць* [падз'дз'імац']). Транскрыпцыйны знак *д* заўсёды абазначае толькі гук [д]. Каб адрозніць транскрыпцыйнае напісанне ад арфаграфічнага, яно бярэцца ў квадратныя дужкі, як гэта зроблена ў вышэйпрыведзеных прыкладах.

Для ажыццяўлення транскрыпцыі ўжываецца набор транскрыпцыйных знакаў, кожнаму з якіх падаецца пэўнае гукавое значэнне. Гэта можна зрабіць рознымі шляхамі, але звычайна або падаецца агульнаўжывальнае слова з вядомай мовы, у якім ёсць гук, які адпавядае данаму знаку фанетычнай транскрыпцыі, або пералічаюцца ўсе істотныя артыкуляцыйныя прыкметы, характэрныя для данага гукі. Ніжэй значэнне транскрыпцыйных знакаў будзе раскрывацца праз ключавыя словы беларускай мовы, але ў далейшым іх змест будзе ахарактарызаваны і артыкуляцыйна.

Транскрыпцыя, як і іншыя віды запісу мовы, павінна забяспечваць узнаўленне запісанага такім чынам, каб узноўленае цалкам адпавядала арыгіналу. Але поўнага супадзення вуснай мовы з транскрыпцыяй дасягнуць немагчыма, таму што ў фанетычнай транскрыпцыі запісваецца не само выказванне як з'ява фізічная, а яго аналіз, зроблены з дапамогай органа слыху фанетыста. Гэты аналіз можна рабіць у фанетычных або фаналагічных тэрмінах. Тут асабліва важна адзначыць, што транскрыпцыя — гэта знакавая сістэма, як і пісьмовая форма мовы. Таму для яе ажыццяўлення, акрамя засваення гукавога значэння літар, трэба навучыцца слухаць, не звяртаючы ўвагі на сэнс, умець імітаваць пачутае. Трэніроўка для кожнага пачынаючага неабходна таму, што напачатку кожны схільны атаясамліваць незнаёмыя гукі з ужо знаёмымі. Гэта лёгка выяўляецца, калі прапанаваць затранскрыбіраваць невялікі кавалак малавядомай мовы і параўнаць атрыманую транскрыпцыю з навуковай. Вельмі цяжка дабіцца, каб розныя людзі транскрыбіравалі адно і тое ж выказванне аднолькава.

Для тых, хто валодае мовай, звычайна дастаткова фаналагічнай транскрыпцыі, бо носьбіт мовы лёгка ўзнаўляе ўсе асаблівасці гукаў,

звязаныя з іх фанетычным акружэннем. У радзе выпадкаў неабходны значна больш падрабязны запіс, у прыватнасці калі сістэма фанем невядома і яе трэба ўстанавіць (напрыклад, пры запісах невядомай мовы або гаворкі), калі тое, што запісваецца, настолькі хаатычнае, што адразу цяжка зразумець сістэму (спантанная гутарковая мова), калі сістэма вядома, але ставіцца задача даследаваць якраз несістэмныя моманты (варыянтнасць гукаў,

фанетыка пры блізкароднасным білінгвізме, параўнанне блізкароднасных моў і дыялектаў і г. д.). Чым больш падрабязная транскрыпцыя, тым яе цяжэй рабіць. Таму звычайна транскрыбіруюцца толькі невялікія кавалкі вусных выказванняў. У кнізе часцей за ўсё будзе выкарыстоўвацца спрошчаная фанетычная транскрыпцыя, якая абазначаецца на беларускі алфавіт. У сувязі з тым што ў многіх выпадках узнікае патрэба ў перадачы беларускай мо-

Табліца 1. Знакі фанетычнай транскрыпцыі для запісу вуснай мовы

Знак фанетычнай транскрыпцыі	Варыянты знака транскрыпцыі, якія сустракаюцца ў літаратуры	Адпаведны знак Міжнароднага фанетычнага алфавіту	Ключавое слова	Заўвагі
1	2	3	4	5
а		а	абанал	Сустракаецца ў паўднёва-заходніх гаворках, нагадвае [y] Варыянт [э] выкарыстоўваецца пасля цвёрдых зычных Сустракаецца ў паўднёва-заходніх гаворках, нагадвае [i] Вельмі кароткі галосны, які можа мець адценні галосных няверхняга пад'ёму
о		о	бок	
ы	и	ɨ	сыр	
у		u	тут	
о̆		ø	эра	
е	э	e		
ӗ		ĕ		
ь		ə		
й		j	яма [йама]	
ў		w	даў	
п		p	пах	
б		b	бок	
ф		f	форма	
в		v	выць	
м		m	маці	
т		t	ток	
д		d	дом	
с		s	сад	
з		z	зара	
н		n	нара	
ш		ʃ	шар	
ж		ʒ	жара	
ч		tʃ	чаша	
дж		dʒ	сяджу	Дужка пад літарамі абазначае, што гэта афрыката
ц		ts	цана	
дз		dz	дзвынкаць	
р		r	рот	
л		l	лодка	
к		k	каша	
г		g	ганак	
х		x	хата	
г		ɣ	гнаць	
н		ŋ	ага	

вы ў міжнароднай фанетычнай транскрыпцыі, побач з беларускімі знакамі падаюцца адпаведныя знакі Міжнароднага фанетычнага алфавіта (табл. 1).

Падваенне і падоўжанне зычных абазначаецца двухкроп'ем пасля адпаведнага знака — [с:].

Палаталізацыя (мяккасць) зычных абазначаецца коскай зверху справа ад знака — [с']. Націск аба-

значаецца знакам акута над галосным націскага склада — [саро́ка].

У далейшым значэнне транскрыпцыйных знакаў будзе раскрыта таксама і праз тыя артыкуляцыі, якія неабходны для ўтварэння адпаведнага гук. Яны будуць суаднесены таксама і з сегментамі гукавой хвалі, на аснове якіх утвараецца той або іншы гук.

АРТЫКУЛЯЦЫЙНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ГУКАУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1.1. МОУНЫ АПАРАТ

Прырода не надзяліла чалавека якімі-небудзь спецыяльнымі органамі, прызначанымі толькі для стварэння вуснага маўлення (за выключэннем хіба галасавых звязак). Моўным апаратам, або моўнымі органамі, умоўна называюць органы чалавечага цела, якія, выконваючы пэўныя фізіялагічныя функцыі, прымаюць удзел таксама і ва ўтварэнні гукаў.

У залежнасці ад той ролі, якую адыгрываюць асобныя часткі моўнага апарату ва ўтварэнні гукаў, іх падзяляюць на дыхальны апарат і органы маўлення.

Фізіялагічная функцыя *дыхальнага апарату* — забяспечваць абмен газамі паміж асяроддзем і арганізмам. Дыханне — жыццёва неабходная для арганізма функцыя дыхальнага апарату. Пабочная яго функцыя — утварэнне фанацыі — не з'яўляецца жыццёва неабходнай. Яна развілася ў чалавека параўнальна позна. Цікава адзначыць, што некаторыя ніжэйшыя жывёлы (напрыклад, рыбы, насякомаыя) выкарыстоўваюць для ўтварэння гукаў іншыя мускульныя сістэмы, зусім не звязаныя з дыханнем.

Дыхальны апарат складаецца з лёгкіх, бронхаў і дыхальнага горла (трахеі). Лёгкія ўяўляюць сабой мноства альвеол (пузыркоў), якія аплецены вельмі тонкімі крывяноснымі сасудамі. Ад кожнай альвеолы адыходзяць тонкія бронхі, якія злучаюцца ва ўсё больш тоўстыя, аж

пакуль не злучацца ў дзве вялікія бронхі, што адыходзяць ад кожнага лёгкага. Бронхі маюць мускулатуру, якая дазваляе ім сціскацца і расшырацца. Абедзве бронхі зліваюцца ў трахею — трубку, утвораную паўкальцавымі храсткамі. Храсткі не даюць сціскацца трахеі, спадаць пры выдыху. Дзякуючы гэтаму дыхальны шлях застаецца ўвесь час адкрытым. На выдыху ў трахеі ствараецца паветраны ціск, неабходны для ўтварэння гукаў.

Актыўны ўдзел у працэсе дыхання прымае грудная клетка. Яна ўтвараецца 12 парамі рэбраў і дыяфрагмай. Ззаду рэбры прымацаваны да хрыбетніка, спераду 10 верхніх пар прымацаваны храсткамі да грудной касці. Дыяфрагма адгароджвае грудную клетку знізу ад брушной поласці. Рухомасць грудной клеткі забяспечваецца мускулатурай, якая ідзе ад хрыбетніка да рэбраў, міжрэбернымі мышцамі і мускулатурай дыяфрагмы, якая з'яўляецца найбольш важнай рухаючай сілай пры дыханні. У час удыху канцы рэбраў падымаюцца ўверх, дыяфрагма сціскаецца, прагінаючыся ўніз у сваёй сярэдняй частцы. У выніку аб'ём грудной клеткі павялічваецца і праз трахею і бронхі паветра ўсмоктваецца лёгкімі. У час выдыху выдыхальная мускулатура апускае рэбры, мышцы дыяфрагмы расслабляюцца, і яна прагінаецца ўнутр грудной клеткі. Паветра пры гэтым па дыхальных

шляхах выштурхоўваецца з арганізма.

Працэс удыхання і выдыхання паветра з'яўляецца адвольным і аўтаматычным і рэгулюецца дыхальнымі цэнтрамі мозгу. Мазгавы цэнтр кіруецца тымі хімічнымі паказаннямі аб патрэбе арганізма ў паветры, якія паступаюць да яго з крыві. Гэтым вызначаецца глыбіня і рытм дыхання. Чым больш у крыві вуглякіслага газу, тым глыбей і часцей становіцца дыханне. Ад волі чалавека гэты працэс не залежыць. Спыніць дыханне па сваёй волі без спецыяльнай трэніроўкі можна толькі на вельмі кароткі час.

Пры звычайных умовах працягласць удыху і выдыху прыблізна роўная. За мінуту чалавек робіць каля 20 удыхаў і выдыхаў. Істотнае значэнне для гукаўтварэння мае той факт, што ў час выдыху ў лёгкіх усё ж застаецца значная колькасць паветра. Фактычна іменна гэта дало магчымасць выкарыстоўваць дыхальны апарат для ўтварэння фанаты. У час гаварэння чалавек карыстаецца так званым моўным дыханнем. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што выдых зацягваецца на значна большы час, чым удых. Якраз на выдыху і ўтвараюцца гукі мовы. Удых для гукаўтварэння амаль не выкарыстоўваецца (толькі ў некаторых мовах свету асобныя гукі ўтвараюцца на ўдыху).

Каб уявіць, як вымаўляюцца гукі на ўдыху, можна параўнаць, напрыклад, слова *цаца* (утвараецца на выдыху) і падзыўное слова для свіней *цо-цо-цо* (утвараецца на ўдыху). У працэсе фанаты наступае момант, калі неабходна зрабіць удых. У сувязі з гэтым у вуснай мове ўзнікаюць так званыя фізіялагічныя паўзы. Пры запісах у студыйных умовах у моманты набору паветра добра чуваць спецыфічны лёгкі шум паміж асобнымі адрэзкамі выказвання.

У рэгуляцыі энергіі пры моўным дыханні вядучая роля належыць дыяфрагме. Яе работу М. І. Жынкін

характарызуе наступным чынам: «У працэсе моўнага вымаўлення дыяфрагма на выдыху робіць рэзкія і яркава бачныя ўдыхальныя і выдыхальныя рухі. Яна мадулюе з пэўнай амплітудай на кожным моўным гуку, то падымаючыся ўверх, то апускаючыся ўніз, пры гэтым экспірацыя не спыняецца»¹. Гэтыя рухі дыяфрагмы ў час выдыху залежаць ад характару гукаў, якія ўваходзяць у вымаўлены склад або слова. Імі рэгулюецца акустычная магутнасць гукаў, а таксама ў некаторай ступені квантаванне мовы на склады.

Такім чынам, дыхальны апарат забяспечвае працэс маўлення паветрам і энергіяй, неабходнай для яго руху, і ў некаторай ступені вызначае квантаванне моўнай плыні.

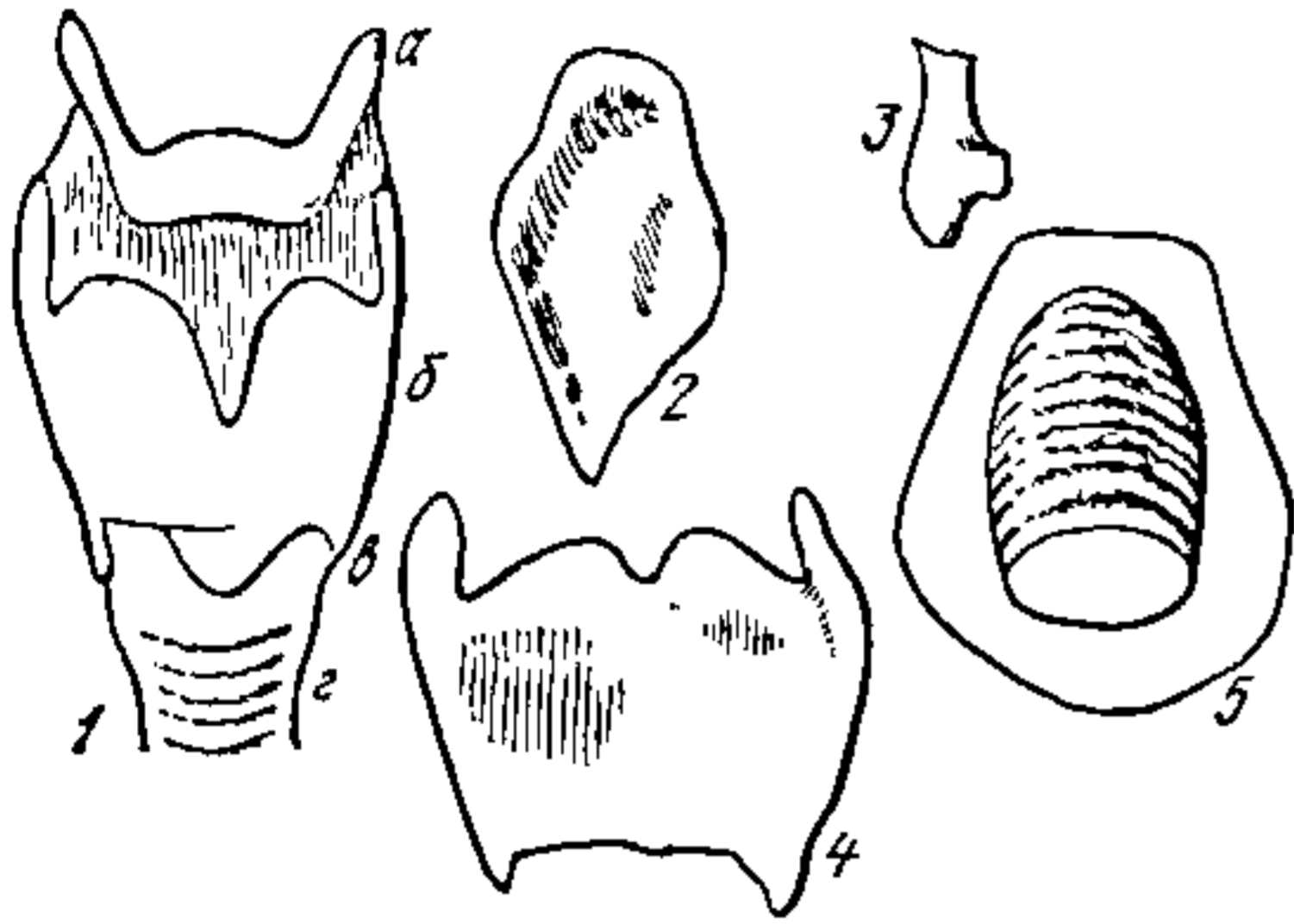
Да *арганаў маўлення* адносяцца гартань, глотка, поласць носа і поласць рота, язык і губы. Глотку і поласці носа і рота называюць надстаўной трубой, паколькі яны размешчаны над крыніцай голасу.

Крыніца голасу — галасавыя звязкі — знаходзіцца ў гартані, якая складаецца з шэрага рухомах храстоў, што забяспечвае нацяжэнне галасавых звязак і адкрыццё галасавой шчыліны. Асновай гартані з'яўляецца пярсцёнкападобны храсток. Ён ляжыць на верхнім кольцы трахеі. Такую назву гэты храсток атрымаў за форму пярсцёнка. Сваёй пячаткай (шырокай часткай) ён звернуты назад, а абручом (вузкай часткай) — наперад (рыс. 6, 5).

Над пярсцёнкападобным храстком размешчаны шчытападобны храсток. Ён складаецца з дзвюх пласцінак няправільнай чатырохвугольнай формы (рыс. 6, 4). Гэтыя пласцінкі (шчыткі) спераду злучаны паміж сабою нерухома пад вуглом 90° у мужчын і 120° у жанчын. Верхняя частка гэтага злучэння выступае ў мужчын у выглядзе кады-

¹ Жынкін Н. И. Механизмы речи. М., 1958. С. 286.

ка, ці адамава яблыка. Ззаду пла-
сціны шчытападобнага храстка ма-
юць па два вертыкальна размешча-
ныя адросткі — «рогі». Верхнія «ро-
гі» злучаны звязкамі з пад'язычнай
коссцю, з якой злучаны таксама ўвесь
верхні край шчытападобнага храст-
ка пры дапамозе перапонкі. Ніжнія

Рыс. 6. 1 — выгляд гартані спераду: а) пад-
язычная костка, б) шчытападобны храсток,
в) пярэсцёнкападобны храсток, г) трахея;
2 — надгартаннік; 3 — пірамідальны храст-
ток; 4 — шчытападобны храсток; 5 — пяр-
сцёнкападобны храсток

(больш кароткія) «рогі» злучаны
суставамі з пячаткай пярэсцёнкапа-
добнага храстка, з якім злучана так-
сама пры дапамозе перапонкі ўся
ніжняя частка шчытападобнага
храстка. Дзякуючы перапоначным
злучэнням гартань «сядзіць» на тра-
хеі ў выглядзе лейкі, накіраванай
сваёй пашыранай часткай кверху.

Гартань можа рухацца ўверх і
ўніз. Гэты рух ажыццяўляюць шчы-
тапад'язычныя, грудзіна-шчытапа-
добныя і шчытапярэсцёнкападобныя
мышцы. Шчытапад'язычныя мышцы
злучаюць пласціны шчытападобнага
храстка з пад'язычнай коссцю. Гру-
дзіна-шчытападобныя мышцы злу-
чаюць шчытападобны храсток з
грудной коссцю і рухаюць гартань у
вертыкальным напрамку. Рухі гар-
тані ўверх і ўніз рэгулююць аб'ём
глоткі, што мае вялікае значэнне для
фарміравання спектра гукаў.

На верхняй частцы пячаткі пяр-

сцёнкападобнага храстка размешча-
ны два пірамідальныя храсткі (рыс.
6, 3). Сваёй формай яны падобны на
невялікія трохгранныя пірамідкі.
На кожным з іх зверху знаходзіцца
па адным невялікім сантарыніевым
храстку, з якімі яны цесна злучаны.
Пірамідальныя храсткі могуць ру-
хацца па пячатцы наперад і назад,
а таксама ўправа і ўлева і могуць
паварочвацца вакол сваёй верты-
кальнай восі. Гэтыя складаныя рухі
ажыццяўляюцца пад уздзеяннем
унутранай мускулатуры гартані, і
дзякуючы ім паміж пірамідальнымі
храсткамі можа раскрывацца або
закрывацца шчыліна. На пярэдніх
ніжніх частках пірамідальных храст-
коў маюцца невялікія выступы — га-
ласавыя адросткі.

Зверху гартань прыкрываецца
надгартаннікам. Гэта храсток, які
па форме нагадвае ліст дрэва. Сва-
ёй вузкай часткай ён упіраецца ў
верхні выраз вугла, утворанага пла-
сцінкамі шчытападобнага храстка.
Яго шырокая частка накіравана на-
зад, у поласць глоткі. З шчытапа-
добным храстком надгартаннік злу-
чаны звязкай і дзвюма шчытанад-
гартаннічымі мышцамі, якія падыма-
юць шырокую частку надгартанніка.
Гартань пры гэтым адкрываецца.
Мышцы, што злучаюць надгартаннік
з пірамідальнымі храсткамі, апус-
каюць шырокую частку надгартан-
ніка, закрываючы гартань.

Унутраныя часткі гартані па-
крыты звязчна-валакністай ткан-
кай, якая ўтварае дзве пары патаў-
шчэнняў, што размешчаны адно над
другім злева і справа і накіраваны
спераду назад (у сагітальным кі-
рунку). Паміж імі маюцца паглыб-
ленні — марганіевыя жалудачкі.
Ніжнія патаўшчэнні называюцца
сапраўднымі галасавымі звязкамі,
а верхнія — несапраўднымі галаса-
вымі звязкамі.

Сапраўдныя галасавыя звязкі
з'яўляюцца эластычнай абалонкай
мышачнай тканкі. Мышачныя ва-
локны прымацаваны да шчытапа-

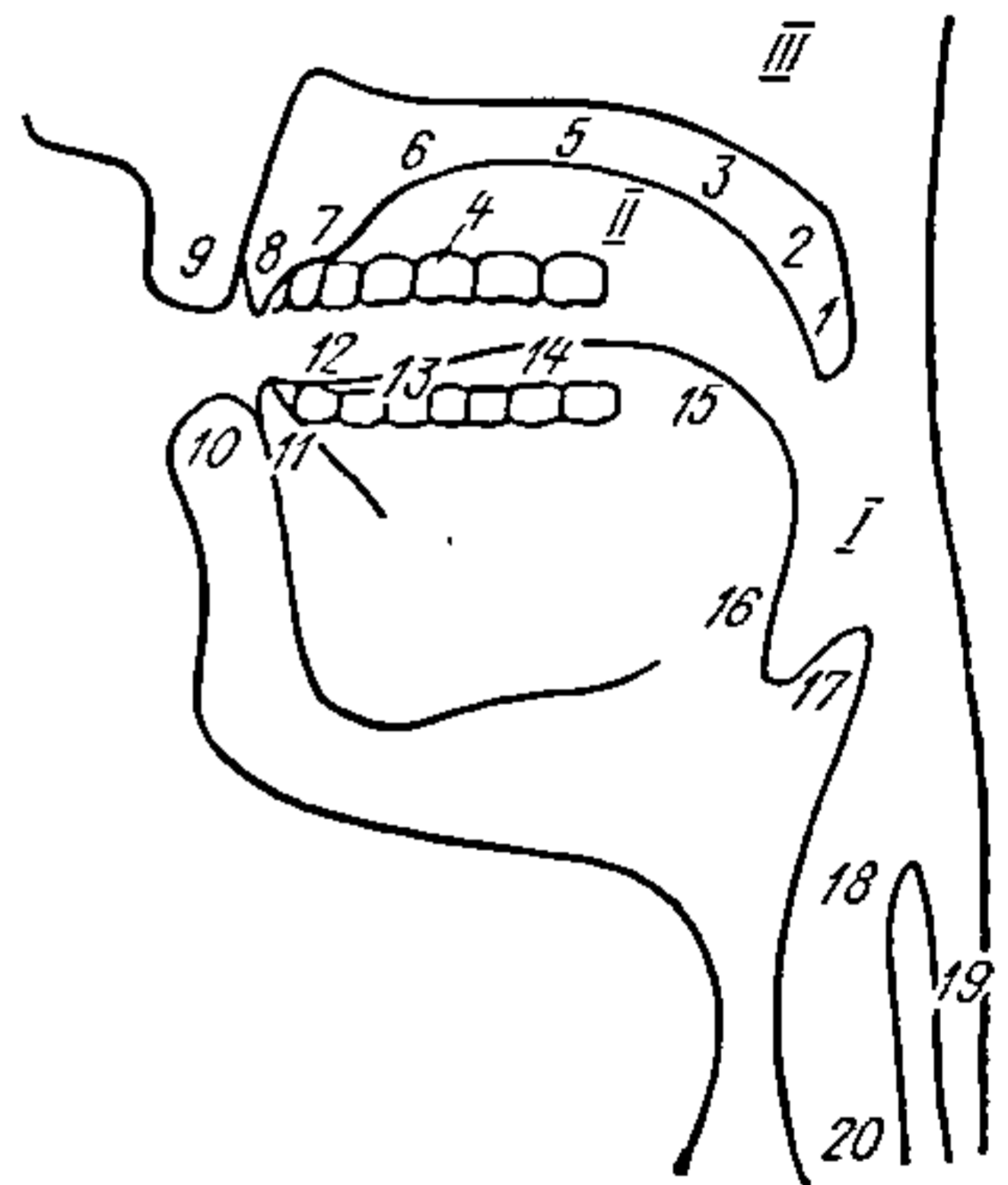
добнага храстка і да галасавых ад-
росткаў пірамідальных храсткаў.
Але яны пачынаюцца і заканчваюцца
ў розных пунктах. Пры розным
іх нацяжэнні ўтвараюцца стужкі
рознай даўжыні. Ад гэтага зале-
жыць вышыня гука. Галасавыя звяз-
кі могуць ствараць гукі з частатой
ад 70 да 1100 ваганняў у секунду.
Паколькі мышачныя валокны ідуць
у іх не толькі гарызантальна, але і
вертыкальна, а таксама па дыяганалі,
яны могуць мяняць сваю таўшчыню,
а дыяганальныя валокны могуць
заціскаць элементы, якія вагаюцца,
у розных месцах. У адрозненне ад
іншых мышц валокны галасавых
звязак могуць напружвацца, не мя-
няючы сваёй даўжыні. У стане спа-
кою галасавыя звязкі ў мужчын
маюць у сярэднім 1,5 см даўжыні, а
ў жанчын — 1,2 см.

Паколькі абедзве галасавыя
звязкі сыходзяцца ў вуглу шчыта-
падобнага храстка, яны ўтвараюць
вуглападобную шчыліну, накірава-
ную сваёй расшыранай часткай кпе-
раду. Пры дыханні галасавыя звяз-
кі і пірамідальныя храсткі рассуну-
ты, галасавая шчыліна адкрыта і
паветра свабодна праходзіць праз
яе. Пры шэпце ўтвараецца вузкая
шчыліна паміж пірамідальнымі
храсткамі і галасавымі звязкамі,
якія застаюцца ненапружанымі. Гу-
кі ўтвараюцца ў выніку трэння па-
ветра, што падаецца з лёгкіх. Пры
ўтварэнні голасу галасавыя звязкі
таксама збліжаны, аднак шчыліна
паміж імі больш вузкая, чым пры
шэпце, а галасавыя звязкі напру-
жаны. Адносна ўзбуджэння ваган-
няў галасавых звязак існуе дзве
гіпотэзы. Згодна з адной, якую раз-
вівае французскі ўрач Юсон, яны
ўзбуджаюцца імпульсамі, што пасы-
лае цэнтральная нервовая сістэма з
частатой асноўнага тону голасу. Гэ-
тыя імпульсы і выклікаюць перыя-
дычную дэфармацыю галасавых
звязак. Аднак больш проста ўзнік-
ненне голасу тлумачыцца збытکوў-
ным ціскам паветра пад галасавымі

звязкамі і яго падзеннем у час пра-
ходу паветранай плыні праз вузкую
шчыліну, у выніку чаго галасавыя
звязкі перыядычна змыкаюцца і раз-
мыкаюцца.

Несапраўдныя галасавыя звязкі
рэгулююць разам з марганіевымі
жалудачкамі дынамічны дыяпазон
гукаў, г. зн. іх сілу.

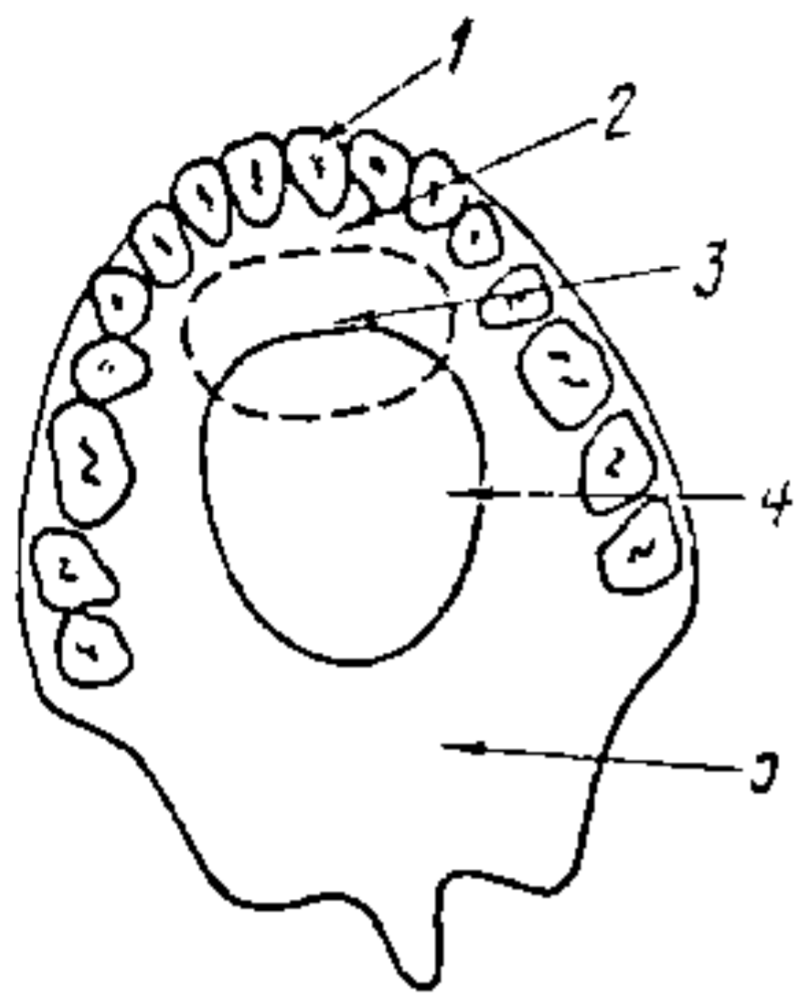
Поласць глоткі размешчана вы-
шэй гартані (рыс. 7). Яна ўяўляе
сабой трубку дыяметрам 3 см і глы-
бінёй 2 см. Пярэдняю сценку глоткі
ўтварае надгартаннік і корань язы-
ка. Задняя сценка ахопліваецца
трыма петлепадобнымі мышцамі,
якія сціскаюць глотку пры заглыт-
ванні ежы. Пры расслабленні мыш-
цаў утвараецца поласць глоткі, якая
служыць рэзанатарам для гукаў, а
некаторыя гукі могуць і ўтварацца
непасрэдна ў ёй. Памер глотачнага

Рыс. 7. Схема моўных органаў: I — поласць глоткі, II — поласць рота, III — поласць носа; 1 — язычок, 2 — задняя частка мяккага паднябнення, 3 — перадняя частка мяккага паднябнення, 4 — верхнія зубы, 5 — задняя частка цвёрдага паднябнення, 6 — перадняя частка цвёрдага паднябнення, 7 — альвеолы, 8 — верхні разец, 9 — верхняя губа, 10 — ніжняя губа, 11 — ніжні разец, 12 — кончык языка, 13 — перадняя частка языка, 14 — сярэдняя частка языка, 15 — задняя частка языка, 16 — корань языка, 17 — надгартаннік, 18 — глотка, 19 — стрававод, 20 — трахея

резанатара вызначаецца дзеяннем кораня языка, надгартанніка і петлепадобных мышцаў задняй сценкі. Згодна з глотачнай тэорыяй складаўтварэння, гэты резанатар рэгулюе складападзел моўнай плыні².

Важнейшую ролю ў гукаўтварэнні адыгрывае поласць рота. Яна ўтвараецца зубамі, цвёрдым і мяк-

Рыс. 8. Падзел паднябення на зоны: 1 — зубы, 2 — альвеолы, 3 — заальвеалярная зона, 4 — цвёрдае паднябенне, 5 — мягкае паднябенне

кім паднябеннем, ніжняй сківіцай і сценкамі шчок. Ніжняя сківіца дзякуючы сваёй рухомасці забяспечвае змяненне аб'ёму ротавай поласці. Мягкае паднябенне, якое заканчваецца язычком, закрывае праход у поласць носа пры вымаўленні ненасавых гукаў. Пры насавых гуках яно апускаецца, адкрываючы гэты праход. У даным выпадку насавая поласць служыць дадатковым резанатарам, які надае гукам спецыфічную насавую афарбоўку. Язычок (uvula) можа вібраваць і такім чынам ствараць некаторыя гукі мовы (напрыклад, [p]-увулярны).

Задняя частка языка, якая злучана з надгартаннікам, называецца коранем. Паверхня самога цела языка называецца спінкай. Спінка языка падзяляецца на пярэнюю, сярэнюю і заднюю часткі (рыс. 7). У адпаведнасці з падзелам спінкі

языка дзеляць і нерухомы орган мовы — паднябенне — на пярэнюю, сярэнюю і заднюю часткі (рыс. 7, 8).

Самая крайняя частка паднябення, у якой знаходзяцца карані зубоў, называецца альвеалярным бугром. Альвеолы ўтвараюць як бы ўнутраную частку дзёснаў.

Верхнія і ніжнія зубы таксама з'яўляюцца нерухомымі моўнымі органамі. Дзякуючы ўзаемадзеянню рухомах і нерухомах органаў у розных месцах ротавай поласці ствараюцца перашкоды на шляху выдыхаемага паветра, у выніку чаго ўзнікаюць шумы, неабходныя для ўтварэння шумных зычных. Іх характар залежыць ад месца ўтварэння.

Актыўную ролю ў гукаўтварэнні адыгрываюць губы. Пры ўзаемадзеянні з зубамі яны ствараюць крыніцу шуму для некаторых гукаў, а пры ўзаемадзеянні паміж сабою ствараюць дадатковы резанатар і рэгулююць выхад паветра з ротавага резанатара.

Вельмі важна падкрэсліць, што нармальнае маўленне можа ажыццяўляцца толькі пры кантролі вынікаў гэтай работы органам слыху. Калі орган слыху не можа па якіх-небудзь прычынах ажыццяўляць такі кантроль, то нармальнае гаварэнне немагчыма. Вядома, што ў глуханямых звычайна няма якіх-небудзь адхіленняў у анатоміі органаў маўлення. Яны не могуць гаварыць з-за адсутнасці слыхавога кантролю вынікаў дзеяння гэтых органаў: вуха, хаця і не з'яўляецца органам мовы, у працэсе гаварэння адыгрывае не меншую ролю, чым моўны апарат.

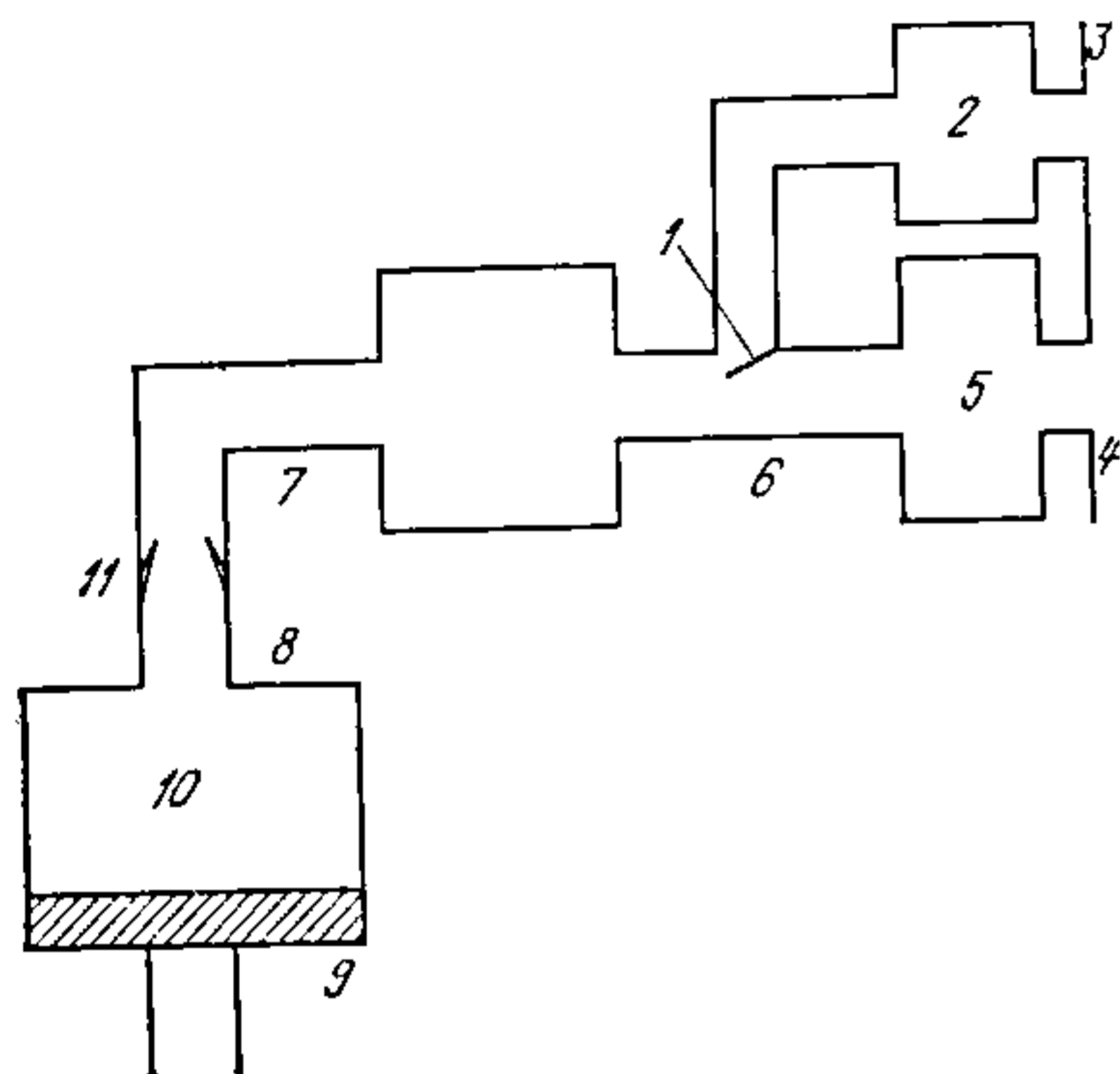
Такім чынам, моўны апарат — акустычная сістэма, якая складаецца з пастаяннай крыніцы перыядычных гукаў, пераменных крыніц шумных гукаў, резанатарнай сістэмы і энергетычнай сістэмы (рыс. 9).

Частка органаў, якія ўваходзяць у склад моўнага апарату, з'яўляецца рухомай і можа свядома кіравацца, другая частка іх нерухомая.

² Жинкин Н. И. Механизмы речи. С. 219 і наст.

У сувязі з гэтым адрозніваюць актыўныя органы мовы (ніжняя сківіца, губы, язык, мягкае паднябенне, галасавыя звязкі) і пасіўныя (зубы, паднябенне, поласць носа).

Адрозненні паміж гукамі ствараюцца рознымі рухамі асобных актыўных органаў мовы — артыкуляцыямі. Для таго каб узнавіць пачуты гук, неабходна выканаць органамі мовы ўсе рухі, якія рабіліся і пры

Рыс. 9. Акустычная сістэма моўнага апарату (па Дж. Фланагану): 1 — паднябенная засланка, 2 — насавая поласць, 3 — адтуліна для выпраменьвання гукавой хвалі з насавай поласці, 4 — адтуліна для выпраменьвання гукавой хвалі з ротавай поласці, 5 — ротавая поласць, 6 — паднятая частка языка, 7 — гартанная трубка, 8 — трахея і бронхі, 9 — дыяфрагма (мускульная сіла), 10 — аб'ём лёгкіх, 11 — галасавыя звязкі

яго ўтварэнні. Таму вывучэнне гукаў з фізіёлага-артыкуляцыйнага пункта погляду азначае апісанне гэтых рухаў. Зразумела, што апісанне можа быць больш або менш падрабязным. Кожная артыкуляцыя разгортваецца ў часе, асобныя органы мовы рухаюцца бесперапынна і плаўна, іншыя ажыццяўляюць рухі вельмі хутка. У сувязі з гэтым рухі

розных органаў мовы для ўтварэння канкрэтнага гука ў моўнай плыні пачынаюцца і заканчваюцца неадначасова. Па рухах органаў мовы вельмі цяжка ўстанавіць межы асобных гукаў.

Якім чынам апісаць артыкуляцыі канкрэтнага гука? Паколькі на працягу гука (калі дапусціць, што нейкім іншым шляхам устаноўлены яго межы) асобныя артыкуляцыі змяняюцца, можна было б апісваць становішча органаў мовы ў пэўныя моманты часу, напрыклад у час экскурсіі, вытрымкі і рэкурсіі. Але экскурсія і рэкурсія моцна залежаць ад суседніх гукаў і тады прыйшлося б апісваць усе магчымыя экскурсіі і рэкурсіі данага гука, што значна ўскладніла б апісанне. Можна выбраць і іншыя моманты і ў значна большай колькасці, што забяспечыла б высокую ступень дакладнасці. Але для тых, хто ведае мову і карыстаецца ёю, падобная інфармацыя ў значнай ступені аказваецца збытковай.

Важна ўлічваць, што нават самае деталёвае апісанне артыкуляцый само па сабе не гарантуе яснага ўяўлення аб слыхавым уражанні ад вымаўленых гукаў. Неабходна ўслухоўвацца ў мову іншых людзей і ў сваю ўласную, каб мець магчымасць улоўліваць розніцу ў вымаўленні адных і тых жа гукаў, імітаваць яе, выкарыстоўваючы слыхавое ўражанне для кантролю. Працэс слухання мае таксама вялікае значэнне для каардынацыі рухаў моўных органаў пры звязнай мове.

Паколькі маецца магчымасць унаўлення носьбітамі мовы дынамікі гукаў у моўнай плыні, найбольш зручна апісваць становішча органаў мовы ў момант вытрымкі. Іменна ў гэтай фазе кожнага гука прадстаўлены ўсе артыкуляцыі, характэрныя для яго.

§ 1.2. АГУЛЬНЫЯ УМОВЫ УТВАРЭННЯ ГАЛОСНЫХ ГУКАУ

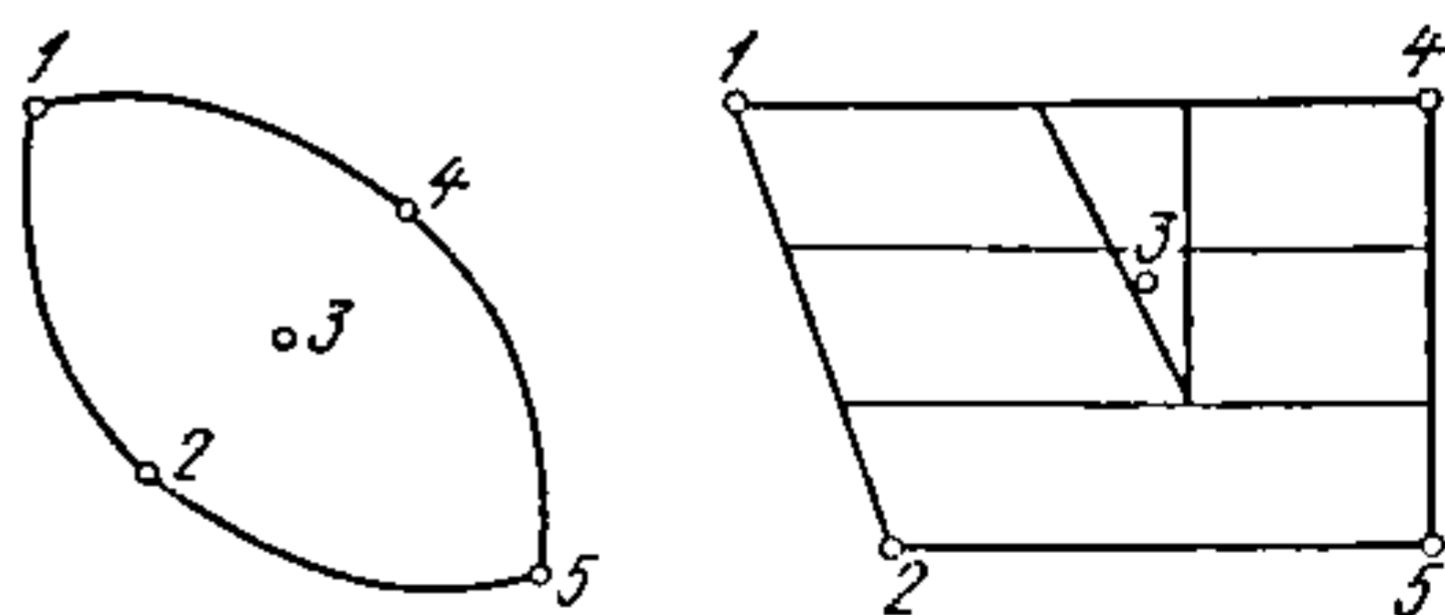
Крыніцай гука пры ўтварэнні галосных з'яўляюцца перыядычныя ваганні паветра, якія ўзнікаюць у выніку дзеяння галасавых звязак. Адрозненні паміж галоснымі абумоўліваюцца рознай формай ротавай поласці — у залежнасці ад рухаў языка і рознага становішча губ. Што гэта сапраўды так, лёгка пераканацца, калі падрыхтавацца вымаўляць пэўны галосны і пашчоўкаць па шчацэ. У такім выпадку можна адрозніць, які галосны быў намер вымавіць, бо ўзнікшы гук па тэмбру вельмі нагадвае гэты галосны. Паколькі рухі языка цалкам вызначаюць форму ротавай поласці, пры апісанні галосных неабходна ахарактарызаваць становішча языка, спецыфічнае для кожнага галоснага. Гэта форма ўяўляе сабой крывую лінію, часта складаную. Для спрашчэння апісання звычайна ўказваецца толькі вышэйшы пункт пад'ёму спінкі языка. Месца вышэйшага пункта пад'ёму ў ротавай поласці дазваляе прыблізна вызначыць усю форму языка.

Пры вымаўленні беларускіх галосных гэты вышэйшы пункт пад'ёму языка можа быць у пярэдняй, сярэдняй або задняй частцы ротавай поласці. Язык можа таксама высока падымацца да паднябення, пры гэтым ніжняя сківіца апускаецца вельмі нязначна, шчыліна паміж зубамі вельмі вузкая. Галосныя, якія ўтвараюцца пры такім становішчы языка, называюцца галоснымі верхняга пад'ёму. Часам іх яшчэ называюць закрытымі або вузкімі. З другога боку, язык можа падымацца вельмі нязначна ў параўнанні з нейтральным становішчам, праход паміж языком і паднябеннем шырокі, ніжняя сківіца значна апускаецца, шчыліна паміж зубамі шырокая. Галосныя, якія ўтвараюцца пры такім становішчы языка, называюцца галоснымі ніжняга пад'ёму. Іх на-

зываюць таксама адкрытымі або шырокімі. Пры прамежковым пад'ёме языка ўтвараюцца галосныя сярэдняга пад'ёму.

Такім чынам, кожны галосны ахарактарызуецца двума каардынатамі вышэйшага пункта пад'ёму языка: яго месцам па гарызантальнай восі моўнага апарату і месцам па вертыкальнай восі (ступенню пад'ёму языка). Вывучэнне рэнтгенаграм паказвае, што ў сукупнасці для ўсіх галосных гэтыя каардынаты ў ротавай поласці займаюць пэўную зону, якую прыблізна можна прадставіць у форме эліпса або трапецыі, што дае магчымасць вызначыць неабходныя артыкуляцыйныя характарыстыкі галосных (рыс. 10). Даследаванне артыкуляцый галосных і зводзіцца да выяўлення іх месца на трапецыі шляхам параўнання рэнтгенаграм, палатаграм, лінгваграм.

У залежнасці ад становішча губ у беларускай мове адрозніваюцца агубленыя (лабіялізаваныя) і неагубленыя (нелабіялізаваныя) галосныя: агубленымі могуць быць толькі галосныя задняга рада, што добра прасочваецца па кіназдымках губных артыкуляцый у профіль і анфас. Становішча губ пры вымаўленні кожнага галоснага паказваецца ў далейшым на рысунках пры апісанні іх артыкуляцый.

Рыс. 10. Становішча вышэйшага пункта пад'ёму языка (па Дж. Д. О'Коннару): 1 — пярэдняе высокае, 2 — пярэдняе нізкае, 3 — сярэдняе, 4 — задняе высокае, 5 — задняе нізкае. Злева — рэальная дыяграма руху вышэйшага пункта, справа — прамалінейная схема той жа дыяграмы, якая часта выкарыстоўваецца ў фанстыцы

§ 1.3. АГУЛЬНЫЯ УМОВЫ УТВАРЭННЯ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

Пры ўтварэнні зычных на першы план выступаюць шумавае і імпульсна-шумавая крыніцы гукаў, хоць ёсць і выключэнні, паколькі існуюць зычныя, у вымаўленні якіх шум або не назіраецца зусім або назіраюцца вельмі слабыя шумавыя складаючыя пры перавазе перыядычных. Іменна гэтым абумоўліваецца падзел зычных на шумныя і санорныя. Пры гэтым да шумных адносяцца зычныя, ва ўтварэнні якіх удзел шумавой або імпульсна-шумавой крыніцы відавочны як з артыкуляцыйнага, так і з акустычнага пункту погляду. Да санорных адносяцца такія гукі, пры вымаўленні якіх хоць і ствараюцца артыкуляцыйныя ўмовы для дзеяння шумавой або імпульсна-шумавой крыніцы, але па раду прычын або ўзнікае вельмі слабы шум, або ён зусім не ўзнікае. Асноўнай з гэтых прычын з'яўляецца тое, што пры ўзнікненні на шляху паветранай плыні поўнай перашкоды або вузкай шчыліны адначасова ўзнікае і дадатковы свабодны праход, што не дае магчымасці ўзрасці паветранаму ціску за перашкодай да такога ўзроўню, каб мог утварыцца шум.

Паколькі артыкуляцыйнай умовай утварэння шуму з'яўляецца ўзнікненне поўнай перашкоды, якая затым хутка змяняецца свабодным праходам, або шчыліны, праз якую праходзіць паветра з пэўнай скорасцю, у выніку чаго ўзнікаюць завіхрэнні, то найбольш агульная артыкуляцыйная рыса зычных — узнікненне звужэння або поўнай змычкі галасавых звязак. Гэта рыса ўласціва практычна ўсім зычным.

Як і пры вымаўленні галосных, вялікую ролю адыгрывае велічыня і форма рэзанатараў, якія ствараюцца ў ротавай поласці дзякуючы дзеянню языка. Пры ўтварэнні рада зычных беларускай мовы падключыцца ў якасці актыўнага рэзанатара і носавая поласць. Паколькі дзеянне языка часцей за ўсё зводзіцца да стварэння перашкоды, то форма рэзанатараў цалкам залежыць ад месца, у якім утвараецца перашкода. Вось чаму адной з асноўных артыкуляцыйных прыкмет зычных з'яўляецца іх месца ўтварэння. Яго можна вызначыць як па нерухомах частках моўнага апарату, так і па рухомах. Калі яго знаходзяць па нерухомах (пасіўных) органах мовы, то нельга з дастатковай дакладнасцю вызначыць форму языка. Таму звычайна пры апісанні артыкуляцый зычных іх месца ўтварэння ўказваецца адносна пасіўнага і актыўнага органа адначасова.

Адносна пасіўнага органа мовы зычныя гукі беларускай мовы падзяляюцца на губныя (у гэтым выпадку верхняя губа лічыцца пасіўным органам мовы), зубныя, пярэднепаднябенныя, сярэднепаднябенныя (палатальныя), заднепаднябенныя, глотчныя (фарынгальныя). Адносна актыўнага органа зычныя падзяляюцца на губныя (ніжняя губа ў гэтым выпадку лічыцца актыўным органам), пярэднеязычныя, сярэднеязычныя, заднеязычныя.

Важная характарыстыка зычных звязана з крыніцай шуму, а на артыкуляцыйным узроўні — з характарам перашкоды. У сувязі з гэтым зычныя падзяляюцца на змычныя, шчылінныя, змычна-шчылінныя і дрыжачыя. Зразумела, што змычнымі называюць зычныя, пры вымаўленні якіх утвараецца поўная змычка органаў моўнага апарату, якая перашкаджае далейшаму руху паветра. Яна звычайна хутка ўтвараецца і хутка знікае. Шчылінныя зычныя характарызуюцца ўтварэннем вузкай шчыліны, праз якую праходзіць паветра з пэўнай скорасцю дзякуючы таму, што за шчылінай утвара-

еще щик, вышэйшы за щик паветра ў акаляючым асяроддзі. Змычнашчылінныя гукі характарызуюцца паслядоўнасцю ўтварэння спачатку змычкі, а затым шчыліны. У адносінах да рада гукаў [л], [м], [н] часам ужываецца тэрмін змычна-праходныя, каб падкрэсліць, што разам з наяўнасцю змычкі органаў мовы маецца дадатковы свабодны праход для паветранай плыні (напрыклад, праз нос). Аднак хоць гэты праход і існуе, ён непасрэдна не звязаны з якой-небудзь крыніцай гуку. Таму гэты тэрмін не адлюстроўвае артыкуляцыйную сутнасць [л], [м], [н]. Дрыжачы гук у беларускай мове [р] утвараецца ў выніку збліжэння кончыка языка з паднябеннем да вузкай шчыліны, а затым яго аддалення. Гэта чаргаванне рухаў стварае ўражанне, што гук дрыжыць. Некаторыя носьбіты мовы замяняюць дрыжанне кончыка языка дрыжаннем язычка (увулы), што лічыцца моўным недахопам.

Месца ўтварэння перашкоды пры вымаўленні зычных суадносіцца з радамі ўтварэння галосных. Толькі пры апісанні зычных звычайна выкарыстоўваецца больш дробнае дзяленне па месцы ўтварэння ў адрозненне ад галосных, у якіх маецца ўсяго тры рады. Сапраўды, у заднеязычнага [г] і галоснага сярэдне-задняга рада [а] розная толькі велічыня праходу для гукавой хвалі і ў сувязі з гэтым ступень апускання ніжняй сківіцы. Такая ж розніца паміж галосным перадняга рада [і] і сярэднепаднябенным шчылінным [й].

Параўнанне месца ўтварэння галосных і зычных паказвае, што зона ў ротавай поласці, якая ахоплівае месца ўтварэння зычных, значна больш расцягнута па гарызанталі. Яна ўключае па даўжыні ўвесь моўны апарат, пачынаючы з губ і кан-

чаючы поласцю глоткі, у той час як у галосных яна займае толькі частку ротавай поласці.

Калі ўтварэнне галосных звязана з дзеяннем галасавых звязак, дык ўтварэнне зычных патрабуе ўзнікнення вузкіх шчылін паміж органамі мовы або поўнай іх змычкі як неабходных элементаў шумавых крыніц гуку. Іменна ў сувязі з гэтым пры апісанні зычных, акрамя месца ўтварэння, выкарыстоўваецца другое вымярэнне — спосаб ўтварэння, якое з'яўляецца спецыфічным толькі для зычных і не суадносіцца з пад'ёмам языка ў галосных. У шчылінных зычных пад'ём языка накіраваны на ўтварэнне вузкай шчыліны, у той час як у галосных ён вызначае форму рэзанатарнай сістэмы. Праход для паветра пры гэтым застаецца настолькі шырокім, што ў ім не могуць утварацца шумы.

У сувязі з гэтым галоўнае адрозненне паміж галоснымі і зычнымі ў артыкуляцыйным плане заключаецца ў тым, што пры ўтварэнні зычных дзеянне актыўных органаў мовы накіравана на змыканне або звужэнне праходу для паветра ў пэўных месцах моўнага апарату, а ўтварэнне галосных заўсёды накіравана на пашырэнне гэтага праходу, калі галосны ідзе за зычным. Калі галосны вымаўляецца ізалявана або пасля паўзы, тады пашырэнне праходу звязана з тым, што органы мовы пераходзяць з нейтральнага становішча ў такое, якое неабходна для вымаўлення канкрэтнага галоснага.

Такім чынам, агульныя ўмовы ўзнікнення зычных гукаў прадвызначаюць дзве іх асноўныя артыкуляцыйныя характарыстыкі — спосаб і месца ўтварэння. Звестак аб гэтых характарыстыках зусім дастаткова, каб на аснове апісання вымавіць кожны канкрэтны зычны з дастатковай ступенню дакладнасці.

§ 1.4. АРТЫКУЛЯЦЫІ ГАЛОСНЫХ ГУКАУ

Галосны [а] ў беларускай мове з'яўляецца самым частым: на кожныя 100 вымаўленых гукаў у запісах вуснага маўлення звычайна прыходзіцца ў сярэднім да 18 [а]. Пры яго ўтварэнні ніжняя сківіца апушчана, рот шырока раскрыты, а язык нязначна падымаецца ў напрамку да сярэдне-задняй часткі паднябення. Губы пры гэтым займаюць нейтральнае становішча.

Па губной артыкуляцыі [а] адрозніваецца ад іншых галосных толькі тым, што адлегласць паміж верхняй і ніжняй губамі найбольшая. Бакавыя краі языка злёгка падымаюцца ўверх, дакранаючыся да карэнных зубоў і самых краёў паднябення. Цэнтральная падоўжная частка языка аказваецца значна ніжэй яго краёў. Кончык языка адцягнуты ад ніжніх зубоў унутр ротавай поласці. Уся перадняя частка языка плоская і прыціснута да ніжняга паднябення (рыс. 11). Такім чынам, галосны [а] — ніжняга пад'ёму сярэдне-задняга рада, неагублены.

У ненаціскным становішчы артыкуляцыя гэтага гука адрозніваецца ад апісанай меншай выразнасцю пад'ёму языка і меншай ступенню раскрыцця рота. Вышэйшы пункт пад'ёму языка ссоўваецца ў напрамку да сярэдзіны зоны.

Пасля мяккіх зычных, асабліва ў ненаціскным становішчы, [а] пераходзіць у разрад зычных сярэдняга рада.

Гук [і] характарызуецца самым высокім пад'ёмам языка. Шчыліна для праходу паветра паміж зубамі вузкая, ніжняя сківіца апушчана вельмі нязначна. Уся маса цела языка і нават яго карань рухаюцца наперад. Перадняя частка спінкі языка прыўзнята да перадніх верхніх зубоў і перадняй часткі паднябення. Пры ўтварэнні [і] ўзнікае досыць вузкая шчыліна паміж цвёрдым паднябеннем і сярэдзінай спін-

кі языка. У ненаціскным становішчы якіх-небудзь прыкметных адрозненняў у артыкуляцыі [і] не назіраецца. Характэрнай асаблівасцю яго з'яўляецца тое, што яму могуць папярэднічаць толькі мяккія зычныя. Праход у поласць носа закрыты, губы ўдзелу ва ўтварэнні гэтага гука не прымаюць (рыс. 12). Галосны [і] — верхняга пад'ёму перадняга рада, неагублены.

Параўнанне артыкуляцыі [а] і [і] паказвае, што іх можна разглядаць як супрацьлеглыя. Пры артыкуляцыі [а] найбольш вузкае месца ў моўным апарате знаходзіцца ззаду, а найбольш шырокае — спераду. Пры вымаўленні [і] найбольш вузкі праход для паветра ўтвараецца спераду моўнага апарату, а найбольш шырокі (у сувязі з прасунутасцю языка наперад) — у поласці глоткі. Эксперыменты з мадэлямі паказалі, што форму поласцей пры ўтварэнні гэтых гукаў можна паказаць у выглядзе рупараў з шырокім канцом спераду або ззаду. Мадэлі ўтварэння іншых галосных значна больш складаныя.

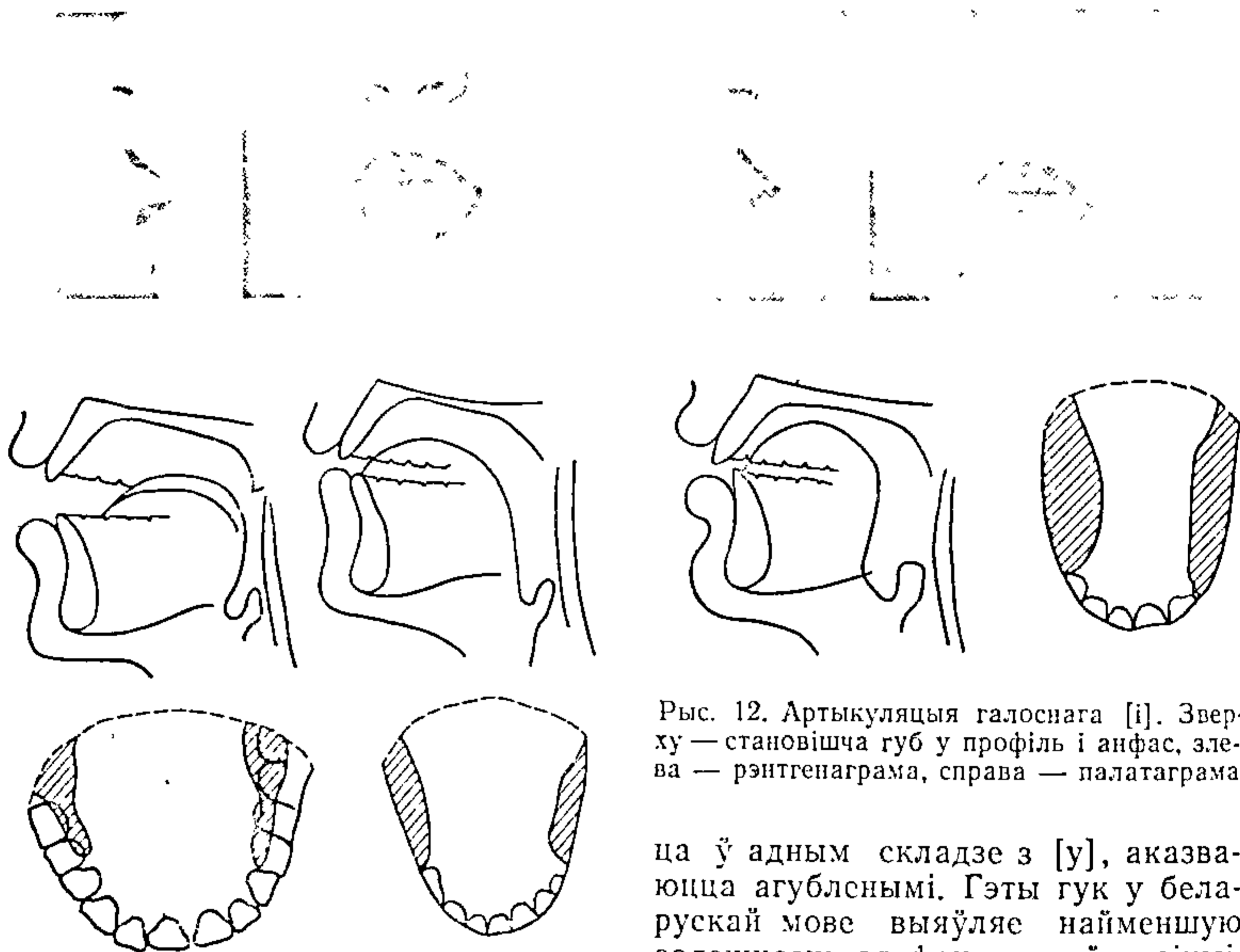
Галосны гук [ы] сустракаецца толькі пасля цвёрдых зычных. Пры яго вымаўленні перадняя частка языка злёгка адцягнута ад зубоў і высока падымаецца да сярэдзіны паднябення. Праход паміж паднябеннем і языком некалькі шырэйшы, чым пры артыкуляцыі [і]. Губы звычайна нейтральныя, але часам заўважаецца іх лёгкае гарызантальнае нацяжэнне. Праход у поласць носа закрыты (рыс. 13). Гук [ы] — верхняга пад'ёму сярэдняга рада, неагублены.

У ненаціскным становішчы [ы] ў носьбітаў літаратурнага вымаўлення можа адрознівацца толькі крыху ніжэйшай ступенню пад'ёму языка. Калі ж чалавек не цалкам пазбаўляецца асаблівасцей дыялектнага вымаўлення, то можа назірацца зрух вышэйшага пункта ар-

тыкуляцыі ў больш заднюю зону (у некаторых прадстаўнікоў паўночна-ўсходніх гаворак пачынае нагадваць [a]), пры агубленні (у прадстаўнікоў некаторых палескіх гаворак) па гучанню можа набліжацца да [y].

Гук [y] ўтвараецца пры моцна ўзнятай і адцягнутай назад задняй

пераход ад артыкуляцыі папярэдняга зычнага да артыкуляцыі [y] ажыццяўляецца дастаткова хутка, таму што ўжо пры вымаўленні гэтага зычнага губы поўнасьцю падрыхтаваны да артыкуляцыі [y], г. зн. выцягнуты ўперад і акруглены. У выніку ўсе зычныя, якія знаходзяц-

Рыс. 11. Артыкуляцыя галоснага [a]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас; унізе — злева рэнтгенаграма і палатаграма [a] пасля цвёрдых зычных, справа — рэнтгенаграма і палатаграма [a] пасля мяккіх зычных

частцы спінкі языка. Увесь язык сабраны ў камяк, кончык яго далёка адсунуты ад ніжніх зубоў. Галосны [y] з'яўляецца моцна агубленым (лабіялізаваным). Губы пры яго вымаўленні выцягнуты наперад і ўтвараюць вельмі вузкі круглы праход для паветра (рыс. 14). Галосны [y] — верхняга пад'ёму задняга рада, лабіялізаваны. У моўнай плыні

Рыс. 12. Артыкуляцыя галоснага [i]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, злева — рэнтгенаграма, справа — палатаграма

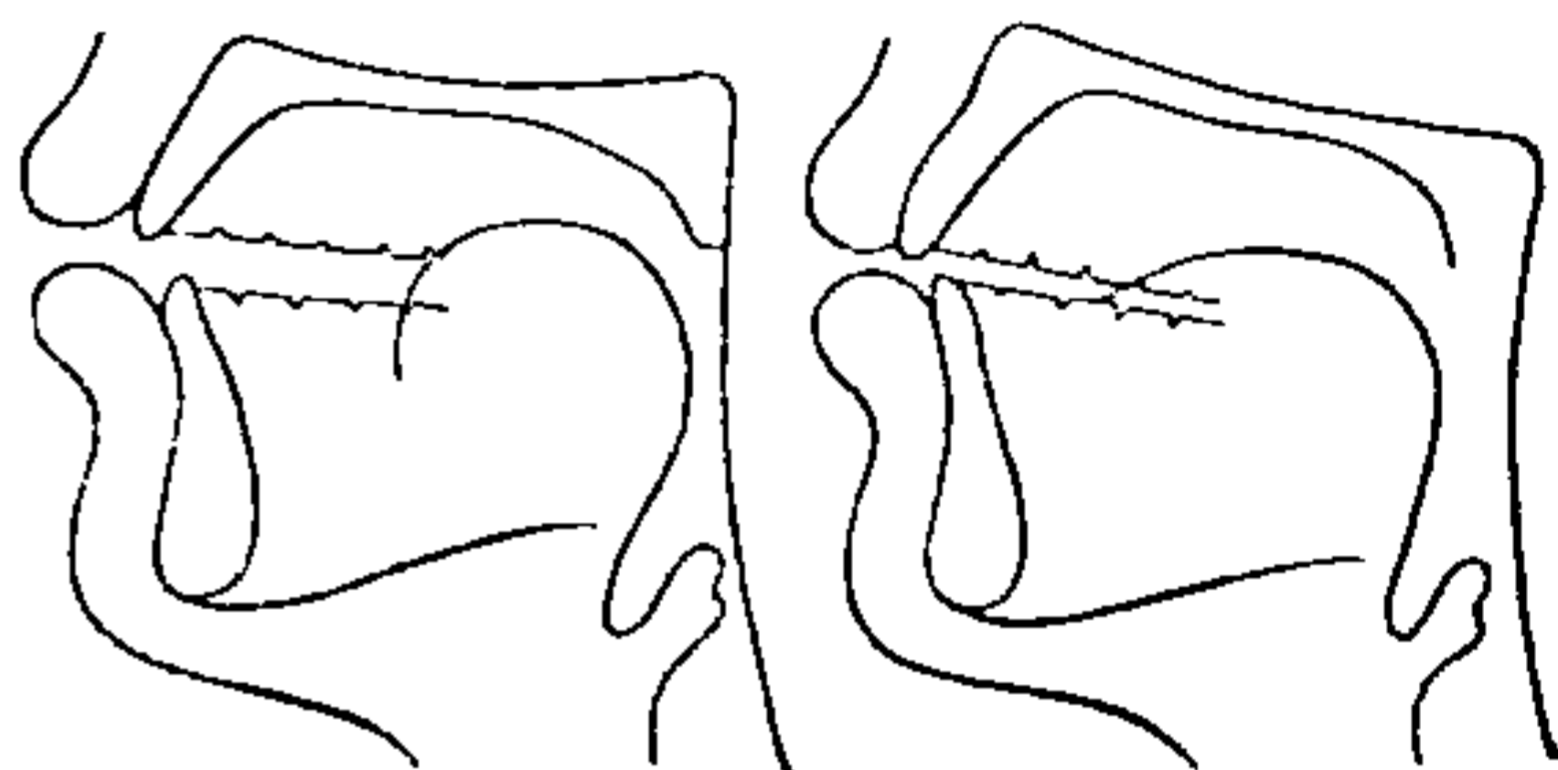
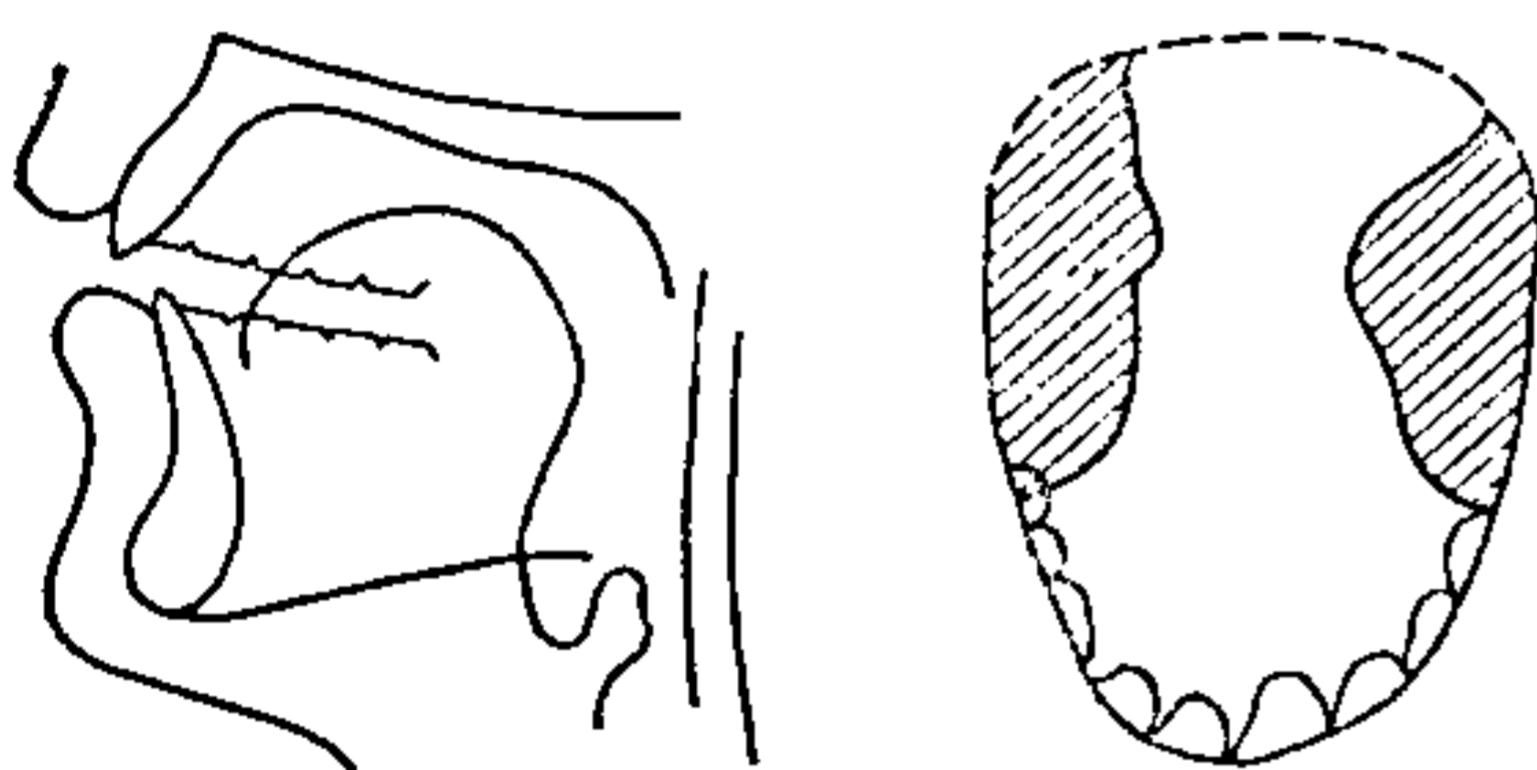
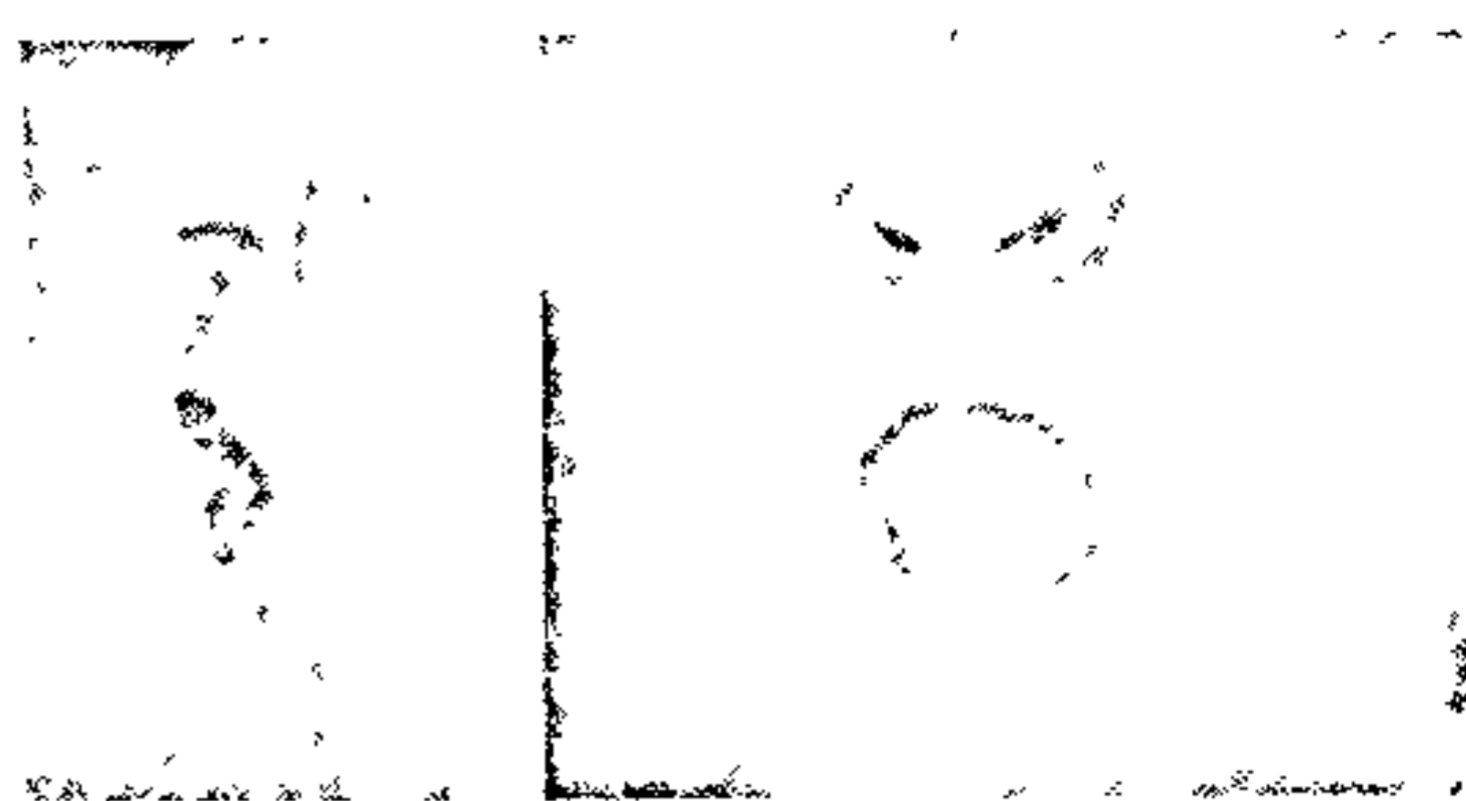
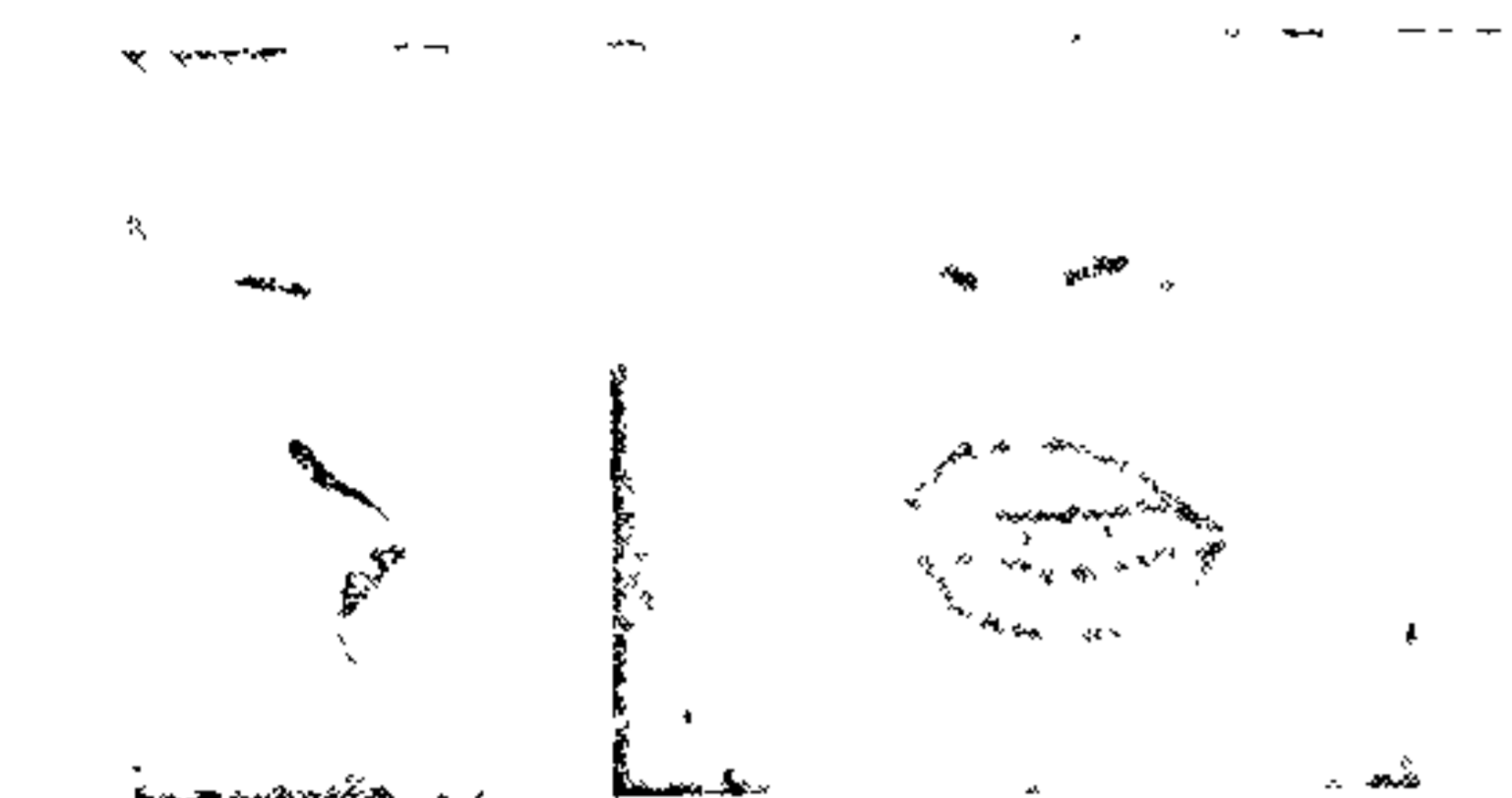
ца ў адным складзе з [y], аказваюцца агубленымі. Гэты гук у беларускай мове выяўляе найменшую залежнасць ад фанетычнай пазіцыі. У прыватнасці, на вытрымку практычна не аказваюць уплыву мяккія зычныя. Свае слыхавыя ўласцівасці ён захоўвае і ва ўсіх ненаціскных пазіцыях.

Гук [o] па становішчы губ пры яго вымаўленні вельмі нагадвае [y], толькі праход для паветра паміж імі значна большы. Краі задняй часткі языка высока падымаюцца ў напрамку да мяккага паднябнення і прыціскаюцца да карэнных зубоў і нават краёў паднябнення. Сярэдняя падоўжная частка языка знаходзіцца некалькі ніжэй яго краёў, кончык далёка адцягнуты ўнутр ротавай

поласці. Вышэйшы пункт пад'ёму знаходзіцца некалькі ніжэй, чым пры ўтварэнні [y]. Мяккае паднябенне закрывае праход у поласць носа (рыс. 15). Гук [o] — сярэдняга пад'ёму задняга рада, лабіялізаваны.

Як і пры вымаўленні [y], губы

пры ізаляваным вымаўленні (напрыклад, як выклічнік э!) утвараецца пры значным раскрыцці рота, пад'ёме спінкі языка да сярэдняй часткі паднябення і пасіўных губах (рыс. 16). Краі языка падымаюцца значна вышэй, чым сярэдзіна, і прыціскаюцца да бакавых зубоў і краёў

Рыс. 13. Артыкуляцыя галосага [y]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, злева — рэнтгенаграма, справа — палатаграма

моцна выцягваюцца наперад яшчэ да пачатку артыкуляцыі [o] і папярэднія зычныя аказваюцца лабіялізаванымі. Характэрна, што ў пачатковай фазе (экскурсіі) выцягванне губ больш моцнае. К канцу гука губы рухаюцца ў нейтральнае становішча. Таму ў большасці гаворачых па-беларуску гэты гук пад моцным націскам у пачатковай фазе вельмі нагадвае па артыкуляцыі [y], а ў канцавой фазе да некаторай ступені сходны з [a]. Гэта неаднароднасць менш выразна ў прадстаўнікоў заходніх беларускіх гаворак. У становішчы пасля мяккіх зычных моцным змяненнем падвяргаецца экскурсія. Не пад націскам сустракаецца толькі ў некалькіх запазычаннях.

Галосны [e] ў пачатку слова, у сярэдзіне пасля цвёрдых зычных і

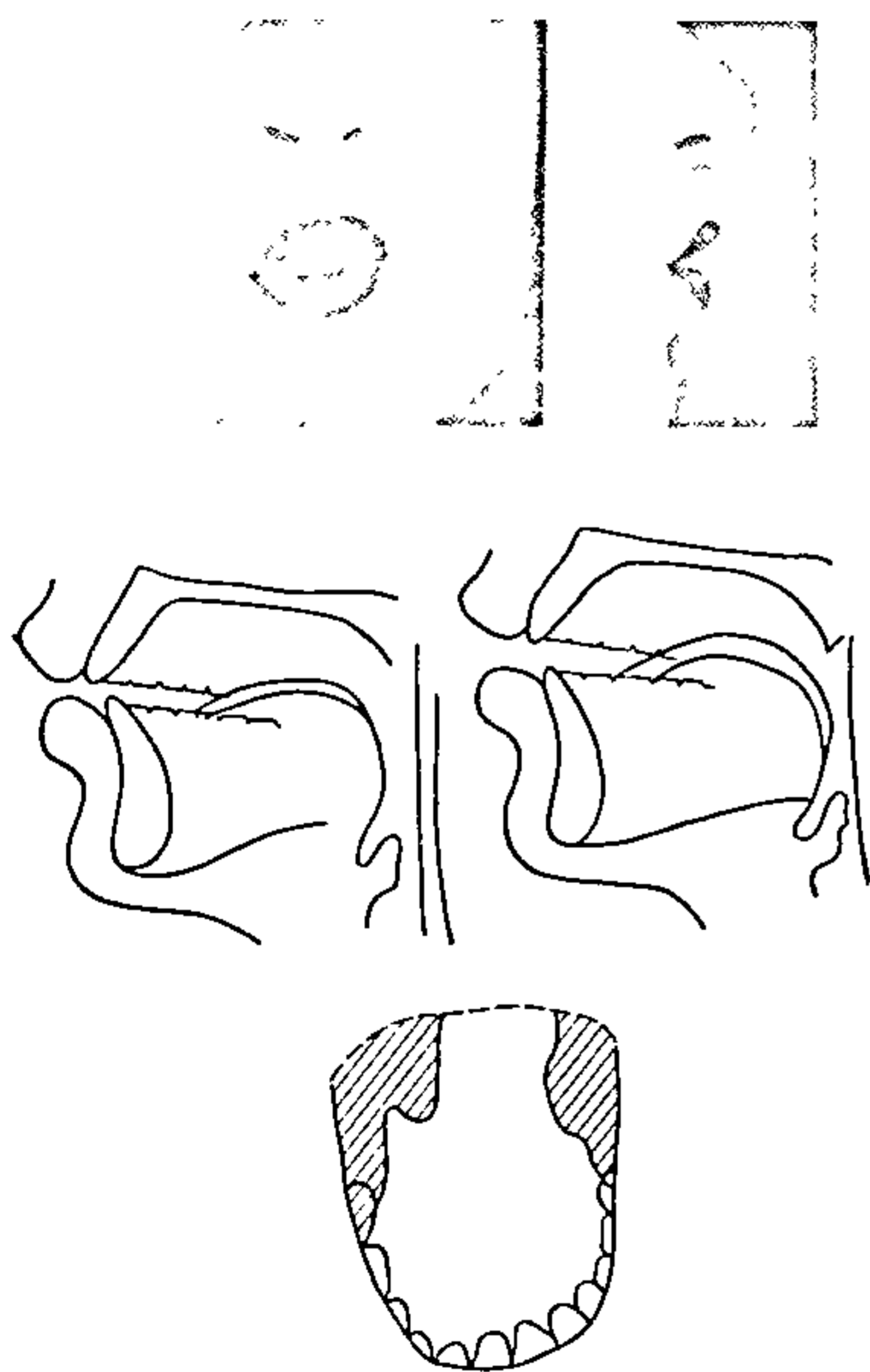
Рыс. 14. Артыкуляцыя галосага [y]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, у сярэдзіне злева — рэнтгенаграма [y] пасля цвёрдых зычных, справа — рэнтгенаграма [y] пасля мяккіх зычных, унізе — палатаграма [y]

паднябення. Кончык языка крыху адцягнуты ад ніжніх зубоў, але не прыціснуты і распластаны, як пры [a], а звычайна патоўшчаны і злёгка прыўзняты. Мяккае паднябенне паднятае і закрывае праход у поласць носа. Гук [e] — сярэдняга пад'ёму перадняга рада, неагублены. Не пад націскам пасля цвёрдых зычных [c]

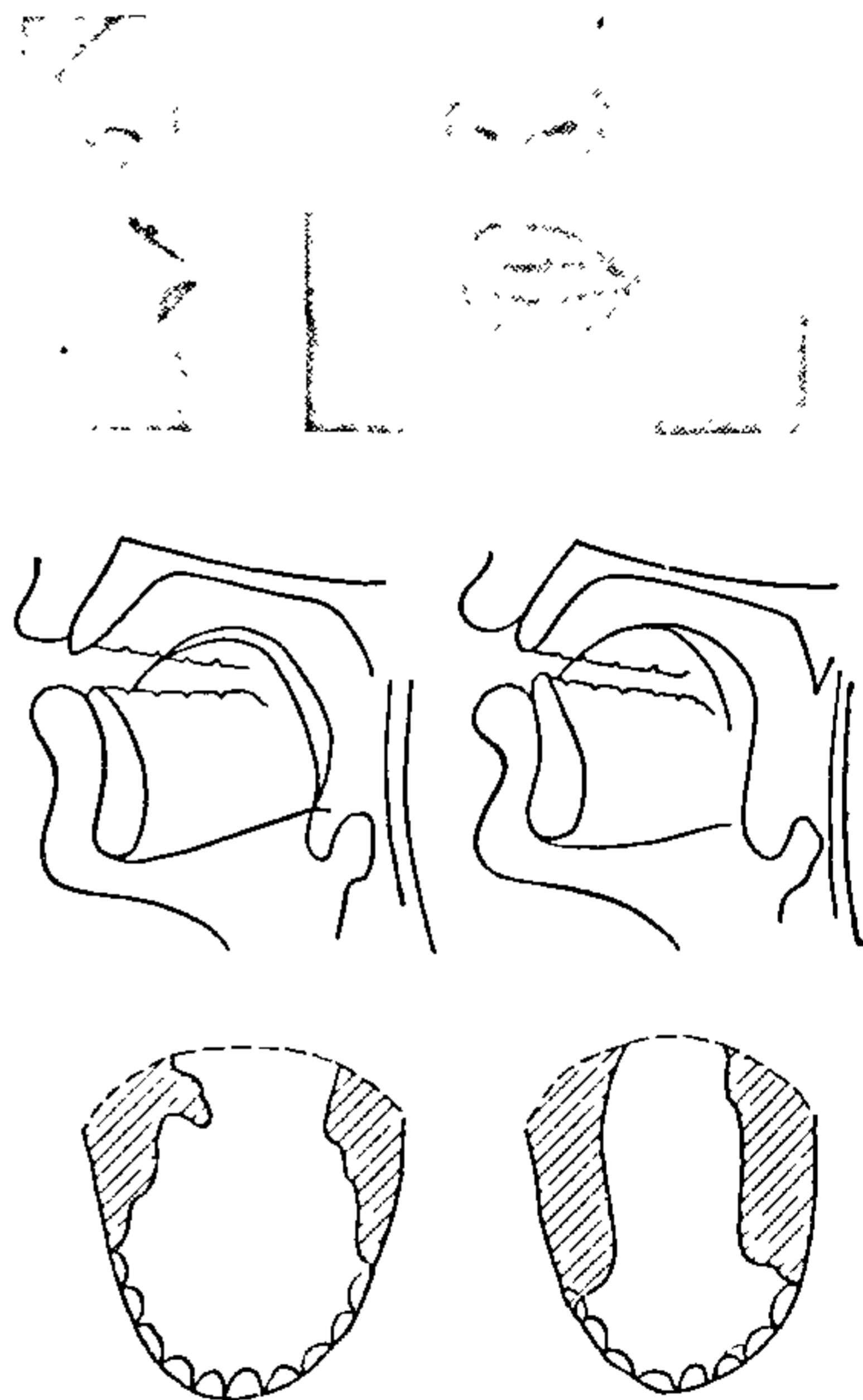
сустракаецца амаль выключна ў запазычаннях. Пасля мяккіх зычных [e] ў значнай ступені мяняе свае артыкуляцыйныя якасці і можа набліжацца па гучанню або да [a] ў прадстаўнікоў некаторых цэнтральных і паўднёва-заходніх гаворак, або да [i] ў прадстаўнікоў большасці паўночна-ўсходніх гаворак.

Усе галосныя пасля мяккіх зычных пачынаюцца са становішча языка як пры вымаўленні галоснага [i]. Пры гэтым [i]-падобны пераход найбольш ярка выражаны ў [a], паколькі, як было паказана вышэй, кантраст паміж [i] і [a] найбольш значны. Менш выразны ён у [e]. Артыкуляцыя галосных [y] і [o] пасля мяккіх зычных таксама пачынаецца

з высокага становішча языка, але яго вышэйшы пункт значна ссунуты ў напрамку да сярэдзіны ротавай поласці. Таму пачатковы ўчастак артыкуляцыі гэтых гукаў менш нагадвае [i], чым іншых галосных. У момант вытрымкі яны найменш змяняюць артыкуляцыю ў параўнанні з [y] і [o] пасля цвёрдых зычных, у той час як [a] і [e] істотна адрозніваюцца і па вытрымцы ў залежнасці ад цвёрдасці-мяккасці папярэдніх зычных. Што да наступных за галосным цвёрдых і мяккіх зычных, дык яны значна менш уплываюць на рэкурсію папярэдняга галоснага, але назіраецца тэндэнцыя набліжэння артыкуляцыі языка да становішча, характэрнага для [i].

Рыс. 15. Артыкуляцыя галоснага [o]. Зверху — становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне злева — рэнтгенаграма [o] пасля цвёрдых зычных, справа — рэнтгенаграма [o] пасля мяккіх зычных, унізе — палатаграма [o]

Рыс. 16. Артыкуляцыя галоснага [e]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, у левым радзе — рэнтгенаграма і палатаграма [e] пасля цвёрдых зычных, у правым радзе — рэнтгенаграма і палатаграма [e] пасля мяккіх зычных

§ 1.5. АРТЫКУЛЯЦЫЙНА-ФІЗІЯЛАГІЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ ГАЛОСНЫХ ГУКАУ

Параўнанне рэнтгенаграм галосных гукаў пасля цвёрдых і пасля мяккіх зычных паказвае, што розніца паміж імі заключаецца не толькі ў істотным змяненні пачатку артыкуляцыі галосных пасля мяккіх зычных. Змены закранаюць пэўным чынам і асноўную частку (вытрымку), асабліва ў ненаціскным становішчы. Яны заключаюцца ў тым, што любы галосны пасля мяккіх зычных становіцца больш пярэднім па раду ў параўнанні з адпаведным галосным пасля цвёрдых зычных або з вымаўленым асобна. Безумоўна, у пачатковай фазе вымаўлення значна змяняецца і ступень пад'ёму, але ў цэнтральнай фазе (вытрымцы) змяненні па пад'ёму менш істотныя. Што да агублення галосных [o], [y], дык яго ступень зусім не залежыць ад цвёрдасці або мяккасці папярэдніх зычных. Акрамя таго, агубленасць у беларускай мове цесна звязана з радам, бо толькі галосныя задняга рада могуць быць агубленымі.

З улікам характару змянення галосных у залежнасці ад папярэдніх зычных іх артыкуляцыйна-фізіялагічную класіфікацыю зручней за ўсё праводзіць на аснове рэнтгенаграм ізаляваных галосных або галосных у пачатку слова перад цвёрдымі зычнымі. Калі размясціць галосныя ў адпаведнасці з іх радам і пад'ёмам, то атрымаецца фігура, якая вельмі блізкая да трохвугольніка (табл. 1.1).

Як відаць, [c] ў ізаляваным вымаўленні і ў пачатку слова — знач-

на менш пярэдні галосны, чым [i], а адлегласць па пад'ёму паміж [e] і [a] большая, чым паміж [e] і [i]. Галосныя [o] і [y] супадаюць па раду, а [a] значна больш пярэдняга ўтварэння. Па пад'ёму [o] і [y] адрозніваюцца больш, чым [o] і [a].

Класіфікацыя галосных гукаў у іншых фанетычных становішчах будзе такой жа, але з адпаведным зрухам усёй сістэмы ў залежнасці ад характару папярэдніх зычных. Калі папярэдні зычны цвёрды, то зрух гэты будзе вельмі нязначны, але трэба ўлічваць, што замест [i] ў пачатку слоў будзе гук [ы]. Па раду ён значна ссунуты і ў пачатковай фазе артыкуляцыі адносіцца да галосных сярэдняга рада, у той час як у канцавай фазе супадае па раду з галосным [i]. Калі папярэдні зычны мяккі, то ўсе галосныя ў пачатковай фазе артыкуляцыі па раду і пад'ёму супадаюць з галосным [i], а ў цэнтральнай фазе становяцца некалькі больш пярэднімі і больш высокімі па пад'ёму. Такім чынам, уся класіфікацыйная фігура ссоўваецца ўлева і ўверх. Пры гэтым суадносіны паміж галоснымі ў асноўным захоўваюцца ранейшыя.

Табліца 1.1. Артыкуляцыйна-фізіялагічная класіфікацыя галосных

Пад'ём	Рад		
	пярэдні	сярэдне	задні
Верхні	i	ы	у
Сярэдні	e	а	о
Ніжні			

§ 1.6. АРТЫКУЛЯЦЫІ ГУБНЫХ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

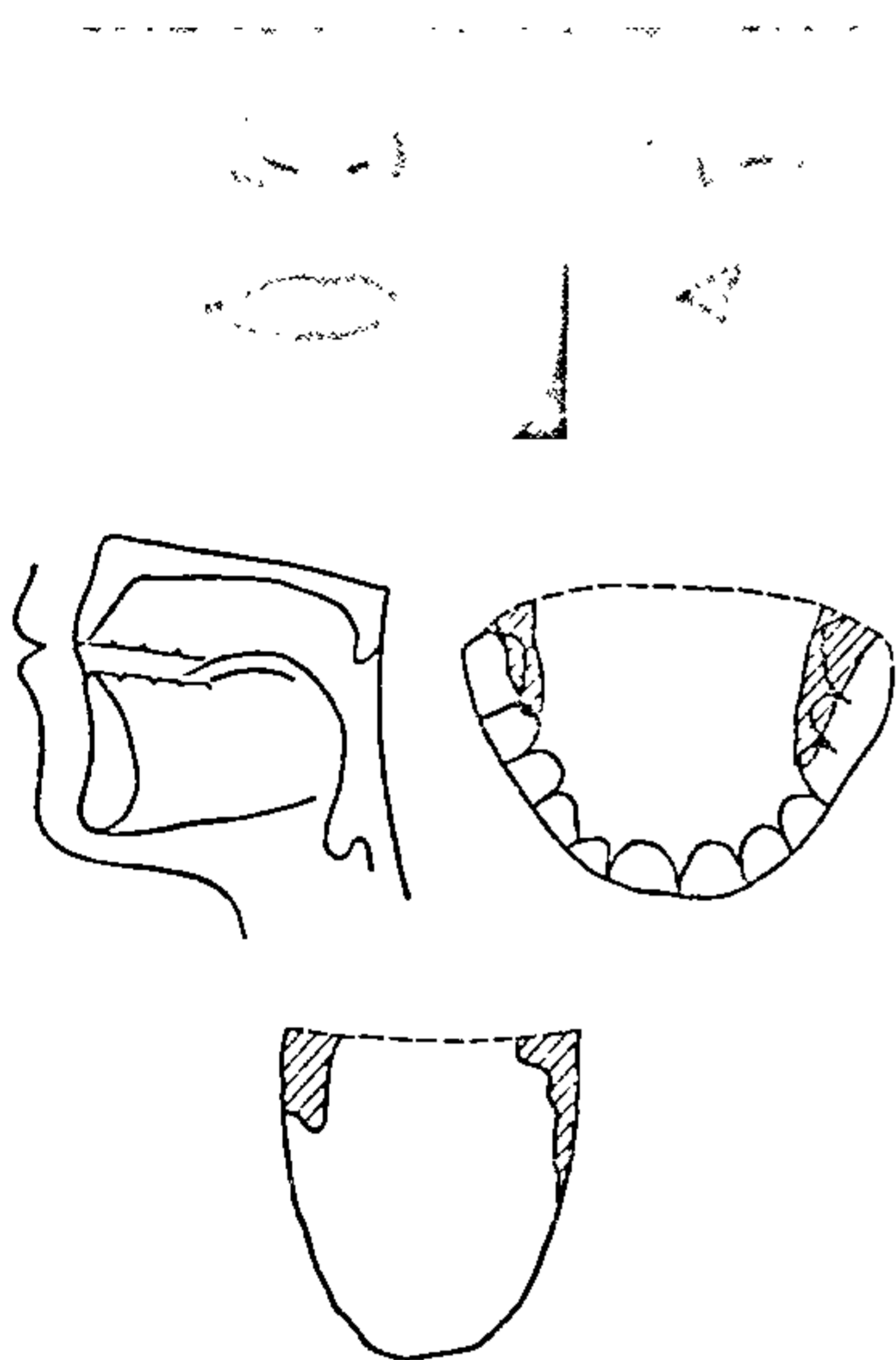
Да губных зычных адносяцца гукі, крыніца ўтварэння якіх узнікае дзякуючы актыўнаму дзеянню губ. У залежнасці ад таго, змыкаюцца губы цалкам ці ўтвараюць вузкую шчыліну, губныя зычныя могуць

быць змычнымі або шчыліннымі. Усе змычныя ([п], [п'], [б], [б'], [м], [м']) з'яўляюцца губна-губнымі. Шчылінныя [в], [в'], [ў], [ф], [ф'] з'яўляюцца губна-губнымі або губна-зубнымі — у залежнасці ад таго,

паміж якімі органамі ўтвараецца шчыліна.

Пры артыкуляцыі глухога зычнага [п] і звонкага [б] моцна змыкаюцца абедзве губы. У час змычкі язык сваёй задняй часткай злёгка падымаецца ў напрамку да мяккага паднябення. Кончык языка далёка

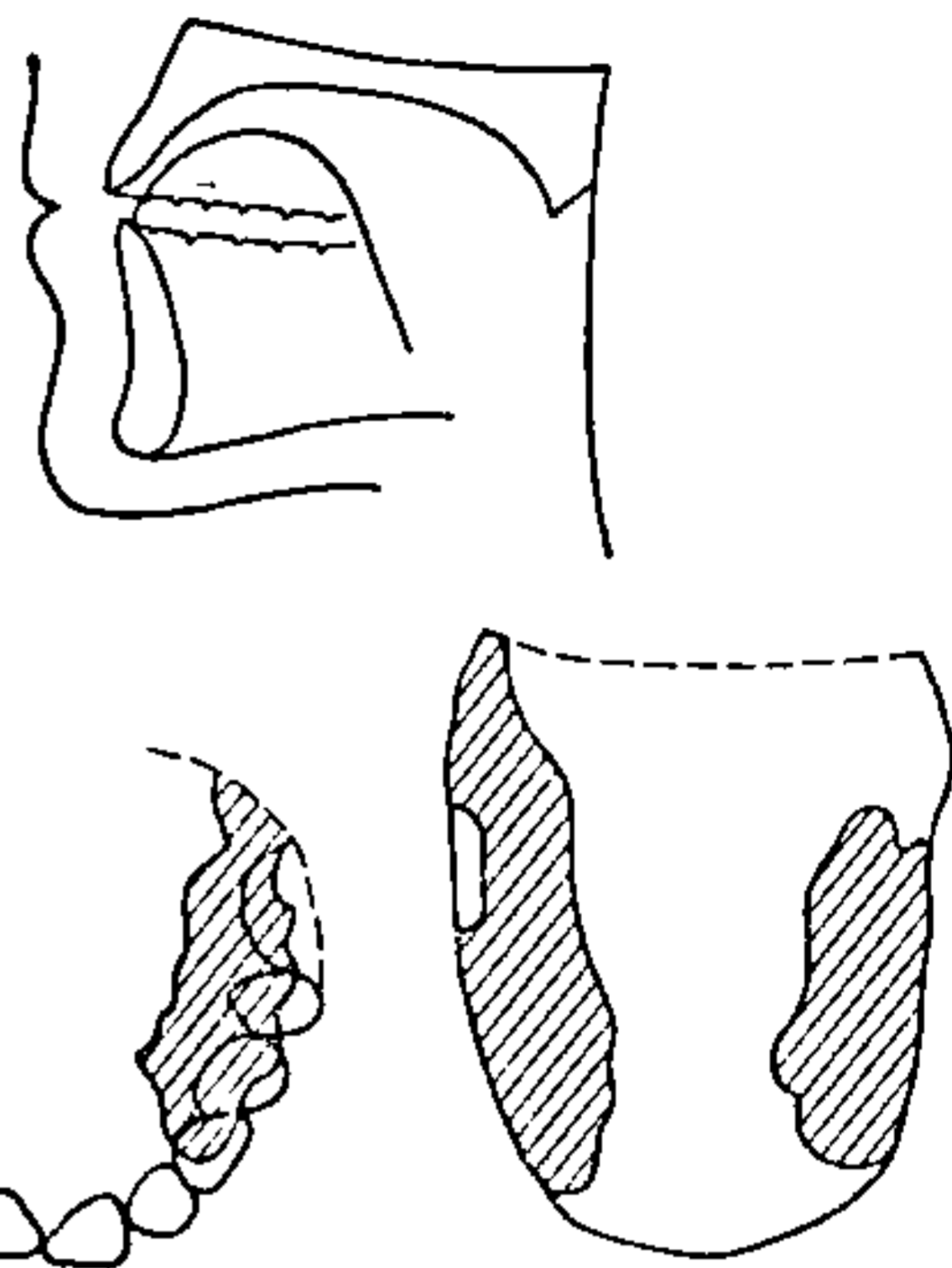
вязаі з гэтым павялічаны ціск ствараецца ў поласцях глоткі і рота. У час змычкі пры вымаўленні [б] размеркаванне ціску паветра іншае. Збыткоўны ціск павінен стварацца ніжэй галасавых звязак, каб прывесці іх у рух, і толькі затым ён ствараецца ў поласцях глоткі і рота.

Рыс. 17. Артыкуляцыя [п] і [б] у момант змычкі. Зверху — здымак губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне — рэнтгенаграма і палатаграма, унізе — лінгваграма

адцягваецца ад пярэдніх зубоў унутр ротавай поласці. Мяккае паднябенне закрывае праход у поласць носа (рыс. 17).

Размыканне губ адбываецца рэзка, што і абумоўлівае ўзнікненне выбуху. У час змычкі пры вымаўленні [б] гук утвараецца галасавымі звязкамі, але вылучацца ён можа толькі праз мяккія і косныя тканкі, бо ротавае і насавае поласці цалкам перакрыты. Пры вымаўленні [п] галасавыя звязкі не працуюць. У су-

Рыс. 18. Артыкуляцыя [п'] і [б'] у момант змычкі. Зверху — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

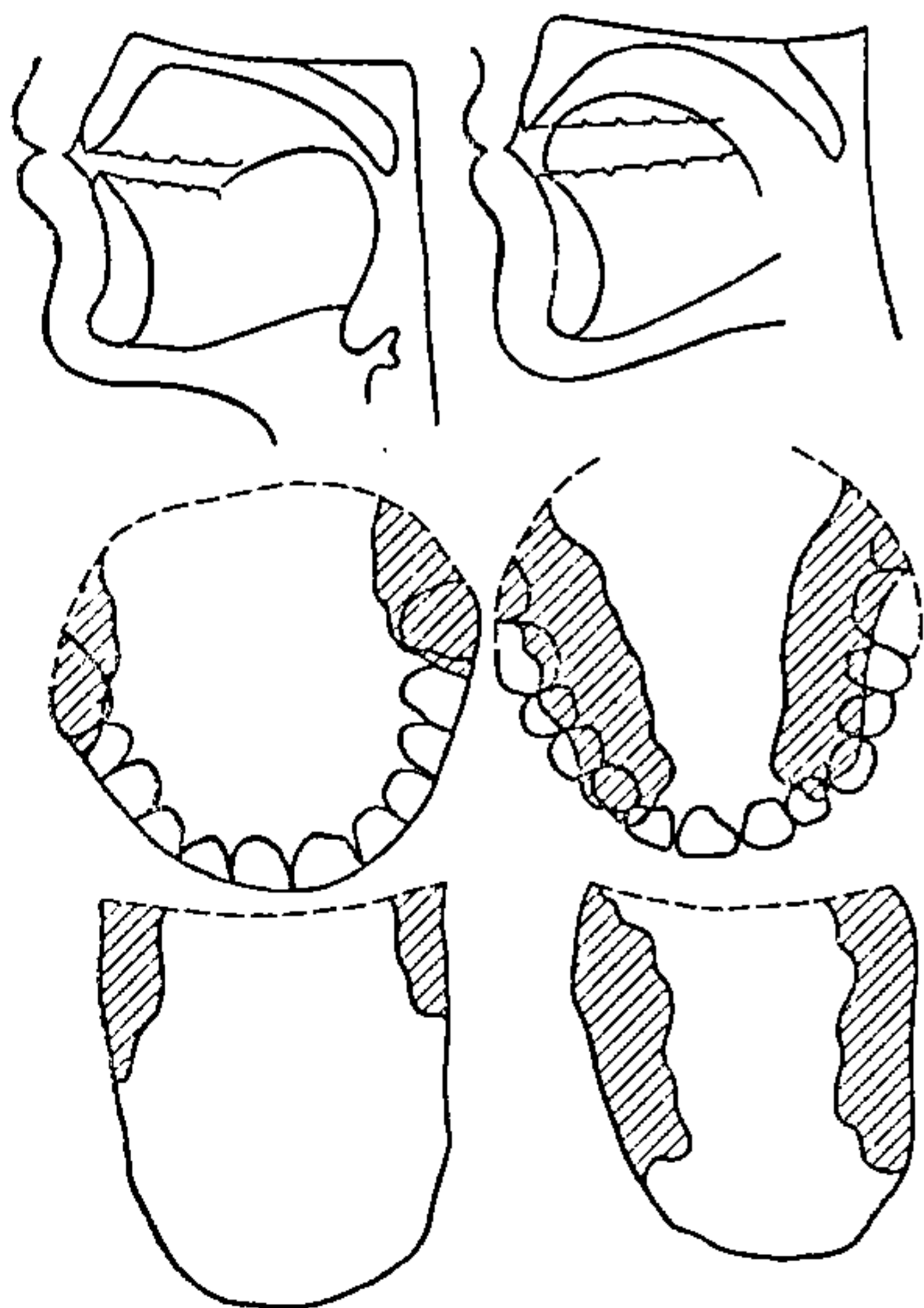
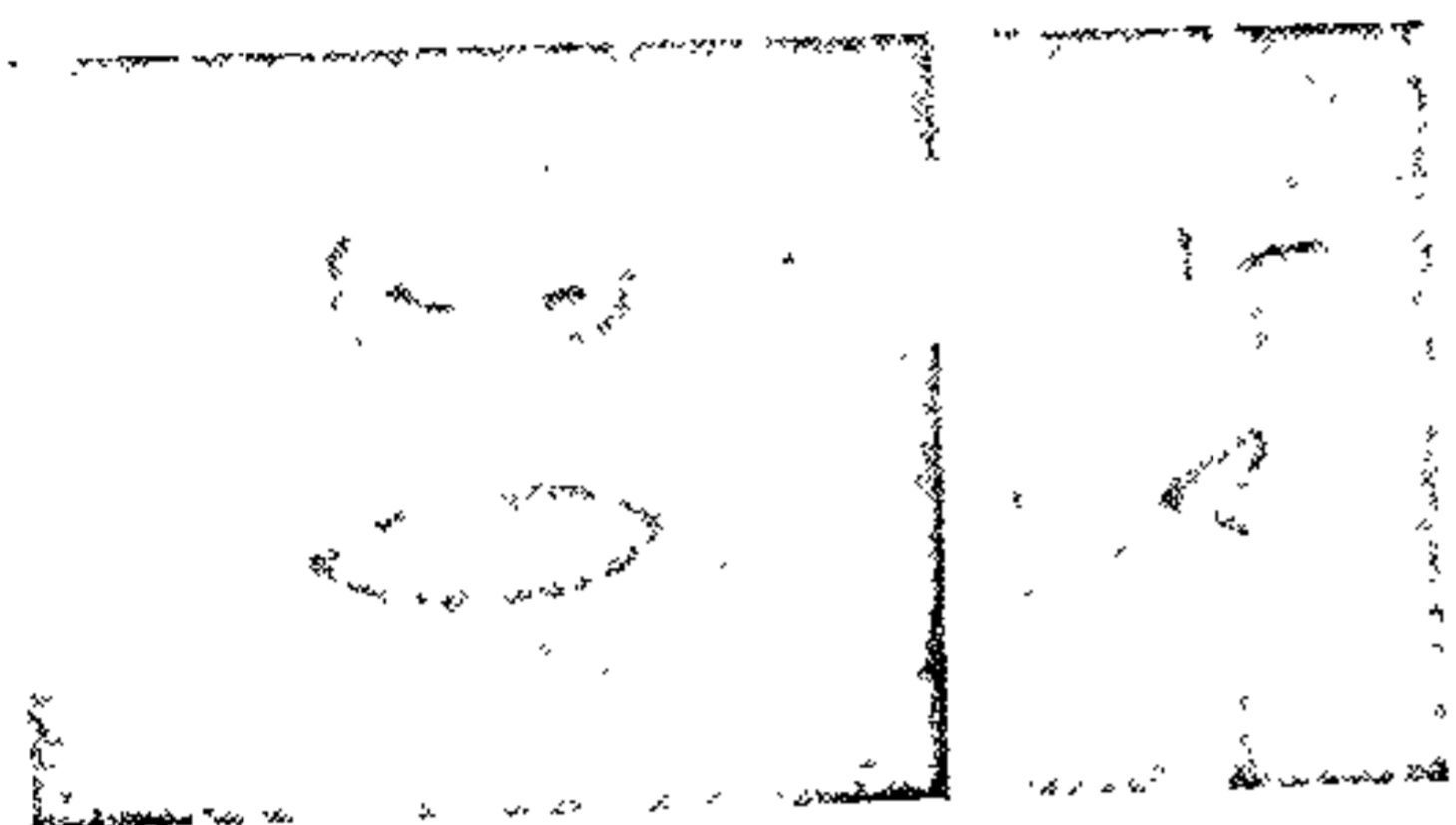
Паколькі з цягам часу на змычцы ціск выроўніваецца з ціскам пад галасавымі звязкамі, эфектыўнасць іх дзеяння зніжаецца. У выніку назіраецца паніжэнне частаты асноўнага тону і змяншэнне амплітуды ў напрамку да выбуху. Паколькі пры вымаўленні [п] ствараецца большы ціск, чым пры [б], выбух больш моцны ў [п].

Гукі [п'] і [б'] з'яўляюцца парнымі мяккімі з [п], [б]. Іх язычная артыкуляцыя значна адрозніваецца ад артыкуляцыі [п] і [б] (рыс. 18). Пры змыканні губ язык не адцягваецца назад, як у час вымаўлення [п], [б], а наадварот, пасоўваецца наперад. К канцу змычкі ён звычайна займае становішча, якое характэрна для артыкуляцыі галосага [і] (некалькі не дасягаецца толькі вышыня пад'ёму), незалежна ад таго, які галосны ідзе за гэтымі гукімі. Пас-

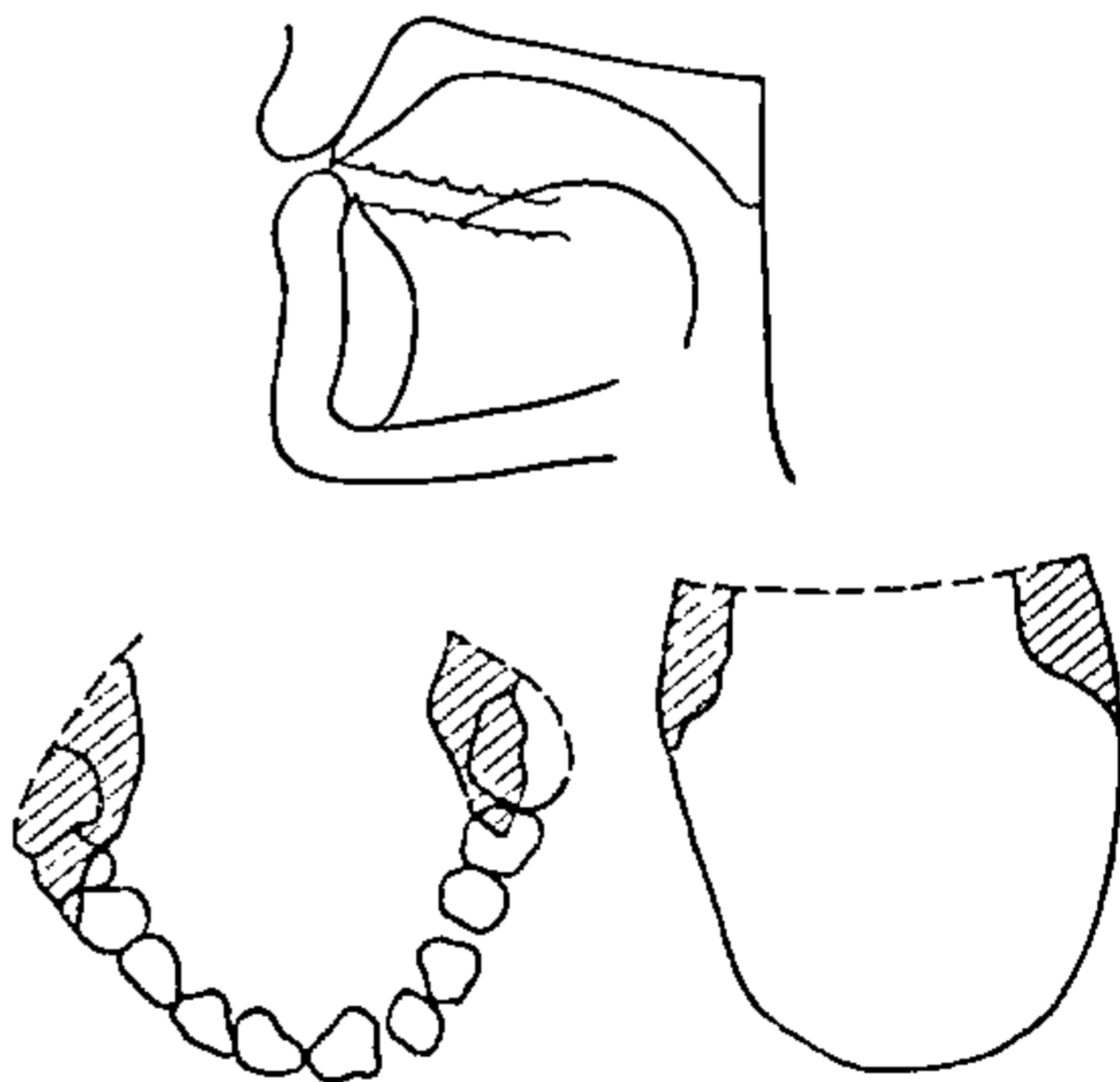
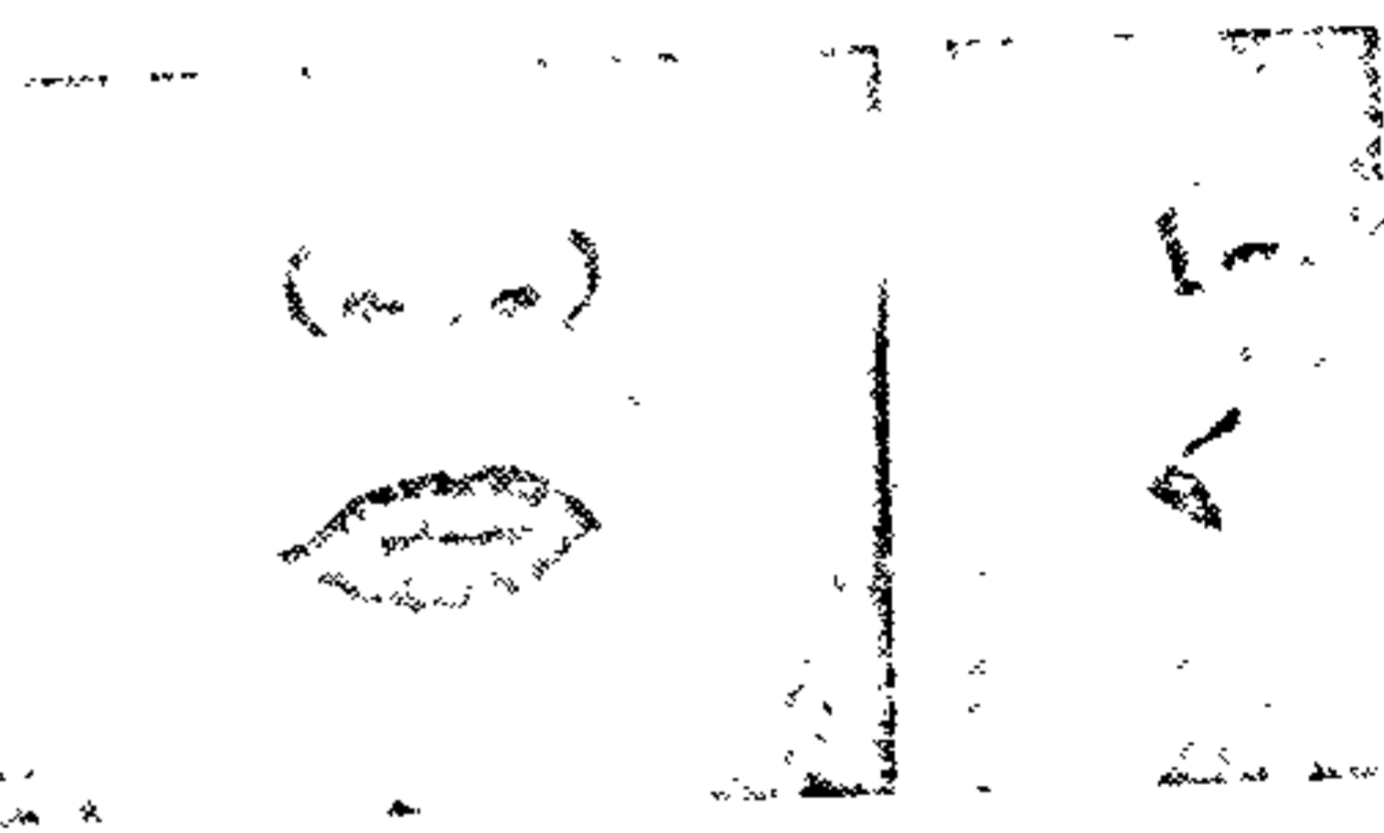
ля размыкання губ язык некаторы час працягвае захоўваць [i]-падобнае становішча, а затым паступова пераходзіць да становішча, характэрнага для артыкуляцыі адпаведнага галоснага. Пры вымаўленні [п'], [б'] ніжняя сківіца больш апушчана, чым пры [п], [б], а губы больш моцна сціснуты. У выніку гэтых артыкуляцый ствараецца спецыфічны слыхавы эфект, які называецца мяккасцю.

Парнымі па цвёрдасці-мяккасці з'яўляюцца гукі [м] і [м']. Па характару работы губ і языка яны аналагічныя [б], [б'] і [п], [п'] (рыс. 19). Адрозненне заключаецца ў тым, што пры іх утварэнні мяккае паднябенне апушчана, у выніку ў час змычкі праход у поласць носа аказваецца адкрытым і гукавая хваля, узнікшая ў выніку работы галасавых звязак, вылучаецца праз нос. Насавая поласць надае гэтым гукам спецыфічную гукавую афарбоўку. К канцу змычкі язык звычайна займае становішча, характэрнае для наступнага галоснага пры вымаўленні [м], і [i]-падобнае становішча пры вымаўленні [м'].

Пры вымаўленні гукаў [в] і [ф] (рыс. 20) ніжняя губа ўнутраным бокам змыкаецца з верхнімі зубамі

Рыс. 19. Артыкуляцыя гукаў [м] і [м']. Левы рад — артыкуляцыя [м], правы — артыкуляцыя [м']. Зверху — становішча губ у профіль і анфас; ніжэй — рэнтгенаграмы, затым — палатаграмы, унізе — лінгваграмы

Рыс. 20. Артыкуляцыя гукаў [ф] і [в]. Зверху — становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

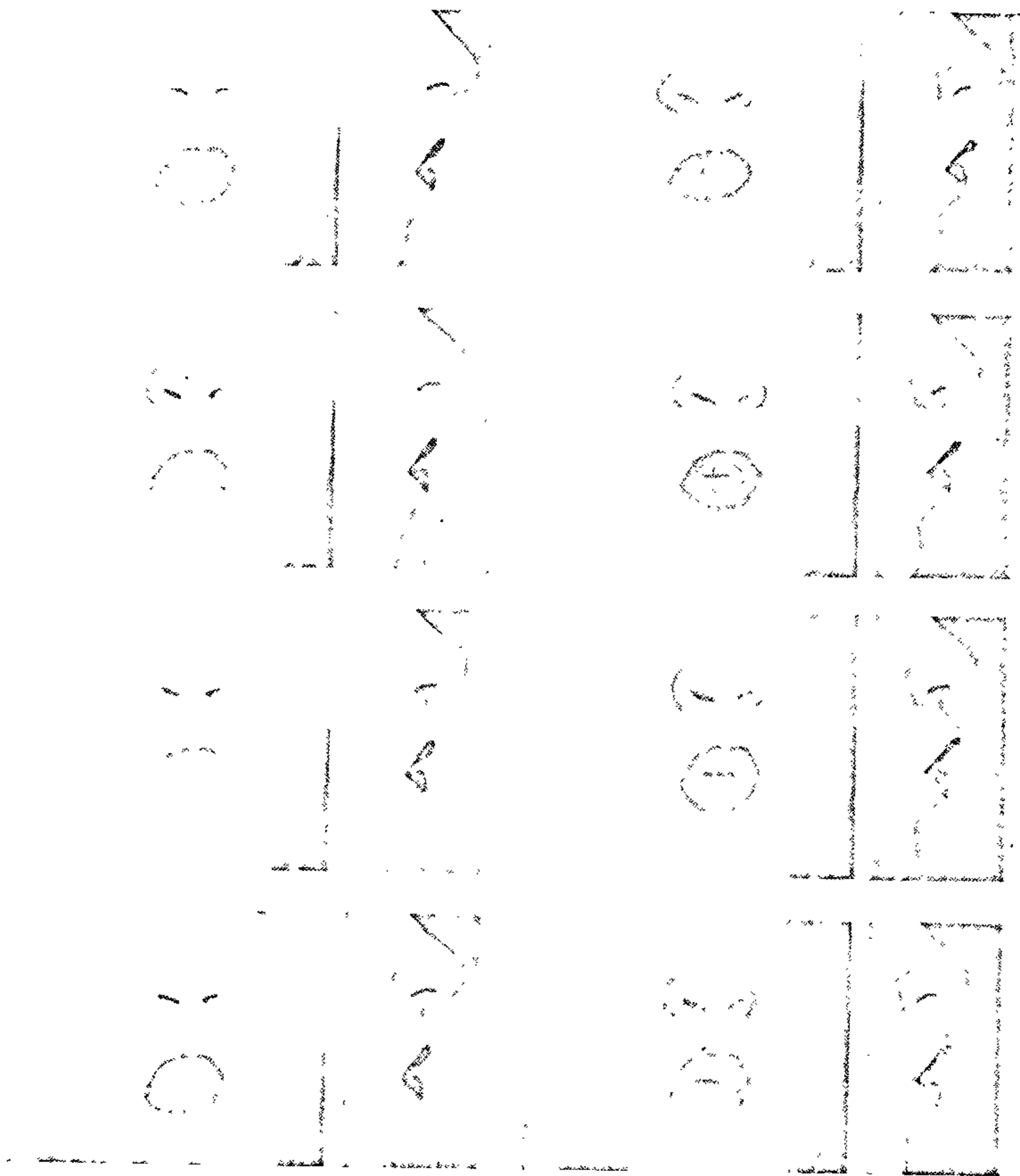
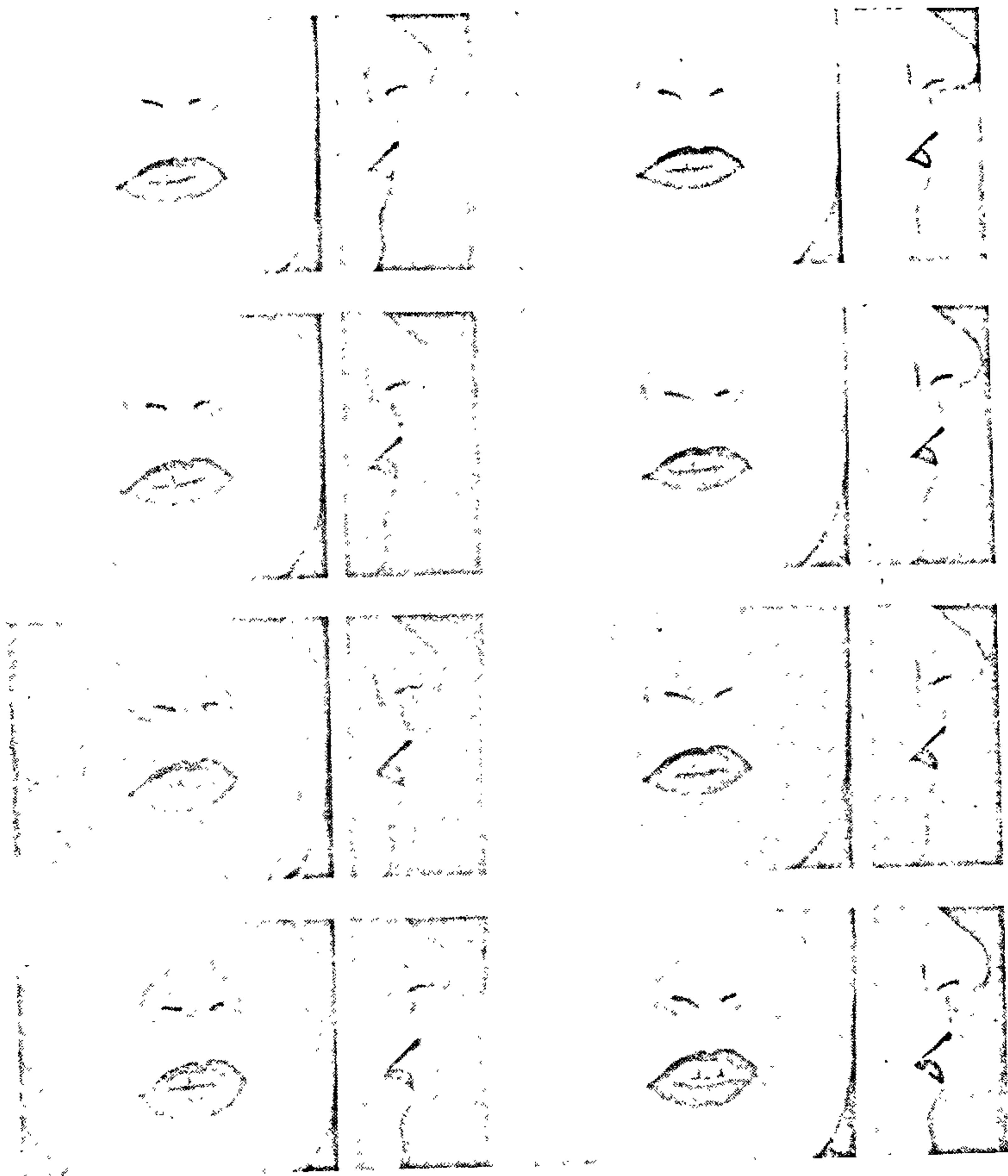

Рис. 21. Здымкі губных артыкуляцый [в]: першы рад — перад галосным [у], другі рад —

па краях, а спераду паміж ёю і двума пярэднімі цэнтральнымі зубамі застаецца шчыліна. Верхняя губа пры гэтым нейтральная. Язык, як і пры артыкуляцыі іншых губных цвёрдых, адцягваецца ад зубоў у глыбіню ротавай поласці і прыкметна прыўзнямаецца ў напрамку да мяккага паднябення.

У канцавой фазе артыкуляцыі

гэтых гукаў становішча языка вызначаецца характарам наступных гукаў: у выпадку, калі за імі ідзе галосны пярэдняга рада, язык прасоўваецца ў пярэдняю частку ротавай поласці; калі ж наступны галосны задняга рада, то язык займае становішча, характэрнае для гэтага галоснага. Мяккае паднябенне заўсёды закрывае праход у поласць но-

перад галосным [o], трэці рад — перад галосным [a], чацвёрты рад — перад галосным [e]

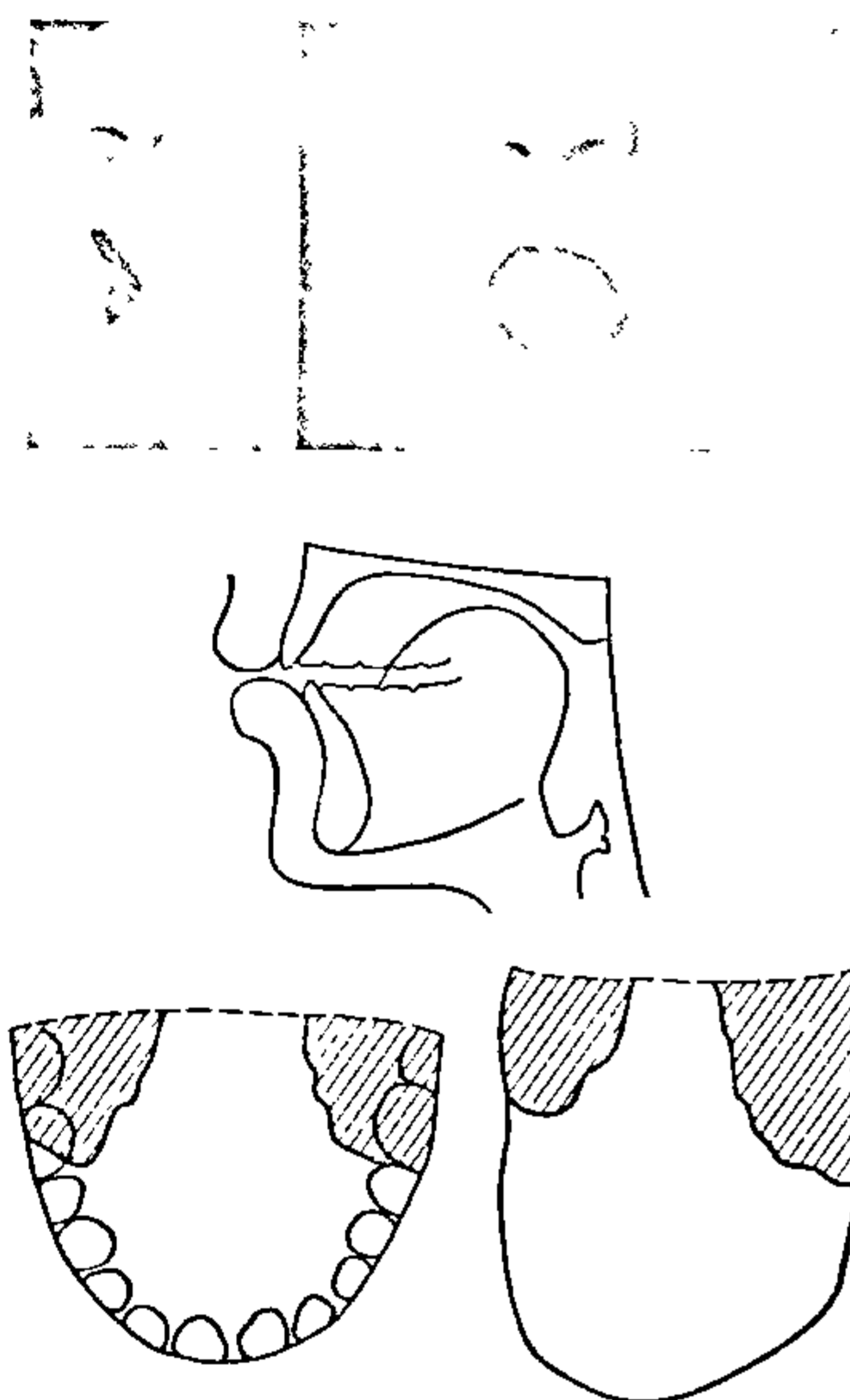
са. Гук [в] утвараецца з удзелам галасавых звязак і з'яўляецца звонкім. У артыкуляцыі [ф] галасавыя звязкі ўдзелу не прымаюць — гэта глухі звук.

Апісаная артыкуляцыя [ф] з'яўляецца тыповай для гэтага гука ў любым становішчы незалежна ад таго, які галосны або зычны гук за

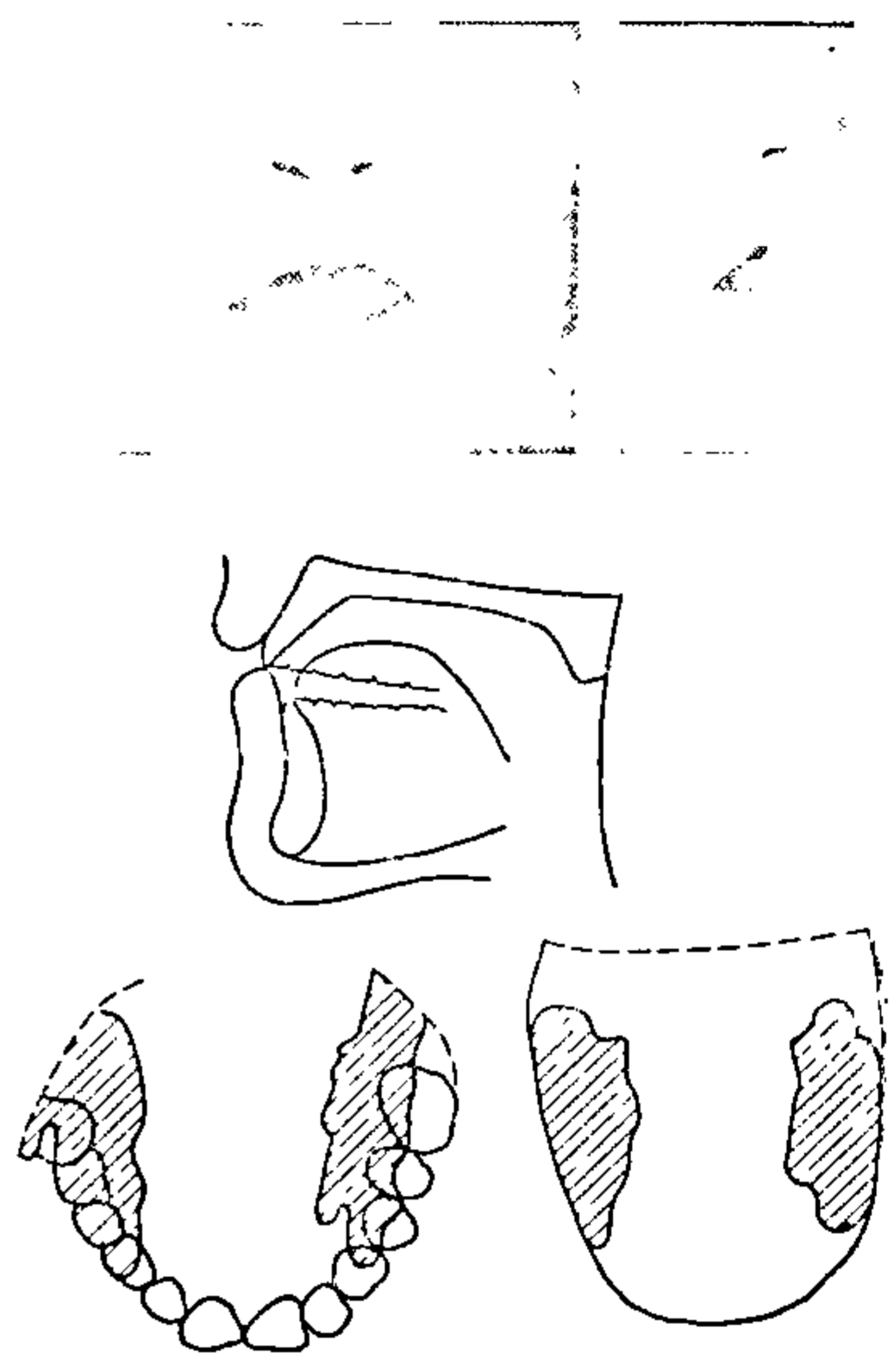
ім ідзе. Што да [в], дык ступень выражанаці губна-зубной артыкуляцыі ў яго розная перад рознымі галоснымі. Залежыць яна таксама і ад былой дыялектнай прыналежнаці носьбітаў літаратурнай мовы. Найбольш ярка выражана яна перад галоснымі [ы] і [e], менш выразная перад галосным [a], яшчэ менш вы-

разная перад [o] і амаль зусім не выражана перад [y] (рыс. 21), дзе гук [в] практычна не адрозніваецца ад губна-губнога [ў]. Такая артыкуляцыя [в] асабліва характэрна ў тых выпадках, калі ён з'яўляецца прыстаўным. Найбольш характэрнымі пазіцыямі, у якіх сустракаецца

кай спінкі языка. Утвораны такім чынам гук на слых недастаткова выразна адрозніваецца як ад губна-зубнога [в], хоць апошні па-іншаму артыкулюецца, так і ад галоснага [y], ад якога ён адрозніваецца больш вузкім праходам для паветра не толькі паміж губамі, але і ў рота-

Рыс. 22. Артыкуляцыя гука [ў]. Зверху — становішча губ, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

Рыс. 23. Артыкуляцыя гукаў [ф'], [в']. Зверху — становішча губ, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

[ў], з'яўляецца становішча пасля галосных перад зычнымі або перад паўзай. Губы пры яго ўтварэнні выцягваюцца ўперад, утвараючы вузкую шчыліну для выхаду паветранай плыні, як і пры артыкуляцыі галоснага [y] (параўн. рыс. 22 і 14). Язык адцягнуты назад і падняты ўверх значна больш, чым пры вымаўленні [y]. У выніку ўтвараюцца дзве шчыліны: паміж губамі і паміж мяккім паднябеннем і задняй част-

вай поласці. Марфалагічна і гістарычна ён адпавядае гукам [y], [в] і [в']. У пэўных выпадках у беларускай мове [ў] узнік з [л]. Працэс гэтага пераходу не ахапіў усю лексіку ў сучаснай мове, таму ў адной і той жа пазіцыі можна сустрэць як [ў], так і [л]: *браў, воўк, шойк, тойсты, поўны, быў, стаў*, але *колкі, палка, валкі* (мн. л. ад *валок*), *стол, вол, толк* і г. д. У сувязі з тым што гэты гук утвараецца з удзелам галасавых звязак, артыкуляцыйна ён

з'яўляецца звонкім, хоць у беларускай мове і няма яму глухога адпаведніка.

Зычныя гукі [в'] і [ф'] артыкуюцца шляхам утварэння вузкай шчыліны паміж ніжняй губой і верхнімі зубамі. Губна-зубная артыкуляцыя выражана ў іх дастаткова ярка ва ўсіх выпадках ужывання. Ніжняя губа ўнутраным бокам заўсёды актыўна змыкаецца краямі з верхнімі зубамі, а верхняя губа прыкметна прыціскаецца да верхніх зубоў і, магчыма, злёгка прыўздымаецца, бо пры артыкуляцыі звычайна відаць пярэднія верхнія зубы. Язык займае дастаткова высокае

становішча ў пярэдняй частцы ротавай поласці (рыс. 23). Месца і характар яго пад'ёму, асабліва ў канцавой фазе артыкуляцыі, вельмі блізкія да яго становішча пры вымаўленні галоснага [і]. У выніку гэтага падрыхтоўка да вымаўлення наступнага галоснага звычайна не прыкметна. Становішча языка ў час утварэння [в'] і [ф'] вызначае іх мяккасць. Па артыкуляцыйных характарыстыках яны з'яўляюцца парнымі мяккімі да цвёрдых [в], [ф]. Перад зычнымі мяккія [в'], [ф'] і ў канцы слоў ніколі не бываюць у сувязі з ацвярдзеннем усіх губных у гэтых фанетычных пазіцыях.

§ 1.7. АРТЫКУЛЯЦЫІ ПЯРЭДНЕЯЗЫЧНЫХ ЦВЕРДЫХ ГУКАУ

Да пярэднеязычных цвёрдых гукаў у беларускай мове адносяцца [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [н], [л], [р].

Пры вымаўленні [д] і [т] губы ўдзелу ў артыкуляцыйнай рабоце не прымаюць і займаюць нейтральнае становішча, за выключэннем тых выпадкаў, калі за [д], [т] ідуць агубленыя галосныя (рыс. 24). Як і пры ўтварэнні іншых змычных зычных, першая фаза вымаўлення [д], [т] уяўляе сабой поўную змычку кончыка языка і яго пярэдніх бакавых краёў з верхнімі зубамі і часткова з альвеоламі. У выніку змычкі паветра збіраецца за ёю, ствараючы павышаны ціск. Праз нос паветра таксама не можа выходзіць, таму што мяккае паднябенне закрывае праход у наравую поласць. Плошча змыкання не вельмі шырокая спераду, а па баках языка яна можа быць больш значная. Задняя частка языка крыху прыўзнята ў напрамку да мяккага паднябення. Пры вымаўленні [д] у самым пачатку змычкі пачынаюць вагацца галасавыя звязкі, а пасля паўзы — нават раней, чым пачынаецца змычка. Пры вымаўленні [т] галасавыя звязкі не вагаюцца наогул. Таму [д] — звон-

кі зычны, а [т] — адпаведны яму глухі.

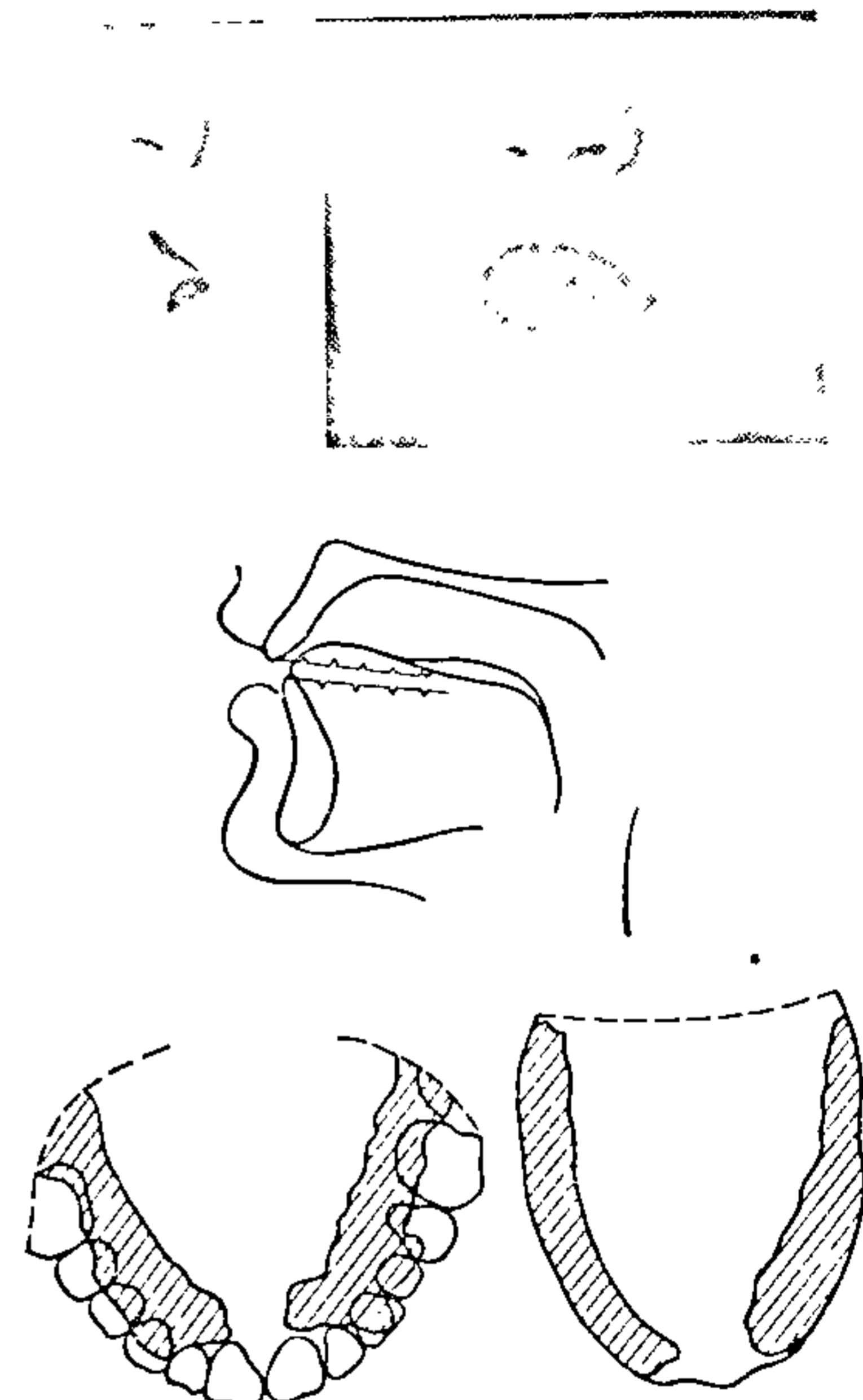
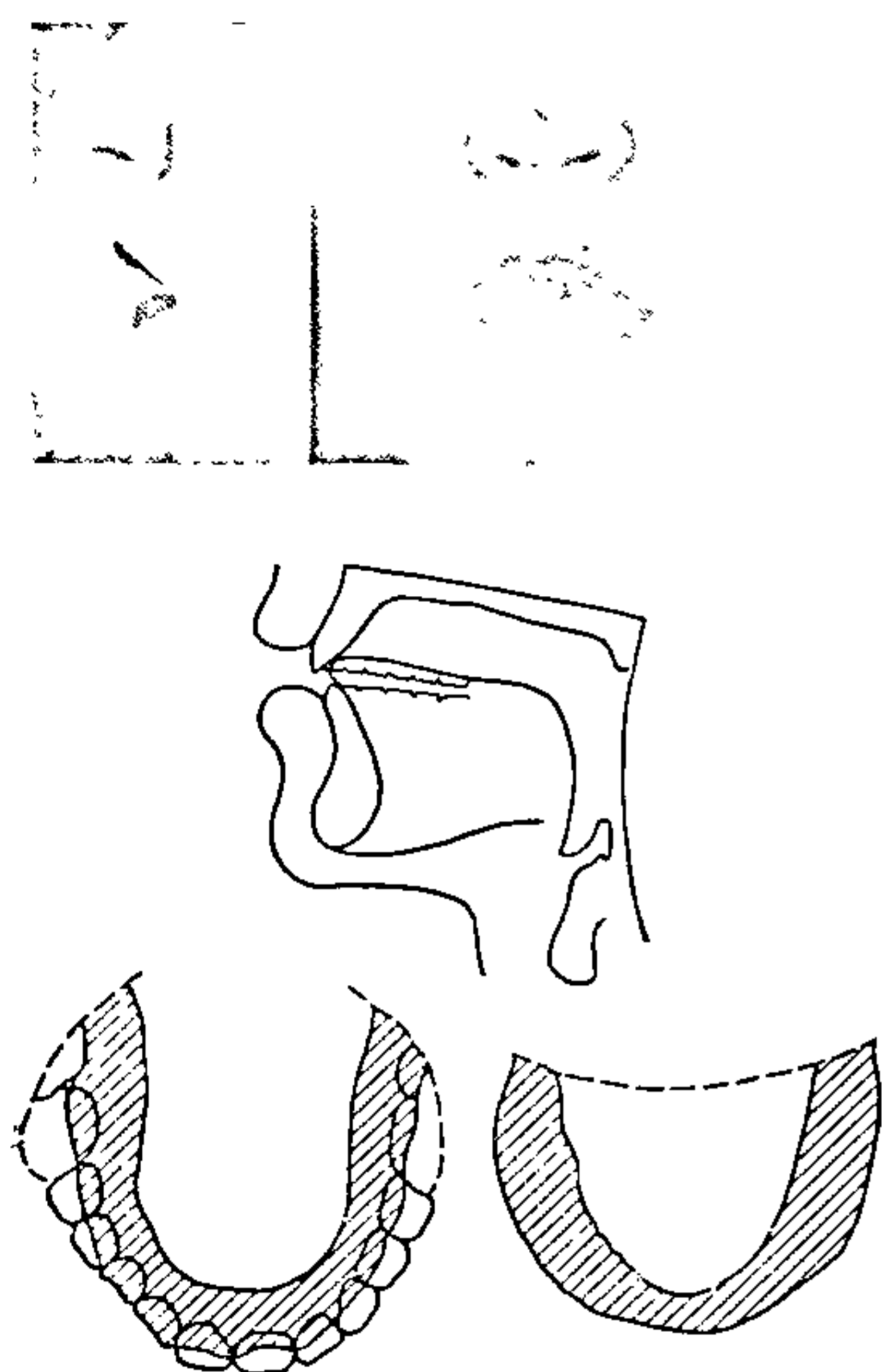
Наступная фаза гэтых гукаў заключаецца ў імгненным раскрыцці змычкі. Момант яе раскрыцця выбіраецца па волі гаворачай асобы. Калі ён затрымліваецца ў сярэдзіне слова, узнікае эфект узмоцненага вымаўлення або падоўжанасці гука. Павебра, якое сабралася за перашкодай, хутка рухаецца вонкі, дзе меншы ціск, утвараючы пры гэтым характэрны выбухны шум. Шум выбуху ў [д] слабейшы, чым у [т].

Пры артыкуляцыі [з] і [с] бакавыя краі языка шчыльна прыціснуты да верхніх бакавых зубоў і краёў цвёрдага паднябення, падобна таму, як гэта назіралася пры артыкуляцыі [д] і [т] (рыс. 25). Пярэдняй часткай язык не змыкаецца з верхнімі зубамі, у выніку чаго спераду паміж языком і зубамі ўзнікае круглая шчыліна для праходу паветра. Разбіваючыся аб пярэднія краі зубоў, струмень паветра можа ўтвараць свіст, які ў нязначнай ступені і прысутнічае ў гэтых гуках, таму іх і называюць свісцячымі. Мяккае паднябенне прыўзнята і закрывае праход у поласць носа. Пры ўтварэнні звонкага [з] на шум на-

кладваецца перыядычны гук, які сведчыць, што галасавыя звязкі вагаюцца. У сувязі з гэтым ціск паветра перад шчылінай некалькі меншы, чым пры ўтварэнні [с].

Гукі [з] і [с] па сваёй артыкуляцыі няўстойлівыя, паколькі пры іх вымаўленні існуе магчымасць за-

бенні і г. д. Часцей за ўсё гэтыя артыкуляцыйныя змены мала прыкметныя на слых, але некаторыя з іх адбываюцца і на слыхавым уражанні. У апошнім выпадку вымаўленне аказваецца дэфектыўным, і для яго пераадолення неабходна спецыяльная лагапедычная трэніроўка.

Рыс. 24. Артыкуляцыя [т] і [д] у момант змычкі. Зверху — здымкі губ у профіль і анфас, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

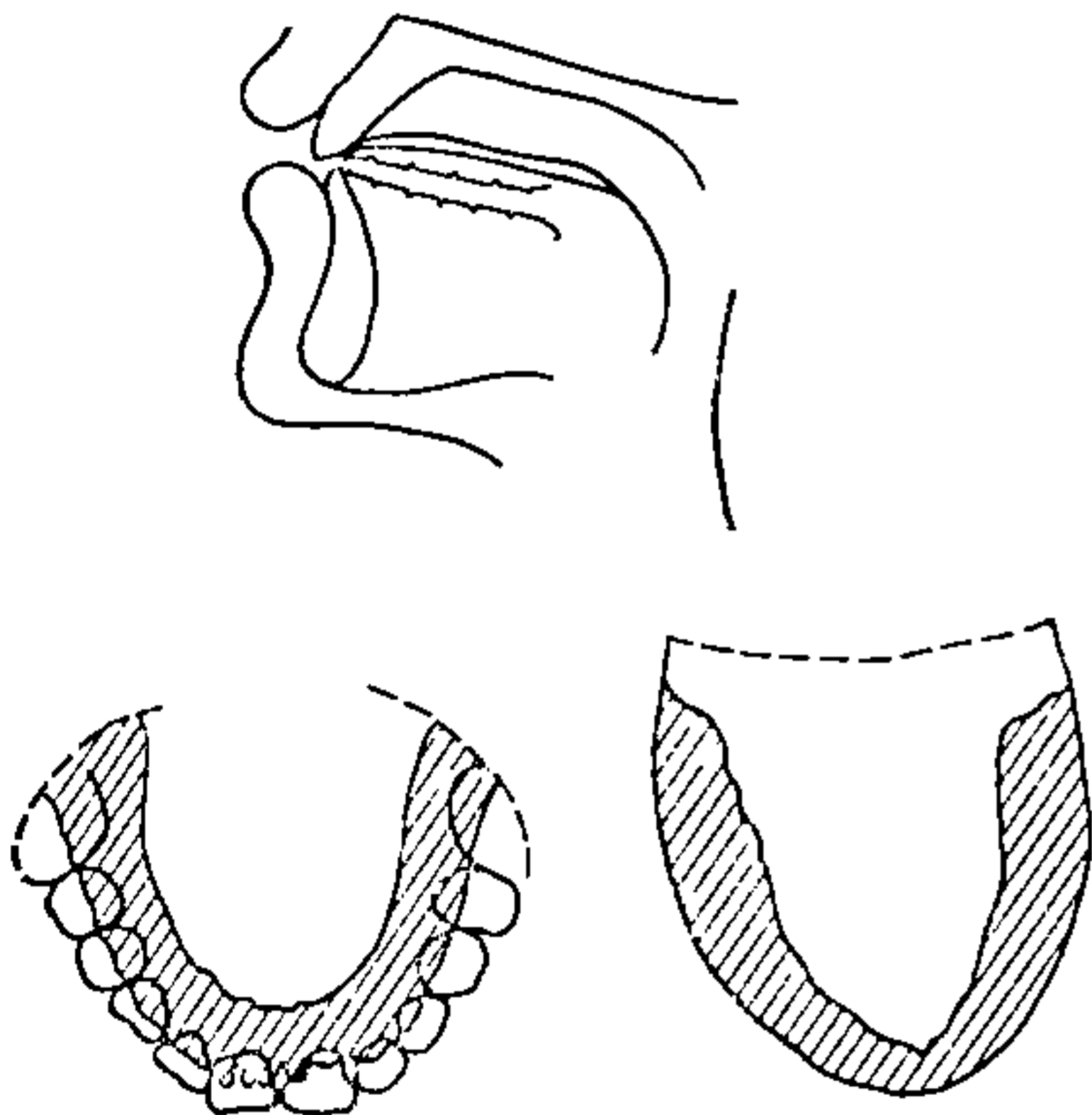
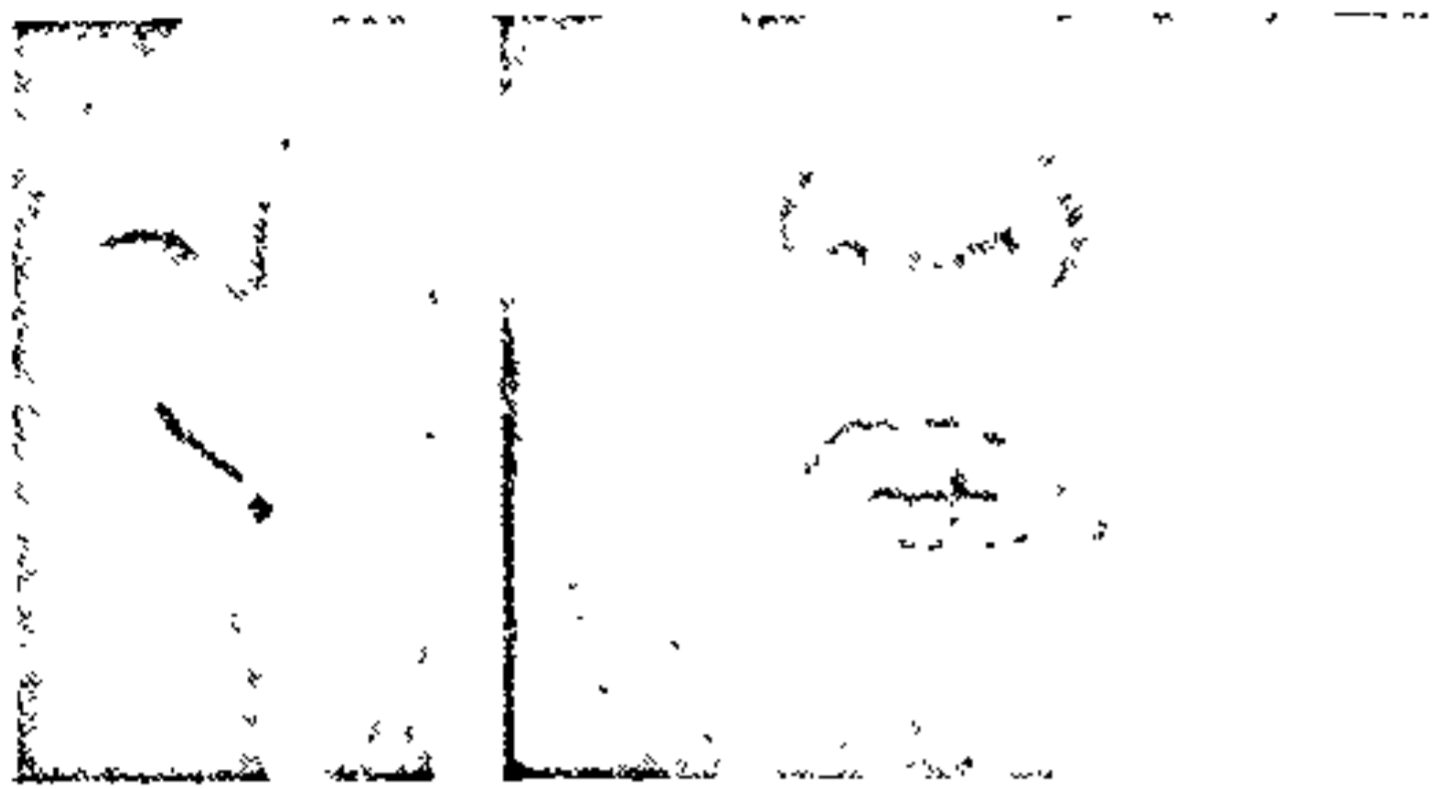
Рыс. 25. Артыкуляцыя гукаў [с] і [з]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

мены адных рухаў моўных органаў другімі. Таму часта ў розных людзей гэтыя гукі не зусім аднолькавыя. Шчыліна можа ўтварацца не толькі спераду, але і ссоўвацца ўправа або ўлева. Яна можа ўзнікаць паміж кончыкам языка і пярэднімі зубамі або крыху глыбей у ротавай поласці. Кончык языка можа знаходзіцца паміж зубамі пры недастатковай нейтральнасці губ або недастатковай актыўнасці кончыка языка, пры крыху апушчаным мяккім падня-

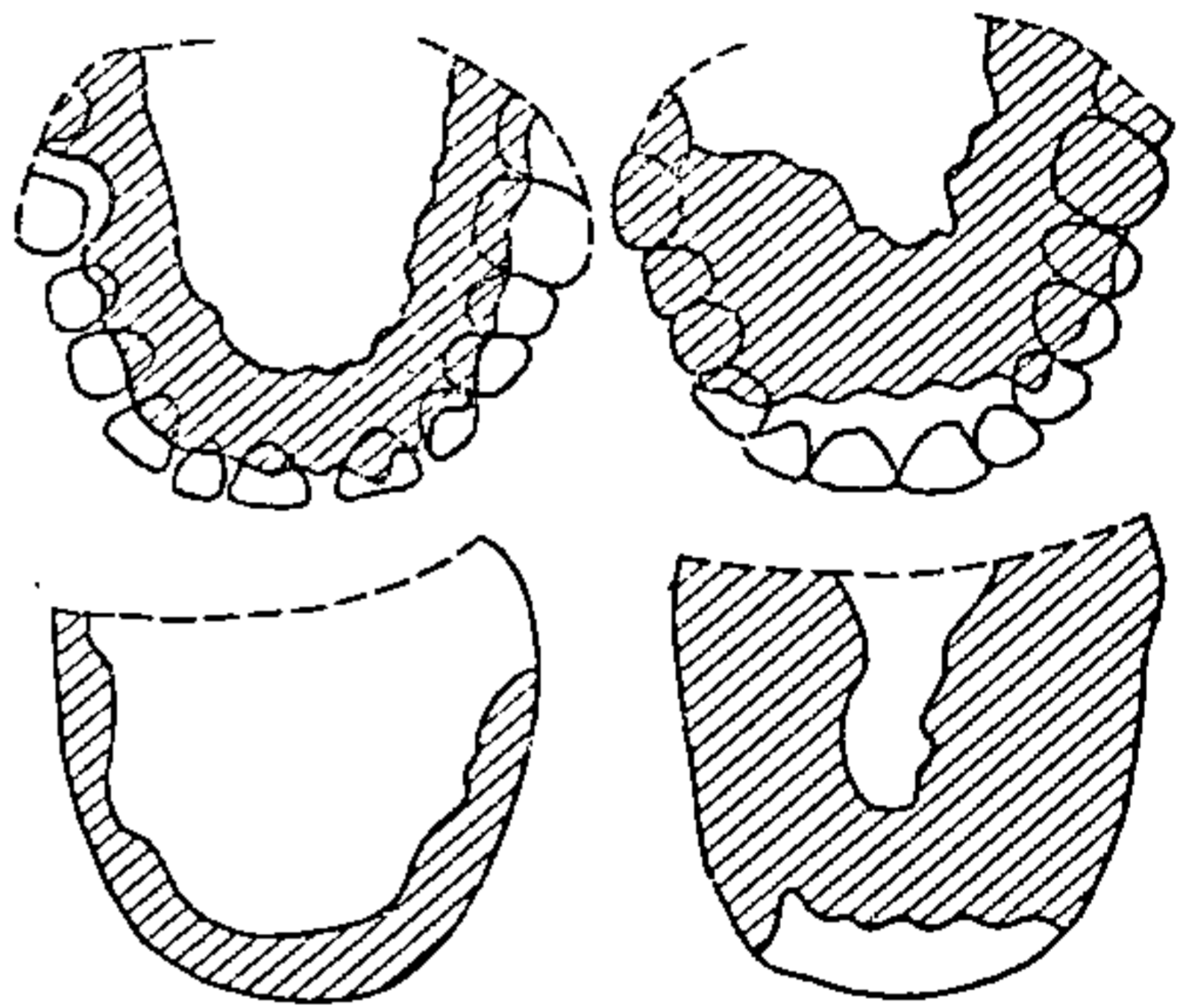
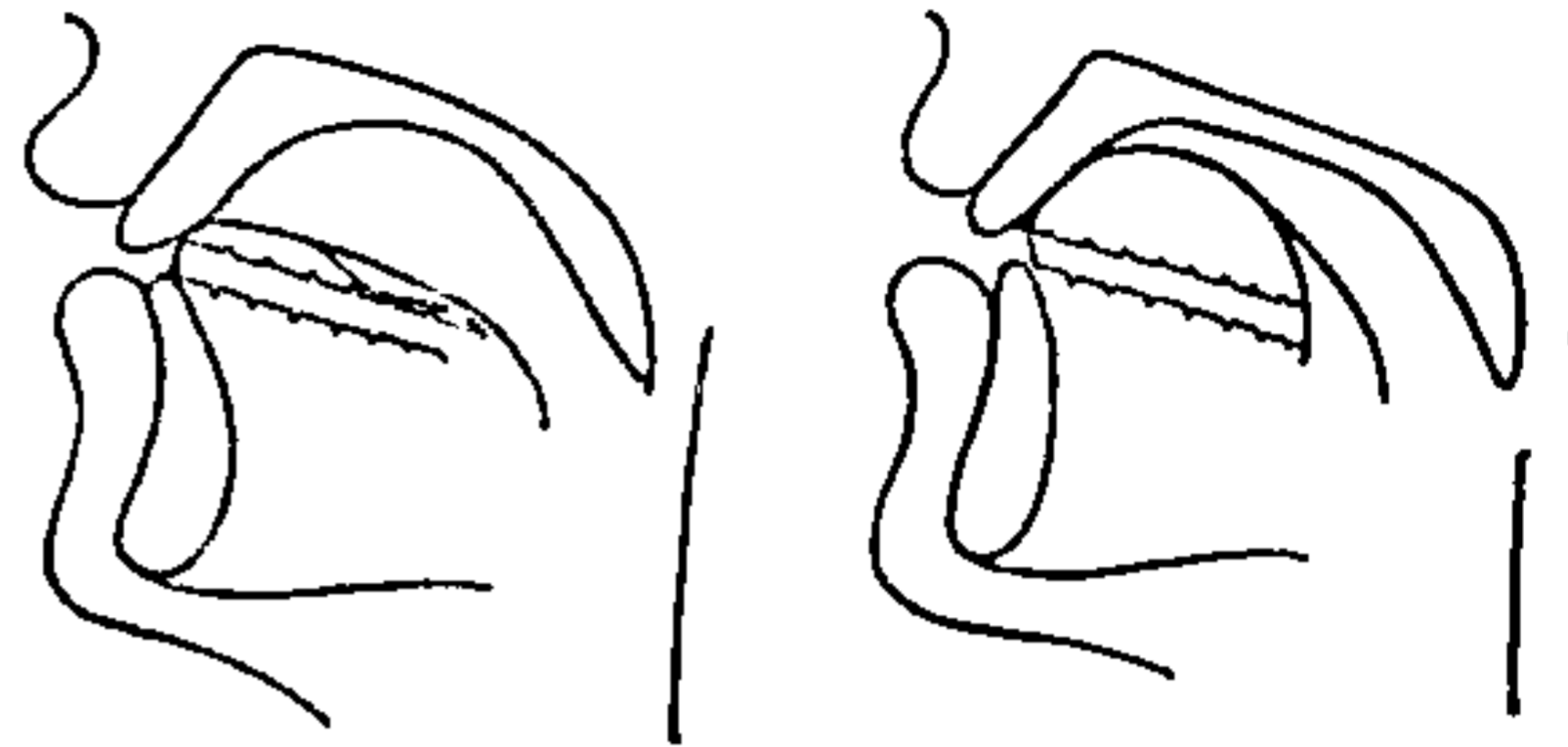
Гукі [дз] і [ц] утвараюцца, як і папярэднія, шляхам змыкання языка з верхнімі зубамі (рыс. 26). У вымаўленні [дз], як і [д], удзельнічаюць галасавыя звязкі. У другой фазе артыкуляцыі гэтых гукаў рух языка зусім не такі, як у [д] і [т]. Язык адрываецца ад зубоў не цалкам, а толькі сваёй пярэдняй часткай. У выніку ўтвараецца шчыліна, якая захоўваецца некаторы час, і

толькі затым язык цалкам адрываецца ад зубоў. Таму ў момант адрыву пярэдняй часткі языка паяўляецца магчымасць для ўтварэння шуму, характэрнага для выбухных (якая не заўсёды рэалізуецца), а затым ствараецца працяжны шум у выніку завіхрэнняў паветра пры яго

што гэта своеасаблівыя простыя гукі, як і ўсе іншыя. На акустычным узроўні адзінства гэтых гукаў яшчэ больш відавочнае, што будзе паказана ніжэй. Трэба толькі адзначыць, што [дз] — вельмі рэдкі гук у беларускіх словах (*дзынкаць, дзвынкаць, дзылінкаць*), не шмат і запа-

Рыс. 26. Артыкуляцыя [ц] і [дз] у момант змычкі. Зверху — становішча губ, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

Рыс. 27. Артыкуляцыя [н] (злева) і [н'] (справа). Зверху — рэнтгенаграмы, у сярэдзіне — палатаграмы, унізе — лінгваграмы

выхадзе з вузкай шчыліны. Уся другая фаза артыкуляцыі характарызуецца ўзнікненнем такога шуму, для якога ўласцівы рэзкі пачатак. Гукі падобнага ўтварэння называюцца змычна-шчыліннымі. У літаратуры час ад часу яшчэ сустракаецца сцверджанне, што яны з'яўляюцца складанымі: [дз] складаецца з [д] і [з], [ц] — з [т] і [с]. Аднак ужо з апісання артыкуляцыі вынікае,

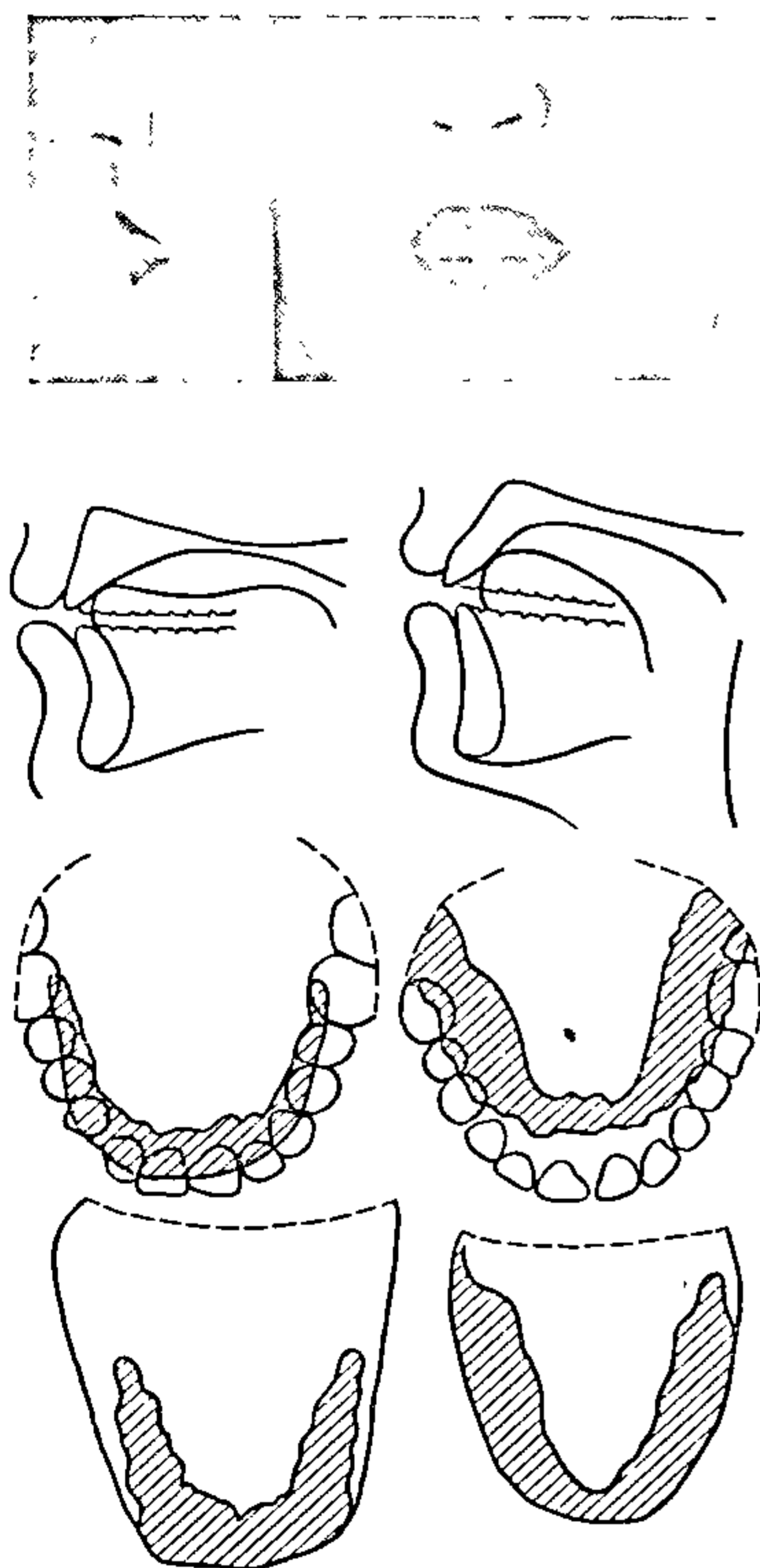
зыханых* слоў з ім (тыпу *нэндза, пэндзаль, ксяндза* і г. д.). Значна больш часта сустракаецца [ц]: *палец, на руцэ, цадзіць* і г. д. Паколькі ў другой фазе артыкуляцыі [дз] і [ц] органы мовы займаюць такое ж становішча, як і пры вымаўленні [з], [с], яны адносяцца да свісцячых.

Гук [н] утвараецца пры апушчаным мяккім паднябенні, у выніку чаго паветраная плынь свабодна праходзіць у поласць носа. Выхад яе з ротавай поласці пемагчымы ў выніку ўтварэння змычкі кончыка языка з пярэднімі зубамі, а яго краёў — з бакавымі, як гэта назіраецца

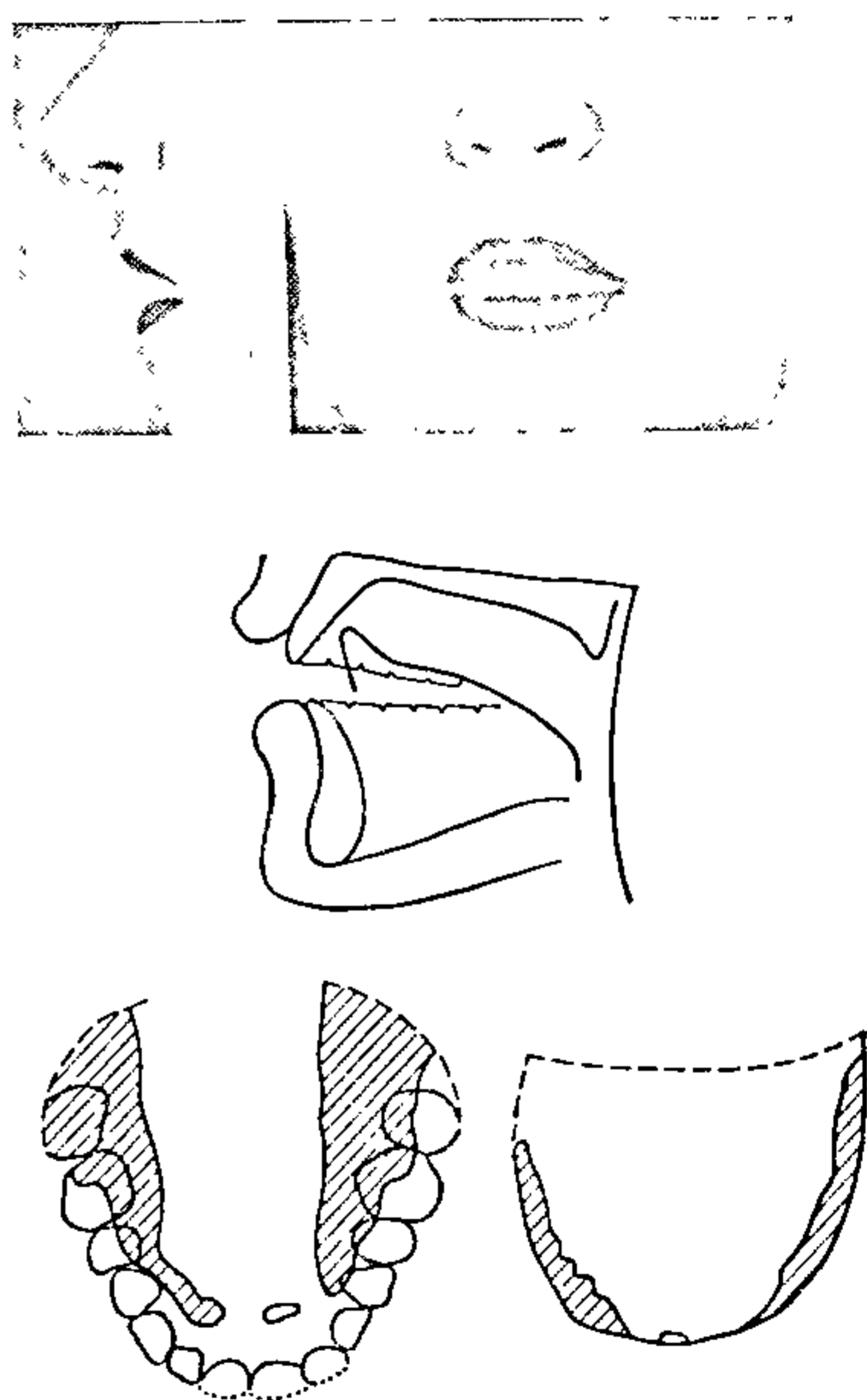
пры ўтварэнні [д]. Пярэдняя частка языка ў момант утварэння змычкі падымаецца ў напрамку да верхніх зубоў і альвеол, сярэдняя злёгка прагінаецца, а задняя нязначна падымаецца ў напрамку да мяккага паднябення (рыс. 27). К моманту размыкання язык звычайна недастаткова падрыхтаваны да пазіцыі, якую ён павінен займаць пры вымаўленні наступнага галоснага. Само размыканне звычайна не суправаджаецца паяўленнем шуму ад вы-

буху, як гэта назіраецца пры вымаўленні [д] або [т], што звязана з недастатковым ціскам за змычкай, які не можа павысіцца з-за праходу паветра ў нос. Гук утвараецца галасавымі звязкамі, затым змяняецца пад уплывам ротавай і галоўным чынам насавай поласцей.

Утварэнне гука [л] таксама звязана з утварэннем змычкі языка з зубамі (рыс. 28). Кончык языка прыўзняты і прыціснуты да верхніх пярэдніх зубоў. Краі языка толькі спераду прыціснуты да зубоў, а паміж карэннымі зубамі і языком з абодвух бакоў застаюцца шчыліны значнай велічыні, праз якія і праходзіць паветра ў час вымаўлення. У выніку малой скорасці паветра шум у гэтых шчылінах практычна

Рыс. 28. Артыкуляцыя [л] • (злева) і [л'] (справа). Зверху — становішча губ, ніжэй — рэнтгенаграмы, затым — палатаграмы, унізе — лінгваграмы

Рыс. 29. Артыкуляцыя гука [r]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

не ўзнікае, а крыніцай гука з'яўляюцца галасавыя звязкі. Паколькі праход у насаваю поласць закрыты мяккім паднябеннем, гук галасавых звязак мадыфікуецца толькі пад уздзеяннем формы ротавай поласці. Як і пры вымаўленні [н], з-за малага ціску паветра за перашкодай у момант размыкання органаў мовы не можа ўзнікнуць і прыкметнага гука ад выбуху. Затое адразу ж за размыканнем рэзка павялічваецца праход для гукавой хвалі, таму і рэзка павялічваецца гучнасць наступнага галоснага, а калі наступным з'яўляецца зычны гук, то рэзкага абрыву гучання бывае дастаткова для пазнавання на слых [л]. Вельмі істотна для вымаўлення гэтага гука нейтральнае становішча губ. Калі губы акругляюцца, то гэты гук аказваецца лабіялізаваным і гучыць, як у польскай мове *ł*.

Зычны гук [р] адносіцца да дрыжачых гукаў. Пры яго артыкуляцыі (рыс. 29) кончык языка падымаецца вышэй узроўню верхніх зубоў, злёгка выцягваецца ў напрамку аль-

веол або нават да заальвеалярнай зоны. Задняя частка языка крыху прыўзнята ў напрамку да мяккага паднябення, якое закрывае праход у поласць носа. Гук утвараецца ў выніку ваганняў галасавых звязак. У той жа час кончык языка таксама робіць вагальныя рухі, то збліжаючыся з паднябеннем, то аддаляючыся ад яго. У некаторых выпадках язык можа нават дакранацца да паднябення, перашкаджаючы такім чынам на імгненне руху гукавой хвалі. У выніку на працягу артыкуляцыі [р] змяняецца сіла гучання. У момант, калі кончык языка знаходзіцца на большай адлегласці ад паднябення, атрымліваецца такі ж моцны гук, як у суседніх галосных. Пры набліжэнні яго да паднябення гук слабее. Па амплітудзе ён звычайна такі ж, як на змыццы ў звонкіх зычных. Чаргаванне больш моцнага гука са слабым і ўспрымаецца як дрыжанне. Звычайна пры вымаўленні [р] назіраецца адзін слабы ўчастак, але пры падкрэслена моцным вымаўленні іх можа быць да трох.

§ 1.8. АРТЫКУЛЯЦЫІ ШЫПЯЧЫХ ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ

Пярэдняя частка языка прымае актыўны ўдзел і ва ўтварэнні зычных [ж], [ш], [дж], [ч]. Аднак адносна цвёрдага паднябення месца іх артыкуляцыі значна далей ссунута ў ротаваю поласць. Ёсць і іншыя асаблівасці, якія будуць паказаны ніжэй і якія вымушаюць вылучыць іх у асобную групу.

Шум пры ўтварэнні [ш] і [ж] узнікае ў шчыліне паміж пярэдняй часткай языка і паднябеннем. Шчыліна ствараецца ў выніку таго, што бакавыя краі языка шчыльна змыкаюцца з верхнімі карэннымі зубамі і прылягаючымі да іх часткамі паднябення, а пасярэдзіне языка ўзнікае прагіб і кончык языка знаходзіцца на некаторай адлегласці ад альвеол. Самае вузкае месца шчыліны, такім чынам, аказваецца

ў заальвеалярнай зоне (рыс. 30). Па свайму характару шчыліна ў гарызантальнай плоскасці шырокая і ссунута значна далей у глыбіню ротавай поласці, чым пры артыкуляцыі зычных [с] і [з]. У сувязі з гэтым іх называюць плоскашчыліннымі (у адрозненне ад круглашчылінных [с], [з]). Шум, які ўтвараецца ў такой шчыліне, нагадвае шыпенне — гэта шыпячыя гукі.

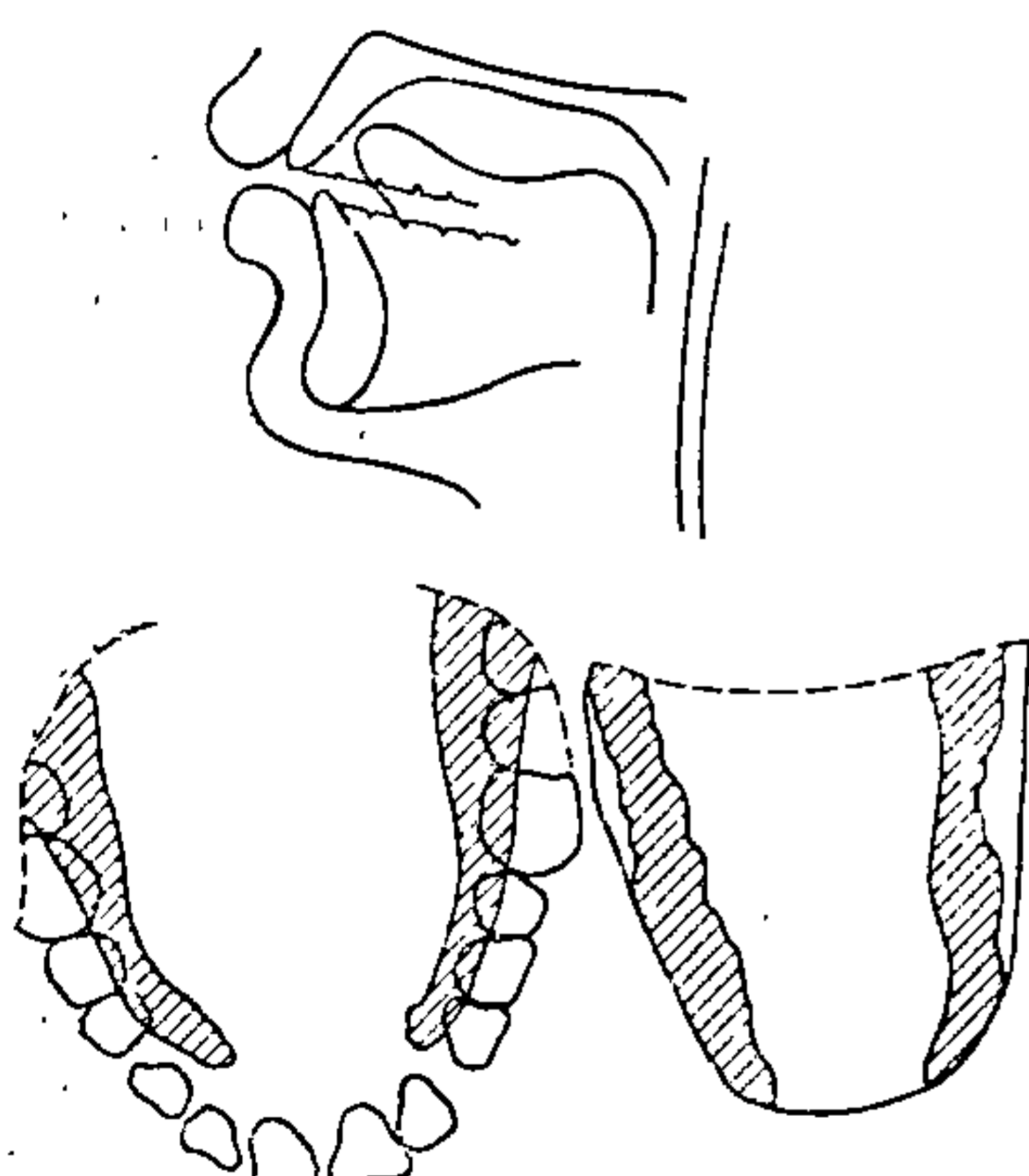
Язык пры іх артыкуляцыі ў пярэдняй частцы прыўзняты, сярэдзіна яго апушчана, а ў задняй частцы ён дастаткова высока прыўзняты да мяккага паднябення, у выніку чаго паміж мяккім паднябеннем, якое шчыльна закрывае праход у поласць носа, і задняй спінкай языка таксама ўзнікае вузкі праход. Аднак у ім наўрад ці ўтвараецца шум (параўн.

утварэнне заднеязычнага [х], рыс. 37). Тым не менш гэта дало падставу раду фанетыстаў называць іх двухфокуснымі (як быццам у іх два месцы ўтварэння шуму, два фокусы).

Артыкуляцыя [ж] адрозніваецца ад артыкуляцыі [ш] тым, што

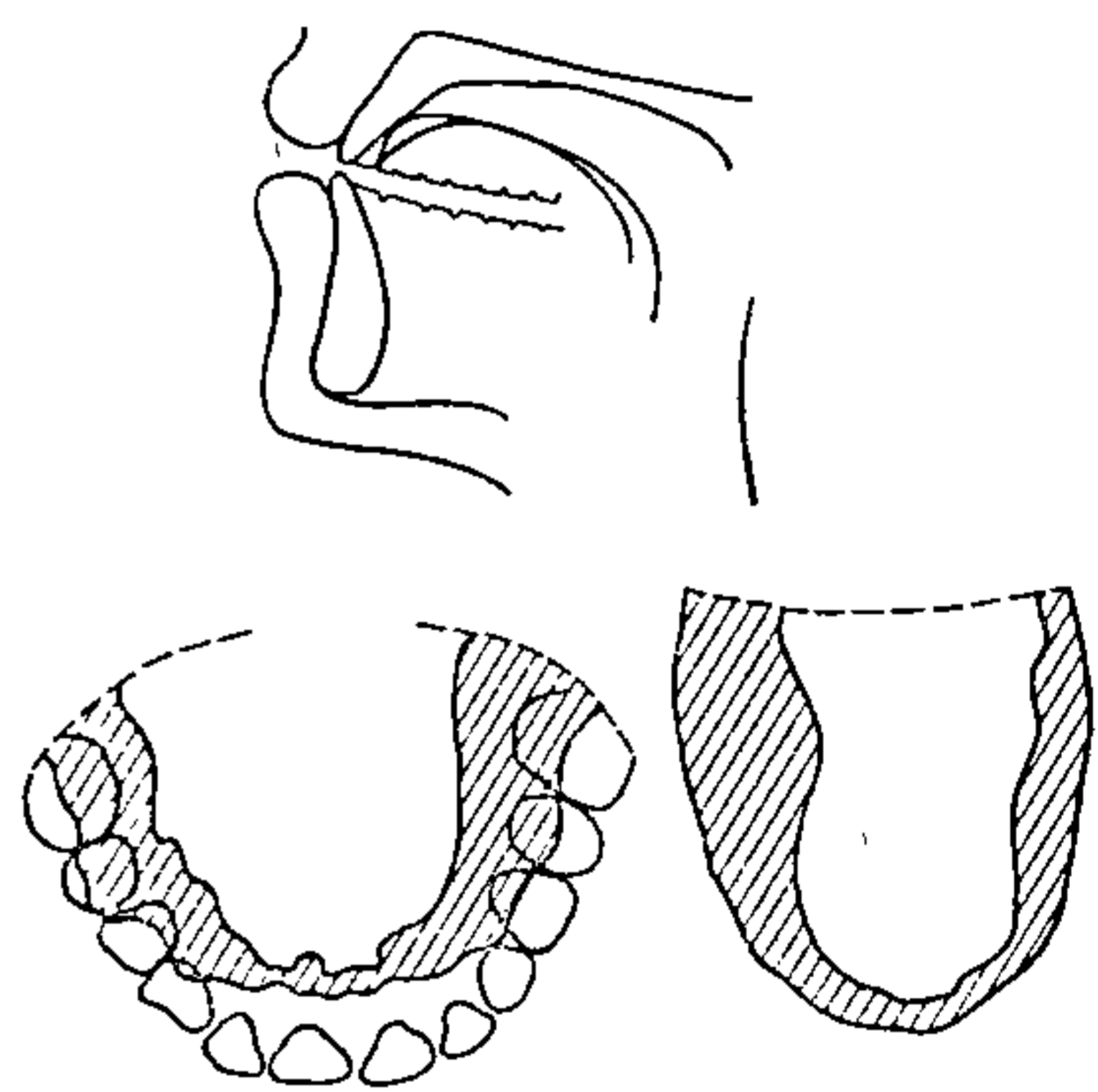
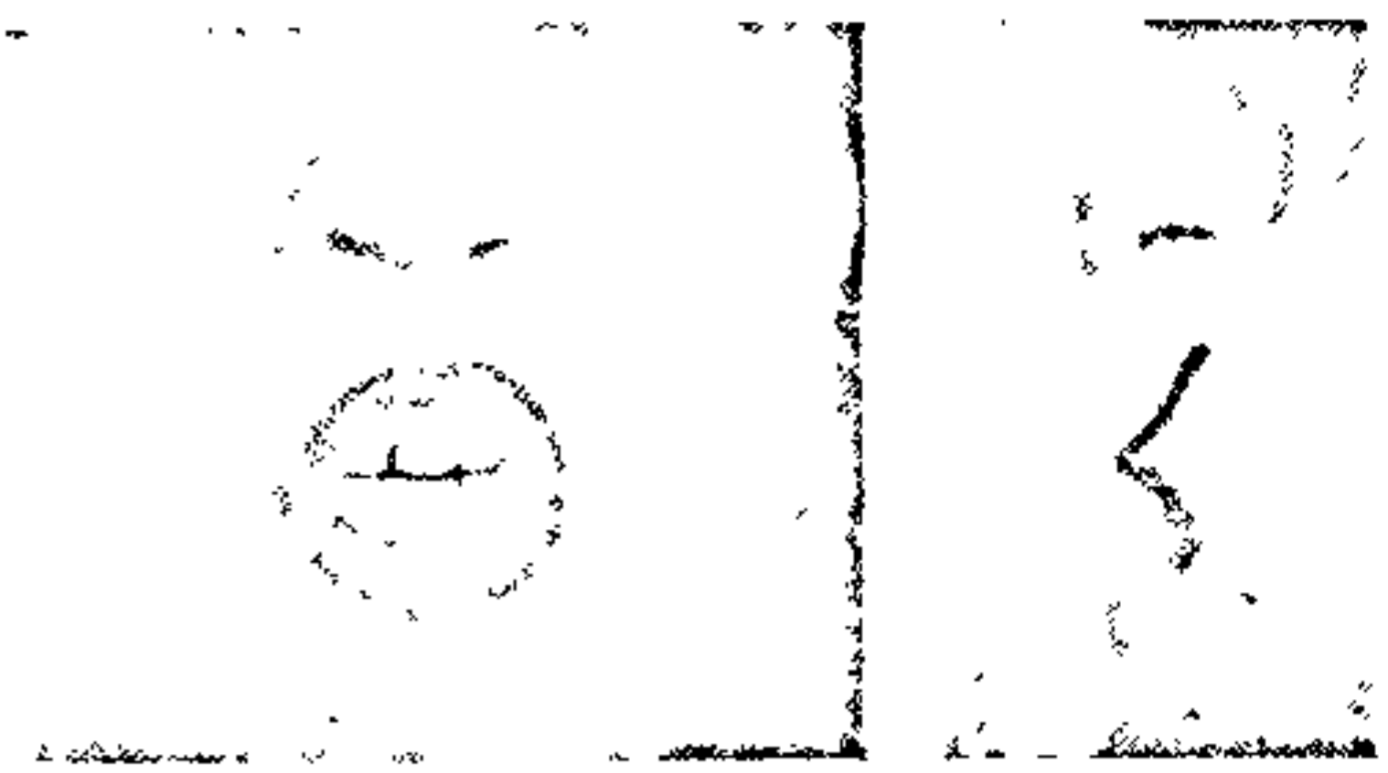
насць і стварае ўражанне асаблівай цвёрдасці.

Зычныя гукі [ч] і [дж] адносяцца да афрыкат. Яны характарызуюцца наяўнасцю поўнай змычкі языка з заальвелярнай зонай цвёрдага паднябення (рыс. 31) якраз у тым месцы, дзе пры вымаўленні [ш],

Рыс. 30. Артыкуляцыя гукаў [ш] і [ж]. Зверху — становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

тут адначасова з утварэннем шуму вагаюцца галасавыя звязкі, якія мадулююць гэты шум. У выніку шум атрымліваецца менш інтэнсіўным, чым у [ш]. Вельмі характэрнае становішча займаюць губы пры вымаўленні гэтых гукаў (рыс. 30), што разам з пад'ёмам задняй часткі языка паніжае іх агульную таналь-

Рыс. 31. Артыкуляцыя [ч] і [дж] у момант змычкі. Зверху — становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне — рэнтгенаграма, унізе — палатаграма і лінгваграма

[ж] утвараецца шчыліна. Язык сваім кончыкам і перадняй часткай спінкі змыкаецца з цвёрдым паднябеннем за альвеоламі, або зрэдку перадні край змычкі можа праходзіць і па альвеолах, не закранаючы, аднак, зубоў. Плошча змыкання спераду дастаткова вузкая. У фазе змычкі гук узнікае толькі пры артыкуляцыі [дж] дзякуючы ваганням галасавых звязак.

Размыканне адбываецца, як і ў

іншых афрыкат, такім чынам, што адрываецца толькі пярэдня частка языка. Бакавыя яго краі застаюцца самкнутымі. У выніку і ўзнікае шчыліна, якая цалкам супадае са

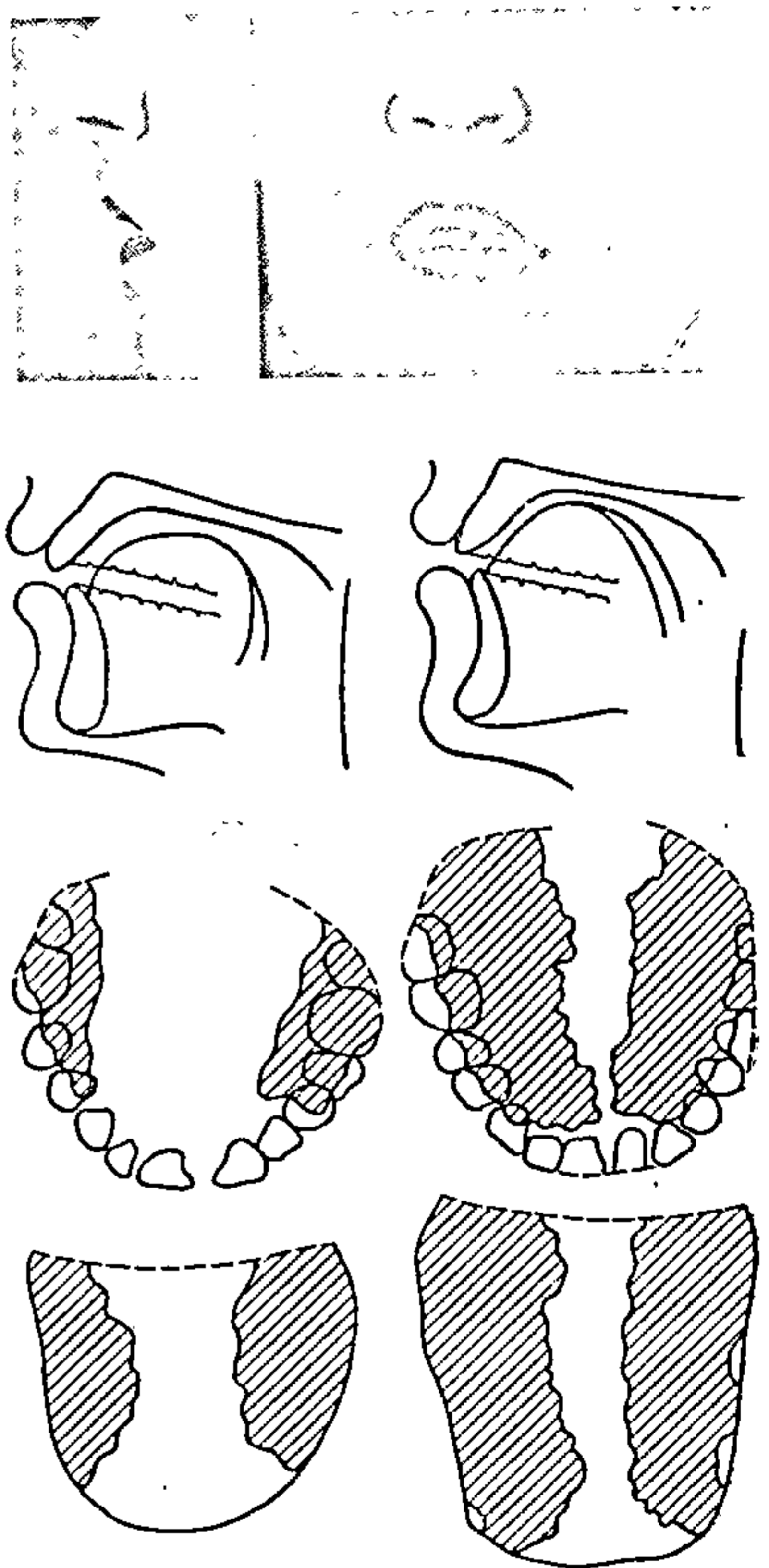
шчылінай пры ўтварэнні [ш] і [ж]. Пры гэтым і ўсе астатнія органы маўлення займаюць такое ж становішча, якое характэрна для артыкуляцыі [ш] і [ж] (параўн. рыс. 30).

§ 1.9. АРТЫКУЛЯЦЫЯ СЯРЭДНЕЯЗЫЧНАГА ГУКА [й]

Гук [й] у беларускай мове існуе ў двух варыянтах, якія адпавядаюць двум асноўным фанетычным пазіцыям, у якіх ён ужываецца: перад галосным і пасля галосных перад зычнымі і перад паўзай. У першай пазіцыі — гэта тыповы зычны шчылінны гук. У другой пазіцыі ён выступае як паўгалосны, або нескладовы галосны, як яго часта называюць. Гэтыя два варыянты адрозніваюцца характарам утварэння шчыліны, а значыць, і работай моўных органаў.

Пры вымаўленні [й] перад галоснымі (рыс. 32) краі спінкі языка прыціскаюцца да паднябення і да карэнных зубоў. Плошча прыціскання вельмі вялікая. Язык у гэты час высока падняты, кончык яго прыслупшчаны і знаходзіцца каля шпінкі дзяснаў. Паміж паднябеннем і языком утвараецца вельмі вузкая і доўгая шчыліна. Найбольшае звужэнне прыпадае на заднюю частку цвёрдага паднябення. Праход у поласць носа закрыты мяккім паднябеннем. Гук утвараецца ваганнем галасавых звязак, губы пры гэтым пасіўныя. Паколькі шчыліна вельмі вузкая, у ёй могуць узнікнуць завіхрэнні паветранай плыні, што і прыводзіць да ўзнікнення слабага шуму, але ён не заўсёды ярка выражаны, а ў некаторых выпадках і зусім адсутнічае. У пачатковай фазе артыкуляцыі гукавая хваля не вельмі моцная — яна значна слабейшая, чым у наступнага галоснага. Паступова гук узмацняецца, ператвараючыся ў галосны [і] ў выніку памяншэння пад'ёму языка пры пераходзе да наступнага галоснага. Таму якой-небудзь прыкметнай мяжы паміж [й] і наступным галосным звычайна не існуе. Магчыма, гэта зрабіла

ўплыў на першастваральнікаў кірыліцы, калі яны прыдумалі спецыяльныя ётаваныя літары для спалучэнняў «й + галосны»: я, е, ю.

Рыс. 32. Артыкуляцыя гука [й]. Зверху — становішча губ у профіль і анфас. У левым радзе — артыкуляцыя [й] пасля галосных, у правым — артыкуляцыя [й] перад галоснымі

Варыянт [й] пасля галосных перад зычнымі і перад паўзай (рыс. 32) характарызуецца значна большай велічынёй шчыліны паміж паднябеннем і языком. Зона сутыкнення языка з паднябеннем меншая і ссунута ўперад. Язык падымаецца да цвёрдага паднябнення значна менш, чым пры артыкуляцыі гэтага гукі ў становішчы перад галоснымі. Месца ўтварэння шчыліны супадае з месцам найбольшага пад'ёму языка пры вымаўленні галоснага [і]. Розніца паміж імі толькі ў ступені пад'ёму языка. Паколькі праход для гукавой хвалі, якая ўзнікае ў

выніку ваганняў галасавых звязак, дастаткова шырокі, гэты гук не мае шумавых складаючых. Адразу пасля артыкуляцыі галоснага сіла [й] такая ж, як і гэтага галоснага. К канцу гучання яна моцна спадае перад зычнымі і паступова змяншаецца да поўнага знікнення. Таму гэты гук (як і [ў]) часта называюць глайдам (ад англ. glide «плаўны рух», «слізганне»). Яго называюць часам і [і] кароткім, што не адлюстроўвае яго фанетычных якасцей. Хутчэй за ўсё гэта назва звязана з літарай й (старое рус. выражэнне *Поставить кратку над и*).

§ 1.10. АРТЫКУЛЯЦЫІ ЗАДНЕЯЗЫЧНЫХ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

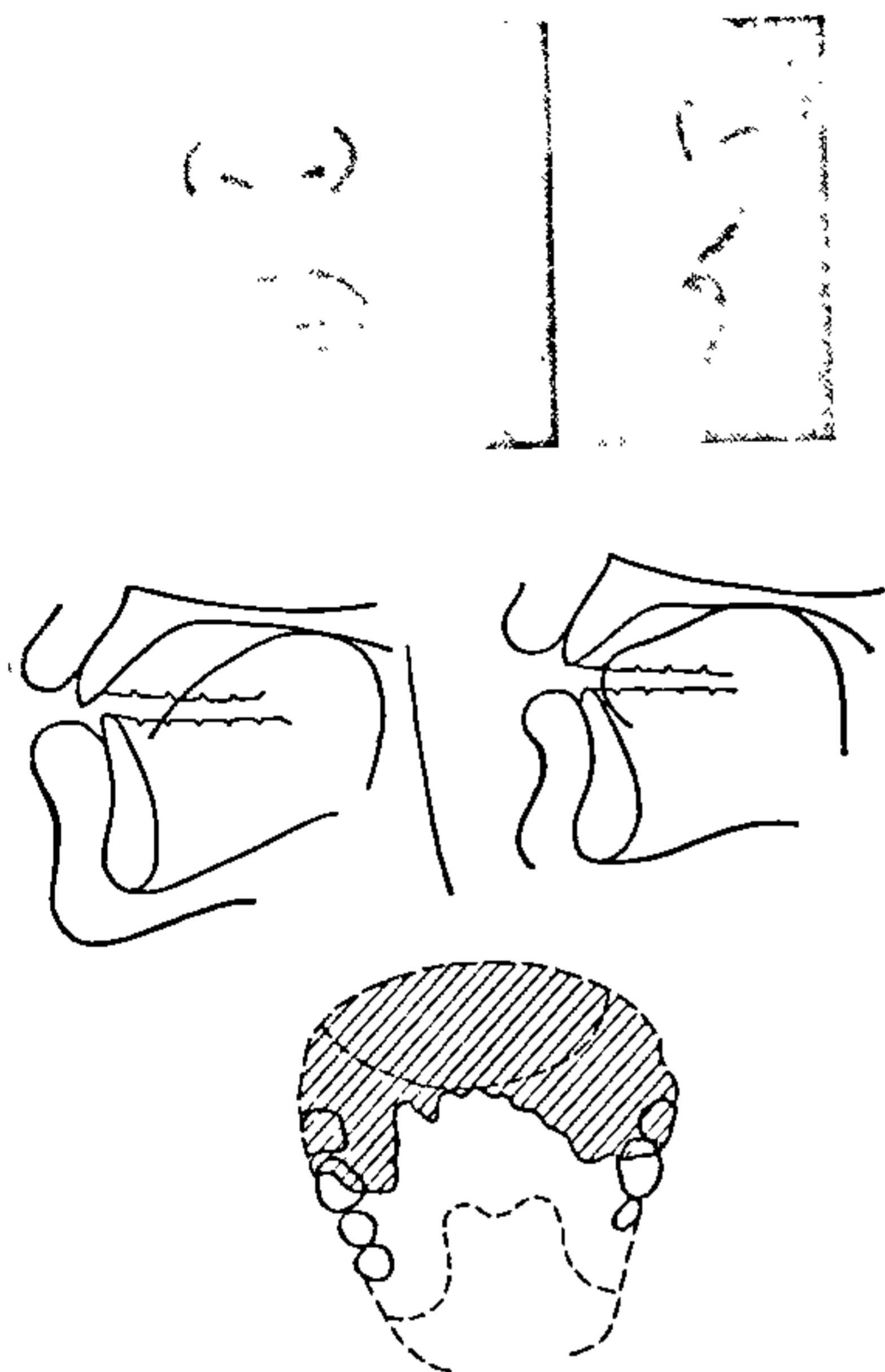
Да заднеязычных у беларускай мове адносяцца гукі [к] [х], [г], [г] змычны.

Пры вымаўленні [к] задняя частка спінкі языка шчыльна змыкаецца з мяккім паднябеннем, якое паднята і закрывае праход у поласць носа (рыс. 33). Паколькі задняя частка языка менш рухомая, чым пярэдня, утвараецца дастаткова вялікая плошча змыкання. Кончык языка ў гэты час адцягнуты ад пярэдніх зубоў, і ўся маса языка знаходзіцца ў задняй частцы ротавай поласці. Галасавыя звязкі не вагаюцца. Размыканне адбываецца не так хутка, як пры ўтварэнні пярэднеязычных змычных, у сувязі з большай масай языка, якая змыкаецца з паднябеннем. Тым не менш атрымліваецца гук ад выбуху, хоць і некалькі даўжэйшы, чым у астатніх выбухных. Паколькі губы пры вымаўленні [к] нейтральныя, выхад для гукавой хвалі адкрыты.

Аналагічна артыкулюецца і адпаведнік [к] — змычны звонкі [г], які сустракаецца ў невялікай колькасці слоў, запазычаных з польскай і літоўскай моў, а таксама ўзнікае ў выніку асіміляцыі [к] па звонкасці: *вакзал* [вагзал], *пакгауз* [паггауз] і г. д. Яго адрозненне ў вымаўленні ад [к] заключаецца ў тым, што з

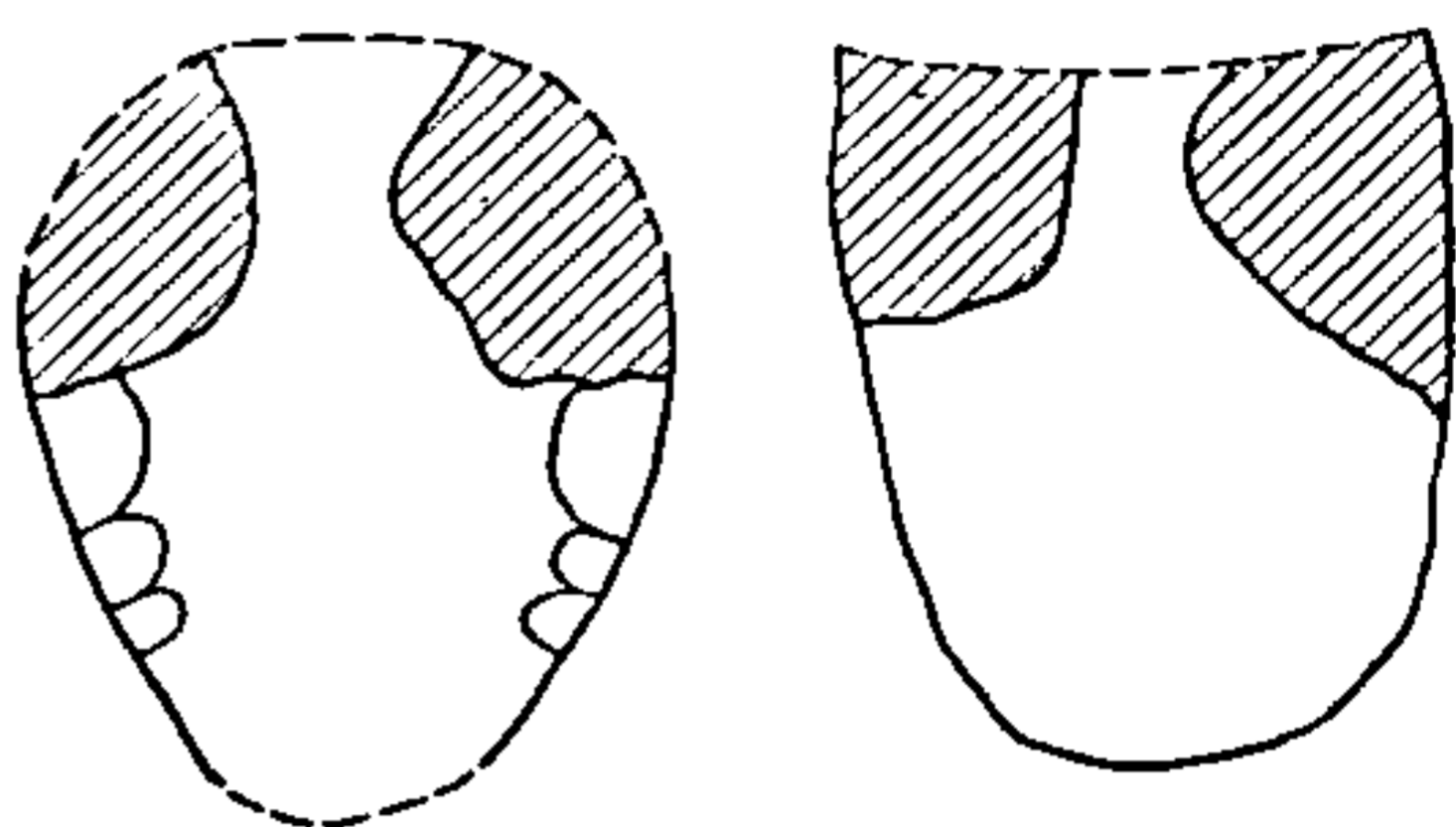
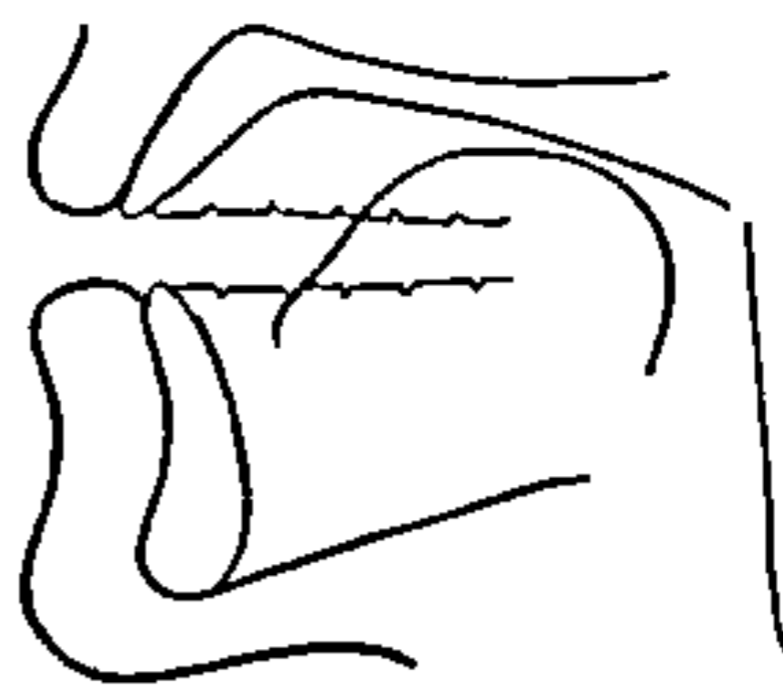
самага пачатку змычкі пачынаюць вагацца галасавыя звязкі, ствараючы перыядычную гукавую хвалю, якая праходзіць у гэты час праз косныя і мяккія тканкі. Звязкі працягваюць вагацца і ў час размыкання, у выніку чаго выбух больш слабы, чым у [к], і мадуляваны частотой асноўнага тону голасу.

Толькі ўдзелам у артыкуляцыі галасавых звязак адрозніваецца ў беларускай мове шчылінны гук [г] ад шчыліннага [х]. У астатнім пры іх вымаўленні органы мовы займаюць аднолькавае становішча. Шчыліна ўтвараецца паміж задняй часткай спінкі языка і мяккім паднябеннем (рыс. 34). З бакоў спінка языка змыкаецца з краямі мяккага паднябнення і заднімі часткамі цвёрдага паднябнення. Язык усёй масай адцягнуты ад пярэдніх зубоў у глыбіню ротавай поласці, яго задняя частка высокая ўзнята ў напрамку да мяккага паднябнення. Толькі самая сярэдзіна языка не змыкаецца з паднябеннем, дзякуючы чаму і ўзнікае шчыліна. Праз яе паветраны струмень рухаецца ў пярэдняю частку ротавай поласці, утвараючы пры гэтым характэрны не вельмі моцны шум, які пры вымаўленні [г] мадулюецца частотой асноўнага тону.

Рыс. 33. Артыкуляцыя [к] і [к'] у момант змычкі. Становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне справа — рэнтгенаграма [к], злева — рэнтгенаграма [к'], унізе — палатаграма; штрыхоўкай паказана зона датыкання языка для [к], пункцірнай лініяй — для [к']

У некаторых прадстаўнікоў беларускай мовы [г] мае іншую артыкуляцыю, асабліва перад галосным [а]. Шчыліна ўтвараецца не ў рота-

Рыс. 34. Артыкуляцыя гукаў [г] і [х]. Зверху — рэнтгенаграма, знізу — палатаграма і лінгваграма

вай поласці, а ў поласці глоткі ў выніку збліжэння кораня языка з задняй сценкай глоткі. Гэта так званы фарынгальны [h]. Аднак ступень яго распаўсюджанасці як у літаратурнай мове, так і ў дыялектах вывучана недастаткова. Адною з прычын гэтага з'яўляецца цяжкасць адрознення на слых заднепаднябнага і фарынгальнага [h]. У сваю чаргу гэта цяжкасць слыхавой дыферэнцыяцыі забяспечвае нармальнае ўспрыманне мовы, незалежна ад таго, які варыянт гэтага гука ўжывае той або іншы носьбіт мовы.

§ 1.11. АРТЫКУЛЯЦЫІ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

Да гэтага часу асноўная ўвага ўдзялялася тым артыкуляцыям зычных, якія забяспечваюць стварэнне ўмоў, пры якіх узнікае шум або выбух. Яны ствараюць акустычны воблік зычных, дзякуючы якому кожны з іх застаецца ва ўспрыманні самім сабою, нягледзячы на тое, што папярэднія або наступныя гукі могуць іх пэўным чынам відазмяняць. Напрыклад, [с] перад [у] агубляецца. Хоць губы непасрэднага ўдзе-

лу ў артыкуляцыі [с] не прымаюць, але ўжо ідзе падрыхтоўка для вымаўлення наступнага [у], калі яшчэ ўтвараецца [с]. Гэта агубленасць не перашкаджае ўспрымаць [с], і яго асноўныя ўласцівасці захоўваюцца. Незалежна ад папярэдніх і наступных гукаў пры вымаўленні цвёрдых праднеязычных зычных, асабліва шыпячых, крыху падымаецца ў напрамку да мяккага паднябнення задняя частка языка, хоць

шум утвараецца толькі ад узаемадзеяння кончыка языка з зубамі або цвёрдым паднябеннем. Гэта выклікае частотнае паніжэнне шуму зычных, што ўзмацняе, падкрэслівае іх цвёрдасць. Такая з'ява называецца велярызацыяй. Фактычна, за выключэннем [й] і заднеязычных, пры вымаўленні якіх пад'ём задняй часткі языка да мяккага паднябення абумоўлівае характар іх шуму, усе астатнія цвёрдыя зычныя з'яўляюцца велярызаванымі.

З дадатковых артыкуляцый у беларускай мове найбольш істотнае значэнне мае палаталізацыя, у выніку якой утвараюцца мяккія гукі. Палаталізацыя заключаецца ў тым, што побач з асноўнымі артыкуляцыямі, у выніку якіх утвараецца або можа ўтварацца шум, дадаткова падымаецца сярэдняя частка языка, у сувязі з чым рэзка змяняецца форма рэзанатараў ротавай поласці, асабліва ў час экскурсіі. Зразумела, што палаталізацыя не можа толькі [й], паколькі яго асноўная артыкуляцыя звязана з пад'ёмам сярэдняй часткі языка. Відавочна, што высокі пад'ём языка напачатку не робіць гэтыя гукі аднолькавымі ў час вытрымкі, хоць і на гэтай фазе ў іх назіраюцца прыкметныя змены. У адрозненне ад мяккіх губных [б'], [п'], [м'], [в'], [ф'] зычныя мяккія вылучаюцца не толькі становішчам языка адносна паднябення, але ў радзе выпадкаў набываюць і іншыя спецыфічныя прыкметы, не ўласцівыя адпаведным цвёрдым.

Зычныя [дз'], [ц'] у беларускай мове з'яўляюцца парнымі па мяккасці з гукамі [д], [т]. Аднак вымаўленне [дз'] [ц'] складае адну з адметных рыс фанетычнай сістэмы беларускай мовы, атрымаўшую назву дзекання і цекання. Гэту рысу даследчыкі беларускай мовы ўсвядомілі вельмі даўно, і яна замацавана ў сучаснай графіцы: мяккія [дз'] і [ц'] на пісьме перадаюцца адпаведна дыграфам дз і літарай ц. У дакастрычніцкі перыяд тыя пісь-

меннікі, якія карысталіся лацінскім алфавітам, ужывалі для іх абазначэння літары dź і ć, як у польскай графіцы, што сведчыць аб іх збліжэнні з адпаведнымі гукамі польскай мовы і аб адрозненні ад адпаведных гукаў рускай і ўкраінскай моў, да якіх беларуская мова найбольш блізкая.

З пункту погляду спосабу ўтварэння [дз'] і [ц'] у беларускай мове з'яўляюцца змычна-шчыліннымі. Пры іх вымаўленні ўзнікае змычка паміж краямі языка і цвёрдым паднябеннем, што перашкаджае руху паветранай плыні з ротавай поласці, затым наступае хуткае размыканне і ўтварэнне шчыліны, якая існуе некаторы час, перш чым органы мовы пяройдуць да артыкуляцыі

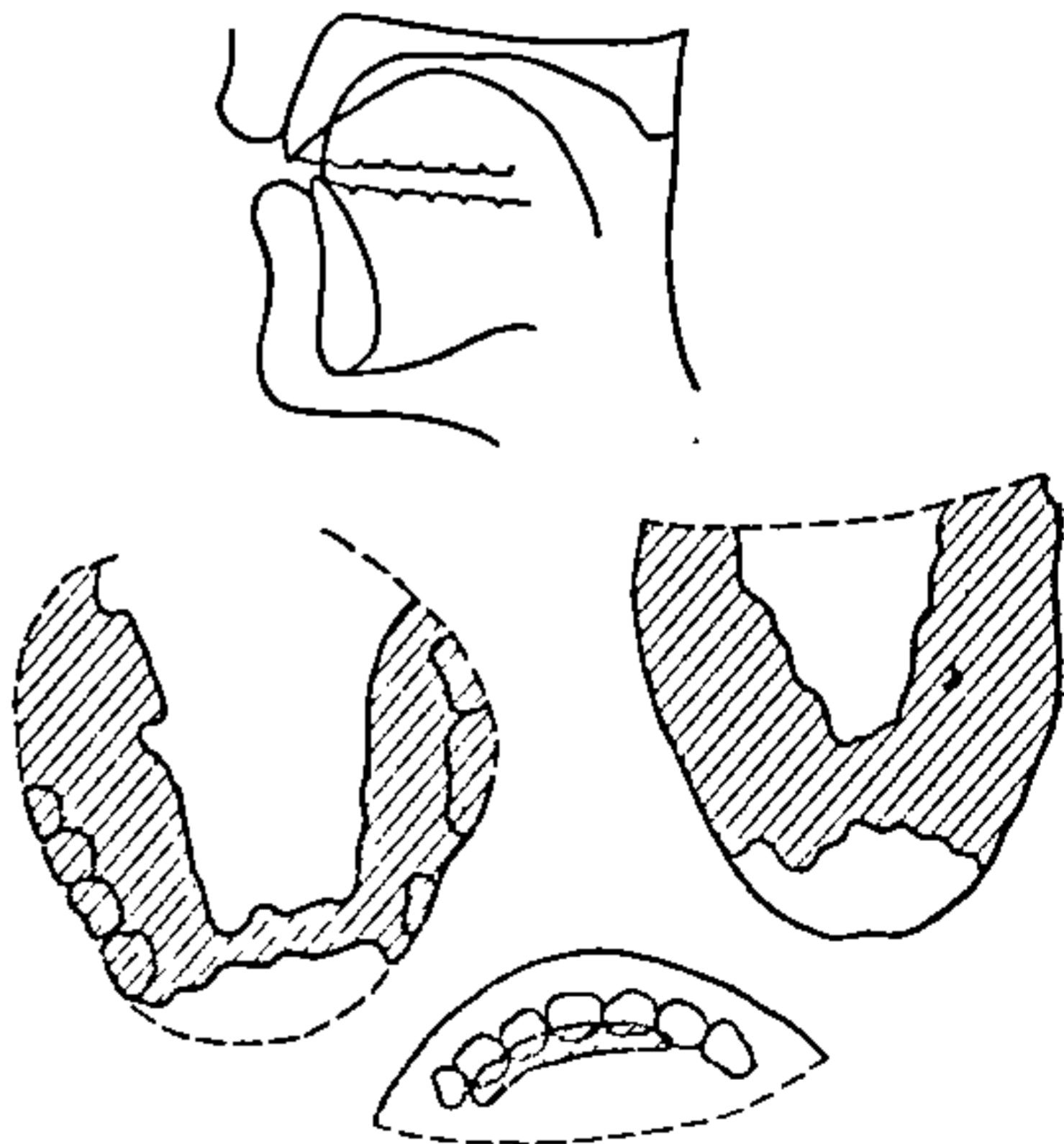

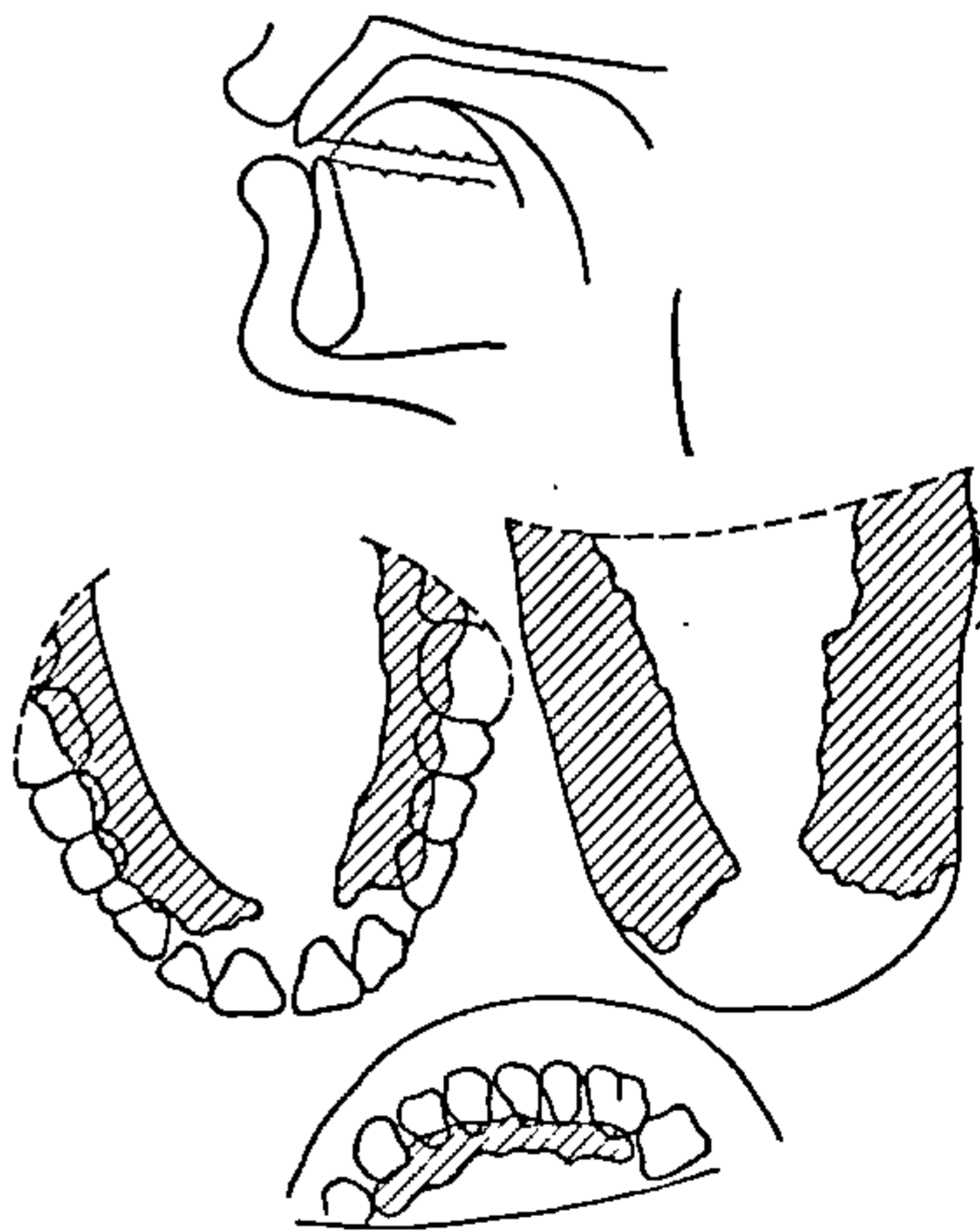
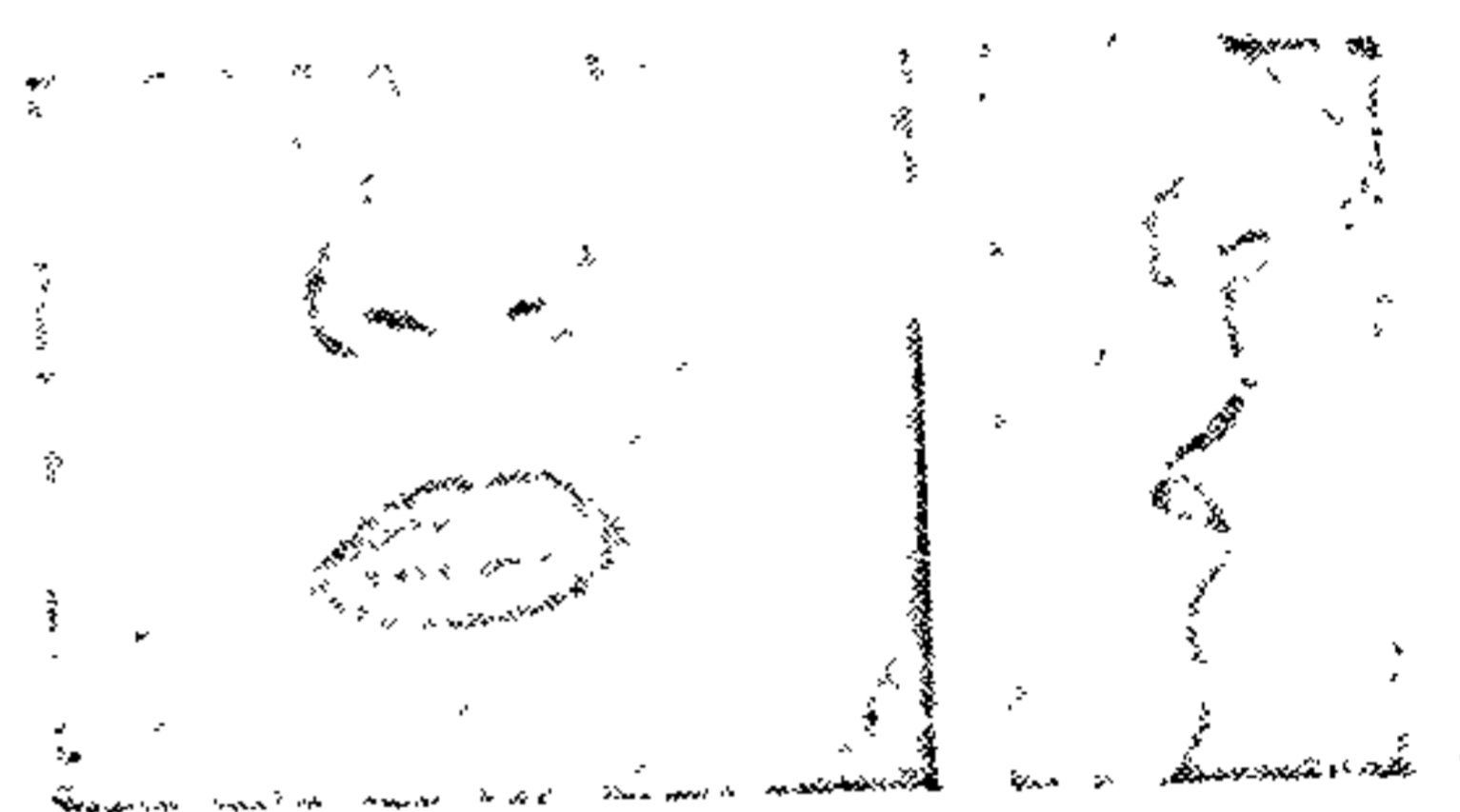
Рис. 35. Артыкуляцыя гукаў [ц'] і [дз']. Зверху — становішча губ анфас і ў профіль, у сярэдзіне — рэнгенаграма, ніжэй — палатаграма і лінгваграма, унізе — адантаграма

наступнага гука (рыс. 35). Пры гэтым з бакоў язык прыціскаецца да карэнных зубоў і разцоў, а таксама да краёў паднябення такім чынам, што плошча змыкання аказваецца істотна большай, чым пры ўтварэнні [д] і [т]. Спераду таксама ўзнікае дастаткова вялікая зона змыкання. Кончык языка часцей за ўсё апушчаны і сляды яго можна бачыць на ніжнім паднябенні. Зона змычкі спераду ніколі не захоплівае зубы, а цалкам прыходзіцца на паднябенне. У некаторых выпадках спераду поўная змычка не ўзнікае, але шчыліны настолькі малыя, што шум не ўтвараецца. Праход у насавую поласць шчыльна закрыты прыўзнятым мяккім паднябеннем. Пры вымаўленні глухога [ц'] у час змычкі не ўтвараецца ніякага гука, а пры вымаўленні звонкага [дз'] гук узнікае дзякуючы ваганням галасавых звязак. Але паколькі ён можа выйсці толькі праз мяккія і косныя тканкі, то ён слабы, як і ў звонкага выбухнога [д].

У час размыкання толькі пярэдня частка языка адрываецца ад паднябення, а з бакоў змычка захоўваецца. Сярэдзіна языка некалькі прагінаецца, у выніку чаго паміж паднябеннем і спінкай языка ўтвараецца шчыліна, якая і захоўваецца пэўны час. Па форме гэта шчыліна як бы прамежкавая паміж тымі, якія назіраюцца пры ўтварэнні [з], [с] і [ж], [ш]. Гэта азначае, што яна не зусім круглая, але і не такая плоская, як у [ж], [ш], аднак усё ж бліжэй да апошняй. Такая яе прамежкавая форма ўзнікае таму, што месца яе ўтварэння аддалена ад пярэдніх зубоў і знаходзіцца ў заальвеаларнай зоне. У сувязі з гэтым і шум сумяшчае ў сабе не толькі свісцячасць, але і шыпячасць. Таму [дз'] і [ц'] часта нагадваюць па гучанні адпаведныя польскія гукі, месца ўтварэння якіх ссунута яшчэ далей. У польскай мове [дз'], [ц'] характарызуецца пераважааннем шыпячага шуму, у той час як у беларускай пераважае свісцячы шум.

Іх называюць шапяляватымі, калі шыпячы шум выразны (як у некаторых паўночна-ўсходніх гаворках).

Да шапяляватых адносяцца таксама і мяккія [с'], [з'] (рыс. 36). Шчыліна пры іх артыкуляцыі таксама ўтвараецца ў заальвеаларнай (прэпалатальнай) зоне паміж спінкай языка і паднябеннем. Бакі языка прыціскаюцца толькі да крайніх карэнных зубоў і паднябення, а кончык языка знаходзіцца ў гэты час каля ніжніх зубоў. Сама шчыліна шырэй, чым у час вымаўлення [с], [з], нягледзячы на тое, што плошча змыкання языка з паднябеннем

Рыс. 36. Артыкуляцыя гукаў [с'] і [з']. Зверху — становішча губ, ніжэй — рэнтгенаграма, затым — палатаграма і лінгваграма, унізе — адантаграма

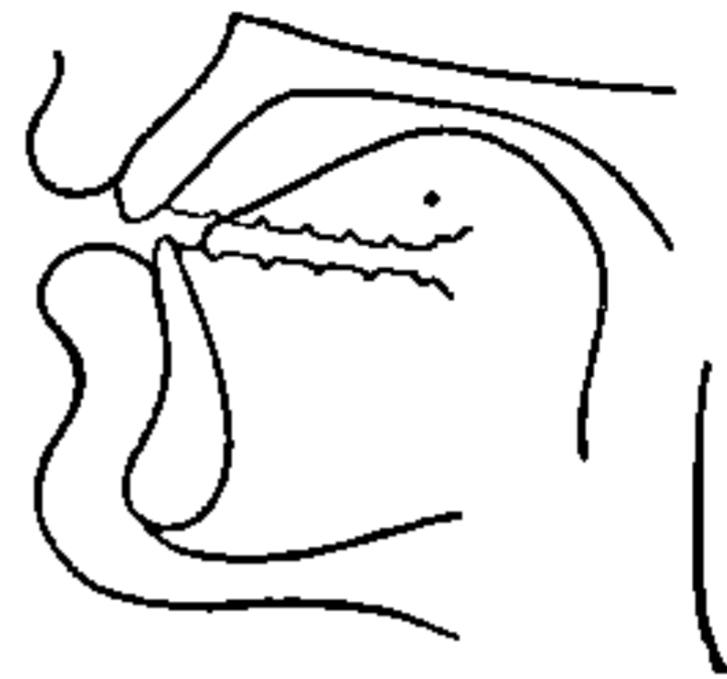
значна большая. Павелічэнне шчыліны дасягаецца за кошт таго, што месца яе ўтварэння ссунута ў глыбіню, дзе шырыня ротавай поласці большая, чым спераду. Язык займае вельмі высокае становішча, блізкае да яго становішча пры вымаўленні галоснага [i]. Больш плоская шчыліна, зрух месца артыкуляцыі і высокае становішча языка ствараюць уражанне большай мяккасці гэтых гукаў, чым адпаведных гукаў рускай мовы.

Істотна адрозніваецца і артыкуляцыя мяккага [n'] ад артыкуляцыі цвёрдага [n] (рыс. 27). Перш за ўсё ў момант змычкі кончык языка апушчаны і звычайна не датыкаецца да пярэдніх зубоў і паднябення. Змычка ўтвараецца пярэдняй часткай спінкі языка і яго краямі, якія прыціскаюцца да заальвеалярнай зоны цвёрдага паднябення. Гэта азначае, што месца артыкуляцыі ссунута ў заднюю зону. Плошча змыкання значна большая, чым у [n]. Уся пярэдняя частка языка высока паднята ў напрамку да цвёрдага паднябення. Задняя частка далёка адходзіць ад мяккага паднябення, якое апушчана і адкрывае праход у поласць носа. Таму гукавая хваля, утвораная ваганьнямі галасавых звязак, змяняецца пад уздзеяннем не толькі ротавага, але і насавага рэзанатара, у выніку чаго, як і [n], гэты гук мае выразнае насавае адценне. Высокае становішча языка забяспечвае яго мяккае гучанне. Такім чынам, мяккі гук [n'] адрозніваецца ад цвёрдага [n] не толькі становішчам языка, але і месцам артыкуляцыі.

Акрамя высокага, [i]-падобнага становішча языка, [л'] не мае істотных адрозненняў у параўнанні з [л] у рабоце іншых органаў артыкуляцыі (рыс. 28). У сувязі з высокім становішчам языка шчыліна паміж карэннымі зубамі і краямі языка адсоўваецца назад. Увесь язык у момант утварэння змычкі пасоўваецца ў пярэдняю частку ротавай поласці, а яго сярэдняя частка за-

мест прагінання (як у час вымаўлення [л]) высока падымаецца ўверх у напрамку да цвёрдага паднябення. У выніку адлегласць ад кораня языка да задняй сценкі глоткі значна павялічваецца. Момант размыкання робіць гучанне [л'] больш акрэсленым.

Мяккія [г'], [g'] змычны, [х'],

Рыс. 37. Артыкуляцыя [х'] (рэнтгенаграма)

[к'] адрозніваюцца ад адпаведных цвёрдых месцам утварэння (рыс. 34, 33, 37). Пры ўтварэнні [г'] і [х'] шчыліна ўтвараецца або на мяжы цвёрдага і мяккага паднябення, або нават насупраць задняй часткі цвёрдага паднябення. Язык пры гэтым моцна прасунуты наперад, што надае ўзнікшаму ў шчыліне шуму [i]-падобную афарбоўку. У сувязі з высокім становішчам языка павялічваецца і плошча яго прыціскання да паднябення. Такім чынам, месца артыкуляцыі шчыліны ў гэтым выпадку не з'яўляецца чыста заднепаднябенным, а набліжаецца да сярэднепаднябеннага.

Такі ж зрух у месцы ўтварэння назіраецца і ў [к'] — парнага мяккага да цвёрдага [к] (рыс. 33). Яго вымаўленне характарызуецца ўтварэннем змычкі ў больш пярэдняй частцы ротавай поласці, звычайна на мяжы цвёрдага і мяккага паднябення або нават у задняй частцы цвёрдага паднябення. Пярэдняя граніца змычкі праходзіць па заальвеалярнай зоне, таму пры размыканні органаў мовы гук ад выбуху яшчэ больш расцягваецца ў часе, чым пры вымаўленні [к]. І ў гэтым сэнсе [к'] бліжэй за ўсе змычныя

гукі па часе гучання набліжаецца да афрыкат.

Заканчваючы разгляд мяккіх зычных, неабходна адзначыць, што ў прыцыпе шыпячыя [ж], [ч], [ш], [дж] могуць мець адпаведныя парныя мяккія. З гісторыі вядома, што раней усе яны былі мяккімі. Але іменна гісторыя беларускай мовы абумовіла тое, што ўсе гэтыя гукі толькі цвёрдыя. Толькі цвёрдым у беларускай мове з'яўляецца і зычны [р].

Гук [й] з'яўляецца заўсёды мяккім. У адрозненне ад іншых мяккіх зычных, пры вымаўленні якіх становіцца языка, характэрнае для

[і], дапаўняе асноўнае шумаўтваральнае размяшчэнне органаў мовы, для [й] яно абумоўлівае ўтварэнне асноўных слыхавых якасцей. Таму ў адрозненне ад мяккіх палаталізаваных яго называюць мяккім палатальным. Паколькі вельмі блізкімі па месцы і ступені пад'ёму языка да [й] з'яўляюцца і заднеязычныя мяккія, іх таксама некаторыя даследчыкі не без падстаў адносяць да палатальных. Тое ж у поўнай меры адносіцца да мяккага [н'] і ў меншай ступені да [л']. Але больш дакладна гэтыя апошнія гукі называюць не палатальнымі, а прэпалатальнымі.

§ 1.12. АРТЫКУЛЯЦЫЙНА-ФІЗІЯЛАГІЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

Вышэй апісаны 39 зычных гукаў: [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'], [ў], [ф], [ф'], [д], [дз'], [т], [ц'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [ц], [л], [л'], [н], [н'], [р], [ж], [ш], [дж], [ч], [й], [г], [г'] шчылінныя, [х], [х'], [г], [г'] змычныя, [к], [к']. Іх класіфікацыя абапіраецца на тыя фанетычныя рысы, якія абумоўліваюцца крыніцай гука і месцам яго ўзнікнення ў моўным апарце адносна актыўных і пасіўных органаў мовы.

Найбольш буйныя класы зычных выдзяляюцца на аснове ўдзелу ў іх утварэнні шумавой або галасавой крыніцы гука. Зычныя, якія ўтвараюцца шумавой крыніцай, адносяцца да *шумных* зычных. Зычныя, якія ўтвараюцца з дапамогай галасавой крыніцы (перыядычных ваганняў галасавых звязак), адносяцца да *санорных*. Санорнымі ў беларускай мове з'яўляюцца [м], [м'], [ў], [л], [л'], [н], [н'], [р], [й]. Усе астатнія зычныя шумныя.

Шумныя зычныя могуць утварацца з дапамогай толькі шумавой крыніцы гука. Такія зычныя прынята называць *глухімі*. Да іх адносяцца [п], [п'], [ф], [ф'], [т], [ц'], [с], [с'], [ц], [ш], [ч], [х], [х'], [к],

[к']. Астатнія шумныя характарызуюцца, акрамя шумавой крыніцы, удзелам у вымаўленні і галасавой крыніцы — галасавых звязак. Іх прынята называць *звонкімі* зычнымі, да якіх у беларускай мове адносяцца: [б], [б'], [в], [в'], [д], [дз'], [з], [з'], [дз], [ж], [дж], [г], [г'] шчылінныя, [г], [г'] змычныя.

Шумавая крыніца гука ўтвараецца ў шчыліне ў выніку завіхрэння паветра або ў выніку размыкання цалкам самкнутых моўных органаў. У сувязі з гэтым усе шумныя зычныя падзяляюцца на шчылінныя, змычныя і змычна-шчылінныя. Да *шчылінных* адносяцца: [в], [в'], [ф], [ф'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [г], [г'], [х], [х']. Клас *змычных* утвараюць [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [г], [г'], [к], [к']. *Змычна-шчылінных* у беларускай мове 6: [дз'], [ц'], [дз], [ц], [дж], [ч].

Пры такім падзеле да шчылінных фармальна адносяцца таксама санорныя [ў] і [й]. Аднак іх адметнай асаблівасцю ў параўнанні з шумнымі шчыліннымі з'яўляецца тое, што ў шчыліне відавочнага шуму не ўзнікае. Такім жа чынам да змычных адносяцца [м], [м'], [л], [л'], [н], [н'], але і ў іх размыкан-

не не прыводзіць да ўтварэння відавочнага выбуху. Таму санорныя больш мэтазгодна раздзяліць на класы, якія звязаны з тымі артыкуляцыйнымі рысамі, што аказваюць больш істотны ўплыў на якасць гучання. Яны натуральна падзяляюцца на *насавыя* [м], [м'], [н], [н'], *бакавыя* [л], [л']* і *дрыжачы* [р]. У такім выпадку [ў] і [й] стаяць некалькі асобна, што даўно прыкмецілі даследчыкі, часам адносячы іх, як ужо адзначалася, да паўгалосных, або нескладовых галосных. Аднак гэта азначала б наяўнасць прамежкавага класа паміж галоснымі і зычнымі, што супярэчыць лагічным асновам класіфікацыі. Акрамя таго, тэрмін «нескладовыя галосныя» адлюстроўвае функцыянальны бок гэтых гукаў, а не іх артыкуляцыйныя асаблівасці, што не стасуецца з артыкуляцыйна-фізіялагічнай класіфікацыяй. Таму, адносячы іх да санорных на аснове галасавой крыніцы гука, іх лепш вызначыць у адмоўных тэрмінах: *ненасавыя*, *небакавыя*, *недрыжачыя*.

Акрамя крыніцы гука, істотнае значэнне для характарыстыкі шумных зычных мае месца ў моўным апарате, у якім яна ўзнікае. Характэрна, што месца ўтварэння перашкоды для паветранага струменю ў такой жа ступені істотна і для санорных. Хоць у гэтым выпадку тут не ствараецца крыніца шуму, затое перашкодай фарміруецца неабходны аб'ём ротавага рэзанатара, што і вызначае спецыфіку гучання асобных санорных. Таму, паводле актыўных органаў мовы па месцы ўтварэння перашкоды, усе зычныя падзяляюцца на *губныя* (лабіяльныя) (актыўны орган — ніжняя губа) і *язычныя* (дэнтальныя). Да губных адносяцца: [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'], [ф], [ф']. Як адзначалася, спецыфічную пазіцыю займаюць губы таксама пры вымаўленні [ж], [ш], [ч], [дж]. Аднак у гэтым выпадку губы не з'яўляюцца

месцам утварэння шуму. Таму [ж], [ш], [ч], [дж] не адносяцца да губных зычных. Да язычных адносяцца ўсе астатнія зычныя, у тым ліку і [ж], [ш], [ч], [дж]. У залежнасці ад таго, якой часткай язык выконвае асноўную работу, язычныя зычныя падзяляюцца на *пярэднеязычныя* — [д], [дз'], [т], [ц'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [ц], [л], [л'], [н], [н'], [р], [ж], [ш], [ч], *сярэднеязычныя* — [й], *заднеязычныя* — [г], [г'] змычныя, [г], [г'] шчылінныя, [х], [х'], [к], [к'].

Сярод губных зычных выдзяляюцца такія, ва ўтварэнні якіх прымаюць удзел абедзве губы. У такім разе лічыцца, што верхняя губа з'яўляецца пасіўным органам. Гэта *губна-губныя* (білабіяльныя): [п], [п'], [б], [б'], [м], [м'], [ў]. Пры ўтварэнні [в] (не ва ўсіх пазіцыях), [в'], [ф], [ф'] шчыліна ўтвараецца паміж ніжняй губой і верхнімі пярэднімі зубамі. Яны з'яўляюцца *губна-зубнымі* (лабіяльна-дэнтальнымі).

Сярод пярэднеязычных выдзяляюцца *зубныя*: [т], [д], [с], [з], [н], [р], [л], [л'], [ц], [дз]. Іх вымаўленне звязана са змыканнем кончыка языка з верхнімі зубамі або з утварэннем шчыліны паміж гэтымі органамі. Таму па актыўнаму артыкуляцыйнаму органу іх дакладней называць не проста пярэднеязычнымі, а кончыкавымі (апикальнымі). Апикальным з'яўляецца і [р], але паколькі пры дрыжанні кончык языка набліжаецца да альвеол або нават да заальвеалярнай зоны (у гэтым выпадку кончык языка загнуты кверху — рэтрафлексная артыкуляцыя), ён адносіцца да *альвеалярных* або адпаведна да заальвеалярных пярэднепаднябенных. Астатнія пярэднеязычныя з'яўляюцца *спінкавымі* (дарсальнымі). Сярод іх выдзяляюцца свісцячыя [з'], [с'], [дз'], [ц'], а таксама [н'], у якіх месца артыкуляцыі па пасіўнаму органу ссушута ў заальвеалярную пярэднепаднябенную (прэпала-

Таблиця 1.2. Артикуляційно-фізіологічна класифікація зичних па актыўнаму органу

Па спосабу ўтварэння крыніцы гука	Па месцы ўтварэння	Губныя		Язычныя						
		цвёр- дыя	мяккія	пярэдняязычныя				сярэдне- язычныя	задняязычныя	
				апикальныя		дарсальныя мяккія	цвёр- дыя		мяккія	
				цвёрдыя	мяккія					
Шумныя	змыч- ныя	п	п'	т				к	к'	
	шчы- лі- ныя	б	б'	д				g	g'	
	змычна- шчылі- ныя	ф	ф'	с	ш	с'		х	х'	
		в	в'	з	ж	з'	й	г (h)	г' (h')	
				ц	ч	ц'				
				дз	дж	дз'				
Санорныя	наса- выя	м	м'	н		н'				
	дрыжачы			р						
	плаўныя	ў		л	л'		й			

Таблиця 1.3. Артикуляційно-фізіологічная класифікацыя зичных па пасіўнаму органу

Па спосабу ўтварэння і крыніцы гука	Па месцы ўтварэння										Фарынгальныя	
	губныя				зубныя		паднябенныя					
	губныя		зубныя		цвёрдыя	мяккія	пярэднепад- нябенныя		сярэдне- пад- нябенныя	задне- пад- нябенныя		
	цвёрдыя	мяккія	цвёрдыя	мяккія			цвёрдыя	мяккія	мяккія	цвёрдыя		
Шумныя	змыч- ныя	п	п'			т				к'	к	
	шчы- лі- ныя	б	б'			д				g'	g	
				ф	ф'	с		ш	с'	х'	х	
				в	в'	з		ж	з'	г'	г	[h]
						ц		ч	ц'			
						дз		дж	дз'			
Санорныя	наса- выя	м	м'			н			н'			
	дрыжачы					р						
	плаўныя	ў				л	л'		й			

талыную зону). Па месцы крыніцы шуму да *пярэднепаднябенных* адносяцца шыпячыя [ш], [ж], [ч], [дж], якія, аднак, істотна адрозніваюцца ад папярэдняга класа зычных наяўнасцю другога фокуса і ўдзелам губ у іх утварэнні.

Сярэднеязычны [й] па пасіўнаму органу адносіцца да *сярэднепаднябенных*. Як адзначалася вышэй, вельмі блізкімі да яго з'яўляюцца мяккія заднеязычныя [к'], [х'], [г'] шчылінны і [g'] змычны.

Цвёрдыя заднеязычныя [к], [х], [г] шчылінны і [g] змычны ўтвараюць групу *заднепаднябенных*, бо месца стварэння перашкоды прыпадае ў іх на мягкае паднябенне. Як

варыянт [г] шчыліннага неабходна адзначыць і [h], месца ўтварэння якога па пасіўнаму органу прыпадае на поласць глоткі.

На два вялікія класы падзяляюцца зычныя беларускай мовы па прыкмеце мяккасці-цвёрдасці, якая звязана з дадатковай сярэднеязычнай (сярэднепаднябеннай) артыкуляцыяй. Да *цвёрдых* зычных адносяцца: [б], [п], [м], [в], [ў], [ф], [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н], [р], [ж], [ш], [дж], [ч], [г] шчылінны, [g] змычны, [х], [к]. *Мяккімі* з'яўляюцца [б'], [п'], [м'], [в'], [ф'], [дз'], [ц'], [з'], [с'], [л'], [н'], [й], [г'] шчылінны, [g'] змычны, [х'], [к'].

АКУСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ГУКАУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 2.1. АГУЛЬНЫЯ АКУСТЫЧНЫЯ УЛАСЦІВАСЦІ ГУКАУ МОВЫ

Акустычная (грэч. *akustikos* — слыхавы) фанетыка займаецца вывучэннем гукавых хваль, якія ўтвараюцца ў выніку дзеяння органаў маўлення. Іншымі словамі, яе прадметам з'яўляюцца змяненні ў асяроддзі паміж гаворачым і вухам слухача, а таксама ў вуху пры ажыццяўленні моўнай камунікацыі. Асяроддзем, праз якое перадаюцца гукі мовы, звычайна з'яўляецца паветра, але можа быць і іншае асяроддзе, напрыклад вада, геліева-кіслародная або іншыя сумесі газаў. Вусная мова прыстасавана, безумоўна, толькі да паветранага асяроддзя. Рухі моўных органаў разлічаны на ціск паветра, на скорасць, з якой распаўсюджваецца гук іменна ў паветры. Іншае асяроддзе змяняе ўмовы як утварэння, так і распаўсюджвання гукаў мовы, што ўспрымаецца чалавекам як большыя або меншыя скажэнні мовы, якія пагаршаюць яе ўспрыманне.

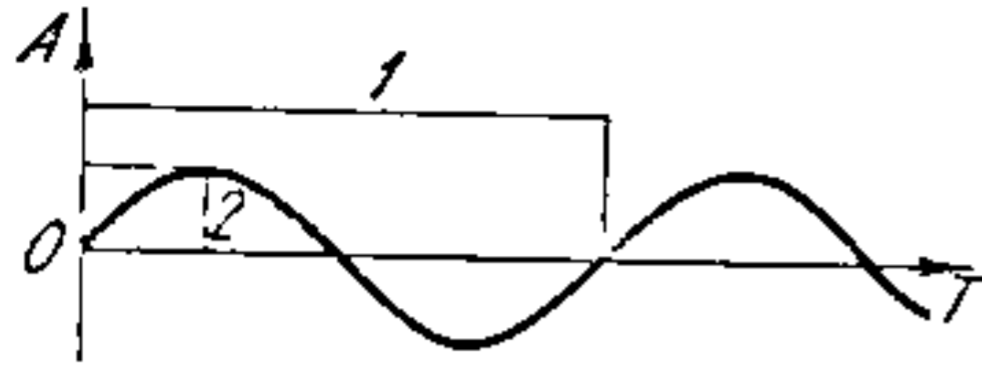
Пры гукавых ваганнях паветра асобныя малекулы рухаюцца ад пункта спакою ў пэўным напрамку, затым пад уздзеяннем сілы пругкасці вяртаюцца назад, але па інерцыі рухаюцца далей за пункт спакою і зноў паўтараюць рух у першапачатковым напрамку. І такі вагальны рух вакол пэўнага пункта працягваецца да таго часу, пакуль не ўраўнаважацца першапачатковая сіла, прывёўшая ў рух часцінку паветра, і сіла трэння. Рухаючыся, адна часцінка выводзіць з раўнава-

гі суседнія, і такім чынам ваганне распаўсюджваецца. Паколькі апісаны рух адбываецца ў часе, яго можна выразіць па графіку з дапамогай сінусаіды (рыс. 38).

Аналіз простага вагання паказвае, што праз пэўны перыяд часу яно цалкам паўтараецца. Для яго характарыстыкі звычайна выкарыстоўваюць тры фізічныя велічыні — амплітуду, перыяд і частату. Найбольшая адлегласць, на якую адхіляецца часцінка ад пункта спакою, называецца *амплітудай* вагання. Час, за які адбываецца адно поўнае ваганне, называецца *перыядам*. Колькасць поўных ваганняў у адну секунду называецца *частатой*.

Ваганні паветра пры моўнай камунікацыі вельмі складаныя, параўн. крывую на рыс. 38 і 39, дзе паказана форма гукавой хвалі галоснага [а]. Яны бываюць двух відаў: перыядычныя і непэрыядычныя. Складаныя перыядычныя ваганні, як і простае ваганне, характарызуюцца тым, што перыяд для кожнага поўнага вагання адзін і той жа. У моўнай гукавой хвалі звычайна два суседнія перыяды крыху адрозніваюцца. Такія ваганні называюць *як бы перыядычнымі*, або *квазіпэрыядычнымі*. Асаблівасцю складаных ваганняў з'яўляецца тое, што іх можна раскласці на канечную колькасць простых сінусаідалных ваганняў. Паколькі любое простае ваганне характарызуецца цалкам яго амплітудай і перыядам, а пе-

ряд можна визначити, як величину, адваротную частаце, то любое складанае перыядычнае ваганне можна адлюстроўваць на графіку, на якім па восі абсцыс адкладваецца частата прысутных у ім простых ваганняў, а па восі ардынат — велічыня іх амплітуд. Такі графік пры-

Рыс. 38. Перыядычнае ваганне. Па восі часу T : 1 — перыяд; па восі амплітуд A : 2 — амплітуда

нята называць амплітудна-частотным спектрам (рыс. 40). Кожная з адлюстраваных на ім частот называецца *гармонікай*. Характэрна, што высокія сінусаідальныя ваганні ў гэтым выпадку кратныя па частаце самай нізкай, якая называецца асноўным тонам. Квазіперыядычнасць ваганняў гукаў мовы азначае, што перыяд можа паступова змяняцца ў часе. Таму для іх дакладнага адлюстравання неабходна трэцяя каардыната — час. Паколькі на плоскасці магчымы толькі дзве каардынаты, то для характарыстыкі гукаў мовы часта прымяняецца графік, які адлюстроўвае час і частату простых ваганняў (рыс. 41).

Раскладанне моўнага квазіперыядычнага вагання — вельмі складана і працаёмкі працэс. Таму для яго ажыццяўлення было вынайдзена спецыяльнае прыстасаванне, якое робіць гэта аўтаматычна, — спектрограф моўных сігналаў. Ён складаецца з сістэмы фільтраў, рэагуючых толькі на частату, якая адпавя-

дае яго ўласнай. У найбольш вядомым спектрографе-сонаграфе амерыканскай фірмы «Кэй элеметрык Карпарэйшн» дзейнічае адзін фільтр з паласой прапускання 42 Гц (вузкапалосны) і 300 Гц (шырокапалосны), які па меры аналізу перастроўваецца па частаце. Дакладнасць аналізу залежыць ад шырыні фільтра. Пры вузкапалосным фільтры яна досыць высокая, бо ён рэагуе на частоты толькі ў межах 42 Гц. Зразумела, што пры частотнай шырыні фільтра 300 Гц сонаграф рэагуе на любую частату ў гэтай паласе, і дакладнасць зніжаецца. Ён дазваляе атрымліваць амплітудна-частотны спектр (так званыя спектральныя зрэзы (рыс. 40)) і дынамічныя трохмерныя спектраграмы, на якіх па восі абсцыс адлюстроўваецца час, па восі ардынат — частата, а амплітуда перадаецца ступенню пачарнення (рыс. 42).

Неперыядычныя ваганні (шумы) характарызуюцца тым, што кожнае асобнае ваганне не паўтарае папярэдня, а істотна ад іх адрозніваецца. Таму трохмерная спектраграма, якая іх апісвае, мае характэрную штрыхоўку ў вертыкальным кірунку і моцна адрозніваецца ад графічнага адлюстравання складаных перыядычных ваганняў (параўн. рыс. 43 і 42).

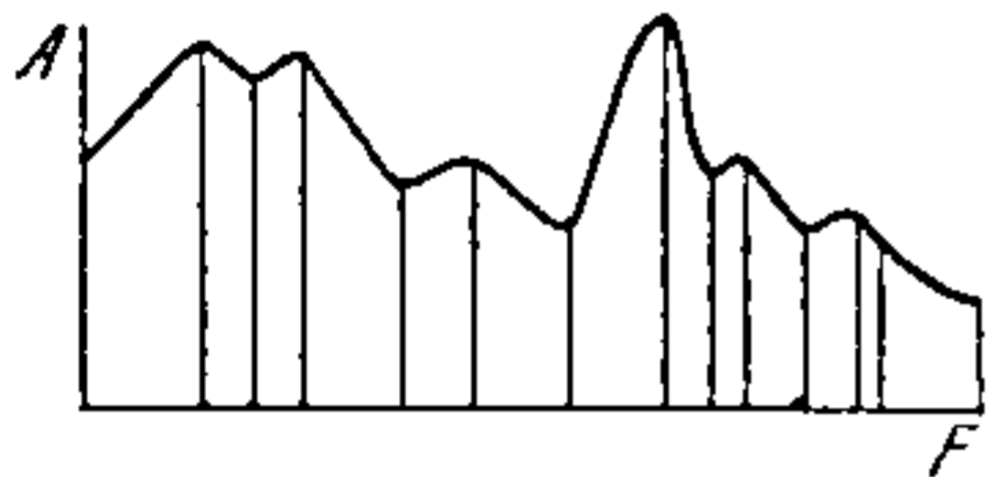
Неперыядычныя ваганні можна таксама раскладзі на простыя сінусаідальныя, але яны не маюць гарманічнай структуры, г. зн. не маюць частаты асноўнага тону і гармонік. Калі ў шуме маюцца частоты па ўсяму частотнаму дыяпазону, то ён

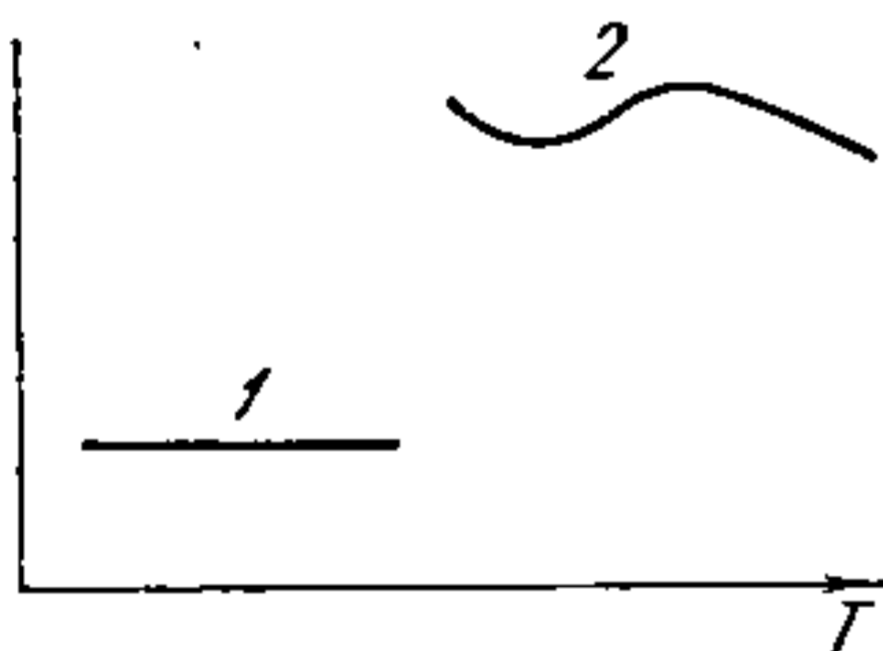
Рыс. 39. Форма гукавой хвалі галоснага [а] (асцылаграма)

называецца *белым*. Спектр шумных гукаў не можа быць прадстаўлены радам ліній, якія б знаходзіліся на пэўнай адлегласці ад адной, бо на самай справе іх бясконца многа. Таму спектр шуму ўяўляе сабой плошчу, вертыкальны памер якой абмежаваны лініяй, што адпавядае яго амплітудзе. Гукі мовы, якія складаюцца з шуму, характарызуюцца тым, што іх амплітудны профіль змяняецца ў залежнасці ад частаты, што абумоўліваецца становішчам органаў мовы. Іменна амплітуднае адрозненне абумоўлівае адрозненне аднаго шумнага гука ад іншых.

Да неперыядычных ваганняў, акрамя шумаў, адносяцца таксама імпульсы — гэта вельмі кароткія ў часе шумы з рэзкім нарастаннем гучнасці. Прыкладам такіх ваганняў з'яўляюцца выбухі. У мове яны

Рыс. 40. Амплітудна-частотны спектр галоснага [а]

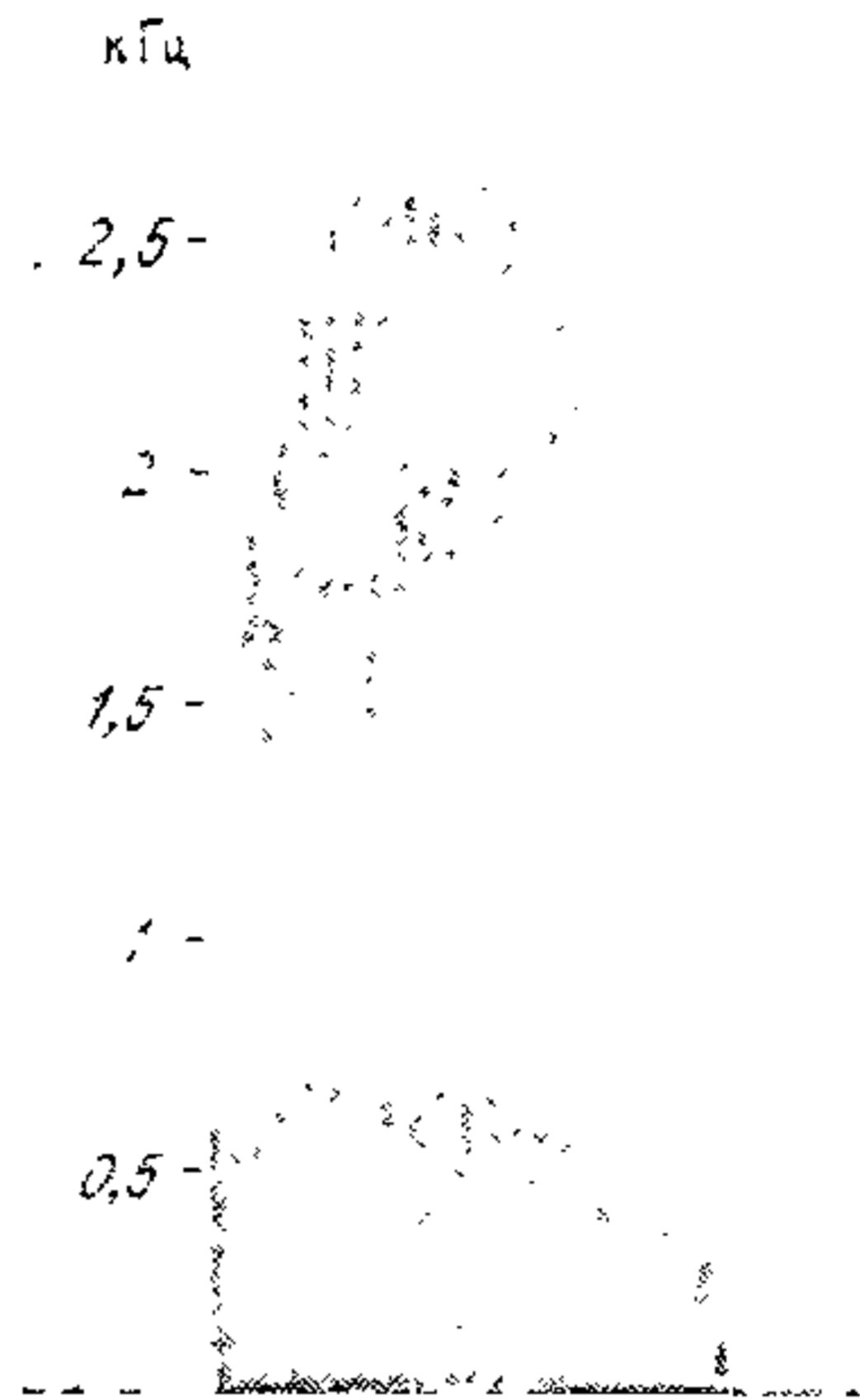

Рыс. 41. Часава-частотны спектр: 1 — простага сінусаідальнага вагання, 2 — вагання, частата якога змяняецца

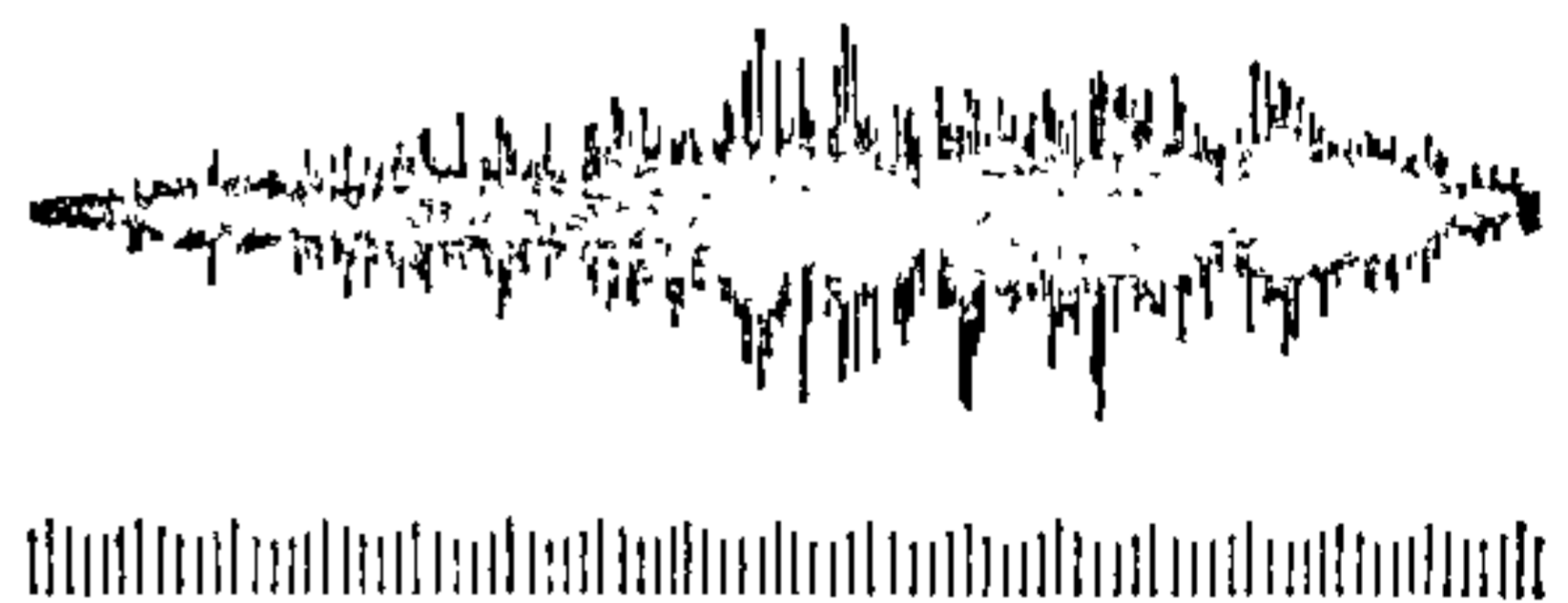
§ 2.2. СУВЯЗЬ АКУСТЫЧНЫХ І АРТЫКУЛЯЦЫЙНЫХ ХАРАКТАРЫСТЫК ГУКАУ

Моўны апарат чалавска ўяўляе сабой складаную акустычную сістэму, якая ўключае энергетычную сістэму, крыніцу гука (галасавыя звязкі) і сістэму рэзанатараў — поласць глоткі, ротаваю і шасавую поласці (рыс. 7). Адносна ўзбуджэння ваганняў галасавых звязак існуе дзве

ўзнікаюць у выніку хуткага размыкання змычкі моўных органаў, за якой ствараецца павышаны ціск паветра. Спектр такіх гукаў аналагічны спектрам іншых шумных гукаў, толькі вельмі кароткі па часе (узкая вертыкальная штрыхоўка на трохмерных спектраграмах).

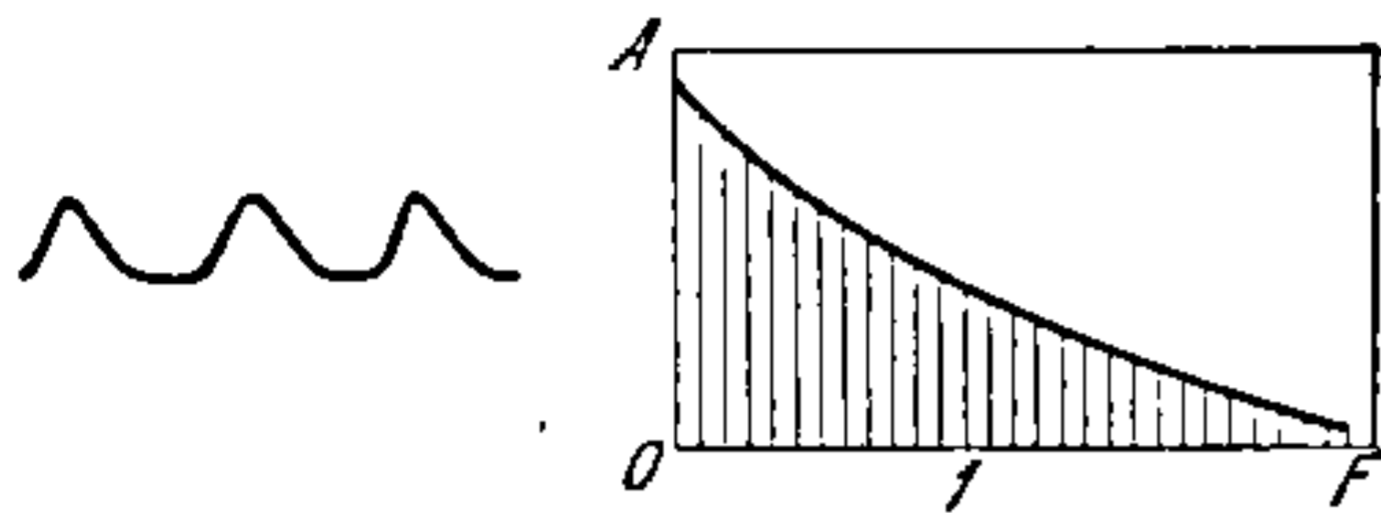

Рыс. 42. Трохмерны спектр галоснага [ы] (спектраграма)

Рыс. 43. Неперыядычнае ваганне

камі і яго падзеннем у час праходу паветранай пlynі праз вузкую шчыліну (другая гіпотэза). Згодна з гэтай гіпотэзай, збытکوўны ціск пад самкнутымі галасавымі звязкамі размыкае іх. Калі паветра праходзіць праз вузкую шчыліну, згодна з фізічнымі законамі, ціск яго па-

Рыс. 44. Ваганні галасавых звязак і іх амплітудна-частотны спектр

дае, у выніку нішто не перашкаджае галасавым звязкам вярнуцца ў першапачатковае становішча. Затым цыкл паўтараецца. Павелічэнне і памяншэнне ціску, які ўзнікае ў выніку адкрыцця і закрыцця звязак, успрымаецца як гук. Ён уяўляе сабой акустычны сігнал пілападобнай формы. Яго спектр складаецца з рада гармонік, якія ў напрамку да высокіх частот паступова змяншаюцца па амплітудзе (рыс. 44). Для таго каб гэты гук стаў гукам мовы, ён павінен прайсці праз сістэму поласцей, якія адыгрываюць ролю рэзанатараў.

Шумавае крыніца гука ўзнікае ў розных месцах ротавай поласці. Для стварэння шуму патрэбна вузкая шчыліна паміж органамі маўлення і збытکوўны ціск па-за ёй. Праходзячы праз шчыліну, паветра цячэ не плаўна, а завіхраецца, а можа яшчэ і разбівацца аб цвёрдыя органы маўлення, якія знаходзяцца перад ёй (напрыклад, верхнія зубы). Такое цячэнне паветра і ўспрымаецца як шум. Яго слыхавыя ўласцівасці вызначаюцца месцам шчыліны ў ротавай поласці або поласці глоткі, а таксама памерамі і формай гэтай шчыліны.

Калі збытکوўны ціск перарывае перашкоду (змычку) раптоўна, то ўзнікае своеасаблівы кароткачасовы шум, які называецца імпульс-

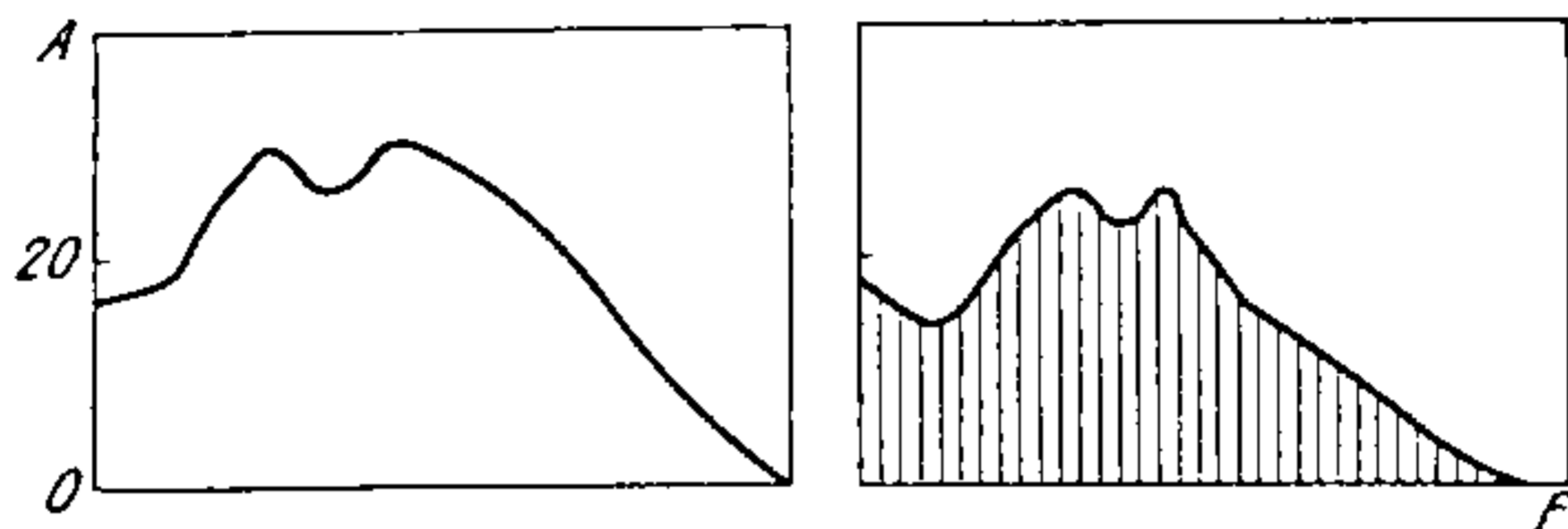
ным. Імпульсны шум характэрны для ўсіх відаў выбуху. Так узнікае імпульсна-шумавае крыніца гука. Уласцівасці выбуху гукаў мовы цалкам вызначаюцца месцам змычкі ў ротавай поласці або поласці глоткі.

У сістэме поласцей найбольш важная роля належыць ротавай поласці. Яе форма і аб'ём вызначаюцца дзеяннем языка і ніжняй (рухомай) сківіцы. Пад'ём спінкі языка ў пэўным месцы можа падзяляць яе на дзве падполасці, злучаныя больш або менш вузкім праходам. Поласці глоткі і носа, а таксама названыя падполасці паасобку або ў сукупнасці валодаюць пэўнымі частотна-выбіральнымі ўласцівасцямі. Дзякуючы гэтаму пры руху праз іх гукавой хвалі асобныя частоты ўзмацняюцца, іншыя паслабляюцца, як у сістэме рэзанатараў. Пілападобны спектр становіцца гукам мовы.

Рэзанатар уяўляе сабой абмежаваныя якой-небудзь паверхняй аб'ём паветра, якое прыходзіць у вагальны рух пад уздзеяннем гукавой хвалі пэўнай частаты і ўзмацняе яе. Адны рэзанатары добра рэагуюць толькі на ваганні, якія супадаюць з іх уласнай частотой або вельмі блізкія да яе, і іх ваганні захоўваюцца працяглы час. Іх называюць *вострымі*, або *вузкапалоснымі*. Іншыя ж рэагуюць на ваганні дастаткова шырокай паласы частот, і іх вагальны рух згасае вельмі хутка. Называюцца яны *шырокапалоснымі*, або *плоскімі*. Вузкапалоснасць або шырокапалоснасць рэзанатара залежыць ад матэрыялу сценак, з якога яны зроблены. Поласці моўнага апарату з'яўляюцца сістэмай шырокапалосных рэзанатараў з хуткім часам згасання. Паколькі іх аб'ёмы і форма могуць змяняцца ў залежнасці ад становішча актыўных органаў маўлення, зменлівымі з'яўляюцца і іх рэзанатарныя характарыстыкі, што забяспечвае чалавеку магчымасць ствараць самыя розныя па якасці гукі. Таму відавочна, што становішча

органаў маўлення цалкам вызначае акустычныя ўласцівасці гукаў.

Паводле разлікаў, пры становішчы органаў маўлення, неабходным для вымаўлення [a], амплітудна-частотная характарыстыка рэзанатараў моўнага апарату мае форму, як на рыс. 45. У выніку праходу

Рыс. 45. Амплітудна-частотная характарыстыка моўнага тракту і спектр сігналаў

пілападобнага сігнала галасавых звязак праз сістэму рэзанатараў атрымліваецца спектр галоснага [a] (рыс. 45).

Як відаць з графікаў, у спектры атрымліваецца два амплітудныя максімумы. Амплітудныя максімумы ў спектры гукаў называюць *фармантамі*. Кожнаму галоснаму і сарнінаму гуку адпавядае ўласцівае толькі ім размяшчэнне фармант на частотнай шкале. Прынята лічыць, што фармантныя частоты не залежаць ад асноўнай частаты голасу, бо яны цалкам абумоўліваюцца рэзанатарнай сістэмай. Паколькі рэзанатары плоскія, фарманты маюць пэўную шырыню, якая таксама ўплывае на якасць гука. У прыватнасці, у людзей з выразнай дыкцыяй шырыня фармантных палос вузейшая, чым у людзей, у якіх дыкцыя недастаткова выразная.

Адпаведнасць паміж станові-

шчам артыкуляцыйных органаў пры вымаўленні таго або іншага гука і палажэннем фармант на шкале частот пацвярджаецца шляхам мадэліравання. Калі па рэнтгенаграмах зрабіць замеры плошчы папярочнага сячэння на працягу ўсяго моўнага тракту, а затым змадэліраваць

яго з дапамогай адрэзкаў труб адпаведнага замераў дыяметра, падключыць крыніцу гука, аналагічную галасавым звязкам, дык з дапамогай гэтай сістэмы можна штучна стварыць, напрыклад, галосныя гукі. Калі вызначыць фармантныя частоты вымаўленых галосных і пабудаваць графік па частотных значэннях першай і другой фармант, то гэты графік будзе нагадваць фігуру, якая атрымліваецца пры артыкуляцыйна-фізіялагічнай класіфікацыі галосных, толькі павернутая. Што да шумных гукаў, дык пры іх аналізе выяўляецца цесная сувязь паміж паяўленнем спектральных максімумаў і месцам утварэння шуму ў ротавай поласці.

Такім чынам, можна канстатаваць, што спектральная карціна гукаў мовы цалкам залежыць ад становішча органаў маўлення ў час іх утварэння.

§ 2.3. АКУСТЫЧНЫЯ АДЗІНКІ МОВЫ

У вуснай мове ад паўзы да паўзы гукі ўтвараюць бесперапынную плынь. Яе расчляненне можна ажыццявіць на аснове пэўных акустычных прыкмет, якія называюцца прыкметамі сінтагматычных кантрастаў (ад грэч. *syntagma* — неш-

та злучанае і франц. *syntagme* — супрацьлегласць у якіх-небудзь адносінах). Гэтыя прыкметы ў большасці выпадкаў відавочныя і ўзнікаюць у выніку змены крыніцы гука або рэзкай змены ўмоў выпраменьвання гукавой хвалі. На аснове іх

акустычны моўны сігнал расчляняецца на асобныя ўчасткі, якія называюцца сегментамі (лац. *segmentum* — абрэзак, адрэзак).

Паколькі сегменты звязаны са зменай крыніцы гука або ўмоў вылучэння гукавой хвалі, яны адрозніваюцца формай гукавой хвалі (перыядычныя або непэрыядычныя, часам шумавыя або імпульсна-шумавыя) і велічынёй амплітуды. Калі карыстацца частотным спектрам, то межы сегментаў будуць выражаны зменай асобных частотных складаючых. Але паколькі на спектры можа быць прадстаўлена амплітуда толькі асобных частотных складаючых і не прадстаўлена сумарная амплітуда ваганняў, у многіх выпадках зручней карыстацца асцылаграмамі, па якіх можна прасачыць і змену формы гукавой хвалі, і змену сумарнай амплітуды.

Улік характару крыніцы гука і ўмоў яго выпраменьвання дае магчымасць вылучыць наступныя сегменты: глухую змычку, звонкую змычку, санорную змычку, галосныя сегменты, дрыжачы сегмент, выбух, глухую фрыкацыю, звонкую фрыкацыю, глухую і звонкую афрыкацыю. Кожны з гэтых сегментаў мае ўласціваю толькі яму сукупнасць прыкмет, на аснове якіх ён і вылучаецца. Гэтыя прыкметы прызначаны для адрознення сегментаў, якія стаяць побач, і вызначэння мяжы паміж імі. Таму па сваёй прыродзе яны з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі.

Глухая змычка характарызуецца адсутнасцю гукавога сігналу. Гэта перапынак моўнай плыні, за якім павінен ісці выбух. Найбольш зручна назіраць яе ў сярэдзіне слоў, бо ў пачатку яна лічыцца не адрозніваецца ад паўзы, якой таксама адпавядае поўная адсутнасць сігналу. Таму ў пачатку слоў, асабліва фраз, немагчыма, напрыклад, вызначыць, дзе канчаецца паўза, а дзе пачынаецца глухая змычка.

Звонкая змычка ў адрозненне ад

глухой характарызуецца наяўнасцю сігналу, які ствараецца галасавымі звязкамі. Але ў выніку змычкі гэты сігнал не мае адкрытага выхаду праз поласць рота або носа. Ён можа трапіць у акаляючае асяроддзе толькі праз мяккія і косныя тканкі, якія акружаюць галасавыя звязкі. У выніку выпраменьваецца вельмі слабая гукавая хваля. Малая амплітуда, спрошчаная форма крывой у параўнанні з перыядычнымі ваганнямі, уласцівымі іншым сегментам, дазваляюць лёгка вызначыць звонкую змычку па асцылаграме. З аналізу спектраграм відаць, што на ўчастку звонкай змычкі адсутнічаюць фарманты. Гэты сегмент характарызуецца вельмі невялікай колькасцю простых складаючых у межах нізкіх частот, чым і абумоўлена прастата формы асцылаграмы. Амплітуда звонкай змычкі паступова памяншаецца ў напрамку да выбуху, што асабліва відавочна ў пачатку слова пасля паўзы. Змена амплітуды ўзнікае ў сувязі з тым, што ў ротавай поласці паступова ўзрастае ціск для выбуху, у выніку чаго ціск у ротавай поласці (пад галасавымі звязкамі) і ціск у дыхальнай сістэме (пад галасавымі звязкамі) паступова выроўніваюцца. Гэтым зніжаецца эфектыўнасць работы галасавых звязак, у выніку і назіраецца паступовае зніжэнне амплітуды і частаты ваганняў.

Санорная змычка вызначаецца перыядычнасцю ваганняў і досыць значнай велічынёй амплітуды. Як пры звонкай змычцы, выхад для гукавой хвалі непасрэдна з ротавай поласці закрыты. Але побач са змычкай утвараецца свабодны пачочны праход праз нос або збоку ад языка ў ротавай поласці. Форма асцылаграмы санорнай змычкі значна больш складаная, чым звонкай, але яна звычайна прасцейшая, чым у большасці галосных. Санорная змычка характарызуецца наяўнасцю фармантнай структуры. Споеасабліваецца яе заключаецца ў тым,

што побач з першай фармантай на-зіраецца яшчэ адзін частотны максімум, хоць ён не заўсёды дастаткова ясна выражаны. Усіх гэтых прыкмет дастаткова, каб пры выразным вымаўленні на іх аснове выдзеліць санорную змычку як самастойны сегмент.

Галосным сегментам уласціва вялікая амплітуда ваганняў, што добра відаць на асцылаграмах, і іх перыядычны характар. Для іх характэрна, што гукавая хваля, утвораная галасавымі звязкамі, выпраменьваецца найбольш свабодна непасрэдна праз ротавую поласць — праз досыць шырокі праход паміж актыўным і пасіўным органамі мовы. Нават у лабіялізаваных галосных адтуліна, створаная губамі, значна шырэйшая, чым у любога зычнага гука. На спектраграмах галосныя сегменты вызначаюцца выразнай фармантнай структурай, якая адзначаецца чорнымі палосамі, што адпавядаюць моцным складаючым у пэўных частотных палосах.

Дрыжачы сегмент характарызуецца тым, што яму папярэднічаюць перыядычныя ваганні, якія па велічыні не адрозніваюцца ад ваганняў галосных, а затым наступае больш або менш рэзкі спад амплітуды, пасля якога зноў наступае яе ўзростанне. Спад адпавядае набліжэнню кончыка языка да паднябення пры вымаўленні гука [p]. Ад суседніх зычных гукаў звычайна добра аддзяляюцца і ўчасткі з вялікай амплітудай, калі яны ідуць за зычным або знаходзяцца перад ім. Але гэтыя ўчасткі звычайна нельга аддзяліць ад папярэдніх або наступных галосных, бо змены амплітуды адбываюцца плаўна і паступова. Спад амплітуды на вельмі кароткі час (гэтым дрыжачы сегмент адрозніваецца ад звонкай змычкі) успрымаецца як дрыжанне гука, ад чаго атрымаў назву і сегмент, які выклікае гэту з'яву.

Асобны выпадак у вызначэнні сегментаў, для якіх характэрны

перыядычныя ваганні, уяўляюць сегменты, якія суадносяцца з [й] і [ў]. Ад зычных сегментаў яны аддзяляюцца дастаткова выразнай мяжой — наяўнасцю значна большай амплітуды. Ад суседніх галосных іх практычна аддзяліць не ўдаецца — амплітудны пераход тут вельмі паступовы. З-за плаўнага змянення фармантных пераходаў не заўсёды можна гэта зрабіць і на аснове спектраграм. Таму сегменты, суадносныя з гэтымі гукамі, спецыяльна не вылучаюцца. Межы паміж суседнімі сегментамі, якія характарызуюцца перыядычнасцю ваганняў, маюць розную выразнасць у залежнасці ад рада прычыны. Звычайна ў пачатку фразы яны больш выразныя, чым у яе канцы. Чым лепшая дыкцыя ў гаворачай асобы, тым ясней межы паміж сегментамі ў яе мове. У націскных і пачатковых складах слова яны таксама выразней, чым у канцавых і паслянаціскных. Пры падзеле на сегменты трэба ўлічваць якасць магнітафонага запісу мовы. Калі ён зроблены ў шумным памяшканні або ў памяшканні са значным рэхам, то падзел на сегменты часта бывае досыць цяжкай справай.

Выбух характарызуецца перыядычнасцю ваганняў, непрацягласцю ў часе, раптоўным нарастаннем амплітуды. Але паколькі ціск у ротавай поласці за змычкай і ціск акаляючага асяроддзя адрозніваюцца нязначна, то ў цэлым амплітуда выбуху невялікая. Яна крыху большая, калі выбух ідзе за глухой змычкай, і меншая, калі ён ідзе за звонкай змычкай, бо пры звонкай змычцы ўтвараецца меншы ціск у ротавай поласці, чым пры глухой: пры звонкай змычцы павінен існаваць перапад не толькі паміж ціскам у ротавай поласці і ціскам акаляючага асяроддзя, але таксама над галасавымі звязкамі і пад імі, каб апошнія маглі ўтвараць гук. У астатнім выбух пасля глухой і звонкай змычак істотна не адрозніваецца.

ца. На спектраграмах выбух адлюстроўваецца вузкай вертыкальнай палоскай шуму, узмоцненыя зоны якога часцей за ўсё супадаюць з пачаткам фармант наступных галосных і санорных або з узмоцненымі зонамі наступных шумавак сегментаў.

Глухі фрыкатыўны сегмент уяўляе сабой шум, які мае значную працягласць з паступовым нарастаннем амплітуды, якая затым можа памяншацца. У беларускай мове, як і ў шэрагу іншых моў, максімум інтэнсіўнасці шуму прыпадае на сярэдзіну, значна радзей — на канец гэтага шумавага сегмента. З пункту погляду спектральнага аналізу шумавы фрыкатыўны сегмент характарызуецца наяўнасцю складаючых у высокай частцы спектра.

Асноўнай характэрнай рысай *звонкага фрыкатыўнага* сегмента з'яўляецца наяўнасць побач з шумам і нізкачастотных перыядычных ваганняў. Яны добра назіраюцца як на ацылаграмах, так і на спектраграмах. У параўнанні з глухімі фрыкатыўнымі сегментамі звонкія характарызуюцца меншай інтэнсіўнасцю шуму. Пры аднолькавай гучнасці вымаўлення яна ніколі не перавышае інтэнсіўнасць глухіх фрыкатыўных.

Глухі афрыкатыўны сегмент — гэта фрыкатыўны сегмент, толькі з рэзкім нарастаннем пачатку, як у выбуху. Яму папярэднічае глухая змычка. Па працягласці ён карацей, чым глухі фрыкатыўны сегмент, і яму папярэднічае значна больш кароткая глухая змычка. Яго максімальная амплітуда, як і фрыкатыўнага сегмента, прыпадае часцей за ўсё на сярэдзіну. Рэзкае нарастанне шуму не азначае, што на пачатку афрыкатыўнага сегмента амплітуда вялікая. Як і ў выбуху, яна можа быць нязначнай па велічыні, але ўспрымаецца як вельмі характэрны шум выбуху.

Звонкі афрыкатыўны сегмент адзначаецца ад глухога ў двух ас-

пектах. Па-першае, яму папярэднічае звонкая змычка. Па-другое, шум у ім мадуліруецца частатой асноўнага тону, што выклікана наяўнасцю перыядычных ваганняў, бо ў яго фарміраванні прымае ўдзел не толькі шумавак крыніца, але і галасавая. Як вынік дзеяння галасавых звязак шум менш інтэнсіўны, чым шум глухога афрыкатыўнага сегмента.

На аснове таго, якія сегменты суадносяцца з гукамі, усе гукі беларускай мовы падзяляюцца на наступныя класы:

- галосныя [а], [о], [е], [у], [і]
- санорныя [л], [л'], [н], [н'], [м], [м'], [ў], [й]
- дрыжачыя [р]
- выбухныя глухія [п'], [п], [т], [к], [к']
- выбухныя звонкія [б], [б'], [д], [г], [г']
- фрыкатыўныя глухія [ф], [ф'], [с], [с'], [ш], [х], [х']
- фрыкатыўныя звонкія [в], [в'], [з], [з'], [ж], [г], [г']
- афрыкатыўныя звонкія [дз], [дз'], [дж]
- афрыкатыўныя глухія [ц], [ц'], [ч]

Сегменты, якія вылучаюцца на аснове аб'ектыўнага аналізу, знаходзяцца ў складаных адносінах з гукамі мовы. З адным гукам можа суадносіцца адзін або некалькі сегментаў. Калі ў суадносінах з гукам знаходзіцца некалькі сегментаў, то звычайна не ўсе яны адыгрываюць аднолькавую ролю ва ўспрыманні гэтага гука: адны з іх з'яўляюцца дастатковымі і неабходнымі для яго распазнавання, іншыя адыгрываюць дапаможную ролю. Для распазнавання не заўсёды дастаткова фанетычнай інфармацыі, якая ўтрымліваецца ў суадносных з даным гукам сегментах або сегменце. Гэта інфармацыя можа знаходзіцца ў суседніх сегментах, якія суадносяцца з іншым гукам, або зусім адсутнічаць.

Калі некаторая частка інфармацыі адсутнічае, па фізічных уласці-

васцях нельга вызначыць, які гук быў вымаўлены. Справа ў тым, што апрача ўласцівасцей, па якіх вызначаюцца межы сегментаў і вылучаюцца названья вышэй класы гукаў, кожны сегмент мае таксама прыкметы, з дапамогай якіх пазнаецца канкрэтны гук унутры класаў. Калі прыкметы сінтагматычных кантрастаў звязаны з крыніцай гука і ўмовам іпраменьвання гукавой хвалі, дык другі від прыкмет абумоўлены формай і аб'ёмам рэзанатарных поласцей, г. зн. месцам утварэння зычных або радам галосных. Гэтыя прыкметы не маюць меж у часе, бо канфігурацыя поласцей змяняецца паступова, плаўна пераходзячы з аднаго стану ў другі. Таму і прыкметы таксама паступова змяняюцца і нельга адшукаць месца, дзе адна прыкмета пераходзіць у другую. Звычайна гэтыя прыкметы не супадаюць з адпаведнымі сегментамі, а распаўсюджваюцца і на суседнія. Паколькі іх прызначэнне — атаясамліванне канкрэтных гукаў унутры класа, яны называюцца *прыкметамі парадыгматычнай ідэнтыфікацыі*.

Акрамя ўласцівасці не мець меж, прыкметы парадыгматычнай ідэнтыфікацыі маюць яшчэ адну істотную ўласцівасць. Усе з іх, якія характарызуюць гук, зусім раўназначныя ў тым сэнсе, што ў канкрэтных выпадках для ідэнтыфікацыі можа быць выкарыстана любая адна прыкмета або цэлае іх мноства.

Сваё выражэнне прыкметы парадыгматычнай ідэнтыфікацыі знаходзяць у спектры гукаў. Каб ахарактарызаваць з пункту погляду акустыкі гук беларускай мовы, неаб-

ходна не толькі ўказаць на склад сегментаў, што суадносяцца з ім, але і ахарактарызаваць яго прыкметы парадыгматычнай ідэнтыфікацыі. Ажыццяўляць разгляд акустычных уласцівасцей гукаў лагічна па класах, якія вылучаюцца на аснове сегментнай будовы.

Класы гукаў па іх сегментнай будове суадносяцца з адпаведнымі класамі, вылучанымі на аснове артыкуляцыйных прыкмет, што знайшло адлюстраванне і ў тэрміналогіі. Так, згодна з артыкуляцыйна-фізіялагічнай класіфікацыяй па спосабу ўтварэння адзначаны класы змычных, шчылінных, змычна-шчылінных, насавых, дрыжачых, плаўных. З пункту погляду акустыкі ім адпавядаюць выбухныя, фрыкатыўныя, афрыкатыўныя, санорныя зычныя. Апошнія ўключаюць два артыкуляцыйныя класы (насавыя і плаўныя), бо па сегментнай будове яны не адрозніваюцца паміж сабой.

Тэрміналогія, якая традыцыйна склалася ў фанетыцы, не заўсёды характарызуе класы або асобныя гукі паслядоўна з артыкуляцыйнага або акустычнага боку. Так, тэрміны «галосны», «дрыжачы» па сваёй сутнасці з'яўляюцца акустычнымі, але ўжываюцца і для артыкуляцыйнай характарыстыкі гукаў. Тэрміны «звонкі», «глухі», яўна метафарычнага паходжання, нейтральныя і адносна артыкуляцыі, і адносна акустыкі. Іх аднолькава выкарыстоўваюць і для акустычнай, і для артыкуляцыйнай характарыстыкі гукаў. Але пры наяўнасці паралельных артыкуляцыйных і акустычных тэрмінаў іх трэба размяжоўваць і выкарыстоўваць паслядоўна.

§ 2.4. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГЛУХІХ ВЫБУХНЫХ ЗЫЧНЫХ

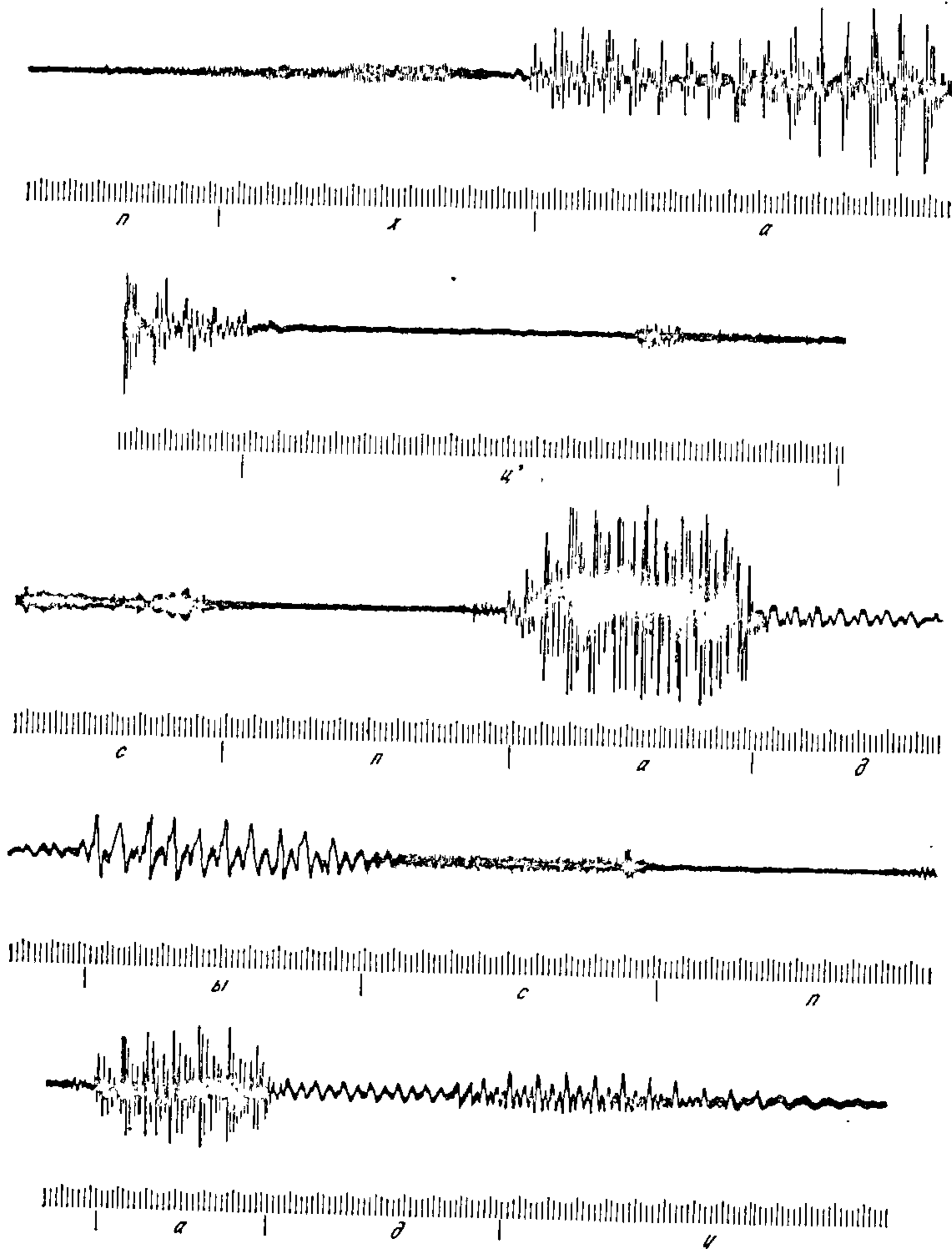
Да гэтай групы гукаў належаць усе тыя гукі, з якімі суадносяцца на акустычным узроўні глухая змычка і выбух. Паколькі вельмі падобную акустычную структуру маюць афры-

каты, то мэтазгодна і іх разглядаць сумесна з выбухнымі. Гэта тым больш апраўдана, што з гістарычнага пункту погляду афрыкаты ўзніклі з выбухных і функцыянальна, як

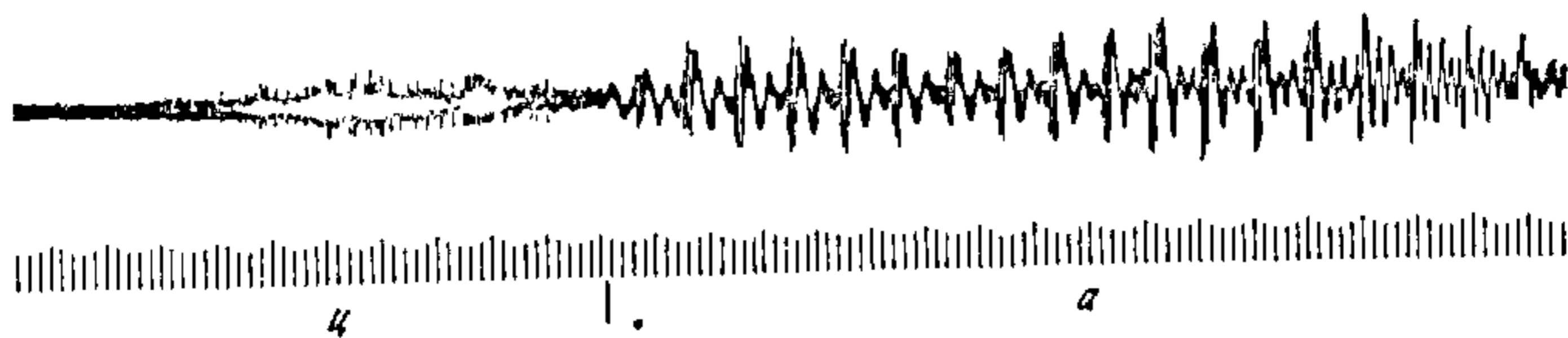
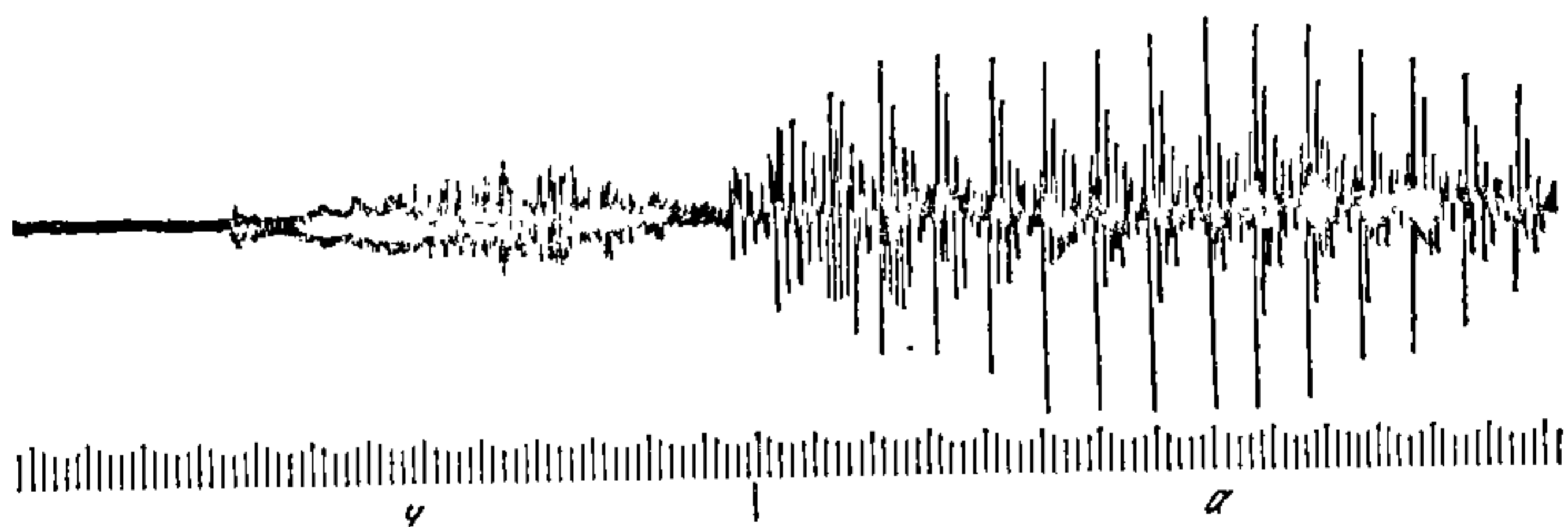
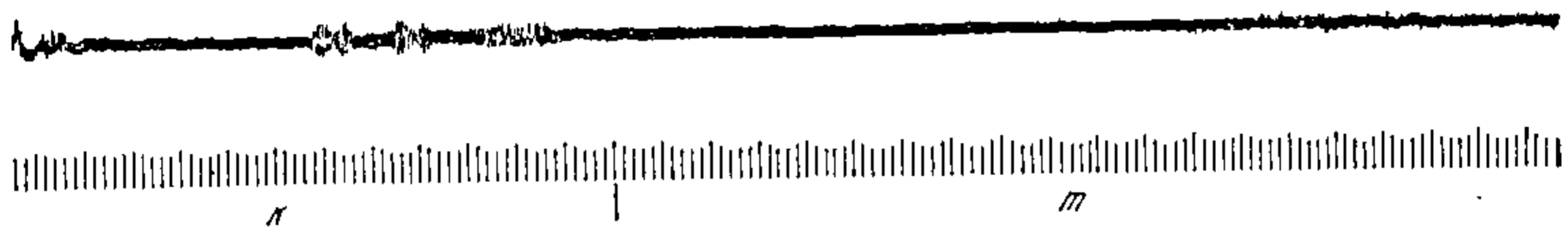
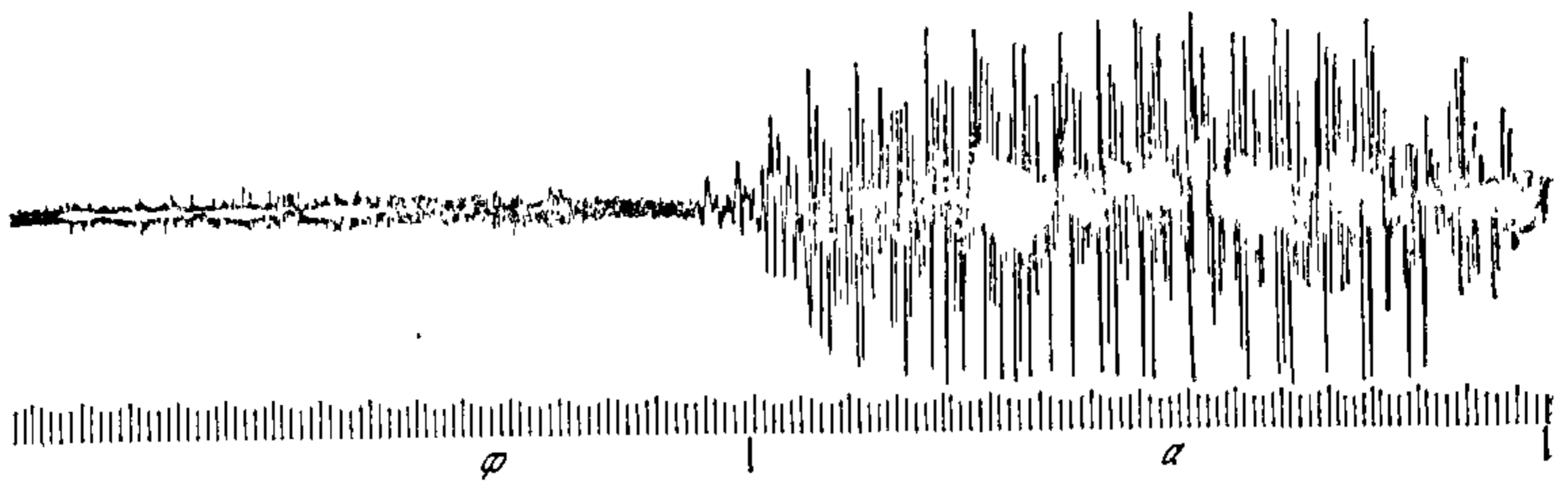
гэта будзе паказана далей, цесна з імі звязаны.

Такім чынам, у групе глухіх выбухных будзе дадзены акустычны аналіз зычных [п], [т], [к], [ц], [ч], [ц']. У выніку дзеяння асіміляцыі

звонкіх зычных глухімі і аглушэння звонкіх зычных на канцы слова перад паўзай узнікаюць аднародныя спалучэнні зычных па глухасці-звонкасці. Зычныя ў гэтых спалучэннях па сваіх акустычных уласцівасцях

Рыс. 46. Асцылаграмы слоў з глухімі выбухнымі і афрыкатамі.

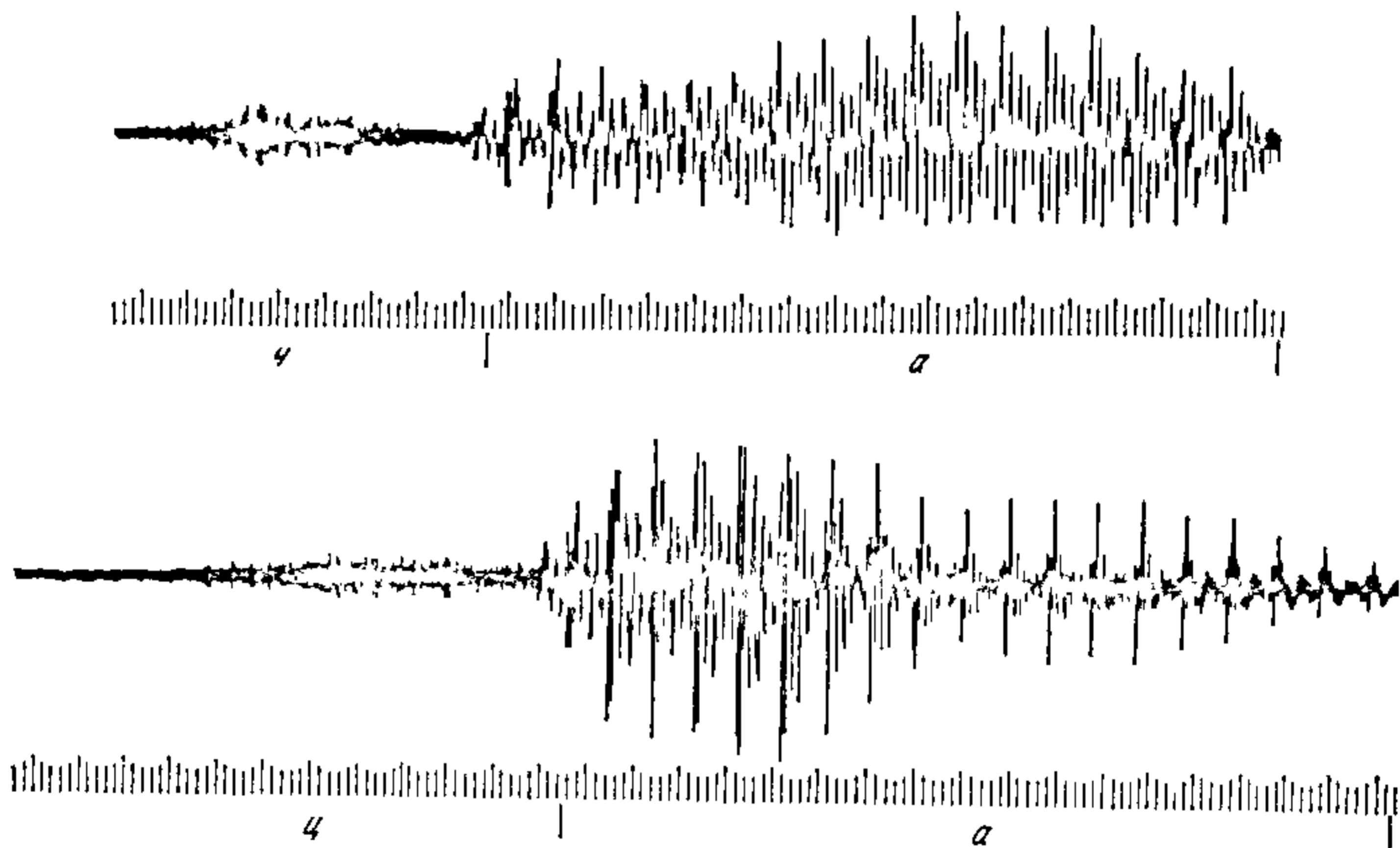

У пачатку слоў глухія змычкі скарачаны

нічим не адрозніваюцца ад глухіх і звонкіх перад галоснымі і санорнымі. Таму для акустычнага аналізу працэс узнікнення гукаў не мае істотнага значэння.

Глухія выбухныя зычныя [п], [т], [к] складаюцца з глухой змычкі і выбуху (рыс. 46). Эксперымен-

зіраецца ўчастак шуму з пластуповым спадам амплітуды, які ўтвараецца за кошт прыдыхання. Акрамя таго, працягласць выбуху прыкметна ўзрастае ад [п] да [к] і ў сярэднім складае для [п] 14 мс, для [т] — 20 і для [к] — да 50 мс. Відавочна, гэта абумоўлена рознай інертнасцю

Рыс. 47. Асцылаграмы складоў [ча] і [ца]

ты па скарачэнню і падаўжэнню змычкі шляхам выразання кускоў з магнітнай стужкі і ўклеівання дадатковых кускоў (глухая змычка адпавядае адсутнасці сігнала) паказалі, што працягласць яе можа змяняцца ў значных межах. Гэта ж пацвярджаецца і вымярэннямі змычкі ў маўленні нават у аднолькавых фанетычных пазіцыях. Але назіраецца агульная тэндэнцыя: змычка звычайна некалькі карацей у [п], большая ў [т] і найбольшая ў [к].

Наступны сегмент у гэтага класа гукаў — вельмі хутка ўзрастаючы шум, які раптоўна паяўляецца за паўзай (эксплазіўныя выбухныя). Працягласць шуму ў значнай меры залежыць ад фанетычнай пазіцыі: перад націскным галосным яна значна большая, чым перад паслянаціскным. У канцы слова, асабліва перад паўзай, пасля глухіх выбухных, на-

органаў мовы, з дапамогай якіх утвараецца выбух. Найменшай інертнасцю валодаюць губы, найбольшай — задняя частка языка. Адсюль і ўзрастанне выбуху ад [п] да [к].

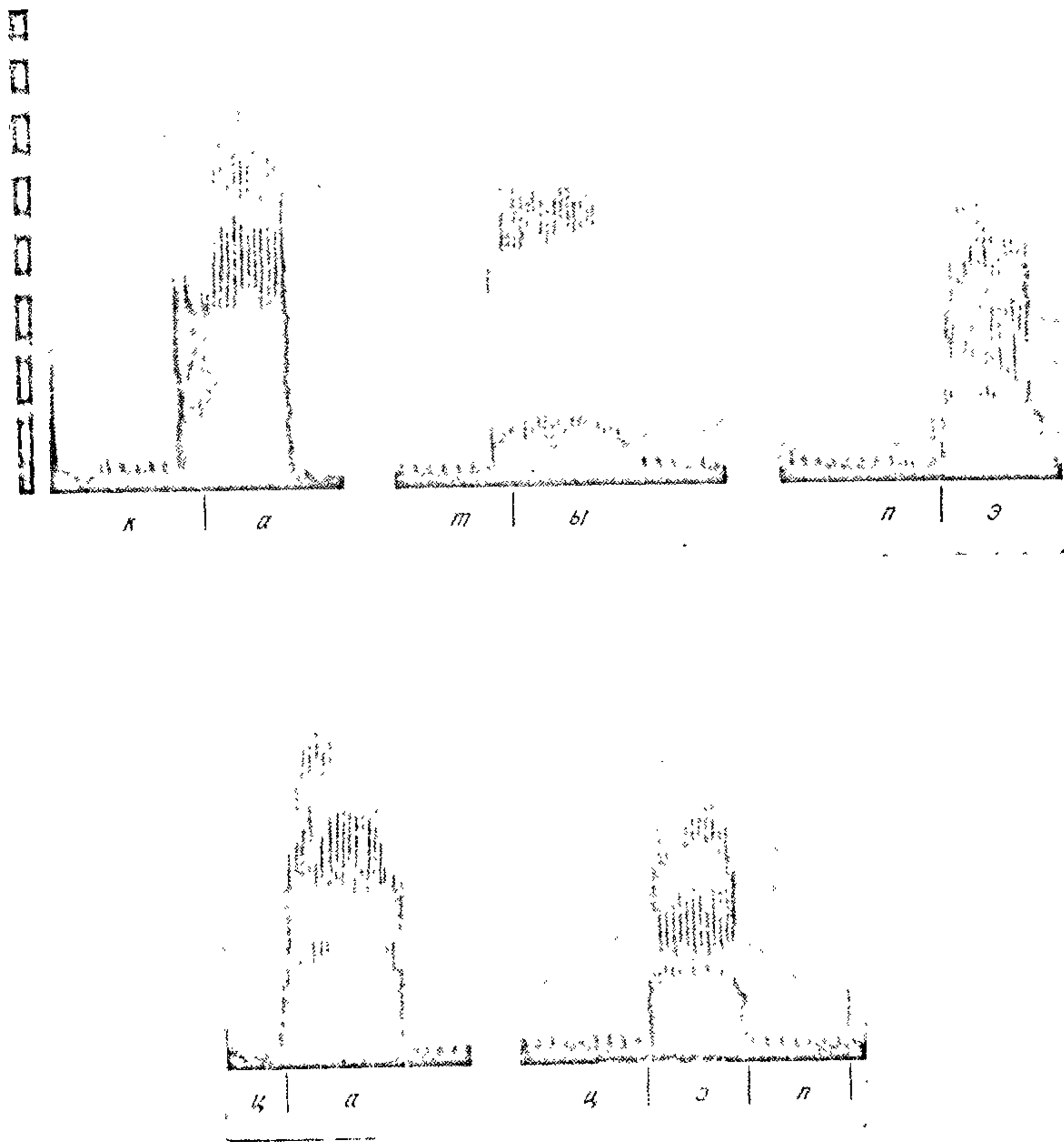
У асобных выпадках назіраецца наяўнасць толькі змычкі пры адсутнасці або вельмі моцным скарачэнні выбуху (імплазіўныя выбухныя). Як правіла, выбух адсутнічае ў спалучэннях зычных [тл], [тн], для ўтварэння якіх патрабуецца змычка моўных органаў у адным і тым жа месцы ротавай поласці. Моцнае скарачэнне выбуху (да некалькіх мілісекунд) зрэдку назіраецца як перад галоснымі, так і перад зычнымі.

Аналіз асцылаграм падвосных або падоўжаных глухіх выбухных паказвае, што даўжыня выбуху ў іх у асноўным супадае з яго даўжынёй у звычайных [п], [т], [к]. Адрозненне іх ад звычайных заключаецца

ца ў працягласці змычкі, якая ў падвосных і падоўжаных даўжэй у два разы і нават больш (рыс. 46). Эксперыментальнае падаўжэнне змычкі ў звычайных глухіх выбухных паказала, што павелічэнне яе да 1/3 натуральнай даўжыні не прыводзіць да якіх-небудзь істотных змен ва ўспрыманні, а большае падаўжэнне выклікае ўспрыманне іх як падоўжаных. Павелічэнне змыч-

кі больш чым у тры разы прыводзіць да ўспрымання паўзы, і эфект падаўжэння знікае.

Для афрыкат [ц], [ч], [ц'], як і для глухіх выбухных, характэрна наяўнасць глухой змычкі і выбуху. Такім чынам, якасна яны не адрозніваюцца ад глухіх выбухных. Затое маюцца істотныя колькасныя адрозненні, якія дазваляюць вылучыць іх у асобны клас. Гэтыя ад-

Рыс. 48. Спектраграмы слоў і складоў [ка], [ты], [пе], [ца], [цеп], якія ілюструюць глухія выбухныя і афрыкаты

розненні заключаюцца ў значна меншай па працягласці змычцы і значна большым выбухным элеменце, які пераходзіць у фрыкацыю (рыс. 47). Так, у афрыкаты [ц] змычка цягнецца каля 40 мс, а выбух з фрыкацыяй — прыкладна 70 мс, у [ч] — адпаведна 60 і 100 мс. Вядома, што абсалютныя лічбы могуць змяняцца ў розных словах і ў розных дыктараў. Але агульная заканамернасць вытрымліваецца: змычка заўсёды значна карацей, чым выбух з фрыкацыяй. У [ц] і [ц'] яна некалькі карацей, чым у [ч], і ва ўсіх афрыкат значна карацей, чым у любога выбухнога гука. У падоўжаных афрыкат працягласць змычкі значна ўзрастае, набліжаючыся да працягласці выбуху з фрыкацыяй, якія застаюцца нязменнымі.

З пункту погляду часовай арганізацыі сегментаў афрыкаты ні ў якім разе нельга разглядаць як гукі, якія складаюцца з выбухнога і фрыкатыўнага гукаў [т] + [с], [т] + [ш], [т] + [с']. Аналіз ацылаграм гэтых спалучэнняў паказвае, што ў іх, па-першае, змычка значна даўжэйшая, па-другое, пасля змычкі выступае імпульсна-шумавы сегмент і, самае галоўнае, ва ўспрыманні гэты сегмент ацэньваецца як самастойны элемент.

Варта звярнуць увагу таксама на спалучэнні [т] + афрыката, якія ўзнікаюць на марфемных стыках (*адчуць, аддзяліць, падцерці*). У гэ-

тым выпадку захоўваецца змычка, як у [т], а выбух і фрыкацыя зусім не адрозніваюцца ад адпаведных элементаў афрыкат, што і стварае ўражанне падоўжанасці афрыкат.

Аналіз спектраграм паказвае, што максімальная амплітуда шуму выбуху глухіх выбухных пэўным чынам суадносіцца з ходам фармант наступных галосных (рыс. 48). Але асноўнай асаблівасцю гэтай катэгорыі гукаў з'яўляецца наяўнасць кароткачасовага шуму ў значным дыяпазоне частот. Так, для [к] характэрна наяўнасць шуму ў дыяпазоне да 200 Гц, для [т] — 4000—5000 Гц і больш слабая канцэнтрацыя шуму ў межах нізкіх частот (500—600 Гц). У выбуху [п] найбольш істотныя шумавыя складачыя знаходзяцца ў дыяпазоне ніжэй 1500 Гц.

Гук [ц] адзначаецца наяўнасцю канцэнтрацыі шуму ў палосах 1500—2000 і 4000—4500 Гц (рыс. 48). Шум гэты ўсюды слаба выражаны, што сведчыць аб яго малой інтэнсіўнасці. Выбухныя і фрыкатыўныя часткі [ч] маюць значна большую інтэнсіўнасць, чым адпаведныя часткі [ц]. Палосы шуму значна больш шырокія і размешчаны ў дзвюх зонах: 1500—2000 і 1700—1800 Гц. Заўважаецца, што другая паласа некалькі ссунута ў часе адносна першай: максімальнай інтэнсіўнасці яна дасягае крыху пазней, чым першая.

§ 2.5. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЗВОНКІХ ВЫБУХНЫХ ЗЫЧНЫХ

Звонкія выбухныя зычныя [б], [д], [г] складаюцца з двух сегментаў: звонкай змычкі і выбуху (рыс. 49). Звонкая змычка ўяўляе сабой перыядычныя ваганні, утвораныя галасавымі звязкамі. У выніку таго што галасавыя звязкі працуюць у той час, як у ротавай поласці ўзнікае перашкода пры змыканні губ або пры прыцісканні языка да пад-

нябення, выпраменьванне гукавой хвалі адбываецца праз мяккія і косныя тканкі. Таму амплітуда ваганняў на звонкай змычцы малая. Форма крывой, якая іх апісвае, значна спрошчаная, бо праз тканкі дрэнна праходзяць высокачастотныя складачыя. Звычайна амплітуда некалькі большая ў пачатку звонкай змычкі і памяншаецца ў напрам-

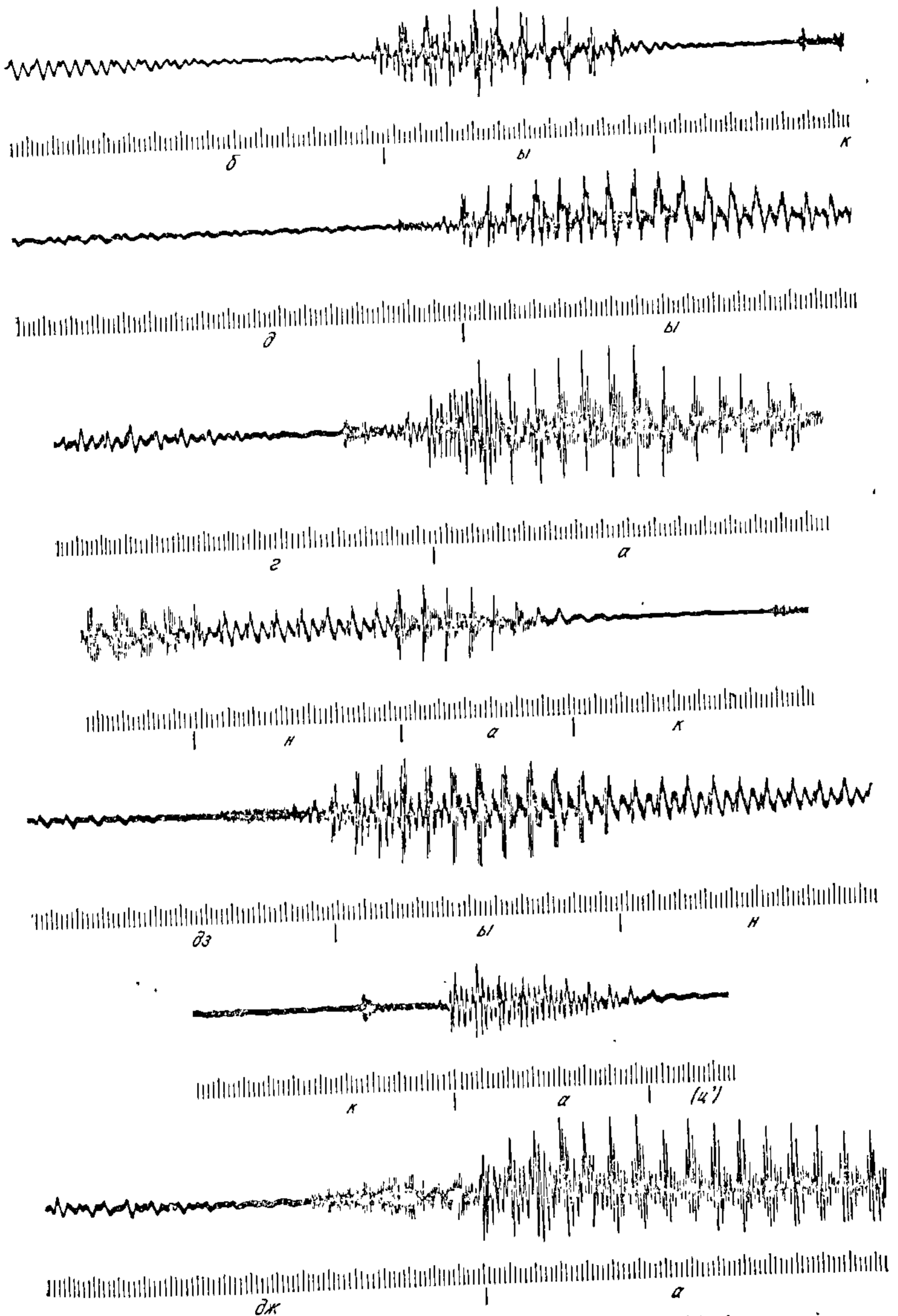
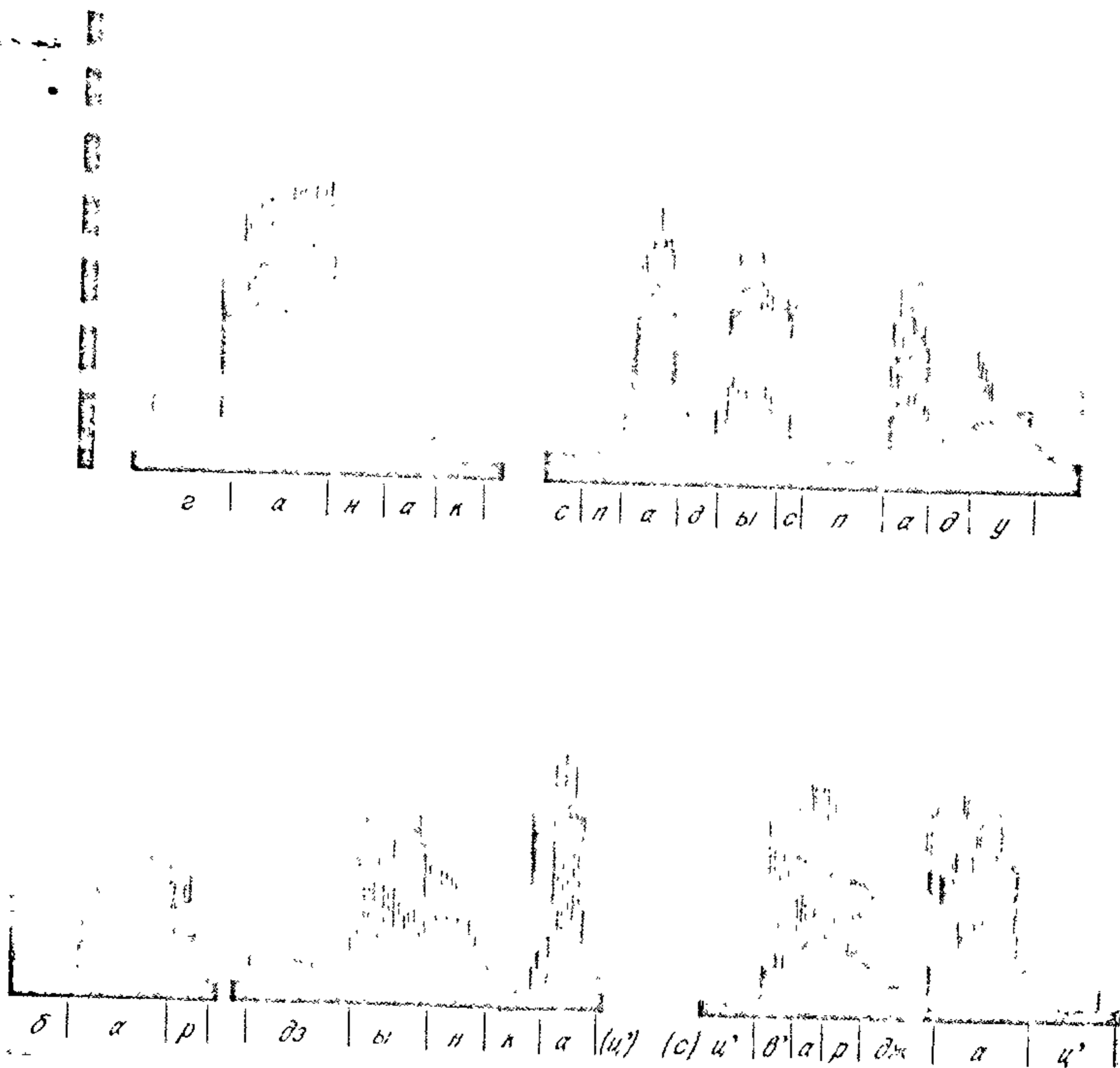

Рис. 49. Асцилаграммы слоў і складоў са звонкімі выбухнымі і афрыкатамі

ку да выбуху. Працягласць яе можа значна змяняцца. Так, у [б] пры вымярэннях яна змянялася ад 40 да 96 мс пры сярэдняй 61 мс, у [д] яна вагалася ад 44 да 106 мс пры сярэдняй 70 мс. Тут, як і ў глухіх выбухных, прасочваецца тая ж тэндэнцыя — нязначнае павелічэнне змычкі па меры прасоўвання месца ўтварэння перашкоды ад губ да задняй часткі ротавай поласці. У параўнанні з адпаведнымі глухімі ў звонкіх працягласць змычкі значна меншая.

Выбухны сегмент у звонкіх зычных таксама карацейшы, чым у глу-

хіх. Працягласць выбуху [д] у сярэднім складае 16 мс, [б]—9 мс. У [g] яна значна большая, чым у [д]. Пры аналізе сегментаў, якія суадносяцца са звонкімі выбухнымі, даволі часта сустракаюцца выпадкі, калі выбухны сегмент як асобны элемент вылучыць цяжка, настолькі ён кароткі ў часе. У моўнай плыні імплазіўныя звонкія сустракаюцца значна часцей, чым глухія, бо яны ўзнікаюць не толькі ў гамарганых (утвораных адным і тым жа органам) спалучэннях зычных тыпу [дл], [бм], але і ў іншых пазіцыях. Вымярэнні паказваюць, што ў тых

Рыс. 50. Спектраграмы слоў і складоў [ганак], [спадыпаду], [бар], [дзынка(ц)], [с'ц'в'арджац'], якія ілюструюць звонкія выбухныя і афрыкаты

выпадках, калі на марфемных стыках паяўляюцца падоўжаныя звонкія выбухныя, звонкая змычка даўжэйшая за змычку адпаведных простых выбухных прыкладна ў два разы пры пязначных зменах у выбухным элеменце.

Звонкія афрыкаты [дз] і [дж] рэдка сустракаюцца ў тэкстах, асабліва [дз]. Гук [дж] сустракаецца значна часцей, бо ён уласцівы большаму колу слоў, якія ўжываюцца ў мове. Па сегментнай структуры [дз] і [дж] нагадваюць звонкія выбухныя, бо таксама складаюцца са звонкай змычкі і выбухнога элемента, які пераходзіць у фрыкатыўны (рыс. 49). Змычка ў звонкіх афрыкат карацейшая больш чым у два разы і можа быць зменшана да 15—20 мс без якога-небудзь відавочнага ўплыву на ўспрыманне. Другі сегмент пачынаецца з рэзкага нарастання шуму, які працягваецца ў 6—7 разоў даўжэй, чым выбухны сегмент у звонкіх выбухных. Скарачэнне гэтага сегмента прыводзіць да ўспрымання афрыкаты як [д], а поўнае скарачэнне змычкі прыводзіць да пераўтварэння афрыкаты ў адпаведны шчылінны гук.

Аналіз спектраграм паказвае, што звонкай змычцы адпавядае наяўнасць перыядычных ваганняў у вобласці нізкіх частот, а выбухному сегменту — наяўнасць як перыядыч-

ных нізкачастотных ваганняў, так і высокачастотных перыядычных (рыс. 50). Нізкачастотныя ваганні ў [б] захопліваюць паласу аж да 600 Гц. Найбольш значныя высокачастотныя шумавыя складаючыя знаходзяцца ў зоне другой фарманты — 1000—1200 Гц. Аднак выбух тут цесна зліты з наступным галосным і вызначаецца толькі па тым, што ў наступным галосным адначасова прадстаўлена і больш высокая трэцяя фарманта, у той час як у [б] частотныя складаючыя ёсць толькі насупраць першай і другой фармант.

У [д] частотныя складаючыя выбуху размешчаны ў больш шырокім дыяпазоне — да 3000 Гц. Вельмі выразна прадстаўлены выбухны сегмент у [g] выбухнога. Яго высокачастотныя характарыстыкі цалкам адпавядаюць характарыстыкам глухога выбухнога [к]: да 1000 і ў паласе 1300—2000 Гц. Паколькі працягласць гэтага сегмента значная, можна ўбачыць уласцівае ўсім выбухным рэзкае нарастанне інтэнсіўнасці ў самым пачатку выбуху і паступовы яе спад у напрамку да галоснага. Гук [дж] характарызуецца наяўнасцю шуму ў трох частотных палосах: да 600, 1200—1600 і вышэй 2000 Гц. Афрыкатыўны элемент [дз] адлюстраваны ў палосах да 700 і 1400—1600 Гц.

§ 2.6. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГЛУХІХ ФРЫКАТЫЎНЫХ ЗЫЧНЫХ

Да гэтай катэгорыі гукаў належаць [ф], [с], [ш], [х]. Найбольш ярка іх сегментная структура выяўляецца ў пачатку слова перад галоснымі або перад глухімі выбухнымі. Тут найбольш выразна відаць, што яны складаюцца з аднаго шумавога сегмента, які выражаны на асцылаграме беспарадкавай перыядычнай штрыхоўкай (рыс. 51).

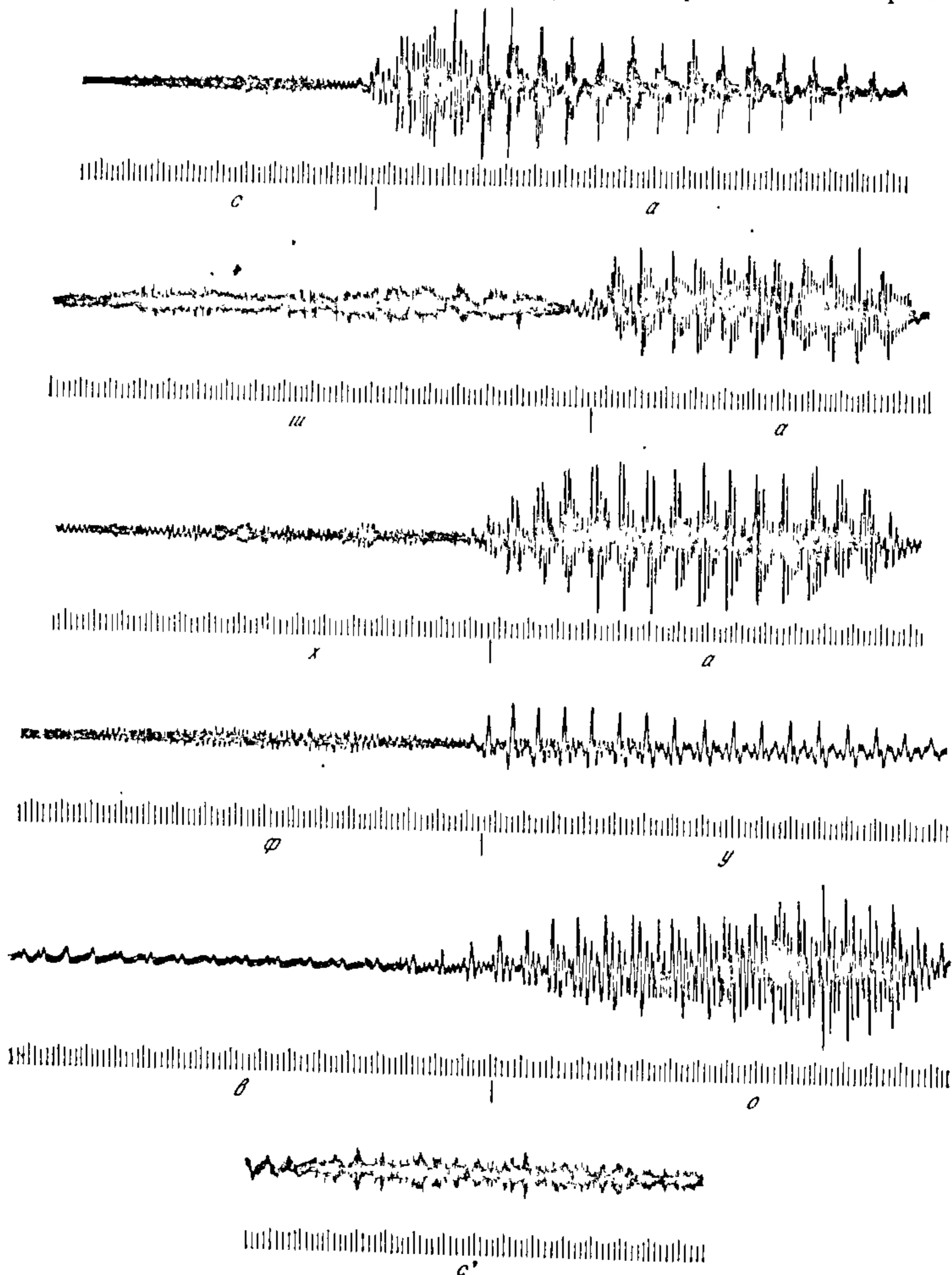
Для ўсіх глухіх фрыкатыўных характэрна, што шум у іх нарастае паступова, а найбольшая амплітуда

назіраецца ў сярэдзіне сегмента або нават ссунута к яго канцу. Толькі па гэтай прыкмеце і магчымы пошукі меж, калі ў слове ідуць адзін за адным два фрыкатыўныя гукі (*схіліць, схваць*). У радзе выпадкаў знайсці дакладную мяжу ў такіх спалучэннях можна толькі шляхам слыхавога аналізу або шляхам параўнання асцылаграм і спектраграм.

Гэта група гукаў вельмі адчувальная да скарачэння гучання ў

пачатку, бо пры выдаленні нават
малога ўчастка рэзка мяняецца ха-
рактар нарастання шуму, у выніку
чаго яны пачынаюць нагадваць вы-
бухны сегмент. Выдаленне ўчастку
у канцы гучання змен не выклікае.

Падвоўжаныя і падвоенныя [с],
[ш], а таксама [с'] характарызуюць-
ца значна большай працягласцю
фрыкатыўнага сегмента (у 1,5—2,5
раза) у параўнанні са звычайнымі.
Агульная карціна асцылаграм за-

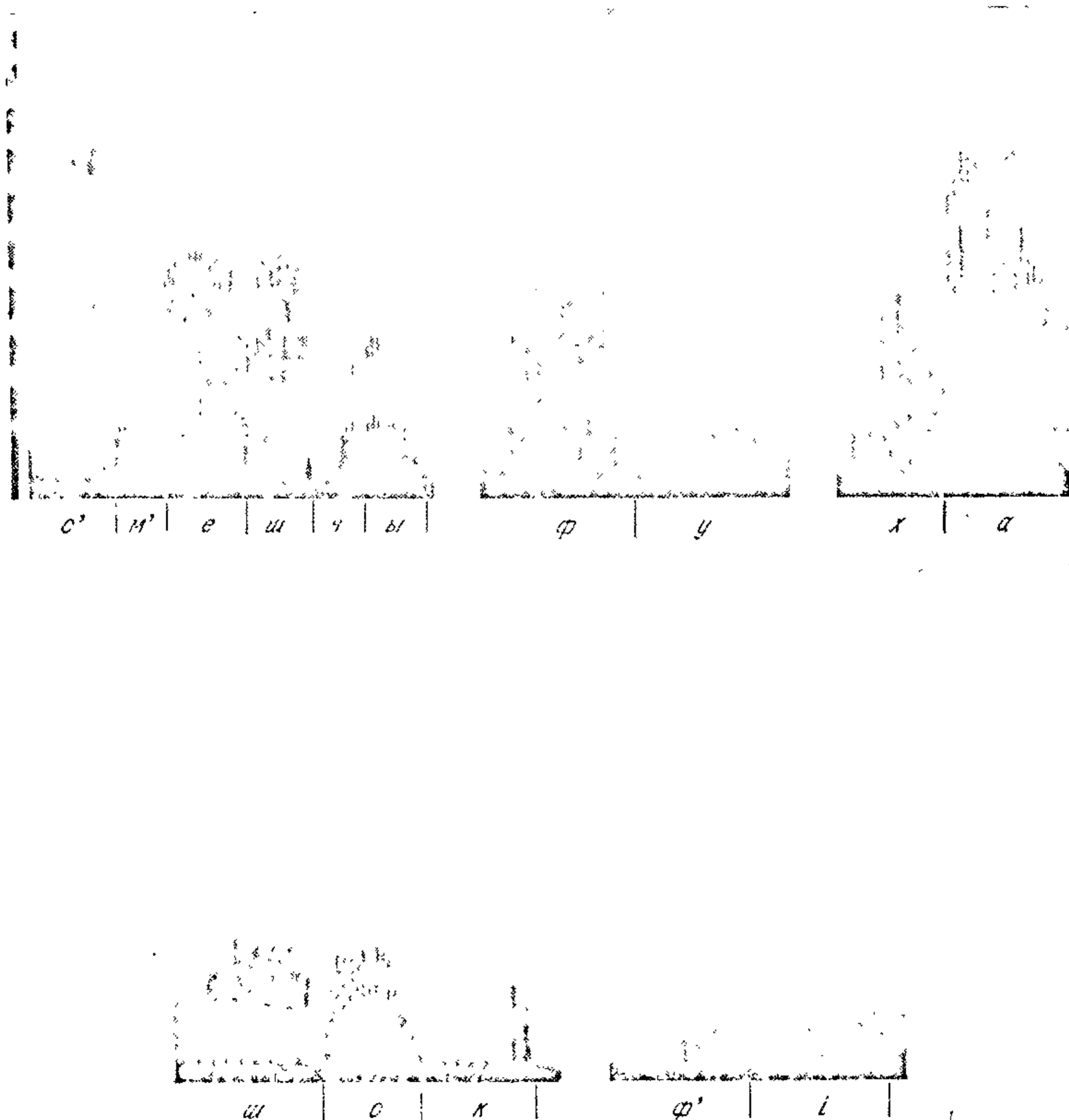
Рыс. 51. Асцылаграмы складоў [са], [ша], [ка], [фу], [вос']

хоўваецца: пачатак і канец характарызуецца меншай амплітудай у параўнанні з сярэдзінай.

Асаблівасцю гэтай групы зычных з'яўляецца іх неаднолькавая інтэнсіўнасць. Найбольш інтэнсіўным сярод іх з'яўляецца [ш], менш інтэнсіўныя [х] і [ф], прамежкавае становішча займае [с].

Спектральныя асаблівасці глухіх фрыкатыўных зычных выражаюцца беспарадкавай вертыкальнай штрыхоўкай (рыс. 52). Наяўнасцю най-

больш высокіх частотных складаючых характарызуецца [с]: у гэтым гуку часта прысутнічае шум у паласе звыш 3000 Гц, а ў некаторых выпадках — нават вышэй 4000 Гц. Акрамя таго, для [с] характэрна, што шум раскіданы па шырокаму частотнаму дыяпазону. Па частаце шум [ш] займае ніжэйшы дыяпазон — прыкладна ў паласе 1000—2000 Гц. Вышэй і ніжэй гэтай паласы частотныя складаючыя слабыя. Найбольш характэрнай асаблівасцю

Рыс. 52. Спектраграмы слоў і складоў з глухімі фрыкатыўнымі зычнымі

спектра [ф] і [х] з'яўляецца добра выражаная адпаведнасць па частаце шумавых складаючых першай і другой фармантам галосных. Частотныя палосы шуму абодвух гукаў вельмі

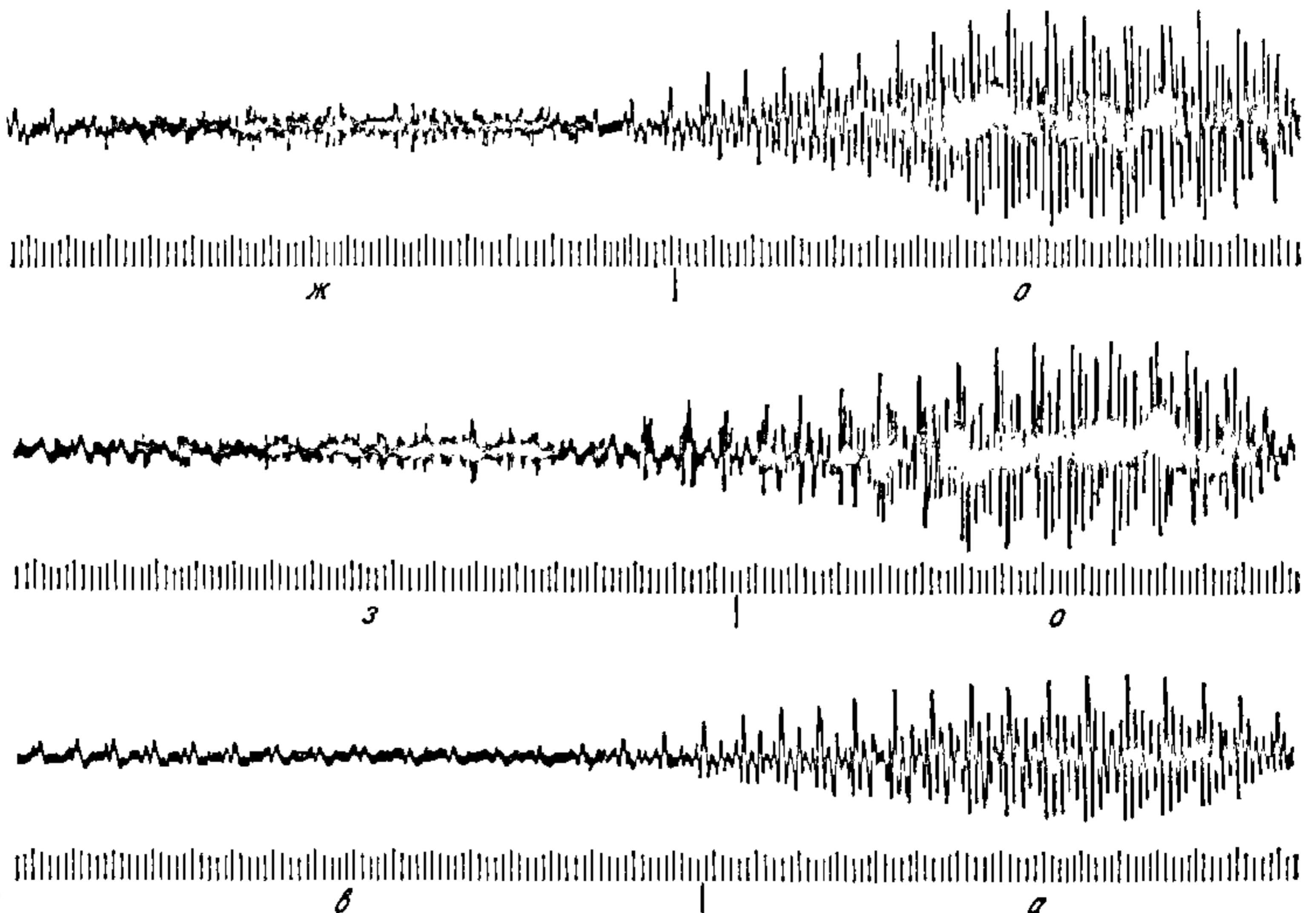
блізкія: 200—600 і 1000—1500 Гц. Аднак у [ф] звычайна назіраюцца і больш высокія складаючыя — у паласе 2000—3000 Гц. У [х] шум размешчаны больш кампактна.

§ 2.7. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЗВОНКІХ ФРЫКАТЫЎНЫХ ЗЫЧНЫХ

Да звонкіх фрыкатыўных зычных у беларускай мове належаць [з], [ж], [в], [г]. Пры асцылаграфічным аналізе ўчастак, які адпавядае звонкім фрыкатыўным, прадстаўлены досыць працяглым сегментам. Ён уяўляе сабой высокачастотны шум з беспарадкавай штрыхоўкай, як і ў глухіх фрыкатыўных, але ў адрозненне ад апошніх тут можна заўважыць перыядычнасць, якая абумоўліваецца дзеяннем галасавых звязак (рыс. 53). Такі малюнак характэрны для [з], [ж], [г]. Што датычыць [в], дык перад агубленымі задняга рада галоснымі [о], [у] часцей за ўсё ў

ім шум не выяўляецца, а перад галоснымі пярэдняга рада [і], [е] гэты гук нічым не адрозніваецца ад іншых звонкіх фрыкатыўных. Іменна толькі ў гэтым становішчы і можна гаварыць пра [в] як пра звонкі фрыкатыўны зычны. Найбольш ярка прыкметы фрыкатыўнасці праяўляюцца ў [в] перад галоснымі пярэдняга рада.

Істотнай асаблівасцю гэтай групы зычных з'яўляецца тое, што ваганні галасавых звязак найбольш выразна відаць толькі ў самым пачатку іх гучання, калі амплітуда шуму не вельмі вялікая. К сярэдзіне велічыня амплітуды шуму паступова

Рыс. 53. Асцылаграмы складоў [жо], [зо], [ва]

ўзрастае, і тут ужо цяжка выявіць перыядычнасць і адрозніць звонкія фрыкатыўныя ад глухіх.

Падаўжэнне і падваенне звонкіх фрыкатыўных [з], [ж], [з'] выражаецца ў падаўжэнні гучання звонкага фрыкатыўнага сегмента не менш чым у два разы. Пры гэтым агульны выгляд сегмента цалкам захоўваецца. Упачатку больш выразна відаць перыядычнасць, шум слабы. Затым шум паступова ўзрастае, а к канцу ён зноў становіцца слабым. Падоўжаныя і падвоеныя звонкія фрыкатыўныя нічым не адрозніваюцца.

Аналіз спектраграм паказвае, што ў складзе звонкіх фрыкатыўных

ёсць два віды частотных складаючых. Адны з іх (перыядычнага характару) знаходзяцца ў зоне частаты асноўнага тону з досыць пастаянным узроўнем інтэнсіўнасці (рыс. 54). Па гэтых складаючых паміж звонкімі фрыкатыўнымі істотных адрозненняў няма. Другія адносяцца да шумавых і прадстаўлены ў высокачастотным дыяпазоне. Найбольш высокія шумавыя складаючыя выяўляюцца ў [з]. Яны ахопліваюць дыяпазон да 3500 Гц. Аднак найбольш моцныя з іх знаходзяцца ў нізкачастотнай вобласці і ў паласе 1500—2000 Гц. Асобныя шумавыя палосы ўвесь час змяняюць сваю інтэнсіўнасць, то ўзмацняючыся, то

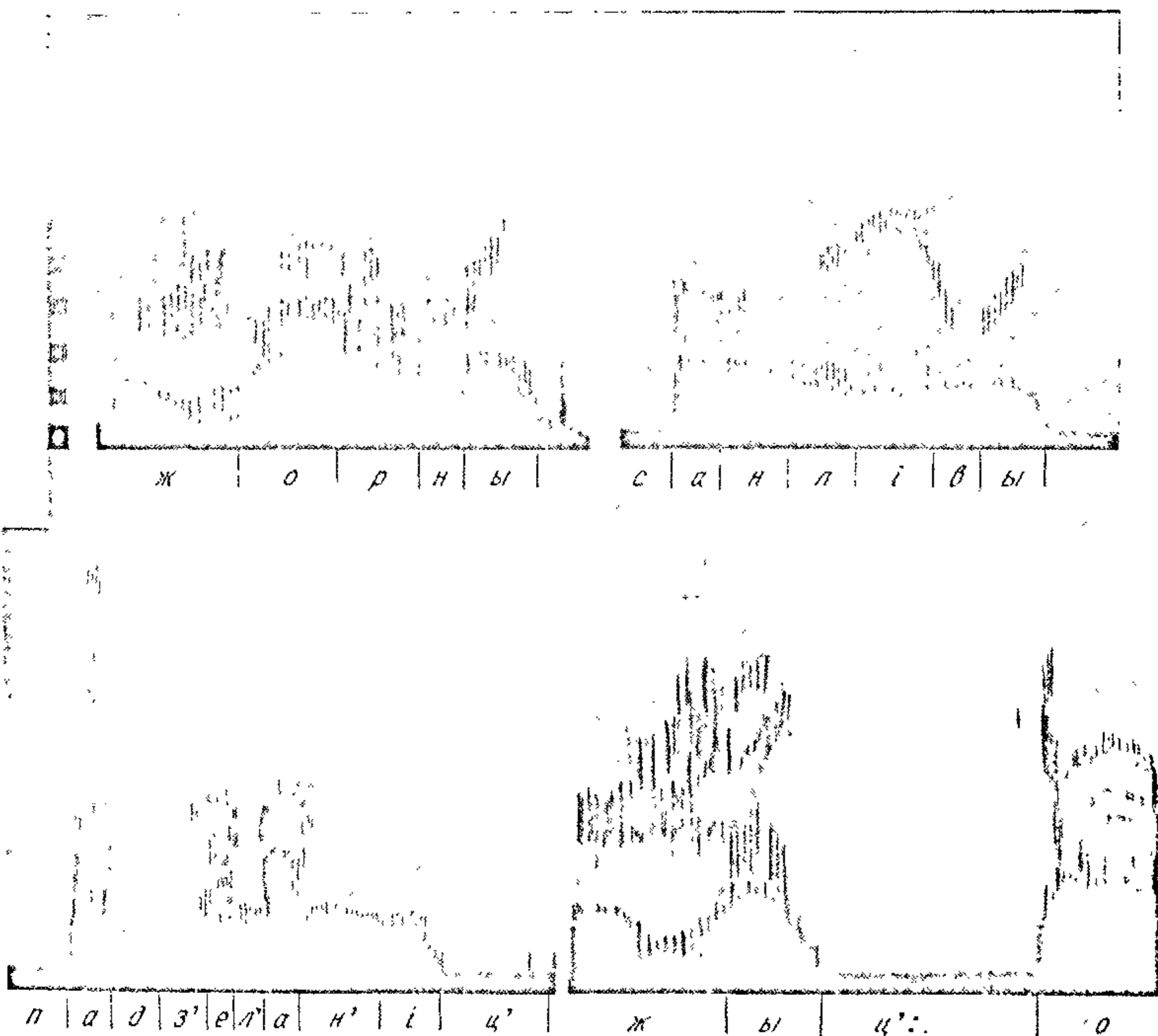

Рис. 54. Спектраграмы слоў, у склад якіх уваходзяць звонкія фрыкатыўныя зычныя

слабеючы да ледзь бачных слядоў. У [ж] моцны шум прадстаўлены ў паласе 1100—2000 Гц, які вылучае яго як найбольш інтэнсіўны сярод гэтай групы гукаў. Фрыкатыўны [г] характарызуецца наяўнасцю шуму ў палосах да 700 і 1000—1500 Гц. Шумавыя складаючыя ў гэтых па-

лосах значна мацнейшыя, чым у [з], але менш інтэнсіўныя, чым у [ж]. Для [в], як ужо адзначалася, шум характэрны не заўсёды. У выпадку яго наяўнасці ён паяўляецца ў самым канцы фрыкатыўнага сегмента ў паласе 1000—1800 Гц.

§ 2.8. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ САНОРНЫХ ЗЫЧНЫХ

Да гэтага класа адносяцца досыць разнародныя гукі з пункту погляду артыкуляцыі. З пункту погляду акустыкі для іх характэрна значная амплітуда ваганняў, якія з'яўляюцца перыядычнымі. Звычайна выявіць якія-небудзь шумы ў іх складзе не ўдаецца. Да санорных адносяцца [м], [н], [р], [й], [ў].

Пры вычлянэнні з моўнай плыні санорных сегментаў, якія суадносяцца з [м], [н], найбольш істотным аказваецца вызначэнне іх меж з наступнымі і папярэднімі галоснымі, а таксама з іншымі санорнымі, бо ў выпадку з астатнімі зычнымі звычайна ніякіх цяжкасцей не ўзнікае (рыс. 55). Паколькі пры іх вымаўленні гукавая хваля выходзіць праз нос і толькі часткова праз сценкі ротавай поласці і косны масіў, амплітуда ваганняў у іх значна меншая, чым у суседніх галосных (рыс. 55). Па артыкуляцыі [м] і [н] з'яўляюцца змычнымі. Аднак асцылаграфічны аналіз паказвае, што выбуху ў іх не назіраецца. Выбуху перад галоснымі ў гэтым выпадку адпавядае скачковы рост амплітуды ў параўнанні з санорнай змычкай.

Гук [л] таксама, як [м], [н], складаецца з санорнай змычкі, якая характарызуецца меншай амплітудай, чым суседнія галосныя (рыс. 55). Як і ў [м], [н], у [л] ніколі не назіраецца выбуху, ролю якога адыгрывае хуткае ўзрастанне амплітуды наступных галосных. У канцы слова і перад зычнымі назіраецца паступовае змяншэнне амплітуды да поўнага знікнення гучання.

Зычны [р] з пункту погляду змянення ўмоў выпраменьвання гукавой хвалі, складаецца з трох частак. На першым этапе, калі язык пераходзіць са становішча, якое ён займаў пры вымаўленні папярэдняга галоснага, да больш цеснага збліжэння з цвёрдым паднябеннем, амплітуда ваганняў мала адрозніваецца ад папярэдняга галоснага. Таму мяжу паміж галосным і [р] звычайна ўстанавіць немагчыма. Затым язык пэўны, але досыць кароткі час знаходзіцца вельмі блізка да цвёрдага паднябення. На гэтым участку [р] характарызуецца нязначнай амплітудай ваганняў і нават з'яўленнем шуму, што добра бачна на асцылаграмах. Гэта і ёсць дрыжачы сегмент. Ад звонкага фрыкатыўнага сегмента і звонкай змычкі ён адрозніваецца нязначнай працягласцю, што і дазваляе лёгка пазнаць яго ў моўнай плыні. На трэцім этапе язык паступова аддаляецца ад цвёрдага паднябення, што абумоўлівае цяжкасць адрознення гэтага ўчастка [р] ад наступнага галоснага.

Такім чынам, сярод сегментаў, якія суадносяцца з [р], толькі дрыжачы сегмент вылучаецца заўсёды незалежна ад фанетычнага акружэння гэтага гука ў моўнай плыні. Пачатковы сегмент вылучаецца надзейна, калі [р] знаходзіцца ў пачатку слова, а канцавы — у канцы слова і перад зычнымі. Для канцавога [р] відавочны яшчэ значны шумавы сегмент у самым канцы, які характэрны таксама і для іншых санорных у гэтай пазіцыі.

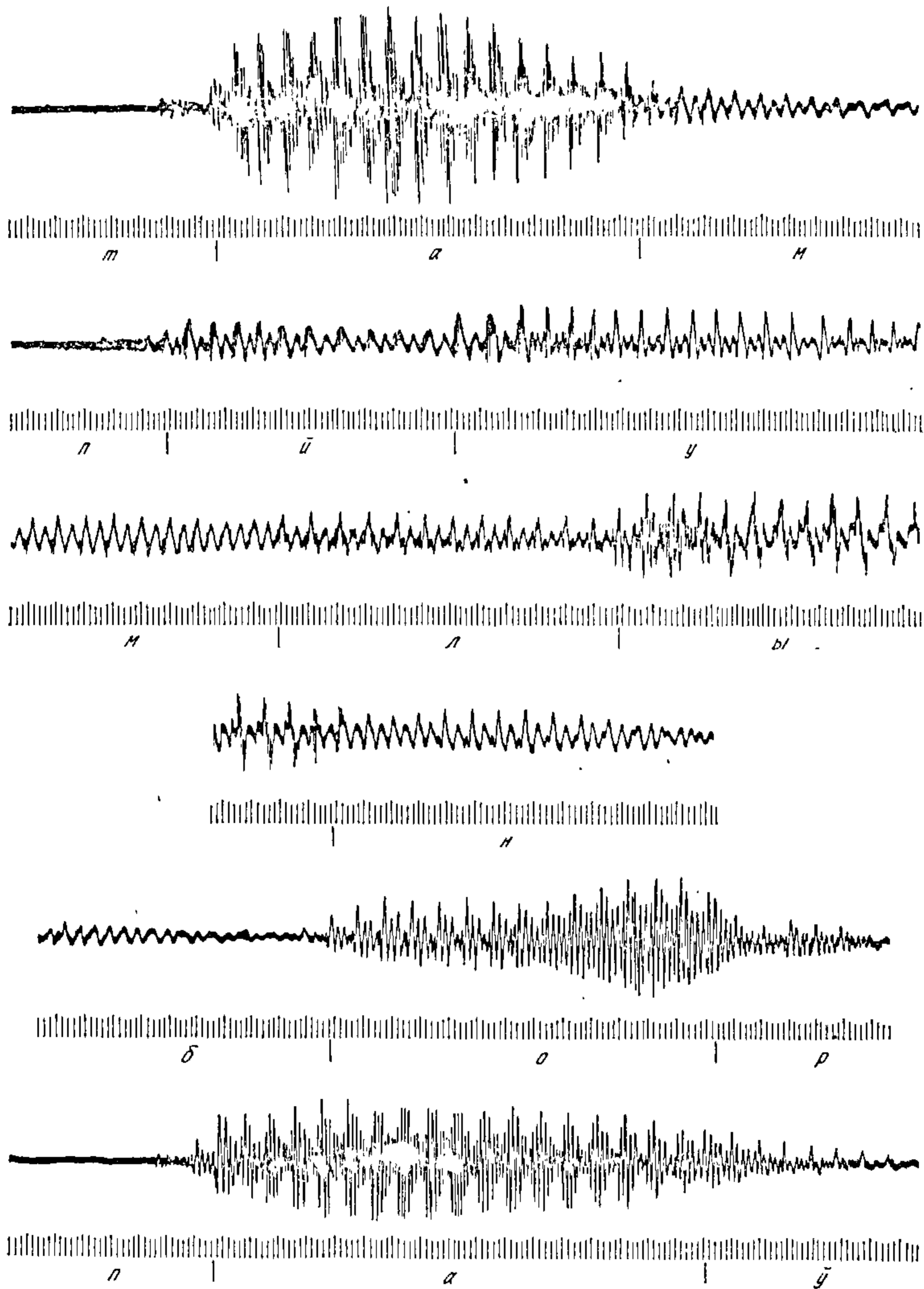

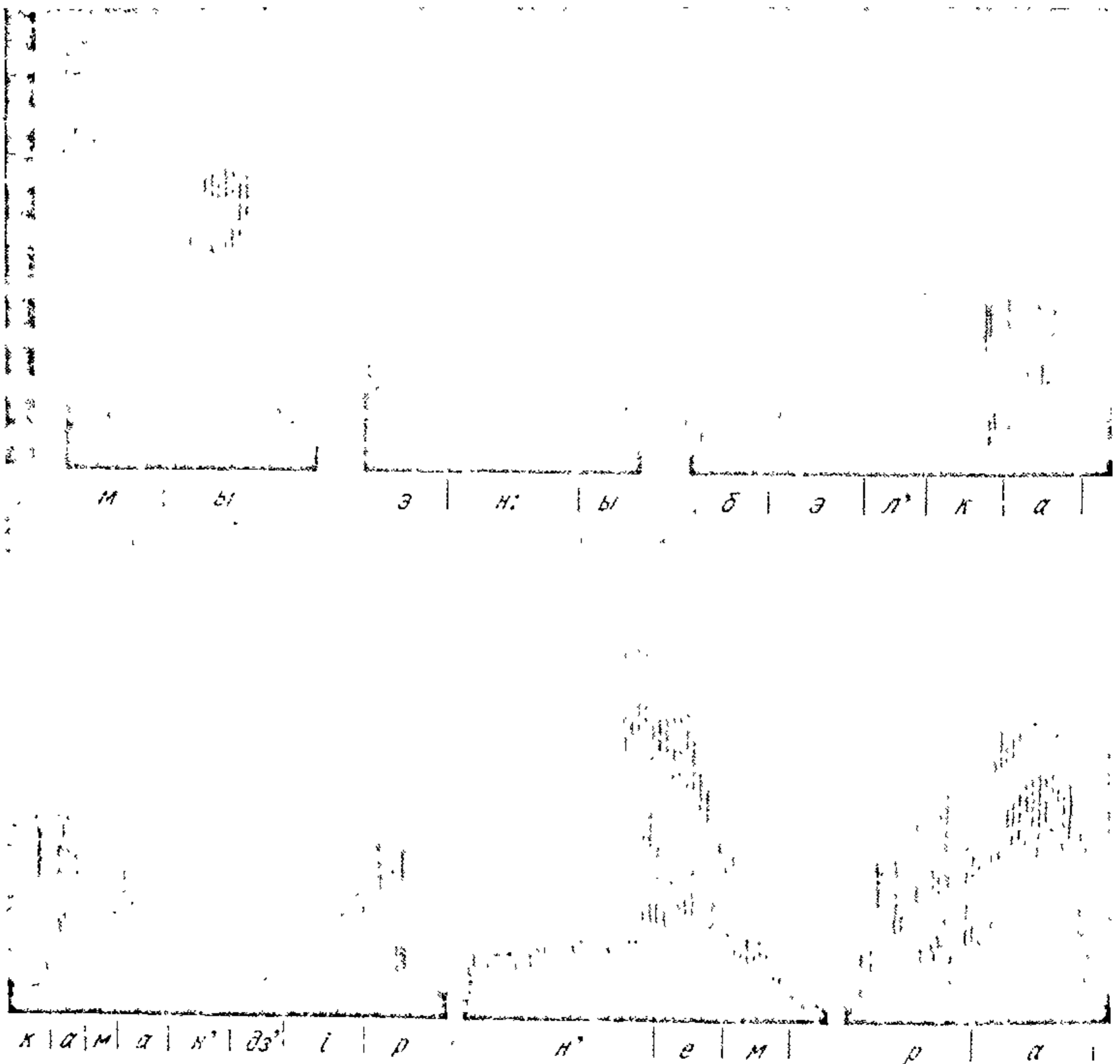
Рис. 55. Асцилаграммы слоў з санорнымі зычнымі

З артыкуляцыйнага апісання відаць, што [й] у вымаўленні большасці носьбітаў мовы існуе ў двух варыянтах: перад галоснымі і пасля іх. Участак асцылаграмы, які адпавядае першаму варыянту, часта характарызуецца наяўнасцю шуму і меншай амплітудай у параўнанні з амплітудай наступных галосных (рыс. 55). Таму яго аддзяленне ад галоснага звычайна не выклікае асаблівых цяжкасцей. У варыянце [й], што ўжываецца пасля галосных, звычайна адсутнічае шум, а велічыня амплітуды ваганняў папярэдняга галоснага паступова змяншаецца да

велічыні, характэрнай для [й]. У гэтым выпадку вылучыць сегмент, суадносны з [й], часцей за ўсё немагчыма. У сувязі з гэтым яго прыходзіцца разглядаць сумесна з папярэднім галосным сегментам.

Гук [ў] у становішчы пасля галосных, якое з'яўляецца тыповым для яго, звычайна не мае выразнай мяжы з папярэднім галосным (рыс. 55). Таму яго мэтазгодна разглядаць сумесна з гэтым галосным як адзіны акустычны сегмент.

Спектраграфічныя даныя паказваюць, што ўсе санорныя гукі характарызуецца выразнай фармант-

Рыс. 56. Спектраграмы слоў з санорнымі зычнымі

най структурай. Насавыя [м], [н], акрамя першай і другой фармант, маюць яшчэ адну дадатковую фарманту (або субфарманту), звязаную з праходжаннем гукавой хвалі праз насавую поласць (рыс. 56). Гэта фарманта заўважаецца ніжэй першай фарманты і адпавядае частаце 260—300 Гц. Адрозніваюцца [н] і [м] частатой другой фарманты. Для абодвух гукаў першая фарманта мае частату ў зоне 500 Гц, другая для [н] — каля 1250 Гц, а для [м] значна ніжэй — каля 1000 Гц. Характэрна, што ў [м] другая фарманта звычайна вельмі слаба выражана, што ўласціва і губным галосным.

У спектральнай карціне [л] фарманты відаць у межах нізкіх частот, прычым першая фарманта па частотнаму значэнню вельмі блізкая да першай фарманты галоснага [у] у зоне 350 Гц. Другая фарманта паступова слабее к канцу гука і знаходзіцца паблізу частаты 500 Гц. У некаторых выпадках выяўляецца і трэцяя фарманта, якая яшчэ слабей за другую.

На спектраграмах [р] відаць змяншэнне інтэнсіўнасці фармант у

напрамку да дрыжачага сегмента, а пасля яго — іх узмацненне ў напрамку да наступнага галоснага (рыс. 56). Першая фарманта мае частату каля 380 Гц, другая — каля 1000 Гц. Часта можна выдзеліць і трэцюю фарманту — каля 1500 Гц.

Пры спектральным аналізе слова *паў* відаць паступовы пераход ад двухфармантнага [а] да аднафармантнага [ў] з паступовым памяншэннем інтэнсіўнасці к канцу гучання і невялікім зніжэннем фармантнай частаты. На працягу [ў] яна змяняецца ад 700—750 Гц, што характэрна для галоснага [а], да 450—500 Гц — фарманты зычнага [ў].

Гук [й] характарызуецца з самага пачатку свайго гучання моцнай інтэнсіўнасцю з дзвюма зонамі частотных складаючых. Першая прыпадае на паласу да 500 Гц, другая — на паласу 1500—2300 Гц, якая к канцу гучання становіцца вельмі слабай. У становішчы пасля галосных назіраецца паступовы пераход ад частот фармант адпаведных галосных да частот, характэрных для [й].

§ 2.9. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ

Усе мяккія зычныя паводле сінтагматычных прыкмет разбіваюцца на тыя ж класы, што і цвёрдыя: глухія выбухныя [п'], [к'], глухія афрыкаты [ц'], звонкія выбухныя [б'], [г'], звонкія афрыкаты [дз'], глухія фрыкатыўныя [ф'], [х'], [с'], звонкія фрыкатыўныя [з'], [в'], [г'], санорныя [м'], [н'], [л']. Усе прыкметы мяккіх гукаў, якія ляжаць у аснове вылучэння гэтых класаў, зусім аднолькавыя з прыкметамі цвёрдых. Падрабязна яны апісаны вышэй. Зараз разгледзім тыя парадыгматычныя прыкметы, якія дазваляюць гаварыць аб мяккасці як прыкмеце вялікай групы зычных гукаў.

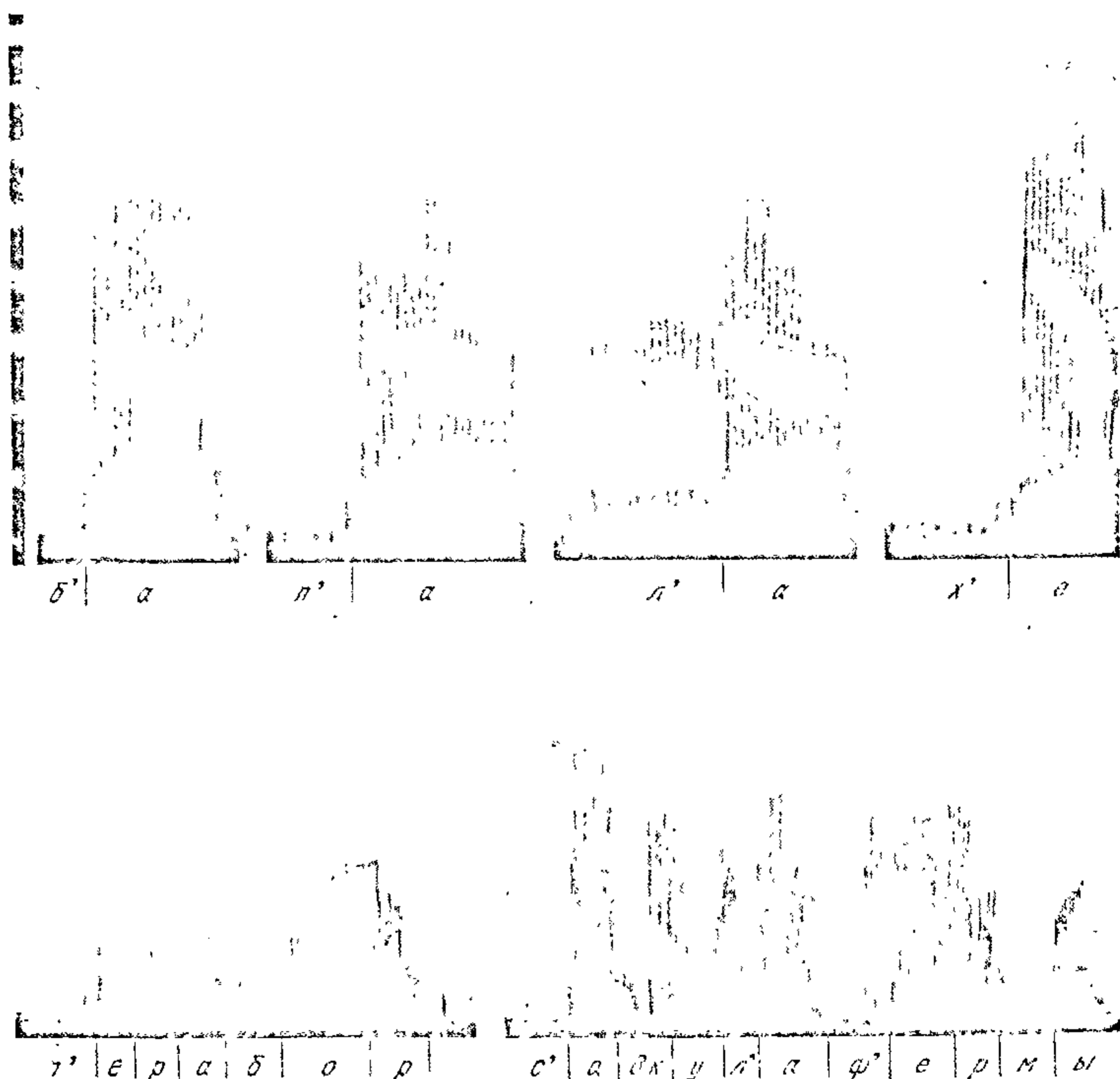
Найбольш агульнай прыкметай

мяккіх зычных з'яўляецца наяўнасць [і]-падобнага пераходнага ўчастка ў наступных галосных. Гэта пераходнасць выражаецца ў тым, што пачатак любога галоснага пасля мяккіх зычных характарызуецца фармантнымі частотамі, якія супадаюць або вельмі блізкія да фармантных частот галоснага [і] (рыс. 57). Толькі затым фарманты рухаюцца ў напрамку да становішча, якое характэрна для данага галоснага ў становішчы пасля цвёрдых зычных, але яно амаль ніколі не дасягаецца. Пачатак фармант галоснага ў гэтым выпадку характарызуецца частотамі: першая фарманта — не вышэй 300 Гц, другая фарманта — 2000—3000 Гц.

Другой прыкметай мяккіх зычных з'яўляецца наяўнасць шуму ў такіх жа частотных палосах, як і пачатак фармант наступных галосных (рыс. 57). Зразумела, што гэта прыкмета неаднолькава выражана ў розных зычных. У выбухных зычных, асабліва ў губных, у якіх шумавы сегмент вельмі кароткі, яна менш ярка выражана, чым у фрыкатыўных, у якіх шумавы сегмент дастаткова доўгі. У апошнім выпадку ў спектральнай карціне шуму з самага яго пачатку заўсёды назіраецца ярка выражаны спектральны мак-

сімум у дыяпазоне 2000—3000 Гц і менш ярка выражаны ў зоне першай фарманты — каля 300 Гц. Гэта дае падставу сцвярджаць, што памякчэнне можна разглядаць як наладжэнне фармантнай структуры галоснага [i] на комплекс прыкмет зычных.

Характэрнай прыкметай фанетычнай сістэмы беларускай мовы на акустычным узроўні з'яўляецца пераўтварэнне мяккіх адпаведнікаў [т] і [д] у паўнацэнныя афрыкаты [ц'] і [дз']. Іх афрыкатыўны сегмент мае такую ж спектральную

Рыс. 57. Спектраграмы фраз, слоў і складоў, па якіх можна прасачыць [i]-падобны пераход у пачатку галосных пасля мяккіх зычных

структуру, як і фрыкатыўных зычных [с'] і [з']. Значна падаўжаецца таксама і выбухны сегмент [к'], які ў многіх выпадках нагадвае афрыкатыўны. Дастаткова сказаць, што па працягласці ён звычайна бывае каля 60 мс, а ў некаторых выпадках і даўжэй, у той час як у цвёрдага выбухнога [к] ён звычайна менш чым 50 мс.

Ва ўсіх губных выбухных мяккасць выражаецца ў асноўным толькі [і]-падобным пераходам наступнага галоснага. Характэрна, што і ў [м'], які мае фармантную структуру і па працягласці не адрозніваецца ад

фрыкатыўных, істотных змен у спектры звычайна не назіраецца. Фрыкатыўны губны [в'] у параўнанні з цвёрдым [в] істотна адрозніваецца тым, што ў ім заўсёды назіраюцца істотныя шумавыя складаючыя, як гэта назіраецца і ў [ф']. Магчыма, што з недастатковай выражанасцю спектральных змен у мяккіх губных звязана іх ацвярдзенне ў канцы слова і перад зычнымі.

Рад зычных беларускай мовы бывае толькі цвёрдым і не мае мяккіх адпаведнікаў. Да іх адносяцца шыпячыя [ш], [ж], [ч], [дж], свісцячы [ц] і дрыжачы [р].

§ 2.10. АКУСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГАЛОСНЫХ

Галосныя сегменты досыць проста і надзейна адрозніваюцца ад шумных зычных (рыс. 58). Пачатак іх гучання характарызуецца вялікай амплітудай ваганняў, якія маюць перыядычны характар. Канцавой мяжой перад глухімі зычнымі з'яўляецца месца, дзе знікаюць перыядычныя ваганні. Перад глухімі выбухнымі перыядычныя ваганні часта знікаюць паступова з памяншэннем амплітуды. У гэтым выпадку самы канец ваганняў носіць фактычна перыядычны характар. Яго выдаленне якога-небудзь уплыву на гучанне слова не аказвае. Таму наўрад ці можна гаварыць, што ён належыць галоснаму. Хутчэй за ўсё ён звязаны з затуханнем ваганняў, утвораных галасавымі звязкамі, пасля змыкання моўных органаў для ўтварэння глухога выбухнога зычнага. Калі галосны знаходзіцца ў канцы слова перад паўзай, таксама назіраецца паступовае затуханне галоснага, якое займае значны прамежак часу. Пры спектральным аналізе аказваецца, што гэты ўчастак звычайна не мае фармантай структуры, а яго выдаленне не аказвае ніякага ўплыву на ўспрыманне. Таму яго таксама не варта адносіць да галоснага. Аднак цяжкасць заключаецца ў тым, што гэты ўчастак за-

тухання не мае ніякіх фізічных меж і амаль заўсёды яго можна вылучыць толькі шляхам праслухоўвання. Перад звонкімі шумнымі зычнымі канцавая мяжа галоснага сегмента характарызуецца рэзкім спадом амплітуды і паяўленнем шумавых складаючых у шчылінных зычных.

Складаным аказваецца пытанне аб вычлянэнні галосных паміж санорнымі, пра што ўжо гаварылася вышэй. У радзе выпадкаў мяжу прыходзіцца рабіць умоўна. Калі перад галосным знаходзіцца змычны санорны, то практычна немагчыма знайсці выбух, які з пункту погляду тэорыі павінен быў бы быць. Але ў большасці выпадкаў тут усё ж назіраецца досыць выразнае павелічэнне амплітуды на галосным сегменце. Калі санорны ідзе за галосным, то ў некаторых выпадках памяншэнне амплітуды адбываецца настолькі паступова, што цяжка высветліць, дзе канчаецца галосны сегмент. Звычайна зусім немагчыма аддзяліць галосны ад [ў], [й], якія ідуць за галосным. Не выдзяляецца нічым мяжа паміж галосным і канцавым або пачатковым сегментам [р].

Спалучэнні галосных у беларускай мове — з'ява досыць рэдкая. Яны сустракаюцца галоўным чынам на марфемных межах і ў запазыча-

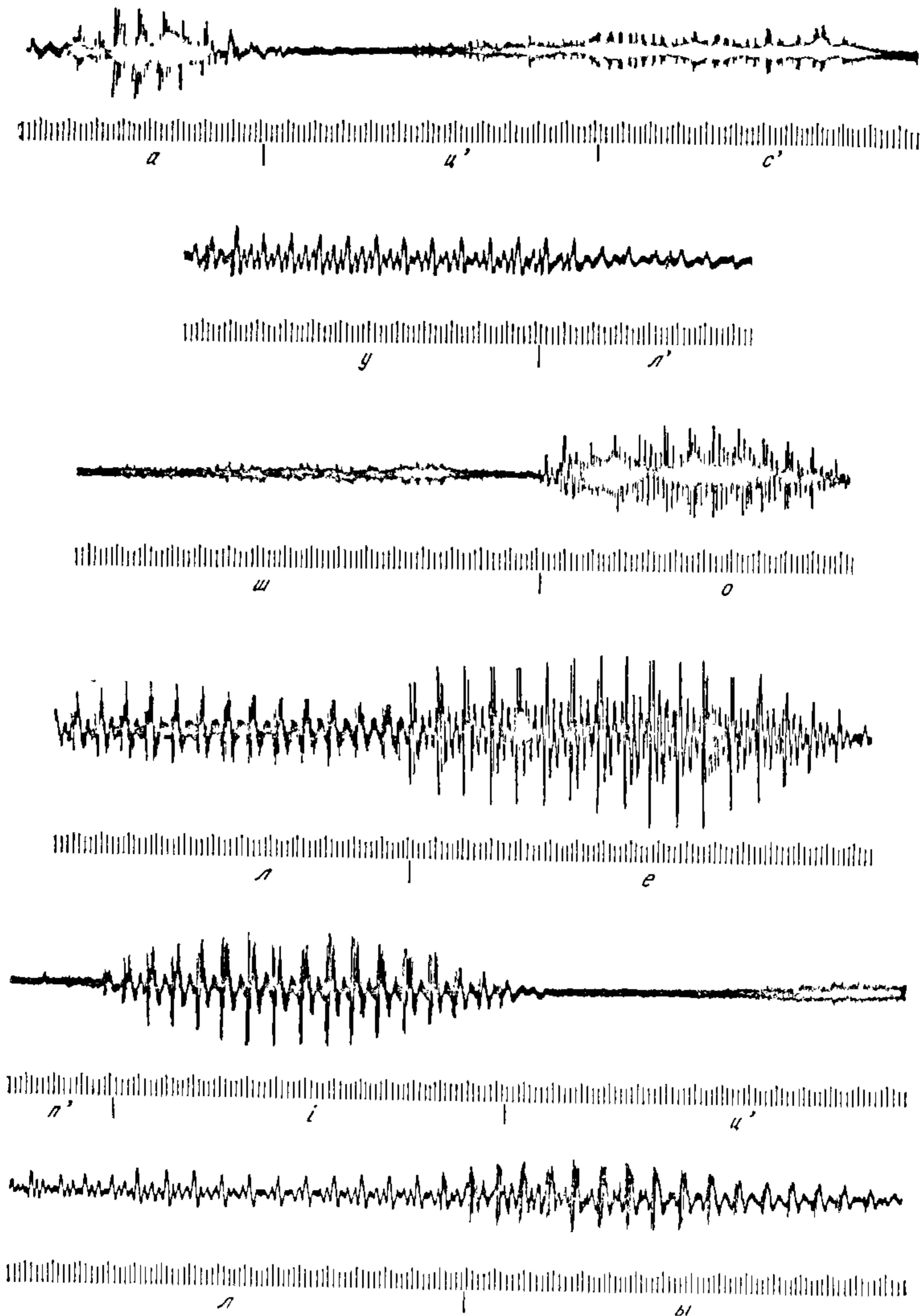

Рис. 58. Асцилаграмы слоў і складоў з галоснымі ў спалучэнні з рознымі зычнымі

ных словах. Але ў большасці выпадкаў яны размяжоўваюцца ўстаўным зычным — [ак'ійан], [павук], [радыё] і г. д. У радзе выпадкаў на месцы другога галоснага ўзнік зычны — [паўза], [кл'аўза] і г. д. Таму ўстанаўленне меж паміж галоснымі не з'яўляецца актуальным для беларускай мовы, хоць неабходна адзначыць, што пры збегу галосных фізічных меж паміж імі няма.

Характэрнай акустычнай асаблівасцю галосных сегментаў з'яўляецца іх спектральная неаднароднасць. Асноўнай яе прычынай з'яўляецца ўплыў папярэдніх і наступных зычных. У сувязі з гэтым спектр галосных сегментаў складаецца з трох частак: пачатковага пераходнага ўчастка, стацыянарнага і канцавога пераходнага ўчастка. Асаблівасці пераходных участкаў вызначаюцца галоўным чынам месцам утварэння зычных і іх цвёрдасцю або мяккасцю. Пры гэтым адны зычныя менш упываюць на галосны, іншыя выклікаюць вельмі істотныя змяненні. Напрыклад, суседнія мяккія зычныя амаль не выклікаюць змяненняў у [і], затое вельмі істотна змяняюць пераходныя ўчасткі [а], [о], [у]. Губныя зычныя амаль не змяняюць [у] і значна ўпываюць на пераходныя ўчасткі [а].

Папярэднія зычныя аказваюць найбольш моцны ўплыў на пачатковы пераходны ўчастак наступнага галоснага. Тут і змяненне частаты першай і другой фармант больш значнае, і ўчастак, на якім яно прасочваецца, дастаткова працяглы. На больш кароткім канцавым пераходным участку змяненні частаты фармант менш істотныя, але ў найбольш аптымальных умовах яны заўсёды прасочваюцца. Гэта неадволькавая тэндэнцыя да змянення пачатковага і канцавога ўчасткаў галосных звязана з тым, што ў беларускай мове, як і ў радзе іншых моў, папярэднія зычныя больш цесна звязаны з галоснымі, чым папярэднія галосныя з зычнымі.

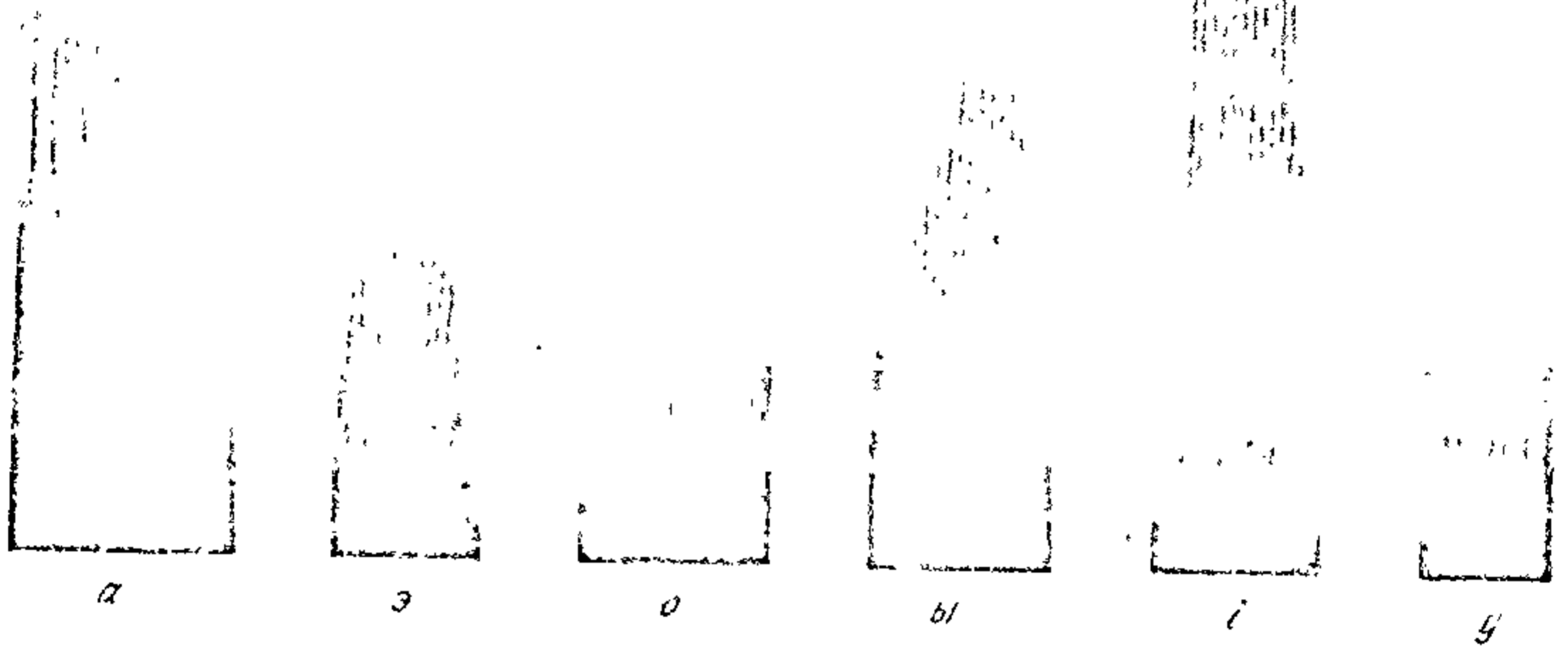
Ад месца ўтварэння зычных залежыць зрух фармант у бок павышэння або паніжэння фармантных частот. Губныя зычныя паніжаюць як першую, так і другую фарманту пераходных участкаў галосных. Безумоўна, асаблівую ролю адыгрывае гэта паніжэнне пры суседстве галосных з губнымі змычнымі зычнымі і найбольш поўна якраз і праяўляецца ў гэтых умовах. Пярэднеязычныя зычныя павышаюць другую фарманту і некалькі паніжаюць першую. Заднеязычныя зычныя гукі амаль не ўплываюць на другую фарманту пераходных участкаў галосных, некалькі паніжаючы першую фарманту. Суседні сярэднеязычны зычны [й] прыводзіць да змен на пераходных участках, аналагічных зменам пры суседстве з мяккімі зычнымі.

Уплыў мяккіх зычных на суседнія галосныя выражаецца ў тым, што пасля мяккіх зычных пераходны ўчастак любога галоснага мае частотныя характарыстыкі фармант, блізкія да характарыстык галоснага [і], а затым яны паступова паніжаюцца да частот, характэрных для данага галоснага. Калі мяккі зычны знаходзіцца пасля галоснага, то на пераходным участку яго частата фармант паступова набліжаецца да частаты галоснага [і]. Аднак на канцавым пераходным участку фармантныя змяненні не дасягаюць [і], у выніку чаго самі гэтыя змяненні адбываюцца больш плаўна. Зразумела, што галосныя, якія па спектру найбольш адрозніваюцца ад [і], змяняюцца ў большай ступені, чым падобныя на яго. Напрыклад, [а] паміж мяккімі зычнымі можа змяняцца настолькі, што ў ім адсутнічае які-небудзь кавалак гучання, які б супадаў з [а] ў асобным вымаўленні або паміж цвёрдымі зычнымі.

Такім чынам, галосныя сегменты характарызуюцца неаднароднасцю спектральнай карціны, што з'яўляецца вынікам уздзеяння суседніх зычных. Акрамя таго, галосныя [ы]

і [о] нават у асобным вымаўленні (рыс. 59) на працягу гучання змяняюць свае спектральныя ўласцівасці, фактычна ўяўляючы сабой дыфтангоіды. Калі ва ўсіх іншых галосных амаль на працягу ўсяго іх гучання фарманты характарызуюцца адной і той жа частатой, то ў [ы]

адносна незалежнай пазіцыі, г. зн. асобна вымаўленых, а таксама ў пачатку слова пасля паўзы і націскных пасля цвёрдых зычных, паказаў, што ў кожнага чалавека велічыні іх фармант не перакрываюцца, хоць у розных дыктараў яны могуць перакрывацца. Напрыклад, галосны

Рыс. 59. Спектраграмы асобна вымаўленых галосных

ад самага пачатку гучання і да канца назіраецца рух другой фарманты ад частаты прыкладна 1500 да 2000 Гц і вышэй, а гэта азначае, што нават у самых спрыяльных умовах для [ы] характэрна адсутнасць стацыянарнага ўчастка. Першая яго фарманта практычна супадае з першай фармантай [і]. Пачатак другой фарманты на частотнай шкале блізкі да другой фарманты галоснага [е] ў ізаляваным вымаўленні, а яе канцавая частка супадае з другой фармантай галоснага [і]. Ход фармант у [о] напачатку аналагічны таму, які назіраецца ў галоснага [у] пры ізаляваным вымаўленні, а ў канцы гучання іх становішча нагадвае галосны [а].

Спектральны аналіз галосных у

[е] можа мець такія ж спектральныя характарыстыкі ў аднаго дыктара, як [а] ў другога. Фармантныя частоты галосных дыктара-мужчыны з досыць нізкім голасам прыведзены ў табл. 2.1, пры гэтым у якасці фармантных частот [ы] і [о] ўзяты ўмоўна іх частоты прыкладна на сярэдзіне іх гучання.

Табліца 2.1. Фармантныя частоты галосных

Галосны	Першая фарманта (Гц)	Другая фарманта (Гц)
і	300	2300
ы	400	1600
э	450	1650
о	550	800
а	700	1200
у	350	600

§ 2.11. АКУСТИЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ ГУКАУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Пры аналізе сегментнай структуры вуснай мовы паказана, што падзел на сегменты можна ажыццявіць на аснове акустычных прыкмет, якія характарызуюць крыніцу ўтварэння гукавой хвалі і ўмовы яе выпраменьвання. На аснове гэтых прыкмет вылучаюцца сегменты, якія па працягласці могуць быць роўныя гуку або меншыя за яго. Асобныя сегменты або іх сукупнасць дазволілі вылучыць наступныя класы гукаў: галосныя, санорныя, глухія выбухныя, звонкія выбухныя, глухія фрыкатыўныя, звонкія фрыкатыўныя, глухія афрыкаты, звонкія афрыкаты. Гэтыя класы суадносяцца з класамі гукаў артыкуляцыйнай класіфікацыі.

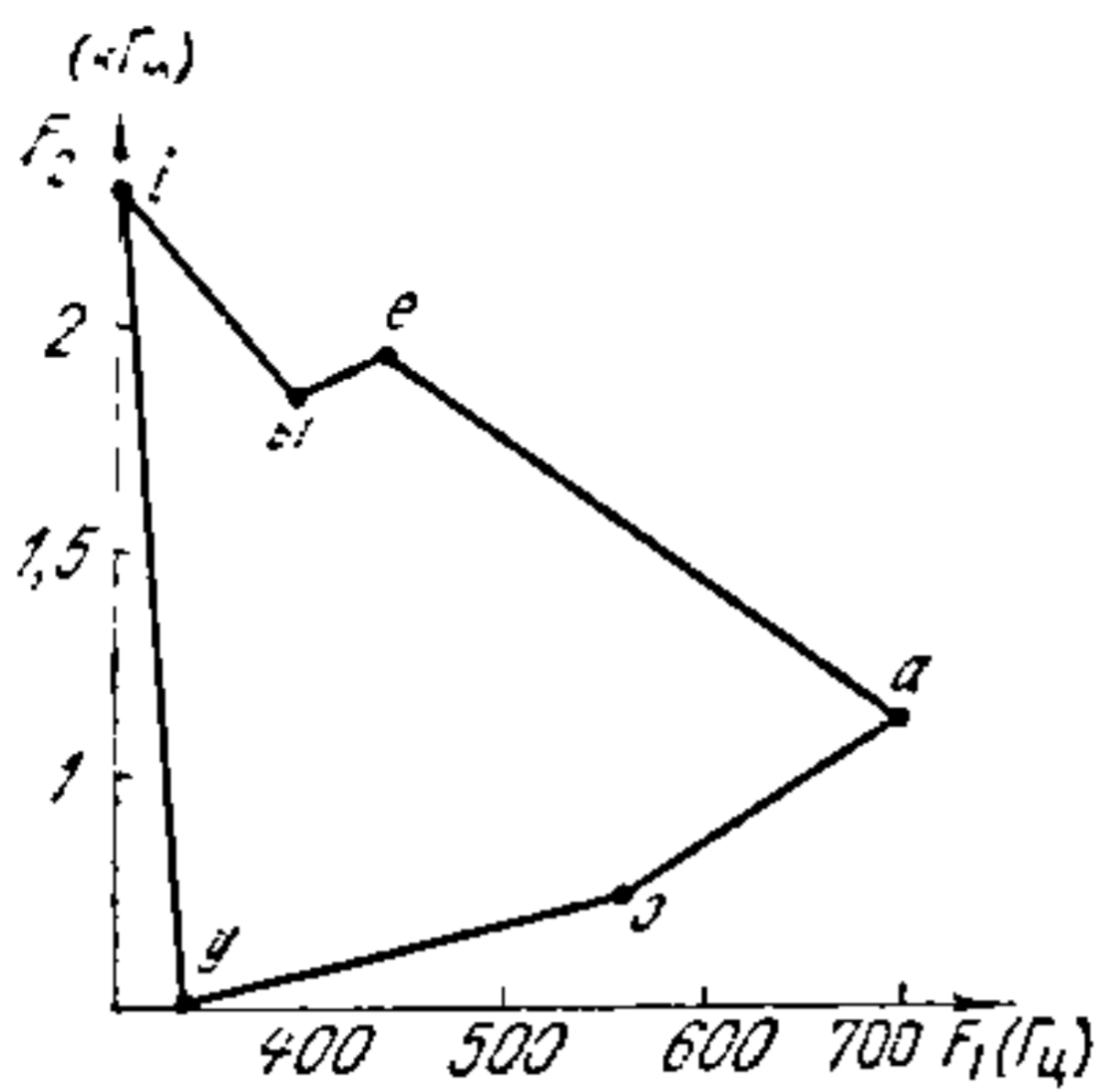
У аснову акустычнай класіфікацыі галосных можна пакласці суадносіны частот першай і другой фармант. Гэтыя суадносіны адлюстраваны на рыс. 60, дзе па гарызантальнай восі адкладзена частата першай фарманты, а па вертыкальнай — частата другой фарманты. Няцяжка заўважыць, што атрыманая такім чынам класіфікацыя галосных аказалася ізаморфнай артыкуляцыйнай класіфікацыі. Проставае размяшчэнне галосных і па артыкуляцыйных, і па акустычных параметрах дае фігуру, якая нагадвае трохвугольнік. Толькі ў выпадку акустычнай класіфікацыі ён інакш размяшчаны без парушэння ўзаемных суадносін гукаў.

Трэба, аднак, мець на ўвазе, што падобная класіфікацыя галосных магчыма толькі для мовы аднаго дыктара. Калі ж аналізаваць мову мноства дыктараў, дык аказваецца, што ў радзе выпадкаў розныя галосныя розных дыктараў могуць супадаць па частотных значэннях першых дзвюх фармант і аднолькавыя галосныя розных дыктараў могуць мець нятоесныя значэнні фармантных частот. Гэта азначае, што на аснове акустычнай класіфікацыі

галосных розных людзей нельга ажыццявіць іх аўтаматычнае распазнаванне. Таму акустычную класіфікацыю галосных на аснове фармантных частот нельга лічыць канчатковай. Пошукі новых, больш надзейных акустычных параметраў неабходна працягваць.

З-за адсутнасці надзейных параметраў немагчыма зараз раздзяліць і зычныя гукі ўнутры названых вышэй класаў. У аснове такога падзелу павінны ляжаць парадыгматычныя прыкметы, але акустычная фанетыка яшчэ не назапасіла дастаткова звестак пра іх. Тое, што межы гэтых прыкмет зычных не супадаюць з межамі сегментаў, значна ўскладняе іх пошук. У шумавых сегментах зычных частотныя характарыстыкі шуму цесна звязаны са спектральнымі характарыстыкамі галосных. Таму і акустычныя ўласцівасці зычных зменлівыя. Напрыклад, спектр выбуху [п] моцна залежыць ад таго, перад якім галосным або зычным знаходзіцца гэты гук. Тое ж адбываецца з выбухам іншых глухіх выбухных. У выніку спектральныя характарыстыкі [п] у адной пазіцыі могуць супадаць са спектральнымі характарыстыкамі [т] у іншых. Шум фрыкатыўных зычных і афрыкат таксама змяняецца ў залежнасці ад пазіцыі. Калі дадаць да гэтага варыятыўнасць міждыктарскую, дык становіцца зразумелым, што вельмі цяжка выбраць прыныцп класіфікацыі зычных унутры тых класаў, якія выдзяляюцца на аснове прыкмет сінтагматычных кантрастаў.

Пры ажыццяўленні поўнай акустычнай класіфікацыі зычных, відавочна, неабходна выкарыстоўваць і інфармацыю, якая змяшчаецца ў пераходных участках суседніх галосных. Паколькі, як ужо адзначалася, месца ўтварэння зычных абумоўлівае заканамерныя змены частаты фармант папярэдніх і наступ-

Рыс. 60. Класіфікацыя галосных беларускай мовы па значэннях першай і другой фармант

ных галосных па іх пачатковаму і канцавому пераходных участках, можна зрабіць пэўныя вывады аб прыналежнасці папярэдніх і наступ-

ных цвёрдых зычных да артыкуляцыйных класаў. Напрыклад, калі назіраецца паніжэнне частаты фармант на пачатковым пераходным участку, то галоснаму папярэднічае губны зычны, пры павышэнні першай фарманты і паніжэнні другой — пярэднеязычны, паніжэнні толькі першай — заднеязычны і г. д. Класіфікацыю мяккіх зычных такім шляхам ажыццявіць нельга, бо рух фармант на пераходных участках галосных пасля ўсіх мяккіх практычна аднолькавы.

Абмежаванні акустычнай класіфікацыі, характэрныя для галосных, пры выкарыстанні інфармацыі аб іх пераходных участках пашыраюцца і на акустычную класіфікацыю зычных.

§ 2.12. ЗМЯНЕННІ ГУКАУ У МОУНАЙ ПЛЫНІ

У слове кожны гук змяняе свае артыкуляцыйныя і акустычныя ўласцівасці пад уплывам суседніх гукаў. Артыкуляцыйныя вымярэнні сведчаць, што ступень змянення галосных залежыць ад фанетычнай прыроды папярэдніх і наступных зычных. Гэту залежнасць неабходна чакаць і на акустычным узроўні, паколькі паміж артыкуляцыйнай гукаў і іх акустычнымі асаблівасцямі існуе цесная ўзаемасувязь.

Асаблівасцю ўзаемадзеяння галосных з суседнімі губнымі зычнымі з'яўляецца тое, што губныя зычныя садзейнічаюць паніжэнню частаты першай і другой фармант. Велічыня такога паніжэння залежыць ад характару галоснага, а таксама ў некаторай меры ад спосабу ўтварэння губных зычных.

Прааналізаваўшы залежнасць змянення галоснага ад спосабу ўтварэння губных зычных [п], [б], [м], [в], [ф], можна зрабіць вывад, што найбольшая варыятыўнасць другой фарманты на пераходным участку [а] адзначаецца ў суседстве з [в], [ф], пасля якіх велічыня ΔF_2 (розніца ў частаце другой фар-

манты на пераходным і стацыянарным участку) складае 750—950 Гц. Змычныя [п], [б] і [м] уздзеіваюць на [а] ў меншай ступені (ΔF_2 складае 375—475 Гц). У сваю чаргу цвёрдыя губныя, калі меркаваць па дыяпазоне змянення першай фарманты, уплываюць на фармантную структуру [а] ў большай меры, чым адпаведныя мяккія.

Прыкладна такі ж характар узаемадзеяння мае месца і ў злучэннях губных з галосным [е]. Перапад частаты другой фарманты на пераходным участку галоснага звычайна большы пасля [в], [ф] (655 Гц), у той час як пасля змычных губных гэты паказчык знаходзіцца ў межах 250—450 Гц.

Аналіз варыятыўнасці акустычных характарыстык галосных [ы], [і] паказвае, што ступень змянення гэтых гукаў невялікая: ΔF_1 — 150—280 Гц. Вывучэнне варыятыўнасці F_2 ускладняецца тым, што па сваёй акустычнай прыродзе [ы] характарызуецца непастаянствам частаты F_2 , якая пастаянна павышаецца ад пачатку да канца гучання. Другая ж фарманта галоснага [і] на пераход-

ным участку характарызуе больш палаталізаванасць зычнага, чым яго губны характар. Такім чынам, можна сцвярджаць, што галосныя [ы], [і] змяняюцца ў мінімальнай ступені, што пацвярджаецца і артыкуляцыйнымі вымярэннямі.

У злучэннях губных зычных з лабіялізаванымі галоснымі [о], [у] розніца ў частаце другой фарманты на пераходным і на стацыянарным участку звычайна невялікая — 75—250 Гц або нават не адзначаецца зусім, што дазваляе гаварыць пра мінімальную ступень уплыву гэтых зычных. Так, у спектры [о] частата пераходнага ўчастка другой фарманты змяняецца ў межах 150—225 Гц пасля [п], [б], [м], а пасля фрыкатыўных [в], [ф] гэтая велічыня ўзрастае нязначна — да 250—290 Гц. Рух другой фарманты ў спектры [у] выражаны яшчэ слабей і ў некаторых выпадках не адзначаецца.

У злучэннях насавых [м], [м'], [н], [н'] з наступнымі галоснымі, як паказваюць артыкуляцыйныя вымярэнні, адзначаецца запознены пад'ём мяккага паднябення, што прыводзіць да назалізацыі галосных. У спектры яна выражаецца ў выглядзе дадатковай фарманты, якая супадае па частаце з насавай фармантай суседняга зычнага. Спектральны аналіз злучэнняў галосных з насавымі зычнымі ў беларускай мове сведчыць, што велічыня назалізацыі галоснага залежыць ад яго ўласных характарыстык: з павышэннем рада ступень назальнай афарбоўкі памяншаецца.

У злучэннях галосных з папярэднімі пярэднеязычнымі фармантная карціна пераходнага ўчастка мае наступны выгляд: другая фарманта паступова паніжаецца да стацыянарнага ўчастка, а першая павышаецца. Такая заканамернасць найбольш відавочна праяўляецца ў спектры галоснага [а]. Найбольшая ступень адаптацыі галоснага адзначаецца перад змычнымі кансанантамі [д], [т], [ц], дзе ΔF_2 адпавядае 375—

450 Гц. У злучэннях са шчыліннымі другая фарманта ў спектры гэтага галоснага паніжаецца на 150—225 Гц. У суседстве з санорнымі [н], [л], [р] галосны змяняецца ў нязначнай ступені.

Для злучэнняў парэднеязычных з галоснымі задняга рада [о], [у] таксама характэрна паніжэнне другой фарманты і павышэнне першай на пачатковым пераходным участку. Гэта азначае, што язык у пачатковай фазе вымаўлення галоснага займае больш пярэдняе становішча, чым на стацыянарным. Ступень змянення залежыць у першую чаргу ад месца ўтварэння зычнага ў злучэнні. Так, пасля [т], [д], [ц] адбываецца больш значнае паніжэнне частаты другой фарманты [о], чым пасля [с], [з], [ш], [ж], [ч] і тым больш пасля [л], [н], [р]. Калі ў суседстве з зычнымі першай групы ΔF_2 дасягае звычайна 450—600 Гц, то пасля шчылінных гэта велічыня складае 300—375 Гц. Санорныя [л], [н], [р] амаль не змяняюць частату гэтай фарманты на пераходным участку. Змяненне акустычных характарыстык другога галоснага задняга рада [у] мае тыя ж асаблівасці, што і [о]. Заднеязычныя [г], [к], [х] не ўплываюць на другую фарманту галосных на пераходных участках, першая фарманта некалькі паніжаецца.

Зычныя перад галоснымі змяняюцца ў меншай ступені, чым галосныя пасля зычных. Змены зычных у акустычных адносінах адзначаюцца ў злучэннях з галоснымі [о], [у] па лабіялізацыі, а ў радзе выпадкаў і па месцы ўтварэння.

Уплыў лабіялізаваных галосных на спектральную карціну фрыкатыўных выражаецца ў паніжэнні частаты шуму, а ў санорных паніжаецца частата фармант на ўчастку, які прымыкае да галоснай. Частата шуму выбухных зычных у суседстве з [о], [у] карэлюе з частатай фармант галосных. Нелабіялізаваныя галосныя [а], [е], [і], [ы] аказ-

ваюць меншы ўплыў на папярэднія зычныя. У гэтым выпадку назіраецца пэўная адпаведнасць фармантнай структуры галосных. Гэта асаблівасць найбольш поўна выражана ў выбухных зычных, а таксама ў фрыкатыўных [ф], [х].

Найбольшыя змены гукаў у слове адбываюцца ў спалучэннях зычных з зычнымі і галосных з галоснымі. Гэтыя змены зводзяцца да асіміляцыі, якая фіксуецца не толькі шляхам вымярэнняў, але даступна і непасрэднаму назіранню. Важнай асаблівасцю асіміляцыйных працэсаў з'яўляецца тое, што яны ў спалучэннях зычных прыводзяць не толькі да частковых змен гукаў, якія адчуваюцца на слых, але і могуць выклікаць поўнае прыпадабненне. Пры поўнай асіміляцыі адзін зычны поўнаасцю прыпадабняецца да другога, абодва гукі становяцца якасна аднолькавымі і зліваюцца ў адзін падоўжаны гук. Пры частковай асіміляцыі суседнія гукі становяцца падобнымі адзін на аднаго толькі па некаторых прыкметах.

Шляхам поўнай асіміляцыі адбываецца змяненне свісцячых [з], [с] перад [ш], [ж]: *зжаць* [ж:ац'], *шыць* [ш:ыц'], а таксама пераход [ж], [ш] у свісцячыя: *мыешся* [мы'ес':а]. У выніку поўнай асіміляцыі ўтварыліся падоўжаныя зычныя: *галлэ, смеце, палоззе, раздарожжа, сучча, насенне, увушшу* і г. д. Гэтым жа працэсам абумоўлена з'яўленне [ц] у інфінітыве і форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў цяперашняга і будучага часу: *купацца, мыецца, спрачаюцца, замацуюцца*. Поўная асіміляцыя адзначаецца таксама ў злучэнні [дн]: [с'он:я] з [с'агон:'а], якое ў сваю чаргу з *сягодня*.

Да няпоўнай асіміляцыі адносяцца:

1) аглушэнне звонкіх перад глухімі зычнымі: *казка* [ка́ска], *бабка* [ба́пка];

2) азванчэнне глухіх перад звонкімі зычнымі: *носьбіт* [но́з'біт], *касьба* [каз'ба́];

3) змякчэнне цвёрдых перад мяккімі зычнымі: *смех* [с'м'ех], *ссячы* [с':ачы́];

4) змяненне свісцячых перад шыпячымі зычнымі [ч], [дж]: *возчык* [во́шчык].

Па напрамку ўздзеяння аднаго зычнага на другі адрозніваюць рэгрэсіўную і прагрэсіўную асіміляцыю зычных. Прагрэсіўная асіміляцыя мае месца ў тых злучэннях, дзе на наступны зычны ўплывае папярэдні гук, у выніку чаго наступны зычны асімілюе па пэўных фанетычных рысах з папярэднім гукам. Дзеянне рэгрэсіўнай асіміляцыі ажыццяўляецца ў адваротным напрамку: фанетычныя характарыстыкі папярэдняга зычнага змяняюцца ў выніку ўздзеяння наступнага зычнага. У беларускай мове найбольш часта сустракаецца рэгрэсіўная асіміляцыя. Названыя вышэй выпадкі няпоўнага прыпадабнення з'яўляюцца прыкладамі рэгрэсіўнай асіміляцыі.

Прагрэсіўная асіміляцыя зычных сустракаецца радзей. У яе выніку ўзніклі падоўжаныя зычныя, калі [й] поўнаасцю прыпадобніўся да папярэдняга зычнага (*суддзя* — з [суды́а]).

З асіміляцыйнымі працэсамі звязана таксама сцяжэнне зычных пры словаўтварэнні. Зычныя [д], [т], [ч], [к] і наступны суфіксальны [с] пераўтвараюцца ў [ц]: *па+люд+ску* — *па-людску* [пал'уцку], *агент+ств+а* — *агенцтва*, *ткач+ск+i* — *ткацкі*, *казак+ск+i* — *казацкі*.

Змены, якія абумоўлены суседствам зычных з галоснымі і зычных з зычнымі, не толькі адлюстроўваюць гукавыя асаблівасці мовы на сучасным этапе, але і даюць магчымасць рабіць прагноз развіцця фанетычнай сістэмы ў будучым.

УСПРЫМАННЕ ГУКАЎ МОВЫ

§ 3.1. СУВЯЗЬ АРТЫКУЛЯЦЫЙНЫХ
І АКУСТЫЧНЫХ ХАРАКТАРЫСТЫК ГУКАЎ
З ІХ УСПРЫМАННЕМ

Аналіз артыкуляцыі і акустыкі гукаў мовы паказвае, што яны істотна адрозніваюцца ад усіх іншых гукаў. Яны вельмі кароткія, усе іх фізічныя параметры няўстойлівыя і моцна змяняюцца ад умоў ужывання. Моўная плынь характарызуецца як элементамі дыскрэтнасці, так і элементамі бесперапыннасці, прычым у звычайнай размове пераважаюць апошнія. Аднак носьбіты мовы ўспрымаюць яе лёгка і стабільна.

Гэта стабільнасць і лёгкасць успрымання пры вельмі нявыгадных умовах наводзіць на думку, што ўспрыманне мовы нейкім чынам адрозніваецца ад успрымання іншых гукавых сігналаў і што агульная тэорыя слыхавога ўспрымання не можа быць выкарыстана для тлумачэння працэсу ўспрымання мовы. У сувязі з гэтым на пачатку 50-х гадоў і ўзнікла маторная тэорыя¹. Сутнасць яе заключаецца ў тым, што чалавек, пачуўшы моўны сігнал, уяўляе, якія артыкуляцыі патрэбны для таго, каб утварыць гэты сігнал, запамінае іх і ў далейшым не на акустычнай, а на артыкуляцыйнай аснове распознае яго. Дапускалася пры гэтым, што на ўзроўні артыкуляцыйных каманд — нервовых імпульсаў, якія прыводзяць у рух органы мовы (гл. рыс. 1), фанемы існуюць

як дыскрэтныя і досыць стабільныя паслядоўнасці. У выніку рознай інерцыйнасці органаў мовы яны рэалізуюцца ў складаную карціну моўнай плыні з элементамі дыскрэтнасці і бесперапыннасці ва ўсёй іх наяўнай варыятыўнасці.

Прыхільнікі гэтай тэорыі імкнуліся паказаць большую стабільнасць артыкуляцыйных каманд у параўнанні з акустычнымі эфектамі, але поспех аказаўся мінімальным. З пункту погляду маторнай тэорыі немагчыма разумець мову да таго часу, пакуль чалавек не навучыцца на ёй гаварыць. Але рад агульнавядомых фактаў супярэчыць гэтаму. Дзеці звычайна пачынаюць разумець мову раней, чым навучацца гаварыць. Вядома таксама пасіўнае валоданне другой мовай, якое заключаецца ў тым, што чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць або гаворыць вельмі дрэнна. Паколькі ўсё гэта супярэчыць маторнай тэорыі, прыхільнікаў яе стала значна менш.

Прыхільнікі другой, сенсорнай, тэорыі² лічаць, што ў аснове ўспрымання гукаў ляжаць іх акустычныя прыкметы і ўвядзенне артыкуляцыйных элементаў ва ўспрыманне лішняе, паколькі існуюць заканамерныя суадносіны паміж артыкуляцыямі і

¹ Liberman A. M. Some results of research on speech perception // Journal of Acoust. Soc. Am., 1957, V. 29. P. 117—123.

² Fant G. Sound, features and Perception // Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences. Prague, 1967. P. 49—57.

акустычнымі якасцямі гукаў. Калі ўлічыць, што абедзве тэорыі лічаць зыходным момантам для ўспрымання акустыку гукаў, то перавод гукавой хвалі ў адпаведныя артыкуляцыі не дае нічога новага, апрача эканоміі памяці для фанетычных катэгорый: паводле сенсорнай тэорыі, неабходна памяць для захавання акустычных і артыкуляцыйных вобразаў, у той час як маторная тэорыя прадугледжвае захаванне толькі артыкуляцыйных вобразаў.

Перад сенсорнай тэорыяй ва ўсёй складанасці паўстае праблема звязвання мноства гукаў з шырокай варыятыўнасцю да значна меншай колькасці гукавых вобразаў. Першапачаткова дапускалася, што, нягледзячы на варыятыўнасць, група гукаў, якія суадносяцца з адной фанемай, захоўвае пэўныя ўласцівасці, што складаюць інварыянт фанемы. Аднак шматгадовыя пошукі інварыянтных рыс не прывялі да поспеху. Прасцей і больш верагодна тлумачыцца звязанне мноства гукавых варыянтаў да параўнальна невялікай колькасці фанем на аснове агульнай уласцівасці ўспрымання — яго катэгарыяльнасці, якая заключаецца ў тым, што на аснове некаторых характэрных рыс рада гукаў іх адносяць да пэўнай гукавой катэгорыі, нягледзячы на тое, што яны могуць істотна адрознівацца ўнутры гэтага рада.

Іменна катэгарыяльнасць забяспечвае магчымасць успрымання асобных фанетычных элементаў у тых выпадках, калі ў моўнай плыні прадстаўлена няпоўная фанетычная інфармацыя аб іх або гэта інфармацыя змяняецца ў такой ступені, што немагчыма выявіць якія-небудзь інварыянтныя прыкметы. Аднасенне таго або іншага гука да пэўнай катэгорыі, такім чынам, заключаецца як у пошуку прыкмет, характэрных для гукавой катэгорыі, так і ў ацэнцы імавернасці паяўлення гэтай катэгорыі на аснове ўліку самай рознай нефанетычнай інфар-

мацыі. Якое нязначнае месца ў гэтым працэсе могуць займаць прыкметы катэгорыі, можна паказаць на шматлікіх прыкладах. Слова з адсутнасцю адной літары *заб...ць* лёгка ўзнаўляецца ў кантэксце *З ружжа можна заб...ць каня* як *забіць*, у той час як у кантэксце *Гэта нельга заб...ць* як *забыць*.

Сувязь паміж артыкуляцыйнымі і акустычнымі параметрамі з пункту погляду сенсорнай тэорыі захоўваецца, хоць яна не выступае так відавочна, як у маторнай. Сапраўды, па абедзвюх тэорыях пачатковым этапам успрымання з'яўляецца ўздзеянне акустычнай хвалі на орган слыху. Акустычная хваля, акрамя інфармацыі аб дзеяннях органаў мовы пры моваўтварэнні, утрымлівае і інфармацыю аб асяроддзі (пабочныя шумы). Аднак інфармацыя аб асяроддзі не можа быць выкарыстана для распазнавання выказвання, таму далейшай апрацоўцы можа быць падвергнута толькі інфармацыя аб моваўтварэнні. І хоць, згодна з сенсорнай тэорыяй, гэта інфармацыя на ўсіх этапах захоўваецца ў акустычнай форме, яна заўсёды можа быць пераўтворана ў артыкуляцыйную.

Суадноснасць і магчымасць пераўтварэння адной формы інфармацыі ў іншую і абумоўлівае той жыццёва відавочны факт, што дзіця спачатку навучаецца слухаць, а пасля гаварыць. Аднак тугавухія людзі досыць часта ў выніку спецыяльнай трэніроўкі добра распазнаюць вусную мову па артыкуляцыі, і гэта зрокавае ўспрыманне артыкуляцыі бывае настолькі паспяховым, што суб'яднік з цяжкасцю верыць, што гаворыць з хворым чалавекам.

Такім чынам, якая тэорыя ўспрымання мовы ні аказалася б справядлівай, артыкуляцыйныя і акустычныя ўласцівасці гукаў непарыўна звязаны паміж сабой. Пры гэтым у людзей з нармальным слыхам зрокавая інфармацыя аб рухах органаў мовы з'яўляецца дадатковай, як

і ў выпадках, калі глухата наступае пасля таго, як чалавек авалодаў мовай. Несумненна, іменна слыхавая сістэма з'яўляецца вядучай ва ўспрыманні мовы. Як было паказана вышэй, у акустыцы сігналу не можа быць нічога звыш таго, што абумоўлена рухамі артыкуляцыйных органаў. Ва ўспрыманні ж у сувязі з яго

катэгарыяльнасцю можа паяўляцца інфармацыя аб гуках, якой няма ні ў акустыцы, ні ў артыкуляцыі. Таму суадносіны паміж фізічным бокам моўнага сігналу і адзінкамі ўспрымання аказваюцца вельмі складанымі, і навука да гэтага часу далёка не ўсё ведае пра іх.

§ 3.2. СЛЫХАВЫ АПАРАТ

Успрыманне мовы ажыццяўляецца з дапамогай слыхавой сістэмы, якая складаецца з перыферыйнай і цэнтральнай частак, а таксама нервовых шляхоў, якія звязваюць абедзве гэтыя часткі. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў паказалі, што апрацоўка інфармацыі аб гуках мовы адбываецца ў левым паўшар'і, у той час як заінтанацыйную інфармацыю адказвае правае.

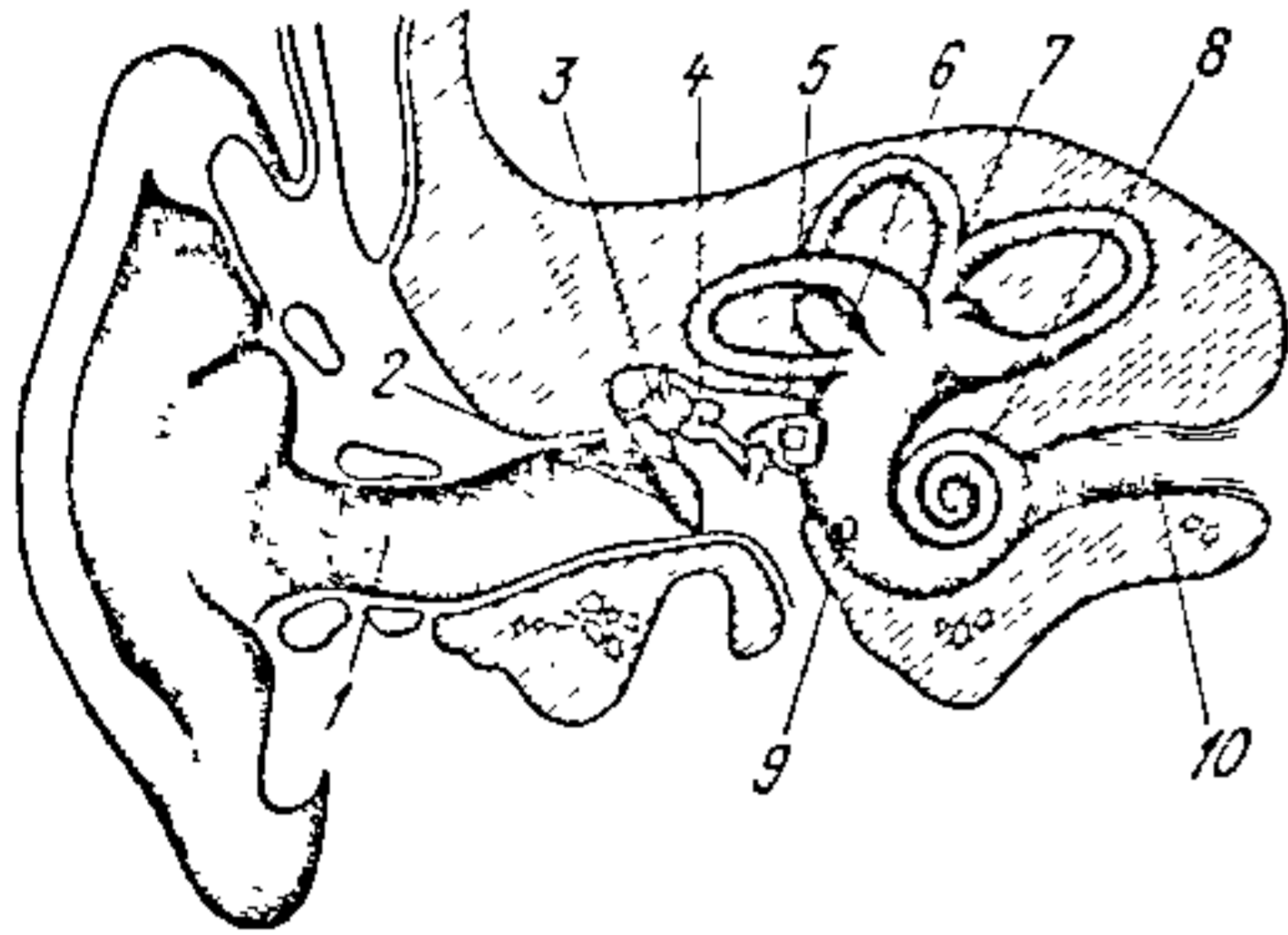
Важнейшую ролю ва ўспрыманні гукавой мовы адыгрывае перыферычная частка слыхавой сістэмы — вуха, якое складаецца з трох частак: вонкавага, сярэдняга і ўнутранага (рыс. 61). *Вонкавае вуха* — гэта вушная ракавіна і слыхавы праход, які заканчваецца тонкай мембранай — барабаннай перапонкай, што мае від конуса, павернутага сваёй вяршыняй да сярэдняга вуха. *Сярэдняе вуха* ўяўляе сабой поласць, запоўненую паветрам, у якой знаходзяцца тры костачкі: малаточак, накавальня і стрэмечка. Малаточак прымацаваны адным канцом да барабаннай перапонкі, а другім датыкаецца да накавальні, якая пры дапамозе звязкі злучана са стрэмечкам. Другім канцом стрэмечка ўваходзіць у авальнае акно, да якога яно прымацавана кругавой звязкай. Сярэдняе вуха звязана каналам (еўстахіевай трубой) з насаглоткай, дзякуючы чаму барабанная перапонка не рэагуе на павольнае змяненне ціску акаляючага паветра.

Важнейшай часткай *унутранага вуха* з пункту погляду ўспрымання мовы з'яўляецца ўлітка — косны ка-

нал нахштальт смаўжа, запоўнены салявым растварам. Улітка пачынаецца авальным акном, прыкрытым мембранай, якая прыводзіцца ў рух стрэмечкам пры змяненні знешняга ціску. Паколькі раствор, які запаўняе ўлітку, не сціскаецца, для змяншэння ціску маецца другая адтуліна, закрытая тонкай мембранай, — круглае акно. Унутры ўліткі знаходзяцца дзве мембраны, якія падоўжна дзеляць яе на тры вузкія хады, кожны з якіх запоўнены вадкасцю. Для ўспрымання гукаў значэнне мае толькі асноўная мембрана, якая цягнецца ад пачатку ўліткі амаль да самага яе канца, даўжыняй 3,5 см, а шырыня яе ўзрастае ад авальнага акна да вяршыні. На мембране — размешчаны валасковыя клеткі (частка складанай структуры — корцісва органа). Такіх валасковых клетак налічваецца прыблізна 25—30 тыс. Яны ўтвараюць два слаі, раздзеленыя дугой. Клеткі, якія знаходзяцца з боку дугі, бліжэйшага да знешняга боку ўліткі, называюцца знешнімі, а тыя, якія знаходзяцца па другі бок дугі, называюцца ўнутранымі. Колькасць знешніх валасковых клетак перавышае 20 тыс., і на кожнай з іх можа быць да сотні валаскоў. Унутраных валасковых клетак усяго каля 3,5 тыс.

Змяненні знешняга ціску праз ваганні барабаннай перапонкі з дапамогай костачак сярэдняга вуха перадаюцца на авальную мембрану, якая ў сваю чаргу аказвае пераменны ціск на вадкасць, што знаходзіцца

ца над асноўнай мембранай. Ён вельмі хутка (за некалькі мільён-ных долей секунды) распаўсюджваецца па ўсёй даўжыні мембраны і прымушае яе вагацца. Гэта ваганне пачынаецца каля авальнага акна і наступова рухаецца да вяршыні ўліткі. Паколькі мембрана вузейшая

Рыс. 61. Будова вуха: 1 — вушны канал, 2 — барабанная перапонка, 3 — малаточак, 4 — пакавальня, 5 — стрэмецка, 6 — мембрана, 7 — корціеў орган, 8 — улітка, 9 — асноўная мембрана, 10 — слыхавы нерв

напачатку і пругкасць яе ўзрастае да вяршыні, амплітуда па меры аддалення ад круглага акна павялічваецца. Пункт на мембране, у якім ваганне дасягае максімальнага памеру, залежыць ад частаты гука. Для гукаў высокай частаты максімальны зрух асноўнай мембраны назіраецца каля авальнага акна, для самых нізкіх ён перамяшчаецца аж да вяршыні і там дасягае найбольшай амплітуды. Гэта азначае, што розныя гукавыя частоты пераўтвараюцца ў зрухі асноўнай мембраны ў розных яе месцах, што і дазваляе сцвярджаць, што вуха як бы праводзіць спектральны аналіз гукавога сігналу. Пры руху асноўнай мембраны знешнія валасковыя клеткі дэфармуюцца значна больш, чым унутраныя, што выклікае актыўнасць звязаных з імі нервовых валокнаў, у якіх узнікаюць электрычныя імпульсы, што распаўсюджваюцца затым па слыхавым нерве.

Такім чынам, вуха выконвае сваю асноўную ролю — пераўтварае

ваганні паветра ў электрычныя імпульсы і робіць даступным далейшы аналіз гукаў нервовай сістэмай. З яго ўласцівасцямі як аналізатара і пераўтваральніка гукавой энергіі ў электрычную, безумоўна, цесна звязаны і імі абумоўлены ўласцівасці гукаў мовы.

Даследаванні паказалі, што магчымасці вуха чалавека досыць вялікія. Яно можа ўспрымаць гукі па частаце ад 20 до 20 000 Гц, па амплітудзе — ад 0 да 125 дБ. Пры параўнанні гукаў у паласе найбольшай адчувальнасці (1000—3000 Гц) вуха ўспрымае іх як розныя, калі яны адрозніваюцца па частаце ўсяго на 20 Гц, а па амплітудзе — на 0,5 дБ. Падлічана, што чалавек можа адрозніваць да 350 тыс. гукаў.

У працэсе ўспрымання мов чалавеку не так часта прыходзіцца адрозніваць і параўноўваць гукі, за выключэннем дыферэнцыяцыі суседніх па часу сегментаў. У астатнім пры слуханні адбываецца працэс атаясамлівання, або распазнавання, гукаў, які прадугледжвае наяўнасць у памяці слыхавых вобразаў. Таму ўспрыманне павінна абапірацца на здольнасць запамінаць гукі, але яна ў чалавека значна меншая, чым здольнасць адрозніваць іх пры параўнанні. Шматлікія эксперыменты паказалі, што запомніць і распазнаць чалавек можа не больш чым 7 ± 2 гукавыя катэгорыі.

Паколькі пры атаясамліванні чалавек можа запомніць і распазнаць значна менш гукаў, чым фанем, у большасці моў свету, а пры параўнанні адрознівае значна большую колькасць гукаў, чым фанем, у любой мове свету, узнікае пытанне, якім чынам працуе механізм успрымання.

У выніку эксперыментаў устаноўлена, што чалавек адносіць да адной фанемнай катэгорыі вялікую колькасць гукаў, не заўважаючы розніцы паміж імі. Калі гук можа быць аднесены і да суседняй фанем-

най катэгорыі, г. зн. знаходзіцца на фанемнай мяжы, то абдываецца абвастрэнне слыху. Калі розніца паміж гэтым і іншымі гукамі такая ж або нават меншая, чым розніца паміж гукамі, якія належаць данай фанемнай катэгорыі, то на фанемнай мяжы яна ўлаўліваецца слыхам, у той час як унутры фанемнай катэгорыі на такую ж розніцу чалавек не рэагуе.

Дзякуючы абвастрэнню на фанемных межах слых павялічвае сваю магчымасць атаясамлівання гукавых адзінак. Адносна ўзнікнення гэтай асаблівасці ёсць два верагодныя тлумачэнні. Паводле аднаго з іх, спачатку ўсе гукі былі аднолькава рознымі, а ў працэсе засваення мовы некаторыя з іх больш ясна дыферэнцыраваліся. Чалавек навучаецца не звяртаць увагі на адрозненні, якія не маюць значэння для камунікацыі. З'яву аб'яднання першапачаткова розных гукаў у адну катэгорыю назвалі *набытым падобенствам*. Другое тлумачэнне зыходзіць з таго, што спачатку ўсе гукі з'яўляюцца аднолькава цяжкімі для адрознення, слаба дыферэнцыраванымі. У далейшым чалавек набывае здольнасць больш рэзка адрозніваць некаторыя з іх у тых выпадках, калі гэта важна для разумення (на фанемных межах). З'яву размежавання першапачаткова падобных гукаў можна назваць *набытым размежаваннем*.

Сучасны стан эксперыментальнай фанетыкі не дае падстаў аддаць перавагу якому-небудзь з гэтых тлумачэнняў. Тым не менш з чыста лінгвістычнага пункту погляду відавочна, што ў любым выпадку чалавек навучаецца выяўляць фанемныя межы ў працэсе засваення мовы, бо гэтыя межы не аднолькавыя для розных моў нават пры наяўнасці ў іх сходных гукавых катэгорый. Паколькі гукі ў слове спалучаюцца не адвольна, а на аснове пэўных заканамернасцей, то распазнаванне гукавых элементаў значна аблягчаецца

ца, бо адзін распазнаны элемент дапамагае здагадацца, якімі могуць быць іншыя. Такім чынам, абвастрэнне слыху толькі на фанемных межах і заканамернасці гукавой будовы слова дазваляюць чалавеку справіцца з высокай варыятыўнасцю гукаў.

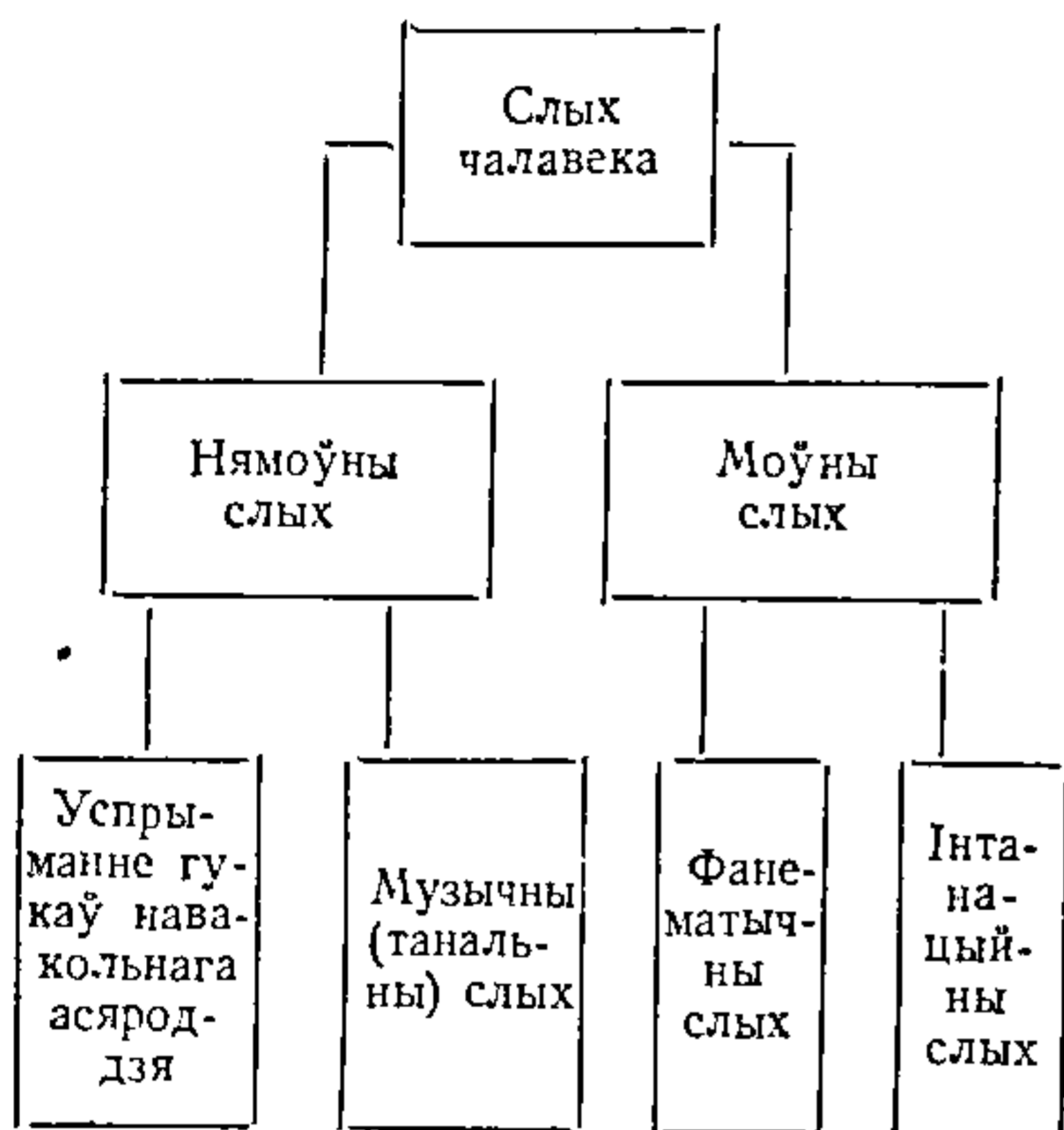
Гукі мовы — гэта не стацыянарныя нязменныя фізічныя з'явы. Яны змяняюцца, часта такім чынам, што нельга знайсці нават невялікія пастаянныя ўчасткі, аднак ва ўспрыманні мы гэтага не заўважаем. Таму відавочна, што ў працэсе ўспрымання гукавой абалонкі мовы дзейнічаюць пэўныя механізмы, якія дазваляюць чалавеку на аснове зменных фізічных параметраў ствараць цэласны гукавы вобраз. Безумоўна, тут важную ролю адыгрывае маскіроўка, якая заключаецца ў тым, што папярэднія або наступныя акустычныя элементы перастаюць заўважацца як нешта асобнае, калі яны адрозніваюцца ад якога-небудзь іншага элемента па сваіх фізічных уласцівасцях. У далейшым пры разглядзе асобных катэгорый гукаў і будзе паказана, якім чынам абдываецца фарміраванне цэласных гукавых вобразаў на аснове акустычных сегментаў, з якіх складаецца моўная плынь.

Разгледзім агульныя звесткі аб працэсе ўспрымання мовы. Слышачая сістэма чалавека можа ўспрымаць шырокі спектр гукаў. Апрача гукаў мовы, гэта і гукі розных з'яў прыроды, машын і механізмаў, музычных інструментаў, галасы жывёл. Успрыманне вуснай мовы характарызуецца тым, што пры ўздзеянні гукавых хваль слухач распазнае сэнс пачутага.

У адпаведнасці з рознымі выпадкамі ўспрымання слых падзяляюць на нямоўны і моўны (рыс. 62). Моўны слых звычайна называюць фанетычным у процілегласць музычнаму.

Нямоўны слых забяспечвае ўспрыманне розных гукаў. навакольна-

га асяроддзя чалавека, а таксама музычных гукаў. З узростам слыхавая адчувальнасць звычайна пагаршаецца. Але можа наглядацца і адваротная з'ява, калі, напрыклад, прафесійны слых ад шматгадовых заняткаў музыкай ці ў фанетыста, лагапеда становіцца з цягам часу

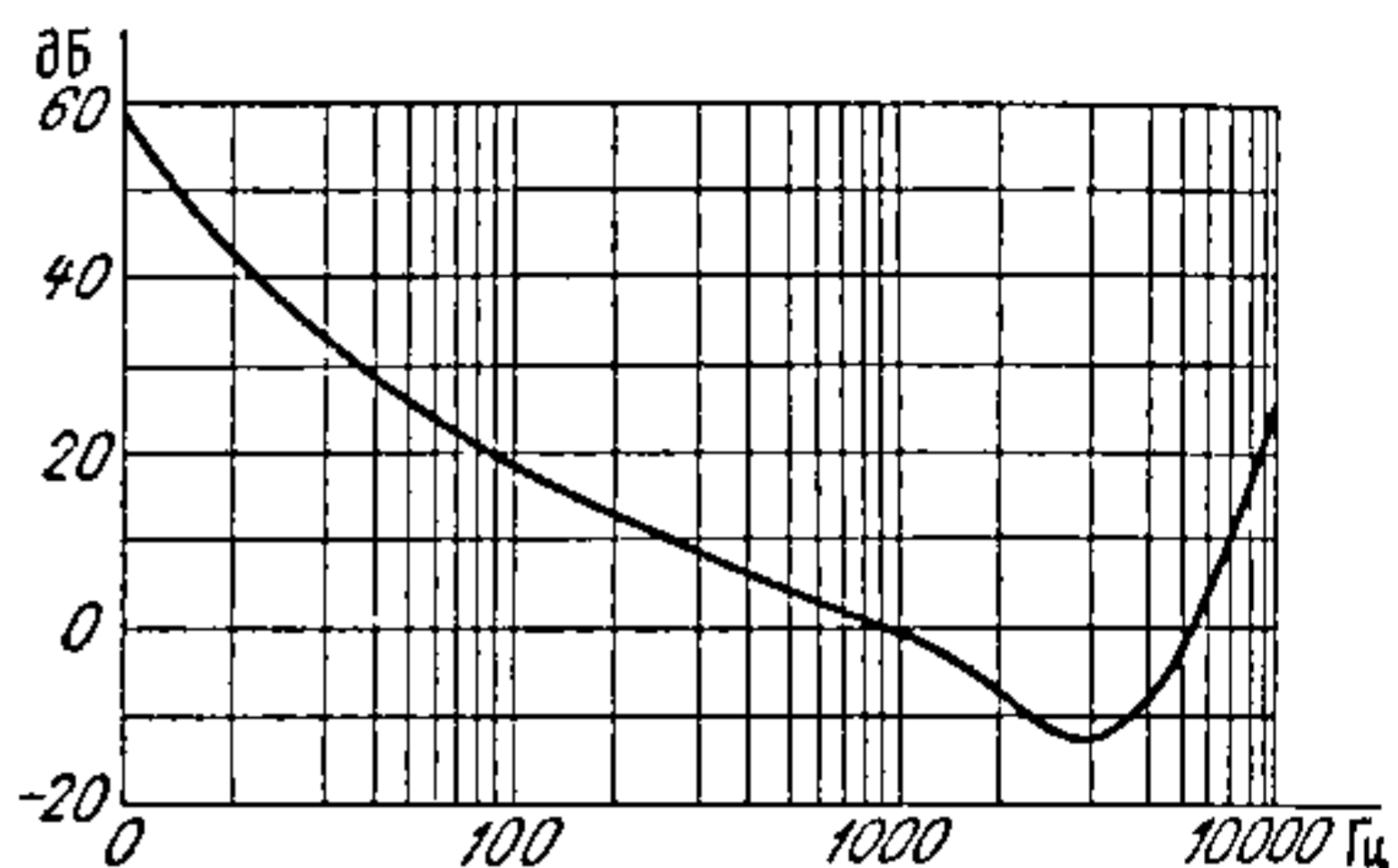

Рыс. 62. Віды слыху

больш вострым, чым быў у дзяцінстве. Высветлена, што ў чалавека слых найбольш адчувальны да гукаў з частатой 2000 Гц. Чым больш адрозніваецца частата гука ад гэтай частаты, тым менш адчувальная да яе наша слыхавая сістэма. Даследчыкі знайшлі характарыстыку абсалютнай слыхавой адчувальнасці дарослага чалавека на розных частотах, вастрыня слыху якога прызнаецца нармальнай, не парушанай захворваннем (рыс. 63).

Моўны слых складаецца з *фанематычнага* слыху і *інтанацыйнага*. Фанематычны слых, як гаворыць яго назва, звязаны з успрыманням фа-

нем. У гэтым выпадку галоўную ўвагу слухач звяртае на тэмбр успрымальных гукаў, таму фанематычны слых па-іншаму яшчэ называюць тэмбравым слыхам. У адрозненне ад яго інтанацыйны слых суадносяць з успрыманням інтанацыі, рытмікі і тэмпу мовы. Эксперыментальныя

Рыс. 63. Крывая вастрыні слыху на розных частотах

даследаванні паказваюць, што ў чалавека, які разумее на слых акрамя роднай яшчэ іншую блізкароднасную мову, фарміруецца побач з асноўнай яшчэ і другасная сістэма фанематычнага і інтанацыйнага слыху для ўспрымання іншай мовы³. Гэта азначае, што фанематычны слых у носьбіта кожнай мовы мае сваю спецыфіку. У чалавека-білінгва фанематычны слых адной мовы можа станоўча ці адмоўна ўплываць на фанематычны слых другой мовы ў залежнасці ад таго, наколькі аднолькавыя ці розныя перцептыўныя характарыстыкі ў гукавых эталонаў гэтых моў⁴.

³ Велитченко Л. К. Развитие иноязычного речевого слуха у взрослых при овладении языком: Автореф. ... канд. психол. наук. Киев, 1981. 20 с.

⁴ Джапаридзе З. Н. Перцептивная фонетика. Тбилиси, 1985. С. 15; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979. С. 105.

§ 3.3. МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ УСПРЫМАННЯ

Даследаванне ўспрымання гукавой матэрыі мовы павінна адказаць на пытанне: якім чынам чалавек на аснове акустычных сегментаў фар-

міруе ўспрымаемыя адзінкі — гукі. Калі да гэтага часу мы ўжывалі тэрмін «гук» як пэўную акустычную (ваганні паветра) або артыкуля-

цыйную (сукупнасць рухаў органаў мовы, ад якіх утвараецца ваганне паветра) з'яву, то з гэтага моманту гутарка будзе ісці аб псіхічнай перапрацоўцы гэтых фізічных з'яў, у выніку якой і ўзнікае элемент нашай свядомасці — гук мовы. Звычайна гэты псіхічны элемент і маюць на ўвазе, калі гавораць пра гукі мовы. Аднак, на жаль, у фанетычнай літаратуры да гэтага часу існуе блытаніна паміж гукам як фізічнай з'явай і тым гукам, пра які зараз ідзе гутарка. Як ужо было паказана вышэй, гуку мовы няма прамых адпаведнікаў ні ў акустыцы, ні на артыкуляцыйным узроўні. Паняцце аб ім фарміруецца ў свядомасці на аснове ўспрымання гукавой хвалі.

Паколькі гук мовы — паняцце свядомасці, у яго няма фізічных уласцівасцей, якія можна было б выявіць органамі пачуццяў. Але вылучэнне гукаў не выклікае асаблівых цяжкасцей, бо кожны носьбіт мовы валодае імі і, як толькі ўсвядоміць, што патрабуецца, можа вылучыць іх, як гэта, напрыклад, робяць вучні ў першым класе пад кіраўніцтвам настаўніка, раскладаючы словы на склады і на гукі. Чалавецтва ўсвядоміла існаванне гукаў мовы як псіхічных рэальнасцей вельмі даўно, дзякуючы чаму і стала магчымым літарнае пісьмо. Паколькі гук як псіхічную рэальнасць носьбіт мовы можа лёгка пераўтварыць з дапамогай органаў маўлення ў рэальнасць фізічную, літары і з'яўляюцца адпаведнікамі іменна гэтых псіхічных элементаў.

Толькі пасля таго як была высветлена ўся складанасць акустычнай і артыкуляцыйнай карцін мовы, узнікла пытанне, якім чынам на іх аснове фарміруюцца гукі мовы. Каб адказаць на яго, неабходна выявіць, як рэагуе чалавек на тую або іншую гукавую хвалю. Пакуль немагчыма прасачыць, якія працэсы адбываюцца ў нервовай сістэме чалавека пры ўспрыманні мовы, і таму адзіным шляхам для вывучэння слыху зараз

з'яўляецца аналіз паказанняў чалавека, які ўспрымае спецыяльна падрыхтаваныя даследчыкам элементы мовы: сказы, словы, склады, акустычныя сегменты або іх часткі. У сувязі з гэтым і стаў шырока прымяняцца ў фанетыцы метады эксперымента. Звычайна эксперыментатар прапануе носьбітам мовы паслухаць які-небудзь участак з моўнай плыні ў магнітафонным запісе, затым у залежнасці ад задачы даследавання змяняе гэты ўчастак або падбірае іншы і зноў прапануе паслухаць. Розніца ў ацэнцы гэтых участкаў фіксуецца даследчыкам, і на аснове вынікаў такога праслухоўвання здабываюцца звесткі аб успрыманні вуснай мовы.

Неабходнай умовай атрымання карысных вынікаў такога даследавання з'яўляецца веданне фізічных уласцівасцей адрэзкаў гучання, якія прад'яўляюцца для праслухоўвання. Вось чаму эксперыменты па ўспрыманню мовы нельга праводзіць без фізічных вымяральных прыстасаванняў, пра якія гаварылася вышэй (асцылографы, спектрографы, вымяральнікі часу). Толькі яны дазваляюць выявіць, на якія фізічна розныя акустычныя элементы носьбіты мовы рэагуюць аднолькава, а на якія — па-рознаму.

Пакажам на прыкладзе, як адбываецца эксперымент. Важнейшым пытаннем успрымання мовы з'яўляецца пытанне аб тым, як аналізуе вусную мову яе носьбіт пры слуханні. Можна дапусціць, што пры гэтым чалавек раскладае словы на гукі, склады або цалкам успрымае ўсё слова і толькі пры неабходнасці робіць больш дробны аналіз. Для выяўлення гэтага рознымі даследчыкамі былі праведзены эксперыменты па хуткаму паўтарэнню пачутага. Прад'яўляліся склады, у састаў якіх уваходзілі зычны і галосны: [ка], [пы], [лу] і г. д. Пры гэтым дапускалася, што калі чалавек успрымае мову па складах, то ён не зможа пачаць правільна паў-

тараць пачуае да таго часу, пакуль не пачуе ўвесь склад. У сувязі з гэтым дапушчэннем у эксперыменце фіксаваўся час гучання складоў і час пачатку імітацыі. Было выяўлена, што пачатак правільнай імітацыі звычайна назіраецца значна раней, чым слухач праслухае галосны. Таму відавочна, што ў гэтым выпадку адбываецца ўспрыманне па гуках. Аднак у аналагічных эксперыментах іншымі даследчыкамі было паказана, што ў якасці адзінак успрымання выступаюць склады і нават у некаторых выпадках словы.

Такім чынам, эксперыменты як быццам даюць неадназначныя вынікі. Але паколькі ў іх дакладнасці не прыходзіцца сумнявацца, то застаецца дапусціць, што адзінка ўспрымання вуснай мовы не з'яўляецца пастаяннай: у адных выпадках праводзіцца аналіз па гуках, у іншых — па складах ці нават па цэлых словах. Такая зменлівасць тлумачыцца тым, што пры ўспрыманні выкарыстоўваецца не толькі інфармацыя аб фізічных якасцях гукавой хвалі, але і кантэкст, і сэнс выказвання, і пэўныя заканамернасці ў спалучальнасці гукаў. Пры ўспрыманні складоў адсутнічае якая-небудзь іншая інфармацыя, акрамя інфармацыі аб фізічных уласцівасцях гукавой хвалі, таму неабходны аналіз па гуках. Пры ўспрыманні больш буйных моўных адзінак павялічваецца колькасць нефізічнай інфармацыі, і чалавеку ўжо няма патрэбы праводзіць аналіз па гуках. Аднак заўсёды павінна існаваць магчымасць звярнуцца і да гукавога аналізу. І сапраўды, часта бывае так, што нейкае слова слухач не зразумеў, але яно захоўваецца ў яго памяці. Праслухаўшы нейкі новы кавалак вуснай мовы, ён раптам дакладна ўспамінае, што раней прагучала іменна такое слова, а не іншае.

Паколькі гукавы аналіз пры ўспрыманні з'яўляецца базавым, асноўным, а ўсе іншыя ўзнікаюць толькі пры пэўных умовах. найбольш

шую цікавасць і ўяўляе фарміраванне гукавых вобразаў.

Для дэталёвай ацэнкі вастрыні слыху асобнага чалавека існуе некалькі метадаў колькаснага вымярэння характарыстык яго слыхавой сістэмы. Гэтыя метады дазваляюць ацэньваць розныя віды слыху. Найбольш вядомыя сярод такіх метадаў танальная аўдыяметрыя, моўная аўдыяметрыя, мнагамернае шкаліраванне, вызначэнне разборлівасці мовы. У галіне эксперыментальнай фанетыкі ў сучасны момант выкарыстоўваюцца ўсе пералічаныя метадыкі, у той час як пры правядзенні лагапедычнай і медыцынскай экспертызы выкарыстоўваюцца галоўным чынам танальная і моўная аўдыяметрыя. Танальная аўдыяметрыя дазваляе колькасна ацэньваць вастрыню танальнага слыху індывіда, а моўная аўдыяметрыя — вастрыню фанематычнага моўнага слыху.

Пры *танальнай аўдыяметрыі* ў якасці стымулаў, якія падаюцца для праслухоўвання чалавеку, выкарыстоўваюцца чыстыя гукі адной частаты з дыскрэтнай зменай гэтай частаты ў прамежку ад 100 да 10 000 Гц. Тэставыя гукі падаюцца чалавеку для праслухоўвання праз адзін тэлефонны навушнік. У выніку маецца магчымасць даследаваць слых маўральна: знаходзіць шляхам вышэй апісаных выпрабаванняў аўдыяграму спачатку для аднаго вуха, затым для другога.

Акрамя вызначэння абсалютнага парога слыхавога адчування чалавека танальная аўдыяметрыя дае магчымасць вымяраць дыферэнцыяльны парог слыху на рознай частаце. Пад дыферэнцыяльным слыхам разумеюць здольнасць чалавека адрозніваць гукі адзін ад аднаго па частаце, амплітудзе ці даўжыні, калі яны праслухоўваюцца неўзабаве адзін за другім. Магчымасці такога адрознівання гукаў чалавекам вельмі вялікія. Пры параўнанні танальных гукаў у паласе найбольшай адчувальнасці вуха ўспрымае іх як

розныя, калі гукі адрозніваюцца па частаце ўсяго на некалькі герц. Як і абсалютны слых, дыферэнцыяльная слыхавая адчувальнасць можа змяняцца ў індывіда не толькі з узростам, але і пад уздзеяннем прафесійных яго заняткаў фанетычнай, лагапедычнай ці іншай аўдытарскай практыкай, заняткаў музыкай.

Моўная аўдыяметрыя заснавана на пасылцы слухачу не танальных, а моўных сігналаў, часцей за ўсё слоў⁵. Даследуемы чалавек павінен кожнае пачуе слова паўтарыць. Правільнае паўтарэнне прагучаўшага слова з'яўляецца больш надзейнай гарантыяй таго, што слых чалавека знаходзіцца ў норме. Ёсць некалькі разнавіднасцей моўнай аўдыяметрыі. Так, распрацавана метадыка даследавання слыху шэптавай мовай, артыкуляцыйнымі табліцамі складоў, пазбаўленых сэнсавага значэння, табліцамі многа-складовых слоў з ахопам усіх зычных і галосных фанем мовы.

Пры характарыстыцы ўспрымання вуснай мовы вызначаюцца дзве інтэгральныя яе характарыстыкі: *разборлівасць* і *натуральнасць* гучання мовы. Лічыцца, што вуснае паведамленне гучыць для слухача неразборліва, калі ён не можа паўтарыць гэта паведамленне наогул ці паўтарае яго з памылкамі. Моўны сігнал становіцца неразборлівым для слухача па аб'ектыўных і па суб'ектыўных прычынах. Да аб'ектыўных прычын адносяцца скажэнні акустычных характарыстык сігналу, якія ўзнікаюць у канале перадачы сігнала да слухача.

Да суб'ектыўных прычын паніжэння разборлівасці мовы адносяць дзве прычыны: зніжэнне вастрыні слыху чалавека і недастатковы ўзровень валодання мовай. У гэтых выпадках фанетычны слых чалавека выклікае неразборлівасць гучання мовы. Доследы з носьбітамі бела-

рускай мовы паказваюць, што пры агульным паніжэнні яе разборлівасці надзейнасць успрымання інтанацыі і рытму аказваецца больш устойлівай у параўнанні з надзейнасцю распазнавання фанемнага саставу мовы⁶.

Пры вымярэнні разборлівасці мовы істотнае значэнне маюць не толькі характарыстыкі акустычнага сігналу, але і тып моўных адзінак, якія слухач павінен паўтараць. У залежнасці ад таго, гукі, склады, словы ці фразы прад'яўляюцца чалавеку для паўтарэння, слухач выкарыстоўвае розны ўзровень моўнага вопыту і нефанетычнай інфармацыі для распазнавання пачутага акустычнага сігналу. Адносна малы аб'ём свайго моўнага вопыту слухач выкарыстоўвае, калі яму прад'яўляюцца асобныя гукі ці склады, якія самі па сабе не нясуць сэнсу. Разборлівасць жа слоў і фраз залежыць не толькі ад якаснай перадачы іх фанетычных характарыстык, але і ад агульнага моўнага вопыту носьбіта мовы. Мерай разборлівасці прынята лічыць велічыню, якая вызначаецца адносінамі колькасці правільна прынятых моўных элементаў (гукаў, складоў, слоў або фраз) да адносна вялікай агульнай колькасці такіх перададзеных элементаў. Звычайна яе выражаюць у працэнтах⁷.

Найменшым працэнтам разборлівасці характарызуецца пафанемная разборлівасць ці, іншымі словамі, разборлівасць сегментаваных з моўнай плыні і прад'яўленых ізалявана розных гукаў — зычных і галосных. Арганізацыя праслухоўвання ізаляваных галосных і вымярэнне пафанемнай іх разборлівасці цяжкасцей не складае. Аднак некаторыя

⁶ Выгонная Л. Ц. Характар памылковых адказаў пры слыхавой ідэнтыфікацыі ізаляваных слоў // Беларуская лінгвістыка. 1976. Вып. 10. С. 25—31.

⁷ Покровский Н. Б. Разборчивость речи в различных акустических условиях и основы методики ее расчета // Восприятие звуковых сигналов в различных акустических условиях. М., 1956. С. 57—68.

⁵ Штери А. С. Артикуляционные таблицы. Л., 1984.

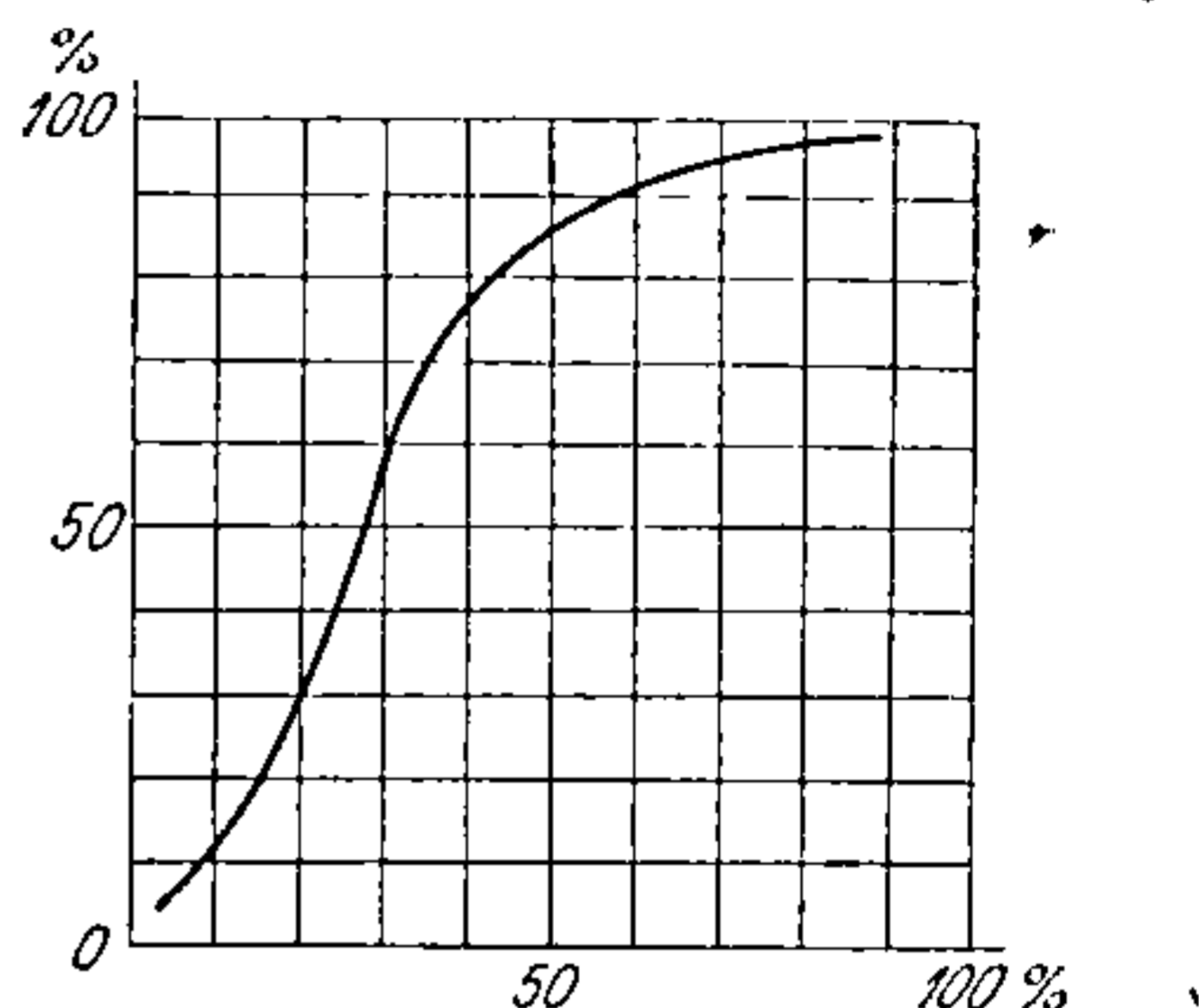
беларускія зычныя, у прыватнасці выбухныя [б], [п], [д], [т], [к], нельга прад'яўляць для праслухоўвання ізалявана для ацэнкі іх разборлівасці, бо яны, сегментаваныя з плыні, не ўспрымаюцца наогул як гукі мовы. Санорныя [м], [н], [л], [ў], [в], [р], фрыкатыўныя [ш], [с], [х], [ф] гукі пры ізаляваным праслухоўванні ўспрымаюцца адэкватна. Працэнт разборлівасці галосных гукаў у націскных складах у сярэднім больш высокі, чым зычных. Аднак наогул пафанемная разборлівасць беларускай мовы невялікая і рэзка змяншаецца пры павелічэнні ўзроўню шуму. Больш высокім працэнтам вызначаецца складовая разборлівасць. Пры ўспрымання ізаляваных слоў беларускай мовы наглядаецца адносна высокі працэнт разборлівасці моўных адзінак: саміх слоў і тых фанем і складоў, якія іх утвараюць. Правільнае паўтарэнне слова чалавекам з'яўляецца сведчаннем таго, што ён успрыняў яго фанетычную форму і сэнс адэкватна.

Колькасныя вымярэнні паслоўнай разборлівасці беларускай мовы цікавыя абсалютнай велічынёй працэнта гэтай разборлівасці пры розных умовах успрымання адных і тых жа тэставых табліц (пры ўспрымання ў шуме рознай інтэнсіўнасці). Аднак не менш цікавымі з'яўляюцца звесткі аб тым, як колькасна суадносяцца паміж сабою паслоўная і складовая разборлівасць. Такая залежнасць паслоўнай разборлівасці беларускай мовы ад складовай разборлівасці падаецца на рыс. 64. Дыяграма сведчыць аб тым, што ў сярэднім працэнт паслоўнай разборлівасці мовы з'яўляецца больш высокім у параўнанні са складовай разборлівасцю.

Яшчэ большай з'яўляецца разборлівасць беларускай мовы на ўзроўні ўспрымання асобных фраз. Вымярэнне фразовай разборлівасці дазваляе ацаніць і параўнаць надзейнасць успрымання фраз з рознымі сінтаксічнымі структурамі з

апавадальнай, клічнай ці запытальнай інтанацыяй, з розным парадкам слоў.

Для ацэнкі якасці гучання вуснай мовы, акрамя яе разборлівасці, выкарыстоўваецца слыхавое вымярэнне натуральнасці гучання мовы⁸. У паняцце «натуральнае — ненату-

Рыс. 64. Залежнасць слоўнай разборлівасці беларускай мовы ад складовай разборлівасці (атрымана на матэрыяле 45 слоў і 150 складоў). Па гарызанталі — працэнт складовай разборлівасці, па вертыкалі — працэнт слоўнай разборлівасці

ральнае гучанне мовы» ўключаюцца розныя слыхавыя ацэнкі якасці мовы, якія адлюстроўваюць скажэнні яе пры розных захворваннях, пры наяўнасці ў маўленні акцэнта іншай мовы, у прыватнасці замежнай. Аб натуральнасці мовы гавораць таксама ў дачыненні да моўных сігналаў, сінтэзаваных на ЭВМ⁹.

Натуральнасць гучання мовы не мае прамой сувязі з разборлівасцю. Зніжэнне разборлівасці слоў не абавязкова суправаджаецца памяншэннем натуральнасці іх гучання. Могуць наглядацца выпадкі, калі натуральнасць мовы паніжаецца пры адначасовым узрастанні разборлівасці яе гучання. Такая з'ява мае

⁸ Кузнецов В. Б., Фролов И. Г. Опыт оценки качества речевого сигнала // Материалы АРСО-12. Киев, 1982. С. 478.

⁹ Кузнецов В. Б., Фролов И. Г. Оценка качества синтезированной речи методом семантически противоположных пар // Тезисы АРСО-11. Ереван, 1980. С. 162.

месца тады, калі паведамленне з мэтай павелічэння надзейнасці яго ўспрымання вымаўляецца занадта выразна з ненатуральна яркавай артыкуляцыяй ненаціскных галосных і канчаткаў слоў. Да такой мовы падобна сінтэзаваная (машынная) мова, атрыманая шляхам пафанемнага сінтэзу.

У апошні час распрацавана метадка даследавання фанематычнага слыху носбіта мовы, якая атрымала назву «метад мнагамернага шкаліравання»¹⁰. Як вядома, чалавек можа ацэньваць на слых, у якой ступені адрозніваюцца па гучанню два гукі мовы, прад'яўленыя яму сумежна ў часе. Высветлілася, што розніцу ў гучанні ён можа ацэньваць колькасна ў балах. У выніку чалавек пры праслухоўванні прыпісвае розным парам гукаў (напрыклад, розным парам галосных) розныя велічыні «адлегласцей» паміж гукамі ў пары.

Калі разглядаць кожную такую бальную ацэнку асобна, то высвятляецца, што яна з'яўляецца адносна недакладнай, умоўнай і нерэгулярнай. Аднак у сукупнасці эксперымент па ацэнцы вялікай колькасці пар гукаў дае трывалыя і дакладныя звесткі аб фанематычным слыху чалавека. У прыватнасці, метад мнагамернага шкаліравання дазваляе вызначыць, колькі зычных і галосных псіхафанем складае перцэптыўную базу беларускай мовы. Акрамя таго, каштоўнымі з'яўляюцца звесткі аб ступені непадабенства псіхафанем ці, іншымі словамі, «перцэптыўнай адлегласці» паміж рознымі псіхафанемамі папарна, ацэненай у балах. Калі «адлегласць» паміж двума гукамі, ацэненая па мнагамернаму шкаліраванню, малая, то можна чакаць памылковых замен такіх

гукаў аднаго на другі наогул пры ўсіх іншых выпадках успрымання гэтых гукаў у складзе любога вуснага паведамлення. І наадварот, калі «адлегласць» у балах паміж гукамі прызнаецца вялікай, памылковых узаемазамен паміж імі быць не павінна.

Пры падрыхтоўцы эксперыменту па мнагамернаму шкаліраванню папярэдне рыхтуецца магнітафонная стужка з запісамі гукаў для прад'яўлення яе слухачу. Спачатку дыктар начытвае на магнітафон спіс слоў. Прадугледжваецца, каб усе словы былі вымаўлены дыктарам з прыкладна аднолькавай гучнасцю, аднолькавай вышыняй тону, у аднолькавым тэмпе. Галосныя гукі, неабходныя для эксперыменту, у абраных словах павінны быць націскнымі. Сегментацыя адрэзкаў гэтых гукаў са слоў выконваецца на спецыяльным прыборы (сегментатары), які дазваляе з дапамогай слыхавога і зрокавага кантролю выдзяляць са слова неабходны сегмент.

Калі даследуецца ступень адрознення папарна К гукаў, то для перцэптыўнага эксперыменту на магнітафонную стужку манціруецца запіс K^2 розных пар гукаў. Паўза паміж першым і другім гукам у пары выбіраецца невялікай (300 мс), каб слухачу лёгка было параўнаць іх гучанне. А паўза паміж парамі робіцца працяглай (4—5 с), каб слухач паспеў ацаніць у балах розніцу ў гучанні пачутых двух стымулаў і падрыхтавацца да праслухоўвання наступнай пары.

Ствараецца столькі розных пар, каб кожны з К гукаў аказаўся ў пары з кожным з астатніх. У пэўных парах кожны гук параўноўваецца сам з сабою. Гэтыя пары для слухача служаць узорам максімальнага падабенства гукаў. Для і-тага і j-тага гука ствараюцца дзве пары і—j і j—i, якія адрозніваюцца парадкам гукаў. У сукупнасці ўсе пары ўтвараюць табліцу або, інакш кажучы, матрыцу, у якой налічваецца К рад-

¹⁰ Терехина А. Ю. Многомерное шкалирование: Обзор // Автоматика и телемеханика. 1973. № 7. С. 25—40; Шепард Р. Н. Многомерное шкалирование и безразмерное представление различий // Психологический журнал. 1980. № 4. С. 72.

коў і К слупкоў элементаў. На скрыжаванні і-тага радка і j-тага слупка гэтай матрыцы знаходзіцца элемент, які ўяўляе сабой пару, створаную з і-тага і j-тага гукі. Усе K^2 пар гукі азначанай матрыцы прад'яўляюцца затым у выпадковым парадку паслядоўна носьбіту мовы для праслухоўвання. Яму даецца інструкцыя пільна праслухоўваць кожную пару гукі, суадносіць гукі адзін з другім па тэмбру гучання. І ў залежнасці ад таго, наколькі гукі ў пары далёкія па гучанню, слухач павінен ацаніць «адлегласць» паміж гукімі па пяцібальнай шкале. У пачатку для слыхавой адаптацыі перад эксперыментальнымі парамі падаецца запіс некалькіх дадатковых пар стымуляў. Эксперымент

праводзіцца з кожным чалавекам некалькі разоў.

У выніку правядзення па такой методыцы эксперыментаў з носьбітамі мовы атрымліваецца спачатку квадратная (памерам $K \times K$), а затым трохвугольная матрыца суб'ектыўных ацэнак адлегласцей паміж пэўнай катэгорыяй гукі. Матрыца такіх ацэнак дазваляе прааналізаваць тое, як далёка адзін ад аднаго размешчаны слыхавыя эталоны гукі ў перцэптыўнай прасторы носьбіта пэўнай мовы. Акрамя таго, спецыяльны фактарны аналіз атрыманай матрыцы дазваляе прыблізна выяўляць, па якіх прыкметах працае ў чалавека слыхавы аналіз гукі і якія суб'ектыўныя шкалы выкарыстоўваюцца пры гэтым.

§ 3.4. ХАРАКТАР УСПРЫМАННЯ ГАЛОСНЫХ ГУКАУ

Праслухоўванне асобных участкаў галосных сегментаў паказвае значную іх неаднароднасць. Найбольш аднароднымі бываюць у асобных пазіцыях толькі [y] і [i], якія ад пачатку да канца гучання практычна не змяняюць сваіх якасцей і ўспрымаюцца як адпаведныя галосныя. Нязначна змяняецца ўспрымання асобных участкаў ізалявана (без кантэксту) вымаўленых [a], [e], а ў некаторых выпадках і [o]. Пачатковы ўчастак нават ізалявана вымаўленага [ы] ўспрымаецца як [i], а канцавы — як [e].

Найбольш неаднародным па гучанню з'яўляецца [a] паміж зычнымі, дзе ён цалкам вызначаецца імі. Так, пасля губных зычных пачатак [a] набывае [o]-адценне, пасля цвёрдых зубных — [ы]-адценне, пасля мяккіх зычных — [i]-адценне. У той або іншай ступені назіраецца неаднароднасць і іншых галосных паміж зычнымі, прычым папярэднія зычныя аказваюць большы ўплыў на галосныя, чым наступныя.

У сувязі з гэтым можна гаварыць аб моцнай залежнасці паміж папярэднім зычным і наступным галосным і слабай паміж папярэднім галосным і наступным зычным. Гэта пацвярджаецца праслухоўваннем пачатковых і канцавых участкаў галосных, якія суседнічаюць з аднымі і тымі ж зычнымі. Так, параўнанне на слых аднолькавых па даўжыні участкаў [a] са складоў [ба] (пачатковы ўчастак) і [аб] (канцавы ўчастак) паказвае, што ў першым значна больш успрымаецца агубленасць, чым у другім.

Хоць у выніку акамадацыі (прыстасавання) змяняецца і характар папярэдніх зычных (асабліва месца іх утварэння) у залежнасці ад характару наступных галосных (галосным чынам іх рада), аднак для ўспрымання большае значэнне маюць змяненні галосных. Па-першае, як было паказана вышэй, многія зычныя правільна распазнаюцца толькі тады, калі да іх далучаны пачатковы ўчастак галоснага. Па-другое, змяненні галосных пад уздзеяннем папярэдніх зычных уплываюць і на ўспрымання галосных, бо на слых яны моцна адрозніваюцца ў некато-

рых акружэннях зычных ад тых жа галосных, вымаўленых асобна.

Выразаныя з кантэксту пасля цвёрдых і мяккіх зычных галосныя (напрыклад, [a] са слоў *пят, пат*) успрымаюцца як зусім розныя гукі. Эксперыменты па адрозненню галосных у пазіцыях адносна цвёрдасці-мяккасці паказалі, што носьбіты беларускай мовы на слых добра адрозніваюць па крайняй меры 10 галосных гукаў, калі яны выразаны з пазіцыі пад націскам. Такім чынам, адрозніваюцца не толькі [ы] і [і], але [e] і [é], [a] і [á], [o] і [ó], [y] і [ý]. (Кропка зверху транскрыпцыйнага знака ўжыта для абазначэння галосных гукаў пасля мяккіх зычных.) Што да варыянтаў галосных пасля іншых катэгорый зычных (напрыклад, губных), дык на слых яны не адрозніваюцца.

У ненаціскных пазіцыях колькасць пар галосных памяншаецца ў выніку акання і якання. Акрамя таго, не ў першым пераднаціскным складзе галосныя [é], [i], [á] ў выніку скарачэння працягласці іх гучання без кантэксту досыць часта ўспрымаюцца невыразна і іх можна зблытаць з іншымі галоснымі ў залежнасці ад кантэксту зычных. Так, паміж губнымі зычнымі замест [a] можа ўспрымацца [o], паміж мяккімі зычнымі [e] часцей за ўсё ўспрымаецца як [i] і г. д.

Важным момантам успрымання галосных з'яўляецца тое, якім чынам на аснове вельмі непастаяннага спектра галосных фарміруецца цэласны слыхавы вобраз. У сувязі з тым што пераходныя ўчасткі галосных звычайна нясуць інфармацыю аб папярэдніх і наступных зычных, у прыватнасці аб мяккасці, можна дапусціць, што ў распазнаванні саміх галосных гэтыя ўчасткі адыгрываюць другасную ролю. Калі гэта так, то пры паслядоўным паступленні інфармацыі аб галосным сегменце наступны яго элемент павінен быць больш падобны да цэласнага

гукавога вобраза галоснага, чым папярэдні. Канцавыя ўчасткі галоснага сегмента не павінны аказваць істотнага ўплыву на цэласны вобраз.

Праслухоўванне было арганізавана ў эксперыменце такім чынам, што да кожнага папярэдняга праслуханага ўчастка для наступнага праслухоўвання дадавалася 20—25 мс гучання. Аказалася, што змяненне фармантнай структуры ўнутры галоснага цягне за сабой змяненне і ва ўспрыманні, прычым раптоўнае. Напрыклад, галосны ў складзе [б'а] на сваім пачатковым участку пазнаецца слухачамі як [i]. Дабаўленне наступных участкаў не змяняе гукавога вобраза. Затым слухачы выяўляюць, што гучыць галосны [é]. Некаторы час гэты вобраз захоўваецца, а затым ён зноў скачкападобна змяняецца на [á]. Пасля гэтага слухачы могуць выявіць толькі некаторыя адрозненні пры павелічэнні ўчастка гучання. Такая ж паслядоўнасць назіраецца і ў час паступовага праслухоўвання іншых галосных, за выключэннем хіба толькі [i], [y] [ý].

Аналізуючы вынікі праслухоўвання, лёгка прыйсці да пераканання, што для фарміравання гукавых вобразаў галосных рашаючае значэнне маюць пераходны пачатковы іх участкак і сярэдзінная частка, пры гэтым сярэдзінная частка найбольш блізкая па гучанню да цэласнага вобраза. Хоць канцавы ўчастак істотнага ўплыву на фарміраванне вобраза гука і не аказвае, але пры яго адсутнасці адчуваецца пэўная непаўната гучання.

Прымаючы пад увагу ролю пераходных участкаў у слыхавым успрыманні галосных, яны натуральна разбіваюцца на групы: 1) галосныя, вымаўленыя асобна і ў пачатку слова пасля паўзы; 2) галосныя пасля цвёрдых фрыкатыўных зычных; 3) галосныя пасля цвёрдых выбухных зычных; 4) галосныя пасля мяккіх фрыкатыўных зычных і афры-

кат; 5) галосныя пасля мяккіх выбухных. У гэтых групах назіраецца паступовае ўзрастанне ролі пачатковага пераходнага ўчастка пры ўспрыманні.

Вельмі істотны ўплыў на ўспрыманне галосных аказвае іх становішча ў слове адносна націску. Традыцыйна галосныя адносна націску падзяляюцца на галосныя пад націскам, галосныя першага пераднацісканога склада, іншых пераднаціскных складоў, занаціскныя галосныя ў канцавых і неканцавых закрытых і адкрытых складах. Гэты падзел мае глыбокія асновы, бо ён быў праведзены фанетыстамі на аснове сыхавага метаду і ўлічвае такія асаблівасці галосных, як скарачэнне даўжыні галосных сегментаў, і ў сувязі з гэтым некаторыя змяненні ва ўспрыманні.

Эксперыменты паказваюць, што найбольш пастаяннымі ў ненаціскных пазіцыях з'яўляюцца галосныя [ы] і [у]. Як вядома, [о] ў ненаціскных пазіцыях фактычна няма, як ня-

ма і [е] ў першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх зычных у выніку акання і якання. Галосны [а] з-за значнага скарачэння, акрамя першага пераднацісканога склада і абсалютнага пачатку слова, выразаны з кантэксту, досыць часта ўспрымаецца невыразна. Тое ж цалкам адносіцца і да [е]. Аднак у кантэксте слова і гэтыя галосныя ў большасці выпадкаў не губляюць сваіх асноўных якасцей і ўспрымаюцца як адпаведныя галосныя.

Такім чынам, па ўспрыманню галосных належаць да катэгорыі гукаў, якія моцна абумоўлены кантэкстам. Пад націскам адрозніваецца на слых не менш чым 10 галосных гукаў. У ненаціскных пазіцыях захоўваецца розніца ва ўспрыманні галосных пасля мяккіх і пасля цвёрдых зычных. Сярод ненаціскных пазіцый вылучаюцца абсалютны пачатак слова і першы пераднаціскны склад. Змяненні галосных у ненаціскных пазіцыях абумоўлены значным скарачэннем іх даўжыні.

§ 3.5. ГАЛОСНЫЯ ПСІХАФАНЫМЫ

Надзейнасць успрымання беларускіх галосных гукаў адносна высокая, але не ва ўсіх іх аднолькавая. Пры памылковым апазнаванні галосных слухачы замяняюць іх на іншыя галосныя. Гэтыя замены сведчаць аб малой перцептыўнай адлегласці (аддаленасці) паміж адпаведнымі галоснымі. Перцептыўнае падабенства галосных тлумачыцца фізічным падабенствам іх акустычных і артыкуляцыйных характарыстык.

Найбольш надзейна сярод націскных галосных апазнаецца галосны [і]. Надзейнасць успрымання сегментаванага з пlynі націсканога галоснага [а] складае 94% (*сахá, падкапáць*), галоснага [о] — 78% (*сотка, падбухторваць*), [е] — 86% (*патэтыка, абкамéчаны*), [у] — 99% (*суша, таптуха*), [ы] — 82% (*шыпы, асыпацца*), [і] — 100% (*сі-*

ні, паскупіцца). Апазнавальнасць галосных [о] і [ы] ў параўнанні з іншымі галоснымі некалькі горшая.

Што датычыць успрымання розных акустычных варыянтаў галосных, то носьбіт беларускай мовы можа на слых адрозніваць каля 18—20 камбінаторных адценняў 5 беларускіх галосных фанем [а], [о], [е], [у], [ы]. Такія вынікі атрымліваюцца пры праслухоўванні сегментаў націскных галосных і іх транскрыбіраванні. Тым не менш, як ужо адзначалася, з высокай надзейнасцю носьбітамі беларускай мовы адрозніваюцца толькі 10 камбінаторных варыянтаў галосных.

Аб наяўнасці 10 слыхавых эталонаў сведчаць таксама звесткі аб перцептыўных адлегласцях паміж беларускімі галоснымі. Адлегласць паміж такімі парамі галосных, як [а]—[á], [о]—[ó], [у]—[ú], [е]—

Табліца 3.1. Матрыца перцэптыўных ацэнак адлегласцей паміж беларускімі галоснымі на 7-бальнай шкале

Псіхафанемы	а	á	о	ó	у	ў	е	é	і	ы
а	0,0	5,1	5,4	5,6	6,8	6,8	5,9	5,6	6,5	6,1
á		0,0	6,6	6,0	5,9	6,6	6,6	3,4	3,8	6,1
о			0,0	3,8	2,9	1,9	6,5	5,9	6,3	5,1
ó				0,0	4,0	3,3	5,5	4,5	4,4	4,6
у					0,0	1,3	6,1	5,8	4,8	4,6
ў						0,0	5,6	5,1	4,4	5,6
е							0,0	4,1	4,3	3,9
é								0,0	3,0	3,5
і									0,0	3,3
ы										0,0

[é], вызначаная на слых, адносна вялікая. Слухач ацэньвае, напрыклад, па 7-бальнай шкале розніцу паміж [а] і [á] ў 5 балаў і ў столькі ж прыблізна балаў розніцу паміж [а] і [о], [а] і [е]. Адсюль вывад, што ў беларускай мове кожнай з азначаных пар гукаў адпавядаюць два слыхавыя вобразы, а не адзін. У сукупнасці перцэптыўная адлегласць ад пяці галосных псіхафанем [а], [о], [е], [у], [ы] да пяці «палаталізаваных» [á], [ó], [é], [ў], [і] па 7-бальнай шкале складае 5,2 бала. Такая значная адлегласць гаворыць аб тым, што для 10 беларускіх псіхафанем галосных гукаў у перцэптыўнай прасторы існуе шкала палаталізацыі.

У літаратуры слыхавыя вобразы-эталоны інакш яшчэ называюць гукатыпамі, ці псіхафанемамі. Псіхафанемы па колькасці і якасці складаюць перцэптыўную базу мовы, адлюстроўваюць асаблівасць фанетычнага слыху яе носьбіта. У розных мовах перцэптыўная база галосных можа быць розная.

10 псіхафанем беларускіх галосных адрозніваюцца слухачом як фаналагічна значымыя варыянты галосных гукаў. Акрамя таго, слухач можа ацэньваць перцэптыўную адлегласць (падабенства) паміж гэтымі псіхафанемамі. Вопыты паказалі, што пры слыхавым успрыманні

гукаў мовы мае месца свая самастойная метрыка ацэнкі падабенства і адрознення гукаў паміж сабою, не сходная з метрыкаю артыкуляцыйнага ці акустычнага падабенства.

У выніку праведзеных перцэптыўных даследаванняў з носьбітамі беларускай літаратурнай мовы атрыманы звесткі аб перцэптыўна-фанетычнай адлегласці паміж беларускімі галоснымі, што пададзена ў табл. 3.1.

Кожны элемент матрыцы-табліцы 3.1, які размешчаны на скрыжаванні і-тага радка і j-тага слупка, падае выражаную ў балах ацэнку перцэптыўнай адлегласці паміж і-тым і j-тым галоснымі гукамі, прыведзенымі ў пары.

Па колькасці галосных псіхафанем (10) беларуская мова істотна не адрозніваецца ад рускай ці ўкраінскай. Аднак матрыца адлегласцей дае больш дакладныя звесткі аб перцэптыўных характарыстыках гукаў пэўнай мовы. У прыватнасці, для беларускай мовы гэта звесткі аб тым, як раўнамерна і ў якім становішчы ў перцэптыўнай прасторы адносна адзін аднаго размешчаны слыхавыя эталоны азначаных 10 псіхафанем. Дзякуючы гэтаму ўзаемнае становішча эталонаў, вызначанае для носьбітаў беларускай мовы, для параўнання можа быць

Табліца 3.2. Суадносіны перцэптыўных (лічнік) і акустычных (назоўнік) адлегласцей паміж беларускімі галоснымі

Псіхафанемы	о	е	у	ы	і
а	5,4/3,5	5,9/5,0	6,8/6,0	6,1/5,5	6,5/7,0
о		6,5/5,0	2,9/4,0	5,1/5,0	6,3/7,0
е			6,1/5,5	3,9/2,0	4,3/3,0
у				4,6/5,0	4,8/6,8
ы					3,3/3,0

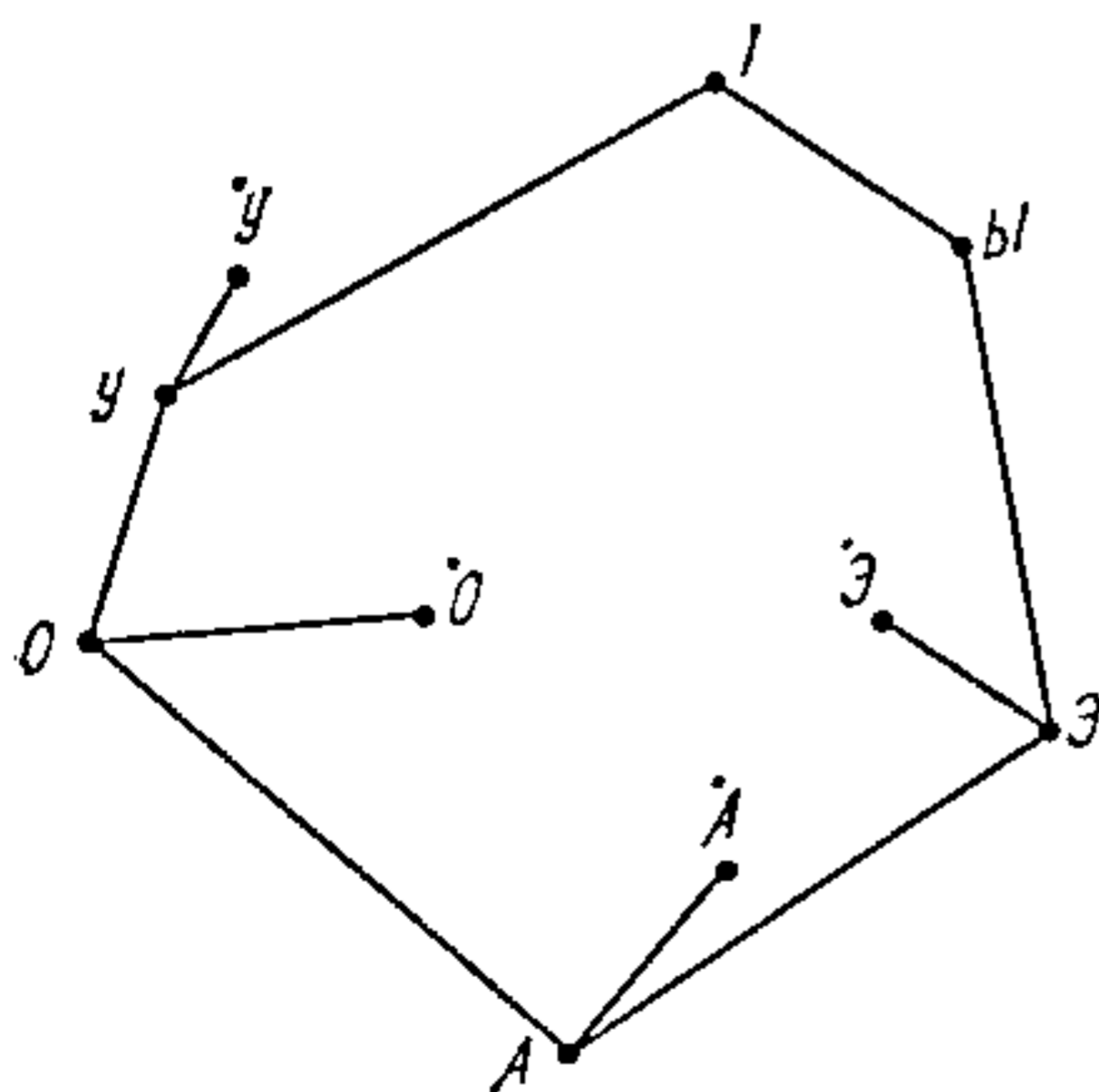
суаднесена са становішчам і каардынатамі тых жа галосных эталонаў, але ў перцэптыўнай прасторы носьбіта іншай мовы.

З некаторай прыблізнасцю перцэптыўная прастора з размешчанымі ў ёй 10 галоснымі псіхафанемамі можа быць прадстаўлена як двухмерная і пададзена на плоскасці. 45 узаемаадлегласцей паміж 10 кропкамі, што азначаюць псіхафанемы, абумоўліваюць іх становішча адносна адна адной (рыс. 65). Падлік паказаў, што сярэдняя адлегласць паміж двума рознымі беларускімі псіхафанемамі складае па 7-бальнай шкале 4,5 бала. Як найбольш далёкія па гучанню слухач-беларус вызначае такія пары галосных: [a]—[i] (6,5 бала), [a]—[y] (6,8 бала), [a]—[e] (6,6 бала), [o]—[e] (6,5 бала). Гэта азначае, што перцэптыўнае падабенства даных гукаў адносна малое. Іменна таму памылковыя ўзаемазамены іх пры ўспрыманні моўных паведамленняў рэд-

кія. Найменшай адлегласцю вызначаюцца пары гукаў [y] і [ỵ] (1,3 бала), адносна невялікая адлегласць паміж [ỵ] і [o] (1,9 бала), [y] і [o] (2,9 бала). Гэта сведчыць аб тым, што на перцэптыўнае збліжэнне беларускіх галосных аказвае значны ўплыў такі артыкуляцыйны параметр, як лабіялізацыя гука.

Падлічана сярэдняя адлегласць паміж чатырма ў сукупнасці «непалаталізаванымі» псіхафанемамі [a], [o], [e], [y] і чатырма «палаталізаванымі» [ạ], [ọ], [ẹ], [ỵ]. Яна адносна вялікая для беларускай мовы і складае 5,8 бала. Таму можна лічыць апраўданым размежаванне двух камбінаторных варыянтаў беларускіх фанем [a], [o], [e], [y] на дзве самастойныя псіхафанемы, бо па слыхавых ацэнках яны аднесены адзін ад аднаго адносна далёка.

Паміж перцэптыўнымі і артыкуляцыйнымі характарыстыкамі беларускіх галосных існуюць пэўныя суадносіны ў плане іх узаемападабенства. Галосныя [y], [i], [ы] верхняга пад'ёму значна артыкуляцыйна аддалены ад галоснага [a] ніжняга пад'ёму. Галосныя [e], [o] сярэдняга пад'ёму займаюць прамежкавае становішча¹¹. Што датычыць перцэптыўнай аддаленасці паміж імі, то адлегласць ад псіхафанем [y], [i], [ы] да псіхафанемы [a] складае 4,1 бала, а да [e], [o] — 4,0 бала. Адлегласць ад [e], [o] да [a] — 3,4 бала. Гэта азначае, што

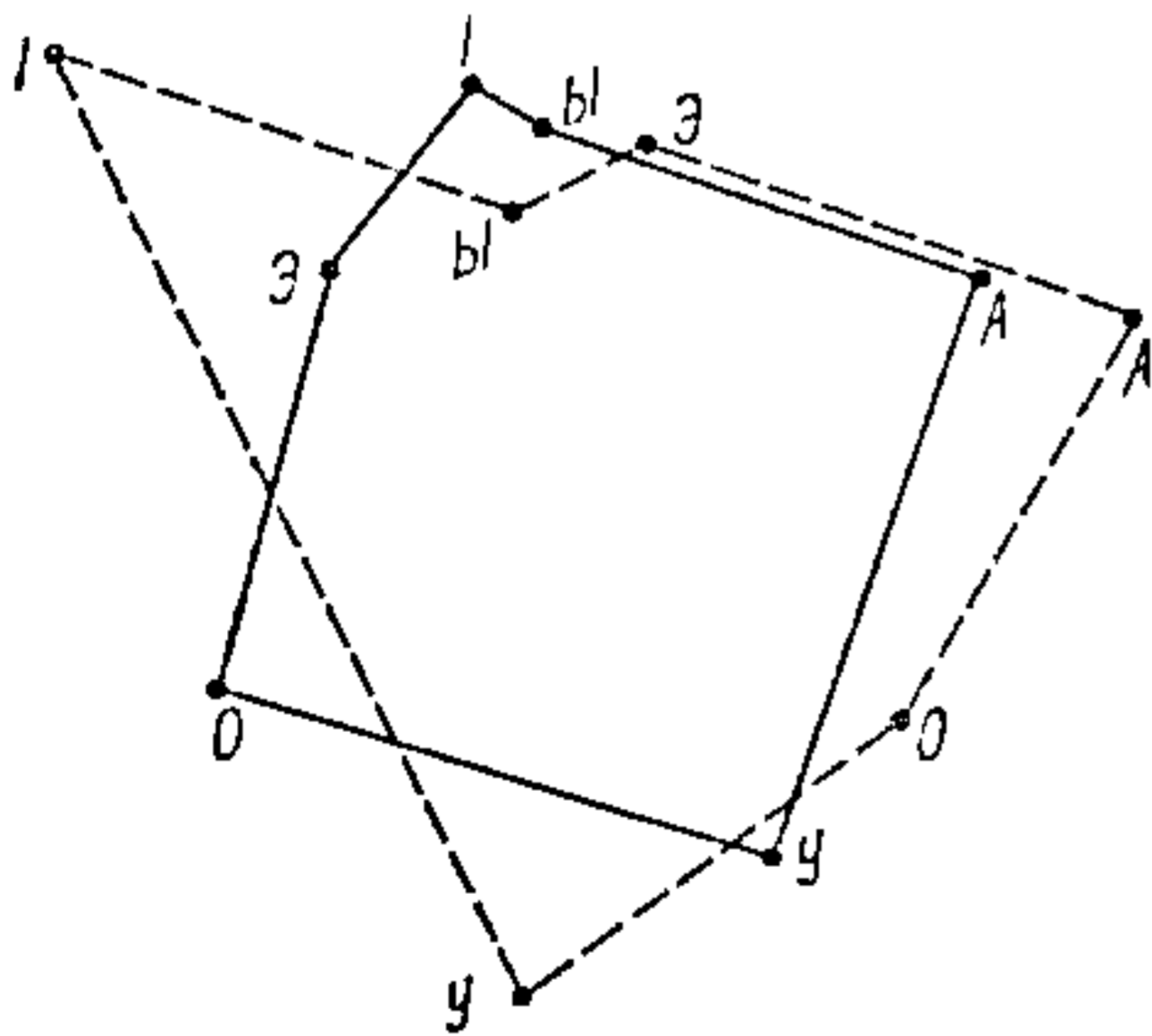
Рыс. 65. Адноснае становішча 10 беларускіх псіхафанем у перцэптыўнай прасторы

¹¹ Падлужны А. І., Чэкман В. М. Гукі беларускай мовы. Мн., 1973.

шкала артыкуляцыйнай аддаленасці гукаў верхняга і ніжняга пад'ёму ў слыхавой прасторы звужаецца, а шкала аддаленасці гукаў сярэдняга пад'ёму ў гэтай прасторы, наадварот, расцягваецца.

Існуюць пэўныя суадносіны паміж перцэптыўнымі і акустычнымі (фармантнымі) характарыстыкамі беларускіх галосных. Зыходзячы з акустычных звестак аб размяшчэнні беларускіх галосных [а], [о], [е], [у], [ы], [і] на фармантнай плоскасці, можа быць ацэнена ва ўмоўных адзінках іх адлегласць адзін ад аднаго не толькі ў перцэптыўнай, але і ў акустычнай прасторы. Гэтыя адлегласці для галосных гукаў супастаўляюцца колькасна з адпаведнымі перцэптыўнымі адлегласцямі (табл. 3.2), а таксама і графічна (рыс. 66).

На рыс. 66 відаць, што спектральна найбольш блізкімі з'яўляюцца гукі [е] і [ы]. Тым не менш па гучанню яны ацэньваюцца на слых як адносна далёкія. Самымі блізкімі па гучанню з'яўляюцца пары псіхафанем [і]—[ы], [о]—[у], аднак яны не вельмі блізкія спектральна. Увогуле становішча галосных у перцэптыўнай прасторы адрозніваецца ад іх становішча на фармантнай плоскасці. Дыяпазон узаемных адлегласцей паміж галос-

Рыс. 66. Суадносіны перцэптыўных і фармантных характарыстык беларускіх націскных галосных: ————— перцэптыўныя характарыстыкі, — — — — фармантныя характарыстыкі

Табліца 3.3. Частата памылковых узаемазамен беларускіх галосных пры ўспрыманні (шкала ўмоўных адзінак частаты ад 0 да 3)

	Гук, які ўспрымаецца										
	а	а	о	о	е	е	у	у	ы	і	
Гук, які прада'яўляецца	а	—	1	1	0	3	2	0	1	0	0
а	2	—	0	2	0	2	0	2	0	0	1
о	2	0	—	2	1	1	3	1	0	0	1
о	0	1	3	—	0	2	0	3	1	1	1
е	3	1	0	0	—	2	0	0	2	1	1
е	0	3	0	2	2	—	0	1	0	0	1
у	0	0	3	0	0	0	—	3	0	0	0
у	0	1	0	2	0	1	2	—	0	0	0
ы	2	0	0	1	1	0	1	0	—	0	2

нымі ў перцэптыўнай прасторы невялікі: усе псіхафанемы аддалены адна ад адной на прыкладна адну велічыню. Аднак дыяпазон фізічнага непадабенства галосных па фармантнаму іх апісанню — дастаткова вялікі: ёсць гукі вельмі блізкія ([ы]—[е]) і вельмі далёкія ([а]—[і]).

Перцэптыўная аддаленасць дзвюх галосных псіхафанем (падабенства гучання) вызначаецца таксама ўскосна і па тым, як часта пры ўспрыманні гукаў, складоў і слоў адна з іх памылкова атаясамляецца з другою¹². Зразумела, што падабенства гучання гукаў адлюстроўваецца ў частаце іх узаемазамен пры ўспрыманні. Аналіз слыхавых памылак, уласцівых носьбітам беларускай мовы пры ўспрыманні ізаляваных галосных і складоў ва ўмовах слыхавых перашкод, дазваляе скласці табліцу-матрыцу частаты ўзаемазамен 10 беларускіх галосных (табл. 3.3).

Частата ўзаемазамен дзвюх галосных сведчыць аб іх перцэптыўным падабенстве. Гэта велічыня адваротная перцэптыўнай адлегласці паміж галоснымі, аб якой гаварылася вышэй. З табл. 3.1 і 3.3 відаць,

¹² Выгонная Л. Т. Особенности слуховой идентификации изолированных слов // Модели речевых процессов в норме и патологии. Л., 1979. С. 12.

што ацэнкі перцэптыўнай адлегласці і ацэнкі перцэптыўнага падабенства беларускіх галосных добра дапасуюцца. Галосны гук [y] часцей за ўсё памылкова ўспрымаецца як гук [o], што сведчыць аб іх падабенстве. З табл. 3.1 мы бачым, што перцэптыўная адлегласць паміж адпаведнымі псіхафанемамі [y] і [o] невялікая. У процілегласць гэтым гукам, напрыклад, паміж гукамі [a] і [i] памылковай узаемазамены не адбываецца. У карысць гэтага гаворыць лічба 6,3 бала з табліцы 3.1, якою выражаецца адлегласць паміж псіхафанемамі [a] і [i].

Па адлегласцях паміж 10 беларускімі галоснымі псіхафанемамі ў перцэптыўнай прасторы з дапамогай фактарнага аналізу знойдзены шкалы, якія ўтвараюць гэту слыхавую прастору. Такіх шкал, праз якія ідзе слыхавы аналіз галосных у носьбіта беларускай мовы, выяўлена тры. Кожная з іх мае інтэрпрэтацыю ў фармантнай сістэме прыкмет галоснага.

Па першай шкале псіхафанемы [a], [o], [y], [e], [ы] прымаюць дадатныя (+) яе значэнні і супрацьпастаўлены псіхафанемам [a], [o], [y], [e], [i], якія маюць адмоўныя (—) значэнні. Як відаць, гэта шкала адпавядае наяўнасці ў пачатку фанем [i]-падобнага пераходнага адрэзка. Іншымі словамі, першая шкала дзеліць галосныя на тыя, якія ідуць пасля мяккіх зычных, і галосныя пасля цвёрдых зычных.

Па другой шкале ўсе 10 псіхафанем дыферэнцыруюцца згодна з новай слыхавой прыкметай. Так, шэсць псіхафанем размешчаны ўздоўж яе ў такой паслядоўнасці: [y], [o], [a], [e], [ы], [i]. Гэта паслядоўнасць адпавядае ацэнцы слухачом значэння другой фарманты F_2 галоснага гука. Такім чынам, перцэптыўная ацэнка значэння F_2 па мнагамернаму шкаліраванню з'яўляецца важнай слыхавой прыкметай успрымання галосных гукаў.

Нарэшце, ёсць трэцяя шкала, уздоўж якой галосныя размешчаны такім чынам: [i], [ы], [y], [o], [e], [a]. У сувязі з падобным размяшчэннем гэту шкалу можна інтэрпрэтаваць як шкалу ацэнкі першай фарманты F_1 галоснага гука. Увогуле атрымліваецца, што слыхавая ацэнка значэння F_1 у параўнанні з F_2 з'яўляецца менш важнай для успрымання галосных.

З праведзенага аналізу істотнае, што для сістэмы галосных гукаў выяўлена перцэптыўная база беларускай мовы, якой уласцівы тры незалежныя сістэмы прыкмет. Прыцягвае ўвагу тая акалічнасць, што ў слухача ёсць асобныя шкалы для ацэнкі значэнняў фармант F_1 і F_2 . Апісанне галосных на акустычным узроўні фармантнымі прыкметамі змяняецца іх апісаннем аналагічнымі прыкметамі на перцэптыўным узроўні.

Акрамя 10 фаналагічна значымых варыянтаў галосных гукаў носьбіт беларускай мовы адрознівае шмат іншых больш тонкіх камбінаторных і пазіцыйных іх варыянтаў, фаналагічна нязначымых. Пры ўспрыманні галосных, сегментаваных з моўнай плыні, слухач, у прыватнасці, адрознівае выпадкі іх рэалізацыі ў суседстве з насавымі зычнымі [m] і [n] (*мора, насып*). Доследы паказалі, што насавую афарбоўку галоснага слухачы — носьбіты беларускай мовы заўважаюць прыкладна ў 50% выпадкаў рэалізацыі галоснага побач з [m] або [n]. Суседні насавы зычны прадвызначаецца па пачатковаму сегменту галоснага [a] ў 31% выпадкаў, па сегменту [o] — у 26, па [e] — у 24, па [i] і [y] — толькі ў 10% і ў 8% выпадкаў суседства. Гэта значыць, што галосныя ніжняга пад'ёму пры ўспрыманні захоўваюць насавую афарбоўку лепш, чым галосныя верхняга пад'ёму. Акрамя таго, заўважана, што на слых насавая афарбоўка галоснага ўспрымаецца слухачом лепш, калі насавы

зычны не папярэднічае галоснаму (*нас*), а ідзе пасля яго (*пан*)¹³. Наогул насавая афарбоўка галосных хоць і ўспрымаецца слухачом, аднак не з'яўляецца фаналагічна істотнай прыкметай пры іх апазнаванні. Напэўна, носьбіт беларускай мовы дзякуючы ўспрымання назальнай афарбоўкі галоснага мае магчымасць вызначаць наступны ці папярэдні зычны.

Пэўную афарбоўку гучанню галоснага надаюць губныя зычныя, якія мяжуюць з ім (*бэ́лька, па́ша*). Гэту афарбоўку таксама заўважаюць слухачы — носьбіты беларускай мовы.

Адзначаныя вышэй варыянты галосных гукаў, якія заўважаюцца на слых, з'яўляюцца камбінаторнымі. Апрача іх, слухач адрознівае асобныя пазіцыйныя варыянты беларускіх галосных. Акустычныя даследаванні ненаціскных галосных беларускай мовы сведчаць аб тым, што спектральныя, часавыя і амплітудныя іх характарыстыкі змяняюцца ў залежнасці ад пазіцыі галоснага адносна націску. Гэта значыць, што для слыхавых адрозненняў існуюць фізічныя падставы.

Сярод ненаціскных галосных найлепш апазнаюцца галосныя верхняга пад'ёму [i], [ы], [у]. Якая рэдукцыя іх нязначная. Сегментаваныя са слова, яны надзейна апазнаюцца на слых незалежна ад колькасці складоў у слове і ад якасці націскнога галоснага (*адні́хаць, сутыкні́цца, сухі́*). Разборлівасць апазнавання галоснага [i] складае 95%, галоснага [ы] — 78, [у] — 94%.

Розную слыхавую афарбоўку гучання набывае галосны [а] ў першым складзе перад націскам (*ша́шэ, капо́т, патэ́тыка, шашы́ст, асабі́сты*). Працэнт яго апазнавання ў

гэтай пазіцыі залежыць ад якасці наступнага націскнога галоснага. Найбольш ненадзейна апазнаецца [а] перад націскным [а]. Уласцівае носьбітам беларускай мовы дысімільнае аканне выклікае значную якасную рэдукцыю пераднаціскнога [а]. Толькі ў 48% выпадкаў [а] перад націскным [а] ўспрымаецца без змен, а ў астатніх выпадках слухач успрымае яго як гук сярэдняга пад'ёму [e] або верхняга пад'ёму [ы].

Увогуле сярод галосных розных ненаціскных пазіцый у беларускай літаратурнай мове на слых найлепш апазнаюцца галосныя першага пераднаціскнога склада. З адносна высокай надзейнасцю апазнаюцца ненаціскныя галосныя, сегментаваныя з пазіцыі абсалютнага пачатку слова (*ахо́п, асы́паць, іша́к, уху́таць*). Надзейнасць іх апазнавання складае 90—100%.

Галосны [а] дрэнна апазнаецца на слых не толькі ў першым пераднаціскным, але і ў іншых пераднаціскных складах. Так, у другім пераднаціскным складзе (*наспыта́ць*) гэты галосны апазнаецца ў 38% выпадкаў, у трэцім пераднаціскным (*галаднава́ты*) — у 27, а ў чацвёртым пераднаціскным (*папамалаці́ць*) — у 30% выпадкаў. Пры памылковым успрымання галоснага [а] ў гэтых пазіцыях ён замяняецца на гукі [ы] і [e].

Калі параўноўваюць апазнавальнасць на слых чатырох ненаціскных галосных [i], [ы], [у], [а] пераднаціскных складоў, то высвятляецца, што галосныя верхняга пад'ёму [i], [ы], [у] апазнаюцца адносна надзейна незалежна ад месца націску ў слове. Што датычыць галоснага [а] ніжняга пад'ёму, то ён апазнаецца параўнальна дрэнна ва ўсіх пераднаціскных складах, апрача пазіцыі ў абсалютным пачатку слова і ў першым пераднаціскным складзе, калі пад націскам не [а]. Гэтыя ж ненаціскныя галосныя, сегментаваныя з паслянаціскных складоў

¹³ Бурлыка В. Р. Акамадацыя і яе ўспрымання ў беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. Мн., 1983. № 4. С. 104—112.

(патэтыка, спадчынаду, стукату), таксама апазнаюцца на слых з рознай надзейнасцю ў залежнасці ад іх пад'ёму. Галосныя [і], [ы], [у], вылучаныя з паслянаціскай пазіцыі, апазнаюцца з высокай надзейнасцю (70—90%), а галосны [а] — з нізкай надзейнасцю (каля 20%).

Пры ўспрыманні галосных кожны з іх уяўляе сабою цэласную слыхавую адзінку ўспрымання, цэласны вобраз. Разам з тым асобныя сегменты галоснага (пачатковы пераходны ўчастак, стацыянарны, канцавы пераходны ўчастак) пры ізаляваным іх праслухоўванні ўспрымаюцца неаднародна. Заўважана, што не ўсякі сегмент галоснага гука дазваляе слухачу ідэнтыфікаваць гэты галосны. Калі сегмент вельмі кароткі (меншы чым 10 мс), то слухач наогул не можа ацаніць галосны гук. Калі, наадварот, праслухоўваць цалкам галосны гук, у стацыянарным участку якога выразан сегмент у 10 мс, то адсутнасць такога кароткага сегмента на слых не заўважаецца. Слыхавая ацэнка якасці галоснага становіцца магчымай, калі праслухоўваецца сегмент даўжынёй, большай чым 20—25 мс. Эксперыментальна выяўлена, што найбольш адэкватна якасць беларускіх галосных перадаюць іх часавыя сегменты, размешчаныя пасярэдзіне, на стацыянарным участку галоснага. Іменна праз успрыманне гэтых сегментаў у носьбіта беларускай мовы адбываецца апазнаванне галосных псіафанем. Другое месца па інфармацыйнаму значэнню займае пачатковы пераходны ўчастак галоснага. Пры праслухоўванні галос-

нага гука, у якім адсутнічае яго пачатак, апазнаванне галоснага пачатка, апазнаванне галоснага пачатка, апазнаванне галоснага пачатка гаршаецца. Асабліва інфарматыўным з'яўляецца гэты ўчастак для галосных у становішчы паміж мяккімі зычнымі. Аднак самастойна сегменты пачатковага пераходнага ўчастка перадаць слыхавы вобраз галоснага не могуць. Пры ізаляваным іх праслухоўванні звычайна ўспрымаецца [і]-падобны або [е]-падобны гук. Найменшую ролю ва ўспрыманні галоснага адыгрывае яго канцавы пераходны ўчастак.

Трэба адрозніваць ролю часавых участкаў галоснага ў апазнаванні яго самога і іх ролю ў вызначэнні суседніх зычных — папярэдняга і наступнага. Аб ролі пераходных участкаў галосных у вызначэнні зычных, якія суседнічаюць з імі, гаворыцца пры разглядзе заканамернасцей успрымання зычных.

У адрозненне ад звычайнага ўспрымання моўных сігналаў цікавым з'яўляецца інверснае праслухоўванне гукаў беларускай мовы. Пад інверсным праслухоўваннем разумеюць падачу магнітафоннага запісу вуснай мовы ў адваротным напрамку — з канца ў пачатак. Пры такім успрыманні беларускіх галосных адзначаецца павелічэнне неаднароднасці іх гучання. Асабліва нестацыянарным на слых успрымаецца галосны [ы]. Неаднародным таксама становіцца гучанне галоснага [а] ў становішчы паміж мяккімі зычнымі. Разам з тым у пазіцыі паміж цвёрдымі зычнымі націскныя галосныя [а], [о], [і] пры інверсным праслухоўванні апазнаюцца адэкватна.

§ 3.6. ХАРАКТАР УСПРЫМАННЯ ГЛУХІХ І ЗВОНКІХ ВЫБУХНЫХ ЗЫЧНЫХ

Акустычна глухія выбухныя зычныя [п], [т], [к] складаюцца з двух сегментаў: глухой змычкі і выбуху. Паколькі глухая змычка характарызуецца адсутнасцю гучання, то, вылучаная з моўнай плыні, яна

ўспрымаецца як адсутнасць гука. Эксперыменты па скарачэнню і павелічэнню яе шляхам выразання з магнітафоннай стужкі і ўклеівання дадатковых чыстых кавалкаў паказваюць, што змяненне даўжыні

змычкі ў значных межах не аказвае істотнага ўплыву на распазнаванне гэтай катэгорыі гукаў. Нават калі выразаць дзве трэці ад агульнай даўжыні, распазнаванне глухіх выбухных не пагаршаецца і іх нельга зблытаць з якімі-небудзь іншымі гукамі. Павелічэнне даўжыні змычкі да адной трэці яе даўжыні не прыводзіць таксама да якіх-небудзь істотных змен ва ўспрыманні. Большае павелічэнне выклікае ўспрыманне іх як падоўжаных, калі яны знаходзяцца ў становішчы паміж галоснымі: [п] успрымаецца як [п:], [т] — як [т:], [к] — як [к:]. У сярэдзіне слова перад зычнымі або пасля зычных падаўжэнне змычкі выклікае ўспрыманне іх як напружаных. Глухая змычка пачынае ўспрымацца як перапынак у гучанні, калі яе павялічыць у тры і больш разоў.

Шум выбуху ў большасці выпадкаў пры выразным вымаўленні змяшчае інфармацыю аб індывідуальнасці канкрэтнага выбухнога, г. зн. па выбуху можна пазнаць, які глухі выбухны быў вымаўлены: [п], [т] або [к]. Па выбуху лепш распазнаецца [к], а [п] і [т] значна горш. Пры недастаткова выразным вымаўленні выбух не дазваляе слухачу вызначыць, які з глухіх выбухных быў вымаўлены. У большасці выпадкаў выразанне з моўнай плыні выбуху не аказвае істотнага ўплыву на ўспрыманне слова: выбухныя ўспрымаюцца ў ім, як і пры наяўнасці шуму выбуху, і гэта сведчыць, што інфармацыя аб месцы ўтварэння выбухных добра прадстаўлена ў сегментах наступных гукаў, у прыватнасці галосных. У глухіх выбухных у канцы слова перад паўзай пасля выбуху назіраецца шум прыдыхання, які звычайна цалкам маскіруецца гукамі і не ўспрымаецца. Аднак ён добра чуваць, калі канцавы глухі выбухны вылучаны з моўнай плыні і праслухоўваецца ізалявана.

У афрыкат [ц] і [ч] глухая

змычка паводзіць сябе пры ўспрыманні таксама, як і ў глухіх выбухных. Паколькі афрыкатыўны сегмент мае значную даўжыню, яго можна штучна скарачаць, што звычайна не прыводзіць да змянення ўспрымання незалежна ад таго, скарачаецца ён ад пачатку ці ад канца. Але калі працягласць у выніку скарачэння становіцца меншай чым 20 мс, пачынае ўспрымацца выбухны [т]. Выразаны з моўнай плыні афрыкатыўны сегмент добра ўспрымаецца як адпаведная афрыката. Калі цалкам выдаліць змычку, у складзе слова афрыкатыўны элемент [ц] успрымаецца як гук [с], а [ч] — як [ш].

У звонкіх выбухных [б], [д], [г] і афрыкат [дз], [дж] звонкая змычка, вылучаная з моўнай плыні, успрымаецца як няпэўнае нізкатональнае гудзенне, па якім нельга вызначыць, які зычны быў вымаўлены. Паколькі амплітуда ваганняў на пачатку змычкі большая, чым у канцы, выразанне часткі змычкі некалькі пагаршае ўспрыманне, бо часам назіраецца змешванне звонкіх выбухных з адпаведнымі глухімі. Падаўжэнне звонкай змычкі больш чым на дзве трэці прыводзіць да ўспрымання адпаведных гукаў як падоўжаных.

Вылучаны з кантэксту выбухны элемент звонкіх выбухных успрымаецца як шчаўчок, і па ім, таксама як і па змычцы, нельга пазнаць гук. Калі да звонкай змычкі паступова далучаць выбух, то да пэўнага часу ўспрымаецца асобна гудзенне звонкай змычкі і шчаўчок выбуху, а ў некаторых выпадках гэтыя два сегменты ўспрымаюцца нават у адваротным парадку. Успрыманне змычкі і выбуху як двух асобных элементаў знікае, калі да змычкі далучаны ўвесь выбух, а часта яшчэ і некалькі перыядаў галоснага. Аднак і ў гэтым выпадку звонкія выбухныя пазнаюцца горш, чым глухія. Для іх добрага распазнавання (акрамя афрыкат [дж] і [дз]) неабходна да-

лучыць да выбуху значную частку пераходнага ўчастка суседняга галоснага, але ў гэтым выпадку ўспрымаецца склад «звонкі выбухны зычны + кароткі галосны». Паколькі выбух у звонкіх зычных мае

меншае значэнне, чым у глухіх, у звычайнай размове ён досыць часта наогул не назіраецца, а звонкія выбухныя ў сувязі з гэтым часцей, чым глухія, выступаюць як імплазіўныя.

§ 3.7. ХАРАКТАР УСПРЫМАННЯ ЗВОНКІХ І ГЛУХІХ ФРЫКАТЫЎНЫХ ЗЫЧНЫХ

Глухія і звонкія фрыкатыўныя зычныя складаюцца з аднаго фрыкатыўнага сегмента. Вылучаны з моўнай плыні, ён добра ўспрымаецца як адпаведны гук. Горш за іншыя ў гэтых умовах успрымаецца сегмент, што суадносіцца з [ф], які ў радзе выпадкаў на слых успрымаецца як [х]. Пры далучэнні некалькіх перыядаў наступнага галоснага і ён успрымаецца добра.

Праслухоўванне ўчасткаў з пачатку сегментаў да палавіны паказвае, што яны досыць добра ўспрымаюцца як адпаведныя гукі. Калі звонкі фрыкатыўны зычны знаходзіцца ў пачатку слова пасля паўзы, асабліва ў пачатку фразы, то перад фрыкатыўным звонкім сегментам, як правіла, чуваць гудзенне накшталт звонкай змычкі, якое пры прослухоўванні ўсяго сегмента або слова цалкам маскіруецца і на слых не ўспрымаецца.

Выдаленне пачатковага ўчастка (да 30 мс) не аказвае істотнага ўплыву на ўспрыманне, а пры павелічэнні адрэзанай часткі тая, што засталася, пачынае ўспрымацца як адпаведная афрыката: [с]→[ц], [ш]→[ч], [з]→[дз], [ж]→[дж] або як спалучэнне выбухнога і адпаведнага шчыліннага: [ф]→[пф], [х]→[кх], [г]→[гг]. Толькі скарачэнне [в] не прыводзіць да істотных змен ва ўспрыманні. Пры далейшым скарачэнні ад пачатку, калі застаецца 20—30 мс гучання фрыкатыўнага сегмента, пачынаюць успрымацца выбухныя гукі [с]—[т], [ш]—[т], [х]—[к], [ф]—[п], [ж]—[д], [т] або [г]; [з]—[д], [т]; [в]—[б], [г]; [г]—[г], [к].

Выдаленне канцавых участкаў гэтых сегментаў істотнага ўплыву на ўспрыманне не аказвае. Толькі калі праслухоўваюцца ўчасткі не больш чым 30 мс, могуць успрымацца замест фрыкатыўных выбухныя.

Такім чынам, эксперыменты па праслухоўванню сведчаць, што для правільнага ўспрымання фрыкатыўных зычных істотнае значэнне мае як характар пачатку адпаведных сегментаў (паступовае павелічэнне амплітуды), так і працягласць гучання. Пры гэтым рашэнне адносна пачутых адрэзкаў узнікае раптоўна: выдаленне пачатку гучання не заўважаецца да пэўнай мяжы, а затым слухачы сцвярджаюць, што чуюць афрыкату і называюць яе. Пры далейшым павелічэнні сцёртага ўчастка наступае і такі момант, калі чуваць выбухны гук.

Важным момантам ва ўспрыманні звонкіх фрыкатыўных з'яўляецца тое, што пры адначасовым праслухоўванні шуму глухіх фрыкатыўных і ваганняў галасавых звязак слухачы амаль не пазнаюць у гэтым штучным комплексе камбінацыі перыядычных ваганняў і шуму звонкіх фрыкатыўных. Гэта азначае, што шырока распаўсюджанае сцвярджанне аб тым, што звонкія фрыкатыўныя складаюцца з голасу і шуму, нельга разумець як простую суму гэтых кампанентаў. Ужо простыя акустычныя назіранні паказалі, што з'ява тут значна больш складаная. Мы маем справу з мадуляцыяй шуму ваганнямі галасавых звязак, чым выкліканы ваганні амплітуды шуму на ўсім працягу звонкіх фрыкатыўных сегментаў.

Паколькі амплітуда шуму на працягу глухіх фрыкатыўных сегментаў змяняецца, а звонкія фрыкатыўныя характарызуюцца мадуляцыяй шуму, штучна падоўжыць фрыкатыўныя сегменты вельмі складана. Назіранні за натуральным вымаўленнем паказваюць, што для ўспрымання фрыкатыўных сегментаў як падоўжаных зычных гукаў неабходна, каб іх працягласць была ў 1,5—2,5 раза большая, чым звычайных фрыкатыўных сегментаў. Гэта азначае, што слыхавы эффект

падоўжанасці цалкам абумоўлены павелічэннем працягласці ў часе фрыкатыўных сегментаў.

Сярод фрыкатыўных вылучаецца асобна гук [в], для ўспрымання якога не характэрна вылучэнне афрыкатыўнай стадыі, змяненне ўспрымання назіраецца толькі пры праслухоўванні вельмі кароткіх участкаў. Гэта абумоўлена амаль поўнай адсутнасцю шуму ў яго складзе і тым, што ён функцыяніруе як санорны гук.

§ 3.8. ХАРАКТАР УСПРЫМАННЯ САНОРНЫХ ГУКАЎ

Праслухоўванне санорнай змычкі [м] і [н] паказвае, што яна на слых адрозніваецца ад усіх іншых сегментаў, але яе ўспрыманняе як [м] або [н] выпадковае. Толькі далучэнне некалькіх перыядаў, якія адносяцца да наступнага галоснага, дапамагае дыферэнцыяцыі гэтых гукаў. Канцавыя [м] і [н], вылучаныя з кантэксту, таксама ўспрымаюцца няпэўна, змешваюцца паміж сабой. Характэрна, што пачатковыя ўчасткі [м] і [н], асабліва калі яны знаходзяцца ў пачатку слова, успрымаюцца як галосны, які нагадвае [ы]. Затым уключаецца яшчэ адна тонавая састаўляючая, гучнасць якой паступова павялічваецца. На канцавым участку паяўляецца вельмі слаба выражаны шчаўчок, пасля чаго гук пачынае ўспрымацца як насава санорны [м] або [н].

Пры праслухоўванні [р] першая яго частка, да дрыжачага сегмента, не аддзяляецца ад папярэдняга галоснага і зліваецца з ім амаль у адзін гук, назіраецца невялікае змяненне толькі ў канцы гучання. Пры далучэнні дрыжачага сегмента і некалькіх перыядаў пасля яго больш-менш акрэслена пачынае ўспрымацца [р]. У складзе слова выдаленне вялікіх участкаў гэтага гука, а ў радзе выпадкаў і практычна ўсяго яго не выклікае

змянення ва ўспрыманні. Калі на месца выдаленага са слова [р] уставіць [а], пасярэдзіне якога выдалена больш 15 мс, то і ў гэтым выпадку носбіты мовы амаль рэгулярна не чуюць якіх-небудзь істотных змен у гучанні.

Гучанне пачатковых участкаў [л] у большасці выпадкаў нагадвае гучанне [у], але можа ўспрымацца і як [ы] з адценнем [у]. Канцавы ўчастак успрымаецца як [ву], асабліва калі за [л] ідзе агублены галосны. Для ўспрымання выразнага [л] неабходна да сегмента, суадноснага з ім, дадаць значны адрэзак галоснага.

Пачатковыя ўчасткі санорнага [й] у становішчы перад галоснымі (напрыклад, у слове я) чуюцца як галосны [і], затым пачынае ўспрымацца спалучэнне [ій]. Уражанне прысутнасці [і] знікае пры далучэнні пачатковага ўчастка галоснага. Калі [й] знаходзіцца пасля галоснага, то пераход да ўспрымання спалучэння «галосны + [й]» адбываецца тады, калі падаецца для слухання большая частка сегмента, суадноснага з гэтым спалучэннем. Пасля таго, як узнікае ўражанне [й], ён не блытаецца ні з якімі іншымі гукамі.

Характар успрымання [ў] аналагічны ўспрыманняю [й] пасля галосных. Ён гучыць выразна, калі

слухаецца большая частка сегмента, суадноснага са спалучэннем «галосны+ [ў]». Да гэтага ж моманту паступова пачынае ўзнікаць і ўзмацняецца прыгук [у] ў галоснага.

Такім чынам, санорныя, за выключэннем хіба толькі [ў] і [й] пасля галосных, па тых сегментах, якія

з імі суадносяцца, успрымаюцца дрэнна. Слухачы ў стане распазнаваць іх толькі пры ўмове, калі для праслухоўвання даюцца санорныя разам са значнымі ўчасткамі суседніх зычных. Выдаленне значных участкаў іх гучання на ўспрыманні слоў не адбываецца, што сведчыць аб іх малой інфарматыўнасці.

§ 3.9. ХАРАКТАР УСПРЫМАННЯ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ

Акустычнае даследаванне мяккіх зычных паказала, што іх спектральны склад адрозніваецца ад спектральнага складу цвёрдых зычных. Акрамя таго, пасля мяккіх зычных заўсёды назіраецца [і]-падобны пераходны ўчастак у галосных. Для таго каб выявіць, у якой ступені інфармацыя аб мяккасці ўтрымліваецца ў розных сегментах моўнай плыні, групе носьбітаў беларускай мовы прапаноўваліся для праслухоўвання ўчасткі гучання складоў з дабаўленнем да кожнага праслуханага ўчастка 10 мс гучання. Такім шляхам праслухоўваўся фрагмент складу, які ўключаў пераходны [і]-падобны ўчастак галоснага.

У выніку гэтага эксперымента было выяўлена, што значэнне [і]-падобнага пераходу галоснага рознае для ўспрымання розных зычных. Пры гэтым можна прасачыць пэўную залежнасць паміж удзельнай вагой [і]-падобнага пераходу і даўжынёй папярэдняга зычнага сегмента, які ўтрымлівае інфармацыю аб мяккасці. Чым даўжэй сегмент зычнага, які нясе інфармацыю аб мяккасці, тым меншая ўдзельная вага [і]-падобнага пераходу галоснага ва ўспрыманні мяккасці зычнага.

Так, губныя [б'], [п'] характарызуюцца вельмі малой працягласцю выбуху, які можа несці інфармацыю аб мяккасці. Таму выразаныя з кантэксту гэтыя зычныя звычайна ўспрымаюцца як цвёрдыя і

пачынаюць успрымацца як мяккія толькі пры далучэнні [і]-падобнага пераходу. Таму зразумела, што тут рашаючую ролю адыгрывае іменна [і]-падобны ўчастак галоснага. Да гэтай жа групы зычных належыць і [м']. Хоць з імі суадносіцца дастаткова доўгі сегмент, але ён не нясе інфармацыі аб мяккасці. Мяккія фрыкатыўныя зычныя і афрыкаты [с'], [з'], [х'], [ц'], [дз'] выяўляюць зусім іншае. Сегменты, якія суадносяцца з імі, досыць працяглыя, і таму, вылучаныя з кантэксту, яны ўспрымаюцца як адпаведныя мяккія зычныя без пераходнага ўчастка галоснага. Інфармацыі аб мяккасці яны ўтрымліваюць дастаткова. Да гэтай жа групы зычных адносяцца [к'] і [г'] выбухныя, якія па акустычнай структуры таксама нагадваюць афрыкаты і ўспрымаюцца як мяккія без [і]-падобнага ўчастка галоснага. Іменна гэта група зычных (акрамя [к'] і [г']) у найбольшай ступені падвяргаецца асіміляцыйнаму змякчэнню перад мяккімі зычнымі, што, безумоўна, звязана з тым, што сегменты, якія з імі суадносяцца, успрымаюцца самі па сабе як мяккія зычныя.

Аднак трэба адзначыць, што зычныя [в'], [н'], [г'], [л'], [ф'], хоць фармальна таксама павінны адносіцца да гэтай групы, ва ўспрыманні маюць істотную асаблівасць, бо сегменты, якія з імі суадносяцца, выразаныя з кантэксту, значна горш апазнаюцца як мяккія зычныя, чым названыя вышэй афрыкаты і

фрыкатыўныя. Гэта абумоўлена радам прычын. Важнейшая з іх — [л'] і [н'] наогул распазнаюцца дрэнна, і слухачы павінны ўсю ўвагу ўдзяляць таму, каб пазнаць іх як пэўныя гукі, а [в'], [г'] і [ф'] суадносяцца з сегментамі, спектр якіх не так істотна змяняецца ў параўнанні з адпаведнымі цвёрдымі зычнымі. Амаль поўная адсутнасць асіміляцыі гэтых зычных па мяккасці (толькі [н'] можа памякчацца перад [ц'], [дз'], і то гэта памякчэнне не заўсёды добра ўспрымаецца на слых) і абумоўлена асаблівасцямі іх успрымання, бо [і]-падобны пераходны ўчастак мае для гэтых зычных большае значэнне, чым для [с'], [з'], [х'], [ц'], [дз'].

Такім чынам, эксперыменты па ўспрымання паказваюць, што мяккасць зычных можа цалкам абумоўлівацца самім зычным, [і]-падобным пераходным участкам галосна-

га або і тым і іншым адначасова. Падзел мяккіх зычных на тры групы адпавядае ступені іх здольнасці да асіміляцыйнага памякчэння.

Гэта пацвярджаецца і эксперыментамі па замене галосных. Калі ў парах тыпу *садзі — сядзі, мата — мята, пат — пят, воз — вёз* і г. д., запісаных на магнітафонную стужку, пераклеіць галосныя пасля пачатковых зычных, то вынікі для розных пар слоў аказваюцца рознымі. У парах з пачатковымі зычнымі [б'], [п'], [м'] словы ўспрымаюцца так, як і без замены, толькі парадак іх аказваецца адваротным (*мята — мата, пят — пат* і г. д.). У парах, у якіх словы пачынаюцца з астатніх зычных, яны ўспрымаюцца таксама ў адваротным парадку, але пры ўважлівым слуханні трэніраванае вуха ўсё ж заўважае ненатуральнае гучанне.

§ 3.10. ЗЫЧНЫЯ ПСІХАФАНЕМЫ

У перцэптыўных адносінах беларуская мова адрозніваецца ад іншых моў колькасцю і якасцю гукатыпаў зычных фанем. Своеасаблівасць зычных гукаў беларускай мовы прыдае ёй на ўзроўні слыхавых адчуванняў пэўную афарбоўку, якая несвядома заўважаецца носьбітамі іншых моў. Слухач, нязвыклы з беларускай мовай, у агульным плане адзначае наяўнасць дзекання, цекання, шапялявасці ў гаворцы беларусаў. Пры гэтым даецца інтэгральная перцэптыўная ацэнка мове. Своеасаблівай рысай гучання беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць у ёй фрыкатыўнага [г], цвёрдага [р] і [ч], санорных [в] і [ў]. Пры ўспрымання кожная з гэтых з'яў заўважаецца на слых асобна. Нарэшце, ёсць асаблівасці рэалізацыі зычных, якія заўважаюцца толькі пры пільным праслухоўванні. Так, на слых заўважаецца памякчэнне ў вымаўленні беларускіх [ж] і [ш], а таксама [с], [з], [х].

Наогул у моўнай плыні беларускай мовы больш часта, чым у рускай, ужываюцца цвёрдыя зычныя, афрыкаты і фрыкатыўныя зычныя. Гэта надае, як адзначаюць фанетысты, гучанню беларускай мовы пэўную своеасаблівасць, уражанне лагоднай гаворкі.

Успрымання беларускіх зычных даследавалася пры праслухоўванні іх у кантэксце фразы або ў ізаляваных словах, складах і сегментах зычных. Звесткі аб успрымання зычных гукаў даводзіцца аналізаваць у адпаведнасці з тымі эксперыментальнымі метадамі, пры дапамозе якіх гэтыя звесткі атрыманы. У адрозненне ад галосных шмат якія зычныя, напрыклад выбухныя, афрыкаты, для даследавання іх успрымання не могуць падавацца ізалявана. Адлучаныя ад суседняга галоснага, яны па гучанню наогул мала нагадваюць гукі мовы, і таму падобнае іх даследаванне не мае сэнсу. Аднак такія зычныя, якія

Табліца 3.4. Набор зычных псіхафанем
носьбіта беларускай мовы

б		б'
в		в'
г	шчылінны	г'
г	змычны	г'
д		
дз		дз'
дж		
ж		
з		з'
й		
к		к'
л		л'
м		м'
н		н'
п		п'
р		
с		с'
т		
ў		
ф		ф'
х		х'
ц		ц'
ч		
ш		

дрэнна ўспрымаюцца ізалявана, даследаваны ў перцэптыўных адносінах з дапамогай іншых метадаў пры ўспрыманні складоў, слоў і фраз.

Было праведзена даследаванне колькаснага саставу зычных псіхафанем. Высветлілася, што носьбіт беларускай мовы можа на слых вызначаць шмат тонкіх адценняў у гучанні зычнай фанемы, адрозніваць яе камбінаторныя варыянты. Аднак усё мноства варыянтаў зычных гукаў групуецца вакол невялікай колькасці гукатыпаў зычных ці, іншымі словамі, зычных псіхафанем. Як паказала даследаванне, іх колькасць у носьбіта беларускай мовы 39, што не супадае з колькасцю зычных фанем у беларускай мове, якіх 37. У прыватнасці, высветлілася, што [г] і [г'] выбухныя прыкметна адрозніваюцца на слых ад гукаў [г] і [г'] шчылінных і таму ўтвараюць на перцэптыўным узроўні дзве самастойныя псіхафанемы. Разам з тым аказалася, што гукі [j] і [й] адрозніваюцца на слых нязначна і таму прадстаўлены адной псіхафанемай. Такім чынам, носьбіт беларускай мовы пры ўспрыманні ажыц-

цяўляе ідэнтыфікацыю зычных гукаў па набору псіхафанем, якія пададзены ў табл. 3.4.

Гэта значыць, што ў перцэптыўнай сістэме слухача-беларуса маецца адзначаная колькасць эталонаў зычных гукаў. Па сваёй якасці і ўзаемаадрозненню яны дакладна характарызуюць фанематычны слых носьбіта беларускай мовы, яго перцэптыўную базу.

Такія даныя адносна колькаснага і якаснага саставу зычных псіхафанем атрыманы не толькі ў доследах па ўспрыманню ізаляваных сегментаў зычных гукаў і складоў тыпу ЗГ, але і пры транскрыбіраванні гэтых гукаў. Два гукі лічацца варыянтамі адной псіхафанемы, калі на слых яны дыферэнцыруюцца чалавекам ненадзейна. Другой падставай да аб'яднання розных гукаў у псіхафанемы служаць вызначаныя ў доследах суб'ектыўныя адлегласці паміж гукамі. Ацэнку адлегласцей паміж зычнымі гукамі давалі слухачы-беларусы па пэўнай колькаснай шкале ў балах. Адносна невялікая адлегласць паміж двума гукамі дае нам падставу лічыць іх рознымі варыянтамі адной псіхафанемы. У прыватнасці, па адлегласцях быў зроблен вывад аб прыналежнасці гукаў [j] і [й] да адной псіхафанемы, а гукаў [g] і [г], [g'] і [г'] да розных псіхафанем.

Доследы паказваюць, што розныя зычныя апазнаюцца пры ўспрыманні з рознай надзейнасцю ў залежнасці ад сваёй якасці. Гэта значыць, што іх можна параўноўваць паміж сабою па надзейнасці ідэнтыфікацыі. Такія звесткі (табл. 3.5) атрыманы пры праслухоўванні аўдытарамі беларускіх зычных гукаў у складах ва ўмовах акустычных памех рознай інтэнсіўнасці.

Найлепшая апазнавальнасць сярод беларускіх зычных у гука [р] (100%), найгоршая ў [к'] і [ф] — 42%. З высокай надзейнасцю апазнаюцца гукі [дж] — 93%, [дз] — 77 і [ж] — 75%. Цікавымі з'яўля-

юцца інтэгральныя паказчыкі надзейнасці апазнавання розных катэгорый гукаў. Так, на падставе атрыманых звестак можна зрабіць вывад, што звонкія зычныя ідэнтыфікуюцца лепш, чым глухія, афрыкаты і фрыкатыўныя лепш, чым выбухныя, цвёрдыя зычныя апазнаюцца ў сярэднім лепш, чым мяккія. А санорныя гукі па надзейнасці апазнавання дастаткова розныя паміж сабою (працэнт ідэнтыфікацыі [ў] — 62, [н] — 77, [р] — 100).

Спецыяльны параўнальны аналіз надзейнасці ідэнтыфікацыі беларускіх галосных (націскных і ненаціск-

Табліца 3.5. Параўнальная надзейнасць успрымання беларускіх зычных (%)

Зычныя гукі	Надзейнасць успрымання, %
р	100
ц'	96
дж	93
м	91
с'	88
з'	85
з	84
ч	82
ш	79
дз	77
н	77
с	76
г	75
л	75
й	75
ж	75
ц	75
м'	67
г'	65
д	65
л'	64
н'	63
ў	62
х'	57
х	55
дз'	54
п	53
б	52
п'	50
б'	48
в	46
ф'	44
к	44
т	43
ф	42
к'	42
в'	37

ных) і зычных гукаў паказаў, што ўвогуле зычныя ідэнтыфікуюцца слухачамі лепш, чым галосныя. Такая заканамернасць наглядаецца пры параўнанні успрымання зычных і галосных у складах, у словах, у злітнай моўнай плыні. Гэты факт больш надзейнага і ўстойлівага успрымання зычных з'яўляецца сведчаннем іх большай камунікатыўнай значнасці ў перадачы сэнсу паведамлення ў параўнанні з галоснымі.

Носьбіты беларускай мовы даюць пэўную колькасную ацэнку слыхавой адлегласці паміж рознымі парамі зычных псіафанем. Тым самым вызначаецца, наколькі далёкімі па гучанню з'яўляюцца пэўныя два зычныя гукі. Даследаванні паказалі, што для аднаго і таго ж чалавека зробленыя ім ацэнкі перцэптыўнага падабенства зычных не супадаюць з ацэнкамі артыкуляцыйнага і акустычнага іх падабенства. І таму відавочна, што вызначэнне перцэптыўных адлегласцей паміж беларускімі зычнымі выклікае пэўную цікавасць.

Вопыты, праведзеныя з носьбітамі беларускай мовы, па вызначэнню адлегласцей паміж зычнымі псіафанемамі паказалі, што гэтыя адлегласці маюць для кожнай іх пары рознае значэнне (табл. 3.6).

Даследаванне праведзена толькі з 23 «цвёрдымі» псіафанемамі. Выражаная ў балах ацэнка перцэптыўнай адлегласці паміж і-тай і j-тай зычнымі псіафанемамі падаецца элементам матрыцы, які размешчаны на скрыжаванні і-тага радка і j-тага слупка. Такая матрыца адлюстроўвае не толькі колькасны састаў зычных псіафанем у перцэптыўнай базе носьбіта беларускай мовы, але і іх якасць, бо яна паведамляе, як у перцэптыўнай прасторы адносна адзін аднаго размешчаны слыхавыя эталоны 23 зычных псіафанем.

Табл. 3.6 паказвае, што параўнальна далёкімі па гучанню для слухача-беларуса з'яўляюцца такія

Таблиця 3.6. Узаемападабенства зычных па гучанню на 5-бальнай шкале

б	в	г	д	дз	дж	ж	з	й	к	л	м	н	п	р	с	т	ў	ф	х	ц	ч	ш
б	2	4	2	5	5	5	5	4	4	5	3	4	2	5	5	4	5	2	3	5	5	5
	в	5	5	5	5	4	5	3	5	3	5	4	4	5	5	5	1	1	2	4	5	5
		г	4	5	5	3	5	3	2	4	5	5	4	3	5	2	2	1	1	4	2	4
			д	2	1	4	5	5	4	4	5	4	4	5	5	1	5	4	4	3	5	5
				дз	1	2	1	5	5	5	5	5	5	5	3	5	5	4	5	2	5	3
					дж	1	2	5	5	5	5	5	4	5	5	4	5	4	3	3	1	1
						ж	2	4	5	4	4	5	5	4	3	5	4	3	4	4	4	2
							з	5	5	5	5	5	5	4	3	5	4	2	4	5	2	3
								й	5	2	3	2	5	3	4	5	1	3	4	5	5	5
									к	5	5	4	2	5	4	2	5	4	1	4	3	5
										л	5	4	5	5	3	5	1	4	3	5	5	3
											м	2	2	4	3	5	4	5	5	5	4	5
												н	5	5	5	4	4	5	4	5	5	5
													п	4	3	3	4	2	2	4	5	4
														р	4	5	4	5	5	5	5	5
															с	4	5	3	3	1	4	2
																т	5	4	5	2	4	4
																	ў	1	4	5	5	5
																		ф	1	5	3	2
																			х	4	3	2
																				ц	1	4
																					ч	1
																						ш

пары зычных, як [дж] — [б], [р] — [т], [ў] — [ц], [п] — [дз] (5 балаў). Зразумела, што перцэптыўнае падабенства гэтых зычных, наадварот, малое і таму нельга чакаць памылковых іх узаемазамен пры ўспрыманні. Параўнальна невялікай з'яўляецца перцэптыўная адлегласць паміж зычнымі [с] — [ц], [ў] — [в], [дз] — [дж], [ш] — [дж], [ч] — [ш] (1 бал), [х] — [ш], [ф] — [ш], [к] — [п], [ц] — [дз], [л] — [й] (2 балы). Як вынік такога іх перцэптыўнага падабенства прыводзіць да ўзаемазамен гэтых зычных пры іх успрыманні (табл. 3.7).

Высветлена, што існуе пэўная заканамернасць у суадносінах па-

між перцэптыўным падабенствам розных пар і іх артыкуляцыйным падабенствам. З некаторай прыблізнасцю яе можна разглядаць як адваротную залежнасць: перцэптыўна блізкія гукі [б] — [п], [м] — [н], як правіла, з'яўляюцца адносна далёкімі па артыкуляцыі, і, наадварот, перцэптыўна далёкія зычныя [р] — [л], [п] — [к], [б] — [г] аказваюцца адносна блізкімі па артыкуляцыі. У выніку гэтага наглядаецца несупадзенне памылковых замен зычных гукаў пры вымаўленні (чалавек агаварыўся: *Прапоп* замест *Пракоп*)¹⁴ і пры ўспрыманні

¹⁴ Мотли М. Т. Оговорки // В мире науки. 1985. № 11. С. 58—66.

мовы (чалавек аслухаўся: *паківаць* замест *павіваць*).

Пры ўспрыманні зычных розныя іх артыкуляцыйныя характарыстыкі апазнаюцца неаднолькава. Так, добра апазнаецца спосаб утварэння зычнага (выбухны — фрыкатыўны, звонкі — глухі). Разам з тым адносна горш апазнаецца месца ўтварэння зычнага (губна-губны — пярднеязычны — заднеязычны). Зазначым, што лепш апазнаюцца цвёрдыя зычныя ў параўнанні з адпаведнымі мяккімі зычнымі. З адносна высокай надзейнасцю ўспрымаецца прыкмета санорнасці, аднак прыкмета «насаваы — ротаваы» на слых дыферэнцыруецца дрэнна.

З дапамогай фактарнага аналізу па матрыцы перцэптыўных адлегласцей паміж 23 зычнымі намі былі вызначаны верагодныя шкалы-прыкметы, па якіх носьбіт беларускай мовы ўспрымае зычныя гукі і прыпадабляе іх у перцэптыўнай прасторы псіхафанемам. Вызначана, што існуе чатыры шкалы і інтэрпрэціруюцца яны наступным чынам. Першая шкала разлічана на аналіз наогул усіх гукаў беларускай мовы, як галосных, так і зычных. Па ёй гукі ацэньваюцца па прыкмеце «галосны — шумны» ў залежнасці ад таго, лінейчаты ці суцэльны спектр мае гук. На дадатным полюсе гэтай шкалы групуюцца гукі [а], [е], [о], на процілеглым — [с], [ш], [х], [ф], [дж]. Астатнія гукі займаюць прамежкавае становішча. Другая шкала таксама разлічана на аналіз як галосных, так і зычных гукаў па прыкмеце «санорны — шумны», якая адлюстроўвае пераважнасць тону або шуму ў гукавым сігнале. У пачатку гэтай шкалы размяшчаюцца гукі [о], [у], [ў], [й], [м], [н], а ў канцы — зноў-такі зычныя [с], [ш], [х]. Трэцяя шкала існуе спецыяльна для зычных гукаў і інтэрпрэтуецца як «мяккасць — цвёрдасць» зычнага. Нарэшце, чацвёртая шкала разлічана на аналіз толькі цвёрдых зыч-

ных па прыкмеце «санантны — кансанантны» і адлюстроўвае тое, наколькі шырокі дыяпазон нізкіх частот мае спектр гука. На супрацьлеглых канцах гэтай шкалы размешчаны з аднаго боку гукі [ў], [м], [н], [р], а з другога — [з], [дз], [ж], [дж], [б], [і], [ї].

Пры ўспрыманні зычных у складах [жа], [джу], [го], словах (*восень* — *восем*, *нас* — *газ*) і псеўдасловах (*дзі—ба*, *хай—са*) ва ўмовах шуму рознай інтэнсіўнасці носьбіты беларускай мовы робяць памылкі і недакладна апазнаюць зычныя гукі. Пры гэтым адны зычныя з пэўнай рэгулярнасцю замяняюцца на іншыя: [к] на [п], [й] на [м], [ф] на [х], [в] на [г]. Такія сістэматычныя замены аднаго гука на другі ўскосна сведчаць аб падабенстве іх гучання ці, інакш, аб блізкасці слыхавых эталонаў (псіхафанем) гэтых гукаў у перцэптыўнай прасторы слухача. На падставе статыстычнага аналізу рэгулярных памылковых узаемазамен зычных гукаў беларускай мовы атрымана матрыца такіх замен (табл. 3.7).

З табл. 3.7 відаць, што не заўсёды пры распаўсюджанасці замены і-тага зычнага на j-ты, распаўсюджана і адваротная замена j-тага зычнага на і-ты (зычны [м] замяняецца на [н], аднак замена [н] на [м] не распаўсюджана). Разам з тым у многіх выпадках маюць месца ўзаемазамены (зычны [к] замяняецца на [т] так часта, як і [т] замяняецца на [к]). Па сутнасці, вызначаная праз узаемазамены ступень падабенства двух зычных гукаў з'яўляецца адваротнай велічынёй перцэптыўнай адлегласці паміж імі, знойдзенай з дапамогай метадыкі суб'ектыўнага шкаліравання. Параўнанне адпаведных элементаў абедзвюх матрыц паказвае, што іх велічыні дапасуюцца паміж сабой. Гэта значыць, звесткі аб узаемазаменах зычных не прырачаць звесткам адносна перцэптыўных адлегласцей паміж імі. Так, згодна з табл.

Таблиця 3.7. Наяўнасць (+) і адсутнасць (—) памылковых замен адных зычных гукаў (радкі) на другія (слупкі)

	б	б'	п	п'	в	в'	м	м'	ф	ф'	з	з'	с	с'	д	дж	дз	дз'	т	
б	×	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
б'	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
п	—	—	×	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
п'	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в	—	—	—	—	×	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в'	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
м	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
м'	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ф	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ф'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
з	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—
з'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—
с	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—
с'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—
д	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—
дж	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—
дз	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—
дз'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—
т	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—
ц	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ц'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
н	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
н'	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
л	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
л'	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
р	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ж	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ч	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ш	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
й	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
г	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
г'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
к	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
к'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—
х	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—
х'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—
ў	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
б	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
б'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
п	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
п'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
м	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
м'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ф	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ф'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
з	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
з'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
д	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
дж	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
дз	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

	ц	ц'	н	н'	л	л'	р	ж	ч	ш	й	г	г'	к	к'	х	х'	ў
дз'	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
т	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—
ш	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ц'	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
н	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
н'	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
л	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	+
л'	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—
р	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ж	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ч	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ш	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
й	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
г	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	×	+	—	—	—	—	—	—
г'	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	×	—	—	—	—	—
к	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	×	—	—	—	—
к'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	×	—	—	—
х	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	×	—	—
х'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—
ў	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×

3.7, распаўсюджанымі з'яўляюцца ўзаемазамены паміж выбухнымі зычнымі [п] \rightleftharpoons [к], [т] \rightleftharpoons [к], [п] \rightleftharpoons [т]. Гэта значыць, існуе ўзаемападабенства гэтых зычных па гучанню. Калі ж звярнуцца да табл. 3.6, то з яе відаць, што па суб'ектыўнай ацэнцы перцэптыўная адлегласць паміж гэтымі гукамі таксама невялікая: [п] — [к] 2,0 бала, [т] — [к] 2,0, [п] — [т] 3,0 бала. Абедзве такія даведкі адносна ўзаемазамен і перцэптыўнай блізкасці зычных [п], [т], [к] дапасуюцца да таго вядомага факта, што месца ўтварэння зычнага як параметр апазнаецца пры ўспрыманні адносна дрэнна.

Разам з тым, згодна з табл. 3.7, узаемазамены паміж [в] і [м], [д] і [н], [ж] і [р], [с] і [б], [л] і [р] не распаўсюджаны. Відавочна таму, што гэтыя гукі ўспрымаюцца слухачом як адносна далёкія па гучанню адзін ад аднаго. Як відаць з табл. 3.6, перцэптыўная адлегласць па 5-бальнай шкале паміж [в] і [м] ацэньваецца ў 5 балаў, паміж [д] і [н] — у 4, [ж] і [р] — у 4, [с] і [б] — у 5, [л] і [р] — у 5 балаў. Гэта адносна вялікая адлегласць паміж гукамі ў перцэптыўнай

прасторы. Між іншым, азначаныя пары гукаў адрозніваюцца не месцам, а спосабам іх утварэння, а гэта артыкуляцыйная характарыстыка зычных, як вядома, успрымаецца дастаткова надзейна.

На памылкі пры ўспрыманні беларускай мовы, асабліва на памылковыя замены адных зычных гукаў на другія, уплывае фактар частотнасці таго ці іншага гука ў вуснай мове. Як правіла, прамая і адваротная замены паміж двума зычнымі бываюць аднолькава распаўсюджаны тады, калі, акрамя падабенства іх гучання, частотнасць гэтых зычных прыкладна аднолькавая. У прыватнасці, узаемазамены бываюць паміж гукамі [т] і [к]. Адпаведна частотнасць ужывання гэтых зычных у беларускай мове амаль аднолькавая: [т] — 0,0359, [к] — 0,0302. Узаемазамены маюць месца паміж [к'] і [п'], а іх частотнасць адпаведна складае 0,0079 і 0,0053. Распаўсюджаны ўзаемазамены паміж [п'] і [б'], частотнасць якіх адпаведна складае 0,0053 і 0,0038. У тых выпадках, калі і-ты гук замяняецца на j-ты, а замена j-тага гука на і-ты не распаўсюджана, наглядаецца наступная заканамернасць:

гук з меншай частотнасцю замяняецца на гук, які больш частотны. Так, распаўсюджана аднабаковая замена зычнага [б] на [п]; адпаведна і частотнасць [п] параўнальна большая (0,0246), чым [б] (0,0105). Сістэматычнай з'яўляецца аднабаковая замена [м'] на [н'] пры адсутнасці замен [н'] на [м']. Адпаведна і частотнасць [н'] (0,0259) большая, чым частотнасць [м'] (0,0074).

Акрамя колькаснай і якаснай характарыстык слыхавых эталонаў зычных гукаў, іх размеркавання па гэтых характарыстыках у перцептыўнай прасторы, істотнымі з'яўляюцца звесткі аб тым, у якой паслядоўнасці ідзе аналіз гукавога сігнала пры яго ўспрыманні і параўнанні з эталонам. Верагодна, у слыхавой сістэме адбываецца паступовае ўдакладненне звестак аб гуку. Спачатку выдзяляюцца інтэгральныя яго характарыстыкі, а затым ідзе апазнаванне больш дэталёвых прыкмет. Урэшце, поле гіпотэз звужаецца да адной пэўнай гіпотэзы аб прыналежнасці пачутага гука да нейкай адной псіхафанемы.

Існуюць падставы лічыць, што на першым этапе пачуты гук аналізуецца па сінтагматычных прыкметах. Па гэтых прыкметах адбываецца члянэнне акустычнай хвалі на сегменты і апазнаванне па сегменту крыніцы гука і ўмоў яго стварэння. У выніку ўспрыняты гук можа быць аднесены да аднаго з наступных класаў: галосных ці санорных, выбухных ці звонкіх, фрыкатыўных глухіх ці звонкіх, афрыкатыўных глухіх або звонкіх¹⁵. Такім чынам, спачатку апазнаецца як бы сегментная структура гука, а не ён сам. Для асобных гукаў апазнаецца некалькі паслядоўных сегментаў. Для выбухных [п], [п'], [т], [к], [к'] вылучаецца сегмент, які адпавядае змыч-

цы, і сегмент, які адпавядае выбуху. Пасля апрацоўкі акустычнай хвалі з дапамогай сінтагматычных прыкмет яна робіцца членараздзельнай. Лічыцца, што гэтыя прыкметы фіксуюцца ў фанематычным слыху носьбітаў любой мовы.

Пасля вызначэння прыналежнасці гука да класа пачынаецца другі этап аналізу таго сегмента, які аказаўся вылучаным. Для ўдакладнення пачутага гука далейшы яго аналіз вядзецца па парадыгматычных прыкметах. Па гэтых прыкметах адбываецца апазнаванне канкрэтнай псіхафанемы з таго класа псіхафанем, да якога быў аднесены сегмент. Так, па сегменту галосных апазнаецца адна з псіхафанем [а], [а], [о], [о], [е], [е], [у], [у], [і], [ы]. У беларускай мове ў класе санорных гукаў могуць апазнавацца псіхафанемы [л], [л'], [н], [н'], [м], [м'], [в], [в'], [й], [ў], [р]. У класе глухіх выбухных апазнаюцца псіхафанемы [п], [п'], [т], [к], [к'], звонкіх выбухных — [б], [б'], [д], [г], [г'], глухіх фрыкатыўных — [ф], [ф'], [с], [с'], [ш], [х], [х'], звонкіх фрыкатыўных — [г], [г'], [з], [з'], [ж], звонкіх афрыкат — [дз], [дз'], [дж], у класе глухіх афрыкат — [ц], [ц'], [ч]. У той час як сінтагматычная прыкмета з'яўляецца і знікае ў моўнай плыні дыскрэтна, парадыгматычная прыкмета псіхафанемы можа ўзнікаць і затухаць у акустычным сігнале паступова. У выніку можа наглядацца ўзаемадзеянне парадыгматычных прыкмет сумежных гукаў у моўнай плыні ці, інакш кажучы, з'ява каартыкуляцыі. У межах аднаго і таго ж класа гукі, розныя па парадыгматычнай прыкмеце, адрозніваюцца ў асноўным спектрам, а не сегментнай будовай. У артыкуляцыйным плане яны адрозніваюцца па месцы ўтварэння, але спосаб утварэння маюць аднолькавы. Пасля апазнавання парадыгматычнай прыкметы гука адбываецца атаясамленне яго з адной з псіхафанем.

¹⁵ Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. Мн., 1977. С. 43—51.

У кожнага з адзначаных вышэй класаў зычных гукаў наглядаюцца спецыфічныя асаблівасці іх успрымання. Звесткі аб гэтых асаблівасцях атрыманы ў выніку праслухоўвання розных участкаў зычнага гу-

ка, паслядоўна вылучаных з дапамогай сегментатара і прад'яўленых затым аўдытарам¹⁶.

¹⁶ Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. С. 55—91.

§ 3.11. УСПРЫМАННЕ СЛОВА

Слова з'яўляецца ў вуснай мове самастойнай адзінкай успрымання, прычым больш складанай, чым асобны гук ці склад. Фанетычны вобраз успрымаемага слова нельга разглядаць як суму фанетычных вобразаў тых складоў, якія ў яго ўваходзяць. Успрымання слова нельга таксама зводзіць к успрымання яго фанематычнага склада, бо побач з успрыманням фанем адбываецца ўспрымання суперсегментных фанетычных характарыстык слова і яго сэнсу. Таму, акрамя фанемнага склада, вобраз слова змяшчае ў сабе яго прасадныя характарыстыкі: слоўны націск, інтанацыйны контур, часавыя суадносіны паміж складамі. Аднак больш істотнай акалічнасцю, праз якую слова робіцца самастойнай адзінкай успрымання, з'яўляецца не фанетычная яго цэласнасць, а наяўнасць пэўнай семантыкі, дзякуючы якой яно набывае самастойны сэнс.

У сувязі з тым што слова з'яўляецца не толькі фанетычнай адзінкай, але і семантычнай, адпаведна і ўспрымання яго адбываецца не толькі праз аналіз сігнала фанетычнай прыроды (акустычных сігналаў), але і праз аперцэпцыю, праз семантыку кантэксту, праз прагназіраванне сэнсу вуснага паведамлення. Такім чынам, умоўна можна лічыць, што працэс апазнавання пачутага слова разбіваецца на некалькі паралельных працэсаў апрацоўкі розных звестак аб ім. Адною крыніцай з'яўляецца знешні акустычны сігнал пачутага слова, другія звесткі аб ім абумоўлены аперцэпцыяй, залежнасцю ад былога моўнага вопыту слухача, зафік-

саванага ў яго памяці. Першы від звестак інакш яшчэ называюць фанетычнай інфармацыяй у процілегласць нефанетычным відам інфармацыі¹⁷.

Як вядома, моўны сігнал, у тым ліку і сігнал слова, мае збыткова прыроду. Збыткованасць праяўляецца ў тым, што пры ўспрымання для апазнавання сэнсу слова не абавязкова чуць увесь яго акустычны сігнал, а дастаткова пачуць нават частку яго. У звычайных умовах успрымання вуснай мовы адбываецца пры наяўнасці шумаў, скажэння спектра акустычнага сігнала, часовай рэдукцыі гукаў і нават пропуску асобных элементаў слоў. Тым не менш дзякуючы збыткованасці мовы, наяўнасці ў памяці слухача разнастайнай інфармацыі аб слове паслоўная разборлівасць мовы застаецца адносна высокай (75%), нягледзячы на адносна нізкую, напрыклад, складовую яе разборлівасць (25%)¹⁸. Пад слоўнай разборлівасцю разумеюць працэнт правільна ўспрынятых слоў ад агульнай колькасці ўсіх прад'яўленых слухачу слоў, вымаўленых ізалявана ад кантэксту. Іменна дзякуючы збыткованасці нават пры перашкодах дасягаецца канстантнасць, цэласнасць успрымання фанемнага саставу слова, узнікае магчымасць выкарыстоўваць для ўспрымання слова папярэдні вопыт.

Збыткованасць у вуснай мове

¹⁷ Падлужны А. І. Фанетычная і нефанетычная інфармацыя ў працэсе ўспрымання вуснай мовы // Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983. С. 5—19.

¹⁸ Покровский Н. Б. Расчет и измерение разборчивости речи. М., 1962. С. 14—15.

праяўляецца на розных узроўнях арганізацыі моўнага сігнала пры яго ўспрыманні слухачом. Па-першае, збыткоўнасць у слове існуе на ўзроўні акустычных сігналаў яго гукаў. Тут яе механізм такі, што звесткі аб асобным гуку фіксуюцца ў слове не толькі на адрэзку гэтага гука, але і на адрэзках іншых суседніх гукаў слова. У выніку атрымліваецца, што крыніцай інфармацыі аб гуку з'яўляецца не толькі яго акустычны сігнал, але і сігналы іншых гукаў. Аднак адна ў акустычным сігнале кожнага асобнага гука маеца невялікі адбітак іншых гукаў слова. Артыкуляцыйная прырода такой збыткоўнасці тлумачыцца непазбежнасцю пры вымаўленні слова каартыкуляцыйных з'яў, асіміляцыі, акамадацыі, рэдукцыі гукаў.

Па-другое, акрамя збыткоўнасці акустычнага парадку на ўзроўні фанемнага саставу слова звычайна маеца збыткоўнасць фаналагічнага парадку. Слова пры гэтым разглядаецца як паслядоўнасць фанем, а не гукаў. А ў паслядоўнасцях спалучэння фанем у кожнай мове, як высветлілася, ёсць свае заканамернасці. Як вядома, у славянскіх мовах фанемная арганізацыя моўных паведамленняў такая, што галосныя фанемы размешчаны з устойлівай паслядоўнасцю ў ланцугу зычных фанем. Іншымі словамі, верагоднасць таго, якая будзе наступная фанема, зычная ці галосная, абумоўліваецца папярэдняй фанемай: пасля зычнай верагодней будзе галосная і наадварот. Прагноз у слове кожнай наступнай фанемы (у прыватнасці, першай фанемы ў слове) незалежна ад папярэдніх слухач можа ажыццяўляць з улікам неаднолькавай частотнасці розных фанем у моўнай плыні¹⁹.

Для прагнозу зычнай фанемы ў

залежнасці ад папярэдніх і асабліва збегу зычных у пачатку слова пры яго ўспрыманні можна выкарыстоўваць звесткі аб спалучальнасці зычных у беларускай мове (гл. раздзел 4).

Прагноз наступнай фанемы па папярэдніх можа ажыццяўляцца ў працэсе ўспрымання слова з улікам яшчэ адной дыстрыбуцыйнай асаблівасці яго фанем. Як вядома, ва ўсходнеславянскіх мовах зычныя фанемы не з'яўляюцца складаўтваральнымі. Па гучнасці яны слабей галосных фанем, якія з'яўляюцца складаўтваральнымі. Пры гэтым зычныя фанемы па гучнасці істотна адрозніваюцца таксама і паміж сабою; яны разбіваюцца па гэтай шкале на некалькі рангаў. Ланцуг розных па гучнасці зычных і галосных складаецца такім чынам, што ўвогуле гучнасць у ім мяняецца хвалепадобна. На вяршынях хвалы стаяць галосныя фанемы, а між імі зычныя фанемы могуць утвараць парабалоідны контур гучнасці з адным мінімумам. Урэшце, з улікам хвалепадобнай змены гучнасці можна ажыццяўляць прагноз наступнай фанемы (дакладней кажучы, рангу яе гучнасці) па папярэдніх. Відавочна, што слухач — носьбіт беларускай мовы ў выніку практычнага карыстання мовай можа несвядома фіксаваць у сваёй памяці звесткі аб гэтых заканамернасцях, а затым выкарыстоўваць іх пры ўспрыманні. Засваенне прынцыпаў спалучальнасці фанем у слове спрыяе слыхавому прагнозу.

Даследаванні апошняга часу даюць падставу сцвярджаць, што такія артыкуляцыйныя адзінкі мовы, як склады, з'яўляюцца адначасова і адзінкамі ўспрымання, па кожнай з якіх прымаецца прамежкавае рашэнне перад тым, як апзнаецца цалкам усё слова. Пры такім дапушчэнні слова пры ўспрыманні ўяўляецца як паслядоўнасць складоў, якія яго ўтвараюць. Але вядома, што для кожнай мовы ха-

¹⁹ Падлужны А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1969.

рактэрна свая пэўная частотнасць тых ці іншых складоў і розных іх тыпаў, спалучальнасць складоў паміж сабою, становішча іх адносна слоўнага націску, пачатку і канца слова. Гэтыя звесткі аб складах могуць таксама фіксавацца ў слухача ў памяці, а затым выкарыстоўвацца ім у працэсе ўспрымання слоў і фраз. У выніку пры ўспрыманні слова склад, які павінен прысутнічаць у ім, але чамусьці не рэалізаваўся, можа быць узноўлены з дапамогай статыстычных звестак адносна частотнай арганізацыі складоў у слове.

Відавочна, што статыстычныя звесткі аб з'явах, звязаных з марфалагічнай будовай слова, нельга перадаць праз яго складовую будову. Прыстаўкі, суфіксы, канчаткі слоў могуць супадаць са складам досыць рэдка. Калі даваць поўную характарыстыку перцептыўнаму вобразу слова, які фарміруецца ў слухача, трэба ўлічваць наяўнасць у гэтым вобразе звестак аб марфалагічнай будове слова і адпаведна дапускаць, што яны выкарыстоўваюцца нейкім чынам у працэсе яго апазнавання. Таму ёсць падставы лічыць, што ў памяці слухача фіксуюцца статыстычныя звесткі аб спалучальнасці і частаце марфем, аб заканамернасцях словаўтваральнай і словазмяняльнай дыстрыбуцыі марфем, заканамернасцях фанетычнай іх рэалізацыі.

Зразумела, што на апазнаванне слова ўспрыманне розных яго марфалагічных частак уплывае не ў аднолькавай ступені. У беларускай мове колькасць розных прыставак, якія могуць спалучацца з адным каранем, бывае меншай, чым колькасць магчымых канчаткаў. Адны прыстаўкі і канчаткі ўжываюцца ў беларускай мове больш часта, другія больш рэдка. У сувязі з гэтым у памяці слухача фіксуюцца звесткі аб тым, якія канкрэтна прыстаўкі, суфіксы і канчаткі больш часта спалучаюцца з тымі ці іншымі ка-

ранямі, а якія больш рэдка. Такія звесткі чалавек набывае ў выніку працяглага карыстання мовай. Дзякуючы свайму моўнаму вопыту слухач мае магчымасць прагназіраваць моўнае паведамленне на яго марфалагічным узроўні. Калі ў слове невыразна чуецца асобная марфалагічная адзінка, то прыблізныя звесткі аб ёй слухач можа ўскосна атрымаць праз слыхавы аналіз іншых выразна пачутых марфалагічных адзінак гэтага слова²⁰. Такім чынам, на фанемным ці складовым узроўні збыткоўнасць моўнага сігнала слова дазваляе ўзнаўляць асобныя фанемы ці склады. А збыткоўнасць марфемнага апісання слова дазваляе ўзнаўляць у ім асобныя марфемы ці, інакш кажучы, групы фанем.

Апрача звестак аб алафоннай, фанемнай, складовай і марфемнай будове слова, яго вобраз у слыхавой памяці дапаўняецца звесткамі аб прасадыхнай арганізацыі гэтага слова. Адны прасадыхныя характарыстыкі слова (часавыя, інтанацыйныя) вельмі варыятыўныя. Эталанізіраваць іх і зафіксаваць у вобразе цяжка. Іншыя характарыстыкі (колькасць складоў, месца слоўнага націску) адносна стабільныя і могуць быць лёгка апісаны. Адпаведна і пры ўспрыманні слова дзве апошнія яго характарыстыкі могуць служыць надзейнымі прыкметамі для ўспрымання слова. Адзначым, што ў адрозненне ад сегментных прыкмет слова яго прасадыхныя прыкметы могуць выкарыстоўвацца для апазнавання толькі з моманту заканчэння акустычнага сігнала. Тым не менш іменна прасадыхныя характарыстыкі слова (у прыватнасці, колькасць у ім скла-

²⁰ Безумоўна, у семантычных адносінах карацёвая марфема нераўназначна ў слове іншым марфемам. Пры недакладным яе ўспрыманні часцей бываюць лексічныя памылкі, а пры недакладным успрыманні іншых марфем — памылкі чыста фанетычнай прыроды.

доў і месца націскага склада) у адрозненне ад іншых яго характарыстык успрымаюцца больш надзейна. Апошняе сведчыць аб тым, што на прасадычным узроўні апісання слова таксама існуе збыткоўнасць яго сігналау.

Нарэшце, у мове існуе збыткоўнасць яшчэ аднаго ўзроўню, якая істотна спрыяе ўспрымання слоў чалавекам. Яна рэалізуецца тады, калі слова ўспрымаецца слухачом не ізалявана, а ў кантэксце іншых слоў у структуры фразы ці сказа. У гэтым выпадку слова выступае ў якасці састаўной адзінкі фразы. Тут, як вядома, кожнае слова фразы бывае звязаным з іншымі яе словамі граматычнымі, семантычнымі і акцэнтна-рытмічнымі сувязямі. І ўсе звесткі аб такіх сувязях, дазволеных спалучэннях адных слоў з другімі, частаце асобных слоў у мове запамінаюцца носбітам мовы. Праз гэтыя звесткі ўзнікае магчымасць аднаўляць пры ўспрымання фразы асобныя невыразна пачутыя ў ёй словы па іншых пачутых словах.

Такім чынам, зыходзячы з аналізу прыроды збыткоўнасці моўнага сігналау, правамерна зрабіць вывад, што збыткоўнасць мае месца на ўзроўні апісання фразы сістэмай слоў, на ўзроўні апісання слова сістэмай марфем і складоў, фанем і асобных гукаў, а таксама на ўзроўні апісання слова прасадычнымі сродкамі. Дзякуючы з'яве збыткоўнасці мовы пры ўспрымання вусных паведамленняў дасягаецца надзейнае апазнаванне слоў гэтага паведамлення. Успрымання слова робіцца цэласным і канстантным, неадчувальным да знікнення ў ім асобных сігналаў, да ўздзеяння шуму і ска-

жэнняў акустычнага сігналау слова.

Дзякуючы моўнаму вопыту, наўнасці ў памяці разнастайнай інфармацыі аб слове яго надзейнасць успрымання бывае больш высокай, чым надзейнасць успрымання ўтвараючых яго складоў. Даследаванне разборлівасці слоў беларускай мовы паказала, што працэнт слоўнай разборлівасці мовы складзе 85 пры 50% разборлівасці складоў (рыс. 66).

Розніца паміж надзейнасцю ўспрымання слоў і складоў яскрава наглядаецца ў доследах па ўспрымання ізаляваных складоў, пазбаўленых у беларускай мове сэнсу (*ра, сы, вэ, лу, чо, даз, кі* і г. д.), і аднаскладовых слоў, надзеленых сэнсам (*на, бо, ён, ты, дзе, мы, не, да*). Перцэптыўны эксперымент хутка пераконвае ў тым, што склады, якія маюць сэнс, успрымаюцца больш хутка і надзейна, чым склады, пазбаўленыя яго. Як вядома, аднаскладовыя словы параўнальна цяжка ўспрымаюцца ў адрозненне ад шматскладовых слоў, і тым не менш яны ўспрымаюцца больш надзейна, чым неасэнсаваныя склады.

Адзначым, што праблема ўспрымання слоў у злітнай вуснай мове цесна сутыкаецца з праблемай вызначэння граніц паміж словамі, інакш кажучы, сегментацыі моўнай плыні на словы. Акустычныя даследаванні паказваюць, што ў моўным сігнале існуюць прыкметы меж паміж словамі на сегментным і на прасадычным узроўні. Але канчатковых доказаў, што іменна акустычныя прыкметы выкарыстоўваюцца слухачом для сегментацыі моўнай плыні, а не якія-небудзь іншыя, напрыклад семантычныя ці верагодныя, пакуль няма.

§ 3.12. УСПРЫМАННЕ ФРАЗ

Вуснае выказванне ў выглядзе фразы з'яўляецца ў параўнанні са словам больш складанай адзінкай успрымання вуснай мовы. У працэ-

се ўспрымання і асэнсавання фразы слухач, акрамя фанематычнага, марфалагічнага і прасадычнага аналізу моўнага сігналау, ажыццяў-

ляе сінтаксічны аналіз фразы. Мноства фраз, пачутых носьбітам беларускай мовы, зафіксавана ў яго памяці праз мноства пэўных сінтаксічных канструкцый і правіл іх утварэння, змянення, правіл перастаноўкі асобных членаў кожнай канструкцыі, характэрных для вуснай формы мовы.

На ўзроўні ўспрымання фразы становіцца актуальнай праблема сегментацыі моўнага сігнала на словы, адпаведнасці гучання фразы арфаэпічным нормам, фразавай разборлівасці, успрымання экстралінгвістычных з'яў: дыялектных асаблівасцей гаворкі чалавека, яго эмацыянальнага настрою, узросту, полу. Пры ўспрыманні фразы слыхавы аналізатар чалавека, без сумнення, пэўным чынам апрацоўвае адзначаныя віды лінгвістычнай інфармацыі, змешчанай у акустычным сігнале фразы. Аднак пакуль што невядома, у якой паслядоўнасці, з якой дакладнасцю апрацоўваюцца розныя інфармацыйныя кампаненты фразы, якім чынам яны спрыяюць прыняццю канчатковага рашэння аб сэнсе фразы.

Складаныя пытанні механізма ўспрымання фразы патрабуюць асобага разгляду. Разам з тым існуе інтэгральны крытэрыі ацэнкі паспяховасці ўспрымання фразы, такі, як фразавая разборлівасць мовы. Велічыня фразавай разборлівасці вылічаецца ў эксперыменце па працэнтну правільна ўспрынятых фраз ад агульнай колькасці ўсіх фраз, прад'яўленых для праслухоўвання аўдытарам — носьбітам беларускай мовы. Спіс фраз для даследавання фразавай разборлівасці беларускай мовы складаецца з улікам наступных патрабаванняў. Па-першае, ён павінен складацца не менш чым з 35—40 фраз, па-другое, фразы павінны адрознівацца разнастайнымі сінтаксічнымі і інтанацыйнымі канструкцыямі і, па-трэцяе, складацца са слоў шырока распаўсюджанай лексікі, якія характарызу-

юцца прыкладна аднолькавай апазнавальнасцю²¹. Пажадана, каб колькасць слоў у фразе была не больш чым 5—6, а складоў — 10—11²². Фразы павінны вымаўляцца дыктарам з выразнай дыкцыяй пры поўным стылі вымаўлення ў сярэднім тэмпе маўлення, што складае для беларускай мовы 3,7 склада/с²³, ці 11 гукаў/с²⁴. Калі плануецца шматразовае праслухоўванне такога спіса фраз, то робіцца якасны магнітафонны іх запіс.

Звычайна пры вызначэнні ступені разборлівасці маўлення для кожнай мовы складаецца свой асобны спіс фраз, слоў, складоў²⁵. Пры гэтым мэтазгодна, каб кожны даследчык карыстаўся адным і тым жа спісам. У такім выпадку ёсць магчымасць параўноўваць і супастаўляць вынікі вымярэнняў розных даследчыкаў.

Відавочна, што фразы, выразна вымаўленыя дыктарам і якасна запісаныя на магнітафон, успрымаюцца носьбітам беларускай мовы надзейна і лёгка (маецца на ўвазе, што слыхавая функцыя носьбіта мовы не парушана). Зразумела, што асаблівай цікавасці для перцептыўных даследаванняў беларускай мовы такое вымаўленне не мае. І наадварот, колькасныя вымярэнні фразавай разборлівасці становяцца цікавымі, калі з'яўляецца той ці іншы фактар, які перашкаджае працэсу ўспрымання і змяншае разборлівасць мовы. Так, вядома, што разборлівасць мовы змяншаюць розныя акустычныя шумы ў канале сувязі. Пры гэ-

²¹ Артикуляционные таблицы / Сост. А. С. Штерн. Л., 1984. С. 1—4.

²² Речь: Артикуляция и восприятие. М.; Л., 1965. С. 222.

²³ Бснедиктов Б. А. Психология овладения иностранным языком. Мн., 1974. С. 67—72.

²⁴ Фанетыка слова ў беларускай мове / Пад рэд. А. І. Падлужнага. Мн., 1983. С. 51.

²⁵ Зиндер Л. Р. Русские артикуляционные таблицы // Тр. Академии. Сб. 29, 30. Л., 1951. С. 31—46, 119—198.

тым складовая, слоўная і фразавая разборлівасць памяншаюцца нелінейна (рыс. 64). Другім прыватным фактарам, які змяншае фразавую разборлівасць, можа быць недастатковы ў слухача ўзровень валодання мовай. Трэці магчымы фактар — захворванне слыхавой сістэмы чалавека. У апошнім выпадку фразавая разборлівасць ад 100% можа паменшыцца да 50—40%²⁶.

Як адзначалася, фразавая разборлівасць выступае ў якасці паказчыка паспяховасці ўспрымання фразы, дакладней кажучы, яе сэнсу. Тады, калі фраза гучыць разборліва, цяжка гаварыць аб ролі асобных яе кампанентаў у працэсе ўспрымання. У гэтым выпадку мэтазгодна гаварыць аб натуральнасці гучання фразы і аб тым, наколькі адпавядае яе вымаўленне арфаэпічным нормам беларускай мовы. Наадварот, калі фраза ўспрымаецца з цяжкасцю і марудна, гаварыць аб натуральнасці гучання такой неразборлівай фразы не выпадае. Тут больш зручна даследаваць прычыны, ад уздзеяння якіх фраза траціць сваю разборлівасць.

Прааналізуем выпадак, калі фраза чуецца разборліва і сэнс яе ўспрымаецца дакладна. Гэта азначае, што семантычная інфармацыя, закадзіраваная ў моўным сігнале фразы, дэкадзіруецца слухачом — носьбітам беларускай мовы паспяхова. Разам з тым у гучанні той жа фразы, акрамя семантычнай, змешчана і іншая інфармацыя, у прыватнасці звесткі аб натуральнасці гучання фразы, дыялектных асаблівасцях гаворкі чалавека. Якія ж магчымасці ёсць у слухача па ўспрыманню гэтай дадатковай інфармацыі? З аднаго боку, вядома, што носьбіт беларускай мовы мо-

жа рабіць слыхавую ацэнку таго, наколькі пачутыя ім фразы адпавядаюць арфаэпічным нормам беларускага літаратурнага вымаўлення. Як паказваюць даследаванні, найбольш адчувальнымі на слых з'яўляюцца адхіленні ў вымаўленні зычных гукаў²⁷. Адносна горш заўважаюцца на слых адхіленні ў вымаўленні галосных. Нарэшце, менш за ўсё заўважаюцца слухачамі — носьбітамі беларускай мовы недакладнасці інтанацыйнага афармлення фразы.

З другога боку, фанетычныя даследаванні выявілі таксама з'яву слыхавой адаптацыі носьбіта беларускай мовы да адхіленняў ад літаратурнага вымаўлення. Высветлілася, што звычайны слухач пасля 3—5 мінут успрымання беларускай гаворкі перастае, напрыклад, заўважаць аканне або оканне, уласцівае носьбіту беларускай мовы, лёгка адаптуецца да незвычайнага інтанацыйнага або тэмпаральнага вымаўлення фраз гаворачым. Гэта адбываецца тады, калі слухач спецыяльна не сочыць за арфаэпіяй, а сочыць за сэнсам паведамлення і лёгка яго ўспрымае. Аднак, як паказалі даследаванні, адаптацыя да ненарматыўнага вымаўлення зычных развіваецца ў слухача адносна дрэнна. Нават пасля 10—20 мінут успрымання яго ўвагу прыцягвала вымаўленне мяккіх зычных [ч], [р'], выбухнога [г], не ўласцівых беларускай мове.

Такім чынам, слыхавую адаптацыю трэба прызнаць распаўсюджанай з'явай, змяншаючай у звычайных умовах адчувальнасць слухача да арфаэпічнага афармлення мовы. Такая адаптацыя сведчыць аб уласцінасці слыхавога аналізатара чалавека паступова рабіцца неадчувальным пры ўспрыманні сэнсу фразы да неістотных фанетычных кампа-

²⁶ Склют Н. А., Подлужный А. И., Стаценко Е. Н. Односложные белорусские слова для речевой аудиометрии и исследования остроты слуха шепотной речью // Здравоохранение Белоруссии. 1975. № 11. С. 68—71.

²⁷ Садоўскі П. В. Беларускае слова ў эфіры // Культура мовы журналіста. Мн., 1984. № 2. С. 19.

лентаў яе гукавой арганізацыі. Той факт, што з'явы ненарматыўнага вымаўлення беларускіх зычных заўважаюцца хутчэй, сведчыць яшчэ раз аб большай камунікатыўнай значнасці апошніх у параўнанні з беларускімі галоснымі.

Зразумела, што з'ява адаптацыі будзе яскрава праяўляцца толькі ў тых выпадках, калі галоўным пры ўспрыманні фразы з'яўляецца распазнаванне яе сэнсу. Распазнаванне сэнсу якраз і з'яўляецца галоўнай мэтай працэсу камунікацыі. Як вядома, беларуская літаратурная мова ў вуснай форме функцыяніруе ў тэатры, на радыё, тэлебачанні, у кіно. Пры праслухоўванні тэатральнага спектакля, радыё-ці тэлеперадачы слухач, безумоўна, не можа ўвесь час заставацца крытычным да асаблівасцей гаворкі дзеючых асоб, дыктараў, артыстаў. Назіранні паказваюць, што ён звяртае ўвагу на дыктарскія асаблівасці гаворкі толькі ў першыя 3—4 хвіліны. А затым паступова ўсё менш рэагуе на індывідуальныя асаблівасці маўлення гаворачага.

Фанетычныя даследаванні паказалі, што адаптацыя слухача да арфаэпічнага афармлення вуснага паведамлення, якое ён чуе, развіваецца больш хутка, калі адначасова з вуснай ён атрымлівае і зрокавую інфармацыю: глядзіць на тэле- або на кінаэкран, бачыць суб'яднікі. У гэтым выпадку зрокавая інфармацыя, калі яна дапаўняе па сэнсу моўную, пераводзіць раней істотную фанетычную інфармацыю ў ранг збытковай. Таму апошняя пачынае апрацоўвацца не так пільна. У прыватнасці, эмацыянальны стан той асобы, якая гаворыць, яе пол і ўзрост слухач-перцэпіент можа ўспрымаць зрокава, а не, як раней, праз акустычны сігнал гаворкі гэтай асобы.

І наадварот, калі вуснае паведамленне не суправаджаецца паказам таго, аб чым гаворыцца, слухач лепш заўважае розныя адхіленні

ад літаратурнага вымаўлення. Так, фанетычныя даследаванні на матэрыяле беларускай мовы паказалі, што звычайныя слухачы звяртаюць увагу на памылкі ў маўленні дыктараў радыё больш часта, чым дыктараў тэлебачання. Яшчэ менш крытычным да адхіленняў ад правільнага вымаўлення з'яўляецца кінаглядач. У адрозненне ад успрымання тэлеперадачы і кіно ўспрымання вуснай мовы артыстаў у тэатры адбываецца не ў штучных умовах, а непасрэдна. У зале тэатра акустычны сігнал гучыць аб'ёмна і якасна. Таму тэатральны глядач застаецца таксама і пільным слухачом, адчувальным да арфаэпічнага афармлення гаворкі артыстаў на сцэне.

Прыведзеныя звесткі, атрыманыя пры фанетычных даследаваннях, дапасуюцца да шматлікіх вывадаў, зробленых на падставе жыццёвых назіранняў людзей, якім даводзіцца працаваць у сістэме радыё, тэлебачання, кіно, беларускага тэатра. Агульным з'яўляецца той вывад, што ў арыентацыі на звычайнага слухача, які ўспрымае перш за ўсё сэнс вусных паведамленняў, патрабаванні да дыктараў радыё, тэатра, тэлебачання і кіно могуць быць рознымі. Найбольш высокія патрабаванні да захавання арфаэпічных норм беларускага літаратурнага вымаўлення павінны быць да дыктараў радыё і артыстаў драматычнага тэатра.

Якасць успрымання фразы, як бачым, вызначаецца не толькі характарыстыкамі яе акустычнага сігналу, але і тымі камунікацыйнымі абставінамі, у якіх знаходзіцца слухач. Яскравым сведчаннем таго, што канцэнтрацыя ўвагі на сэнсе фразы зніжае ўвагу слухача да яе фанетычнага афармлення, з'яўляецца і вусны пераклад з адной мовы на другую, у прыватнасці сінхронны пераклад. Спецыяльныя даследаванні і жыццёвыя назіранні паказваюць, што пры арыентацыі на

хуткую перадачу сэнсу фраз пры перакладзе з беларускай мовы на рускую перакладчык не сочыць за фанетычнымі асаблівасцямі рэалізацыі фраз, якія перакладае. Галоўным патрабаваннем да рэалізацыі фразы, ад якога залежыць паспяховасць перакладу, з'яўляецца разборлівасць гучання фразы. Натуральнасць жа гучання і адпаведнасць яго арфаэпічным нормам не ўплываюць на якасць перакладу. На гэтыя параметры мовы слухач-перакладчык не звяртае ўвагі і не памятае іх.

Разгледзім выпадак, калі праслухоўванне фразы і аналіз яе гучання праводзяць спецыялісты — аўдытары, фанетысты і працэс успрымання фразы ідзе ў разліку на успрыманне як яе сэнсу, так і фанетычных асаблівасцей гучання. Спецыяльнымі доследамі пацверджана, што адно і тое ж вуснае паведамленне успрымаецца як розная паслядоўнасць фанематычных адзінак у залежнасці ад таго, наколькі вопытны аўдытар яго успрымае і асэнсоўвае. Розным аўдытарам прад'яўлялася для праслухоўвання фраза «*Вось ліса з мядзведзем падышла к гэтаму мясу*»²⁸. Адразу прад'яўлялі не ўсю фразу, а невялікі пачатковы адрэзак яе акустычнага сігналу. Ад прад'яўлення да прад'яўлення адрэзак, які агучваўся, паступова павялічваўся. Аўдытары павінны былі транскрыбіраваць акустычныя адрэзкі, якія успрымалі, апазнаваць і перадаваць праз транскрыпцыю сэнс паведамлення. Высветлілася, што звычайныя аўдытары імкнуцца да пошуку хаця б якога-небудзь сэнсу ці лексічнага нападнення ў прагучаўшым акустычным сігнале. У выніку ў іх зніжаецца вастрыня фанематычнага слыху: яны успрымаюць адны гукі замест другіх, дамысліваюць ці прапускаюць гукі. Сталыя фанетыс-

ты пры аўдзіраванні не імкнуцца да глыбокага ўспрымання сэнсу фразы. Пры яе праслухоўванні яны пачынаюць асэнсоўваць і выдзяляць у ёй словаформы толькі пасля з'яўлення трэцяга ці чацвёртага слова. Затое фанетысты, наадварот, вельмі пільна сочаць за акустычнымі асаблівасцямі гучання фразы і дапускаюць мала фанетычных памылак.

Такім чынам, на вастрыню фанетычнага слыху аўдытара-беларуса ўплывае псіхалагічная арыентацыя яго звяртаць увагу або на гучанне, або на сэнс паведамлення. Акрамя таго, на вастрыню слыху чалавека ўплывае напрактыкаванасць і здольнасць аўдзіраваць беларускую мову. Шматгадовы вопыт слухача-беларуса дазваляе яму вылучаць на слых розныя варыянты гучання беларускіх фанем. У прыватнасці, у яго развіваецца здольнасць адрозніваць варыянты рэалізацыі фанем [р] і [г], заўважаць на слых выпадкі частковага памякчэння цвёрдых зычных. Вопытны слухач можа адрозніваць пры успрыманні з'яву падоўжанага вымаўлення зычнай фанемы [зац'іш:а], выдзяляць некалькі алафонаў [а], [ъ], [а:] фанемы /а/, вылучаць на слых пры успрыманні слоў характэрную для беларускай мовы з'яву пабочнага слоўнага націску.

У сталых фанетыстаў шматдзённыя практыкаванні ў аўдзіраванні і транскрыбіраванні фраз на беларускай мове развіваюць вастрыню фанематычнага слыху. Побач з гэтым у іх развіваецца здольнасць канцэнтраваць пры успрыманні ўвагу не на сэнсе пачутага паведамлення, а на яго фанетычным афармленні. У выніку здольнасць да слыхавой адаптацыі, аб якой пісалася вышэй, у спрактыкаванага аўдытара беларускай мовы змяншаецца. Развіваецца здольнасць неабмежавана доўга захоўваць пры успрыманні высокую слыхавую адчувальнасць да розных неістотных фане-

²⁸ Падлужны А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. С. 39

тычных з'яў. Практыка ўспрымання беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы спрыяе развіццю не толькі фанематычнага слыху аўдытара, але і яго слыхавой памяці. Вядома, што сталыя беларускія даследчыкі-дыялектолагі вельмі дакладна па памяці могуць вызначыць, да якога дыялекту ці рэгіёна адносіцца пачутая з магнітафона гаворка. Гэта значыць, што ў іх памяці могуць фіксавацца істотныя прыкметы розных дыялектных гаворак. Слыхавая памяць фанетыста-аўдытара дазваляе апазнаваць розных асоб па іх голасу. У такім выпадку ў слыхавой памяці чалавека на доўгі час фіксуюцца фанетычныя асаблівасці гаворкі канкрэтнай асобы. Яны вызначаюцца своеасаблівасцямі інтанацыі і тэмбру голасу асобы, спецыфікай адхілення гаворкі ад арфаэпічных норм. Назіранні паказваюць, што дзякуючы практыцы некаторыя сталыя аўдытары па адной ці дзвюх пачутых фразам могуць пазнаваць пэўнага дыктара Беларускага радыё ці пазнаваць па голасу вядомых беларускіх артыстаў.

Зараз усё больш людзей пачынае карыстацца для моўных зносін тэлефоннай сувяззю. Слыхавая фанетычная памяць абанентаў-слухачоў якраз і дазваляе ў пачатку тэлефоннай размовы хутка вызначыць па некалькіх пачутых фразам, хто звоніць, вітаецца. Такое хуткае апазнаванне асобы, з якою даводзіцца размаўляць, дапамагае абаненту здагадацца аб прыкладным змесце размовы, пэўным чынам спланваць яе ход і вынік. Гэта аблягчае працэс камунікацыі па тэлефоне.

Практыка аўдзіравання фраз і вусных тэкстаў лічыцца карыснай для развіцця навыкаў успрымання замежнай мовы, слыхавой дыягностыкі захворванняў моўнай сістэмы. Так, вопытныя лагапеды на слых дакладна вызначаюць у мове дзяцей наяўнасць шапялявасці ці картавасці, гнусавасці ці заікання.

У заключэнне разгледзім пытанне суадносін натуральнасці гучання фразы з параметрам «разборлівасць фразы». Як адзначалася, усякая фраза з натуральным гучаннем абавязкова з'яўляецца разборлівай. Лічыцца, што не мае сэнсу ставіць пытанне аб натуральнасці гучання фразы, якая гучыць неразборліва. Але ці вызначае разборлівасць гучання фразы адначасова і натуральнасць яе гучання? Няцяжка здагадацца, што такая залежнасць неабавязковая. Як вядома, гучанне фразы можа стаць ненатуральным пры вымаўленні яе з замежным акцэнтам, пры заіканні ці пры шапялявасці. Ненатуральнай пакуль што з'яўляецца вусная мова, сінтэзаваная на вылічальнай машыне. Аднак ва ўсіх адзначаных выпадках такая ненатуральная мова можа заставацца разборлівай па гучанню ў тым сэнсе, што яе змест можа ўспрымацца слухачом паспяхова. Паміж разборлівасцю і натуральнасцю гучання можа наглядацца нават адмоўная залежнасць. Маецца на ўвазе той выпадак, калі часам разборлівасць гучання фразы павялічваюць за кошт памяншэння натуральнасці яе гучання. Так, надзвычай павольны тэмп вымаўлення фразы, калі дарослы звяртаецца да дзіцяці, можа зрабіць яе гучанне ненатуральным (напеўным, з націскам на кожнае слова і нават склад). Аднак разборлівасць такой фразы ўзрастае, што спрыяе ўспрымання дзіцям яе сэнсу. Аналагічныя суадносіны паміж натуральнасцю і разборлівасцю плануецца дасягнуць у перспектыве пры стварэнні машынай сінтэзаванай мовы. Ёсць думка, што машынная мова ў далейшым будзе больш разборлівай па гучанню, чым натуральная мова чалавека. Гэту яе якасць можна дасягнуць за кошт празмернай выразнасці сінтэзу кожнага з гукаў і складоў сінтэзаваных паведамленняў.

Разгледзім пытанні, звязаныя з

разборлівасцю гучання фразы, і выпадкі, калі фраза страчвае сваю разборлівасць. Ужо адзначалася, што такія выпадкі даюць даследчыкам істотную інфармацыю аб тым, якія кампаненты фанетычнага сігнала фразы і яе слыхавага вобраза адыгрываюць галоўную ролю ў працэсе ўспрымання фразы. Акрамя таго, ёсць магчымасць вызначыць камунікатыўна малаадказныя кампаненты, якія не звязаны з забеспячэннем фразовай разборлівасці.

У кантэксце пастаўленай задачы мэтазгодна ўвесці замест параметра «разборлівасць фразы», які з'яўляецца інтэгральным паказчыкам, некалькі дробных параметраў успрымання фразы. У прыватнасці, можна гаварыць аб апазнавальнасці фанематычнага і лексічнага складу фразы, тыпе яе інтанацыі, аб апазнавальнасці асобных слоў фразы, характары памылковых замен слоў і фанем.

Даследаваннямі ўстаноўлена, што пры ўспрыманні беларускай фразы прасадыхныя яе характарыстыкі апазнаюцца больш лёгка і надзейна, чым лексічны састаў фразы і фанематычны састаў слоў. Да прасадыхных характарыстык фразы адносіцца тып інтанацыі, з якою яна вымаўлена. Слухачом вылучаюцца тры істотныя ў камунікатыўных адносінах тыпы інтанацыі: апавядальны, запытальны і клічны. Эксперыменты па ўспрыманню фраз сведчаць аб тым, што адзначаныя тыпы інтанацыі слухач-беларус дастаткова надзейна адрознівае адзін ад аднаго нават пры праслухоўванні фразы ў моцным шуме ці са значнымі скажэннямі яе акустычнага сігнала. У прыватнасці, у фразе можа цалкам страціцца разборлівасць яе слоў і складоў, але пры гэтым захоўваецца «разборлівасць» яе інтанацыі. Атрыманыя звесткі адносна ўспрымання беларускіх фраз дарослымі слухачамі не з'яўляюцца новымі ў

агульнай фанетыцы, бо ў нейкім сэнсе паўтараюць вынікі даследаванняў, выкананых на матэрыяле іншых моў. Аб высокай дыферэнцыяльнай магчымасці адрозніваць інтанацыі сведчаць даследаванні слыху дзяцей першых гадоў жыцця. Якраз у гэты перыяд дзеці яшчэ пазбаўлены здольнасці апазнаваць лексічны склад фразы, аналізаваць яе сінтаксіс, семантыку. Тым не менш яны лёгка апазнаюць у фразе тып яе інтанацыі.

Апрача тыпу інтанацыі, пры праслухоўванні фразы ўспрымаюцца яшчэ і іншыя прасадыхныя яе характарыстыкі, у прыватнасці колькасць у фразе слоў. Акрамя таго, выдзяляецца на слых слова, на якое падае фразавы націск, успрымаюцца паўзы паміж словамі. Перцептыўныя эксперыменты, у якіх слухачы павінны былі вызначыць колькасць у фразе слоў, паказалі, што ва ўмовах, калі фраза гучыць неразборліва і сэнс слоў у ёй зразумець нельга, слухач не губляе здольнасці вылучаць у фразе фанетычныя словы і падлічваць іх колькасць. Ён можа вылучаць у фразе на слых рытмагрупы па некалькі складоў, кожная з якіх мае слоўны націск, і падлічваць колькасць такіх рытмагруп. Доследы таксама паказалі, што ў слухача маецца здольнасць правільна ўспрымаць колькасць у фразе слоў нават тады, калі ён не ведае мовы, якую слухае.

Нарэшце, звесткі аб успрыманні чалавекам колькасці ў фразе слоў можна дапоўніць звесткамі аб успрыманні фраз дзецьмі. Як паказваюць псіхалінгвістычныя назіранні, у дзіцяці 4—7-гадовага ўзросту ўжо ёсць вялікі запас слоў²⁹. Пры ўспрыманні фраз і асобных слоў дзеці разумеюць сэнс назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў. У дзіцяці ў гэты час фарміруецца найўнае

²⁹ Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи. М., 1961.

паралінгвістычнае ўсведамленне агульнага паняцця слова. Пры ўсведамленні паняцця слова дзеці суадносяць яго перш за ўсё з рэчамі навакольнага асяроддзя. І таму дзеясловы не ўсведамляюцца ў такім узросце асобнымі словамі фразы. Як высветлілася, дзеці пры ацэнцы ў фразе слоў улічваюць назоўнікі, прыметнікі, займеннікі, а дзеясловы не бяруць пад улік. Таму ацэнка колькасці слоў у фразе атрымліваецца заніжанай.

Успрыманне фраз беларускай мовы залежыць ад таго, як дасканалы слухач валодае беларускай мовай, у прыватнасці яе лексікай. Для ўспрымання істотна, да якога ўзроўню ў слухача атрымаў развіццё аўтаматызм слыхавога ўспрымання беларускай мовы, ці дасканалы яе ўнутранае маўленне і мысленне на беларускай мове. Дасканалы валоданне беларускай мовай дазваляе хутка і лёгка асэнсаваць прагучаўшую фразу. Развіццё навыкаў слыхавога ўспрымання, бесперакладнае маўленне на беларускай мове істотна залежаць ад таго, наколькі многа штодзённа чалавек карыстаецца гэтай мовай, асабліва вуснай яе формай. Само па сабе набыццё чалавекам тэарэтычных ведаў аб мове без працоўкі навыкаў карыстання імі не паляпшае здольнасці чалавека ўспрымаць вусную мову.

Яшчэ адной акалічнасцю, ад якой залежыць успрыманне фразы, з'яўляецца наяўнасць у слухача лінгвістычнай аперцэпцыі да ўспрымання сэнсу паведамлення, што дазваляе слухачу прагназіраваць сэнс фразы, па першых яе словах фарміраваць стрэчныя гіпотэзы, лёгка здагадацца аб сэнсе пачутай фразы. Акрамя таго, успрымаць фразу дапамагаюць таксама папярэднія звесткі аб сітуацыі, у якой знаходзіцца той чалавек, які гаворыць. Яны дапаўняюць моўную аперцэпцыю слухача.

На фарміраванне аперцэпцыі

разлічана традыцыя ў тэатры папярэдне знаёміць гледача са зместам п'есы, якую яму належыць глядзець і слухаць. Гледачы знаёмяцца перад пачаткам спектакля з яго праграмай, у якой друкуюцца кароткі змест п'есы ці оперы. Папярэдняе знаёмства са зместам фарміруе ў гледача аперцэпцыю да ўспрымання вуснай гаворкі дзеючых асоб п'есы, і гэта дапамагае яму больш лёгка ўспрымаць тыя вусныя выказванні, якія гучаць са сцэны.

На навуковых канферэнцыях таксама існуе традыцыя папярэдне знаёміць будучых слухачоў з кароткім зместам кожнага даклада. Калі слухач знаёміцца з тэзісамі даклада, то праз іх у яго фарміруецца аперцэпцыя да ўспрымання лексікі і сэнсу асобных слоў, логікі таго паведамлення, якое слухачу належыць неўзабаве слухаць. Аперцэпцыя да ўспрымання вусных фраз фарміруецца таксама ў сінхроннага перакладчыка, калі яго папярэдне знаёмяць з прыкладным зместам той размовы, якую яму давядзецца неўзабаве перакладаць.

З'ява аперцэпцыі пры ўспрыманні вуснай мовы наглядаецца і ў іншых выпадках. Так, заўважана, што памылкі, якія дапускаюць тэлеграфісты-аператары пры прыёме на слых тэлеграм, здараюцца часцей пры перадачы адносна незвычайных слоў: геаграфічных назваў, прозвішчаў, лічэбнікаў³⁰. І наадварот, тыповыя словы і словазлучэнні, такія, як «віншваем», «жадаем», «добрага здароўя» і г. д., успрымаюцца на слых адносна надзейна. Тут рэалізуецца прафесійны вопыт тэлеграфіста па прыёму і перадачы разнастайных тэкстаў тэлеграм. З выкарыстаннем аперцэпцыі адбы-

³⁰ Сихеев С. С. Инженерно-психологическое проектирование нормативной структуры диалога в сфере информационно-справочного обслуживания // Проблемы инж. психологии: Тезисы VI Всесоюз. конф. Л., 1984. С. 295.

ваецца тэлефонная размова дзвюх асоб, калі яны добра ведаюць адна адну і папярэдне ведаюць прыкладны змест гутаркі. Для пабочнага слухача сэнс многіх фраз незнаёмай тэлефоннай размовы можа заставацца незразумелым, у той час як удзельнікі размовы ўспрымаюць і асэнсоўваюць гэтыя фразы лёгка, бо ведаюць сітуацыю, аб якой ідзе гаворка. Яны могуць здагадацца на падставе папярэдніх размоў аб кірунку думак суб'яднага, мнагазначныя думкі разумець адназначна.

Пры правядзенні лекцыйных заняткаў у навучальных установах лектары шырока выкарыстоўваюць аперцэпцыю студэнтаў, іх папярэднія веды. У пачатку лекцыі лектар звычайна ўспамінае ранейшыя звесткі і паняцці. Для лепшага ўспрымання новага матэрыялу даецца план чарговай лекцыі, вызначаецца яе сувязь з папярэднімі.

Успрымання фразы і яе разборлівасць залежаць не толькі ад аперцэпцыі слухача, але і ад перцэптыўных характарыстык фразы, ад пэўных фанетычных асаблівасцей яе арганізацыі. У прыватнасці, эксперыменты паказалі, што надзейнасць успрымання фразы залежыць ад колькасці ў ёй слоў і складоў. Пры праслухоўванні фраз, колькасць слоў у якіх перавышае 7—8, слухач сутыкаецца з цяжкасцямі запамінання ўсіх слоў фразы, парадку іх размеркавання. Колькасная арганізацыя фраз вуснай беларускай мовы істотна адрозніваецца ад пісьмовай мовы. Вусная мова будзеца з фанетычных фраз (сінтагм), якія падзяляюцца акустычнымі паўзамі. Кожную такую фразу вызначае адзін агульны фразавы націск і асобны інтанацыйны контур. Якраз паўзы і інтанацыя спрыяюць пры ўспрымання гаворкі вылучэнню ў ёй фанетычных фраз. Граматычны сказ, калі яго ўтвараюць больш чым 7—8 слоў, звычайна вымаўляецца ў выглядзе не адной, а некаль-

кіх фанетычных фраз³¹. Дзякуючы гэтаму фразы робяцца больш кароткімі па колькасці слоў і без цяжкасцей могуць змяшчацца ў апэратыўнай памяці слухача. Доследы паказалі, што пры ўспрымання фраз з павелічэннем колькасці ў іх слоў ад аднаго да пяці разборлівасць слоў у фразе павялічваецца. Аднак далейшае павелічэнне даўжыні фразы вядзе да паступовага змяншэння разборлівасці слоў.

Аналагічна ўспрымання беларускай фразы залежыць і ад колькасці ў ёй складоў. Складовая разборлівасць павялічваецца датуль, пакуль фраза не стане памерам 10—12 складоў, а затым павелічэнне фразы зніжае яе разборлівасць. У фразах з занадта вялікай колькасцю слоў і складоў слухач не запамінае некаторыя словы і прапускае іх пры паўтарэнні фразы. Пры гэтым назіраецца заканамернасць, згодна з якой лепш запамінаюцца ў фразе склады і словы, якія стаяць у яе пачатку і ў канцы. А склады і словы, што стаяць у сярэдзіне фразы, успрымаюцца і запамінаюцца горш.

Гэта заканамернасць наглядаецца пры аналізе тыповых памылак, якія дапускаюць абаненты тэлефоннай службы «09» пры ўспрымання адказаў тэлефаністак. Даследаванне, праведзенае ў Мінску³², паказала, што прыкладна ў 35% выпадкаў абанент не паспявае дакладна адразу запамніць усе лічбы (шэсць ці сем) тэлефоннага нумара, які яму паведамляе тэлефаністка. Найлепш успрымаюцца дзве першыя і адна апошняя, а сярэднія лічбы ўспрымаюцца недакладна. Адмоўны ўплыў на ўспрымання абанентам паведамлення тэлефаністкі робіць тэмп яе маўлення.

³¹ Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 40—45, 62—73.

³² Сихеев С. С. Инженерно-психологическое проектирование нормативной структуры диалога в сфере информационно-справочного обслуживания. С. 295.

Звычайна ён бывае вельмі высокі, бо рэгламент патрабуе, каб тэлефаністка абслугоўвала кожнага абанента не больш чым 20 с. Калі ж тэлефонны нумар паведамляецца з павольным тэмпам вымаўлення слоў, ён успрымаецца абанентам надзейна з першага праслухоўвання.

Разборлівасць фразы ў невялікай ступені залежыць ад стылю маўлення дыктара³³. Фраза, вымаўленая ў поўным стылі, успрымаецца больш лёгка і надзейна, чым тады, калі яна вымаўляецца ў размоўным стылі. У арфаэпічных адносінах беларускае літаратурнае вымаўленне звычайна адпавядае поўнаму стылю, пры якім словы фразы вымаўляюцца з выразнай артыкуляцыяй, у павольным тэмпе³⁴ і з малой рэдукцыяй галосных і зычных гукаў. Тэкст на беларускай мове не заўсёды пішацца з разлікам на вуснае яго паведамленне. Звычайна ў пісьмовай форме мовы сказы тэксту бываюць дастаткова вялікія. Таму іменна пры поўным стылі вымаўлення адбываецца сегментацыя (члянненне) працяглых сказаў на кароткія фразы-сінтагмы. У выніку вусныя паведамленні ўспрымаюцца разборліва і лёгка.

Фанетычная арганізацыя фразы ўмоўна складаецца з прасадыхнай яе арганізацыі і сегментнай (фанематычнай, лексічнай). Акрамя прасадыхных характарыстык фразы, слухачом адносна лёгка распознаецца розная экстралінгвістычная інфармацыя, змешчаная ў акустыч-

ным сігнале фразы: пол дыктара, эмацыянальны яго настрой (вельмі адчувальныя да гэтых параметраў дзеці), тэмп маўлення, індывідуальныя асаблівасці голасу дыктара. Пералічаныя характарыстыкі слухач распознае больш надзейна, чым сегментны састаў фразы. Пры ўспрымання фразы на фоне акустычных перашкод яна можа стаць для слухача неразборлівай, аднак застаецца крыніцай інфармацыі аб экстралінгвістычных характарыстыках мовы дыктара.

У апошні час вельмі часта вусная мова ў выглядзе паведамленняў выступае сродкам камунікацыі аператараў розных інфармацыйна-тэхнічных сістэм. У такіх выпадках да вусных фраз, якія павінны ўспрымаць аператары, прад'яўляюцца патрабаванні не толькі агульнага плана да разборлівасці іх гучання і адпаведнасці арфаэпічным нормам, але таксама спецыяльныя патрабаванні, звязаныя з эрганомікай работы аператара³⁵. У прыватнасці, выяўлена, што аператары-мужчыны лепш успрымаюць паведамленні, калі іх вымаўляе жаночы голас, а аператары-жанчыны — калі паведамленні робяцца мужчынскім голасам. Акрамя таго, на паспяховасць успрымання фразы робяць уплыў суадносіны тэмпу гаворкі дыктара і гаворкі слухача. Найлепшая надзейнасць успрымання бывае тады, калі індывідуальны тэмп слухача супадае з тэмпам вымаўлення ўспрымаемай ім фразы³⁶.

³³ Метлюк А. А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. Мн., 1986.

³⁴ Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 45—52.

³⁵ Пономаренко В. А., Ушакова Т. Н. Человеческий фактор в технических системах с речевым управлением // Психологический журнал. 1986. № 6. С. 14—25.

³⁶ Бендиктов Б. А. Психология овладения иностранным языком. С. 67—72.

СПАЛУЧЭННІ ГУКАЎ У МЕЖАХ СЛОВА

§ 4.1. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА

Спалучальнасць гукаў у беларускай мове з'яўляецца вельмі істотнай асаблівасцю яе гукавога ладу. У словаформах сустракаюцца разнастайныя спалучэнні гукаў, ужыванне якіх таксама, як і іх частотнасць, залежыць ад пазіцыі ў слове і ад шматлікіх асаблівасцей тых лексічных адзінак, у межах якіх яны адзначаны.

Нягледзячы на тое што фанетычная сістэма беларускай мовы характарызуецца ўжываннем шматлікіх спалучэнняў гукаў, яна мае цэлы рад дыстрыбуцыйных абмежаванняў, якія закранаюць лексіку цалкам або асобныя падсістэмы.

Так, запазычаная лексіка, інтэрнацыяналізмы па сваёй гукавой структуры адрозніваюцца ад астатняй літаратурнай лексікі, аднак гэтыя словы зараз шырока ўжываюцца, і іх структура павінна быць улічана пры разглядзе гукавой спалучальнасці. Адметную структуру маюць складанаскарочаныя і складаныя словы. Аналіз спалучэнняў гукаў у іх межах уяўляе значную цікавасць, бо яны набліжаюцца да тых, якія сустракаюцца на стыку двух самастойных слоў у фразях.

Своеасаблівую спалучальнасць гукаў маюць тапонімы іншамоўнага паходжання, уласныя імёны і прозвішчы, добра сістэматызаваныя ў беларускай мове. У гэтых катэгорыях слоў можна вызначыць пэўныя дыстрыбуцыйныя тэндэнцыі, што існуюць у мове наогул.

Асаблівую ўвагу прыцягвае спалучальнасць гукаў у выклічніках і гукаперайманнях, якія таксама характарызуюцца выразна адметнай структурай.

Гукавая арганізацыя беларускага слова яшчэ не была аб'ектам спецыяльнага даследавання. Марфемная дыстрыбуцыя пачала даследавацца параўнальна нядаўна, таму правілы спалучэння марфем яшчэ не сфармуляваны¹. Разам з тым узаемапрыстасаванасць марфем істотна адбываецца на гукавым абліччы слова. Пэўныя спалучэнні гукаў сустракаюцца толькі або часцей на стыку марфем або асноў у складаных словах. Іншыя існуюць толькі ў пачатку або на канцы слоў. Каб ахарактарызаваць вакалічную і кансанантную структуру слова цалкам, неабходна суаднесці яе з будовай асобных марфем: прыстаўкі, кораня, суфікса, канчатка.

Для фанетыкі істотным з'яўляецца вызначэнне камбінаторных змен, якім падлягаюць пэўныя гукі ў межах марфем і на іх стыках. Асноўнай мэтай фанетычнага даследавання застаецца апісанне і сістэматызацыя не толькі асобных гукаў, але і іх комплексаў, якія ўтвараюць марфемы, словы, сінтагмы, фразы.

Практычна немагчыма апераваць усёй разнастайнасцю гукавых

¹ Мартынаў В. У., Шуба П. П., Ярмаш М. І. Марфемная дыстрыбуцыя дзеяслова ў беларускай мове. Мн., 1967.

спалучэнняў, хаця ў кожнай мове сустракаюцца шматлікія, але не бясконцыя фанетычныя адзінствы, утвораныя спалучэннямі, тыповымі для пэўнай мовы.

Сістэматызацыя гукавых спалучэнняў дапамагае вызначыць іх пашыранасць у межах частак слова. Яна дазваляе ўбачыць, што прадуктыўнасць пры ўтварэнні спалучэнняў звязана з артыкуляцыйна-акустычнымі асаблівасцямі розных катэгорый гукаў. Пры гэтым здольнасць адных фанетычных элементаў спалучацца з іншымі можа быць універсальнай, тыповай для ўсіх моў², або ўласцівай толькі пэўнай мове. Напрыклад, ва ўсіх мовах пашыраны спалучэнні «зычны + галосны», але, нават не праводзячы спецыяльных даследаванняў, можна меркаваць, што ў беларускай мове рэестр спалучэнняў «мяккі зычны + галосны» будзе прынцыпова адрознівацца ад існуючых у блізкароднасных рускай і ўкраінскай мовах адпаведных рэестраў. Таму складанне аптымальнага спіса магчымых у беларускай літаратурнай мове гукавых спалучэнняў дазволіць убачыць тую непаўторнасць яе фанетычнага ладу, якую адчувае кожны носьбіт мовы.

Праекцыя магчымых і немагчымых тыпаў спалучэнняў на марфемную структуру словаформ можа вызначацца з рознай глыбінёю. Так, па назіраннях П. П. Шубы, «фанемная структура марфем беларускай мовы неаднародная і залежыць ад рада фактараў. Каранёвыя марфемы адрозніваюцца ад афіксальных; у сваю чаргу, сярод каранёвых марфем даволі выразна проціпастаўлены дзеяслоўны — іменнаму тыпу, а сярод афіксальных — словаўтваральныя афіксы проціпастаўлены флексіям»³. Але пры сінхронным

² Зубкова Л. Г. Сегментная організацыя слова. М., 1977.

³ Шуба П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987. С. 7.

разглядзе спалучэнняў гукаў можна абмежавацца толькі апісаннем сегментнай арганізацыі слова ў адносінах да яе агульнай марфемнай арганізацыі, не звяртаючы ўвагі на тып марфем па прыналежнасці да часцін мовы, бо ўключэнне такога аспекту непазбежна ўскладніла б і без таго грувасткую сістэму падачы матэрыялу.

Прынцыповым з'яўляецца таксама пытанне аб тым, якія тыпы спалучэнняў гукаў неабходна сістэматызаваць у першую чаргу. Каартыкуляцыя можа ахопліваць не толькі два-тры суседнія гукі, але закранаць і больш значныя гукавыя комплексы. Відавочна сувязь галосных націсканога і пераднацісканога складоў, з аднаго боку, і націсканога і паслянацісканых — з другога. Гэта сведчыць, што ўзаемны ўплыў закранае комплексы з чатырох-пяці гукаў па меншай меры. Але такі глыбокі аналіз спалучальнасці гукаў можна праводзіць толькі тады, калі зроблены папярэдні разгляд тых элементаў, чыя рэгулярная паслядоўнасць прывяла да найбольш моцнай і відавочнай каартыкуляцыі, а іменна спалучэнняў з двух-трох гукаў. Такі ж выбар колькасці элементаў падказвае і аналіз марфемных стыкаў, бо не ўсе марфемы маюць колькасны склад, большы за два-тры элементы. Прыгадаем, што беларускія каранёвыя марфемы — гэта звычайна двух- і шасцігукавыя спалучэнні, ў той час як афіксальныя марфемы вельмі часта складаюцца ўсяго з аднаго-двух гукаў⁴.

З назіранняў над змяненнямі якасцей гукаў у моўнай плыні відаць, што ў спалучэннях «зычны + галосны» выяўляецца значны ўплыў папярэдняга зычнага на наступны галосны, а таксама артыкуляцыйнае прыстасоўванне самога гэтага зычнага да суседняга галоснага.

Сувязь членаў спалучэння «га-

⁴ Шуба П. П. Сучасная беларуская мова. С. 7—14.

лосны + зычны» менш глыбокая, як у папярэднім выпадку, але таксама бяспрэчная. Нават у нехарактэрных для беларускай мовы спалучэннях з двух галосных гукаў назіраецца іх узаемнае прыстасаванне. Што ж да спалучэнняў з двух або трох зычных, то сведчаннем іх малой расчлянёнасці з'яўляюцца шматлікія пазіцыйныя змены розных членаў гэтых гукавых комплексаў.

Таму ў нашай працы разглядаюцца пераважна двухчленныя спалучэнні гукаў: «галосны + галосны», «зычны + галосны», «галосны + зычны», «зычны + зычны». Акрамя таго, аналізуюцца трохчленныя спалучэнні галосных, а таксама трох- і чатырохчленныя—зычных. Пры разглядзе спалучэнняў галосных улічваецца іх месцазнаходжанне адносна націску. Яно прымаецца пад увагу і ў спалучэннях зычных з галоснымі.

Спалучэнні зычных класіфікуюцца з пункту погляду іх артыкуляцыйных характарыстык. Усе схемы размеркавання спалучэнняў даюцца па падсістэмах, пры гэтым паслядоўна ўлічваецца марфемная структура словаформ, тое, ці знаходзіцца спалучэнне ў корані, суфіксе, прыстаўцы аднакаранёвых слоў або на стыку кампанентаў складанага слова.

Прыклады спалучэнняў кожнага рада прыводзяцца як мага паўней, але яны непазбежна не змяшчаюць усіх існуючых слоў з пэўным тыпам спалучэнняў. Лічым немэтазгодным пры пераліку прыкладаў прыводзіць шматлікія аднакаранёвыя словы, якія змяшчаюць аднолькавае спалучэнне гукаў. Для ілюстрацыі пры-

водзіцца толькі адно з аднакаранёвых слоў.

Асноўнымі крыніцамі матэрыялаў паслужылі слоўнікі⁵, граматыкі⁶, а таксама некаторыя словы з рэдкімі гукавымі спалучэннямі, узятыя з твораў, надрукаваных у часопісе «Полымя» ў апошнія гады (1982—1987).

Вялікія цяжкасці складаюць пытанні падзелу лексем на асобныя часткі, карэктнага вылучэння марфем і іх кваліфікацыі, адэкватнай сучасным уяўленням аб словаўтваральнай структуры слова. На жаль, беларуская лінгвістыка яшчэ не мае такой фундаментальнай працы, як, напрыклад, Словаўтваральны слоўнік рускай мовы А. М. Ціханова⁷. Але ў сувязі са шматлікасцю і масавасцю выкарыстання ў нашай працы матэрыялу пэўныя неабходныя і непазбежныя ўдакладненні пры вызначэнні марфемнай структуры не павінны прыныпова змяніць агульную карціну спалучальнасці гукаў у межах беларускага слова.

Пры вырашэнні пытанняў аб марфемных граніцах выкарыстоўваліся памянёныя вышэй граматыкі, а таксама Марфемны слоўнік беларускай мовы А. М. Бардовіча і Л. М. Шакуна⁸.

⁵ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977—1984. Т. 1—5; Русско-белорусский словарь. Мн., 1982. Т. 1—2; Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. Мн., 1987.

⁶ Граматыка беларускай мовы. Мн., 1962. Т. 1; Беларуская граматыка. Мн., 1985. Т. 1.

⁷ Тихонов А. М. Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985. Т. 1—2.

⁸ Бардовіч А. М., Шакун Л. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1975.

§ 4.2. СПАЛУЧЭННІ ГАЛОСНЫХ ГУКАЎ

Спалучэнні двух галосных гукаў не з'яўляюцца тыповымі для беларускай літаратурнай мовы таксама, як і наогул для ўсіх усходнеславянскіх моў. З чатырох тэарэтычна магчымых тыпаў спалучэнняў галосных

(«націскны + націскны», «націскны + ненаціскны», «ненаціскны + націскны», «ненаціскны + ненаціскны») першы ў межах словаформ амаль што не сустракаецца. Аднак ён магчымы на стыку слоў.

Напр., *ідзе опера; бярэ адум; вясло Асі; бяры атлас; забяру Эму; пачне ахаць; мо, Орша?* Асобныя спалучэнні такога тыпу адзінкава сустракаюцца ў выклічніках: *о-о! Го-го-о!*

Больш пашыранымі, але таксама абмежаванымі з'яўляюцца спалучэнні «націскны галосны + ненаціскны галосны», «ненаціскны галосны + націскны галосны», «ненаціскны галосны + ненаціскны галосны». У беларускай мове існуе рад абмежаванняў на функцыяніраванне гэтых спалучэнняў. Так, пасля галосных перад націскным [і] ўзнікае інтэрвакальны [j]. Ён назіраецца: 1) на стыку кораня і суфікса: *га[йі]ць (гаіць); гера[йі]зм (гераізм); гна[йі]ць (гнаіць); два[йі]ць (дваіць); за[йі]ка (гіст., за-і-ка); Зіна[йі]да (Зінаіда), Іра[йі]да (Іраіда); кра[йі]на (краіна); Міха[йі]л (Міхаіл); па[йі]ць (паіць); Ра[йі]са (Раіса); ру[йі]на (руіна); Та[йі]са (Таіса); укра[йі]нец (украінец); хаке[йі]ст (хакеіст); 2) у коранях слоў: *дру[йі]д (друід); жу[йі]р (жуір); на[йі]ўны (наіўны); шы[йі]т (шыіт).**

Большасць гэтых слоў мае ў корані этымалагічны [j], які выступае таксама ў іншых словаформах, што падтрымлівае яго вымаўленне і ў тых выпадках, калі [j] не адлюстраваны арфаграфіяй: *у гаі — гай; гераізм — герой; гнаіць — угнойваць; дваіць, удваіх — удвая, удвойваць, удваенне; загаіць — загойвацца; клеіць — клей, уклеіваць; краіна — край, ускрайні; краіць — укройваць, кроены; Міхаіл — Міхайла; паіць, упаіць — запой, упайваць; Раіса — Райка, Рая; руіна — руйнаваць; Таіса — Тайка, Тая; хакеіст — хакей і г. д.*

Існаванне роднасных форм з каранёвым [j] падтрымлівае вымаўленне інтэрвакальнага [j] і ў тых словах са спалучэннямі галосных, дзе [і] не знаходзіцца пад націскам: *во[йі]н (воін), во[йі]нства (воінства), во[йі]нскі (воінскі) — ваенны,*

вайна, вайсковец; загно[йі]ць (загноіць) — загноены, загнойваць; заго[йі]цца (загоіцца) — загоены, загойваць; запо[йі]ны (запоіны) — запой, запойваць; засво[йі]ць (засвоіць) — засвоены, засвойваць; кро[йі]льны (кроільны), кро[йі]ць (кроіць) — кроены, крой; укле[йі]ць (уклеіць) — уклеены, уклеіваць; ускра[йі]на (ускраіна) — ускраек, ускрай.

Інтэрвакальны [j] узнікае таксама на стыку прыстаўкі і кораня, які пачынаецца з націскага [і]: *за[йі]грываць (заігрываць); за[йі]нець (заінець); за[йі]льваць (заільваць); за[йі]мка (заімка) (гіст.); па[йі]каць (паікаць).* Прыгадаем, што ў беларускай мове ў пачатку слова націскны галосны [і] прыкрываецца [j]: *[йі]жыца (іжыца); [йі]кс (ікс); [йі]масць (імасць) (уст.); [йі]мпульс (імпульс); [йі]нахадзь (інахадзь); [йі]ндыя (Індыя); [йі]ней (іней); [йі]ншы (іншы); [йі]рад (ірад) (разм.); [йі]сны (існы); [йі]сціна (ісціна); [йі]ўе (Іўе).*

Лексем, у якіх націскны галосны [і] пачынае слова, у беларускім слоўніку вельмі мала: *іба (нескл.), ібіс (заал.), івалга, ігрэк, ікаць, ілька (заал.), Ільмень, інкі (гіст.), іпуцкі, Істрыя, іфні (нескл.), ішыяс.* Як правіла, гэтыя словы стылістычна абмежаваныя і рэдка ўжывальныя.

Інакш паводзіць сябе ў вакальных спалучэннях ненаціскны галосны [і], які з'яўляецца прыстаўным па паходжанню і ўзнікае перад спалучэннямі зычных [р], [л], [м] з зычнымі або перад некаторымі іншымі спалучэннямі. У такіх спалучэннях інтэрвакальны [j] не вымаўляецца: *з[аі]льсніцца (заільсніцца), з[аі]мгліць (заімгліць), з[аі]мчаць (заімчаць), з[аі]мшэць (заімшэць), з[аі]рдзецца (заірдзецца), з[аі]ржавець (заіржаваець), з[аі]ржаць (заіржаць).* Але большасць з гэтых форм не з'яўляецца для літаратурнай мовы тыпо-

вай, часцей ужываюцца адпаведныя прыведзеным дзеясловы, у якіх прыстаўны [i] знікае: *замеліць, замчаць, замшэць, зардзецца, заржавецць, заржаць*. Таксама больш пашыранай з'яўляецца форма дзеяслова *зайграць, зайграцца* ў параўнанні з формамі *за[йі]грацца (заіграцца), за[йіі]граць (заіграць)*. Знікненне прыстаўнога [i] ў гэтым выпадку з'яўляецца заканамерным, бо прыстаўныя галосныя ў беларускай мове — гэта своеасаблівы сродак, з дапамогай якога нарміруецца рытмічная і гукавая структура моўнай плыні. Звяртае на сябе ўвагу ўзнікненне інтэрвакальнага [j] нават і ў тых словах, дзе ненаціскны [i] генетычна прыстаўны: *за[йі]льсніца (заільсніца), за[йі]рдзецць (заір-дзецць), па[йіі]мжыць (паімжыць), па[йі]мчацца (паімчацца)*. Непаслядоўнасць сведчыць аб агульнай тэндэнцыі да знікнення спалучэння [ai] у гутарковым маўленні.

У запазычаных словах і ў словах з запазычанымі асновамі інтэрвакальны [j] можа не ўзнікаць. Напрыклад, ён адсутнічае ў лексемах *зайнвентарызаваць, зайнтрыгаваць, заісыккульскі*, якія маюць вельмі складаную акцэнтна-рытмічную структуру і многафанемныя карані. На захаванасць спалучэнняў галосных у такіх словах уплывала і тое, што яны — прыналежнасць кніжнай, а не размоўнай лексікі. Разам з тым вельмі часта інтэрвакальны [j] узнікае на стыку прыстаўкі і караня і ў словах не ўласна беларускага паходжання: *па[йі]нтрыгаваць (паінтрыгаваць), па[йі]нфармаваць (паінфармаваць)*. Прыгадаем таксама прыслоўі: *па[йі]дыёцку (па-ідыёцку) (разм.), па[йі]нданезійску (па-інданезійску), па[йі]ндыйску (па-індыйску), па[йіі]ракску (па-іракску), па[йіі]ранску (па-іранску), па[йі]рландску (па-ірландску), па[йі]сландску (па-ісландску), па[йіі]спанску (па-іспанску), па[йі]тальянску (па-італьянску)*, а таксама складаныя словы

прама[йі]дучы (прамаідучы), розна[йіі]менны (рознаіменны).

[j] рэгулярна сустракаецца ў навуковых тэрмінах з суфіксам -oid: *індыго[йі]д (індыгоід), кало[йі]д (калоід), катэно[йі]д (катэноід), рызо[йі]д (рызоід), стэро[йі]дны (стэроідны), тыфо[йі]д (тыфоід)* (у некаторых лексемах -oid можа асэнсоўвацца як частка караня, напрыклад *цэлулоід*), у іншых спецыяльных найменнях: *ка[йі]к (каік), ка[йіі]ніт (каініт)*, у частцы іншаземных імён і тапонімаў: *ка[йі]н (Каін), ка[йі]р (Каір)*.

У запазычаных словах пасля галосных [i], [ы] перад наступнымі галоснымі [o] і [a] таксама ўзнікае [j], які выступае больш рэгулярна, што адлюстроўваецца на пісьме: *біёграф, біёлаг, індустрыялізацыя, піянер, радыё, сацыялізм, стацыянар*.

Спрашчэнне груп галосных адбываецца і пры змяненні [y] на [ў]. Гэта з'ява больш рэгулярная ў фразавай фанетыцы: у словах, якія пачынаюцца з [y] і аказваюцца ў пазіцыі пасля слоў з канцавымі галоснымі, [y] змяняецца на [ў]: *багаты ўраджай, варта ўвесці*. Такі ж працэс назіраецца на стыку прыназоўніка *y* з папярэднімі лексемамі, якія заканчваюцца на галосны: *прыехала ў горад, гулялі ў лесе* і г. д. Але нельга лічыць, што падобныя змены належаць толькі фразавай фанетыцы. Аналагічныя змены адбываюцца і пры словаўтварэнні: *нейжываны, паўнісваць, паўскакаць, праўнук, прыўстаць* і г. д.

Калі [y] сустракаецца ў словах іншамоўнага паходжання ў складзе вакальных спалучэнняў, то пасля галосных [y] змяняецца на [ў], але гэта адбываецца непаслядоўна, што адлюстроўваецца ў вымаўленні, а часам і на пісьме: *аудыторыя — аўдыторыя, Георгіу-Дэж, лаурэат — лаўрэат, але аўтар, аўтарытэт, дрэдноўт, паўза, рангоўт*.

Узнікненне прыстаўных зычных

[в] і [й], якія памяншаюць колькасць міжслоўных галосных стыкаў, дазваляе гаварыць, што ў беларускай мове існуе тэндэнцыя да знікнення груп галосных. Трэба, аднак, дадаць, што ў маўленні адзначаюцца і адваротныя змены. У пэўных фразавых умовах і асобных словах ётавы элемент знікае і такім чынам утвараюцца спалучэнні галосных: *на станц[ыі], у парт[ыі], у Грэц[ыі]* і г.д. Але такое вымаўленне з'яўляецца парушэннем арфаэпіі.

Ненарматыўнае вымаўленне прыназоўніка *у* са словамі, якія пачынаюцца з галосных [а], [о], [э], [у], таксама прыводзіць да ўтварэння спалучэнняў галосных: [уа]рмію (*у армію*), [уо]ршу (*у Оршу*), [уу]фу (*у Уфу*) і інш.

Пэўная варыятыўнасць існуе і ў іншамоўных уласных назвах, якія ўжываюцца са спалучэннямі галосных або без іх: *Іаган, Іардан, Яаганесбург, Гліэр і Гліер, Жаліо-Кюры, Марыэта і Марыета*.

У беларускай мове спалучэнні тыпу «націскны галосны + ненаціскны галосны» сустракаюцца вельмі рэдка, пераважна ў запазычаных лексемах або ўласна беларускіх на стыку марфем, а таксама на стыку асноў у складаных словах. Адзначаны наступныя спалучэнні націскных галосных з ненаціскнымі:

[эа]: *неадкуль*. У даным выпадку спалучэнне ўтварылася на стыку прыстаўкі, што ўзнікла з адмоўнае, і кораня. Акрамя таго, у літаратурнай мове адзначаюцца формы, дзе [э] знаходзіцца пад пабочным націскам: *гэахраналогія, гэацэнтрычны*; у запазычаных прозвішчах і тапонімах: *Лéаш, Нумéа, сіхатэ-алінскі*;

[эу]: *Матэуш*;

[эо]: *Барнэо, Медэо, Мантэвідэо*;

[ыа]. У адрозненне ад папярэдніх вакалічных спалучэнняў гэта сустракаецца ў незапазычанай лексіцы. Яно ўзнікае на стыку націскавой прыстаўкі *вы-* з асновамі дзея-

словаў, якія пачынаюцца з ненаціскавой галоснай [а]: *вы́араць, вы́арфаваць*;

[ыу]: *джы́у-джыцу* (спарт.);

[áэ]: *гекса́эдр, дадэка́эдр, ікаса́эдр, тэтра́эдр*. Спалучэнне ўтвараецца на стыку дзвюх запазычаных асноў у складаных словах;

[ái]. Зафіксавана на стыку запазычаных асноў і суфікса *-ік*: *арха́іка, мазáіка*. Вымаўленне без [j] гэтых спалучэнняў з'яўляецца парушэннем арфаэпічнай нормы, але яно часам сустракаецца ў вуснай мове, асабліва пры вымаўленні мала ўжывальнай лексікі: *крэм «Алантаінавы»*;

[áo]: *Більба́о, ла́о, мака́о, Ма́о, Мінданáо*;

[áу]: [йáу]ндскі (яундскі), *Канáус, Ка́уцкі, лака́ут, Ландáу, пакга́уз, Сан-Па́улу, Штра́ус*. Параўн.: *Кла́ўзевіц*;

[óа]. Спалучэнне сустракаецца ў запазычаных асновах, у складаных словах з незапазычанымі асновамі і ў іншамоўных тапонімах: *здаветпункт, здагео́граф, здагігіéна, здамагазін, здамарфізм, здапалеанталогія, здапаталогія, здапланктон, здапсіхалогія, здатамія, здахімічны, здацэнóз, фейхóа; усёабды́мны, усёахо́пны, святло́аддáча, святло́адчува́нне, ільнóапрацо́ўчы; Самóа*;

[óэ]. Спалучэнне адзначана на стыку асноў у складаных словах і ў нескланяльных запазычаных назоўніках: *святло́экра́н, рамбо́эдр, алóэ, каланхо́э, канóэ*;

[óо]. Вельмі рэдкае спалучэнне галосных, таму што мае нетыповае ненаціскавое [о], сустракаецца толькі ў іншамоўных тапонімах: *Ва-тэрло́о*;

[óу]. Спалучэнне сустракаецца ў запазычаных словах: *анчо́ус, кло́ун, крос-ко́унтры, со́ус, шóу*. Параўн.: *Бічэр-Сто́й, Бра́йн*;

[уэ]. Зафіксавана ў медыцынскім тэрміне *лю́эс*;

[уі]. Адзначана ў запазычаным прозвішчы *Дзью́і*;

[уу]. Як і папярэднія спалучэнні

Таблица 4.1. Спалучальнасць ненаціскных галосных з націскнымі

Першы галосны	Другі галосны					
	і	ы	э	а	о	у
і	—	—	+	+	+	+
ы	—	—	+	+	—	+
э	—	—	+	+	+	+
а	—	—	+	+	+	+
о	—	—	—	—	—	—
у	—	—	+	+	+	+

з [у], маецца толькі ў запазычаных прозвішчах: *Кіусінен*.

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што сярод спалучэнняў, якія складаюцца з дзвюх галосных з першай націскай, самыя рэдкія з націскнымі галоснымі верхняга пад'ёму [і] і [у].

З 16 зафіксаваных спалучэнняў тыпу «націскны галосны + ненаціскны галосны» ні адно не сустракаецца ў абсалютным пачатку слова, а ў канцы слова сустракаюцца пераважна ў іншамоўных тапонімах і прозвішчах наступныя: [эо], [ао], [ау], [оэ], [ба], [бо], [оу], [уі].

Спалучэнні тыпу «ненаціскны галосны + націскны галосны» ў параўнанні з папярэднімі часцей сустракаюцца ў літаратурнай мове, але яны таксама пераважна прыналежаць запазычаных слоў.

Адзначаны наступныя спалучэнні ненаціскных і націскных галосных:

[ээ]: *рээкспарт*;

[эа]. Зафіксавана ў каранёвых марфемах запазычаных слоў: *арэал, ідэал, нумеанскі, рэал, рэактар, сеанс, тэатр*; на стыку прыстаўкі і караня: *прэамбула*; асновы і суфікса: *лаўрэат*; у запазычаных імёнах: *Андрэа*;

[эо]. Сустракаецца ў радзе запазычаных слоў у каранёвых марфемах і на стыку кампанентаў складаных слоў: *акардэон, геблаг, калеоптэр, крэол, метэор, неон, нуклеоль, рэограф, стэрэометр, тахеометр, золаў*;

[эу]. Адзначана ў адзінкавых

запазычаннях: *алеўт* і вытворныя; [ыэ]. Сустракаецца ў запазычаных імёнах: *Марыэта, Генрыэта*. Прыгадаем, аднак, што Арфаграфічны слоўнік (1982) прапануе іншае напісанне гэтых слоў, якое адлюстроўвае ётацыю [э]: *Марыета, Гліер, Генрыета*;

[ыа]. Зафіксавана на стыку кампанентаў складанага слова: *унутрыатамны*;

[ыу]. Адзначана ў запазычаным *трыўмф* і вытворных ад яго;

[іэ]. Адзначана ў словах: *Гліэр, паліэдр* (мат.);

[іа]: *паліандрья* (этно.);

[іо]. Сустракаецца ў запазычанай лексіцы, у асабовых імёнах: *іон, іоній* (хім.), *Іонія* (гіст.), *Іосіф*. Параўн.: *Еган, біёлаг*;

[іу]: *іўда* (часцей *юда*);

[аэ]. Сустракаецца ў запазычаных словах і на стыку кампанентаў складаных слоў. У карані слоў: *паэма, маэстра*; на стыку кампанентаў складанага слова: *арфаэнія, лекаэспарт*, у запазычаных прозвішчах: *Рафаэль*;

[аі]. Зафіксавана на стыку кампанентаў складанага слова: *магнітнаімпульсны*;

[аа]. Спалучэнне зафіксавана на стыку прыстаўкі і караня, а таксама кампанентаў складаных слоў: *даатамны, заахкаць, мнагаатамны, пааркушны, праахкаць, сааўтар*; у запазычаных словах: *аазіс, аахенскі, баа, безаар, Варлаам, Гаага, клаака, мааскі, Саарская вобласць, хаана*;

[ао]. Прадстаўлена ў запазычаных словах і на стыку кампанентаў складаных слоў: *аорта, аорыст, заолаг, крышталяоптыка, Лаос, макоб, махаон, панзаотыя, хаос*;

[ау]. Сустракаецца ў складзе запазычаных слоў, пры гэтым можа быць ініцыяльным: *аўл, баўл, есаўл, саксаўл, Салаўхін, Саўдаўская Аравія*. Параўн.: *Салаўеў*;

[уі]. Адзначана ў запазычаных словах, імёнах і прозвішчах, якія не з'яўляюцца дастаткова адапта-

Табліца 4.2. Спалучальнасць ненаціскных галосных

Першы галосны	Другі галосны					
	і	ы	э	а	о	у
і	—	—	—	+	+	+
ы	—	—	+	+	+	+
э	+	—	+	+	—	+
а	+	—	+	+	—	+
о	—	—	—	—	—	—
у	+	—	+	+	—	+

ванымі і таму вымаўляюцца без ётацыі: *Куінджы, Луі, Луіза, Самуіл*. Параўн.: *інтэрв' [йуі] раваць (інтэрв'юіраваць)*;

[уэ]. Сустракаецца ў геаграфічных назвах і прозвішчах іншамоўнага паходжання: *Бадуэн дэ Куртэнэ, Буэнас-Айрэс, Венесуэла, куэнь-луньскі, Пуэрта-Рыка, Уэлінгтан, Уэлс*; у запазычанай лексіцы: *дуэль, дуэнья, дуэт, кангрэўэнтны, менуэт, піруэт, туэр*. Параўн. таксама вымаўленне слова *інтэрв'юёр (інтэрв' [йуэ] р)*;

[уа]. Ужываецца ў запазычаных словах, імёнах, прозвішчах, геаграфічных назвах іншамоўнага паходжання: *авуар, акцэнтуацыя, будуар, буржуа, візуальна, вуаль, гуана, гуаіш, дартуар, донжуан, зуаі, ігуана, індывідуальнасць, інтэлектуальна, куала-лумпурскі, казуальны, кузуар, кугуар, луандскі, луарскі, мемуары, нюанс, папуас, пісуар, пуанты, пеньюар, Рамуальд, Руан, рытуал, Уаза, Уайльд, Уат, Франсуа, Хуан, эвакуацыя, эвентуальны, Эдуард, ягуар*;

[уо]. Фіксуецца ў абмежаванай колькасці запазычаных лексем: *вакуоль, віртуоз*;

[уу]. У выклічніку *у-у-ўх!*

Спалучэнні «ненаціскны галосны + націскны галосны» зрэдку сустракаюцца ў канцы слова, напр. *па-дэ-труа, патуа*. У пачатку слова ўжываюцца наступныя спалучэнні: [іо], [іу], [ао], [эо], [ау], [уэ].

Спалучэнні двух ненаціскных галосных гукаў сустракаюцца значна

часцей у параўнанні з тымі, у склад якіх уваходзяць націскныя галосныя.

Магчымымі з'яўляюцца наступныя спалучэнні ненаціскных галосных:

[іа]. Зафіксавана на стыку марфем у спрадвечнай лексіцы: *ніадкуль* (параўн.: *ні аб кім*); у пачатку запазычаных слоў, імён, іншамоўных назваў тапонімаў: *Іаганесбург, іакагамскі, Іаланта, іанасфера, іанітны, іарданка, іаркшырскі*; у асновах запазычаных слоў: *гумі-арабік*;

[іо]. У іншамоўных тапонімах і ў запазычаных словах, напр. *Токіо, фоліо*;

[іу]. Зафіксавана ў запазычаннях з коранем *іуд-*: *іудаізм, іудзей*;

[ыэ]. Сустракаецца ў запазычанай лексіцы: *дыэлектрык, дыэтэтыка*;

[ыа]. Адзначаецца ў беларускіх лексемах, на стыку прыстаўкі і кораня або дзвюх прыставак: *прыадзецца, прыадкрыць, прыазер'е, прыараць, прыахваціць*;

[ыо]. Зафіксавана ў нязменных запазычаных назоўніках і ў іншамоўных тапонімах і прозвішчах: *Антарыю, імпрэсарыю, капрычыю, Феручыю*;

[ыу]. Адзначана ў каранёвых марфемах запазычанняў, іншамоўных прозвішчах: *Авенарыус, архіварыус, медыум, радыус, страдыварыус, трыумфальна*;

[эі]. Сустракаецца на стыку прыстаўкі *не-* з коранем, які пачынаецца з [і]-: *неіснуючы, неістотны*, і ў запазычаных словах: *дэістычны*;

[ээ]. Фіксуецца на стыку прыстаўкі і кораня ў словах, якія маюць запазычаную аснову або запазычаныя прыстаўкі *дэ-* і *рэ-*: *дээскалацыя, дээтымалагізацыя, незканона, незтычна, рээвакуацыя, рээмігрант*, а таксама на стыку кампанентаў складаных слоў: *знешнезканамічны, тэлеэкран*;

[эа]. Прадстаўлена: а) у каранях запазычаных слоў, спрадвечных

слоў з дэтымалагізацыяй прыста-
 вак: *крэадонт, крэазол, крэазот,*
крэалін, метэарыт, рэабілітацыя,
рэагаваць, рэактыў, рэакцыянер,
рэалізавацца, стэарын, тэарэтык,
тэатральны, цэаліты, эазойскі,
эалійскі, эацэн. У слове *акардэаніст*
 спалучэнне [эа] ў гутарковым маў-
 ленні часам замяняецца спалучэн-
 нем [ыйа] (*акард[ыйа]ніст*), што
 з'яўляецца адхіленнем ад літара-
 турнай нормы; б) на стыку прыста-
 вак *не-* і *а-*, *не-* і *аб-*, *не-* і *ад-*, пры-
 ставак *не-*, *рэ-* з асновамі, якія па-
 чынаюцца з [а]: *неабавязковы, не-*
абарачальны, неабачлівы, неабверж-
на, неабгрунтавана, неабдуманая,
неабдымны, неабкладны, неабмежа-
ваны, неаброблены, неабсталяваны,
неаглядна, неадабрэнне, неадволь-
на, неаддзеленасць, неад'емна, не-
адкладна, неадлучна, неадменны,
неаднаразова, неаднародны, неад-
настайна, неаднолькава, неадольна,
неадпаведна, неадплатны, неадрыў-
ны, неадступна, неадхільна, неадчу-
вальна, неадчэпна, неазначальна,
неакрэслены, неактуальны, неактыў-
ны, неакуратны, неапетытны, неара-
ны, неарганізаваны, неарганічны,
неафіцыйны, неахвота, неащадна;
 в) на стыку кампанентаў склада-
 ных слоў: *бронейтамабіль, вугле-*
абагачальны, вуглеачыстка, генеала-
гія, гомеамарфізм, гомеопат, зерне-
ачышчальны, ілжэакацыя, нуклеа-
пратэід, полеахойны, пуцеабходчык,
стэрэафільм (стэрэа... — першая са-
 стаўная частка складаных слоў,
 якіх у ТСБМ зафіксавана 27), *та-*
хеаметрыя, тэлеапаратура, усеадзін-
ства, усеагульна, усеармейскі,
фразеалагізм; г) у запазычаных імё-
 нах: *Леальгіна, Леакадзія, Леанід,*
Неаніла, Феафан, Элеанора.

Як відаць з прыведзеных пры-
 кладаў, гэта спалучэнне ў белару-
 скай літаратурнай мове сустракаец-
 ца часта і адносіцца да ліку прадук-
 тыўных;

[эу]. Сустракаецца ў адзінкавых
 запазычаных лексемах: *лінолеум,*
нуклеус;

[аі]. Зафіксавана: а) на стыку
 прыстаўкі і запазычаных асноў: *за-*
інтрыгаваць; б) на стыку прыстаўкі
 і [і], які паходзіць з прыстаўнога
 галоснага: *заімчацца, заімышыцца,*
заірдзецца (гл. с. 145); в) на стыку
 кампанентаў складаных слоў: *кіна-*
індустрыя, малаімаверна (мат.),
малаініцыятыўны, малаістотны, ма-
лаінтэлігентны, мікраінсульт, мік-
раінфаркт;

[аэ]. Зафіксавана: а) у корані
 запазычаных слоў: *каэфіцыент, паэ-*
тычны, фаэтон; б) на стыку пры-
 стаўкі *па-* і запазычаных асноў:
паэкзаменаваць, пазаэканамічны;
 в) на стыку прыстаўкі *пера-* і запа-
 зычаных асноў: *пераэкзаменаваць;*
 г) на стыку кампанентаў складаных
 слоў: *арфаэпічны, ваенна-эканаміч-*
ны, воднаэнергетычны, высокаэка-
намічны, высокаэластычны, высока-
эфектыўны, газаэлектразварка, гід-
раэлеватар, гідраэлектрычны, гідра-
энергія, ліра-эпічны, фотаэкспазіцыя,
фотаэлектрагенератар, фотаэлект-
рон, фотаэлемент, фотаэмульсія,
фотаэфект, фотаэцюд, электраэнер-
гія, электраэнцэфалаграма, электра-
эразійны;

[аа]. Ужываецца: а) у корані
 запазычаных лексем і прозвішчаў,
 імён: *аагамія, аалагічны, аарталь-*
ны, ааспора, баабаб, гаалян, заало-
гія, зааспора, заатэхнік, хаатычна;
 б) на стыку прыставак *да-*, *за-*, *на-*,
па-, *пера-*, *пра-* з асновамі, якія па-
 чынаюцца з [а]: *даабедаць, да-*
араць, даарфаваць, заадно, заазёр-
ны, заакіянскі, заапладзіраваць, за-
арандаваць, заараць, заарышта-
ваць, заасфальтаваць, заахваціць,
наабапал, наабяцаць, наакопны, на-
апашкі, паабедаць, паапладзіра-
ваць, паартыкулярны, паарфаваць,
паачуньваць, пазаатмасферны, пе-
раадрасаваць, пераарганізаваць, пе-
раарыентацыя, пераарыштаваць, пе-
раасігнаваць, прааналізаваць, пра-
араць, праарфаваць; в) на стыку
 прыставак *да-* і *а-*, *на-*, *на-* і *а-*, *на-*
 і *аб-*, *на-* і *ад-*, *неда-* і *а-*, *па-* і *а-*,
па- і *аб-*, *пера-* і *а-*, *пера-* і *аб-*: *да-*

атрымаць, наабівацца, наабіраць, наакорваць, наанілоўваць, нааскубаць, наасоўвацца, наатрасацца, наацярэбліваць, наабворваць, наабгабляваць, наабганяць, наабдзіраць, наабдурваць, наабкалочваць, наабкопваць, наабломліваць, нааблупліваць, наабменьваць, наабмотваць, наабмываць, наабпальваць, наабразаць, наабстругваць, наабсякаць, наабточваць, наабчышчаць, наабчэсваць, наабшморгваць, наабцярэбліваць, наадбіваць, наадбіраць, наадбудойваць, наадвальвацца, наадварот, наадграбаць, нааддзіраць, наадзначаць, наадкалупліваць, наадкладаць, наадколваць, наадкопваць, наадкочваць, наадкручваць, наадліваць, наадломліваць, наадлупліваць, наадмерваць, наадмятаць, наадпорваць, наадразаць, наадрываць, наадрэз, наадсыпаць, наадсякаць, недаараць, недаатрымліваць, недаацаніць, паабіваць, паабіраць, паакопваць, паакучваць, паападаць, паанісваць, пааплываць, паапоўзваць, паапускаць, паапухаць, паапырскваць, паапякаць, паасаджваць, пааскубаць, паасмальваць, паастываць, паасядаць, паатрасаць, паахінаць, паачышчаць, паабганяць, паабгарваць, паабгінаць, паабграбаць, паадзірацца, паабліваць, пааблузваць, паабмазваць, паабмакаць, паабмарожваць, паабменьваць, паабмерваць, паабмотваць, паабмульваць, паабмываць, паабмяраць, паабнімаць, паабсыпаць, паабсыхаць, паабсяваць, паабточваць, паабтрасаць, пераабіраць, пераабсталяваць, пераабуваць, пераабучыць, пераабцяжарыць, пераагляд, пераадзець, пераадолець, пераапрунуць, перааснасціць, пераасэнсаваць, пераацэнка; г) на стыку кампанентаў складаных слоў: богаадступніцтва, ваеннаабавязаны, ваеннаабарончы, водаадвод, водааддача, водааддзельнік, водаадліў, водаадстойнік, водаапрасняльнік, водаахаладжэнне, водаахоўны, водаачыстка, вольнаадпушчанік (гіст.), высокааб'ёмны, высокаадораны, вы-

сокаадукаваны, высокаадчувальны, высокаактанавы, высокаалейны, высокаасвечаны, газаабмен, газаадводны, газааналізатар, газааператар, газаасвятленне, газаацяпленне, газаачыстка, гідраавіяцыйны, гідраагрэгат, гідраакустык, гідраачыстка, грузаабарот, грузаадпраўшчык, грузаатрымальнік, дрэваапрацоўка, кінаапавесць, кроваачышчальны, кругаабарот, лёгкаабцякальны, лесаахова, малаабгрунтаваны, малаабдуманы, малаадукаваны, малаадчувальны, малаактыўны, малаасветлены, металаапрацоўка, навальніцаадзначнік, наветраабмен, наветраапорны, наветраахаладжальны, наветраачышчальны, пашаабарот, першааснова, першаадкрывальнік, пылаадсмоктвальны, пылаасадкавы, пылаахоўны, пылаачышчальнік, садаахоўны, самаабагачэнне, снегаачышчальнік, тавараабарот, фотаальбом, фотааматар, фотаапарат, целаахоўны, цяжкаатлет, шоўкаапрацоўка.

Лексем, у якіх прадстаўлена разгледжанае спалучэнне, вельмі многа (каля 1000 адзінак). Спалучэнне [аа] адносіцца да ліку найбольш прадуктыўных сярод спалучэнняў з двух галосных, нават калі не разглядаць складаныя словы, якія з фанетычнага пункту погляду могуць лічыцца двума словамі;

[ау]. Адзначана зрэдку ў запазычаных словах і ў іншамоўных прозвішчах: *клаунада, лакаутаваць, Фірдаусі*;

[уі]. Прадетаўлена ў корані запазычаных слоў: *луідор*;

[уэ]. Адзначана ў лексемах іншамоўнага паходжання: *дуэліст, люэтычны, муэдзін, фуэтэ*;

[уа]. Сустракаецца на стыку прыстаўкі *су-* з асновай слоў, якія пачынаюцца з [а]: *суадказчык, суаднесці, суайчыннік, суапякун* (юрыд.), у запазычаных лексемах і іншамоўных тапонімах: *акцэнтацыйны, буржуазія, галуазіт, дуайен, мадэмуазель, нуактоцкі, сцюардэса, туалет, эвакуацыйны, эксплуатаатар, Хуанхэ*;

[уу]. Прадстаўлена ў запазычаных лексемах: *вакуум, дуумвірат, індывідуум*.

Спалучэнні «галосны + галосны + галосны» ў беларускай мове адзінкавыя. Ва ўласна беларускай лексіцы яны не сустракаюцца. У запазычаных лексемах і на стыку кампанентаў складаных слоў з запазычанымі асновамі адзначаны такія тыпы спалучэнняў галосных: «ненаціскны + ненаціскны + ненаціскны», «ненаціскны + націскны + націскны», «націскны + ненаціскны + ненаціскны».

Спалучэнне з трох ненаціскных галосных адзначана на стыку кампанентаў складаных слоў, першы з якіх *геа...* (звязаны з зямлёй, з навукай аб зямлі), *гідра...* (па значэнню адпавядае словам *вада, вадзяны, водны*), *іза...* (адпавядае па значэнню словам *роўны, аднолькавы*), *стэрэа...* (адпавядае па значэнню слову *стэрэаскапічны*): *геаакустыка, геаантыкліналь, гідраэ-*

радром, гідрааэра механіка, гідрааэрапорт, ізаіанія, стэрэаэкрэн.

У большасці з разгледжаных складаных слоў дадатковы націск падае на першы склад, таму ў словах *геаакустыка* і *геаантыкліналь* зафіксаваны спалучэнні з трох галосных, першы з якіх знаходзіцца пад дадатковым націскам. Такім чынам, яны набліжаюцца да спалучэнняў тыпу «націскны + ненаціскны + ненаціскны». Адзначым, што ўсе памянёныя словы не зафіксаваны ў ТСБМ. Як спецыяльныя тэрміны яны падаюцца толькі ў РБС.

На стыку кампанентаў складаных слоў з запазычанымі асновамі сустракаюцца таксама спалучэнні з трох галосных, адзін з якіх націскны: *відэаімпульс, еўрапеоідны*. Такое ж спалучэнне ёсць ва ўтвораных ад іншамоўнага прозвішча словах *мааіст, мааісцкі*, ётаванне [і] ў якіх не адбываецца, відаць, таму, што яно б зацягнула семантыку слова. Яно не адзначаецца і ў іншамоўным прозвішчы *Ауэзаў*.

§ 4.3. СПАЛУЧЭННІ

«ЦВЕРДЫ ЗЫЧНЫ + НАЦІСКНЫ ГАЛОСНЫ»

Усе спалучэнні зычных з галоснымі разглядаюцца ў залежнасці ад якасці зычнага ў наступнай паслядоўнасці: губныя + галосныя, прырэднеязычныя + галосныя, сярэднеязычныя і заднеязычныя + галосныя. Звычайна для ілюстрацыі спалучальнасці зычных з галоснымі прыцягваюцца тыя словы, у якіх спалучэнне «зычны + галосны» папярэдняе цвёрдаму зычнаму.

У гукавым ладзе беларускай літаратурнай мовы цвёрдыя зычныя спалучаюцца з націскнымі галоснымі, непярэднімі па ўтварэнню: з сярэдне-пярэднім і сярэдне-заднім [а], сярэднімі [ы] і [э], з заднімі [у] і [о].

У беларускай мове зафіксаваны наступныя спалучэнні «цвёрды зычны + націскны галосны»:

[пы]: [п^ы] *рнік*; [бы]: [б^ы] *ццам*;

[мы]: [м^ы] *лкі*; [вы]: [в^ы] *бух*;
[фы]: [ф^ы] *ркаць*; [ты]: [т^ы] *гр*,
[т^ы] *каць*; [ды]: з [д^ы] *мак*, [д^ы] *біцца*;
[сы]: [с^ы] *нкі*, [с^ы] *расць*;
[зы]: [з^ы] *рыць*; [дзы]: [дз^ы] *нкаць*;
[цы]: [ц^ы] *мус*; [ны]: [н^ы] *рка*;
[лы]: [л^ы] *ндаць*; [ры]: [р^ы] *пнуць*;
[шы]: с [ш^ы] *так*; [жы]: [ж^ы] *лка*;
[джы]: [дж^ы] *га*; [чы]: [ч^ы] *рвань*;
[кы]: [к^ы] *ш*; [гы]: [г^ы] *ркаць*;

[пу]: [п^у] *рпур*; [бу]: [б^у] *цы*;
[му]: [м^у] *рзаць*; [ву]: [в^у] *сце*;
[фу]: [ф^у] *тра*; [ту]: [т^у] *хнуць*;
[ду]: [д^у] *мка*; [су]: [с^у] *дарга*;
[зу]: [з^у] *бр*; [цу]: [ц^у] *рка*;
[пу]: [п^у] *дзіць*; [лу]: [л^у] *нка*;
[ру]: [р^у] *жавы*; [шу]: [ш^у] *мны*;
[жу]: [ж^у] *дасны*; [джу]: [дж^у] *т*;
[чу]: [ч^у] *лы*; [ху]: [х^у] *таць*; [гу]: [г^у] *жам*;
[ку]: [к^у] *тнік*; [гу]: [г^у] *з (гуз)*;

[по]: [пó]быт; [бо]: [бó]ндары-
ха; [мо]: [мó]цна; [во]: [вó]сын;
[фо]: [фó]кус; [то]: [тó]пкі; [до]:
[дó]каз; [со]: [сó]кат; [зо]: [зó]-
лак; [цо]: [цó]тны; [но]: [нó]раў;
[ло]: [лó]дар; [ро]: [рó]спач; [шо]:
[шó]рхат; [жо]: [жó]нчын; [джо]:
[джó]нка; [чо]: [чó]вен; [хо]:
[хó]ванка; [го]: [гó]рыч; [ко]:
[кó]ршак; [го]: [гó]нта (гонта);
[пэ]: [пэ́]цкаць; [бэ]: [бэ́]з;
[мэ]: [мэ́]тавы; [вэ]: [вэ́]ндзіць;
[фэ]: [фэ́]ст; [тэ]: [тэ́]ма; [дэ]:
[дэ́]спат; [сэ]: [сэ́]нс; [зэ]: [зэ́]-
даль; [цэ]: [цэ́]ўка; [нэ]: [нэ́]н-
дза; [лэ]: [лэ́]паць; [рэ]: [рэ́]ча-
вы; [шэ]: [шэ́]птам; [жэ]: [жэ́]-
рабя; [джэ]: [джэ́]мпер; [чэ]: [чэ́]-
рава; [хэ]: [хэ́]нць; [гэ]: [гэ́]блік;
[па]: [пá]стка; [ба]: [бá]гна;
[ма]: [мá]ра; [ва]: [вá]дкасць;
[фа]: [фá]лда; [та]: [тá]рка; [да]:
[дá]хавы; [са]: [сá]рна; [за]: [зá]-
вязка; [ца]: [цá]цка; [на]: [нá]-
крыж; [ла]: [лá]шчыць; [ра]: [рá]-
га; [ша]: [шá]р; [жа]: [жá]лас-
ны; [джа]: [джá]ла; [ча]: [ча́]-
сты; [ха]: [хá]та; [га]: [гá]рус;
[ка]: [кá]рак; [га]: [гá]за (га-
за);

Як можна ўбачыць з прыведзе-
ных прыкладаў, гэты тып прадстаў-
лены вялікай колькасцю разнастай-
ных спалучэнняў цвёрдых зычных і
націскных галосных. Амаль поўна-
сцю адсутнічаюць толькі спалучэн-
ні [ў] з націскнымі галоснымі, што
выклікана існуючымі ў мове пазі-
цыйнымі абмежаваннямі гэтага гу-
ка (яны зафіксаваны толькі ў сло-
вах за[ўо]рг, па[ўа]ркуш), а так-
сама пэўныя спалучэнні з выбух-
ным заднеязычным [g], які сустра-
каецца толькі ў лічаных запазыча-
ных лексемах.

У пазіцыі пачатку кораня суст-
ракаецца большасць магчымых спа-
лучэнняў «цвёрды зычны + націск-
ны галосны»:

[пы]: [пы́]са; [бы]: [бы́]ль;
[мы]: [мы́]шка; [вы]: [вы́]шка;
[фы]: [фы́]ркаць; [ты]: [ты́]дзень;
[ды]: [ды́]біцца; [сы]: [сы́]ты;

[зы]: [зы́]бавіца; [дзы]: [дзы́]нк-
нуць; [цы]: [цы́]ркаць; [ны]: [ны́]-
цік; [лы]: [лы́]жка; [ры]: [ры́]са;
[шы]: [шы́]бка; [жы]: [жы́]ць;
[джы]: [джы́]гаць; [чы]: [чы́]сціць;
[гы]: [гы́]ркацца;

[пу]: [пу́]хкі; [бу]: [бу́]сел;
[му]: [му́]ляр; [ву]: [ву́]зка; [фу]:
[фу́]тра; [ту]: [ту́]заць; [ду]:
[ду́]мка; [су]: [су́]тнасць; [зу]:
[зу́]бчык; [цу]: [цу́]рка; [ну]:
[ну́]дзіць; [лу]: [лу́]па; [ру]: [ру́]-
та; [шу]: [шу́]ла; [жу]: [жу́]пел;
[чу]: [чу́]ткі; [ху]: [ху́]ткі; [гу]:
[гу́]рба; [ку]: [ку́]пка; [гу]: [гу́]-
зік (гузік);

по: [пó]йла; [бо]: [бó]мба;
[мо]: [мó]ладзь; [во]: [вó]сень;
[фо]: [фó]льга; [то]: [тó]паль;
[до]: [дó]ўг; [со]: [сó]ня; [зо]:
[зó]лка; [цо]: [цó]тны; [но]: [нó]-
ша; [ло]: [лó]жа; [ро]: [рó]спач;
[шо]: [шó]рхат; [жо]: [жó]лаб;
[чо]: [чó]рны; [хо]: [хó]лад; [го]:
[гó]рш; [ко]: [кó]мін; [го]: [гó]н-
та (гонта);

[пэ]: [пэ́]ўна; [бэ]: [бэ́]з; [мэ]:
[мэ́]ндлік; [вэ]: [вэ́]люм; [фэ]:
[фэ́]ст; [тэ]: [тэ́]рмін; [дэ]: [дэ́]ль-
та; [сэ]: [сэ́]рца; [зэ]: [зэ́]длік;
[цэ]: [цэ́]бар; [нэ]: [нэ́]ндза; [лэ]:
[лэ́]дзі; [рэ]: [рэ́]згіны; [шэ]:
[шэ́]ршань; [жэ]: [жэ́]рдзе; [джэ]:
[джэ́]мпер; [чэ]: [чэ́]мер; [гэ]:
[гэ́]бель;

[па]: [пá]церы; [ба]: [бá]чыць;
[ма]: [мá]ра; [ва]: [вá]ба; [фа]:
[фá]за; [та]: [тá]йна; [да]: [дá]ў-
ніцца; [са]: [сá]жалкавы; [за]:
[зá]ячы; [ца]: [цá]лкам; [на]: [нá]-
шча; [ла]: [лá]шчыць; [ра]: [рá]-
нак; [ша]: [шá]лік; [жа]: [жá]-
ласна; [джа]: [джá]ла; [ча]: [ча́]х-
нуць; [га]: [гá]цевы; [ха]: [хá]-
бар; [ка]: [кá]ша.

Аднак не ўсе спалучэнні «цвёр-
ды зычны + націскны галосны» ад-
нолькава часта сустракаюцца ў па-
зіцыі пачатку кораня. ТСБМ прыво-
дзіць 17 слоў з пачатковым [бэ] ў
корані. Сярод іх такія стылістычна
абмежаванага ўжывання, як нескл.
бэ, бэж, разм. бэбахі, бэкаць, бэ-

канне, бэкнуць, бэрсацца, бэрсаць, бэсціцца, бэсціць, спец. бэра, бэта. Яшчэ менш слоў з пачатковымі каранёвымі [пэ], [вэ], [мэ] і [фэ].

Сярод 14 пададзеных у ТСБМ з [пэ] таксама ёсць стылістычна абмежаваныя: разм. пагард. *пэйсы*, разм. *пэцкаль*; кніжн. *пэр*, *пэрства*. Аналагічна з [вэ] адзначаны разм. *вэдзгаць*, *вэрхал* і яшчэ лічаныя словы: *вэксаль*, *вэлюм*, *вэндзіць* і вытворныя ад яго; з [мэ] пачынаюцца уст. *мэтр*, разм. *мэтлахі*, *мэкаць*, абл. *мэрам*, запазыч. *мэндлік*, *мэр*, *мэбля*, *мэрыя*. З усіх слоў з пачатковым [мэ], прыведзеных у ТСБМ, відаць, толькі *мэта*, *мэбля* і вытворныя сустракаюцца больш-менш часта ў разнастайных тэкстах. З [фэ] пачынаюцца толькі дзве лексемы: выклічнік *фэ* і запазычаны назоўнік *фэст*. Такім чынам, усе спалучэнні цвёрдых губных зычных з націскным [э] малапрадуктыўныя. Тое ж можна сказаць і аб спалучэннях цвёрдых губных зычных з націскным [ы]. Па кожнаму тыпу іх налічваецца каля 10 або некалькі больш. З пачатковым [пы] існуе рад каранёў, ад якіх утварыліся нешматлікія вытворныя: *пыл*, *пышка*, *пышыцца*, *пышна*, *пыха*, *пырнік*, *пырхнуць*, *пырснуць*, *пырскі*, *пыса*. Як і ў каранях, што пачынаюцца з губных + націскны [э], сярод маючых ініцыяльныя склады з губным і націскным [ы] адзначаецца прыкметная частка гукапераймальных. Спалучэнне [фы] ў пачатку сустракаецца толькі ў гукапераймальным карані *фыр-*: *фырканне*, *фыркаць*, *фыркнуць*, *фырцаць* і ў лексеме іншамоўнага паходжання *фынь*.

Некалькі большая колькасць каранёў з пачатковымі [бы] і [вы], але і іх нельга лічыць шматлікімі. З [бы] ў ТСБМ прыведзены наступныя лексемы: *быдла*, *бык*, *быль*, *быльнік*, *быстры*, *быт*, *бытнасць*, *быўшы*, *быццам*, *быць*; з [вы]: *выдма*, *вымпел*, *выспа*, *вышай*, *вышка*, *вынік*, *выць*. Адначым пры гэтым, што марфемная прыналеж-

насць складу *вы-* ў некаторых з гэтых слоў можа тлумачыцца па-рознаму: не толькі на карысць караня, але і на карысць пашыранага прэфікса *вы-*. Сярод усіх спалучэнняў з ініцыяльнымі губнымі з націскным [ы] больш пашырана [мы]: *мыечны*, *мыза*, *мызнік*, *мыйня*, *мыйшчык*, *мыйшыцца*, *мыканне*, *мыкаць*, *мыкнуць*, *мыла*, *мыліца*, *мыліцца*, *мыліць*, *мылкі*, *мыльнік*, *мыльніца*, *мыльны*, *мыс*, *мыса*, *мысленне*, *мышленне*, *мысленны*, *мыслік*, *мысліцца*, *мысліць*, *мысль*, *мыслячы*, *мыта*, *мытнік*, *мытніца*, *мытны*, *мытня*, *мыты*, *мыцельнік*, *мыцца*, *мыць*, *мыш*, *мышка*, *мышца*, *мышчалка*. Распаўсюджанне пачатковага [мы] ў каранях слоў у большасці выпадкаў, як відаць з прыведзенага спіса, узятага з ТСБМ, тлумачыцца тым, што пры словаўтварэнні ў гэтых словах захоўваецца прыкаранёвы націск. Сам жа набор каранёў застаецца абмежаваным.

Больш шырока прадстаўлены ў пачатку караня губныя зычныя ў спалучэнні з лабіялізаванымі галоснымі [о] і [у], пры гэтым павелічэнне ініцыяльных [во] і [ву] адбылося за кошт прыстаўнога зычнага, які ўвайшоў у склад караня. Напр., *вогненны*, *возера*, *вока*, *вокны*, *волава*, *вольха*, *восень*, *вугаль*, *вуда*, *вуж*, *вузка*, *вуліца*, *вус*, *вутка*, *вуха* і інш. Абмежаванымі ў гэтым выпадку з'яўляюцца толькі спалучэнні з наогул малаўжывальным губным зычным [ф]. Спалучэнне [фо] зафіксавана пераважна ў запазычаных лексемах: *фокус*, *фол*, *фольга*, *фон*, *фонд*, *форд*, *форца*, *форма* і г. д., а [фу] — у лексемах *фуга*, *фуз*, *фук*, *фукаць*, *фукс*, *фукус*, *фунт*, *фура*, *фурка*, *фурма*, *фурыя*, *фут*, *футра*.

Не ўсе прэднеязычныя аднолькава шырока і часта ўжываюцца з націскнымі галоснымі. У ТСБМ адзначаны з [дэ] ў пачатку караня лексемы *дэка*, *дэльта*, *дэмас*, *дэсань*, *дэспат*, з [тэ] — *тэзіс*, *тэкс*, *тэкст*, *тэмбр*, *тэмнік*, *тэмп*, *тэмна-*

вы, тэмпера, тэнар, тэндэр, тэніс, тэніска, тэнісны, тэнт, тэпанне, тэпаць, тэпці, тэрбій, тэрмін, тэрмія, тэрмы, тэрцыя, тэст, тэставы, тэфтэлі, тэхнік. Апрача таго, у беларускай мове ўжываюцца складаныя словы, у якіх [тэ] знаходзіцца ў першым карані і мае дадатковы націск. Гэта складаныя словы, першая частка якіх тэле... азначае 'дзеючы на далёкую адлегласць' або адпавядае па значэнню слову тэлевізійны: тэлеаператар, тэлеглядач, тэлеграфаваны і інш.; словы, дзе іх першая частка тэрма... абазначае адносіны да цеплыні, тэмпературы або апрацоўку пры дапамозе высокіх тэмператур: тэрмаметр, тэрмаўстойлівы, тэрмайдзершык і г. д.; словы, першая састаўная частка якіх тэх... адпавядае па значэнню слову тэхнічны: тэхвучоба, тэхперсанал, тэхсакратар, тэхсклад і г. д.

Толькі тры словы прыводзяцца ў ТСБМ, якія маюць пачатковае каранёвае [зэ]: зэдаць, зэдлік, зэт; восем, карань якіх пачынаецца з [сэ]: сэдаць, сэнс, сэнавы, сэра, сэрум, сэраца, сэрацайка, сэтльмент. У некаторых вытворных ад лексемы сэраца на склад [сэ] падае дадатковы націск: сэрацавед, сэрацаедка, сэрацападобнік, сэрацападобны. Сем слоў у ТСБМ падаюцца з пачатковым [нэ]: нэндза, нэндзны, нэп, нэпайскі, нэпман, нэпманка, нэпманскі; два з [лэ]: лэдзі і лэпаць; 11 з пачатковым [жэ]: жэмчуг, жэрабя, жэрах, жэрачка, жэрдзе, жэрдзь, жэрдка, жэрліца, жэрці, жэст, жэўжык, больш за 30 з [чэ] і [цэ]: чэзласць, чэзлы, чэзнуць, чэк, чэкавы, чэлядзь, чэмер, чэпаць, чэпнік, чэпчык, чэрава, чэрап, чэрвень, чэрвеньскі, чэрві, чэрнены, чэрнець, чэрнь, чэрпанне, чэрпацца, чэрпаць, чэрствасць, чэрствы, чэрчаны, чэсанкі, чэснасць, чэсны, чэстэр, чэсць, чэх, чэшка, чэшскі; цэбар, цэбрык, цэгла, цэгла, цэд, цэдра, цэзар, цэзій, цэйс, цэйсайскі, цэласнасць, цэласны, цэласць, цэлік, цэліцца, цэліць, цэлы, цэль, цэльны, цэльсій,

цэнасны, цэнз, цэнзавы, цэнзарскі, цэннасць, цэннік, цэнны, цэнт, цэнтр, цэп, цэпень, цэпкі, цэра, цэравы, цэрбер, цэркаўка, цэрыевы, цэрыі, цэсар, цэсарскі, цэтлік, цэх, цэхавы. Шмат слоў, але большасць з іх запазычаныя, маюць каранёвы пачатак з [рэ]: рэверс, рэгі, рэгент, рэгулы, рэдзька, рэдзіва, рэдзіць, рэдка (яно ж ужываецца з пачатковым націскам як першая частка складаных слоў), рэдкасны, рэдкасць, рэдкі, рэз, рэзанне, рэзацца, рэзаць, рэзгіны, рэзка, рэзкасць, рэзкі, рэзнуцца, рэзнуць, рэзрук, рэзчык, рэзь, рэй, рэйд, рэйдэр, рэйка, рэйкавы, рэйс, рэйсмус, рэйтар, рэйтарскі, рэквіем, рэкнуць, рэкрут, рэктар, рэктарскі, рэктарства, рэлез, рэмень, рэній, рэнта, рэпа, рэпавы, рэпацца, рэпнік, рэпіна, рэпіцца, рэпка, рэпліка, рэпнік, рэпны, рэпчаты і інш. Таксама больш за 10 слоў маюць карань, што пачынаецца з [шэ]: шэлег, шэлест, шэльма, шэпціць, шэпат і інш. Цікава адзначыць, што ў параўнанні з рускай мовай беларуская літаратурная мова мае ў сваім лексічным саставе больш слоў, пачатак караня якіх утвораны спалучэннем прэднеязычных зычных з націскным галосным [э]. Аднак значная частка такіх каранёў прыйшла з іншых моў і ўласціва лексемам, якія належаць да навуковай тэрміналогіі або кніжнай лексікі. Але ролю гэтых элементаў у агульным саставе беларускай лексікі нельга недацэньваць. Інтэрнацыяналізацыя навуковай тэрміналогіі займае зараз прыкметнае месца ў стварэнні тэрмінаў, і ад таго, якім чынам адаптуецца ў мове іншамойная лексіка, залежыць агульны набор кансанантных і вакальных структур фанетычных слоў, што ў сваю чаргу ўплывае на агульны гукавы лад беларускай літаратурнай мовы.

Спалучэнні прэднеязычных зычных з націскным [ы] ў пачатку караня таксама маюць розную прадуктыўнасць з рознымі катэгорыямі

зычных. Найбольшая колькасць слоў, якія пачынаюцца са склада з націскным [ы], адзначаецца з пярэдняязычнымі [р], [ш], [т], [с], [ч], [д]. Аднак сярод гэтых слоў шмат аднакаранёвых, у якіх пры словаўтварэнні націск захоўваецца на першым складзе караня. Напрыклад, *рыба, рыбін, рыбіна, рыбка; рып, рыпанне, рыпацца, рыпнуць; тыркацца, тыркаць, тыркнуцца, тыркнуць; сук, суканне, сукань, сукнуць; сып, сыпацца, сыпаць, сыпка, сыпкасць, сыпкі, сыпнуцца, сыпнуць; сытна, сытнасць, сытнік, сыты; шыба, шыбенік, шыбеніца, шыбіна; чыканне, чыкацца, чыкаць, чыкнуць; дыба, дыбам, дыбарам, дыбаць, дыбачкі, дыбіцца, дыбіць; дымка, дымна, дымны, дымчасты, дымчаты і інш.*

Некалькі менш адзначаецца лексем, у якіх у пачатку караня знаходзяцца [жы], [лы], [зы]. Іх налічваецца больш за 20 у кожным спалучэнні. Напрыклад, з [зы] адзначаны карані *zyb-* (*zyb, зыбанне, зыбацца, зыбаць, зыбісты, зыбка, зыбнуцца, зыбнуць, зыбкасць, зыбкі, зыбучы*), *yz-* (*yzнуць, азызлы*), *zyk-* (*зыкканне, зыкаўка, зыкаць, зыкнуць*), *zyrk-* (*зыркасць, зырккі, зыркнуць*), *zych-* (*зычлівы, зычлівасць, зычлівец, зычлівіца, зычыць*).

Яшчэ менш каранёў пачынаецца са складоў [дзы], [джы], [ны]: *дзынканне, дзынкаць, дзынкуць; джыгаць, джын, джынсы, джып, джыу-джыцу; нырачны, нырка, ныцік, ныць, ныючы.*

Спалучэнні пярэдняязычных гукаў з націскнымі галоснымі [о] або [у] таксама маюць розную прадуктыўнасць. Да ліку найбольш пашыраных адносяцца карані з пачатковымі пярэдняязычнымі санантамі [ро], [ру], [ло], [лу], [но]. Пры гэтым словы з пачатковымі [ро], [ло] і [но] больш разнастайныя, сярод іх многа аднакаранёвых слоў, у параўнанні са словамі, якія пачынаюцца з [ру], [лу], [ну].

Так, з пачатковым [ро] ў беларускай літаратурнай мове сустракаюцца такія карані, як *роб-*, *робл-* (*роблены*), *рогат-* (*рогат*), *род-* (шматлікія вытворныя захоўваюць каранёвы націск на першым складзе, апрача таго, існуе цэлая група складаных слоў, у якіх першая частка *рода...* мае пабочны націск), *рой-* (*роевы і інш.*), *рож-* (*рожка, рожысты*), *розг-* (*розга*), *розн-* (*розна, розніца, розны і г. д.*), *розум*, *рокат*, *рол-* (*роля*), *ром*, *ромб*, *ронда*, *рост-*, *рот-* (*ротавы*), *роў-*, *рох-* (*рохкаць і інш.*), *рошчын-* (*рошчына*), а з [ру] значна менш, хаця ўсіх слоў з такім пачаткам караня больш за 40. Аналагічна з [ло] адзначаецца да 70 лексем, маючых гэты склад у пачатку караня (карані *лоб, лобзік, лог, лодар, лой, лож-, локан, локаць, локшын-, лом, лон, лоп-, лопат, лось, лоўж, лоў-*), а з [лу] — каля 30 (карані *луб-, луг-, луж-, луз-, лузг-, лук-, лун-, луск-, луч-*).

Словы з пачатковымі [но], [ну] ў карані менш разнастайныя ў параўнанні з тымі, што маюць у пачатку [ро], [ру], [ло], [лу], але слоў з [но] ў пачатку караня ў слоўніках налічваецца больш, чым слоў з [ну]. З [но] адзначана ў ТСБМ каля 40 слоў: *новы...* — частка складаных слоў з пабочным націскам на першым складзе, а з [ну] прыведзены наступныя: *нудзіць, нудна, нудны, нуканне, нукаць, нукнуць, нуль, нумар, нутрыевы і нутрыя.*

Выбухныя пярэдняязычныя гукі ў спалучэнні з [о] і [у] сустракаюцца ў вялікай колькасці слоў у пачатку караня, але з [то] колькасць лексем большая (каля 60), чым з [ту] (больш за 30), з [до] — большая, чым з [ду]. Прадуктыўнымі з'яўляюцца і склады [со], [су]; у ТСБМ прыведзена каля 100 слоў з пачатковым [со] і каля 50 слоў з пачатковым [су].

Менш зафіксавана слоў з [шо] (каля 30) і з [шу] (некалькі больш за 20) у пачатку караня. З [жо] ў

такім жа становішчы прыводзяцца словы: *жованка, жолаб, жолуд, жонка, жончын, жор, жораў, жорнавы, жорны, жорсткасць, жорсткі, жоўклы, жоўкнуць, жоўта, жоўцевы, жоўценькі, жоўць, жох*; з [жу] — *жудасна, жудаснасць, жудасны, жудасць, жужаль, жук, жулік, жульніцкі, жульніцтва, жульнічаць, жульніць, жур, жухласць, жухлы, жухнуць*. З [зо] пачынаецца карань у 30 лексемах, а з [зу] — толькі ў наступных: *зуб, зуб'е, зублены, зубр, зубчык, зумер, зумерыць, зумканне, зумкаць, зумпф, зух*; [цо] і [цу] прадстаўлены прыблізна аднолькава ў пачатку караня наступных слоў: *цокаль, цокальны, цоканне, цокат, цокаць, цокнуць, цок, цот, цотнасць, цотны і цуг, цуглевы, цуглі, цуд, цуда, цукар, цупанне, цупаць, цупкі, цур, цурка*.

Аналагічныя суадносіны назіраюцца ва ўжыванні слоўнікавых форм з ініцыяльнымі складамі ў карані [чу] і [чо]. З [чу] адзначаны словы *чубіць, чубіцца, чудзь, чужасць, чуйны, чукча, чуласць, чулы, чум, чуні, чутка, чуткі, чутны, чутнасць, чуты, чухкаць, чуцца, чуць, чучала, чучка, чушка*, а з [чо] — *човен, чоканне, чокацца, чокаць, чокнуты, чокнуцца, чокнуць, чоп, чорна, чорны, чорт, чортаў, чоўнавы, чоха, чохкаць*.

Нарэшце, самымі рэдкімі з'яўляюцца ў пачатку каранёў спалучэнні наогул рэдкіх афрыкат [дж] і [дз] з націскнымі [о] і [у]. У ТСБМ фіксуецца з такімі складамі толькі сем слоў: *джокер, джонка, джоўль, дзот, джунглі, джут, джутаваы*.

Заднеязычныя гукі разам з націскнымі галоснымі [о] і [у] ўваходзяць у першы склад даволі вялікай колькасці слоў з пачатковымі [го], [ко]. Іх адзначаецца больш за 100, з [гу] і [ку] — некалькі менш, але таксама больш за 70, што ў параўнанні з аналагічнымі складамі з губнымі і пярэднеязычнымі значная лічба. Некалькі менш ка-

ранёў з ініцыяльным [хо] (агульная колькасць лексем з такім складам каля 40), і толькі 15 лексем маюць у пачатку караня склад [ху]: *хукаць, хукнуць, хунта, хуста, хустачка, хустачны, хустка, хутар, хутарны, хутацца, хутаць, хутка, хуткасць, хуткі, хуценька*.

Цікавая па-свойму карціна назіраецца сярод каранёў, пачатковы склад якіх утвараецца з цвёрдага зычнага і націскага галоснага [а]. Найбольш значныя і шматлікія групы аднакаранёвых слоў з націскам на першым складзе ўтвараюцца пры спалучэнні губных зычных з галосным [а]. Незапазычаныя карані, на якіх пры словаўтварэнні захоўваецца націск на першым складзе, прадстаўлены са складам [ва]. Гэта *ваб-* (*вабенне, ваба, вабик, вабільшчык, вабіцца, вабіць, вабны*), *вад-* (*вадка, вадкасць, вадкі*), *важ-* (*важанне, важнасць, важнічаць, важны, важыльны, важыцца*), *вал-* (*вал, валам, валены, валік, валка, вальцы*), *вар-* (*вар, вараны, варка, варкі, варыва*), *варт-* (*варты, вартасны, вартасць, варты*) і інш. У ТСБМ такіх форм налічваецца да 60, што сведчыць аб іх значнай распаўсюджанасці. Прыблізна такое ж пашырэнне маюць у пачатку каранёў спалучэнні іншых губных зычных з націскным [а]. Карані, што пачынаюцца з [па], сустракаюцца, па даных ТСБМ, амаль што ў 100 лексемах. Напр., *пава, падаць, падчарыца, пазуха, пайка, палец, палка, памяць, пан, панцыр, папараць, параны, парта, партыя, парус, пас, пасвіцца, пах, пацеры, пачак, пашча, паша* і г. д. Сярод іх запазычаныя словы *пагада, пак, палуба, пальма, паўза, паюс* і г. д.

Шырока прадстаўлены карані, дзе ў першым складзе ідзе губны [м] і націскны [а]. Пры словаўтварэнні ў аднакаранёвых лексемах захоўваецца націск на першым складзе караня. Прыгадаем такія групы слоў, як *мазь, мазальшчык, мазальшчыца, мазанка, мазанне, ма-*

заца, мазаць, мазка, мазкасць, мазкі; мак, макавы, макаўка; мама, мамачка, мамін, мамка, мамчын; масла, масленіца, маслёнка, масліць і інш. У ТСБМ такіх лексем каля 80.

Аналагічна сярод 60 слоў з каранямі, якія пачынаюцца са склада [ба], шмат аднакаранёвых. Напр., баба, бабін, бабка, бабскі, бабчын; багна, багнавы, багнішча, багнечка, багнечнік, багнечніца, багнечны; бацька, бацечка, бацькаў, бацькаўскі; бачна, бачнасць, бачны, бачыцца, бачыць і г. д.

Менш за астатнія ўжываюцца лексемы, у якіх карань пачынаецца з [фа]. Гэта запазычаныя словы, якія па-рознаму адаптаваліся ў літаратурнай мове і маюць розныя сферы бытавання: фабрыка, фабула, фаза, фазны, факел, факельны, факельшык, факт, фактар, фалда, фальц, фальш, фанза, фара, фарба, фарбавы, фарс, фарсавы, фас, фат, фауна.

Усе прэднеязычныя гукі (за выключэннем афрыкаты [дз]) разам з націскным [а] ўваходзяць у першы склад таксама значнай колькасці слоў. Але толькі некаторыя з іх па сваёй парадыгматычнай прадстаўленасці набліжаюцца да губных.

Найбольш паказальныя ў гэтым сэнсе прэднеязычныя санорныя [р] і [л]. З пачатковым складам [ра] ў карані ў ТСБМ адзначана больш чым 60 лексем, сярод якіх вылучаюцца некалькі колькасна значных груп аднакаранёвых слоў. Гэта рад, радавацца, радаваць, радасна, радасны, радасць; рама, рамавы, рамачны, раміна, рамка, рамны; рана, раніца, ранішні, ранішнік, ранкам, ранне, ранні; рана, ранены, раніць; раса, расавы, раска і інш.

Са склада [ла] таксама пачынаецца некалькі груп аднакаранёвых слоў: лад, ладам, ладжаны, ладзіцца, ладзіць, ладны; лаз, лазены, лазеншык, лазіць; ласа, ласавацца, ласіца; лата, латанне, ла-

тацца, латаць, латка, латны і г. д. У ТСБМ налічваецца каля 60 лексем, карань якіх у першым складзе мае [ла].

Параўнальна аднолькава з пункту погляду парадыгматычнай шырыні ўжываюцца ў літаратурнай мове карані з ініцыяльнымі складамі [ша], [та], [ча], [жа], [за], [са]. У ТСБМ іх адзначана адпаведна з [ша] больш чым 40, з [та] каля 40, з [ча] звыш 30, з [жа], [за] і [са] каля 30. З [ша] пачынаюцца карані ў наступных групах беларускіх лексем: шабля, шабельны; шалевы, шалі, шалік, шаля; шапачка, шапачнік, шапка, шапкавы; шар, шарык, шарыкавы; шарканне, шаркаць, шаркнуць; шастанне, шастаць і інш., трывала ўвайшоў у беларускую лексіку рад запазычаных слоў: шайба, шанц, шаты, шафа, шафер, шахматы, шахта, шашка і інш.

Складам [та] часцей пачынаюцца карані запазычаных слоў, напр. табар, табарны; табель, табельны, табельшыца; такса; такт, тактавы; тактык, тактыка; тамбур; танга, танк, танкер і г. д. Склады [ча] і [жа] выступаюць у якасці каранёвых ініцыяльных: чад, чадзец, чадна, чадны; чай, чайніца, чайны; чал, чаленне, чаліць; чара, чарачка, чарачны, чарка; частачка, частка, часткавы, часць; чахласць, чахлы, чахнуць; жаба, жабін, жабнік; жабравы, жаберны, жабры; жаласліва, жаласлівасць, жаласлівы, жаласна, жаласнасць, жаласны, жаліцца і інш.

[за] і [са] ў пачатку каранёў распаўсюджаны менш, пры гэтым аднясенне ў радзе выпадкаў склада [за] не да прыстаўкі, а да караня правамоцна толькі з пункту погляду сучаснай мовы: забавка, завадзь, запар, засень, заставаць, засціць, заход і інш. Але ў іншых словах склады [за] і [са] належаць безумоўна пачатку караня: зад, задні, заднік; зайка, зайчык; замак, замчышча; сажалка, сажалкавы; сад,

сэджаны; сала, саліца, саліць, сальнік, сальны; саначны, сані, санкі і г. д.

ТСБМ налічвае каля 20 слоў, якія маюць у пачатку кораня пярэднеязычны выбухны [д] і націскны [а], напр. далеч, даль; дайнасць, дайні, дайніца, дайніць; даца, даць; дача, дачнік, дачніца, дачны і інш.

Менш чым 20 слоў маюць ініцыяльны каранёвы склад [ца]. Гэта словы цалкам, цяля, цапаць, цапнуць, цар, царскі, царства, царстваваць, царственнасць, царственны, цаца, цацачнік, цацачніца, цацачны, цацка, цацкаца і некаторыя іншыя.

Нешматлікія словы маюць першым складам у корані [на] і [джа]. Гэта джаз, джала, джаліць і навалачка, надзіць, нарыс, нафта, націск. Адзначым, што аднясенне некаторых слоў з [на] да ліку маючых яго ў складзе кораня выклікае пэўныя пярэчанні, бо за [на] яшчэ адчуваецца статус прыстаўкі.

Заднеязычныя гукі разам з націскным [а] сустракаюцца ў пачатку большай колькасці каранёў у параўнанні са спалучэннямі пярэднеязычных і націскога [а], калі разглядаць кожнае з гэтых спалучэнняў паасобку. Толькі [ха] сустракаецца ў 30 лексемах (па ТСБМ), у той час як [га] — у 60, а [ка] — амаль у 90 лексемах. Напр., хабар, хабарнік, хабарніца, хабарніцкі, хабарніцтва; хапаць, хапнуць; харканне, харкаць, харкнуць; гад, гадасць, гадаўка, гадзіна, гадзіць, гадка, гадкі; галчын, галка; гаўкала, гаўканне, гаўкаць, гаўкнуць; каверза, каверзна, каверзнасць, каверзнік, каверзніца, каверзны; казачна, казачнасць, казачны, казка; канькала, каньканне, канькаць; капіць, капелька, капля, капнуць.

Абмежавана распаўсюджаны ў пачатку каранёў склады [гу]: [гу]з (гуз), [гу]зік (гузік), [гу]зічак (гузічак); [го]: [го]нта (гонта), [го]нтавы (гонтавы); [га]: [га]за

(газа), [га]нак (ганак), [га]начны (ганачны), [га]рнец (гарнец), [га]рцавы (гарцавы), [га]рчык (гарчык).

Для зручнасці аналізу ступень распаўсюджанасці рознага тыпу спалучэнняў зычных з націскнымі галоснымі вызначалася толькі на падставе ТСБМ. Пры гэтым не ўлічваліся прэфіксальныя вытворныя, у склад якіх уваходзяць карані з разгледжанай фанетычнай структурай. Але і абмежаваны матэрыял дазваляе ўбачыць, што гэтыя групы спалучэнняў па-рознаму прадстаўлены ў каранёвых марфемах.

У сярэдзіне кораня сустракаецца большасць з існуючых наогул спалучэнняў тыпу «цвёрды зычны + націскны галосны»:

[пы]: пу[пѳ]шка; [бы]: ка[бѳ]лка; [мы]: мар[мѳ]шка; [вы]: ка[вѳ]льны; [фы]: расфу[фѳ]раны; [ты]: па[тѳ]ліца; [ды]: ва[дѳ]р; [сы]: ка[сѳ]нка; [зы]: мага[зѳ]н; [цы]: нар[цѳ]с; [ны]: к[нѳ]р; [лы]: ка[лѳ]ска; [ры]: цы[рѳ]каць; [шы]: ма[шѳ]на; [жы]: а[жѳ]на; [чы]: на[чѳ]нка;

[пу]: ка[пѳ]ста, пам[пѳ]шка; [бу]: сум[бѳ]р; [му]: ка[мѳ]на; [ву]: кара[вѳ]л; [фу]: тай[фѳ]н; [ту]: ты[тѳ]нь; вал[тѳ]зіць; [ду]: ду[дѳ]каць; [су]: бар[сѳ]к, сап[сѳ]ць; [зу]: ку[зѳ]рка; [цу]: па[цѳ]к; [ну]: зака[нѳ]рак; [лу]: ка[лѳ]н, каб[лѳ]к; [ру]: каст[рѳ]ля; [шу]: ка[шѳ]ля, шу[шѳ]каца; [жу]: ка[жѳ]х; [чу]: кан[чѳ]р; [ху]: ха[хѳ]ля, ла[хѳ]дра; [гу]: ма[гѳ]тна; [ку]: ма[кѳ]ха;

[по]: ка[пѳ]т; [бо]: су[бѳ]та; [мо]: су[мѳ]та, ка[мѳ]рка; [во]: га[вѳ]рка; [фо]: кані[фѳ]ль, су[фѳ]зія, са[фѳ]ра; [то]: ла[тѳ]чны; [до]: валі[дѳ]л; [со]: пун[сѳ]вы; [зо]: ма[зѳ]ль; [но]: г[нѳ]й; [ло]: да[лѳ]нь; [ро]: му[рѳ]г; чычэ[рѳ]не; [шо]: капю[шѳ]н; [жо]: ма[жѳ]р; [чо]: ня[чѳ]ра; [хо]: ма[хѳ]рка; [го]: ла[гѳ]да, зага[гѳ]каць; [ко]: ва[кѳ]льны;

[пэ]: ка[пэ]ла; [вэ]: ш[вэ]ндаца, зак[вэ]цаць; [фэ]: ку[фэ]рак; [тэ]: ап[тэ]ка, фу[тэ]рка, люс[тэ]рка; [дэ]: дыві[дэ]нд, ма[дэ]ль; [сэ]: гар[сэ]тка, пуль[сэ]тка; [зэ]: мі[зэ]рны; [цэ]: лю[цэ]рна, сэ[цэ]сія; [лэ]: ва[лэ]ндаца; [рэ]: аг[рэ]ст; [шэ]: кі[шэ]нь, абра[шэ]ціць, рэка[шэ]т; [жэ]: ку[жэ]льны, фу[жэ]р; [чэ]: ча[чэ]рскі, ка[чэ]ўнік;

[па]: у[па]рты; [ба]: ка[ба]льны, цуру[ба]лка; [ма]: ка[ма]р; [ва]: ка[ва]лак; [фа]: са[фа]ры; [та]: та[та]рка; [да]: су[да]к; [са]: на[са]г, ру[са]лли; [за]: ка[за]к; [на]: ма[на]шка; [ца]: ца[ца]рка; [ла]: у[ла]сны; [ра]: ка[ра]скацца; [ша]: ла[ша]к, ка[ша]ра; [жа]: ка[жа]н; [ча]: кан[ча]так; [ха]: у[ха]ба; [га]: ка[га]т; [ка]: с[ка]з.

У пазіцыі сярэдзіны кораня не сустракаюцца толькі некаторыя спалучэнні, магчымыя ў іншых марфалагічных умовах: [кы], [хы], [гы]; [цо]; [бэ], [мэ], [кэ], [гэ], [хэ].

У канцы кораня спалучэнні «цвёрды зычны+націскны галосны» зафіксаваны ў запазычаных словах, пераважна ў нескланяльных назоўніках, у абмежаванай колькасці выпадкаў:

[ты]: хан[ты]; [ры]: жу[ры], кю[ры], папу[ры], па[ры];

[пэ]: ку[пэ]; [фэ]: аўтада[фэ], галі[фэ], ка[фэ]; [тэ]: кара[тэ], маралі[тэ]; [дэ]: па-дэ-[дэ]; [сэ]: медрэ[сэ], плі[сэ], фрыка[сэ], э[сэ]; [зэ]: шымпан[зэ]; [цэ]: цэ[цэ]; [нэ]: кабер[нэ], каш[нэ], партма[нэ], тур[нэ]; [рэ]: гаф[рэ], каба[рэ];

[па]: [па]; [фа]: чу[фа]; [на]: гара[на]; [ла]: марса[ла]; [ра]: бака[ра];

[по]: дэ[по], каш[по]; [бо]: жа[бо]; [во]: квіпрак[во]; [то]: ла[то], ман[то], палі[то], пла[то]; [до]: бар[до], лан[до], ран[до]; [но]: дамі[но], казі[но], кі[но], па[но]; [ро]: біст[ро], бю[ро],

жы[ро], мет[ро]; [чо]: хар[чо]; [ко]: рака[ко];

[бу]: мара[бу], та[бу]; [ву]: рандэ[ву]; [ту]: паспар[ту]; [ду]: кака[ду], ур[ду]; [лу]: зу[лу]; [ру]: кенгу[ру]; [жу]: сапа[жу]; [гу]: ра[гу].

Такога ж тыпу спалучэнні сустракаюцца яшчэ ў назоўніках з дээтымалагізаванай асновай — нескланяльных уласнабеларускіх прозвішчах, а таксама ў нескланяльных іншамоўных прозвішчах, імёнах, географічных назвах:

[мэ]: Ла[мэ]; [зэ]: Бі[зэ];

[на]: На[на]; [ла]: Яашкар-А[ла];

[по]: Ла[по]; [фо]: Дэ[фо]; [со]: Ру[со]; [зо]: Гі[зо]; [цо]: Гру[цо]; [но]: Гу[но]; [го]: Гю[го]; [ко]: Віт[ко], Чуй[ко];

[ду]: Катман[ду]; [ру]: Пе[ру]; [ку]: Ба[ку].

На стыку кораня і канчатка зафіксавана вялікая колькасць спалучэнняў «цвёрды зычны+націскны галосны»:

[пы]: ка[пы] (Р. скл. адз. л.); [бы]: ба[бы] (Н. скл. мн. л.); [мы]: та[мы] (Н. скл. мн. л.); [вы]: са[вы] (Р. скл. адз. л.); [фы]: са[фы] (Р. скл. адз. л.); [ты]: ка[ты] (Н. скл. мн. л.); [ды]: са[ды] (Н. скл. мн. л.); [сы]: ля[сы] (Н. скл. мн. л.); [зы]: ла[зы] (Р. скл. адз. л.); [цы]: зай[цы] (Н. скл. мн. л.); [ны]: ма[ны] (Р. скл. адз. л.); [лы]: бус[лы] (Н. скл. мн. л.); [ры]: вят[ры] (Н. скл. мн. л.); [шы]: гра[шы] (Н. скл. мн. л.); [жы]: ка[жы] (заг. л. дзеясл. казаць); [чы]: сы[чы] (Н. скл. мн. л.);

[цэ]: у му[цэ] (Т. скл. адз. л.); [рэ]: бя[рэ]ш (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [шэ]: ву[шэ]й (Р. скл. мн. л.); [чэ]: ня[чэ] (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.);

[па]: ка[па]; [ба]: іл[ба] (Р. скл. адз. л.); [ма]: зі[ма]; [ва]: са[ва]; [фа]: са[фа]; [та]: ка[та] (Р. скл. адз. л.); [да]: сэра[да]; [са]: ра[са]; [за]: сля[за]; [ца]: ма[ца]; [на]: вяс[на]; [ла]: ста-

[ла] (Р. скл. адз. л.); [ра]: га[ра];
[ша]: ду[ша]; [жа]: мя[жа];
[джа]: паран[джа]; [ча]: мя[ча]
(Р. скл. адз. л.); [ха]: стра[ха];
[га]: чар[га]; [ка]: ра[ка];

[пу]: ка[пу] (В. скл. адз. л.);
[бу]: ра[бу] (В. скл. адз. л.); [му]:
пры[му] (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз.
л.); [ву]: са[ву] (В. скл. адз. л.);
[фу]: са[фу] (В. скл. адз. л.); [ту]:
кі[ту] (Д. скл. адз. л.); [ду]: вя-
[ду] (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.);
[су]: ка[су] (В. скл. адз. л.); [зу]:
ка[зу] (В. скл. адз. л.); [цу]: ма-
[цу] (В. скл. адз. л.); [ну]: ма[ну]
(В. скл. адз. л.); [лу]: сту[лу] (Д.
скл. адз. л.); [ру]: на га[ру] (В. скл.
адз. л.); [шу]: су[шу] (дзеясл. цяп.
ч. 1 ас. адз. л.); [жу]: ка[жу]
(дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [джу]:
гля[джу] (дзеясл. цяп. ч. 1 ас.
адз. л.); [ху]: у пу[ху] (М. скл.
адз. л.); [гу]: ма[гу] (дзеясл. цяп.
ч. 1 ас. адз. л.); [ку]: з хмызня[ку]
(Р. скл. адз. л.);

[по]: ка[по]й (Т. скл. адз. л.);
[бо]: ра[бо]м (Т. скл. адз. л.);
[мо]: з су[мо]й (Т. скл. адз. л.);
[во]: тра[во]й (Т. скл. адз. л.);
[фо]: са[фо]й (Т. скл. адз. л.);
[то]: ка[то]м (Т. скл. адз. л.);
[до]: гняз[до]; [со]: з ка[со]й (Т.
скл. адз. л.); [зо]: ля[зо]; [цо]:
ма[цо]й (Т. скл. адз. л.); [но]:
вак[но]; [ло]: кры[ло]; [ро]: пя-
[ро]; [шо]: каў[шо]м (Т. скл.
адз. л.); [жо]: з на[жо]м (Т. скл.
адз. л.); [джо]: з даж[джо]м (Т.
скл. адз. л.); [чо]: пля[чо]м (Т.
скл. адз. л.); мужы[ч: о]; [хо]: су-
[хо]га (прым. Р. скл. адз. л.); [го]:
лу[го]ў (Р. скл. мн. л.); [ко]: мала-
[ко].

На стыку кораня і су-
фікса ў беларускай літаратурнай
мове сустракаюцца шматлікія і раз-
настайныя спалучэнні цвёрдых зыч-
ных з націскнымі галоснымі:

пы: сля[пы]ш; [бы]: ра[бы]-
ня; [вы]: ска[вы]ш; [ты]: пус-
[ты]шка, пус[ты]ня; [ды]: бан[ды]т,
гаспа[ды]ня, ма[ды]стка, та[ды]ш-
ні; [лы]: ма[лы]ш; [ры]: га[ры]-

сты, ду[ры]ць, кама[ры]ны, пя-
[ры]нка, ха[ры]ст, хму[ры]нка,
цям[ры]ца; [шы]: ду[шы]ць, лапу-
[шы]сты, мура[шы]ны, пар[шы]вы,
пу[шы]ца; [жы]: іл[жы]вы, сця-
[жы]нка; [джы]: даж[джы]сты;
[чы]: вала[чы]льны, вя[чы]сты, ма-
[чы]льня, наву[чы]ны, пяр[чы]н-
ка, шпа[чы]ны;

[пу]: ры[пу]чы, хла[пу]шка,
хра[пу]н; [бу]: ба[бу]ля, зы[бу]-
ха, зы[бу]чы, ра[бу]нак; [ву]: жы-
[ву]чы, кры[ву]ля, ры[ву]н; [му]:
вась[му]шка, гры[му]чы; [ту]: ля-
[ту]чы, непі[ту]шчы, ра[ту]нак;
[ду]: ка[ду]шка, ся[ду]н, ся[ду]ра;
[су]: ла[су]нак, ня[су]чы, ня[су]ш-
ка, са[су]чы, сы[су]н; [зу]: гры-
[зу]н, ма[зу]та, паў[зу]чы; [цу]:
вала[цу]га, ма[цу]нак; [ну]: мі-
[ну]лы, мя[ну]шка, сві[ну]х; [лу]:
весья[лу]шка, ка[лу]н; [ру]: гава-
[ру]ха, неўмі[ру]чы, пада[ру]нак,
хіт[ру]га; [шу]: паля[шу]к, ра[шу]-
ча; [чу]: ува[чу]; [жу]: ка[жу]х,
ка[жу]шнік, прыга[жу]н, свя[жу]т-
кі; [чу]: маў[чу]н, ма[чу]лішча,
пля[чу]к, ра[чу]лка; [ху]: па[ху]-
часць, пяр[ху]н, ра[ху]ба, ра[ху]-
нак, ці[ху]тка; [гу]: браз[гу]чы,
жы[гу]чка, ра[гу]ля, ця[гу]чы; [ку]:
бліс[ку]чы, бры[ку]н, дзі[ку]нка,
ку[ку]ля, ма[ку]лінка, ра[ку]шач-
нік;

[по]: гры[по]зны, па[по]ўскі,
слу[по]к, хры[по]тка; [бо]: галу-
[бо]к, гар[бо]к, глы[бо]зны, ду-
[бо]вы, лу[бо]чны, ра[бо]чы; [во]:
ай[во]вы, дры[во]тня, ры[во]к;
[фо]: ты[фо]зны; [мо]: дры[мо]та,
ды[мо]к, разу[мо]ва, шаль[мо]ў-
скі; [то]: дубаль[то]ўка, кус[то]вы,
ку[то]к; [до]: бры[до]зны, га[до]ў-
ля, мя[до]вы, ра[до]к; [со]: вы-
[со]зны, кута[со]вы, кур[со]ўка,
паля[со]ўшычк; [джо]: даж[джо]вы,
паса[джо]ны; [зо]: аргані[зо]ваны,
ілю[зо]рны, га[зо]ўка, згры[зо]та,
ра[зо]к; [цо]: пля[цо]ўка; [но]:
адзі[но]чны, вя[но]зны, зва[но]к,
ля[но]та, машы[но]вы; [ло]: га-
[ло]та, ва[ло]вы, па[ло]ць; [ро]:
мах[ро]вы, раза[ро]ны; [шо]: мя-

[шó]к, Лемя[шó]нак, шала[шó]ў;
 [жó]: ра[жó]н, ру[жó]вы, сцера-
 [жó]ны, сця[жó]к; [ж:о]: ру[ж:ó];
 [чо]: ву[чó]ба, зана[чó]ўваць, кі-
 ня[чó]ны, Каза[чó]нак, маў[чó]к;
 [хо]: вяр[хó]ўны, ку[хó]нны, пасту-
 [хó]ўскі, ру[хó]мы, шар[хó]тка; [го]:
 ача[гó]вы, дара[гó]ўля, дры[гó]ткі,
 цын[гó]тны; [ко]: гар[кó]та, ма-
 [кó]ўнік, маянт[кó]вы, рудні[кó]вы,
 шпа[кó]ўніца, шы[кó]зны; [бэ]: ла-
 [бэ]ціна; [тэ]: асіс[тэ]нт, кала[тэ]-
 ча, паэ[тэ]са, пус[тэ]ля, пус[тэ]ча,
 ту[тэ]ўшы; [дэ]: хала[дэ]ча; [цэ]:
 Він[цэ]сь, мілі[цэ]ўскі, Міль[цэ]-
 ся, прын[цэ]са; [нэ]: бара[нэ]са;
 [рэ]: гава[рэ]нне, даб[рэ]ўшы, ду-
 [рэ]ць, кама[рэ]ча; [шэ]: га[шэ]н-
 не, ду[шэ]ўна, закі[шэ]ць, мя-
 [шэ]чнік; [жэ]: ба[жэ]нне, даў-
 [жэ]разны, ду[жэ]ць, ця[жэ]ўшы,
 ця[жэ]рны; [джэ]: лу[джэ]нне; [чэ]:
 гу[чэ]ць, выса[чэ]зны, му[чэ]нне,
 тала[чэ]ча, таўш[чэ]зны;

[па]: ка[пá]нне, ка[пá]ч, кір-
 [пá]ты, кля[пá]ны, пра[пá]шчы,
 тра[пá]ць; [ба]: зу[бá]сты, ла[бá]-
 ты, ры[бá]чка, цур[бá]лак; [ва]:
 выха[вá]ўчы, гала[вá]ты, дзі[вá]ч-
 ка; [фа]: халі[фá]т; [ма]: вядзь-
 [мá]рка, зні[мá]нне; [та]: ка[тá]ць,
 мян[тá]шка, паразі[тá]рны; [да]:
 бара[дá]ты, гай[дá]ць, ду[дá]р,
 жа[дá]нне; [джа]: мала[джá]вы,
 ра[джá]ць; [са]: ву[сá]ты, гай-
 [сá]ць, кур[сá]нт; [за]: гам[зá]та,
 кіл[зá]ць, пу[зá]ты; [ца]: ма[цá]к;
 [на]: загі[нá]сты, мі[нá]ць, та-
 [нá]ж; [ла]: вір[лá]ты, іг[лá]сты,
 куд[лá]ч; [ра]: ку[рá]тнік, мах-
 [рá]сты; [ша]: вяр[шá]ліна, пяр-
 [шá]к, мы[шá]сты, пту[шá]чы; [жа]:
 дры[жá]чы, ля[жá]ць; [ча]: зні-
 ш[чá]ць, ка[чá]лка, куп[чá]сты,
 лы[чá]сты; [ха]: вала[хá]ты, ку-
 [хá]рскі, несці[хá]ны, слу[хá]ч; [га]:
 га[гá]ра, дэле[гá]т, куль[гá]вы,
 лы[гá]цца; [ка]: блу[кá]ць, дру-
 [кá]рня, зір[кá]сты, шы[кá]рны.

На стыку прыстаўкі і
 кораня зафіксавана меншая
 колькасць спалучэнняў цвёрдых
 зычных з націскнымі галоснымі:

[бы]: а[бý]грываць; [ды]: а[дý]-
 грыш, па[дý]спад; [сы]: [сý]гры-
 вацца; [зы]: ра[зý]грывацца; [зу]:
 ра[зý]цца; [зо]: у[зó]рваць; [то]:
 а[тó]жылак.

Сярод прыставак у бела-
 рускай літаратурнай мове адзнача-
 ецца цэлы рад такіх, у склад якіх
 уваходзяць склады тыпу «цвёрды
 зычны+націскны галосны»:

[вы]: [вý]біць; [ры]: п[рý]-
 вязь; [ву]: [вú]сцілка; [су]: [сý]-
 нуць;

[рэ]: ня[рэ]бары;

[по]: [пó]сцілка; [во]: [вó]б-
 мешка, [вó]дгулле, [вó]пратка; [до]:
 [дó]пуск, запа[дó]зрыць; [со]: [сó]-
 слепу; [ро]: п[рó]ўгрыш, п[рó]ці-
 вага, [рó]зыгрыш, [рó]ссып; [ко]:
 [кó]нтрудар;

[па]: [пá]раснік; [за]: [зá]вязка;
 [на]: [нá]крыўка; [ра]: п[рá]дзед.

Спалучэнні [во], [ву] утварылі-
 ся шляхам далучэння да націскавой
 галоснай прыстаўнога зычнага [в]
 перад губнымі галоснымі.

У дзеясловах, дзеепрыслоўях,
 прыметніках, назоўніках спалучэнні
 цвёрдых зычных з націскнымі га-
 лоснымі ўваходзяць у склад раз-
 настайных суфіксаў:

[ты]: дэкара[тý]ўны; [ры]: каш-
 та[рý]с; [цы]: дэкара[цý]ўны; [чы]:
 вагаўш[чý]к, даю[чý];

[ту]: кандыда[тú]ра; [ну]: вяр-
 [нú]ць, ірва[нú]ць; [чу]: п'ян[чú]-
 га, п'ян[чú]жка, п'ян[чú]к;

[па]: малю[пá]сенькі, малю[пá]-
 ценькі; [ва]: абу[вá]ць, бліна[вá]-
 ты, вяснушка[вá]ты, завіна[вá]ціц-
 ца, завіна[вá]чвацца, камлюка[вá]-
 ты, катла[вá]н, яравіза[вá]ць; [на]:
 пяр[нá]ты; [ма]: вяліз[мá]ны, кіш-
 [мá], ціх[мá]ны; [за]: велі[зá]рны,
 вулкані[зá]тар; [ка]: дублі[кá]т;
 [ча]: бліш[чá]сты;

[ро]: дрэсі[рó]ўка; [чо]: дра-
 [чó]нік;

[тэ]: генералі[тэ]т.

На стыку двух суфіксаў
 таксама ўтвараюцца спалучэнні
 цвёрдых зычных з націскнымі га-
 лоснымі:

[ты]: атэіс[ты]чны; [ры]: млы-
на[ры]ха; [чы]: абляг[чы]ць;

[ту]: бурка[ту]н, заві[ту]шка;
[лу]: гні[лу]шка; [шу]: баль[шу]-
ха, ляў[шу]н;

[то]: медыкамен[то]зны; [но]:
яс[но]та; [шо]: галы[шо]м; [хо]:
жані[хо]ўскі; [ко]: бурач[ко]вы;

[ба]: друж[ба]к; [ва]: атынка-
[ва]ць, барана[ва]льшчык, вырата-
[ва]льны; [ча]: ляг[ча]ць;

[чэ]: брыд[чэ]ць, выса[чэ]зны,
глад[чэ]йшы, кіпя[чэ]нне, ляг[чэ]й.

На стыку суфікса і кан-
чатка зафіксавана значная коль-
касць спалучэнняў цвёрдых зычных
з націскнымі галоснымі:

[бы]: бараць[бы] (Р. скл. адз.
л.); [вы]: бара[вы], быля[вы]; [ты]:
гніла[ты], баса[ты] (Р. скл. адз. л.);
[зы]: драбя[зы] (Р. скл. адз. л.);
[цы]: шчып[цы]; [ны]: валас[ны];
[лы]: бы[лы]; [ры]: машка[ры] (Р.
скл. адз. л.); [шы]: ляў[шы] (Р.
скл. адз. л.); [чы]: каракуль[чы]
(Р. скл. адз. л.);

[бу]: вараж[бу] (В. скл. адз.
л.); [ву]: бажаст[ву] (Д. скл. адз.
л.); [му]: бяль[му] (Д. скл. адз. л.);
[ту]: баса[ту] (В. скл. адз. л.); [су]:
каля[су] (Д. скл. адз. л.); [зу]:
драбя[зу] (В. скл. адз. л.); [ну]:
беліз[ну] (В. скл. адз. л.); [лу]:
трап[лу] (Д. скл. адз. л.); [ру]:
машка[ру] (В. скл. адз. л.); [шу]:
ляў[шу] (В. скл. адз. л.); [чу]: пу-
га[чу] (Д. скл. адз. л.);

[бо]: баж[бо]й (Т. скл. адз. л.);
[во]: балаўст[во]; [мо]: бяль[мо];
[то]: гніла[то]й (Т. скл. адз. л.);
[со]: каля[со]; [зо]: драбя[зо]й
(Т. скл. адз. л.); [цо]: шчып[цо]й
(Р. скл. мн. л.); [но]: ікра[но]га
(прым. Р. скл. адз. л.); збжы[но]й
(Т. скл. адз. л.); [ло]: трап[ло];
[ро]: з машка[ро]й (Т. скл. адз.
л.); [шо]: ляў[шо]й (Т. скл. адз. л.);
[чо]: дзяў[чо];

[ба]: вараж[ба]; [ва]: балаў-
ст[ва] (Р. скл. адз. л.); [ма]: бяль-
[ма] (Р. скл. адз. л.); [та]: смеха-
[та]; [са]: каля[са] (Р. скл. адз.
л.); [за]: драбя[за]; [ца]: край-

[ца]; [на]: беліз[на]; [ла]: трап-
[ла] (Р. скл. адз. л.); [ра]: машка-
[ра]; [ша]: чарам[ша]; [ча]: ка-
ракуль[ча].

На стыку частак скла-
данных слоў часам таксама ўтва-
раюцца спалучэнні цвёрдых зычных
і націскага галоснага або такія спа-
лучэнні ўтвараюцца з апошняга
зычнага першай часткі слова і злу-
чальнай галоснай:

[мо]: арыф[мо]метр, тэр[мо]-
метр; [то]: кар[то]граф, пар[то]р,
фа[то]граф; [но]: іль[но]церабіл-
ка, эт[но]граф; [ло]: ксі[ло]граф;
[ро]: ку[ро]дым, элект[ро]метр;
[ўо]: за[ўо]р;

[ха]: дву[ха]тамны; [ўа]: па[ў-
а]ркуш.

У беларускай літаратурнай мо-
ве існуе пэўная варыятыўнасць спа-
лучэнняў цвёрдых зычных з націск-
нымі галоснымі. У адных і тых жа
лексемах часам магчымы спалучэн-
ні з рознымі галоснымі, і абодва
варыянты лічацца літаратурнымі:
аду[жа]ць і аду[жэ]ць; ім[жэ]ць і
ім[жы]ць; дага[ва]рвацца і дага-
[во]рвацца.

У іншых выпадках адзін з вары-
янтаў менш пашыраны: цыт[во]ра
і цыт[ва]р (радзей); цур[ча]ць і
цур[чэ]ць (радзей); ча[рэ]нь і ча-
[ро]н (абл.).

Сустракаецца таксама і памыл-
ковае ўжыванне націскных галос-
ных. Часам замест спалучэння [ру]
ў слове *банкрут* памылкова вымаў-
ляецца [ро]; замест [ко] ў словах
абкопчаць, *саскокпчаць* — [ка]; за-
мест [мо] ў слове *абмотпчаць* — [ма];
замест [ро] ў слове *расстройпчаць* —
[ра]. Гэтыя выпадкі варта мець на
ўвазе, каб захоўваць правільнае
вымаўленне.

Аналіз нават такіх пашыраных
спалучэнняў, як «цвёрды зычны +
націскны галосны», дазваляе ўба-
чыць спецыфіку гукавога ладу бе-
ларускай літаратурнай мовы. Як
вынікае з прыведзеных прыкладаў,
некаторыя тыпы спалучэнняў больш
актыўна выкарыстоўваюцца пры

набудове марфем. Яны якраз і надаюць своеасаблівае гучанне беларускаму маўленню. І гэта датычыцца не толькі спецыфічных кансанантных элементаў, але таксама актыўнасці і здольнасці галосных

рознай якасці ўваходзіць у склад марфем. Варта падкрэсліць вялікую прадуктыўнасць спалучэнняў «цвёрды зычны + націскны галосны» ва ўсіх марфемах.

§ 4.4. СПАЛУЧЭННІ «МЯККІ ЗЫЧНЫ + НАЦІСКНЫ ГАЛОСНЫ»

У літаратурнай мове магчымы спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі пярэдняга рада [i], [e] і з галоснымі сярэдняга і задняга рада [a], [o], [y]. Але спалучэнні зычных з націскнымі галоснымі пярэдняга рада сустракаюцца значна шырэй. Пэўныя абмежаванні існуюць на спалучэнні мяккіх заднеязычных і губных з націскнымі галоснымі сярэдняга і задняга рада. Акрамя таго, рад зычных наогул не могуць быць мяккімі: [т], [д], [р], [ш], [ж], [дж], [ч].

У беларускай мове ўжываюцца наступныя спалучэнні тыпу «мяккі зычны + націскны галосны»:

[п'і]: [п'і]ць; [б'і]: [б'і]тка;
[в'і]: [в'і]лкі; [ф'і]: [ф'і]ніш; [м'і]:
[м'і]лы; [дз'і]: [дз'і]кі; [с'і]: [с'і]-
та; [з'і]: [з'і]мні; [ц'і]: [ц'і]ша;
[н'і]: [н'і]зкі; [л'і]: [л'і]пень; [йі]:
[йі]ней; [х'і]: [х'і]тры; [г'і]: [г'і]д-
ка; [к'і]: [к'і]сла; [g'і]: [g'і]з (гіз);

[б'у]: [б'у]ргер (бюргер); [дз'у]:
[дз'у]бка (дзюбка); [с'у]: сю[с'у]-
каць (сюсюкаць); [з'у]: зя[з'у]ля
(зязюля); [ц'у]: [ц'у]каць (цю-
каць); [н'у]: [н'у]хаць (нюхаць);
[л'у]: [л'у]бы (любы); [йу]: [йу]-
шка (юшка);

[п'о]: [п'о]рка (пёрка); [б'о]:
[б'о]рда (бёрда); [в'о]: [в'о]ска
(вёска); [м'о]: [м'о]д (мёд); [дз'о]:
[дз'о]ран (дзёран); [с'о]: [с'о]лета
(сёлета); [з'о]: [з'о]лкі (зёлкі);
[ц'о]: [ц'о]тка (цётка); [н'о]: [н'о]с
(нёс); [л'о]: [л'о]скат (лёскат);
[йо]: [йо]мкі (ёмкі);

[п'а]: [п'а]тніца (пятніца);
[б'а]: [б'а]зевы (бязевы); [в'а]:
[в'а]зень (вязень); [м'а]: [м'а]к-
нуць (мякнуць); [дз'а]: [дз'а]га

(дзяга); [с'а]: [с'а]бар (сябар);
[з'а]: [з'а]цейка (зяцейка); [ц'а]:
[ц'а]жкі (цяжкі); [н'а]: [н'а]нь-
чыць (няньчыць); [л'а]: [л'а]мант
(лямант); [йа]: [йа]блык (яблык);
[п'е]: [п'е]чка; [б'е]: [б'е]гчы;
[в'е]: [в'е]зці; [ф'е]: [ф'е]ска;
[м'е]: [м'е]рка; [дз'е]: [дз'е]сяць;
[с'е]: [с'е]сці; [з'е]: [з'е]рне; [ц'е]:
[ц'е]мень; [н'е]: [н'е]ба; [л'е]:
[л'е]та; [йе]: з[йе]сці (з'есці);
[г'е]: [г'е]рбавы; [к'е]: [к'е]млівы;
[g'е]: гер[g'е]чаш (гергечаш).

У марфемнай структуры слова спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі сустракаюцца ў розных пазіцыях.

У пачатку кораня яны асабліва шматлікія:

[п'і]: [п'і]сар; [б'і]: [б'і]вень;
[в'і]: [в'і]ка; [ф'і]: [ф'і]шка; [м'і]:
[м'і]са; [дз'і]: [дз'і]рка; [с'і]: [с'і]-
ла; [з'і]: [з'і]мні; [ц'і]: [ц'і]ха;
[н'і]: [н'і]шчыць; [л'і]: [л'і]шак;
[йі]: [йі]ней; [х'і]: [х'і]сткі; [г'і]:
[г'і]дзіць; [к'і]: [к'і]шка; [g'і]:
[g'і]льза (гільза);

[б'у]: [б'у]ставы (бюставы);
[дз'у]: [дз'у]бнуць (дзюбнуць);
[с'у]: паў[с'у]дна (паўсюдна);
[з'у]: [з'у]зя (зюзя); [ц'у]: [ц'у]ль-
ка (цюлька); [н'у]: [н'у]хаць (ню-
хаць); [л'у]: [л'у]дзі (людзі); [йу]:
[йу]р (юр); [м'у]: [м'у]д (МЮД);

[п'о]: [п'о]рка (пёрка); [б'о]:
[б'о]рда (бёрда); [в'о]: [в'о]сла
(вёсла); [м'о]: [м'о]рзлы (мёрзлы);
[дз'о]: [дз'о]рзкі (дзёрзкі); [с'о]:
[с'о]рбаць (сёрбаць); [з'о]: [з'о]лкі
(зёлкі); [ц'о]: [ц'о]тка (цётка);
[н'о]: пры[н'о]с (прынёс); [л'о]:
[л'о]стка (лёстка); [йо]: [йо]мка
(ёмка);

[п'а]: [п'á]ць (п'яць); [б'а]: [б'á]зь (б'язь); [в'а]: [в'á]лены (в'ялены); [м'а]: [м'á]кка (м'якка); [дз'а]: [дз'á]каваць (дз'якаваць); [с'а]: [с'á]бар (с'ябар); [з'а]: [з'á]бліва (з'ябліва); [ц'а]: [ц'á]ўе (ц'яўе); [н'а]: [н'á]нька (н'янька); [л'а]: [л'á]снуць (л'яснуць); [йа]: [йá]чнішча (ячнішча);

[п'е]: [п'é]чаны; [б'е]: [б'é]гчы; [в'е]: [в'é]ра; [ф'е]: [ф'é]рма; [м'е]: [м'é]сці; [дз'е]: [дз'é]рці; [с'е]: [с'é]сці; [з'е]: [з'é]рне; [ц'е]: [ц'é]мрадзь; [н'е]: [н'é]вад; [л'е]: [л'é]свіца; [йе]: [йé]хаць; [г'е]: [г'é]тры; [к'е]: [к'é]міць.

Сярод пералічаных спалучэнняў шмат такіх, якія сустракаюцца ў абмежаванай колькасці лексем. Спалучэнне [ф'] з націскнымі галоснымі пярэдняга рада сустракаецца толькі ў пачатку каранёў запазычаных слоў: *фібра, фіга, фікус, філія, фінка, фірма, фенікс, ферма, феска, фетр* і г. д. Лексічна абмежаваны ў гэтай пазіцыі і спалучэнні большасці мяккіх зычных з [у]. Спалучэнне [ц'у] зафіксавана ў пачатку каранёў запазычаных слоў *цюбік, цюбінг, цюк* (і вытворных ад яго), *цюль, цюркі*, а таксама ў імператыўным воклічы *цю-цю*, у фразеалагічна замацаваным *цюцелька (цюцелька ў цюцельку)* і ў стылістычна афарбаваным *цюцька*.

Спалучэнне [дз'у] сустракаецца ў лексеме *дзюба* і ў вытворных ад яе, у імператыўным воклічы *дзю-дзю* і ў вытворных ад яго словах *дзюдзя, дзюдка, дзюшка*, у запазычанай лексеме *дзюна*.

Спалучэнне [с'у] ўжываецца толькі ў прыслоўях *адус'уль (адусюль), паўс'удна (паўсюдна)*; [з'у] — у запазычаных словах *з'уйд (зюйд); з'уйд-ост (зюйд-ост)*; [н'у] — у словах *н'ух (нюх), н'уля (нюля)* і вытворных ад іх лексемах *нюні, нюніць, нюхальны, нюхальшык, нюхальшыца, нюханне, нюхайка*. Большасць спалучэнняў мяккіх зычных з [о] у пачатку каранёў таксама сустракаецца ў ня-

значнай колькасці лексем. Напр., [б'о] — у лексеме *б'орда (бёрда)*, [п'о] — *п'орка (пёрка), п'отр (Пётр)*, у вытворных ад дзеясловаў *п'ячы, п'ерці: п'ок, сп'окі, сп'орты, прып'ор*; [в'о] — у формах множнага ліку назоўнікаў *в'ядро, в'ясло, в'ясна: в'ослы, в'одры, в'осны*; у формах прошлага часу дзеясловаў *в'езці, в'есці: в'оз, в'оў*, а таксама ў лексемах *в'ёрстка, в'ёрткаць, в'ёрткі, в'ёсачка, в'ёска, в'ёсельны, в'ёславы*; [м'о] — у лексемах *м'од (мёд); м'орзлы (мёрзлы); м'ортвы (мёртвы)* і вытворных ад іх, у множным ліку назоўніка *м'ятла — м'отлы*; у вытворным ад дзеяслова *м'есці*; [дз'о] — у словах *дз'онны (дзённы); дз'оран (дзёран); дз'орзкі (дзёрзкі)* і вытворных ад іх; [с'о] — у множным ліку назоўнікаў *с'ядло, с'ястра, с'яло — с'одлы, с'остры, с'олы*; у неазначальных займенніках *с'о-е-тое (сёе-тое), с'о-й-той (сёй-той)*, у прыслоўях *с'олета, (сёлета), с'олетні (сёлетні)*, а таксама ў лексемах *с'ёмга, с'ёмы, с'ёння, с'ёрбаць* і вытворных ад іх; [з'о] — у лексемах *з'олкі (зёлкі), з'олна (зёлна), з'олма (зёлма)*; [ц'о] сустракаецца ў лексемах *ц'ок (цёк), ц'озка (цёзка), ц'олка (цёлка), ц'омна (цёмна), ц'опла (цёпла), ц'ор (цёр), ц'орні (цёрні), ц'отка (цётка)* і вытворных ад іх; [н'о] — у формах ад дзеяслова *несці: н'ос (нёс), прын'ос (прынёс)*.

У абмежаванай колькасці лексем сустракаюцца многія спалучэнні мяккіх зычных з націскным галосным [а]: [б'а] толькі ў лексемах *б'язь, б'язевы*; [п'а] — у невялікай групе слоў: *п'адзя (пядзя), п'асць (пясць), п'атка (пятка), п'атчны (пятчны), п'атніца (пятніца), п'атнічны (пятнічны), п'аты (пяты), п'аць (пяць)*; [в'а] — у словах, вытворных ад каранёў *в'аз⁻¹, в'аз⁻², в'ак, в'ал-: в'ажучы (вяжучы); в'а-*

занка (в'язанка), [в'а]заны (в'язаны), [в'а]зень (в'язень), [в'а]ззе (в'яззе), [в'а]зка (в'язка), [в'а]зкасць (в'язкасць), [в'а]зкі (в'язкі), [в'а]знуць (в'язнуць), [в'а]зь (в'язь), [в'а]каць (в'якаць), [в'а]канне (в'яканне), [в'а]кнуць (в'якнучь), [в'а]ласць (в'яласць), [в'а]ленне (в'яленне), [в'а]лены (в'ялены), [в'а]ліцца (в'яліцца), [в'а]ліць (в'яліць), [в'а]лы (в'ялы), [в'а]нуць (в'януць).

Пачатковае [м'а] ў карані мае група вытворных слоў з каранямі [м'а]к- — мякаць, мякенькі, мякіш, мякка, мяккасць, мяккі, мякнучь; [м'а]л- — мяла, мялка; [м'а]мл- — мямліць, мямля; [м'а]с- — мяса; [м'а]т- — мята, мятлік, мятны, мяты, мяць; [м'а]ў- — мяўканне, мяўкаць, мяўкнучь; [м'а]ч- — мяч, мячык; [дз'а] сустракаецца ў словах дзяга, дзядзечка, дзядзька, дзядзькаў, дзяжка, дзяк, дзякаваць, дзякуй, дзякуючы, дзясенны, дзятлавіна, дзятлавы, дзяўкаць, дзяцел; [с'а] — у лексемах сябар, сябра, у прыслоўях то так, то сяк, сяк-так, сям-там; [з'а] — у лексемах з каранямі [з'а]б-, [з'а]бл-, [з'а]в-, [з'а]п-, [з'а]ц- (з'ябер, з'ябіць, з'ябка, з'ябкасць, з'ябкі, з'ябліва, з'яблік, з'ябліць, з'яблы, з'ябнуць, з'яваць, з'япа, з'яўкаць, з'яўнуць, з'яцеў, з'яць); [ц'а] — у каранях [ц'а]г-, [ц'а]ж-, [ц'а]м-, [ц'а]п-, [ц'а]ў- (цяга, цягавы, цяжба, цяжка, цяжкі, цяміць, цямкі, цямлівасць, цямлівы, цяпаць, цяпнучь, цяўе, цяўканне, цяўкаць, цяўкнучь, цяўнік); [н'а] — у лексемах няня, нянька.

У сярэдзіне караня зафіксавана меншая колькасць спалучэнняў мяккіх зычных з націскнымі галоснымі:

[п'і]: па[п'і]рус; [б'і]: ка[б'і]нка; [в'і]: с[в'і]ст; [ф'і]: сап[ф'і]р; [м'і]: чу[м'і]за, ж[м'і]нда; [дз'і]: блан[дз'і]н; [с'і]: бук[с'і]р; [з'і]: кі[з'і]л; [ц'і]: ашча[ц'і]ніць; [н'і]: к[н'і]гаўка; [л'і]: кі[л'і]шак; [йі]: за[йі]ка; [х'і]: чы[х'і]р; [г'і]: кі[г'і]каць; [к'і]: ра[к'і]та;

[б'у]: дэ[б'у]т (дэбют); [п'у]: гі[п'у]р (гіпюр); [дз'у]: ган[дз'у]рыць (гандзюрыць) (праст.); [с'у]: сю[с'у]каць (сюсюкаць); [з'у]: зю[з'у]каць (зюсюкаць); [ц'у]: бі[ц'у]г (біцюг); [н'у]: заг[н'у]шваць (загнюшваць); [л'у]: х[л'у]паць (хлюпаць); [йу]: ка[йу]та (каюта);

[п'о]: са[п'о]р (сапёр); [б'о]: ля[б'о]дка (лябёдка); [в'о]: ва[в'о]рка (вавёрка); [м'о]: па[м'о]т (памёт); [дз'о]: а[дз'о]р (адзёр); [ц'о]: у[ц'о]с (уцёс); [з'о]: ка[з'о]л (казёл); [с'о]: а[с'о]л (асёл); [н'о]: д[н'о]ўка (днёўка); [л'о]: х[л'о]баць (хлёбаць); [йо]: ма[йо]масць (маёмасць);

[п'е]: ар[п'е]джыю; [б'е]: нота[б'е]на; [в'е]: раска[в'е]льваць; [ф'е]: а[ф'е]кт, а[ф'е]ра; [м'е]: к[м'е]н; [дз'е]: на[дз'е]йны; [с'е]: а[с'е]ць; [з'е]: бры[з'е]нт; [ц'е]: кар[ц'е]чны; [н'е]: д[н'е]ць; [л'е]: х[л'е]ў; [йе]: фе[йе]рыя (феерыя); [х'е]: Ка[х'е]тыя; [г'е]: а[г'е]ньчык; [к'е]: цу[к'е]рка;

[б'а]: ка[б'а]к (каб'як); [в'а]: ят[в'а]гі (ятвягі); ах[в'а]ра (ахвяра); [м'а]: ш[м'а]кнучь (шмякнучь); [з'а]: кі[з'а]к (кіз'як); [н'а]: к[н'а]ства (княства); [л'а]: п[л'а]ма (пляма); [йа]: д[йа]бал (д'ябал).

Спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі ў канцы караня зафіксаваны ў нескланяльных запазычаных назоўніках і ў выклічніках: [в'і]: віза[в'і]; [м'і]: Мі[м'і]; [с'і]: так[с'і]; [з'і]: жалю[з'і]; [л'і]: бенга[л'і], Сама[л'і]; [ц'і]: канфе[ц'і]; [йі]: Сен[йі] (Сеньі);

[в'у]: рэ[в'у] (рэвю); [н'у]: аве[н'у] (авеню), Шэ[н'у] (Шэню); [л'у]: у-лю[л'у] (у-лю-лю); [к'у]: э[к'у] (экю); [йу]: інтэрв[йу] (інтэрв'ю);

[л'е]: суф[л'е]; [м'е]: рэзю[м'е]; [йе]: атэль[йе]; [с'е]: Туап[с'е]; [х'е]: э-хе-[х'е]; [г'е]: эге-[г'е]; [к'е]: камюні[к'е].

Спалученні м'якких зичних з націскними галосними широко ўживаюцца на стыку кораня і канчатка:

[п'і]: *скры[пі]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [б'і]: *свар[бі]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [ф'і]: *гра[ф'і]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [м'і]: *шча[м'і]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.), *ся[м'і]* (Р. скл. адз. л.), *са[м'і]мі* (займ. Т. скл. мн. л.); [дз'і]: *гля[дз'і]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [с'і]: *я[с'і]* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [ц'і]: *у жы[ц'і]* (М. скл. адз. л.); [ц'і]: *ля[ц'і]м* (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [н'і]: *у ця[н'і]* (М. скл. адз. л.); [л'і]: *па[л'і]* (Н. скл. мн. л.); [л'і]: *у га[л'і]* (М. скл. адз. л.); [йі]: *у га[йі]* (М. скл. адз. л.); [х'і]: *мя[х'і]*; [г'і]: *ста[г'і]*; [к'і]: *бу-я[к'і]*;

[п'е]: *на слу[п'е]* (М. скл. адз. л.); [в'е]: *на тра[в'е]* (М. скл. адз. л.); [ф'е]: *на са[ф'е]* (М. скл. адз. л.); [м'е]: *Кузь[м'е]* (Д. скл. адз. л.); [дз'е]: *лю[дз'е]й* (Р. скл. мн. л.); [с'е]: *на стра[с'е]* (М. скл. адз. л.); [з'е]: *у чар[з'е]* (М. скл. адз. л.); [ц'е]: *кас[ц'е]й* (Р. скл. мн. л.); [н'е]: *к вяс[н'е]* (Д. скл. адз. л.); [л'е]: *на ста[л'е]* (М. скл. адз. л.); [йе]: *ку[йе]ш* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.);

[с'у]: *у[с'у]* (*ую*) (займ. В. скл. адз. л. ж. р.); [з'у]: *фер[з'у]* (*фер-зю*) (Д. скл. адз. л.); [н'у]: *ка[н'у]* (*каню*) (Д. скл. адз. л.); [л'у]: *ка-ва[л'у]* (*кавалю*) (Д. скл. адз. л.); [йу]: *ма[йу]* (*маю*) (займ. В. скл. адз. л.); [ц'у]: *жы[ц'у]* (*жыццю*) (Д. скл. адз. л.);

[б'о]: *гра[б'о]м* (*грабём*) (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [в'о]: *плы-[в'о]м* (*пльвём*) (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [дз'о]: *і[дз'о]м* (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [дз'о]: *ду[дз'о]* (*дуддзё*); [с'о]: *пара[с'о]* (*парасё*); [з'о]: *вя[з'о]м* (*вязём*) (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [ц'о]: *яс[ц'о]* (*яцё*) (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. мн. л.); [ц'о]: *кала[ц'о]* (*калац-*

цё); [н'о]: *п[н'о]ў* (*пнёў*) (Р. скл. мн. л.); [н'о]: *груга[н'о]* (*груган-нё*); [л'о]: *зям[л'о]й* (*зямлёй*) (Т. скл. адз. л.); [л'о]: *га[л'о]* (*гал-лё*); [йо]: *га[йо]ў* (*гаёў*) (Р. скл. мн. л.);

[п'а]: *с[п'а]ць* (*спяць*) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. мн. л.); [б'а]: *тру-[б'а]ць* (*трубяць*) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. мн. л.); [м'а]: *і[м'а]* (*імя*); [дз'а]: *гля[дз'а]ць* (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. мн. л.); [з'а]: *ры[з'а]* (*рыз-зя*) (Р. скл. адз. л.); [с'а]: *пара-[с'а]* (*парася*); [ц'а]: *дзі[ц'а]* (*дзі-ця*); [ц'а]: *жы[ц'а]* (*жыцця*) (Р. скл. адз. л.); [н'а]: *ка[н'а]* (*каня*) (Р. скл. адз. л.); [л'а]: *зям[л'а]* (*зямля*); [йа]: *сям[йа]* (*сям'я*); [л'а]: *ра[л'а]* (*ралля*).

На стыку кораня і суфікса таксама сустракаецца вялікая колькасць спалучэнняў тыпу «мяккі зичны+націскны галосны»:

[п'і]: *абля[п'і]ха*, *ту[п'і]ца*, *сля[п'і]ць*; [б'і]: *галу[б'і]ны*, *гру-[б'і]ць*; [в'і]: *акты[в'і]ст*, *жы[в'і]-ца*, *ль[в'і]ны*; [ф'і]: *гра[ф'і]ня*, *гра[ф'і]ць*, *тэлегра[ф'і]стка*; [м'і]: *кар[м'і]ць*, *шу[м'і]ха*; [дз'і]: *бу-[дз'і]льнік*, *праў[дз'і]вы*, *ха[дз'і]ць*, *ху[дз'і]на*; [с'і]: *вала[с'і]сты*, *вар-[с'і]нка*, *ла[с'і]ца*, *на[с'і]ць*, *плак-[с'і]вы*; [з'і]: *ва[з'і]ць*, *гру[з'і]ла*, *сля[з'і]сты*; [ц'і]: *ільс[ц'і]вы*, *ка-[ц'і]ны*, *мс[ц'і]вец*, *мяс[ц'і]ць*; [н'і]: *бліз[н'і]ца*, *ля[н'і]вы*, *неаца[н'і]-мы*; [л'і]: *аддзя[л'і]мы*, *бя[л'і]ць*, *вянз[л'і]на*, *кіс[л'і]ца*; [йі]: *па-[йі]ць*, *вераб[йі]ны*, *бру[йі]сты*; [х'і]: *бран[х'і]т*, *псі[х'і]чна*; [г'і]: *педага[г'і]чны*; *тра[г'і]зм*; [к'і]: *мя[к'і]на*, *бан[к'і]р*;

[в'у]: *гра[в'у]ра* (*гравюра*); [дз'у]: *га[дз'у]ка* (*гадзюка*), *смяр-[дз'у]чы* (*смярдзючы*); [с'у]: *Ва-[с'у]тка* (*Васютка*), *Ва[с'у]та* (*Васюта*); *п[с'у]к* (*псюк*) (бран.); [з'у]: *ні[з'у]ткі* (*нізюткі*); [ц'у]: *Кас-[ц'у]к* (*Касцюк*), *Ка[ц'у]ша* (*Кациюша*), *кіп[ц'у]р* (*кіпцюр*); [н'у]: *зеля[н'у]сенькі* (*зелянюсенькі*), *ка-[н'у]х* (*канюх*), *лі[н'у]чы* (*лінючы*),

ма[н'у]ка (манюка), ра[н'у]тка (ранютка); [л'у]: ба[л'у]чы (балючы), бя[л'у]сенькі (бялюсенькі), ва[л'у]ш (валюш), ма[л'у]тка (малютка); [йу]: га[йу]чы (гаючы), пя[йу]н (пяюн), пя[йу]ха (пяюха), у[йу]шка (уюшка);

[п'о]: утра[п'о]ны (утрапёны); [б'о]: бам[б'о]жка (бамбёжка), улю[б'о]ны (улюбёны); [м'о]: гры[м'о]р (грымёр), кар[м'о]жка (кармёжка); [дз'о]: вя[дз'о]ны (вядзёны); [с'о]: кара[с'о]вы (карасёвы), рэжы[с'о]р (рэжысёр): Тара[с'о]нак (Тарасёнак); [з'о]: кня[з'о]ўня (князёўня), ка[з'о]л (казёл), фра[з'о]рстваваць (фразёрстваваць); [ц'о]: вах[ц'о]р (вахцёр), Лап[ц'о]нак (Лапцёнак), мя[ц'о]лка (мяцёлка); [н'о]: Багда[н'о]нак (Багданёнак), был[н'о]г (быльнёг), вара[н'о]ны (варанёны), віш[н'о]ўка (вішнёўка), замк[н'о]ны (замкнёны), мі[н'о]р (мінёр); [л'о]: ва[л'о]нак (валёнак), гастр[л'о]р (гастралёр), дэта[л'о]вы (дэталёвы), руб[л'о]ўка (рублёўка); [йо]: зна[йо]мы (знаёмы), ма[йо]вы (маёвы), Мака[йо]нак (Макаёнак), пака[йо]ўка (пакаёўка), пенсі[йо]нны (пенсіённы); [к'о]: пані[к'о]р (панікёр);

[п'е]: ка[п'е]ж, ку[п'е]ль, сля[п'е]нь; [б'е]: гар[б'е]ль, ду[б'е]ць, зду[б'е]лы, сла[б'е]нькі; [в'е]: га[в'е]ць, сі[в'е]нькі; [м'е]: у[м'е]ць; [дз'е]: вя[дз'е]нне, ма[дз'е]ць; [с'е]: ка[с'е]ц; [з'е]: вяр[з'е]нне, ра[з'е]ц; [ц'е]: бага[ц'е]ць, мя[ц'е]ль; [н'е]: бліз[н'е]ц, важ[н'е]цкі, мац[н'е]ць; [л'е]: ба[л'е]ць, перася[л'е]нка, стра[л'е]ц; [йе]: га[йе]нне (гаенне); [х'е]: су[х'е]нькі; [г'е]: Аў[г'е]й; [к'е]: Аўда[к'е]я;

[п'а]: ску[п'а]га (скупяга) (разм.), тру[п'а]рня (трупярня), шы[п'а]чы (шыпячы); [б'а]: буль[б'а]нік (бульбянік), галу[б'а]тня (галубятня), свяр[б'а]чка (свярбячка); [в'а]: кара[в'а]чы (каравячы), мярц[в'а]к (мярцвяк); [ф'а]: тар[ф'а]ніца (тарфяніца), тар[ф'а]нішча (тарфянішча); [м'а]: ар-

[м'а]нка (армянка); [дз'а]: ба[дз'а]га (бадзяга), ля[дз'а]ш (лядзяш), ру[дз'а]к (рудзяк), ха[дз'а]чы (хадзячы); [с'а]: аў[с'а]нішча (аўсянішча), ві[с'а]чы (вісячы), пара[с'а]ці (парасяці), тра[с'а]нка (трасянка); [з'а]: мара[з'а]вы (маразявы) (разм.); [ц'а]: бала[ц'а]нішча (балацянішча), кіп[ц'а]сты (кіпцясты), свіс[ц'а]чы (свісцячы), смя[ц'а]р (смяцяр); [н'а]: бліз[н'а]ты (блізняты), мя[н'а]ць (мяняць), пяс[н'а]р (пясняр); [л'а]: бя[л'а]вы (бялявы), га[л'а]к (галак), дуп[л'а]сты (дуплясты), каф[л'а]ны (кафляны), кіс[л'а]ціна (кісляціна), ся[л'а]нка (сялянка), ту[л'а]га (туляга); [л':а]: ва[л':а]к (валляк), ва[л':а]сты (валлясты); [йа]: бля[йа]ць (бляяць), вар[йа]т (вар'ят), сва[йа]чка (сваячка), ста[йа]н (стаян), ста[йа]чы (стаячы).

У склад суфіксаў у беларускай літаратурнай мове ўваходзіць рад спалучэнняў мяккіх зычных з націскнымі галоснымі:

[в'і]: бліска[в'і]ца, дыха[в'і]чны, сака[в'і]ты; [м'і]: знака[м'і]ты; [ц'і]: рас[ц'і]; [н'і]: ваяў[н'і]чы, саль[н'і]ца, туза[н'і]на; [л'і]: вір[л'і]вы;

[йу]: га[йу]чы (гаючы);

[йо]: грацы[йо]зна (грацыёзна), ра[йо]ўня (раёўня); [ц'о]: мака[ц'о]р (макацёр);

[м'е]: сух[м'е]нь; [н'е]: вадзя[н'е]ць, пенсія[н'е]р;

[м'а]: дух[м'а]ны (духмяны); [л'а]: каст[л'а]вы (кастлявы), су[хар[л'а]вы (сухарлявы); [н'а]: вярб[н'а]к (вярбняк), граша[н'а]ты (грашаняты); [йа]: грубі[йа]н (грубіян).

На стыку двух суфіксаў таксама ўзнікаюць спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі:

[в'і]: бара[в'і]к, гада[в'і]на; [л'і]: гні[л'і]зна, тух[л'і]на;

[ц'е]: грука[ц'е]ць; [н'е]: здур[н'е]лы; [л'е]: здрах[л'е]ць;

[ц'о]: жы[ц'о]вы (жыццёвы); [н'о]: вуч[н'о]ўскі (вучнёўскі);

[н'а]: *пяс*[н'á]р (*пясняр*), *рад-*
[н'á]ны (*радняны*); [л'а]: *гни*[л'á]к
(*гниляк*), *тух*[л'á]ціна (*тухляціна*).

На стыку суфікса і канч
атка таксама сустракаюцца спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі:

'[н'і]: *вышы*[н'і] (Р. скл. 'адз.
л.); [к'і]: *гавар*[к'і]; [н'у]: *далечы-*
[н'у] (*далечыню*) (В. скл. адз. л.);
[н'а]: *далечы*[н'á] (*далечыня*), *галубя*[н'á] (*галубяня*).

На стыку кампанентаў
складаных слоў таксама сустракаюцца спалучэнні мяккіх зычных з націскнымі галоснымі:

[в'і]: *сар*[в'і]галава; [дз'і]:
прай[дз'і]свет; [ц'і]: *кру*[ц'і]галоўка;
[н'і]: *звяр*[н'і]галава; [л'і]: *Пі-*
[л'і]нога;

[йу]: *два*[йу]радны (*дваюрад-*
ны);

[йо]: *рады*[йó]пастаноўка (*ра-*
дыёпастаноўка); [ц'о]: *жы*[ц'ó]-
піс (*жыццёпіс*); [с'о]: *у*[с'ó]ведан-
не (*усёведанне*). У большай частцы гэтых лексем галосныя адзначаных спалучэнняў знаходзяцца пад пабочным націскам.

У частцы лексем у літаратурнай мове магчымы розныя варыянты спалучэнняў мяккіх зычных з націскнымі галоснымі: *зблекнуць* і *зблякнуць*, *дымець* і *дыміць*, *кмен* і *кмін*.

Пэўныя з такіх паралельных форм ужываюцца ў літаратурнай мове з рознай прадуктыўнасцю:

блізня і *блізнё* (радзей), *вераб'яня* і *вераб'янё* (радзей), *гусяня* і *гусянё* (радзей), *дзеўчаня* і *дзеўчанё* (радзей), *дзіцяня* і *дзіцянё* (радзей), *цяля* і *цялё* (радзей).

Часам адна з такіх форм лічыцца размоўнай: *афэра* — разм. *афёра*, *дзіця* — разм. *дзіцё*, *дзірка* — разм. *дзіўрка*.

Памылковымі ў радзе лексем з'яўляюцца наступныя замены націскных галосных пасля мяккіх зычных: [в'е] на [в'і], [в'о] на [в'е], [м'е] на [м'о], [ц'е] на [ц'о], [йе] на [йо], [л'і] на [л'е], а таксама замена падоўжаных зычных на звычайныя. Трэба вымаўляць *барвэнак* (не *барвінак*), *чацвёрты* (не *чацверты*), *безымённы* (не *безымянны*), *верацёнца* (не *верацёнца*), *таёжны* (не *таёжны*), *адліга* (не *адлёга*), *дзесяцію* (не *дзесяцію*), *дзевяцію* (не *дзевяцію*).

У радзе выпадкаў у літаратурнай мове суіснуюць лексемы, якія ўжываюцца са спалучэннем «цвёрды зычны+націскны галосны» або са спалучэннем «мяккі зычны+націскны галосны»: *бразга*[тá]ць і *бразга*[цэ]ць.

З арфаэпічнага пункту погляду нельга лічыць пажаданымі наступныя замены спалучэнняў: [бэ] на [б'е], [ты] на [ц'і], [дэ] на [дз'е], [сэ] на [с'е]. Трэба вымаўляць *бэжавы* (не *бежавы*), *батыст* (не *баціст*), *кадэт* (не *кадзет*), *эсэнцыя* (не *эсэнцыя*).

§.4.5. СПАЛУЧЭННІ

«ЦВЕРДЫ ЗЫЧНЫ + НЕНАЦІСКНЫ ГАЛОСНЫ»

У беларускай літаратурнай мове колькасць спалучэнняў такога тыпу абмежавана, таму што, папершае, галосныя пярэдняга рада пасля цвёрдых зычных наогул не ўжываюцца і, па-другое, у ненаціскных складах у беларускай мове ўжываецца меншая колькасць галосных у параўнанні з націскнымі. Амаль што не сустракаецца ў гэтай

пазіцыі [о], у значна меншай колькасці слоў магчыма [э]. Заднеязычныя [к], [г], [х] не спалучаюцца ва ўласнабеларускай лексіцы з ненаціскным галосным [ы].

У беларускай мове сустракаюцца наступныя спалучэнні цвёрдых зычных з ненаціскнымі галоснымі ў пераднаціскных, а таксама ў паслянаціскных складах:

[пы]: [пы]таць, [пы]тляванка, кар[пы]; [бы]: [бы]ваць, [бы]льняговы, зў[бы]; [вы]: [вы]шукваць, [вы]шукальнік, з'я[вы]; [ўы]: па[ўы]льняны (паўільняны); [фы]: [фы]рчаць (разм.), трэ[фы]; [мы]: [мы]ляць, [мы]шаня, гра[мы]; [ты]: [ты]днёвы, [ты]тунёвы, вяр[ты]; [ды]: [ды]вановы, праў[ды] (Р. скл. адз. л.); [сы]: [сы]рэць, [сы]паніць, ла[сы]; [зы]: [зы]члівы, [зы]баніць, бамбі[зы]; [цы]: [цы]рата, [цы]ратовы, лей[цы]; [ны]: [ны]рок, [ны]рцаваць (разм.), акон[ны]; [лы]: [лы]гаць, [лы]саваты, збялё[лы]; [ры]: [ры]бачы, [ры]савачь, го[ры]; [шы]: [шы]шына, [шы]рыня, грó[шы]; [жы]: [жы]віца, [жы]раваць, рў[жы]; [джы]: [джы]гіт, [джы]ганіць, вярблю[джы]; [чы]: [чы]рвоны, [чы]рванець, няста[чы] (Р. скл. адз. л.); [кы]: [кы]зыл;

[пу]: [пу]стэльны, [пу]цявіна, ла[пу] (В. скл. адз. л.); [бу]: [бу]йны, [бу]рштынóвы, у глэ[бу] (В. скл. адз. л.); [ўу]: галó[ўу]рач, напа[ўу]стойлівы; [ву]: [ву]жака, [ву]ркатаць; [фу]: [фу]тляр, [фу]траваць, гра[фу] (Д. скл. адз. л.); [му]: [му]рог, [му]рава, на ра[му] (В. скл. адз. л.); [ту]: [ту]жліва, [ту]заніць, на вяр[ту] (В. скл. адз. л.); [ду]: [ду]біна, [ду]жаваты, ла[ду] (Р. скл. адз. л.); [су]: [су]ніца, [су]мनावаты, пакó[су] (Р. скл. адз. л.); [зу]: [зу]бок, [зу]хавата, ва[зу] (В. скл. адз. л.); [цу]: [цу]кэрак, [цу]гавы, лей[цу] (В. скл. адз. л.); [ну]: [ну]длівы, [ну]днавата, ра[ну] (В. скл. адз. л.); [лу]: [лу]чына, [лу]шпайка, па[лу]бнік; [ру]: [ру]бель, [ру]чаіна, памé[ру] (В. скл. адз. л.); [шу]: [шу]ляк, [шу]мавік, сў[шу] (В. скл. адз. л.); [жу]: [жу]рчаць, [жу]равель, са[жу] (В. скл. адз. л.); [чу]: [чу]ваць, [чу]жаніца, пазы[чу] (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз. л.); [ху]: [ху]дзэць, [ху]дарлявы, кры[ху]; [гу]: [гу]бляць, [гу]жаваты, вы[гу]к; [ку]: [ку]паць, [ку]ранятка, збó[ку];

[па]: [па]тўзваць, [па]пытаць, лы[па]ць; [ба]: [ба]лея, [ба]равік, ры[ба]; [ўа]: напа[ўа]крыты, напа[ўа]світлены; [ва]: [ва]лошка, [ва]ндраваць, спра[ва]; [фа]: [фа]ртўх, [фа]рбавачь, кў[фа]р; [ма]: [ма]гчы, [ма]ладзік, выла[ма]ць; [та]: [та]лёрка, [та]ракан, вяр[та]; [да]: [да]лёкі, [да]лечыня, грў[да]; [са]: [са]псўць, [са]праўды, ці[са]вы; [за]: [за]нятак, [за]няпад, цвярó[за]; [ца]: [ца]бэрак, [ца]лавачь, крыль[ца]; [на]: [на]зóла, [на]дзяўбі, нячўт[на]; [ла]: [ла]сўн, [ла]патўха, ма[ла]; [ра]: цем[ра]шал, [ра]тавачь, цём[ра]дзь; [ша]: [ша]вёц, [ша]лапўт, вы[ша]равачь; [жа]: [жа]брак, [жа]бурынне, лы[жа]; [джа]: [джа]кóнда (Джаконда), узбў[джа]на; [ча]: [ча]сóпіс, [ча]мярыца, лі[ча]ць; [ка]: [ка]тўх, [ка]рпаніць, ціс[ка]ць; [ха]: ці[ха]та, [ха]ладзіць, пыр[ха]ць; [га]: [га]мзачь, за[га][га]таць, сма[га]; [ка]: [ка]тўх, [ка]рпаніць, ціс[ка]ць; [га]: [га]зніца (газніца); цвэ[га]ць (цвэгаць);

[пэ]: Лó[пэ] дэ Вэга (нязм.); [бэ]: [бэ]та-фільтр; [ўэ]: ба[ўэ]р; [вэ]: [вэ]кселедаўца, Стрў[вэ]; [фэ]: ка[фэ]тэры, Іó[фэ] (нязм.); [мэ]: [мэ]бліроўка, [мэ]тазгóдна; [тэ]: [тэ]атр, [тэ]рмінóва, фóр[тэ]ль (разм.); [дэ]: [дэ]таль, [дэ]талёва, грэй[дэ]р; [сэ]: [сэ]рвантэс (Сэрвантэс), [сэ]рцавэд, глі[сэ]р; [зэ]: Мóр[зэ]; [цэ]: с[цэ]нічны, с[цэ]нарыст, Хемні[цэ]р; [нэ]: [нэ]рўда (Нэруда), Кé[нэ]дзі; [рэ]: [рэ]вэнь, [рэ]партаж, Ва[рэ]с; [шэ]: [шэ]кспір (Шэкспір), [шэ]равóкі; [жэ]: [жэ]лэ, [жэ]стыкулявачь, Йо[жэ]ф; [джэ]: [джэ]ўран; [чэ]: [чэ]кмень, [чэ]мніён, Вы[чэ]гда; [гэ]: [гэ]таксама.

Толькі на стыку складаных слоў сустракаецца спалучэнне [ўі]: па[ўі]мгла, па[ўі]мперыял (гіст.), па[ўі]нтуітыўны, па[ўі]нтэлігэнтны, па[ўі]нтэлігэнткі. Само існаванне гэтага спалучэння, немагчымага ў іншых пазіцыях (бо, як праві-

ла, цвёрдыя зычныя перад пярэднеязычнымі галоснымі памякчаюцца), паказвае, што ў цэлым радзе выпадкаў стык складаных слоў прыцыпова не адрозніваецца ад стыку самастойных слоў у моўнай плыні.

Як відаць з прыкладаў, найменш пашыранымі ва ўласнабеларускай лексіцы з'яўляюцца спалучэнні зычных з ненаціскным [э].

У пачатку кораня прадстаўлена пераважная большасць спалучэнняў гэтага тыпу:

[пы]: [пы]лók; [бы]: [бы]вáць, [бы]ляв́ы, в́ы[бы]ць; [вы]: [вы]цэ́, [вы]дра́ня; [фы]: [фы]рча́ць; [мы]: [мы]ля́ць, [мы]шаня́, в́ы[мы]ць; [ты]: [ты]рча́ць, [ты]тунéц, в́ы[ты]нкаваць; [ды]: [ды]мав́ы, [ды]мéць, Э[ды]сан; [джы]: [джы]бу́ці (Джыбу́ці); [сы]: [сы]су́н, [сы]чаня́, в́ы[сы]паць; [зы]: [зы]чл́івец, [зы]бану́ць; [цы]: [цы]га́н, [цы]бу́ля; [лы]: [лы]га́ць, [лы]савáты, в́ы[лы]сець; [ры]: [ры]длэ́ўка, [ры]кашэ́т, в́ы[ры]ць; [шы]: [шы]пéць, [шы]ры́ня, вóд[шы]б́; [жы]: [жы]ллé, [жы]равáць, в́ы[жы]м́; [джы]: [джы]гít, [джы]гану́ць; [чы]: [чы]сцё́ха, [чы]ркану́ць, рóс[чы]н́; [кы]: [кы]зылкúмскі́;

[пу]: [пу]сты́ня, [пу]рпурóвы, за[пу]сќ; [бу]: [бу]я́ць, [бу]яко́вы, в́ы[бу]х́; [ву]: [ву]го́р, [ву]главáты, в́ы[ву]дзіць; [фу]: [фу]тэ́рка, [фу]травíна; [му]: [му]жне́ць, [му]жыччо́, в́ы[му]шана́; [ту]: [ту]ля́га, [ту]панíна, в́ы[ту]піць; [ду]: [ду]рні́цы, [ду]хавíты, в́ы[ду]біць; [джу]: [джу]гара́; [су]: [су]ні́ца, [су]мятл́івы, в́ы[су]дзіць; [зу]: [зу]бéц, [зу]хавáта, в́ы[зу]брыць; [цу]: [цу]до́ўна, [цу]кравáць; [ну]: [ну]дл́іва, [ну]марны́; [лу]: [лу]шпíна, [лу]пцавáць, в́ы[лу]заць; [ру]: [ру]не́ць, [ру]жавéць, в́ы[ру]біць; [шу]: [шу]ля́к, [шу]маві́нне, в́ы[шу]каць; [жу]: [жу]рча́ць, [жу]равéль; [чу]: [чу]жы́нец, [чу]пры́на, в́ы[чу]хацца; [ху]: [ху]дзéць, [ху]дарля́вы; [гу]: [гу]до́к, [гу]льтаявáты, в́ы[гу]л́;

[ку]: [ку]зúрка, [ку]чара́віца, в́ы[ку]сіць;

[па]: [па]ра́ліч, [па]лахл́івы, в́ы[па]ўзці́; [ба]: [ба]лéйка, [ба]браня́, в́ы[ба]р́; [ва]: [ва]дзі́ць, [ва]дзяне́ць, в́ы[ва]ндзіць; [фа]: [фа]не́ра, [фа]набэ́рысты, в́ы[фа]рбаваць; [ма]: [ма]ста́цтва, [ма]лако́, в́ы[ма]віць; [та]: [та]ўчы́, [та]рмасі́ць, в́ы[та]нчана́; [да]: [да]мо́ў, [да]ўні́на, в́ы[да]ліць; [са]: [са]дзі́ць, [са]давíна, в́ы[са]даќ; [за]: [за]ра́, [за]віру́ха, в́ы[за]лаці́ць; [ца]: па[ца]лу́нак, [ца]лава́ць, в́ы[ца]дзіць; [на]: [на]лэ́жаць, [на]менклату́ра, в́ы[на]сіць; [ла]: [ла]бо́к, [ла]ташы́ць, в́ы[ла]віць; [ра]: [ра]ка́, [ра]тава́ць, в́ы[ра]б́; [ша]: [ша]рэ́ць, [ша]паце́ць, в́ы[ша]раваць; [жа]: [жа]дл́івы, [жа]бя́ня, в́ы[жа]ць; [ча]: [ча]ка́ць, [ча]мяры́ца, в́ы[ча]саць; [ха]: [ха]ду́лі, [ха]ладзéць, в́ы[ха]яць; [га]: [га]гата́ць, [га]ро́тны, в́ы[га]блеваць; [ка]: [ка]рша́к, [ка]чаня́, в́ы[ка]ваць; [га]: [га]зóвачка (газoвачка), [га]нтéль, [га]нтарэ́зка (гантарэ́зка), [га]рсэ́т (гарсэ́т);

[пэ]: [пэ]цкани́на [бэ]: [бэ]та-фі́льтр (у гэтай лексеме на [э] падае пабочны націск); [вэ]: [вэ]к-селеда́ўца (на [э] падае пабочны націск); [мэ]: [мэ]бліро́ўка; [тэ]: [тэ]арэ́тык; [дэ]: [дэ]ба́ты; [нэ]: [нэ]ру́да (Нэру́да); [рэ] [рэ]зеда́; [шэ]: [шэ]равóкі; [жэ]: [жэ]лé; [джэ]: [джэ]нтльмéн; [чэ]: [чэ]чэ́нец.

У сярэдзіне кораня прадстаўлена большасць спалучэнняў тыпу «цвёрды зычны + ненаціскны галосны»:

[пы]: ка[пы]то́к, во́[пы]т́; [бы]: ка[бы]ля́чы; [вы]: по́ш[вы]рка́м, ска[вы]та́ць; [мы]: мар[мы]ту́н, х[мы]зня́к; [ты]: ма[ты]вава́ць; ма[ты]лэ́к; [ды]: вы[ды]га́ць, ла́н[ды]ш́; [джы]: ло́[джы]я́; [зы]: ка[зы]та́ць, ры́[зы]ка́; [цы]: ра[цы]ё́н, шпа[цы]равáць; [ны]: к[ны]ра́ (Р. скл. адз. л.); [лы]:

ла [лы] мяна, яб [лы] невы; [ры]: ка [ры] стаць, кўб [ры]к, х [ры] пець; [шы]: лок [шы]на; [чы]: раб [чы] кавы;

[пу]: рэ [пу] тацьця, рэс [пу] бліканец, пўр [пу]р; [бу]: хра [бу] стаць; [ву]: ка [ву] ноўвы; [му]: гў [му]с, с [му] родзіць, х [му] рнець; [ту]: замі [ту] сіцца, коп [ту]р; [ду]: кал [ду] ны, ра [ду] га; [су]: га [су] дар, кон [су]л; [зу]: запá [зу] ха, зра [зу] мела; [цу]: лан [цу] гэвы, па [цу] чыны; [ну]: ко [ну]с, ма [ну] мент; [лу]: ка [лу] паць, к [лу] бніка; [ру]: ка [ру] сель, каст [ру] баваты; [шу]: мі [шу] ра; [жу]: ка [жу] шок; [чу]: каў [чу] канос; [ху]: ха [ху] лёвы; [гу]: фі [гу] рыст; [ку]: кон [ку]рс, ку [ку] рўза, спа [ку] шаць;

[па]: кі [па] рыс, ла [па] тўха; [ба]: са [ба] чаня; [ва]: к [ва] тэра, паж [ва] вець; [фа]: рэ [фа] рмізм, метá [фа] ра; [ма]: кір [ма] шовы, мó [ма]нт, шку [ма] таць; [та]: с [та] рызна, лёс [та] чка; [да]: нез [да] роўе; [са]: кра [са] вік, пó [са] х; [за]: ла [за] рэт, маў [за] лёй; [на]: ко [на] вачны, нез [на] ёмы; [ла]: к [ла] патўн, ку [ла] чок, мó [ла] дзь; [ра]: ко [ра]к, спа [ра] хнелы, ст [ра] хá; [ша]: шў [ша] мець; [жа]: са [жа] нь; [ча]: ка [ча] ргá, яш [ча] рны; [ха]: ме [ха] нізм, я [ха] нт; [га]: лё [га] чны, ра [га] таць; [ка]: кра [ка] дзіл, крум [ка] чаня, лёс [ка] т;

[тэ]: пра [тэ] жэ, ка [тэ] гарыч на, сві [тэ] р; [ўэ]: брандма [ўэ] р; [дэ]: а [дэ] калон, сель [дэ] рэй; [цэ]: а [цэ] лот, глі [цэ] рын; [рэ]: ка [рэ] ктўра; [чэ]: как [чэ] таўскі, чы [чэ] роне; [жэ]: анга [жэ] мент, ве [жэ] таль.

У канцы караня спалучэнні тыпу «зычны + ненаціскны галосны» сустракаюцца ў радзе выпадкаў. Некалькі ўмоўна сюды можна аднесці тыя, якія, па сутнасці, з'яўляюцца цэлым каранем. Напр., [бы] лóе, [шы] ць, с [та] іць, з [да] ць, [жы] лёц, [жы] хár. Але гэта аднаскладовыя карані, і ў адносінах да іх, відаць, немэтазгодна

гаварыць аб пачатку і канцы караня. На спалучэнні цвёрдых зычных з ненаціскнымі галоснымі заканчваюцца іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі, іншамоўныя імёны, прозвішчы, геаграфічныя назвы, а таксама нескланяльныя жаночыя прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў — назоўнікаў ніякага роду. Магчымы толькі некаторыя спалучэнні:

[ры]: алэг [ры]; Гó [ры], Кавальé [ры], кáмб [ры]; [чы]: Вес пў [чы]; Сó [чы]; [джы]: Куўн [джы]; [бу]: зé [бу]; [ду]: Амá [ду], Кёр [ду]; [ру]: Нэ [ру], Пёт [ру]; [чу]: Гáн [чу]; [ку]: Міл [ку], Пет рэс [ку];

[ро]: Эмб [ро];

[тэ]: Дáн [тэ], Гё [тэ], фóр [тэ]; [дэ]: Яўн [дэ]; [нэ]: Гéй [нэ]; [рэ]: кура [рэ];

[ма]: дына [ма], Катая [ма]; [та]: вé [та], гé [та], інкóгні [та], фó [та], лібрэ [та], Пічэ [та]; [да]: крэ [да], міка [да], сáль [да]; [са]: інка [са]; [за]: аві [за], арыё [за]; [ца]: скёр [ца]; [на]: пія [на], піяні [на], Брў [на], Джардá [на], сап rá [на]; [ла]: каá [ла], пó [ла], Óс [ла], Сука [ла], Шы [ла]; [ра]: гáб [ра], Машá [ра], маэст [ра], Сасіó [ра], экст [ра]; [га]: Глаз [га], тáн [га], фламін [га], Чыка [га]; [ка]: барó [ка], Капаблáн [ка], Ма ніóш [ка], фіяс [ка].

На стыку караня і суфікса прадстаўлены шматлікія спалучэнні цвёрдых зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[пы]: сле [пы] ша (Р. скл. адз. л.); [бы]: паскрэ [бы] ш (мастацк.); [вы]: ска [вы] шў (Д. скл. адз. л.); [ты]: палі [ты] к; [ды]: гла [ды] ша (Р. скл. адз. л.), слó [ды] ч; [цы]: дырэк [цы] я; [ры]: быст [ры] ня, дзяжў [ры] ць, дóкта [ры] ха, жві [ры] ста; [жы]: дасма [жы] ць, даў [жы] ня, жамчў [жы] ны (Р. скл. адз. л.), нó [жы] чак, ры [жы] к; [джы]: дóж [джы] к; [чы]: вавёр [чы] н, дамў [чы] ць; [чы]: сў [чы] н (суччын);

[му]: дадо[му]; [ту]: дашчэн-
[ту], дзэ[ту]хна; [ду]: б[у]ду[чы],
спад[ы]сна[ду]; [су]: ск[о]су; [зу]:
гры[зу]на (Р. скл. адз. л.), спадні-
[зу]; [цу]: Він[цу]сь; [ну]: сп'я[ну];
[лу]: пам[а]лу; [ру]: зд[у]ру; [шу]:
пі[шу]чы; [ш:у]: падстрэ[ш:у]
(падстрэшышу); [жу]: вя[жу]чы,
прыга[жу]на (Р. скл. адз. л.); [чу]:
лл[а]чу[чы], д[о]чу[хна], раў[чу]к[у]
(Д. скл. адз. л.); [ч:у]: н[о]ч:у (ноч-
чу); [ху]: паці[ху]; [гу]: пад[о]ў[гу];
[ку]: зняч[о]ў[ку];

[па]: дра[па]ць; [ба]: дагрэ-
[ба]ць, кастру[ба]ва[ты]; [ва]: даба-
[ва]чны, жва[ва]сць, ір[ва]н[у]ць,
в[ы]ха[ва]ны; [фа]: дрэй[фа]ва[ць],
сізі[фа]ў; [ма]: да[ма]в[ы], нястры-
[ма]ны; [та]: бы[та]в[ы], гур[та]-
ва[ць], сшы[та]к; [да]: бу[да]ва[ць],
б[у]да[чны], д[у]да[чка], неві[да]ны;
[джа]: с[у]джа[на]; [са]: дары[са]-
ва[ць], пі[са]ны; [за]: бр[о]н[за]в[ы],
ёр[за]ць, зат[у]за[ны], ка[за]нь; [ца]:
пра[ца]ва[ць], ра[ні]ца[й]; [ц:а]: абаз-
на[ц:а] (абазнаца); [на]: бур-
шты[на]в[ы], даклад[на]сць; [ла]:
вес[ла]ва[ць], дзят[ла]в[ы], дуп[ла]-
ва[ты]; [ра]: даб[ра]та, дагав[о]ра-
насць, д[о]б[ра]нка, го[ра]ц, гав[о]-
[ра]чы, зм[о]ра[ны]; [ша]: ду[ша]-
в[ы], зд[у]ша[ны]; [жа]: б[э]жа[вы], ір-
[жа]в[е]ць, жу[жа]ль, л[э]жа[чы],
прыг[о]жа[нка]; [джа]: зл[а]джа-
ны; [ча]: д[о]ш[ча]чка, ба[ча]чы, за-
м[о]ч[а]к, м[о]ч[а]ны; [ха]: б[у]ха[ць],
да[ха]в[ы], ду[ха]та, ці[ха]сць, па-
л[о]ха[ны]; [га]: б[о]га[ў], дара[га]-
ва[ты], жы[га]н[у]ць, скр[о]га[т], скры-
[га]та[ць]; [ка]: бр[у]ч[ка]в[ы]; [га]:
цв[э]га[ць] (цвэгаць).

На стыку прыстаўкі і
кораня таксама сустракаюцца
спалучэнні цвёрдых зычных з нена-
ціскнымі галоснымі:

[бы]: а[бы]л[а]ны, а[бы]гр[а]ць;
[ды]: а[ды]м[а]ць, па[ды]сці; [зы]:
[зы]н[а]чыць, дэ[зы]нфарма[цы]я, ра-
[зы]гр[а]ць, у[зы]сці; [сы]: [сы]-
ска[ць];

[бу]: а[бу]ва[ць], а[бу]м[о]віць;
[ду]: па[ду]л[а]дны; [зу]: ра[зу]ю-
чыць;

[да]: а[да]рфава[ць], а[да]хво-
ціць, па[да]б[е]д, па[да]сінавік; [за]:
у[за]ра[ць]; [са]: [са]гітава[ць];
[сэ]: [сэ]кан[о]міць.

Спалучэнні цвёрдых зычных з не-
націскнымі галоснымі ўваходзяць у
склад прыставак:

[бы]: а[бы]х[о]дліва; [вы]: з[вы]ш-
шт[а]тны; [ды]: а[ды]х[о]дак, [ды]с-
гарм[о]нія, на[ды]х[о]дзіць; [ты]: ан-
[ты]фашыст; [зы]: [зы]х[о]дзіць, ра-
[зы]х[о]дзіца; [ры]: унут[ры]г[лэ]-
бавы;

[су]: [су]бтрап[і]чны, [су]параў-
нальны;

[ба]: а[ба]мш[э]ць; [па]: [па]за-
шлюбны, [па]джылкі, [па]дзіч[э]ць,
[па]слядз[е]янне, [па]дзагал[о]вак, за-
[па]зыха[ць], с[па]днізу, с[па]ра-
дзіць; [за]: [за]лічыць, [за]пазя-
ха[ць], у[за]бра[ца], ра[за]сп[а]ца,
[за]гал[о]вак; [са]: [са]даклад, [са]-
дра[ць]; [да]: [да]капа[ць], па[да]-
зрэнне, а[да]мкн[у]ць; [на]: [на]ды-
хаць, [на]дых[о]дзіць, [на]дк[у]с; [ра]:
п[ра]цвісці, п[ра]дба[чы]ць, пе[ра]-
шыць, [ра]зніма[ць], [ра]стрыво-
жыць;

[дэ]: [дэ]мантаж, [дэ]заргані-
зава[ць]; [рэ]: [рэ]канструява[ць].

Часам спалучэнні цвёрдых зыч-
ных з ненаціскнымі галоснымі ўзні-
каюць на стыку дзвюх пры-
ставак: [ба]: а[ба]піць; [да]:
па[да]ддз[е]л, па[да]дз[е]ць; [су]:
[су]ціша[ць]; [зу]: ра[зу]п[э]ўніць.

Пэўная колькасць спалучэнняў
цвёрдых зычных з ненаціскнымі га-
лоснымі ўваходзіць у склад су-
фіксаў:

[цы]: дыстыля[цы]я, дэкара-
[цы]я; [ры]: жам[э]ры[ны]; [шы]:
зв[я]з[а]ў[шы], зм[о]г[шы]; [чы]: ба[ча]-
[чы], зб[э]г[чы], м[о]гу[чы], тр[о]й[чы],
давільш[чы]к, дарэмш[чы]на, дз[э]ў-
[чы]на, д[о]менш[чы]к, жар[э]б[чы]к,
пераклад[чы]ца;

[му]: па-арліна[му]; [ну]: б[у]рк-
[ну]ць; [ку]: жэсты[ку]лява[ць];

[ва]: гастраліра[ва]ць, дабэль-
[ва]ца, давостры[ва]ць, дырэктар-
ст[ва]ваць; [ма]: б[э]г[ма]; [та]:
дыстыля[та]р, завада[та]й, завада-

[та]р; [за]: нармалі[за]ваць; [ра]: дайжэ[ра]зны, дрэсі[ра]ваць, дэкары[ра]ваць; [ча]: ва́жні[ча]ць, ды́м[ча]ты, з'яхі́дні[ча]ць.

Спалучэнні цвёрдых зычных з ненаціскнымі галоснымі ў некаторых выпадках утвараюцца на стыку двух суфіксаў:

[чы]: б́уду[чы]ня, дале[чы]ня, зязю́ль[чы]н;

[ва]: дрэ́ніра[ва]цца; [та]: зярні́с[та]сць; [на]: дрэ́н[на]ва́ты, ду́ш[на]ва́ты; [ла]: дра́х[ла]сць, дру́з[ла]сць; [ка]: бры́д[ка]сць, бу́ль[ка]т, дзі́[ка]ва́ты, дзя́дзь[ка]ў, жалей́[ка]вы, свят[ка]ва́ць.

На стыку суфікса і канчатка адзначаецца вялікая колькасць спалучэнняў цвёрдых зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[вы]: бабрó[вы]; [мы]: афары́з[мы] (Н. скл. мн. л.); [ты]: ды́мча[ты]; [сы]: кры́к[сы] (Р. скл. адз. л.); [цы]: даві́льшчы[цы] (Н. скл. мн. л.); [ны]: жаме́ры[ны] (Н. скл. мн. л.); пэ́шча[ны]; [лы]: азы́з[лы], бя́к[лы]; [ры]: бадзё́[ры], дысты́лята[ры]; [шы]: ме́н[шы]; [чы]: балю́[чы];

[ву]: пэ́чы[ву] (Д. скл. адз. л.); [му]: акадэ́міз[му] (Д. скл. адз. л.); [ту]: камуні́с[ту] (Д. скл. адз. л.); [су]: кры́к[су] (В. скл. адз. л.); [цу]: бакаві́[цу] (В. скл. адз. л.); [ну]: дзяўчы́[ну] (В. скл. адз. л.); [лу]: персанá[лу] (Д. скл. адз. л.); [ру]: дысты́лята[ру] (Д. скл. адз. л.); [шу]: ме́н[шу]ю (прым. В. скл. адз. л.); [жу]: персанá[жу] (Д. скл. адз. л.); [чу]: пэ́чыш[чу] (Д. скл. адз. л.); [ху]: весялу́[ху] (В. скл. адз. л.); [гу]: бадзя́[гу] (В. скл. адз. л.); [ку]: жэ́ўжы[ку] (Д. скл. адз. л.);

[ва]: пэ́чы[ва]; [ма]: камуні́з[ма] (Р. скл. адз. л.); [та]: пескава́[та]га (прым. Р. скл. адз. л.); [са]: кры́к[са]; [ца]: акані́[ца]; [на]: бабрóві[на]; [ла]: персанá[ла] (Р. скл. адз. л.); [ра]: балансе́[ра] (Р. скл. адз. л.); [ша]: бо́ль[ша]га (прым. Р. скл. адз. л.); [жа]: персанá[жа] (Р. скл. адз. л.); [ча]:

пэ́чыш[ча], хло́п[ча]; [ха]: ба́льшў[ха]; [га]: бадзя́[га]; [ка]: пэ́сень[ка].

Нарэшце, на стыку кораня і канчатка фіксуецца шматлікія спалучэнні цвёрдых зычных і ненаціскных галосных:

[пы]: ма́л[пы] (Р. скл. адз. л.); [бы]: ры́[бы] (Р. скл. адз. л.); [вы]: ла́[вы] (Р. скл. адз. л.); [фы]: ша́[фы] (Р. скл. адз. л.); [мы]: ра́[мы] (Р. скл. адз. л.); [ты]: стра́[ты] (Р. скл. адз. л.); [ды]: зага́[ды] (Н. скл. мн. л.); [джы]: дро́ж[джы] (Н. скл. мн. л.); [сы]: ры́[сы] (Н. скл. мн. л.); [зы]: ко́[зы] (Н. скл. мн. л.); [цы]: ле́й[цы] (Н. скл. мн. л.); [ны]: кро́с[ны] (Н. скл. мн. л.); [лы]: бе́[лы]; [ры]: шэ́[ры]; [шы]: грó[шы]; [жы]: лы́[жы] (Н. скл. мн. л.); [чы]: рабо́[чы]; [пу]: ка́[пу] (В. скл. адз. л.); [бу]: бу́ль[бу] (В. скл. адз. л.); [ву]: стра́[ву] (В. скл. адз. л.); [фу]: трэ́[фу] (В. скл. адз. л.); [му]: сто́[му] (В. скл. адз. л.); [ту]: пла́[ту] (В. скл. адз. л.); [ду]: во́[ду] (В. скл. адз. л.); [су]: ры́[су] (В. скл. адз. л.); [зу]: ры́[зу] (В. скл. адз. л.); [цу]: пра́[цу] (В. скл. адз. л.); [ну]: зага́[ну] (В. скл. адз. л.); [лу]: ны́[лу] (Р. скл. адз. л.); [ру]: ко́ле[ру] (Р. скл. адз. л.); [шу]: му́[шу] (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [жу]: ру́[жу] (В. скл. адз. л.); [чу]: пла́[чу] (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [ку]: бу́л[ку] (В. скл. адз. л.); [ху]: пла́[ху] (В. скл. адз. л.); [гу]: но́[гу] (В. скл. адз. л.);

[па]: ма́л[па]; [ба]: грў́[ба]; [ва]: стра́[ва]; [фа]: то́р[фа] (Р. скл. адз. л.); [ма]: кра́[ма]; [та]: ру́[та]; [да]: грў́[да]; [са]: ры́[са]; [за]: ру́м[за]; [ца]: пра́[ца]; [на]: пале́[на]; [ла]: мы́[ла]; [ра]: бу́[ра]; [ша]: ка́[ша]; [жа]: ру́[жа]; [ча]: ку́[ча]; [ха]: ір[ха]; [га]: кры́[га]; [ка]: му́[ка].

На стыку кампанентаў складаных слоў, а таксама на стыку асновы першай часткі складанага слова і злучальнага галоснага:

[ўы]: па[ўы]льняны́ (паўільня-

ны); [ды]: *усю*[ды]хóд; [цы]: дэ-
[цы]мéтр; [ры]: т[ры]лісты;
[ту]: *пар*[ту]лік, *пар*[ту]знóсы;
[ўу]: *гало*[ўу]ра́ч, *па*[ўу]звóд; [ху]:
дву[ху]згóр'е;
[то]: *ш*[то]вяснóу;
[фэ]: *ка*[фэ]шантáн; [тэ]: *па*-
[тэ]фóн; [рэ]: *супе*[рэ]літа;
[па]: *мал*[па]падóбны; [ба]:
ры[ба]лóў; [ўа]: *па*[ўа]барóт; *на*-
па[ўа]гóлены, *напа*[ўа]дзéты, *па*-
[ўа]вáл; [ва]: *дры*[ва]сéк; [фа]:
гар[фа]рэ́з; [ма]: *са*[ма]сéйка; [та]:
кус[та]рэ́з; [да]: *са*[да]вóд; [джа]:
даж[джа]мéр; [са]: *ба*[са]нóгі;
[за]: *гру*[за]пéравóзкі; [ца]: *сан*-
[ца]пéк; [на]: *ваў*[на]чóска; [ла]:
каз[ла]нóгі; [ра]: *ску*[ра]мі́т; [ша]:
мы[ша]хвóснік; [жа]: *збо*[жа]-
ўборка; [ча]: *ка*[жа]мýка; [ча]:
ма[ча]кíслы, *хар*[ча]блóк; [ха]:
пу[ха]éд, *тэ*[ха]гля́д; [га]: *ста*[га]-

кíд; [ка]: *му*[ка]сéйны; [к:а]:
мя[к:а]сардэ́чны.

У асобных лексемах адзначаны памылковыя замены ненаціскных галосных або суседніх з імі зычных у спалучэннях [ку], [ра], [рэ], [лы], [на], [ны]: *акумулятар* (не *акамулятар*); *апрыкраць* (не *апрыкрыць*); *трэльяж* (не *трыльяж*); *глытаць* (не *глатаць*), *калымага* (не *каламага*); *алавяны* (не *алавянны*), *тона* (не *тонна*), *калона* (не *калонна*).

У радзе выпадкаў у літаратурнай мове суіснуюць два фанетычныя варыянты лексем з рознымі ненаціскнымі галоснымі або з рознымі суседнімі з імі зычнымі: *мачаха* і *мачыха*; *зарава* і *зарыва*; *халіф* і *каліф*; *хамса* і *камса*; *гамашы* і *камашы*.

§ 4.6. СПАЛУЧЭННІ «МЯККІ ЗЫЧНЫ + НЕНАЦІСКНЫ ГАЛОСНЫ»

У беларускай літаратурнай мове колькасць спалучэнняў мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі абмежаваная, бо значная колькасць зычных не бываюць мяккімі і ў ненаціскных складах амаль не сустракаюцца галосныя [о], [э]. Зафіксаваны наступныя спалучэнні мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[п'і]: [п'і]лікаць, [п'і]льнава́ца, *вы*[п'і]ць; [б'і]: [б'і]зўн, [б'і]рузóвы, *вы*[б'і]ць; [в'і]: [в'і]хóр, [в'і]ншавáць, *вы*[в'і]х, *прóз*[в'і]шча; [ф'і]: [ф'і]ра́нка, [ф'і]ялéтавы, *прó*[ф'і]ль; [м'і]: [м'і]зэ́рна, [м'і]тусяні́на, *гу*[м'і]; [ц'і]: [ц'і]ка́ць, [ц'і]скані́на, *вы*[ц'і]снуць, *ту*[ц'і]; [ц':і]: *у* вé[ц':і] (*у* вецці); [дз'і]: [дз'і]рва́н, [дз'і]кава́ты, *спраў*[дз'і]ць; [дз':і]: *стагó*[дз':і] (*стагоддзі*); [с'і]: [с'і]вы́, [с'і]раце́ць, *прó*[с'і]нь; [с':і]: *у* Палé[с':і] (*Палессі*); [з'і]: [з'і]мóвішча, [з'і]мава́ць, *гу*[з'і]чак; [з':і]: *палó*[з':і] (*палоззі*); [н'і]: [н'і]кчэмна́сць, [н'і]штава́ты, *вымéр*[н'і]к;

[н':і]: *скляпé*[н':і] (*скляпенні*); [л'і]: [л'і]сто́ўніца, [л'і]нчава́ць, *вы*[л'і]ць; [л':і]: *вясé*[л':і] (*вяселлі*); [х'і]: [х'і]станóць, *прым*[х'і]; [г'і]: [г'і]зава́ць, [г'і]сто́рык, *вы*[г'і]н; [g'і]: [g'і]зы́ (*гізы*), [g'і]льзаўло́ўнік (*гільзаўлоўнік*); [к'і]: [к'і]да́льніца, [к'і]слава́та, *вы*[к'і]пень;

[п'у]: [п'у]рэ́ (*пюрэ*); [б'у]: [б'у]ракрáт (*бюракрат*); [ф'у]: [ф'у]зеля́жны (*фюзеляжны*); [м'у]: [м'у]ры́д (*мюрыд*); [ц'у]: [ц'у]коўшчык (*цюкоўшчык*), [ц'у]лэні́на (*цюленіна*); [ц':у]: *трына́ца*[ц':у]: (*трынаццаццю*); [дз'у]: [дз'у]бча́сты (*дзюбчасты*); [дз':у]: *дзесяцігó*[дз':у] (*дзесяцігоддзю*); [с'у]: [с'у]ды́ (*сюды*); [с':у]: *ры*[с':у] (*рысся*); [з'у]: [з'у]зю́каць (*зюзюкаць*), *зя*[з'у]ля́ня (*зязюляня*); [з':у]: *гра*[з':у] (*граззю*); [н'у]: *г*[н'у]сіць (*гнюсіць*); [н'у]ансавáць (*нюансаваць*); [н':у]: *зéле*[н':у] (*зеленню*); [л'у]: *вэ*[л'у]м (*вэлюм*), [л'у]ля́ць (*люляць*), [л'у]тава́ць (*лотаваць*); [л':у]: *гни*[л':у] (*гнил-*

лю); [йу]: [йу]рлівы (юрлівы); [г'у]: [г'у]рзá (гюрза); [к'у]: [к'у]-рэ (кюрэ);

[п'е]: [п'е]скава́ты, дў[п'е]ль, цэ[п'е]ль; [б'е]: [б'е]здако́рны, грэ[б'е]нь, ру[б'е]ро́йд; [в'е]: [в'е]-люр, [в'е]рбалóз, навукó[в'е]ц, пу-ло[в'е]р; [ф'е]: [ф'е]стыва́ль ка-[ф'е]дра, я[ф'е]ты́ды; [м'е]: [м'е]-дўза, [м'е]шкавіна, прó[м'е]сь; [ц'е]: [ц'е]цяру́к, ве[ц'е]р; [ц':е]: лў[ц':е] (луцце); [дз'е]: [дз'е]шавéй, вы-[дз'е]л; [дз':е]: мелкаво́[дз':е] (мелкаводдзе); [с'е]: [с'е]рдава́ць, ар-[с'е]на́л, прóмы[с'е]л; [с':е]: кало́-[с':е] (калоссе); [з'е]: [з'е]ленкава́ты, [з'е]ніт, прó[з'е]лень; [з':е]: па-ло́[з':е] (палоззе); [н'е]: г[н'е]зда-ва́нне, навучэ́[н'е]ц; [н':е]: пыта́-[н':е] (пытанне); [л'е]: [л'е]пята́ха, су[л'е]ма́, прó[л'е]жань; [л':е]: го́-[л':е] (голле); [йе]: [йе]ва́нгелле, [йе]зу́йт, прó[йе]дзь; [х'е]: [х'е]ру-вім, [х'е]ўсу́ры; [г'е]: [г'е]не́ра́ліха, [г'е]о́лаг, бў[г'е]ль; [г'е]: [г'е]р-[г'е]та́ць (гергетаць); [к'е]: [к'е]-со́н, пі[к'е]тава́ць, по́[к'е]р;

[п'а]: [п'а]та́ (пята); [п'а]ця-ры́к (пяцярык), кў[п'а]ць (купаць) (дзеясл. буд. ч. 3 ас. мн. л.); [б'а]: пры[б'а]рэ́жжа (прыбярэ́жжа), лю́[б'а]ць (любяць); [в'а]: [в'а]ха́ (вяха), [в'а]ргі́ня (вяргіня), ло́-[в'а]ць (ловяць); [м'а]: з[м'а]шча́ца (змяшчаца), [м'а]сарубка (мясарубка), па́[м'а]ць (памяць); [ц'а]: с[ц'а]гно́ (сцягно), [ц'а]гаві́ты (цягавіты), вы́[ц'а]ць (выцяць); [ц':а]: сва́[ц':а] (сваця); [дз'а]: з[дз'а]-ціне́ць (здзяцінець), [дз'а]ржыдрé-ва (дзяржыдрэва), сыхó[дз'а]чы (сыходзячы); [с'а]: [с'а]ке́ра (сяке-ра), [с'а]мігодка (сямігодка), умый́-[с'а] (умыйся) (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [з'а]: [з'а]мля́к (зямляк), [з'а]зюля́ня (зязюляня); [з':а]: ры́[з':а] (рыззя) (Р. скл. адз. л.); [п'а]: з[п'а]на́цку (знянацку), пі-во́[п'а] (півоня); [л'а]: [л'а]це́ць (ляцець), [л'а]ската́ць (ляскатаць), во́[л'а] (воля); [л':а]: ра́[л':а] (ралля); [йа]: [йа]то́ўе (ятоўе),

[йа]страбо́к (ястрабок), ба́[йа]ць (баяць); [х'а]: таў[х'а]ля́ (таўхяля); [г'а]ўр (гяур).

У пачатку кораня ўжываюцца шматлікія спалучэнні мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[п'і]: [п'і]во́ня, [п'і]нжачо́к, до́-[п'і]с; [б'і]: [б'і]ру́лька, [б'і]ча-ва́ць, лў[б'і]навы; [в'і]: [в'і]льго́т-ны, [в'і]скатлі́вы, вы́[в'і]жаваць; [ф'і]: [ф'і]ле́й, [ф'і]лігра́нь; [м'і]: [м'і]зэ́рны; [ц'і]: [ц'і]шэ́ць, [ц'і]-скані́на, вы́[ц'і]снуць; [дз'і]: [дз'і]-ця́, [дз'і]рванéць; [с'і]: [с'і]ве́ць, [с'і]гану́ць; [з'і]: [з'і]мо́вы, [з'і]ха-це́ць, по́[з'і]рк; [н'і]: [н'і]жэ́й, [н'і]-завы́; [л'і]: [л'і]сі́ца, [л'і]тава́ць, вы́[л'і]ць; [х'і]: [х'і]тру́н, [х'і]ста-ну́цца, вы́[х'і]ліць; [г'і]: [г'і]бе́ць, вы́[г'і]б; [г'і]: [г'і]завáць (гізаваць), [г'і]рса́ (гірса); [к'і]: [к'і]-не́ць, [к'і]рмашо́вы, вы́[к'і]пець;

[п'у]: [п'у]рэ́ (пюрэ); [б'у]: [б'у]дэ́жэ́т (бюдэжэ́т), [б'у]летэ́нь (бюлетэ́нь); [ф'у]: [ф'у]зеля́ж (фюзеляж); [м'у]: [м'у]ры́д (мюрыд); [ц'у]: [ц'у]ля́ня (цюляня); [дз'у]: [дз'у]бча́сты (дзюбчасты), [дз'у]ба-ну́ць (дзюбануць); [с'у]: [с'у]сю́каць (сюсюкаць); [з'у]: [з'у]зю́каць (зюзюкаць); [н'у]: [н'у]хну́ць (нюхнуць); [йу]: [йу]рлі́вы (юрлівы); [л'у]: [л'у]сте́рка (люстэ́рка), [л'у]-бавáцца (любавацца); [г'у]: [г'у]р-за́ (гюрза); [к'у]: [к'у]ве́т (кювет);

[п'е]: [п'е]рсо́на, [п'е]руно́вы, вы́[п'е]сціць; [б'е]: [б'е]лізна́, [б'е]-то́н, вы́[б'е]гчы; [в'е]: [в'е]радзі́ць, [в'е]ра́нда, вы́[в'е]зці; [ф'е]: [ф'е]-лю́га, [ф'е]стыва́ль; [м'е]: [м'е]ло́дыя, [м'е]шкаві́на, вы́[м'е]сіць; [ц'е]: [ц'е]рука́ (Р. скл. адз. л.), ве́-[ц'е]р; [дз'е]: [дз'е]ся́так, [дз'е]-шавéць, вы́[дз'е]ўбці; [с'е]: [с'е]-зо́н, [с'е]лязэ́нка, вы́[с'е]ў; [з'е]: [з'е]ні́т, [з'е]ляніо́сенькі; [н'е]: [н'е]рво́ва, [н'е]расці́лішча, вы́[н'е]-сці; [йе]: [йе]гі́пет (Егіпет), [йе]зу-і́т, вы́[йе]нчыць; [л'е]: [л'е]ге́нда, [л'е]дзяны́, вы́[л'е]чыць; [г'е]: [г'е]-нія́льны, [г'е]ро́й; [г'е]: [г'е]рге-та́ць (гергетаць); [к'е]: [к'е]фі́р.

[п'а]: [п'а]лэстак (пялэстак);
 [б'а]: [б'а]дняк (бядняк); [в'а]:
 [в'а]рзці (вярзці), вы[в'а]ліць (вы-
 вяліць); [м'а]: [м'а]кіна (мякіна),
 [м'а]ккаваты (мяккаваты); [ц'а]:
 [ц'а]вінка (цявінка), [ц'а]главы
 (цяглавы), вы[ц'а]ць (выцяць);
 [дз'а]: [дз'а]ркач (дзяркач); [с'а]:
 [с'а]голета (сяголета), [с'а]бравіць
 (сябраваць); [з'а]: [з'а]зюля (зя-
 зюля); [н'а]: [н'а]бёсы (нябёсы);
 [л'а]: [л'а]гчаць (лягчаць),
 [л'а]мавацца (лямавацца); [йа]:
 [йа]лэй (ялей), [йа]зыкасты
 (языкасты), вы[йа]віць (выявіць);
 [г'а]: [г'а]ўр (гяур).

З прыведзеных прыкладаў выні-
 кае тое, што ў беларускай літаратур-
 най мове хаця і ў абмежаванай
 колькасці слоў, але ўсё ж такі і ў
 першым пераднаціскным складзе су-
 стракаюцца [е], а ў паслянаціск-
 ных — [а].

У сярэдзіне кораня так-
 сама распаўсюджаны спалучэнні
 «мяккі зычны+ненаціскны галос-
 ны», але іх колькасць значна мен-
 шая:

[п'і]: ка[п'і]тан; [б'і]: ка[б'і]-
 нёт; [в'і]: раск[в'і]тнёць; [ф'і]: ра-
 [ф'і]над; [м'і]: ка[м'і]тэт; [ц'і]:
 с[ц'і]ртаваць; [дз'і]: а[дз'і]нарны;
 [с'і]: ва[с'і]льковы; [з'і]: б[з'і]ка-
 ваты; [н'і]: ка[н'і]фоль; [л'і]: б[л'і]-
 скавацца; гі[г'і]эна; [к'і]: ра[к'і]-
 раваць;

[ц'у]: кіп[ц'у]расты (кіпцюра-
 сты); [н'у]: ка[н'у]шына (каню-
 шына); [йу]: кан[йу]нктуршчык
 (кан'юктуршчык); [л'у]: вэ[л'у]м
 (вэлюм); [п'у]: ка[п'у]шон;

[п'е]: джэм[п'е]р; [б'е]: цю[б'е]-
 цейка; [в'е]: ка[в'е]рзны; [ф'е]: прэ-
 [ф'е]ранс; [м'е]; ка[м'е]дыйны, [ц'е]:
 це[ц'е]руковы; [дз'е]: калó[дз'е]ж-
 ны; [с'е]: ды[с'е]ртант; [з'е]: ка-
 [з'е]мат; [н'е]: біз[н'е]с; [л'е]: бі-
 [л'е]цёрка; [йе]: вé[йе]рны (веер-
 ны); [г'е]: ге[г'е]мón; [г'е]: гер-
 [г'е]таць (гергетаць); [к'е]: муш-
 [к'е]тón;

[п'а]: ка[п'а]люш (капялюш);
 [в'а]: ка[в'а]ла (кавяла); [м'а]:

ра[м'а]ствó (рамяство); [ц'а]: ка-
 с[ц'а]нічны (касцянічны); [дз'а]:
 з[дз'а]йсняяца (здзяйсняяца); [с'а]:
 кі[с'а]я (кісяя); [н'а]: г[н'а]віць
 (гнавіць); [йа]: міні[йа]цюра (мі-
 ніяцюра); [л'а]: ка[л'а]ндáр (ка-
 лядар).

У канцы кораня спалучэн-
 ні «мяккі зычны+ненаціскны га-
 лосны» сустракаюцца ў невялікай
 колькасці запазычаных слоў, пера-
 важна нескланяльных, у тапонімах
 і прозвішчах іншамоўнага пахо-
 джання, а таксама ў аднаскладо-
 вых каранях (часцей дзяслоўных):

[п'і]: кé[п'і], вы[п'і]ць, Місісі-
 [п'і]; [б'і]: рэ́г[б'і], вы[б'і]ць, Го-
 [б'і]; [в'і]: саперá[в'і]; [м'і]: саля-
 [м'і], Суху́[м'і]; [ц'і]: сі[ц'і], По-
 [ц'і]; [дз'і]: лэ́[дз'і], Гáн[дз'і]; [с'і]:
 Джэ́р[с'і], Тбілі́[с'і]; [з'і]: Замбé-
 [з'і]; [н'і]: вы́г[н'і]сці, бікі́[н'і],
 нó[н'і], Пучы́[н'і]; [л'і]: Джу́нг[л'і],
 вы́[л'і]ць, Чы́[л'і], Мурадэ́[л'і];
 [х'і]: а[х'і]ні́ца; [г'і]: паў[г'і]-
 на́ць; [к'і]: хá[к'і];

[йо]: ра́ды[йо], Эскаміль[йо];

[п'е]: с[п'е]раза́ць; [в'е]: Э́й[в'е];
 [дз'е]: вы́гле[дз'е]ць; [з'е]: Фру́н-
 [з'е]; [йе]: Аж[йе] (Аж'е); [г'е]:
 Бру́[г'е]; [к'е]: Літ[к'е].

На стыку кораня і су-
 фікса спалучэнні мяккіх зычных
 з ненаціскнымі галоснымі сустрака-
 юцца значна шырэй, чым у папярэд-
 няй пазіцыі. Суфіксы назоўнікаў,
 прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і дзе-
 ясловаў вельмі часта ўжываюцца ў
 паслянаціскай пазіцыі, таму яны
 пры далучэнні да асноў утвараюць
 шматлікія спалучэнні ненаціскных
 галосных з мяккімі зычнымі:

[п'і]: ку́[п'і]на, вы́калу[п'і]ць;
 [б'і]: бу́ль[б'і]на, уха́[б'і]сты, вы́-
 гу[б'і]ць, па-ры́[б'і]наму; [в'і]: вы́-
 ла[в'і]ць, Е́[в'і]н, сі[в'і]зна́; [ф'і]:
 гра́[ф'і]к, стрó[ф'і]ка; [м'і]: я́[м'і]-
 сты, салó[м'і]на, гры́[м'і]раваць;
 [ц'і]: ро́[ц'і]к, гва́л[ц'і]ць; [дз'і]:
 дзе́[дз'і]ч, памá[дз'і]ць, сасу́[дз'і]-
 стыя; [с'і]: лы́[с'і]на, га́[с'і]ць, пер-
 [с'і]янка; [з'і]: ла[з'і]на́, паўла́-
 [з'і]ць, гарбу́[з'і]к, слі[з'і]стая;

[н'і]: *пéў* [н'і]к, *цыга́* [н'і]ць, *блан-дзі́* [н'і]сты, *то́* [н'і]ка; [йі]: *вы́да-* [йі]ць, *неасто́* [йі]сты (мастацк.); [л'і]: *генера́* [л'і]ха, *вы́дзе* [л'і]цца, *пасé* [л'і]шча; [х'і]: *саніта́ры* [х'і]на (Я. Колас), *падбрэ́* [х'і]ч; [г'і]: *дэ-маго́* [г'і]я; [к'і]: *мя́* [к'і]ш, *бла* [к'і]-*рoвачны*;

[н':у]: *во́се* [н':у] (восенню); [йу]: *дзé* [йу]чы; [л'у]: *кро́п* [л'у] (кроплю) (прысл.); [л':у]: *пазавуго́* [л':у] (пазавуголлю);

[п'е]: *вы́кі* [п'е]ць, *кі* [п'е]нь; [б'е]: *гі* [б'е]ль; [в'е]: *каро́* [в'е]чы (дыял.); [м'е]: *куро́ды* [м'е]ць; [ц'е]: *вы́ле* [ц'е]ць, *га́* [ц'е]вы, *зя́* [ц'е]йка, *ло́к* [ц'е]вы, *цвé* [ц'е]нь; [дз'е]: *да́-* [дз'е]ны, *флама́н* [дз'е]ц; [с'е]: *ві-* [с'е]льня, *во́* [с'е]вы; [з'е]: *блі-* [з'е]нька, *гра́* [з'е]вы, *кня́* [з'е]ўскі; [н'е]: *пéў* [н'е]вы, *ня́* [н'е]чка, *сі-* [н'е]ны, *япо́* [н'е]ц, *скро́* [н'е]вы, *зе́р-* [н'е]тка; [йе]: *ло́* [йе]вы; *гвардзé-* [йе]ц, *клé* [йе]ны; [л'е]: *цуг* [л'е]вы, *по́* [л'е]чка, *цёп* [л'е]нькі, *го́* [л'е]ны; [х'е]: *ці* [х'е]нькі; [г'е]: *до́ў* [г'е]нькі; [к'е]: *мя́* [к'е]нькі;

[п'а]: *вы́кі* [п'а]ціць (*выкіпяціць*), *лу* [п'а]нуць (*лупянуць*); [б'а]: *лу-* [б'а]нець (*любянець*), *лю́* [б'а]чы (*любячы*), *дро́* [б'а]зь (*дробязь*); [в'а]: *ль* [в'а]ня (*львяня*), *адзер-* [в'а]нэлы (*адзервянэлы*); [ф'а]: *тар* [ф'а]ны (*тарфяны*); [м'а]: *се́-* [м'а]вы (*семявы*), *се* [м'а]рык (*семярык*); [ц'а]: *гас* [ц'а]ваць (*гасцяваць*), *кас* [ц'а]нець (*касцянець*), *лап* [ц'а]ваты (*лапцяваты*); [дз'а]: *ва* [дз'а]нік (*вадзянік*), *падыхо́* [дз'а]-*чы* (*падыходзячы*); [с'а]: *гу* [с'а]-*ня́* (*гусяня*), *ка* [с'а]кі (*касякі*), *міту* [с'а]ніна (*мітусяніна*); [з'а]: *гры* [з'а]нуць (*грызянуць*); [н'а]: *д* [н'а]ваць (*дняваць*), *ка* [н'а]ня (*каняня*), *роў* [н'а]дзь (*роўнядзь*); [п':а]: *спрасо́* [п':а] (*спрасоння*); [йа]: *вар-* [йа]цець (*вар'яцець*), *гле* [йа]ваты, *пасé* [йа]ць, *па́* [йа]ны; [л'а]: *габ-* [л'а]вальны (*габлявальны*), *дуп-* [л'а]наты (*дуплянаты*) (мастацк.), *ру́х* [л'а]дзь (*рухлядзь*).

На стыку двух суфіксаў таксама сустракаецца цэлы

рад спалучэнняў мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[б'і]: *га́нь* [б'і]ць, *гу́ль* [б'і]шча; [в'і]: *кучара́* [в'і]сты, *з'я́* [в'і]шча, *яра* [в'і]завáцца; [ц'і]: *вінава́* [ц'і]ць, *гарба́* [ц'і]цца; [дз'і]: *ле́* [дз'і]сты; [н'і]: *гаро́т* [н'і]ца, *гараджá* [н'і]н, *дзяці́* [н'і]цца, *цыга́р* [н'і]к, *яч* [н'і]-*шча*; [н':і]: *пéсе* [н':і]к; [л'і]: *бабу́-* [л'і]н, *ту́ф* [л'і]н; [йі]: *скро́* [йі]ць;

[б'е]: *чыта́* [б'е]льны; [в'е]: *бі-* [в'е]нь, *кары́слі* [в'е]ц; [н'е]: *дзяці́-* [н'е]ць; [л'е]: *вы́стаў* [л'е]ны.

На стыку кораня і канчатка зафіксаваны наступныя спалучэнні зычных і ненаціскных галосных:

[п'і]: *ла́* [п'і]ш (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [б'і]: *ва́* [б'і]ш (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [в'і]: *зло́* [в'і]ш (дзеясл. буд. ч. 2 ас. адз. л.); [ц'і]: *ма́* [ц'і]; [ц':і]: *у суквэ́* [ц':і] (*суквецці*) (М. скл. адз. л.); [дз'і]: *лю́-* [дз'і] (Н. скл. мн. л.); [дз':і]: *су́-* [дз':і] (*суддзі*) (Н. скл. мн. л.); [с'і]: *ло́* [с'і] (Н. скл. мн. л.); [з'і]: *зво́* [з'і]ш (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [н'і]: *сі́* [н'і]; [н':і]: *насе́* [н':і] (*насенні*) (М. скл. адз. л.); [л'і]: *арэ́* [л'і] (Н. скл. мн. л.); [л':і]: *вя-* [л':і] (*вяселлі*) (М. скл. адз. л.); [х'і]: *да́* [х'і] (Н. скл. адз. л.); [г'і]: *кра́* [г'і] (Р. скл. адз. л.); [к'і]: *ле́-* [к'і] (Н. скл. мн. л.); [йі]: *або́* [йі] (Н. скл. мн. л.);

[м'у]: *і́* [м'у] (*імя*) (Д. скл. адз. л.); [ц'у]: *го́с* [ц'у] (*госцю*) (Д. скл. адз. л.); [ц':у]: *ра́* [ц':у] (*рацю*) (Т. скл. адз. л.); [с'у]: *ло́* [с'у] (*лосю*) (Д. скл. адз. л.); [с':у]: *во́* [с':у] (*восю*) (Т. скл. адз. л.); [н'у]: *вўч-* [н'у] (Д. скл. адз. л.); [н':у]: *ру́-* [н':у] (*рунню*) (Т. скл. адз. л.); [йу]: *пако́* [йу] (*пакою*) (Д. скл. адз. л.); [л'у]: *Ко́* [л'у] (*Колю*) (Д. скл. адз. л.);

[п'е]: *у хлю́* [п'е] (М. скл. адз. л.); [б'е]: *у бу́ль* [б'е] (М. скл. адз. л.); [в'е]: *у хле́* [в'е] (М. скл. адз. л.); [ф'е]: *аб то́р* [ф'е] (М. скл. адз. л.); [м'е]: *і́* [м'е]м (Т. скл. адз. л.); [ц'е]: *у ха́* [ц'е] (М. скл. адз. л.); [ц':е]: *сме́* [ц':е] (*смеце*); [дз'е]:

у са́ [дз'е] (М. скл. адз. л.); [дз'е]: разво́ [дз'е] (разводдзе); [с'е]: у ле́ [с'е] (М. скл. адз. л.); [с'е]: кало́ [с'е] (калоссе); [з'е]: у сто́ [з'е] (М. скл. адз. л.); [з'е]: пало́ [з'е] (палоззе); [н'е]: у се́ [н'е] (М. скл. адз. л.); [н'е]: світа́ [н'е] (світанне); [йе]: се́ [йе] (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.); [л'е]: ме́ [л'е] (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.); [л'е]: кры́ [л'е];

[б'а]: ро́ [б'а]ць (робяць) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. мн. л.); [в'а]: ір- [в'а]це́ (ірвяце) (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. мн. л.); [м'а]: по́лы [м'а] (полюмя); [ц'а]: го́с [ц'а] (госця) (Р. скл. адз. л.); [ц'а]: сва́ [ц'а] (сваця); [дз'а]: ня́ [дз'а] (нядзя); [дз'а]: паво́ [дз'а] (Р. скл. адз. л.); [с'а]: ло́ [с'а] (лося) (Р. скл. адз. л.); [с'а]: кры́ [с'а] (крысся) (Р. скл. адз. л.); [з'а]: ма́ [з'а]ў (мазяў) (Р. скл. мн. л.); [н'а]: скро́ [н'а]ў (скроняў) (Р. скл. мн. л.); [н'а]: бацві́ [н'а] (Р. скл. адз. л.); [йа]: гар- тэ́нзі [йа]; [л'а]: до́ [л'а] (доля).

У склад некаторых канчаткаў таксама ўваходзяць спалучэнні мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[м'і]: гуся́ [м'і] (Т. скл. мн. л.); [йу]: вячэ́рню [йу] (прым. В. скл. адз. л.); [ц'е]: напі́ша [ц'е] (дзеясл. буд. ч. 2 ас. мн. л.); [йе]: стро́га [йе] (прым. Р. скл. адз. л.); сту́ка [йе]ш (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. адз. л.); [йа]: чырво́на [йа].

Пэўныя спалучэнні тыпу «мяккі зычны + ненаціскны галосны» сустракаюцца на стыку суфікса і канчатка:

[в'і]: любо́ [в'і] (Р. скл. адз. л.); [ц'і]: гну́ткас [ц'і] (Р. скл. адз. л.); [н'і]: ра́ [н'і] (ранні); [л'і]: бабу́ [л'і] (Р. скл. адз. л.); [к'і]: лю́д- с [к'і], мату́ль [к'і] (Р. скл. адз. л.), хо́дзі [к'і] (Н. скл. мн. л.);

[ц'у]: ра́дас [ц'у] (радасцю) (Т. скл. адз. л.); [н'у]: ву́ч [н'у] (вучню) (Д. скл. адз. л.); [л'у]: дрэ́м [л'у]ць (дрэмлюць) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. мн. л.);

[ц'е]: на рабо́ [ц'е] (М. скл. адз.

л.); [н'е]: краі́ [н'е] (М. скл. адз. л.); [л'е]: дрэ́м [л'е] (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.);

[н'а]: няка́р [н'а]й (пякарняй) (Т. скл. адз. л.); [л'а]: бабу́ [л'а] (бабуля).

У склад рада прэфіксаў уваходзяць спалучэнні мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі [і], [е] і [а].

[м'і]: [м'і]жбо́р'е; [н'і]: [н'і]- во́дзін; [х'і]: ар [х'і]скéптык;

[п'е]: [п'е]рагаво́рваць, [п'е]- раднако́й; [б'е]: а [б'е]зза́разіць, [б'е]спасняхо́ва; [н'е]: [н'е]любо́ў, [н'е]дабіра́ць;

[б'а]: [б'а]зно́сы, а [б'а]скры́ ліць; [н'а]: [н'а]згрэ́ба; [л'а]: пас- [л'а]ўздэ́янне.

У склад суфіксаў уваходзіць рад спалучэнняў мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[б'і]: се́ль [б'і]шча, хрэ́сь [б'і]ны; [в'і]: ды́ха [в'і]ца, схо́ [в'і]шча; [ф'і]: кады́ [ф'і]кава́ць, кіна́ [ф'і]кава́ць; [ц'і]: грэ́б [ц'і]ся, кура́ [ц'і]на; [н'і]: грыма́с [н'і]чанне, дво́еч [н'і]к, ку- ра́т [н'і]к, мя́ль [н'і]ца, першаку́рс- [н'і]ца, смако́ў [н'і]ца; [л'і]: грэ́б- [л'і]вы, вучы́ [л'і]шча;

[в'е]: бяля́ [в'е]нькі, крывані́ [в'е]ц; [ц'е]: вучы́ [ц'е]ль, рыжавá [ц'е]нькі; [с'е]: бялю́ [с'е]нечки, малюпа́- [с'е]нькі, таню́ [с'е]нькі, ціху́ [с'е]нька; [н'е]: блі́зе [н'е]чка, малюпа́се- [н'е]чки, малю́се [н'е]чки, пехаці́- [н'е]ц.

У канцы першага кампанента і на стыку кампанентаў складаных слоў адзначаны наступныя спалучэнні мяккіх зычных з ненаціскнымі галоснымі:

[в'і]: гра [в'і]ме́тр; [м'і]: ся [м'і]- бо́р'е; [дз'і]: пра́й [дз'і]све́т; [ц'і]: ня [ц'і]го́дка;

[б'е]: ся [б'е]лю́б; [ц'е]: жо́ў- [ц'е]ўтварэ́нне, трэ́ [ц'е]ступéнны; [с'е]: у [с'е]бако́вы; [н'е]: зёр [н'е]- сушы́лка, ко́ [н'е]гадо́ўля; [йе]: кра́ [йе]вуго́льны; [л'е]: ста́ [л'е]- ліце́йшык, ву́г [л'е]пагружа́льнік, зём [л'е]зваро́т, хва́ [л'е]ўтвара́ль- нік;

[ф'а]: ка[ф'а]молка (кафямолка).

У літаратурнай мове суіснуюць фанетычныя варыянты рада лексем з рознымі ненаціскнымі галоснымі: *водблiск* і *водблеск*. Часам паралельна ўжываюцца варыянты з цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *біклага* і *баклага*, *кайбаса* і *кілбаса*, *кінцюр* і *канцюр*, *цыгарэта* і *сігарэта* (радзей).

Не адпавядаюць нормам літара-

турнага вымаўлення варыянты слоў, дзе мяккія зычныя замяняюцца мяккімі падоўжанымі зычнымі: *гасцінічны* (не *гасціннічны*), *разявіць* (не *раззявіць*), а таксама наступныя фанетычныя варыянты слоў, у якіх памылкова ўзаемазамяняюцца галосныя або мяккія і цвёрдыя зычныя: *агледзець* (не *агледзіць*); *будны* (не *будні*); *фламастэр* (не *фламасцер*); *аканіца* (не *акяніца*); *іхні* (не *іхны*).

§ 4.7. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ДВУХЧЛЕННЫХ СПАЛУЧЭННЯУ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

У беларускай літаратурнай мове распаўсюджаны чатыры тыпы двухчленных спалучэнняў зычных: «шумны+шумны», «шумны+санорны», «санорны+шумны», «санорны+санорны».

Спалучальнасць зычных гукаў у межах слова ў параўнанні з той, што адзначаецца пры спалучэнні зычных гукаў з галоснымі, меншая. Рэгулярныя фанетычныя працэсы робяць немагчымым частку двухкансанантных спалучэнняў. У выніку дзеяння асіміляцыі зычных па глухасці-звонкасці ў беларускай мове ў двухчленных кансанантных спалучэннях абодва шумныя зычныя глухія або абодва звонкія.

Глухія зычныя гукі перад звонкімі змяняюцца ў звонкія: *бара[дз'б]а* (*барацьба*), *но[з'б']іт* (*носьбіт*), *дву[гг]адовы* (*двухгадовы*), *двухсо[дг]оддзе* (*двухсотгоддзе*), *звы[жг]укавы* (*звышгукавы*), *лі[джб]а* (*лічба*), *пла[дзд]арм* (*плацдарм*), *э[гз]амен* (*экзамен*).

Звонкія зычныя перад глухімі ў двухчленных кансанантных спалучэннях аглушаюцца: *дзя[ц'к]а* (*дзядзька*), *лё[хк']і* (*лёгкі*).

У канцы слова перад паўзай у двухчленных спалучэннях звонкія шумныя зычныя заўсёды вымаўляюцца як глухія: *до[шч]* (*дождж*), *з'е[ст]* (*з'езд*).

Перад санорнымі зычнымі шумныя зычныя адрозніваюцца па звон-

касці-глухасці. Напр., [сл]он, [зл]ом; а[тр]ад, а[др]азу; [см]ажыць, [зм]азваць; [кн']іга, [гн']іда; ка[п'ю] (*кап'ё*), зрэ[б'е] (*зрэб'е*); [с'в']інец, [з'в']інец. Але ў пэўных марфалагічных умовах шумныя частцы выступаюць як звонкія. Так, большасць прыставак, якія заканчваюцца на шумныя зычныя, перад санорнымі маюць звонкія гукі: [з'н']імаць, а[бв']есці, а[дм]ачыць, на[дл]амаць, па[д'я]зны (*пад'язны*).

Зычны [в] пры разглядзе кансанантных спалучэнняў мэтазгодна адносіць да санорных, да якіх ён максімальна набліжаецца з функцыянальнага боку. Перад ім шумныя зычныя адрозніваюцца па глухасці-звонкасці: [св]арка 'спрэчка' — [зв]арка 'злучэнне металічных частак шляхам сплаўлівання'; [дв]ор — [тв]ор; [гв]ардыя — [кв]арцыт і інш. Ён чаргуецца з [ў], з якім у пэўных пазіцыях чаргуецца таксама санорны [л].

Існуюць і іншыя абмежаванні на спалучэнні шумных зычных. Калі змычныя [д], [т] сустракаюцца перад змычна-шчыліннымі зычнымі [ч], [ц], яны ў радзе выпадкаў вымаўляюцца як адпаведныя змычна-шчылінныя: а[ч:]уць (*адчуць*); а[ч:]ыніць (*адчыніць*); у ка[ц:]ы (*у кадцы*); лё[ч:]ык (*лётчык*); на-ла[ч:]ык (*наладчык*); у ха[ц:]ы (*хатцы*).

Перад свісцячымі [з], [с], [з'], [с'] змычныя [д], [т] у канцы гучання набываюць шчылінны элемент: *падз'ямелле, пат^с'сініць (падсініць)*.

Калі зубны шчылінны [з] стаіць перад пярэднепаднябенным шчылінным [ж] і перад змычна-шчылінным пярэднепаднябенным [дж], ён прыпадабняецца да гэтых гукаў па месцы ўтварэння: *е[ждж]у (езджу), [жж]аць (зжаць)*.

Зубны шчылінны [с] перад пярэднепаднябеннымі шчыліннымі [ш] і [ч] прыпадабняецца да іх па месцы ўтварэння: *разно[шч]ык (разносчык), ра[шч]ыніць (расчыніць), ра[шш]арквацца (расшарквацца), [шш]ытак (шытак)*.

Спалучэнні зычных тоеснага спосабу і месца ўтварэння магчымы ў беларускай мове амаль з усіх зычных: [пп]: *а[пп]аліць (абпаліць)*; [бб]: *а[бб]удаваць*; [дд]: *а[дд]аваць*; [кк]: *мя[кк]а*; [сс]: *[сс]ыпаць*.

Асаблівасцю беларускай фанетыкі з'яўляецца ўзнікненне на месцы спалучэння аднолькавых зычных падоўжаных зычных. Фанетычна ў беларускай мове амаль усе зычныя могуць быць падоўжанымі: [т], [д], [дз'], [с], [з], [с'], [з'], [ш], [ж], [ц], [ц'], [ч], [н], [н'], [л'], [б], [п], [к], [к']. Яны ўжываюцца ў наступных словах: [т:] *а[т:]алы (адталы)*; [д:] *а[д:]орваць (аддорваць)*; [дз':] *разво[дз':]е (разводдзе)*; [с:] *ра[с:]адзіць (рассадзіць)*; [з:] *ра[з:]алаціць (раззалаціць)*; [с':] *ка[с':]о (кассё)*; [з':] *пало[з':]е (палоззе)*; [ш:] *ра[ш:]астаць (расшастаць)*; [ж:] *ра[ж:]алабіць (разжалабіць)*; [ц:] *два[ц:]аць (дваццаць)*; [ц':] *вы[ц':]о (выццё)*; [ч:] *су[ч:]а (сучча)*; [н:] *Га[н:]а*; [н':] *сняда[н':]е (сняданне)*; [л':] *навако[л':]е (наваколле)*.

Артыкуляцыйна падаўжэнне зычных заключаецца ў павелічэнні часу артыкуляцыі асобных фаз адпаведных гукаў: у змычных і змычна-шчылінных затрымліваецца ў часе

змычка моўных органаў, у шчылінных больш доўга вытрымліваецца шчыліна паміж органамі мовы. Артыкуляцыйна падоўжаныя змычныя, змычна-шчылінныя і шчылінныя зычныя ўяўляюць сабой адзінае гукавое ўтварэнне.

Паколькі ў выбухных і афрыкат павялічваецца толькі змычка, то яны не могуць падаўжацца ў пачатку слова. Фрыкатыўныя ж можна працягнуць і ў пачатку слова (*сшалецы, сшэрхлы, зважаць, зжыцца*)⁹.

Традыцыйна ў фанетыцы беларускай мовы адрозніваюць марфалагічнае і фанетычнае падаўжэнне. У пэўных пазіцыях марфемная мяжа падзяляе падоўжаныя зычны на два аднолькавыя гукі, адзін з якіх належыць папярэдняй марфеме, а другі — наступнай. Таму ён успрымаецца як падвоены гук (напрыклад, у словах *ззаду, аддаць, каменны, купацца*). Пры такім марфалагічным падаўжэнні мэтазгодна разглядаць падоўжаныя зычныя як фанетычную адзінку, што складаецца з двух аднолькавых гукаў, бо якраз такім чынам яе ацэньваюць самі носьбіты мовы. Улік гэтых абставін дазваляе лічыць большую частку пераважна цвёрдых падоўжаных зычных як спалучэнне двух аднолькавых зычных.

У той жа час фанетычна падоўжаныя зычныя, якія ўзніклі на мяжы кораня і канчатка са спалучэнняў зычных з [j] (тыпу *воссю, выццё, запечча, зацішша, збожжа, мазю, свіння, суддзя*), больш правільна лічыць адным непадзельным гукам і разглядаць, як гэты зычны гук спалучаецца з галоснымі.

Ужыванне гэтых падоўжаных зычных у сучаснай мове абмежавана пэўнымі тэматычнымі і граматычнымі разрадамі лексікі і некаторымі граматычнымі формамі слоў. Яны адзначаюцца ў зборных назойніках ніякага роду (*бадылле, сук-*

⁹ Беларуская граматыка. Ч. 1. С. 20—24.

веще); у аддзеяслоўных назоўніках, якія абазначаюць працэсы (*кіраванне, набыццё*); у прыставачных назоўніках са значэннем месца (*раздарожжа, узлесе*); у складаных і прыставачных назоўніках са значэннем зборнасці (*бязлесе, стагоддзе*); у назоўніках, утвораных ад прыметнікаў з розным адцягненым значэннем (*багацце, ранне*); у некаторых назоўніках жаночага роду, часта суадносных з назоўнікамі мужчынскага роду (*бягуння, свацця*); у некаторых назоўніках з прадметным значэннем (*валлё, кассё*); у некаторых прыслоўях, утвораных ад назоўнікаў (*ноччу, рыссю*); у творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду з нулявым канчаткам (*гніллю, цішшу*); у творным склоне лічэбнікаў (*дзесяццю, пяццю*).

Марфемная прыналежнасць гэтых элементаў не такая відавочная, як у марфалагічна падоўжаных зычных. У некаторых выпадках на канцы кораня падоўжаны зычны можа проціпастаўляцца непадоўжанаму, адрозніваючы словы па сэнсу: *та- [н'е]ць* 'станавіцца танным' — *та- [н'е]ць* (абл.) 'танчэць'.

Значная колькасць абмежаванняў на двухчленныя кансанантныя спалучэнні звязана з дзеяннем асіміляцыі зычных па цвёрдасці-мяккасці.

Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф], [в] у двухчленных кансанантных спалучэннях, калі яны папярэднічаюць мяккаму зычнаму, застаюцца цвёрдымі. Напр., *а [бдз']іраць*, *[бй]у* (*б'ю*), *а [пц']іраць* (*абціраць*), *ся [мй]я* (*сям'я*), *са [фй]ян* (*саф'ян*).

Губны [ў] бывае толькі цвёрдым у спалучэннях з мяккімі зычнымі і выступае толькі ў якасці першага члена кансанантных спалучэнняў.

Зубныя зычныя [з] і [с] перад мяккімі губнымі, мяккімі пярэднеязычнымі і мяккімі сярэднеязычнымі бываюць пераважна мяккімі: *[з'б']іраць*, *[з'в']ер*, *[з'з']абнуць* (*ззябнуць*), *[з'л']іць*, *[з'дз']ек*, *[з'м']еншыць*, *[з'н']ешні*, *[з'й]ава* (*з'ява*), *[с'л']есар*, *[с'н']едаць*, *[с'п']іна*, *[с'с']аліць* (*ссяліць*), *[с'ф']ера*, *[с'ц']ішыць*.

Зубныя зычныя [з] і [с] у спалучэннях з заднеязычнымі [г], [к], [х] бываюць толькі цвёрдымі: *[сх']ітрыць*, *[зг']інуць*, *[ск']інуць*.

Цвёрды пярэднеязычны [н] перад мяккімі пярэднеязычнымі гукамі [н'], [ц'], [дз'], [з'], [с'], [л'] і сярэднеязычным [й], як правіла, выступае як [н']: *бяссэ [н'с']іца*, *ве [н'з']ель*, *гама [н'л']івы*, *ка [н'с']ервы*, *ма [н'ц']ёр*, *му [н'дз']ір*.

Перад губнымі [в'], [ф'] у двухчленных спалучэннях часцей сустракаецца цвёрды [н]: *ка [нв']ерт*, *ка [нф']ерэнцыя*.

Фанетычнай сістэмай беларускай мовы дазваляецца таксама варыянтнае вымаўленне значнай часткі спалучэнняў мяккіх і цвёрдых зычных, што тлумачыцца індывідуальнымі асаблівасцямі гаворачых, лексікалізацыяй пэўных кансанантных спалучэнняў, марфемнай структурай слоў, у якіх сустракаецца тое ці іншае спалучэнне. Такія варыянты аналізуюцца ў раздзеле Арфаэпія, а таксама пры разглядзе спалучэнняў зычных, якія сустракаюцца ў розных марфемах і на стыку марфем у межах слова.

§ 4.8. ДВУХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ «ШУМНЫ + ШУМНЫ»

У беларускай мове існуюць наступныя спалучэнні зычных «шумны + шумны»: «цвёрды + цвёрды», «цвёрды + мяккі», «мяккі + цвёрды» і «мяккі + мяккі».

Спалучэнні «цвёрды шумны + цвёрды шумны» больш разнастайныя ў параўнанні з астатнімі. У пачатку слова сустракаюцца:

[пт]: [пт]аства; [пс]: [пс]аваць;

[пш]: [пш]ык; [пч]: [пч]аляр; [пх]: [пх]аць;

[бз]: [бз]ынкаць;

[дб]: [дб]айна;

[джг]: [джг]аць (джгаць);

[тк]: [тк]аніна; [тх]: [тх]ор;

[зб]: [зб]ажына; [зд]: [зд]атны;

[зг]: [зг]уба;

[сп]: [сп]агнаць; [ст]: [ст]ары;

[сс]: [сс]унуца; [ск]: [ск]арб;

[сц]: [сц]эджаны; [сх]: [сх]овішча;

[сф]: [сф]атаграфаваць;

[жб]: [жб]анок; [жд]: [жд]анкі; [жж]: [жж]ываць (зжываць);

[жг]: [жг]уцік;

[шп]: [шп]арка; [шт]: [шт]ораніцы; [шш]: [шш]ытак (сшытак);

[шч]: [шч]аўе; [шк]: [шк]ада;

[шх]: [шх]уна;

[чх]: [чх]аць;

[хт]: [хт]осьці;

[цк]: [цк]аваць;

[гд]: [гд]аньск (Гданьск); [гж]:

[гж]эль; [gz]: [gz]ымсавы (gzымсавы).

У сярэдзіне слова магчымы яшчэ некаторыя спалучэнні цвёрдых шумных зычных:

[пп]: а [пп]аліць (абпаліць);

[пк]: а [пк]урыць (абкуруць); [пц]: а [пц]угі (абцугі); [пф]: а [пф]утраваны (абфутраваны);

[бз]: фа [бз]аўком;

[фп]: шэ [фп]овар (шэф-повар);

[фс]: Белпра [фс]авет; [фт]: ко [фт]а; [фк]: чу [фк]аць;

[дб]: шма [дб]аковы (шматбаковы); [дз]: шма [дз]арадны (шматзарадны); [дж]: шма [дж]анравы (шматжанравы); [дзг]: спе [дзг]ароднінагандаль (спецгароднінагандаль); [дг]: шма [дг]алосы (шматгалосы);

[тп]: а [тп]удзіць (адпудзіць);

[тт]: а [тт]аваць (адтаваць); [тс]: шма [тс]астаўны; [тк]: дзя [тк]ор;

[тш]: а [тш]укаць (адшукаць); [тф]: а [тф]удболиць (адфутболиць);

[шц]: мі [шц]арства (міжцарства); [шс]: мі [шс]артавы (міжсартавы); [жз]: мі [жз]убны;

[зг]: мя [зг]а (мязга);

[чч]: а [чч]ай (адчай); [чк]: ве [чк]а;

[хп]: тро [хп]олле; [хс]: тро [хс]оты; [хч]: абля [хч]аць (аблягчаць);

[хк]: во [хк]аць; [хц]: дву [хц]алёйка; [хх]: дву [хх]адовы; [хф]: дву [хф]азны;

[кт]: ка [кт]ус; [кс]: ку [кс]а;

[кш]: ло [кш]ына; [кч]: мя [кч]эйшы; [кк]: мя [кк]а; [кц]: а [кц]ыя;

[кф]: бі [кф]ордаў;

[гб]: дву [гб]ортны (двухбортны); [гг]: дву [гг]адовы (двухгадовы).

У канцы слова сустракаюцца наступныя спалучэнні цвёрдых шумных зычных:

[пт]: шэ [пт]; [пс]: ры [пс]; [пш]: ле [пш];

[ск]: удру [ск] (удрузг); [сц]: ме [сц]; [ст]: агрэ [ст];

[шп]: слу [шп] (служб) (Р. скл. мн. л.); [шт]: ары [шт]; [шч]: пу [шч];

[хт]: ю [хт];

[кт]: фру [кт]; [кс]: бо [кс]; [кш]: іна [кш];

[фт]: лі [фт].

Спалучэнні «цвёрды шумны + мяккі шумны» сустракаюцца радзей, чым спалучэнні, якія складаюцца з двух цвёрдых зычных.

У пачатку слова зафіксаваны наступныя спалучэнні такога тыпу:

[пц']: [пц']іч (Пціч); [пс']:

[пс']іна; [пф']: [пф']еніг;

[бз']: [бз']ік;

[зг']: [зг']інуць;

[ск']: [ск']івічны; [сх']: [сх']ібіць; [сф']: [сф']інкс;

[шп']: [шп']ігаваць; [шк']:

[шк']ельца; [шх']: [шх']еры;

[хц']: [хц']івец;

[кп']: [кп']іць; [кс']: [кс']ёндр.

У запазычаных словах сустракаецца яшчэ спалучэнне [сф']: [сф']ера.

У сярэдзіне слова, акрамя прыведзеных, сустракаецца яшчэ рад спалучэнняў, якія складаюцца з першага цвёрдага і другога мяккага зычных:

[пп']: а [пп']ечаны (абпечаны);

[пк']: а [пк']ітоўка (абкітоўка);
[пх']: а [пх']ітраваць (абхітраваць);

[бб']: а [бб']егаць; [бдз']: а [бдз']ірала; [бг']: а [бг']інаць;

[фц']: лі [фц']ёр; [фс']: тэ [фс']ір;
[джг']: а [джг']ір; [джб']: лі [джб']іна (лічбіна);

[дб']: а [дб']іўка; [дз']: па [дз']амелле; [дг']: а [дг']інацца;

[зг']: рэ [зг]іны (рэзгіны);
[тп']: а [тп']ячы; [тц']: а [тц']ерці (адцерці); [тс']: а [тс']ёрбаць (адсёрбаць); [тк']: а [тк']інаць (адкінаць); [тх']: па [тх']інаць. (падхінаць); [тц']: па [тц']ерабіць (падцерабіць); [тф']: а [тф']ільтраваць;

[жб']: вара [жб']іт; [жг']: звы [жг']ігант (звышгігант);

[сс']: тран [сс']ібірскі;

[шц']: нарэ [шц']е; [шс']: мі [шс']есіённы (міжсесіённы);

[чц']: пазы [чц']е (дзеясл. заг. л. 2. ас. мн. л.); [чк']: ру [чк']і;

[хк']: кро [хк']і; [хс']: дву [хс']етка; [хф']: дву [хф']юзеляжны;

[цк']: грэ [цк']і;

[кц']: а [кц']ёр;

[гб']: рэ [гб']і;

[гз']: э [гз']емпляр.

У канцы слова двухчленныя спалучэнні, якія складаюцца з першага цвёрдага шумнага і другога мяккага шумнага, не ўжываюцца. Выключэнне складае [фц'] у запазычанай лексеме *фініфць*.

Двухчленныя спалучэнні шумных, якія складаюцца з першага мяккага і другога цвёрдага зычнага, у беларускай мове вельмі абмежаваныя. Яны не сустракаюцца ў абсалютным пачатку і ў абсалютным канцы слоў і адзначаюцца толькі ў сярэдзіне слова. Гэта [дз'б]: ха [дз'б]а; [дз'д]: супра [дз'д]эсантны (супрацьдэсантны); [дз'з]: супра [дз'з]аконны (супрацьзаконны); [дз'г]: супра [дз'г]азавы (супрацьгазавы);

[ц'п]: супра [ц'п]аказаны (супрацьпаказаны); [ц'т]: супра [ц'т]арпедны (супрацьтарпедны); [ц'х]: супра [ц'х]алерны (супраць-

халерны); [ц'с]: ня [ц'с]от (пяцьсот); [ц'ц]: супра [ц'ц]ынготны (супрацьцынготны); [ц'ч]: супра [ц'ч]умны (супрацьчумны); [ц'ш]: супра [ц'ш]окавы (супрацьшокавы); [ц'к]: ба [ц'к]а;

[з'б]: ка [з'б]а (касьба);
[с'к]: Зо [с'к]а (Зоська), Я [с'к]а (Яська).

Двухчленныя спалучэнні шумных мяккіх зычных сустракаюцца шырэй, чым тыя, якія складаюцца з першага мяккага і другога цвёрдага зычнага. Зафіксаваны наступныя спалучэнні:

[с'п']: [с'п']ечаны; [с'ц']: ху [с'ц']інка;

[дз'б']: мала [дз'б']іт (малацьбіт);

[з'б']: па [з'б']егнуць; [з'дз']: [з'дз']ейсніцца.

З іх у пачатку слова сустракаюцца:

[с'п']: [с'п']ець; [с'ц']: [с'ц']ерагчы;

[з'б']: [з'б']іраць; [з'дз']: [з'дз']ек; а ў канцы слова — толькі [с'ц']: чэ [с'ц'].

Спалучэнні зычных «шумны+шумны» ў адносінах да марфемнай структуры словаформ прадстаўлены ў розных пазіцыях.

У пачатку кораня зафіксаваны наступныя двухчленныя спалучэнні з цвёрдых зычных:

[пт]: [пт]ах, [пт]ушка і ў вытворных ад іх, а таксама ў запазычаных словах [пт]амаін, [пт]эрадактыль, [пт]эразаўр; [пс]: [пс]аванне і ў запазычаных [пс]алом, [пс]аломшык, [пс]алтыр; [пш]: [пш]аніца, [пш]ык (разм.); [пч]: [пч]ала і ў вытворных;

[бз]: [бз]ык і ў вытворных;

[фт]: [фт]ор;

[дб]: [дб]айнасць і ў вытворных; [дж]: [дж]унглі, [дж]ут, [дж]онка, [дж]оўль, [дж]эм, [дж]эрсі, [дж]ын; [джг]: [джг]анне (варыянтнае вымаўленне).

Астатнія спалучэнні фіксуюцца ў абмежаванай колькасці ва ўласнай лексіцы ці ў запазычаннях:

[зб]: [зб]ан, [зб]ажына,
[зб]ожжа; [зд]: [зд]ань;

[тк]: у радзе слоў з коранем
тк- [тк]анне і інш.; [тх]: у радзе
слоў з коранем тх- [тх]ор і ў выт-
ворных; [тч]: толькі ў словаформе
[тч]э (ад ткаць); [тф]: у выкліч-
ніку [тф]у;

[сп]: [сп]аць, [сп]агада,
[сп]орт, [сп]ора; [ст]: [ст]арт,
[ст]алюга, [ст]ук, [ст]ыль, [ст]эп;
[ск]: [ск]арб, [ск]арга; [сц]:
[сц]эна; [сх]: [сх]аласт; [сф]:
[сф]агнавы;

[жб]: [жб]ан; [жд]: [жд]аць;
[ждж]: [ждж]э (дзеясл. цяп. ч.
3 ас. адз. л.); [жг]: [жг]ут;

[шп]: [шп]ак; [шч]: [шч]ака;
[шт]: [шт]аны; [шх]: [шх]уна;
[шк]: [шк]ада;

[чх]: [чх]аць;
[цк]: [цк]аваць; [цх]: [цх]ал-
туба (Цхалтуба);
[хт]: [хт]ось;
[гд]: [гд]аньск (Гданьск);
[гз]: [гз]ымс; [гж]: [гж]эль
(Гжэль).

З двухчленных спалучэнняў,
якія складаюцца з першага цвёр-
дага і другога мяккага зычнага, у
пачатку кораня сустракаюцца на-
ступныя:

[пф']: [пф']еніг (адзінкавае
запазычанне); [пс']: [пс']яр,
[пс']юк, [пс']іхолаг; [пх']:
[пх']еньян (Пхеньян); [пц']: [пц']іч
(Пціч);

[бз']: [бз']ік (разм.), [бз']іка-
ваты (разм.) (толькі ў гэтых сло-
вах);

[ск']: [ск']іба, [ск']іт, [ск']іф;
[сф']: у запазычаннях [сф']ера,
[сф']інкс; [сх']: у запазычаннях
[сх']ема, [сх']ізма;

[шп']: у запазычаннях [шп']і-
ён, [шп']італь, [шп']ень; [шк']: у
запычаных [шк']іпер, [шк']іні-
нар, [шк']ельца, [шк']ілет; [шх']:
у запазычанні [шх']еры;

[хц']: [хц']іва;
[кп']: [кп']іць; [кс']: у запазы-
чаных [кс']ілафаніст, [кс']ян-
дзоўскі.

У гэтай пазіцыі не ўжываюцца
двухчленыя спалучэнні зычных,
першы з якіх мяккі, а другі — цвёр-
ды.

У пачатку кораня двухчленыя
спалучэнні з двух мяккіх шумных
зычных сустракаюцца ў невялікай
колькасці выпадкаў:

[з'дз']: [з'дз']ек, [з'дз']ейс-
ніць, [з'дз']яйсненне;

[с'п']: [с'п']ірт, [с'п']ектакль,
[с'п']ектр; [с'ц']: [с'ц']ебануць,
[с'ц']енка, [с'ц']іпла, [с'ц']ірка,
[с'ц']ірта, [с'ц']ісла, [с'ц']юард,
[с'ц']ябло, [с'ц']яг, [с'ц']яжок,
[с'ц']яжынка, [с'ц']яна, [с'ц']яр-
ляджы.

У сярэдзіне кораня так-
сама фіксуецца спалучэнні з двух
шумных зычных. З двух цвёрдых
складаюцца наступныя з іх:

[пт]: а [пт]ыміст, а [пт]ычны,
а [пт]эка, ка [пт]ан, ко [пт]ур;
[пс]: а [пс]алют (абсалют), а [п-
с]анін, ка [пс]уль, Туа [пс]э; [пш]:
а [пш]ар (абшар), ка [пш]ук, ко [п-
ш]а, шы [пш]ына; [пч]: та [пч]ан,
ці [пч]ак (бат.); [пх]: а [пх]азец
(абхазец);

[бз]: а [бз]ац;
[фт]: тэ [фт]элі;
[дж]: а [дж]арцы, ры [дж]эр
(с.-г.), та [дж]ык; [дб]: фу [дб]ол
(футбол);

[тс]: а [тс]арбент (адсарбент);
[тт]: тра [тт]а; [тк]: мі [тк]аль,
ша [тк]аваць; [тх]: па [тх]алім
(падхалім); [тф]: пла [тф]орма;

[ждж]: ма [ждж]эрыць; [жд]:
гра [жд]анка;

[зб]: а [зб]ука; [зд]: ма [зд]э-
ізм; [зг]: і [зг]ой; [зг]: бра [зг]а-
таць (бразгатаць);

[сп]: і [сп]ыт; [ст]: і [ст]ужка,
і [ст]эрыя; [сх]: у [сх]од; [сф]: а [с-
ф]альт, фа [сф]ат; [ск]: э [ск]улан;

[шп]: па [шп]арт, шу [шп]ан;
[шт]: ка [шт]ан, кля [шт]ар; [шч]:
я [шч]ур; [шх]: А [шх]абад;

[чч]: во [чч]ына (вотчына);
[цк]: пла [цк]арта;
[хт]: лі [хт]ар; [хч]: Ба [хч]ы-
сарай; [хк]: дэ [хк]анскі;

[кт]: стала [кт]ыт; [кс]: а [кс]а-
міт, вэ [кс]аль, са [кс]аул; [кш]:
ло [кш]ына; [кч]: ні [кч]эмны; [кц]:
а [кц]энт, ва [кц]ына; [кф]: ра-
[кф]ор;

[гб]: шла [гб]аум; [гд]: ане [г-
д]от (анекдот), та [гд]ышні (абл.);
[гз]: ру [гз]ак (рукзак), э [гз]амен;
[gz]: зі [gz]аг.

Спалучэнні зычных, якія скла-
даюцца з першага цвёрдага і дру-
гога мяккага, сустракаюцца ў ся-
рэдзіне слова вельмі рэдка, най-
больш у запазычаннях:

[пс']: а [пс']іда, то [пс']ель,
трэ [пс']ін;

[бз']: ло [бз']ік;

[фс']: тэ [фс']ір;

[зг']: фа [зг']ен (фасген); [zg]:
рэ [zg]іны (рэзгіны);

[джг']: а [джг']ір;

[сф']: фа [сф']ід; [ск']: а [ск']е-
пак, а [ск']ет, а [ск']ірзацца, ба-
[ск']етбол;

[жг']: ва [жг']ерд (вашгерд)
(тэхн.);

[шк']: му [шк']ет, му [шк']ецёр;

[чц']: непа [чц']іва;

[кс']: а [кс']ельрат, а [кс']іёма,
эле [кс']ір; [кв']: [кв']естар; [кф']:
ла [кф']іэль;

[гб']: рэ [гб']і;

[gz']: э [gz']емпляр (экзем-
пляр).

Не адзначаюцца ў сярэдзіне ко-
раня спалучэнні двух шумных зыч-
ных, з якіх першы мяккі, а другі —
цвёрды; з двух мяккіх шумных у
гэтым становішчы зафіксаваны
спалучэнні [с'п']: а [с'п']ірантура;
[з'б']: а [з'б']ест, у [з'б']ек; [з'дз']:
гва [з'дз']іка.

У канцы караня таксама
зафіксаваны спалучэнні з двух
шумных зычных.

Два цвёрдыя шумныя ўтвараюць
наступныя спалучэнні ў розных па-
паходжанню лексемах:

[пт]: ла [пт]а, хры [пт]овы
(хрыбтовы), шэ [пт]; [пс]: гі [пс];
клі [пс]ы, ры [пс], турнэ [пс]; [пк]:
цё [пк]ацца (разм.); [пх]: да-
[пх]ацца (у даным выпадку карань

складаецца са спалучэння двух
зычных); [пф]: ца [пф]а (тэхн.);

[бз]: а [бз]а;

[фт]: га [фт], та [фт]а, шры [фт];

[дж]: хо [дж]а;

[джб]: лі [джб]а (лічба);

[дзг]: вэ [дзг]аць;

[зд]: ву [зд]эчка, гва [зд]ок,
дра [зд]овы, я [зд]ок; [зг]: бра-
[зг]отка, ма [зг]авы; [zg]: мя [zg]а
(мязга);

[сп]: ва [сп]аваты; [ст]: бяро-
[ст]а, лу [ст]а, пла [ст]ун, сві-
[ст]ок; [ск]: вера [ск], лу [ск]а,
пля [ск]аты, пу [ск]; [сц]: мя [сц]о-
вы; [сх]: па [сх]а;

[тк]: курапа [тк]а;

[жб]: слу [жб]а; [ждж]: до [ж-
дж]ык, забра [ждж]аць (забраз-
джаць); [жд]: ва [жд]ацца;

[шп]: лу [шп]айка; [шт]: ка-
[шт]аваць, по [шт]а; [шч]: блі-
[шч]аць, лу [шч]ыць, ня [шч]ота,
це [шч]а; [шк]: гу [шк]алка, ке-
[шк]ацца, ло [шк]авы (ложкавы),
ма [шк]ара, ю [шк]а; [шц]: мы [ш-
ц]а;

[чт]: ма [чт]авы; [чк]: бру-
[чк]а, по [чк]а;

[хт]: кне [хт], лі [хт]ар, лу [хт]а,
шля [хт]аваты; [хч]: ба [хч]а;

[кт]: ква [кт]уха, праду [кт]овы;
[кс]: бу [кс]аваць; [кч]: чу [кч]а;
[кх]: ва [кх]; [кш]: ры [кш]а;

[гд]: смара [гд]авы.

У канцы караня зафіксаваны
наступныя спалучэнні цвёрдага і
мяккага шумных зычных:

[пц']: егі [пц']янін, ла [пц']ік;
[пс']: ане [пс']ія (мед.), у гі [пс']е
(М. скл. адз. л.); [пф']: у ца [п-
ф']е (М. скл. адз. л.);

[бз']: ло [бз']ік;

[ск']: ці [ск']і;

[zg]: ма [zg]і (мазгі);

[шп']: лу [шп']іна; [шц']: аб
сабеко [шц']е (М. скл. адз. л.);
[шк']: кі [шк']і;

[гдз']: аб смара [гдз']е (М. скл.
адз. л.);

[хц']: дзё [хц']евы, цю [хц']яй,
шля [хц']іч; [хк']: во [хк']і (вогкі),
пру [хк']і (пругкі).

Спалучэнні з першага мяккага і другога цвёрдага шумных зычных ў сярэдзіне кораня амаль не сустракаюцца: [ц'к']: рэ[ц'к']а (рэдзька).

У гэтай пазіцыі адзначаны наступныя спалучэнні з двух мяккіх шумных зычных:

[ц'к']: рэ[ц'к']і (рэдзькі) (Р. скл. адз. л.);

[з'б']: га[з'б']енскі (газьбенскі), про[з'б']іт (устар.), ра[з'б']яны; [з'дз']: аб'е[з'дз']іць, гня[з'дз']ечка, дро[з'дз']ік;

[с'п']: во[с'п']іна; [с'ц']: а[с'ц']юк, ве[с'ц'], чэ[с'ц'].

На стыку кораня і суфікса адзначаны наступныя спалучэнні з двух шумных зычных:

[пт]: хля[пт]аць (хлябтаць); [пш]: ле[пш]ы; [пк]: аблі[пк]а, гу[пк]а; [пц]: галу[пц]ы (галубцы), у гру[пц]ы (М. скл. адз. л.), зару[пц]аваны (зарубцаваны); [пч]: галу[пч]ык (галубчык), Пата[пч]ук, прылі[пч]ывы, рэ[пч]аты, усту[пч]ывы, хла[пч]анё;

[тк]: кабе[тк]а, пера[тк]овы (перадковы), хва[тк]а, шуфля[тк]а (шуфлядка); [тц]: жы[тц]о;

[ск]: абавя[ск]ова, бяро[ск]а (бярозка), кала[ск]овы, ко[ск]а; [сц]: ні[сц]овы;

[жб]: вара[жб]а, дру[жб]а, слу[жб]а;

[шч]: во[шч]ык (возчык), падно[шч]ык (падносчык), перабе[шч]ык (перабежчык), прывя[шч]ывы (прывязчывы); [шк]: бра[шк]а (бражка), гру[шк]а, жы[шк]а (жыжка); [шц]: глу[шц]а (Р. скл. адз. л.);

[чц]: лямпа[чц]ы (стылістычна абумоўлены варыянт) (Д. скл. адз. л.); [чк]: антэ[чк]а, ба[чк]ом, ку[чк]а, палі[чк]а;

[цк]: няме[цк]ая, ца[цк]а, чалаве[цк]ая (у мастацкай літаратуры 20-х гг.);

[кц]: пла[кц]ун; [кч]: мя[кч]эй; [кш]: ква[кш]а (заал.).

Акрамя таго, адзначаны таксама

спалучэнні з двух шумных зычных, другі з якіх мяккі:

[пц']: праса[пц']і; [пк']: агрэ[пк']і (агрэбкі), ато[пк']і, гі[пк']і, (гібкі), лі[пк']і;

[тк']: е[тк']і (едкі), сало[тк']і (салодкі), ху[тк']і;

[ск']: блі[ск']і (блізкі), гра[ск']і (гразкі), ма[ск']і (мазкі);

[жб']: вара[жб']іт;

[шс']: адзене[шс']я (дзеясл. зв. буд. ч. 2 ас. адз. л.), смяе[шс']я (дзеясл. зв. цяп. ч. 2 ас. адз. л.), хопі[шс']я (дзеясл. зв. буд. ч. 2 ас. адз. л.) (стылістычна абумоўленыя варыянты); [шц']: бянтэ[шц']е (бянтэжце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.), будара[шц']е (бударажце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.), е[шц']е (ежце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.);

[чк']: но[чк']і (Н. скл. мн. л.);

[хц']: ку[хц']ік; [хк']: дро[хк']і (дрогкі), кро[хк']і, пу[хк']і;

[цк']: гара[цк']і (гарадскі), заво[цк']і (заводскі), прыма[цк']і, работні[цк']і, калгасні[цк']і (два апошнія словы сустракаюцца ў мастацкай літаратуры 20-х гг.).

Існуе таксама пэўная колькасць спалучэнняў, якія складаюцца з першага мяккага і другога цвёрдага зычных:

[дз'б]: бара[дз'б]а (барацьба), ха[дз'б]а;

[ц'к']: цю[ц'к]а, дзя[ц'к]а (дзядзька);

[з'б]: гро[з'б]а, ка[з'б]а (касьба), про[з'б]а (просьба);

[с'к']: Але[с'к]а (Алеська), Юра[с'к]а (Юраська).

Два мяккія шумныя зычныя сустракаюцца на стыку кораня і суфікса ў наступных спалучэннях:

[дз'б']: бара[дз'б']іт (барацьбіт), мала[дз'б']іт (малацьбіт);

[ц'к']: ба[ц'к']і (Р. скл. адз. л.), дзя[ц'к']і (дзядзькі) (Р. скл. адз. л.);

[з'б']: но[з'б']іт (носьбіт), хрэ[з'б']іны (хрэсьбіны);

[с'ц']: ба[с'ц']іся (басціся), валту[с'ц']е (валтузьце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.);

[с'к']: Зо[с'к']і (Зоські), Ха-до[с'к']і (Хадоські).

У склад суфіксау увахо-дзяць наступныя спалучэнні з двух шумных зычных:

[тк']: бялю[тк']і, таню[тк']і;

[ст]: брыжа[ст]ы, вуша[ст]ы, машыні[ст]; [ск]: вятры[ск]а, ка-ні[ск]а, лагаві[ск]а;

[шч]: гуля[шч]ы, невіду[шч]ы, селі[шч]а, шчупачы[шч]а; [шк]: даўбе[шк]а, дачу[шк]а;

[чк]: жва[чк]а, здароўе[чк]а, мама[чк]а; [чк']: невялі[чк']і;

[цк']: маладня[цк']і, мужы[ц-к']і, юна[цк']і;

[с'ц']: бялява[с'ц'], люта[с'ц'], маладо[с'ц'], старанна[с'ц'].

На стыку прыстаўкі і кораня шырока ўжываюцца спа-лучэнні з двух шумных зычных. З двух цвёрдых зычных складаюцца наступныя з іх:

[пп]: а[пп]аліць (абпаліць), су[пп]адрад (субпадрад); [пт]: а[пт]ынкаваць (абтынкаваць), а[п-т]ыкаць (абтыкаць), су[пт]ыльны (субтыльны); [пс]: а[пс]ысаць (аб-сысаць); [пш]: а[пш]укаць (абшу-каць); [пч]: а[пч]апляць (абчап-ляць); [пк]: а[пк]алоць, а[пк]ар-наць (абкарнаць); су[пк]антымент (субкантимент); [пх]: а[пх]аніць (абханіць); [пф]: а[пф]утраваць (абфутраваць);

[бд]: а[бд]урыйць, су[бд]амі-нанта; [бз]: а[бз]ывацца; [бж]: а[бж]ыцца; [бг] а[бг]аняць;

[дб]: а[дб]ор, па[дб]авіць, пра[дб]ачыць; [дз]: а[дз]авіст, а[дз]аду; [дж]: а[дж]аваць, па[д-ж]ылы; [дг]: а[дг]усці, во[дг]ук;

[тп]: а[тп]усціць (адпусціць); [тс]: па[тс]эрцавы (падсэрцавы); [тт]: а[тт]очваць (адточваць); [тш]: а[тш]араваць (адшараваць), па[тш]эфны (падшэфны), во[т-ш]ыб (водшыб), на[тш]ахтавы (надшахтавы) (горн.); [тф]: па[т-ф]арбаваць (падарбаваць), па[т-ф]утроўка (падарфутроўка); [тк]: а[тк]алупнуць (адкалупнуць), па[т-к]амітэт (падаркамітэт), пера[тк]а-

стрычніцкі (перадкастрычніцкі), пра[тк]азаць (прадарказаць); [тх]: а[тх]аніць (адханіць), па[тх]арча-ваць (падарчываць);

[зб]: абя[зб]оліць, ды[зб]аланс (дысбаланс), [зб]авіць, у[зб]уша-вацца; [зд]: бе[зд]араж, пера- [зд]ымка, у[зд]оўж; [зг]: абэ[з-г]алосець, бе[зг]устойны, ды[з-г]армонія (дысгармонія), [зг]аніць, у[зг]аварыцца;

[сп]: бе[сп]аваротны, ды[сп]а-зіцыя, за[сп]акойваць, ро[сп]уск, [сп]аліць, у[сп]уджваць; [ст]: бе[с-т]алкова, ра[ст]аяць, [ст]аіцца; [ск]: бе[ск]арысна, ды[ск]амфорт, ра[ск]авяліць, [ск]оўзаць, у[ск]а-лупаць; [сц]: бе[сц]ань, ра[сц]а-лаваць, [сц]эджваць; [сх]: бе[с-х]арактарны, [сх]ацець, [сх]оў, у[сх]адзіцца; [сф]: ра[сф]ыркаць, [сф]астрыгаваць;

[жб]: мі[жб]ор'е; [жд]: звы[ж-д]алёкі (звышдалёкі); [жг]: звы[жг]укавы (звышгукавы), мі[ж-г]ародні, мі[жг]ор'е; [жз]: мі[ж-з]орны (стылістычна абумоўлены варыянт вымаўлення);

[шп]: мі[шп]ародны (міжнарод-ны) (біял.), мі[шп]уце (міжпуц-це); [шт]: звы[шт]эрміновы; [шч]: звы[шч]алавек, ра[шч]ытаць (рас-чытаць), у[шч]аніць; [шк]: звы[ш-к]амплект, мі[шк]осны (міжкосны); [шц]: мі[шц]эхавы (міжцэхавы); [шс]: мі[шс]аюзны (міжсаюзны).

Двухчленныя спалучэнні шум-ных зычных, з якіх другі мяккі, адз-начаны таксама ў значнай колька-сці выпадкаў:

[пп']: а[пп']ілаваць (абпіла-ваць); [пц']: а[пц']інак (абцінак), а[пц']ерці (абцерці), су[пц']ітр (субцітр); [пс']: а[пс']ініць (абсі-ніць), су[пс']ідыя (субсідыя); [пк']: а[пк']ідаць (абкідаць); [пх']: а[п-х']ітрыць (абхітрыць);

[бб']: а[бб']егаць; [бдз']: а[б-дз']ёўбваць (абдзёўбваць); [бз']: а[бз']еляніць; [бг']: а[бг']інацца;

[дб']: а[дб']ягаць (адб'ягаць), па[дб']іваць; [дз']: па[дз']ямельны (падарямельны), а[дз']іхацець; [дг']:

а [дг']ін, на [дг']інаць, па [дг']інаць, пера [дг']історыя;

[тп']: на [тп']іс (надпіс), па [тп']еразаць (падперазаць), пра [тп']ісаць (прадпісаць); [тс'] а [тс']ек (адсек), на [тс']ечка (надсечка), па [тс']якаць (падсякаць); [тк']: а [тк']ідаць (адкідаць), па [тк']ісаць (падкісаць); [тх']: а [тх']іляць (адхіляць), па [тх']інаць (падхінаць); [тф']: а [тф']ільтраваць (адфільтраваць);

[жг']: звы [жг']ігант (звышгігант);

[зг']: [зг']ібець, [зг']інуць, па [зг']інаць;

[сс']: тран [сс']ібірскі (канцавы зычны запазычанай прыстаўкі не змякчаецца); [ск']: ра [ск']ідаць, ра [ск']ілзаць, [ск']еміць, [ск']іравацца; [сх']: бя [сх']іліць, бя [сх']ібна, [сх']існуцца;

[шс']: мі [шс']езонны (міжсезонны).

У беларускай літаратурнай мове на стыку прыстаўкі і караня амаль не сустракаюцца двухчленныя спалучэнні шумных зычных, з якіх першы — мяккі, а другі — цвёрды. Як выключэнне, можна прывесці спалучэнні, што ўтвараюцца на стыку прэфікса *супраць-* з каранямі, якія пачынаюцца з зычных: [дз'б]: *супра*[дз'б]олевы (*супрацьболевы*); [дз'г]: *супра*[дз'г]азавы (*супрацьгазавы*); [дз'д]: *супра*[дз'д]ымны (*супрацьдымны*); [дз'з]: *супра*[дз'з]аконны (*супрацьзаконны*); [ц'к]: *супра*[ц'к]ароставы (*супрацькароставы*); [ц'п]: *супра*[ц'п]ажарны (*супрацьпажарны*); [ц'с]: *супра*[ц'с]утаргавы (*супрацьсутаргавы*); [ц'т]: *супра*[ц'т]анкавы (*супрацьтанкавы*); [ц'х]: *супра*[ц'х]алерны (*супрацьхалерны*); [ц'ц]: *супра*[ц'ц]ынготны (*супрацьцынготны*); [ц'ч]: *супра*[ц'ч]умны (*супрацьчумны*); [ц'ш]: *супра*[ц'ш]умавы (*супрацьшумавы*). Але прыстаўка *супраць-* у сучаснай беларускай мове яшчэ захоўвае пэўную самастойнасць, якая пераходзіць працэсу асіміляцыі канцавога

зычнага прэфікса з пачатковымі зычнымі каранёў. Паказчыкамі гэтай незалежнасці з'яўляецца пачочны націск на прэфіксе (*супрацьпавётраны, супрацьстаяць* і г. д.) і яго пэўнае значэнне — 'накіраваны супраць таго, што абазначаецца асновай'. Падтрымлівае адасобленасць прэфікса таксама ўжыванне ў мове прыслоўя і прыназоўніка *супраць* (*супроць*) (*Ісці супраць ветру; супраць ночы* і г. д.).

На стыку прыстаўкі і караня адзначаны рад двухчленных спалучэнняў шумных мяккіх зычных:

[дз'дз']: *супра*[дз'дз']ейны (*супрацьдзейны*); [дз'з']: *супра*[дз'з']енітны (*супрацьзенітны*);

[з'б']: *бе*[з'б']ілетнік, [з'б']ег, *па*[з'б']іваць; [з'дз']: *бя*[з'дз']ейнасць, [з'дз']ейсніца, [з'дз']ерці, *у*[з'дз']ерці; [з'з']: *бе*[з'з']ямелле, [з'з']елянец;

[с'п']: *ра*[с'п']есціць, *ра*[с'п']інацца, *ра*[с'п']яць, [с'п']еты; [с'ц']: *бе*[с'ц']ялесны, *ра*[с'ц']яць, [с'ц']ерці, *у*[с'ц']ешыць; [с'с']: *ра*[с'с']еяць, [с'с']екчы, *у*[с'с']есці;

[ц'п']: *супра*[ц'п']яхотны (*супрацьпяхотны*); [ц'ц]: *а*[ц'ц']ерці (*адцерці*), *супра*[ц'ц']іск (*супрацьціск*); [ц'х']: *супра*[ц'х']імічны (*супрацьхімічны*); [ц'й]: *супра*[ц'й]яддзе.

На стыку дзвюх прыставак сустракаюцца толькі некаторыя спалучэнні шумных зычных: [бз]: *а*[бз]авадак; [дз]: *па*[дз]агалавак, *па*[дз]арабіць; [зд]: *бе*[зд]аглядны; [тп]: *пера*[тп]асяўны (*перадпасяўны*); [сп]: *ра*[сп]ачынаць, [сп]авіваць, [сп]агнаць; [с'п']: *бе*[с'п']ерабойна; [ц'п]: *супра*[ц'п]астаўляць (*супрацьпастаўляць*).

Частка такіх спалучэнняў маецца ў складзе прыставак *пост-* і *экс-*: *по*[ст]інфекцыйны, *э*[кс]патрыяваць. Але звычайна прыстаўка *экс-* далучаецца да асноў, якія пачынаюцца з зычнага, таму ў такіх словах утвараюцца трох- і чатырохчленныя спалучэнні зычных.

На стыку кампанентаў складаных і складанаскарочаных слоў зафіксаваны двухчленныя спалучэнні шумных зычных, у тым ліку з двух цвёрдых зычных:

[пс]: *Белкаа* [пс]аюз, *ту* [пс]анаторый (*тубсанаторый*); [пк]: *а* [пк]омайскі (*абкомайскі*), *ды* [пк]орпус, *ды* [пк]ур'ер; [пф]: *ра* [пф]ак (*раб-фак*); [пч]: *за* [пч]асці;

[бб]: *шлю* [бб]элька (*шлюп-бэлька*); [бд]: *ту* [бд]ыспансер; [бз]: *фа* [бз]авуч, *фа* [бз]аўком; [бг]: *ры* [бг]ас;

[фп]: *шэ* [фп]овар (*шеф-повар*); [фт]: *пра* [фт]эхшкола; [фс]: *пра* [фс]аюз; [фк]: *пра* [фк]ом;

[тп]: *агі* [тп]оезд, *шма* [тп]авярховы; [тф]: *лі* [тф]онд, *пе* [тф]ак (*педфак*), *шма* [тф]азны; [тт]: *пе* [тт]эхнікум (*педтэхнікум*), *шма* [тт]ыражка; [тс]: *ме* [тс]анчасць (*медсанчасць*), *шма* [тс]астаўны; [тч]: *ме* [тч]асць (*медчасць*); [тк]: *агі* [тк]алектыў, *ашча* [тк]аса (*ашчадкаса*), *ме* [тк]амісія (*медкамісія*), *прале* [тк]ультаўскі, *шма* [тк]аляровы;

[дб]: *шма* [дб]аковы (*шматбаковы*); [дд]: *дзе* [дд]омавец (*дзет-домавец*), *ра* [дд]ом; [дж]: *шма* [дж]анравы (*шматжанравы*); [дз]: *шма* [дз]арадны (*шматзарадны*); [дг]: *ва* [дг]адзіна (*ват-гадзіна*), *фо* [дг]адзіна (*фот-гадзіна*); [дзз]: *спе* [дзз]аданне; [дзг]: *спе* [дзг]ароднінагандаль (*спецгароднінагандаль*), *спе* [дзг]ас (*спецгаз*);

[сп]: *прэ* [сп]адборшчык (*прэс-падборшчык*); [сс]: *ма* [сс]авет; [сц]: *прэ* [сц]энтр (*прэс-цэнтр*); [ск]: *прэ* [ск]анвеер (*прэс-канвеер*);

[зб]: *Ку* [зб]ас; [зд]: *юры* [зд]ыкцыя (*юрысдыкцыя*); [зг]: *ля* [зг]ас;

[цт]: *шму* [цт]ытул, *блі* [цт]урнір; [цк]: *спе* [цк]ор, *спе* [цк]урс, *юсты* [цк]алегія (*юстыц-калегія*);

[кс]: *ко* [кс]агыз (*кок-сагыз*);

[гб]: *дву* [гб]аковы (*двухбаковы*); [гд]: *тро* [гд]ольны (*трохдоль-*

ны); [гг]: *дву* [гг]адзінны (*двухгадзінны*); [гз]: *тро* [гз]убы (*трохзубы*);

[хп]: *дву* [хп]альцы (*заал.*); [хт]: *дву* [хт]омнік, *дву* [хт]ысячны; [хс]: *дву* [хс]энсавы; [хц]: *дву* [хц]алёўка; [хх]: *тро* [хх]адоўка (*шахм.*); [хк]: *дву* [хк]аляровы, *тро* [хк]утнік.

Аналіз двухчленных кансанантных спалучэнняў, у склад якіх уваходзяць шумныя зычныя, пераконвае ў тым, што разнастайнасць спалучэнняў залежыць, па-першае, ад якасці зычных, а па-другое, ад тыпу марфем, у якіх або на стыку якіх ужываюцца шумныя зычныя. Можна вызначыць пэўныя тэндэнцыі.

Цвёрдыя шумныя зычныя ўтвараюць больш разнастайных спалучэнняў, чым мяккія.

Спалучэнні цвёрдых і мяккіх шумных зычных больш шматлікія тады, калі цвёрды зычны папярэднічае мяккаму, у параўнанні з тымі, якія ўтвараюцца з першага мяккага і другога цвёрдага зычных.

На стыку марфем утвараюцца спалучэнні, якія не сустракаюцца ўнутры марфем, больш разнастайныя яны на стыку прыстаўкі і кораня.

У радзе выпадкаў спалучэнні «цвёрды зычны+мяккі зычны» або «мяккі+цвёрды» памылкова замяняюцца на спалучэнні з цвёрдых зычных: гаворыцца *а* [кт]ор замест *а* [кц']ёр, *во* [см]ы замест *во* [с'м]ы, *і* [хн]ы замест *і* [хн']і і, наадварот, гаворыцца *ва* [тн']і замест *ва* [тн]ы, *сві* [н'ск']і замест *сві* [нск']і.

Памылковымі з'яўляюцца замены [ц'] на [т] у двухчленных, трохчленных і чатырохчленных спалучэннях. Трэба вымаўляць *ба* [ц'в']і-*нне* (*не батвінне*), *адра* [нц'в']ець (*не адрантвець*), *ча* [рс'ц'в']ець (*не чарствець*). Парушэннем арфаэпіі з'яўляецца замена [дж] на [ж] у слове *расха* [джв]аць (*не расхажваць*).

У некаторых словах назіраецца штучнае ўскладненне двухчленных

спалучэнняў у трохчленныя ў сувязі з памылковым асэнсаваннем марфемнай структуры слова. Гаво-

рыца юры [стк] онсульт замест нарматыўнага юрысконсульт, пла[ксл']івы замест плаксівы.

§ 4.9. ДВУХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ «ШУМНЫ + САНОРНЫ»

У беларускай літаратурнай мове спалучэнні шумных і санорных зычных прадстаўлены ў пачатку, сярэдзіне і канцы слова.

У пачатку слова сустракаюцца наступныя спалучэнні цвёрдых шумных зычных з санорнымі:

[пн]: [пн]уца; [пл]: [пл]од;
[пр]: [пр]абліскваць;
[бл]: [бл]укаць; [бр]: [бр]азгат;

[фл]: [фл]акон; [фр]: [фр]эза;
[дв]: [дв]аістасць; [дн]: [дн]опаглыбнік; [дл]: [дл]убацца (абл.);
[др]: [др]овы;

[тв]: [тв]ор; [тн]: [тн]уць; [тл]: [тл]усты; [тр]: [тр]авянец;

[зв]: [зв]анар; [зм]: [зм]аніць;
[зн]: [зн]арок; [зл]: [зл]осны;
[зр]: [зр]эб'е;

[св]: [св]арка; [см]: [см]оўж;
[сн]: [сн]оўдацца; [сл]: [сл]ых;
[ср]: [ср]эбра;

[жв]: [жв]ачка; [жм]: [жм]ут;
[жн]: [жн]у (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [жл]: [жл]укціць; [жр]: [жр]эц;

[шв]: [шв]агер; [шм]: [шм]уляць;
[шн]: [шн]ырыць; [шл]: [шл]ак;
[шр]: [шр]аціна;

[чв]: [чв]эртка; [чм]: [чм]ут (разм.);

[хв]: [хв]оя; [хм]: [хм]ара;
[хн]: [хн]а; [хл]: [хл]ам; [хр]: [хр]умкаць;

[цв]: [цв]эгаць (разм.); [цм]: [цм]окаць;
[цн]: [цн]атліва;

[кв]: [кв]олы; [кн]: [кн]от;
[кл]: [кл]умак; [кр]: [кр]эмзанне;

[гв]: [гв]озд; [гм]: [гм]ыхаць;
[гн]: [гн]аенне; [гл]: [гл]ог; [гр]: [гр]азка;

[гв]: [гв]алт (гвалт).

У сярэдзіне слова, акрамя пералічаных, ужываюцца яшчэ наступныя спалучэнні з двух цвёр-

дых зычных, шумнага і санорнага:

[пв]: склѣ[пв]аць; [пм]: нэ[пм]ан;

[бв]: а[бв]ажваць; [бм]: а[бм]оклы; [бн]: бясхі[бн]а;

[фм]: ры[фм]а; [фн]: штра[фн]ы;

[дм]: а[дм]ова;

[тм]: ге[тм]ан;

[чн]: па[чн]у (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз. л.);

[гв]: хару[гв]ы.

У канцы слова спалучэнні цвёрдых шумнага і санорнага зычных сустракаюцца ў невялікай колькасці выпадкаў:

[бр]: зу[бр], ізю[бр], калі[бр], кандэля[бр];

[пр]: ве[пр];

[фр]: шы[фр];

[др]: ка[др];

[зв]: я[зв] (Р. скл. мн. л.);

[тр]: скіпе[тр]; тэа[тр], ці[тр].

Часам гэтыя спалучэнні вымаўляюцца з устаўным галосным: ізю[бар], калі[бар], зу[бар], ве[пар] і інш.

Спалучэнні з цвёрдага шумнага і мяккага санорнага таксама ўжываюцца ў пачатку, сярэдзіне і ў канцы слова. З іх у пачатку слова сустракаюцца наступныя:

[пн']: [пн']істы; [пй]: [пй]янілівы (п'янілівы); [пл']: [пл']явузгаць;

[бй]: [бй]ю (б'ю) (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [бл']: [бл']яднець;

[фл']: [фл']егма;

[дй]: [дй]ябальскі, [дн']: [дн']ішча; [дл']: [дл']а (для);

[тв']: [тв']іст; [тм']: [тм']ін;

[тн']: [тн']ём (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. мн. л.); [тл']: [тл']ець;

[жв']: [жв']ір; [жм']: [жм']еня;

[жн']: [жн']іво;

[шв']: [шв']едскі; [шм']: [шм']-

якнучь; [шн']: [шн']іцэль; [шл']: [шл']ях;

[чв']: [чв']якаць; [чл']: [чл']яніць; [чм']: [чм']ель;

[кв']: [кв']ітнець; [кн']: [кн']іга; [кл']: [кл']ікнучь; [км']: [км']ець;

[хв']: [хв']ілінка; [хм']: [хм']яльнік; [хл']: [хл']юст; [хн']: [хн']е (ад хна, М. скл. адз. л.);

[гв']: [гв']іяна (Гвіяна); [гл']: [гл']еба; [гм']: [гм']іна; [гн']: [гн']есці.

У сярэдзіне слова, акрамя пералічаных, адзначаны яшчэ некаторыя спалучэнні цвёрдых шумных зычных з мяккімі санорнымі:

[бв']: а[бв']езці; [бм']: а[бм']яльчэць; [бн']: бу[бн']іць;

[фй]: са[фй]ян; [фн']: штра[фн']ік; [фм']: ары[фм']етыка;

[дм']: вы[дм']е (Д. скл. адз. л.); [тй]: шма[тй]ярусны;

[жй]: А[жй]е (Аж'е); [жл']: пу[жл']іва;

[чн']: ану[чн']ік;

[цн']: ма[цн']ей.

У канцы слова спалучэнні цвёрдых шумных зычных з мяккімі санорнымі амаль што не ўжываюцца. Можна адзначыць толькі наступныя: [бл']: дырыжа[бл'] (параўн. раней запазычанае і адаптаванае карабель); [кл']: спекта[кл'].

Двухчленныя спалучэнні зычных, першы з якіх шумны мяккі, а другі санорны цвёрды, сустракаюцца вельмі рэдка. Гэта [дз'в']: супра[дз'в']ага (супрацьвага); [дз'м']: [дз'м']ухаць (дзьмухаць); [ц'м']: про[ц'м']а (процьма); [с'м']: та[с'м']а (тасьма).

Спалучэнні з мяккіх шумных і санорных зычных сустракаюцца ў пачатку слова:

[дз'в']: [дз'в']е; [дз'м']: [дз'м']е (дзьме) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.);

[ц'в']: [ц'в']іль; [ц'м']: [ц'м']яны; [ц'й']: [ц'й']ер (Цьер);

[з'в']: [з'в']ер; [з'й']: [з'й']езд (з'езд); [з'м']: [з'м']яшчаць; [з'н']: [з'н']есці; [з'л']: [з'л']ёгеньку;

[с'в']: [с'в']ятло; [с'н']: [с'н']іць; [с'л']: [с'л']язісты; [с'м']: [с'м']ялейшы; [с'й']: па[с'й]янс.

Большасць з гэтых жа спалучэнняў ужываецца і ў сярэдзіне слова: ме[дз'в']яжатнік, гру[дз'м']і (грудзьмі), ча[ц'в']ер і г. д.

У канцы слова спалучэнні мяккіх шумнага і санорнага не сустракаюцца.

Спалучэнні зычных тыпу «шумны+санорны» ў адносінах да марфемнай структуры ўжываюцца ў розных пазіцыях.

У пачатку кораня адзначаны наступныя спалучэнні з двух цвёрдых зычных, шумнага і санорнага:

[пн]: [пн]уць; [пл]: [пл]аціць; [пр]: [пр]астор;

[бл]: [бл]акіт, [бл]ытаны; [фр]: [фр]онт; [фл]: [фл]акон;

[дв]: [дв]аровы; [дн]: [дн]о;

[дл]: [дл]убаць (абл.); [др]: [др]ук;

[тв]: [тв]ар; [тн]: вы[тн]у (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз. л.); [тл]: [тл]ум;

[тр]: [тр]апаць;

[зв]: [зв]анок; [зм]: [зм]агар;

[зн]: [зн]аёміць; [зл]: [зл]асліва;

[зр]: [зр]ок;

[св]: [св]ат; [см]: [см]ута;

[сн]: [сн]аваць; [сл]: [сл]аба;

[ср]: [ср]одак;

[жв]: [жв]авы; [жм]: [жм]урыць;

[жн]: за[жн]у (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз. л.); [жр]: [жр]ыца;

[шм]: [шм]алец; [шн]: [шн]ур;

[шл]: [шл]анг; [шр]: [шр]эдэр;

[чв]: [чв]эрь; [чм]: [чм]ыхаць,

[чм]урэць;

[цв]: [цв]эгаць; [цм]: [цм]окнуцца;

[цн]: [цн]ота;

[кв]: [кв]актаць; [кн]: [кн]ыр;

[кл]: [кл]ыгаць; [кр]: [кр]ыніца;

[хв]: [хв]аля; [хм]: [хм]ызняковы;

[хн]: [хн]ыкаць; [хл]: [хл]апчаныя;

[хр]: [хр]абрэц;

[гв]: [гв]аздаць; [гм]: [гм]ах,

[гм]ыкаць; [гн]: [гн]аць; [гл]: [гл]ыток;

[гр]: аба[гр]эць;

[гв]: [гв]алт (гвалт).

Спалученні «цвёрды шумны зычны + мяккі санорны зычны» таксама сустракаюцца ў пачатку каранёў, але яны менш разнастайныя па складу:

[пн'] : [пн'] *ёўе* (разм.); [пл'] : [пл'] *юхота*; [пй'] : [пй'] *янець*;
 [бй'] : [бй'] *ю*; [бл'] : [бл'] *яклы*;
 [фл'] : [фл'] *які*;
 [дй'] : [дй'] *ябал*; [дн'] : [дн'] *ёўка*;
 [тв'] : [тв'] *іст*; [тн'] : [тн'] *яце* (дзеясл. цяп. ч. 2 ас. мн. л.); [тл'] : [тл'] *ець*;
 [жв'] : [жв'] *іровы*; [жм'] : [жм'] *якнуць*; [жн'] : [жн'] *ець*;
 [шв'] : [шв'] *іва*; [шм'] : [шм'] *якнуща*; [шн'] : [шн'] *іцэль*; [шл'] : [шл'] *юб*;
 [чв'] : [чв'] *якнуць*; [чм'] : [чм'] *ель*;
 [кв'] : [кв'] *етнік*; [кн'] : [кн'] *іжка*; [кл'] : [кл'] *ён*; [км'] : [км'] *ен*;
 [хв'] : [хв'] *іліна*; [хм'] : [хм'] *еліва*; [хн'] : [хн'] *е* (Д. скл. адз. л.); [хл'] : [хл'] *юст*;
 [гн'] : [гн'] *яці*; [гл'] : [гл'] *іна*;
 [гм'] : [гм'] *іна*.

Спалученні мяккага шумнага зычнага і цвёрдага санорнага ў пачатку караня сустракаюцца ў адзінкавых выпадках: [дз'м] : [дз'м] *ухавец* (дзьмухавец).

Адзначаюцца наступныя спалученні з мяккіх шумнага і санорнага зычных у пачатку караня:

[дз'в'] : [дз'в'] *еры*; [дз'м'] : [дз'м'] *е* (дзьме) (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.);
 [ц'в'] : [ц'в'] *іценне*; [ц'м'] : [ц'м'] *яны*; [ц'й'] : [ц'й'] *ер* (Цьер);
 [з'в'] : [з'в'] *інець*; [з'м'] : [з'м'] *есціва* (дыял.); [з'н'] : [з'н'] *ешне*;
 [з'л'] : [з'л'] *юка*;
 [с'в'] : [с'в'] *ежы*; [с'н'] : [с'н'] *ежкі*; [с'л'] : [с'л'] *яза*; [с'м'] : [с'м'] *ешны*.

Многія з пералічаных спалучэнняў з двух цвёрдых зычных у пазіцыі пачатку караня ўжываюцца ў абмежаванай колькасці лексем: [пн] — у лексемах *пнуць*, *пнуцца*; [дн] — у лексеме *дно* і ў аднакара-

нёвых з ёю; [дл] — у дыялектных дзеясловах *длубаць*, *длубацца*; [тв] — *твань*, *твар*, *тварог*, *твор* і ў аднакаранёвых з гэтымі лексемамі; [тн] — у дзеяслове *тнуць* і ў вытворных ад яго; [тл] — *тлум*, *тлуща*, *тлушч* і ў вытворных ад іх; [зм] — у словах з дэтымалагізаванай прыстаўкай з- (*змагар*, *змагацца*); [зн] — у вытворных ад дзеяслова *знаць* і назоўніка *значок*; [зл] — у лексеме *зло* і ў аднакаранёвых з ёю; [зр] — у лексемах *зрок*, *зрэб'е* і вытворных; [св] — у лексемах *свабода*, *свавольнік*, *сварка*, *сват* і вытворных; [ср] — *сродак*, *срэбны* і ў аднакаранёвых з імі; [жв] — *жвава*, *жвачка* і вытворных; [жм] — у лексемах *жмуркі*, *жмут* і вытворных; [жн] — у словазмяняльных і словаўтваральных формах дзеяслова *жаць* (*жнуць*, *зажну*); [жр] — у лексемах *жраць*, *жрэц* і вытворных; [шн] — у лексемах *шнарыць*, *шнур*, *шнытарыць*, *шнырыць* і ў аднакаранёвых з імі; [чв] — у лексеме *чвэрць* і вытворных; [чм] — *чмурэць*, *чмут*, *чмыхаць* і ў нешматлікіх аднакаранёвых з імі лексемах; [гв] — *гвозд*, *гвардыя* і ў вытворных ад іх; [гм] — *гмах*, *гмыкаць* і ў вытворных ад гэтых лексем; [хн] — у лексемах *хна*, *хныкаць* і вытворных; [кн] — *кнопка*, *кнот*, *кныр* і вытворных; [цв] — *цвэгаць*, *цвыркаць* і ў вытворных ад гэтых дзеясловаў; [цм] — у словах з каранем *цмок* (*цацмокаць*, *цмокнуць*, *цмокнуцца*); [цн] — *цнот* і ў вытворных ад гэтай лексемы.

У лічаных аднакаранёвых групах сустракаюцца таксама спалучэнні [пн'] — *пневішча*, *пнеўе*, *пністы*, *шрапнель*; [пй'] — *п'янаваты*, *п'яніць*, *п'яны*, *п'янюга*; [бй'] — у формах словазмянення дзеяслова *біць*; [дн'] — *днець*, *днём*, *днёўка*, *днішча*; [тв'] — *твіст*, *твіставы*; [тн'] — у формах дзеяслова *тнуць* *тнеш*, *тне*, *тнём*, *тняце*; [тл'] — у формах дзеяслова *тлець* *тлецца*, *тлен*, *тленнасць*, *тленне*; [жв'] — *жвір*, *жвіровы*, *жвірысты*; [жм'] — *жмяк-*

нуца, жмякнуць; [жн'] — словаўтваральныя і словазмяняльныя формы ад дзеяслова *жаць* — *жнец*, *жнівень*, *жня*, *жнярка*; [шв'] — вытворныя ад *швед*, *швейцар*, *швейны*; [шм'] — у формах, вытворных ад дзеяслова *шмякнуца*; [шн'] — у лексемах *шнітка*, *шніцэль*; [чв'] — у размоўных лексемах *чвяк*, *чвяканне*, *чвякаць*, *чвякнуць*; [чм'] — у лексемах *чмель*, *чмяк*, *чмяканне*, *чмякацца*, *чмякаць*, *чмякнуцца*, *чмякнуць*, *чмяліны*; [гм'] — у запазычанай лексеме *гміна*; [хм'] — у вытворных ад *хмель* *хмелевы*, *хмельны*, *хмеляводчы*; [кв'] — у групах аднакаранёвых слоў з каранямі *квет-* і *квіт-* — *кветачка*, *кветнік*, *квітанцыя*, *квітацца*, *квітнець*, *квітнеючы*, *квяцісты*; [км'] — у лексемах *кмен*, *кленавы*; [дз'м] — у аднакаранёвых *дзьмуты*, *дзьмухаць*, *дзьмухнуць*, *дзьмуцца*, *дзьмуць*; [дз'м'] — у словазмяняльных формах вышэй пададзеных слоў з каранем *дзьм-*; [дз'в'] — у вытворных ад *дзве* і *дзверы* — *дзверцы*, *дзверына*, *дзвесце*, *дзвярны*; [ц'м'] — у формах словазмянення лексемы *цьма*: у дзеясловах *цьмець*, *цьмянець*, у назоўніку *цьмянасць* і прыметніку *цьмяны*; [ц'й] — у запазычаным прозвішчы *Цьвер*.

У сярэдзіне караня таксама прадстаўлены спалучэнні з цвёрдых шумнага і санорнага зычных, але частка з іх — у запазычаных словах і тапонімах:

[пм]: *нэ[пм]ан* (слова можа разглядацца і як складанае); [пн]: *гі[пн]оз*; [пл]: *а[пл]омб*; [пр]: *ка[пр]ыз*;

[бл]: *во[бл]ака*; [бр]: *а[бр]ыкос*, *су[бр]этка*;

[фр]: *шла[фр]ок*;

[дв]: *я[дв]абны*; [дм]: *у[дм]урт*; [дл]: *я[дл]овец*; [др]: *гу[др]он*;

[тм]: *ге[тм]ан*; [тн]: *в'е[тн]амец*; [тл]: *а[тл]ас*; [тр]: *ба[тр]ак*;

[зл]: *ту[зл]ук*; [зм]: *ра[зм]арын*;

[см]: *ко[см]ас*; [сл]: *са[сл]оўе*;

[шв]: *по[шв]ырак* (з дээтыма-

лагізаванай прыстаўкай *по-*); [шм]: *ка[шм]ар*; [шн]: *ка[шн]э*; [шл]: *ба[шл]ык*, *ка[шл]аты*;

[чв]: *па[чв]ара*; [чм]: *мі-*

[чм]ан; [цм]: *бо[цм]ан*; [цр]: *шпі[цр]утэн*;

[кн]: *бла[кн]от*; [кл]: *рэ[кл]ама*, *ба[кл]ажан*; [км]: *А[км]олінск*; [кр]: *рэ[кр]ут*;

[хв]: *залі[хв]ацкі*; [хм]: *кру-*

[хм]ал, *ра[хм]аны*; [хл]: *ва[хл]ак*;

[хр]: *Ба[хр]эйн*, *ша[хр]ай* (разм.); [гм]: *Пі[гм]аліон*; [гн]: *дыя-*

[гн]аз; [гл]: *рэ[гл]ан*, *тры[гл]а*;

[гр]: *ва[гр]анка*, *і[гр]уша*.

У сярэдзіне караня сустракаюцца спалучэнні з цвёрдага шумнага і мяккага санорнага:

[пн']: *шра[пн']ель*; [пл']: *а[пл']явуха*;

[бл']: *су[бл']імаг*;

[фл']: *каму[фл']яж*; [фм']: *ары-*

[фм']етыка; [фн']: *Да[фн']іс* (міф.); [фй]: *са[фй]ян*;

[дм']: *а[дм']ірал*, *ба[дм']інтаніст*; [дл']: *а[дл']іга*;

[тл']: *а[тл']ет*, *ка[тл']ета*;

[шм']: *кі[шм']іш*; [шн']: *ку-*

[шн']ерка; [шй]: *мы[шй]як*;

[жй]: *а[жй]е* (*Аж'е*);

[чм']: *я[чм']ень*;

[цм']: *на[цм']ен* (слова можа разглядацца і як складанае);

[км']: *чэ[км']ень*, *а[км']еіст*;

[кл']: *ко[кл']юш*, *ма[кл']ер*; [кн']: *пі[кн']ік*;

[хв']: *лі[хв']яр*; [хм']: *а[хм']і-*

[хм']істрыня, *ва[хм']істр*, *ха[хм']іць*;

[хн']: *тэ[хн']ікум*;

[гм']: *пі[гм']ент*; [гл']: *фі-*

[гл']яр; [гн']: *ма[гн']іт*.

У сярэдзіне караня зафіксаваны таксама спалучэнні з мяккіх шумнага і санорнага зычных:

[ц'в']: *ча[ц'в']ер*, *я[ц'в']ягі*;

[з'м']: *я[з'м']інавы*;

[с'н']: *тры[с'н']ёг*; [с'в']: *а[с'в']ета*, *прэ[с'в']ітэр*; [с'л']: *мы[с'л']* (мысль);

[дз'в']: *ме[дз'в']едзяня*.

Двухчленныя спалучэнні шумных і санорных зычных у літара-

турнай мове пераважна сустракаюцца ў сярэдзіне караня ў запазычаных лексемах або ў беларускіх словах з дээтымалагізаванымі асновамі.

У канцы караня прадстаўлены спалучэнні «шумны + санорны». З іх з двух цвёрдых складаюцца наступныя:

[пл]: ду[пл]аваты; [пр]: ве[пр]ы, ко[пр]а;

[бн]: бу[бн]ач, шта[бн]аваць;
[бл]: во[бл]а, я[бл]ыня; [бр]: ба[бр]анё, ко[бр]а;

[фм]: ры[фм]ач; [фр]: ку[фр]авы, шы[фр]; [фн]: Да[фн]а;

[дн]: я[дн]аць; [дл]: ко[дл]а, ку[дл]ач; [дм]: вы[дм]а; [др]: ке[др], я[др]о;

[тв]: ля[тв]о (разм.); [тл]: дзя[тл]авы, ці[тл]а; [тр]: ге[тр]ы, не[тр]ы;

[зв]: я[зв]а; [зм]: пры[зм]а;
[зн]: бара[зн]а, ка[зн]а; [зл]: жа[зл]о, ко[зл]ы;

[см]: ка[см]аты; [сн]: а[сн]ач (устар. абл.); [сл]: бу[сл]аў, крэ[сл]а, су[сл]а;

[жл]: вы[жл]а; [жн]: ва[жн]асць; [жм]: ні[жм]а; [жр]: аба[жр]ацца (корань складаецца са спалучэння [жр]);

[шв]: падэ[шв]а; [шм]: кала[шм]аты, ка[шм]а; [шн]: та[шн]ата; [шл]: ка[шл]аты, по[шл]а;

[чв]: но[чв]ы; [чн]: па[чн]у (дзеясл. буд. ч. I ас. адз. л.) (корань складаецца са спалучэння [чн]); [чм]: ку[чм]аты;

[кв]: кро[кв]а, смо[кв]а; [кн]: а[кн]о, вала[кн]о, не[кн]ата; [кл]: цы[кл]; [кр]: фія[кр];

[хв]: рэ[хв]а (абл.); [хм]: ла[хм]аты, ра[хм]аны; [хн]: [хн]а (корань складаецца са спалучэння [хн]); [хр]: ві[хр]асты, ві[хр]ыць, во[хр]ыць, ма[хр]а;

[гв]: дры[гв]а, хару[гв]а; [гм]: сі[гм]а, фле[гм]а; [гн]: ста[гн]ота (разм.); [гл]: во[гл]ы, і[гл]асты, цэ[гл]ы; [гр]: ба[гр]овы, ву[гр]овы, і[гр]ок.

Зафіксаваны наступныя спалу-

чэнні цвёрдых шумных і мяккіх санорных зычных у канцы караня:

[пй]: ку[пй]істы (куп'істы);
[пн']: лі[пн']ёвы, ва[пн']ішча;
[пл']: кано[пл']і, кро[пл']я, тра[пл']яць;

[бл']: га[бл']юшка, дырыжа[бл'], бі[бл']ейскі; [бн']: бу[бн']іць, клу[бн']евы;

[фл']: ва[фл']евы; [фй]: та[фй]я (таф'я);

[дн']: яхі[дн']ічаць; [дл']: у паві[дл']е (М. скл. адз. л.);

[тм']: ры[тм']іка; [тн']: спры[тн']юга; [тл']: ко[тл']ішча;

[жм']: у ні[жм']е (М. скл. адз. л.); [жн']: апара[жн']іць;

[шв']: падэ[шв']енны; [шм']: у я[шм']е (М. скл. адз. л.); [шн']: ві[шн']я, кру[шн']я, лі[шн']і, пе[шн']я; [шл']: ка[шл']ю (Д. скл. адз. л.), па[шл']яціна;

[чн']: я[чн']ішча;
[кв']: кро[кв']енны; [кн']: та[кн']яны; [кл']: са[кл']я, Тэ[кл']я;

[хв']: ла[хв']енскі, по[хв']енны; [хл']: ма[хл']яр, ры[хл']ець;

[гв']: дры[гв']іста; [гн']: а[гн']істы, ба[гн']істы, гу[гн']ява, звя[гн']я, я[гн']іцца; [гл']: ву[гл']істыя (навук.), і[гл']іца.

Спалучэнні з мяккага шумнага і цвёрдага санорнага ў канцы караня сустракаюцца значна радзей:

[з'м]: ва[з'м]у (вазьму) (дзеясл. буд. ч. I ас. адз. л.);

[с'м]: во[с'м]ы (восьмы);
[дз'м]: вя[дз'м]ар (вядзьмар);

[ц'м]: То[ц'м]а (Тоцьма) (тапонім).

У канцы караня сустракаюцца наступныя спалучэнні з мяккіх шумнага і санорнага:

[дз'м']: ве[дз'м']е (ведзьме) (Д. скл. адз. л.);

[ц'в']: кля[ц'в']енны (клятвенны);

[с'л']: ма[с'л']як, су[с'л']ік;
[с'н']: бро[с'н']я; [с'м']: ва[с'м']ярык;

[з'в']: я[з'в']е (М. скл. адз. л.);
[з'м']: во[з'м']еш (возьмеш) (дзе-

ясл. буд. ч. 2 ас. адз. л.); [з'н']: *ана*[з'н']іцца, *ку*[з'н']я; [з'л']: *ка*[з'л']яне.

Многія з пералічаных спалучэнняў у канцы асновы ўтварыліся на стыку марфем, але ў сучаснай словаўтваральнай сістэме словы, у якіх яны зафіксаваны, з'яўляюцца невытворнымі, маюць звязаныя асновы. Большасць з пералічаных спалучэнняў «шумны + санорны» ў пазіцыі канца кораня ўжываюцца ў абмежаванай колькасці лексем: [пл] — у формах словазмянення і словаўтварэння лексемы *дупло*; [пр] — у формах назоўнікаў *вепр*, *копра* і ў вытворных ад яго словах; [бн] — у лексемах *штабнаваць*, *маштабны*, *бубнач* і ў вытворных ад іх, а таксама ў формах словазмянення лексемы *бубен* — *бубна*, *бубнаў*; [бл] — у словах з каранямі *вобл-*, *ябл-* (*яблык*, *яблыневы*, *яблычны*); [бр] — у лексеме *кобра* і вытворных, у словазмяняльных і словаўтваральных формах лексемы *бабёр* — *бабра*, *баброў*, *бабрыны* і г. д.; [дм] — у лексеме *выдма*; [тв] — у словах з дээтымалагізаваным суфіксам *-в* (*бітва*, *дратва*, *лятво* (разм.), *пітво*, *шытво* і інш.); [тм] — у лексеме *рытм* і вытворных; [тн] — у лексеме *палатно* і вытворных; [тл] — у лексемах *цігла*, *дзятлавы* і вытворных, у словазмяняльных формах слова *кацёл* — *катла*, *катловы*; [тр] — у лексемах *літр*, *нетры* і ў вытворных ад іх; [зв] — у лексеме *язва* і ў вытворных ад яе; [зм] — у лексеме *прызма* і вытворных; [зл] — у лексемах *жазла*, *козлы* і вытворных; [зн] — у лексемах *баразна*, *казна* і вытворных; [см] — у лексемах з каранем *кас-* (*касматы*, *касмаценне*, *касмаціца*, *касмаціць*, *касмач*, *касмачы*, *космы* (разм.)); [сн] — у лексеме *кросны* і вытворных; [сл] — у лексемах *буслаў*, *крэсла*, *сусла* і ў вытворных ад іх; [жм] — у лексеме *піжма*; [шв] — у лексеме *падэшва* і вытворных; [шм] — у запазычаных лексемах *кашма*, *яшма*, у размоў-

ных *калашман*, *калашматы*, *калашмаціць*; [шн] — у лексемах *рукапашны*, *ташната*; [чн] — у словазмяняльных формах дзеяслова *пацаць*; [чм] — у назоўніку *кучма* 'кучомка' і ў вытворных ад яго; [гв] — у лексемах *дрыгва*, *харугва* і ў вытворных ад іх; [гм] — у запазычаных словах з навуковай лексікі (*догма*, *магма*, *сінтагма*, *флегма* і інш.); [кв] — у лексемах *буквар*, *кроква*, *смокка*; [кл] — у словах *кукла* 'род жаночай прычоскі', *цыкл*; [кн] — у лексеме *талакно*; [кр] — у запазычаным *фіякр* і ў лексемах з каранем *свекр-* (*свёкраў* (прым.), *свяхроўка*, *свяхруха* і інш.); [хв] — у абласным *рэхва*; [фм] — у словах *рыфма*, *рыфмач*; [фр] — у лексеме *шыфр* і ў вытворных ад яе, у словазмяняльных і вытворных ад *куфар* формах — *куфра*, *куфравы*; [пл'] — у формах словазмянення і словаўтварэння лексем *дупло*, *кропля*, *соплі* (разм.); [бн'] — у дзеяслове *бубніць* і прыметніках *клубневы*, *хобненскі*; [фй] — у формах слова *куф'я* (ст.); [дл'] — у словазмяняльных формах назоўніка *лавідла*; [тм'] — у лексемах, вытворных ад *рытм* (*рытмізаваны*, *рытмізацыя*, *рытміка*, *рытмічны*); [жм'] — у формах слова *піжма*; [шв'] — у формах слова *падэшва* і ў вытворных ад яго; [шм'] — у формах назоўніка *яшма*; [чн'] — у прыметніку *вучнёўскі*, у словах з каранем *яч-* (*ячнішча*); [кн'] — у прыметніку *талакняны*; [кл'] — у антрапоніме *Тэкля*, запазычаным *сакля*; [хв'] — у прыметніках *лахвенскі*, *похвенны*; [хл'] — у словах з каранямі *махл-* і *рыхл-* (*махляванне*, *махляваць*, *махляр*, *махлярка*, *махлярства*; *рыхленне*, *рыхлець*, *рыхліць*); [фл'] — у лексемах *вафлевы*, *кафля*, *рыфленне*; [фп'] — у формах уласн. міф. *Дафна* (Дафне); [з'м'], [з'м] — у формах дзеясловаў *узяць*, *узяцца* (*вазьму*, *вазьмуся*, *возьмешся*, *возьмецца*, *вазьміся*, *вазьму*, *возьмеш*, *возьме*, *вазьмі*); [дз'м] — у лексемах з каранем *ведзьм-* (*ведзьма*,

вядзьмак, вядзьмар, вядзьмарства, вядзьмарыць); [дз'м'] — у формах змянення слова *ведзьма*.

Многія і з іншых спалучэнняў, якія складаюцца з першага шумнага і другога санорнага зычных, сустракаюцца толькі ў абмежаванай колькасці каранёў (двух-трох).

На стыку кораня і суфікса сустракаюцца наступныя спалучэнні з цвёрдых шумнага і санорнага:

[пв]: абдра [пв]аць, ако [пв]аць, накра [пв]аць, паце [пв]аць, пахра [пв]аць; [пн]: аблі [пн]уць, аку [пн]асць, ва [пн]а, заку [пн]ы, захо [пн]ы, кана [пн]ы, ка [пн]уць, ква [пн]ы, лы [пн]уць, сква [пн]асць, сле [пн]уць; [пл]: асі [пл]ы, са [пл]о, тра [пл]о, хры [пл]ы;

[бв]: паску [бв]аць; [бн]: абру [бн]ы, азя [бн]уць, бясхі [бн]асць, дзю [бн]уць, лячэ [бн]ы, патрэ [бн]ы; [бл]: гі [бл]ы, празя [бл]ы, скра [бл]о;

[дв]: абкі [дв]аць, скра [дв]аць; [дн]: абво [дн]ы, ба [дн]уць, мо [дн]ы, шко [дн]ы; [джв]: абгла [джв]аць, адна [джв]аць, абязво [джв]аць, перавярэ [джв]аць;

[тв]: агор [тв]ацца, адві [тв]ацца, дзя [тв]а, дра [тв]а, пі [тв]о, шы [тв]о; [тн]: выда [тн]ы, абаро [тн]ы, козы [тн]а: кру [тн]уцца; [тл]: ве [тл]ы, жы [тл]о, све [тл]ыня;

[зв]: аблі [зв]аць, дарэ [зв]аць, падпяра [зв]аць, прані [зв]аць, прыка [зв]аць, разні [зв]аць; [зн]: агры [зн]уцца, гарбу [зн]ы, гарэ [зн]ы, гра [зн]уць, кукуру [зн]ы, паслі [зн]уцца; [зл]: азы [зл]ы, адру [зл]ы, ве [зл]а (дзеяс. пр. ч. ж. р. адз. л.);

[св]: дачэ [св]аць, зака [св]аць, падка [св]ацца, падні [св]ацца; [сл]: абві [сл]асць, зага [сл]ы, кі [сл]ы, трэ [сл]а (дзеяс. пр. ч. ж. н. р. адз. л.);

[жв]: абмаро [жв]аць, выцвярэ [жв]аць, дасма [жв]аць, запу [жв]аць, зву [жв]аць, напу [жв]ацца; [жн]: абло [жн]ы, бра [жн]ы,

драпе [жн]ы, замо [жн]а, кру [жн]а, падсне [жн]ы, пу [жн]уць; [жл]: вы [жл]а; [жм]: ле [жм]а (прастам. у выразе *лежма ляжаць*);

[шв]: абме [шв]аць, загню [шв]аць, заду [шв]аць, запро [шв]аць, паме [шв]аць, ско [шв]аць; [шм]: кі [шм]а (у выразе *кішма кішэць*); [шн]: мота [шн]а, падбру [шн]ы, пасне [шн]асць, сме [шн]ы, уві [шн]ы; [шл]: і [шл]а (дзеяс. пр. ч. ж. р. адз. л.), пры [шл]асць, пры [шл]ы;

[чв]: адка [чв]аць, азро [чв]аць, скру [чв]аць; [чн]: конава [чн]ы, падапе [чн]ы, пераднавальні [чн]ы, я [чн]ы;

[кв]: адбры [кв]ацца, апла [кв]ацца, даска [кв]аць, дашу [кв]ацца, пагру [кв]аць, узвала [кв]ацца; [кн]: абвы [кн]уць, бля [кн]уць, вышу [кн]ы, гра [кн]уць, заі [кн]уцца, кры [кн]уць; [кл]: бля [кл]ы, выпу [кл]асць, замо [кл]ы, звы [кл]ы, пані [кл]ы, ця [кл]а (дзеяс. пр. ч. ж. р. адз. л.);

[хв]: адма [хв]аць, даню [хв]аць, заплю [хв]аць, накалы [хв]аць, пачу [хв]аць; [хм]: ці [хм]аны; [хн]: аглу [хн]уць, вару [хн]уць, жу [хн]уць, ма [хн]аты, ма [хн]уць, падпу [хн]уць, пу [хн]аты, ро [хн]уць, усо [хн]уцца, ці [хн]уць; [хл]: дра [хл]асць, запу [хл]ы, спра [хл]а, пажу [хл]а (дзеяс. пр. ч. ж. н. р. адз. л.), успу [хл]ы, ча [хл]ы;

[гв]: выстру [гв]аць, залы [гв]аць, уздры [гв]аць; [гм]: бе [гм]а (у выразе *бегма бегчы*); [гн]: адры [гн]уць, засмя [гн]уць, сто [гн]уць, усма [гн]уць; [гл]: адле [гл]асць, засмя [гл]ы, збе [гл]ы, звя [гл]о, эле [гл]ы, спасці [гл]а (дзеяс. пр. ч. ж. р. адз. л.).

На стыку кораня і суфікса сустракаюцца наступныя спалучэнні цвёрдага шумнага і мяккага санорнага:

[пн'] : ва [пн']як, кру [пн']ік, лі [пн']як; [пл'] : ку [пл']я, паке [пл']івы (сустракаецца ў мастацкай літаратуры), ру [пл']івы, уто [пл']ены, зато [пл']ены;

[бн'] : аса[бн']як, лячэ[бн']іца, паглы[бн']ік, скра[бн']ік; [бл'] : аса[бл']івы, прыва[бл']івы, скрэ[бл']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.); [бй'] : ба[бй']ё (разм. пагард.), бязры[бй']е, (бязрыб'е), вера[бй']іны (вераб'іны), вотру[бй']е (вотруб'е), зрэ[бй']е (зрэб'е), надло[бй']е (надлоб'е);

[фн'] : штра[фн']ік;

[дн'] : во[дн']ік, мо[дн']ік, разра[дн']ік;

[тн'] : бра[тн']і, галубя[тн']ік, воца[тн']ік, звільга[тн']ець, кала[тн']я, кве[тн']ік, сібары[тн']ічаць, спры[тн']юга (разм.); [тл'] : ве[тл']івы, віра[тл']івы, клапа[тл']іва, све[тл']ячок;

[жл'] : бера[жл']івы, знява[жл']івы, пу[жл']івасць; [жн'] : бага[жн']ік, дра[жн']ілка, ле[жн']я, лы[жн']ік;

[шм'] : гра[шм']і (Т. скл. мн. л.); [шн'] : але[шн']ік, ві[шн']як, мура[шн']ік, насме[шн']іца, са[шн']ік, су[шн']як; [шл'] : заду[шл']івы, засу[шл']іва, усме[шл']іва;

[чн'] : агуро[чн']ік, ву[чн']ёўскі; [чл'] : аба[чл']іва, добразы[чл']івасць, зы[чл']іва, супярэ[чл']івы;

[кн'] : гру[кн']і, мо[кн']іце (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.), сту[кн']і; [кл'] : бры[кл']івы, вала[кл']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.), кры[кл']івы, прані[кл']івы;

[хн'] : бра[хн']я, зма[хн']е (дзеясл. буд. ч. 3 ас. адз. л.), ку[хн']я, пара[хн']ець; [хл'] : адра[хл']елы, бра[хл']івы, жа[хл']івы, зды[хл']я, пу[хл']іна, пы[хл']івасць;

[гн'] : звя[гн']я, пра[гн']ецца (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.); [гл'] : звя[гл']івы, смя[гл']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.), шмы[гл']івая (у мове мастацкай літаратуры), шчы[гл']ік;

[цн'] : ба[цн']і (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.), ма[цн']ець.

На стыку караня і суфікса са спалучэнняў «мяккі шумны + цвёрды санорны» зафіксавана толькі [дз'м] у дзеяслове загаднага ладу ся[дз'м]а (сядзьма), а са спалучэнняў «мяккі шумны + мяккі санорны» адзначаны наступныя:

[з'н'] : бярэ[з'н']ік, валту[з'н']я, гарбу[з'н']ік, ла[з'н']як; [з'л'] : бая[з'л']івец, ве[з'л']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.), гарэ[з'л']івы, гры[з'л']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.), зара[з'л']івы, праніз[з'л']івасць;

[с'н'] : ка[с'н']ік, міту[с'н']я; [с'л'] : кары[с'л']івец, кі[с'л']яціна, не[с'л']і (дзеясл. пр. ч. мн. л.).

У склад суфіксаў уваходзяць наступныя двухчленныя спалучэнні, якія складаюцца з першага шумнага і другога санорнага зычных:

[бн] : лячэ[бн]ы, урачэ[бн]ы; [дд] : кава[дд]а, страшы[дд]а; [тв] : шы[тв]о; [тн] : бліско[тн]ы, цынго[тн]ы;

[зм] : рэфармі[зм], рэйматы[зм]; [зн] : вялі[зн]ы, крыві[зн]а, таўшчэ[зн]ы, фібро[зн]ы;

[сн] : друга[сн]ы, славе[сн]ы, цяле[сн]ы;

[чн] : метафары[чн]ы; [хн] : дзету[хн]а, дочу[хн]а; [тн'] : бразга[тн']я, мярзо[тн']ік;

[чн'] : саба[чн']ік; [шн'] : баяры[шн']я.

Частка спалучэнняў шумных і санорных сустракаецца на стыку суфіксаў:

[кн] : кра[кн]уць; [жн'] : бадзя[жн']іцкі, валацу[жн']ік, сабата[жн']ік; [шн'] : валю[шн']ік, валю[шн']я, яе[шн']я.

На стыку прыстаўкі і караня адзначаны наступныя спалучэнні двух зычных, першы з якіх — шумны, а другі — санорны; спачатку разгледзім спалучэнне двух цвёрдых гукаў:

[бв] : а[бв]ажваць, а[бв]арыць; [бл] : а[бл]оў, а[бл]упліваць; [бм] : а[бм]азваць, а[бм]ыльваць, во[бм]аль, су[бм]арына; [бр] : а[бр]абіць, а[бр]асіць, а[бр]ахманіць; [бн] : а[бн]осак;

[дв] : па[дв]абіць, пера[дв]аенны; [дн] : пера[дн]авальнічны; [дм] : а[дм]аўляць, па[дм]ачыць, пера[дм]айскі, пера[дм]ова; [дл] : а[дл]ажыць, на[дл]обны, па[дл]абуньвацца; [др] : а[др]акацца, на[др]э-

заць, па[др]адзіць;

[зв]: бя[зв]ухі, [зв]ыкацца, па-
[зв]алакаць, ра[зв]арушыць, у[зв]-
одны; [зм]: бе[зм]аторны, [зм]а-
ніць, па[зм]ываць, ра[зм]азаць,
у[зм]ахваць; [зн]: бе[зн]адзейны,
па[зн]осіць, у[зн]асіцца; [зл]:
[зл]опаць, [зл]ысець, па[зл]уплі-
ваць, ра[зл]аністы, у[зл]ахмаціць;
[зр]: бе[зр]укаўка, [зр]ушыць, па-
[зр]азаць, ра[зр]агатацца, у[зр]-
[р]ыць;

[жв]: мі[жв]ольны; [жн]: мі[жн]-
ародны, мі[жн]ацыянальны; [жр]:
мі[жр]адковы (с.-г.), мі[жр]аддзе,
мі[жр]аённы, мі[жр]эчча;

[шв]: звы[шв]артасць; [шм]:
звы[шм]агутны; [шр]: звы[шр]ан-
ні;

прыклады спалучэнняў цвёрдага
і мяккага зычных:

[бй]: а[бй]езд (аб'езд); [бв']:
а[бв']есці, а[бв']ісаць, неа[бв']ер-
жана, самаа[бв']інавацванне, су[бв']-
енцыя; [бм']: а[бм']яльчэць,
а[бм']ярзаць, во[бм']ешка, сама-
а[бм']ежаванне; [бн']: а[бн']есці;
[бл']: а[бл']япіха, су[бл']імаць;

[дй]: а[дй]енчыць (ад'енчыць),
а[дй]езд (ад'езд); [дв']: а[дв']ес-
лаваць, а[дв']іць, на[дв']язаць,
па[дв']іць, пера[дв']ясенні; [дн']:
а[дн']імаць, па[дн']ябенне; [дм']:
а[дм']етны, во[дм']ель, па[дм']ен,
па[дм']есці, пра[дм']есце; [дл']:
а[дл']ётаць, а[дл']яжаць, па[дл']е-
зці;

[жл']: мі[жл']едавіковы; [жй]:
мі[жй]ярусны;

[шм']: звы[шм']ерны; [шл']:
звы[шл']імітны;

спалучэнні двух мяккіх зычных:

[з'й]: [з'й]едлівы (з'едлівы),
ра[з'й]яраны (раз'яраны), у[з'й]езд
(уз'езд), у[з'й]юшаны (уз'юшаны);
[з'в']: [з'в']ейваць, [з'в']екаваць,
[з'в']есці, ра[з'в']іднецца; [з'н']:
па[з'н']імаць; [з'м']: пра[з'м']ерны,
ра[з'м']яраць; [з'л']: [з'л']егчыся,
[з'л']ітаваць, ра[з'л']іў;

[дз'й]: супра[дз'й]яддзе (су-
працьяддзе);

[ц'л']: супра[ц'л']еглы (супраць-
леглы).

Частка спалучэнняў шумных зыч-
ных з санорнымі ўтвараюцца на
стыку прыставак:

[дв]: па[дв]ыпіць, пера[дв]ы-
барны, пра[дв]ызначаць; [дн]: па[дн]-
алегчы;

[зв]: бя[зв]езны, бя[зв]ыплат-
на; [зн]: бе[зн]аглядны; [зр]: бе[зр]-
азважна.

На стыку кампанентаў
складаных і складанаска-
рочаных слоў сустракаюцца
наступныя спалучэнні цвёрдых пер-
шага шумнага і другога санорнага
гукаў:

[пм]: нэ[пм]ан;
[фм]: го[фм]аршал; [фр]:
про[фр]абота;

[тв]: Дзяржпалі[тв]ыд, палітас-
ве[тв]учылішча, шма[тв]алентны;
[тм]: бале[тм]айстар, бла[тм]ай-
стар, гро[тм]арсель (грот-марсель),
гро[тм]ачта (грот-мачта), куль[тм]-
асавы, лі[тм]антаж, шма[тм]а-
торны; [тн]: шма[тн]ацыянальны;
[тр]: шма[тр]азовы;

[зв]: сельга[зв]ытворчасць (сель-
гасвытворчасць); [зр]: фі[зр]ук;

[цв]: спе[цв]опратка;
[км]: ро[км]узыка (рок-музыка);
[хв]: Дзяржтэ[хв]ыд, дву[хв]о-
кі, тро[хв]угольнік; [хм]: ме[хм]ан-
таж, тро[хм]аторны; [хн]: дву[хн]-
огі; [хр]: дву[хр]адкоўе, тро[хр]-
адка, тро[хр]азовы, тэ[хр]абот-
нік;

[фб']: пра[фб']ілет, пра[фб']ю-
летэнь;

[дм']: галоўбу[дм']ехмантаж;
[тв']: шма[тв']яковы; [тм']:
шма[тм']есны, шма[тм']етровы;
[тл']: шма[тл']ікі, шма[тл']юдны;
[тй]: шма[тй]ярусны (шма[тй]ярус-
ны);

[цм']: на[цм']еншасць;
[хв']: дву[хв']інтавы; тро[хв']-
ёрстка; [хм']: дву[хм']іліметро-
вы, тро[хм']ерны, чатыро[хм']есны;
[хл']: дву[хл']ітровы;

[хй]: дву[хй]ярусны (дву[хй]ярус-
ны).

На стыку асновы і канчатка спалучэнні шумных з санорнымі сустракаюцца ў назоўніках трэцяга скланення ў формах словазмянення: [бй]: *глы* [бй]ю (*глыб'ю*).

Як паказваюць вышэй пададзеныя прыклады, многія з пералічаных

спалучэнняў сустракаюцца толькі ў пэўнай пазіцыі. Так, на стыку кампанентаў складаных і складанаскарочаных слоў ужываюцца спалучэнні заднеязычных з мяккім санорным [й], якія не адзначаюцца ў іншых пазіцыях.

§ 4.10. ДВУХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ ТЫПУ «САНОРНЫ + ШУМНЫ»

У беларускай літаратурнай мове спалучэнні тыпу «санорны + шумны» сустракаюцца ў пачатку, сярэдзіне і канцы слова. Спалучэнні [ў] з шумнымі зычнымі магчымы толькі пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны:

[ўб]: *не* [ўб]авіць; [ўп]: *не* [ўп]ацець; [ўд]: *не* [ўд]асканаліцца; [ўт]: *не* [ўт]аміцца; [ўз]: *не* [ўз]аконіць; [ўс]: *не* [ўс]адзіць; [ўж]: *не* [ўж]ываць; [ўш]: *не* [ўш]анаваць; [ўдж]: *не* [ўдж]аліць; [ўч]: *не* [ўч]ытаць; [ўц]: *не* [ўц]алець.

Астатнія спалучэнні санорных з шумнымі зычнымі сустракаюцца ў пачатку слова вельмі рэдка. Прыгадаем:

[лж]: [лж]ывасць, [лж]ывы, [лж]энавукa, [лж]эсведка;

[рж]: [рж]а, [рж]авы, [рж]аць, [рж]эўніна; [рдз']: [рдз']енне, [рдз']ест, [рдз']яны;

[л'г]: [л'г]ота; [л'дз']: [л'дз']інка (*льдзінка*).

Але больш пашыранымі з'яўляюцца дублетныя формы з прыстаўным галосным [і]: *ілжывасць, ілжывы, ілжэнавукa, ілжэсведка, ільгота, ільдзінка, ірдзенне, ірдзест, ірдзяны, іржа, іржавы, іржаць, іржэўніна*.

У сярэдзіне слова вядома максімальная колькасць спалучэнняў, якія складаюцца з санорных і шумных зычных.

З двух цвёрдых, санорнага і шумнага, складаюцца наступныя спалучэнні зычных:

[мп]: *і* [мп]эт; [мб]: *цы* [мб]алы; [мф]: *ка* [мф]ара; [мт]: *экспро* [мт]ам; [мз]: *га* [мз]аць; [мс]: *се* [мс]от; [мж]: *за* [мж]эць; [мш]:

а [мш]ара; [мч]: *ля* [мч]ыць; [мц]: *любі* [мц]ы; [мх]: *чаро* [мх]авы; [мк]: *пля* [мк]асць; [мг]: *і* [мг]а;

[нп]: *но* [нп]арэль; [нф]: *ска* [нф]ужана; [нд]: *ла* [нд]ыш; [нт]: *га* [нт]эль; [нз]: *бры* [нз]а; [нс]: *ка* [нс]ультант; [нж]: *кі* [нж]ал; [нш]: *ме* [нш]ы; [нч]: *ко* [нч]аны; [нг]: *і* [нг]аляцыя; [нх]: *ху* [нх]уз; [ндз]: *кся* [ндз]оўскі; [ндж]: *па* [ндж]а; [нц]: *се* [нц]ы; [нк]: *бры* [нк]аць;

[лп]: *за* [лп]ам; [лб]: *ба* [лб]атаць; [лф]: *а* [лф]авітны; [лд]: *фа* [лд]а; [лт]: *ба* [лт]ыйскі; [лз]: *закі* [лз]аць; [лс]: *га* [лс]аў; [лж]: *ва* [лж]анін; [лч]: *руса* [лч]ын; [лц]: *ха* [лц]эдон; [лк]: *бу* [лк]а; [лг]: *са* [лг]аць;

[рп]: *пу* [рп]ур; [рб]: *па*-се- [рб]ахарвацку; [рф]: *па* [рф]ума; [рдж]: *пага* [рдж]аць; [рд]: *га*- [рд]эроб; [рт]: *па* [рт]ызан; [рз]: *заму* [рз]аць; [рс]: *ба* [рс]ук; [рж]: *ма* [рж]аня; [рш]: *вя* [рш]аліна; [рч]: *бу* [рч]анне; [рц]: *та* [рц]аваць; [рк]: *бу* [рк]аць; [рх]: *ка*-ту [рх]аць; [рг]: *та* [рг]ануць.

З першага цвёрдага санорнага і мяккага другога шумнага складаюцца наступныя спалучэнні:

[мп']: *штэ* [мп']ель; [мб']: *пла*- [мб']ір; [мф']: *а* [мф']ібія; [мдз']: *восе* [мдз']есят; [мц']: *затры* [мц']ець; [мз']: *кра* [мз']ель (выкл.); [мс']: *палічы* [мс']я (дзеясл. заг. л. 1 ас. мн. л.); [мк']: *стро* [мк']і; [мх']: *пры* [мх']і (Н. скл. мн. л.); [мг']: *і* [мг']і (Р. скл. адз. л.); [нх']: *бра* [нх']іяльны; [нк']: *во* [нк']і; [нг']: *а* [нг']ідрыд, *і* [нг']ібітар (хім.);

[лп']: ма[лп']яня; [лф']: ша[лф']ейны; [лц']: зва[лц']іць; [лз']: на Во[лз']е; [лк']: зо[лк']і; [лх']: Ка[лх']іда;

[рп']: ка[рп']ець; [рб']: свя[рб']ячка; [рф']: та[рф']яністы; [рдз']: жа[рдз']іна; [рц']: ка[рц']ець; [рз']: ма[рз']іст; [рс']: уве[рс']е; [рк']: ва[рк']і; [рх']: а[рх']ітэктар; [рг']: эне[рг']ічны.

З першага мяккага санорнага і другога цвёрдага шумнага складаюцца наступныя двухчленныя спалучэнні зычных, якія сустракаюцца ў сярэдзіне слова:

[н'б]: га[н'б]а (ганьба); [н'ч]: каме[н'ч]ык (каменьчык); [н'к]: ба[н'к]а (банька);

[л'п]: ця[л'п]ук; [л'б]: бу[л'б]ойнік (бульбойнік); [л'ф]: а[л'ф]а (альфа); [л'д]: бу[л'д]озер (бульдозер); [л'т]: ку[л'т]авы (культавы); [л'з]: гі[л'з]авы (гільзавы); [л'с]: ва[л'с]аваць (вальсаваць); [л'ш]: бо[л'ш]ы (большы); [л'ч]: мя[л'ч]эйшы (мяльчэйшы); [л'ц]: па[л'ц]авы (пальцавы); [л'к]: бу[л'к]ат (булькат); [л'х]: во[л'х]а (вольха); [л'г]: ку[л'г]аць (кульгаць);

[йб]: ла[йб]а; [йф]: та[йф]ун; [йд]: за[йд]у (дзеясл. буд. ч. 1 ас. адз. л.); [йт]: фле[йт]а; [йз]: пе[йз]ажыст; [йс]: абго[йс]аць; [йш]: па[йш]оў (дзеясл. пр. ч. 1 ас. адз. л.); [йч]: за[йч]аня; [йц]: за[йц]а; [йк]: кле[йк]асць; [йх]: ба[йх]авы.

З двух мяккіх зычных, санорнага і шумнага, складаюцца наступныя спалучэнні, якія сустракаюцца ў сярэдзіне слова:

[н'б']: га[н'б']іць (ганьбіць); [н'дз']: бла[н'дз']ін; [н'ц']: ка[н'ц']ік; [н'з']: бе[н'з']інавы; [н'с']: ка[н'с']ервы; [н'к']: ба[н'к']і (Р. скл. адз. л.);

[йп']: тэлета[йп']іст; [йб']: се[йб']іт; [йф]: у се[йф']е (М. скл. адз. л.); [йдз']: за[йдз']іся (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [йц']: бу-

ду[йц']е (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.); [йз]: у та[йз']е (М. скл. адз. л.); [йс']: крэ[йс']ер; [йг']: та[йг']і (Р. скл. адз. л.); [йх']: э[йх']інін; [йк']: бо[йк']і;

[л'п']: а[л'п']інізм (альпінізм); [л'б']: бу[л'б']янік; [л'ф']: а[л'ф']е (Р. скл. адз. л.); [л'дз']: разгі[л'дз']яйніцаць; [л'ц']: вызва[л'ц']е (вызвальце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.); [л'з']: аб Во[л'з']е (Вользе) (М. скл. адз. л.); [л'с']: фа[л'с']іфікат (фальсіфікат); [л'г']: су[л'г']ін (сульгін); [л'х']: во[л'х']і (вольхі) (Р. скл. адз. л.); [л'к']: по[л'к']і (полькі) (Р. скл. адз. л.).

У канцы слова адзначаны наступныя спалучэнні санорных і шумных зычных:

[ўп]: када[ўп] (кадаўб), на-то[ўп]; [ўс]: анчо[ўс]; [ўш]: ко[ўш], ло[ўш], (лойж); [ўц']: жо[ўц']; [ўх]: ні[ўх], до[ўх] (доўг); [ўк]: во[ўк], то[ўк];

[мп]: тэ[мп]; [мф]: трыу[мф]; [мт]: пашта[мт]; [мш]: за[мш]; [мх]: чаро[мх] (Р. скл. мн. л.);

[нт]: ка[нт], фо[нт] (фонд); [нс]: сэ[нс], цэ[нс] (цэнз); [нш]: рэва[нш], чы[нш], эпо[нш] (эпонж); [нч]: фрэ[нч]; [нх]: го[нх] (гонг), стро[нх] (стронг) (Р. скл. мн. л.); [нк]: та[нк];

[лп]: ма[лп] (Р. скл. мн. л.), ко[лп] (колб) (Р. скл. мн. л.); [лт]: гва[лт]; [лс]: га[лс];

[рп]: віначэ[рп], ге[рп] (герб); [рф]: ве[рф]; [рт]: жа[рт], экс-не[рт]; [рс]: піле[рс], фа[рс]; [рш]: ве[рш], ма[рш], ша[рш] (шарж); [рх]: наве[рх]; [рф]: а[рф]а, шу[рф];

[н'ч]: ня[н'ч] (няньч) (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [н'ш]: ра[н'ш] (раньш) (мастацк.);

[л'п]: ска[л'п] (скальп), стрэ[л'п] (стрэльб) (Р. скл. мн. л.); [л'ф]: шэ[л'ф] (шэльф); [л'т]: пу[л'т] (пульт), дэ[л'т] (дэльт) (Р. скл. мн. л.), ты[л'т] (тыльд) (Р. скл. мн. л.); [л'с]: ва[л'с] (вальс); [л'ш]: фа[л'ш] (фальш); [л'х]: во[л'х] (Р. скл. мн. л.);

[рц'] : сме[рц'] (смерць); [рс'] : фе[рс'] (ферзь);

[йп] : тэлета[йп]; [йф] : не дрэ-
[йф] (мастацк.); [йс] : гю[йс],
рэ[йс]; [йх] : шэ[йх].

Звяртае на сябе ўвагу тое, што ў канцы слова двухчленныя спалучэнні санорных з шумнымі сустракаюцца ў абмежаванай колькасці лексем (часцей запазычаных) і ў абмежаванай колькасці словаформ, а спалучэнні з двух мяккіх санорнага і шумнага ў такой пазіцыі наогул не сустракаюцца.

Лексема *арангутанг* ужываецца ў літаратурнай мове як з канцавым спалучэннем зычных [нх], так і без яго — *арангутан*.

У адносінах да марфемнай структуры словаформ спалучэнні зычных «санорны+шумны» прадстаўлены па-рознаму, што відаць з аналізу іх месцазнаходжання ў межах слова.

У пачатку кораня зафіксаваны наступныя спалучэнні з цвёрдых санорнага і шумнага:

[ўп] : за[ўп]арціца (разм.);
[ўб] : не[ўб]ога; [ўд] : за[ўд]авець,
на[ўд]алу, ня[ўд]аліца; [ўт] :
не[ўт]аймавана; [ўз] : не[ўз]аем-
ны; [ўч] : за[ўч]ора; [ўх] : на[ўх]а-
бах; [ўк] : не [ўк]азваць; [ўг] : не-
[ўг]амонны;

[мж] : [мж]эльскі (Мжэльскі)
(прозв.); [мш] : абы[мш]эць; [мч] :
да[мч]ацца; [мц] : [мц]ыры (Мцы-
ры);

[лб] : [лб]а; [лж] : [лж]энаву-
ка; [лг] : [лг]аць; [лх] : [лх]аса
(Лхаса);

[рт] : [рт]уць; [рж] : [рж]авы.

Вось прыклады спалучэнняў цвёрдага санорнага і мяккага шумнага:

[ўдз'] : не[ўдз']ельны; [ўц'] : па-
[ўц']якаць; [ўз'] : не[ўз']яць; [ўс'] :
па[ўс']юдны;

[мдз'] : [мдз']івані (Мдзівані,
прозв.);

[лб'] : на[лб']е (М. скл. адз. л.);

[рдз'] : [рдз']ест, [рдз']енне.

Спалучэнні мяккага санорнага і

цвёрдага або мяккага шумнага не-
шматлікія: [йд] : да[йд]у (дзеясл.
буд. ч. 1 ас. адз. л.); [л'д] : [л'д]ы
(льды), [л'г]ота (льгота); [йдз'] :
до[йдз']ем (дзеясл. буд. ч. 1 ас.
мн. л.); [л'дз'] : [л'дз']інка (льдзін-
ка).

Усе спалучэнні, якія адзначаны ў пачатку кораня, ужываюцца ў абмежаванай колькасці лексем. Спалучэнне [ў] з шумнымі зычнымі сустракаецца ў пачатку кораня часцей за ўсё ў выніку дээтымалагізацыі прыстаўкі *у-*.

У сярэдзіне кораня прадстаўлены наступныя спалучэнні цвёрдых санорных з шумнымі зычнымі:

[ўп] : ка[ўп]ак; [ўб] : ка[ўб]ас-
ны; [ўф] : э[ўф]оніка; [ўд] : сно-
[ўд]ацца; [ўт] : а[ўт]ар, на[ўт]ы-
лус; [ўз] : ма[ўз]алей; [ўч] : ка-
[ўч]ук, ка[ўч]эг; [ўк] : э[ўк]аліт;
[мп] : і[мп]эт, ка[мп]анія, шы-
[мп]анээ; [мб] : ка[мб]айн; [мф] :
ка[мф]орт; [мт] : та[мт]ам; [мз] :
кра[мз]олі (разм.); [мш] : са[мш]-
ыт; [мч] : жэ[мч]уг; [мг] : Су[мг]-
аіт;

[нб] : ба[нб]аньерка, та[нб]ур;
[нф] : ка[нф]уз, і[нф]армаваць;
[нд] : га[нд]ола, жа[нд]ар, ка[нд]-
уктар; [нт] : а[нт]ылопа, ко[нт]ур,
мя[нт]уз; [нз] : бра[нз]алет, шым-
па[нз]э; [нс] : а[нс]амбль, ма[нс]-
арда; [нж] : і[нж]ынер, кі[нж]ал;
[нш] : ві[нш]аваць, шы[нш]ыла;
[нч] : га[нч]ар, ка[нч]ук, па[нч]о-
ха; [нц] : і[нц]ыдэнт, ка[нц]ыля-
рыя, ла[нц]уг; [нк] : і[нк]убатар,
ка[нк]урэнт; [нг] : марэ[нг]а,
та[нг]а;

[лп] : ша[лп]атлівы (мастацк.);
[лб] : ба[лб]атуха; [лф] : а[лф]а-
віт; [лд] : бу[лд]авешка, ка[лд]у-
ны, та[лд]ычыць; [лт] : ва[лт]узіць,
со[лт]ыс, па[лт]ус; [лс] : пі[лс]уд-
чына; [лч] : ка[лч]адан; [лц] :
ха[лц]эдоनावы; [лк] : а[лк]аголь,
ба[лк]он; [лх] : Ба[лх]аш, Во[лх]-
аў; [лг] : ба[лг]арын, га[лг]ан,
га[лг]офа;

[рп] : га[рп]ун, се[рп]анцін;

[рб]: ба[рб]ос, га[рб]узнік; [рф]: Ва[рф]аламей, па[рф]ума, фа[рф]-ор; [рд]: ба[рд]о, га[рд]эроб, ка[рд]амон; [рт]: аса[рт]ымент, ве[рт]ыкаль, га[рт]ань; [рз]: на[рз]ан, фо[рз]ац; [рс]: ба[рс]ук, га[рс]этны; [рж]: ба[рж]омі, га[рж]этка, со[рж]ыцкі; [рш]: по[рш]ань, та[рш]он, шэ[рш]ань; [рц]: ге[рц]аг, ка[рц]эр; [рк]: а[рк]ан, ге[рк]улес, са[рк]афаг; [рх]: а[рх]аіка, та[рх]ан (гіст.); [рг]: а[рг]умент, га[рг]ара, ку[рг]ан.

З мяккага санорнага і цвёрдага шумнага складаюцца наступныя двухчленныя спалучэнні, якія сустракаюцца ў сярэдзіне кораня:

[йб]: ба[йб]ак, ле[йб]арыст, трале[йб]ус; [йф]: та[йф]ун; [йд]: ка[йд]аны; [йт]: ле[йт]энант, ша[йт]ан, яфрэ[йт]арскі; [йз]: пе[йз]ажыст; [йц]: крэ[йц]эр (гіст.); [йч]: а[йч]ым; [йк]: ба[йк]от, та[йк]ом; [йг]: са[йг]ак; [л'п]: па[л'п]ацыя (пальпацыя), цю[л'п]ан; [л'д]: бу[л'д]озер (бульдозер), гі[л'д]ыя; [л'т]: ку[л'т]ура (культура), му[л'т]ановы (мультиановы); [л'з]: ба[л'з]ам (бальзам), ба[л'з]амін (бальзамін); [л'с]: ка[л'с]оны (кальсоны); [л'ч]: ка[л'ч]уга (кальчуга); [л'к]: а[л'к]альд (алькальд); [л'г]: ві[л'г]аць (вільгаць).

З цвёрдага санорнага і мяккага шумнага складаюцца наступныя спалучэнні, якія ўжываюцца ў сярэдзіне кораня:

[ўп']: па[ўп']ерызацыя; [уб']: га[ўб']іца; [ўф']: э[ўф']емізм; [ўдз']: по[ўдз']ень; [ўз']: ма[ўз']ер; [ўс']: за[ўс']ёды;

[мп']: а[мп']ер, вы[мп']ел, ка[мп']іляр; [мб']: ба[мб']іза, і[мб']ерац (разм.), ка[мб']ій; [мф']: э[мф']ізематозны; [мз']: ке-ра[мз']іт, кра[мз']ель (выкл.);

[нз']: та[нз']іліт, тра[нз']істар, тра[нз']іт; [нб']: І[нб']ер (прозв.); [нф']: ка[нф']еранс; [нк']: а[нк']ета, бу[нк']ер; [нг']: ла[нг']ет, фа-рэ[нг']ейт;

* [лф']: ша[лф']ей; [лх']: Ка[лх']і-да;

[рп']: пе[рп']ендыкуляр, ска- [рп']ель, та[рп']еда; [рб']: ве[рб']ена, ку[рб']ет, цэ[рб']ер, ша[рб']ет; [рф']: А[рф']ей, мо[рф']ій; [рдз']: бу[рдз']юк, габа[рдз']ін; [рц']: а[рц']ель, дэзе[рц']ір; [рс']: А[рс']ен, а[рс']енал, ку[рс']іў; [рх']: а[рх']іў; [рк']: а[рк']естр, ма[рк']із; [рг']: ге[рг']етаць, о[рг']ія.

У сярэдзіне кораня сустракаюцца наступныя спалучэнні з мяккіх санорнага і шумнага:

[н'дз']: крэ[н'дз']ель, му[н'дз']ір; [н'ц']: арые[н'ц']ір, шке[н'ц']ель; [н'з']: бе[н'з']ін, тра[н'з']іт; [н'с']: ка[н'с']ервы, па[н'с']іянат; [л'ф']: дэ[л'ф']ініум (дэльфініум), су[л'ф']ідзін (сульфідзін); [л'дз']: разгі[л'дз']яйнічаць; [л'с']: апе[л'с']ін (апельсін); [л'з']: ве[л'з']евул (вельзевул); [л'х']: ме[л'х']іёр (мельхіёр); [л'г']: су[л'г']ін (сульгін);

[йп']: сна[йп']інг (снайпінг); [йс']: крэ[йс']ер (крэйсер); [йг']: штэ[йг']ер (штэйгер) (уст.).

Разгляд магчымых у сярэдзіне кораня спалучэнняў санорных з шумнымі паказвае іх шматлікасць і разнастайнасць.

У канцы кораня сустракаюцца наступныя спалучэнні цвёрдых санорных і шумных зычных:

[ўп]: сто[ўп]; [ўб]: ста[ўб]ы (Н. скл. мн. л.); [ўд]: пра[ўд]а; [ўт]: ба[ўт]ун, жа[ўт]ок; [ўз]: галамо[ўз]а, кля[ўз]а, ко[ўз]анка; [ўж]: да[ўж]эць, ло[ўж]анскі, сма[ўж]а (Р. скл. адз. л.); [ўш]: ко[ўш], ля[ўш]ун; [ўч]: а[ўч]ына, ва[ўч]уга, кра[ўч]ыха, ла[ўч]ыц-ца; [ўх]: та[ўх]аніна, зата[ўх]аць, ні[ўх]; [ўк]: ва[ўк]аваты, ла[ўк]ачка; [ўг]: да[ўг]ата, со[ўг]аць;

[мп]: ля[мп]а, ра[мп]а, шта[мп]; [мб]: бо[мб]а, клу[мб]а, ру[мб]а; [мф]: лі[мф]а, трыу[мф]; [мт]: экспро[мт]; [мз]: га[мз]аты, за-крэ[мз]аць; [мс]: кра[мс]аць, ха[мс]а; [мж]: і[мж]а; [мш]:

за[мш]авы, чарэ[мш]ына; [мч]: за[мч]ышча, ко[мч]ыць, я[мч]эйшы; [мц]: ля[мц]авы; [мх]: і[мх]овы, чаро[мх]а; [мк]: кру[мк]ач; [мг]: і[мг]а, сё[мг]а;

[нф]: ака[нф]авы (архіт.); [нд]: арэ[нд]а, валэ[нд]ацца, кама[нд]а; [нт]: го[нт]а, ка[нт]; [нз]: бры[нз]а, лі[нз]а; [нс]: рэвера[нс]; [нж]: мітрэ[нж]ыць, ха[нж]а; [нш]: ві[нш]аваць, ме[нш]ы, пу[нш]авы; [нч]: е[нч]ыць (разм.), кле[нч]ыць; [ндз]: нэ[ндз]а (абл.); [ндж]: ксё[ндж]а; [нц]: гля[нц], со[нц]а, сві[нц]овы; [нх]: бро[нх]а; [нк]: гро[нк]а, е[нк], та[нк]; [нг]: стро[нг]а;

[лп]: за[лп], ма[лп]оўня; [лб]: ко[лб]а, по[лб]а; [лд]: ка[лд]ун, кува[лд]а; [лт]: гва[лт], ха[лт] (у звароце на адзін халт); [лз]: кі[лз]аць; [лс]: га[лс]; [лж]: і[лж]а (разм.); [лч]: ана[лч]энец, га[лч]ыны, я[лч]эць; [лк]: запа[лк]авы, я[лк]авець; [лг]: іва[лг]а, і[лг]ун;

[рп]: абша[рп]аць, ка[рп], кі[рп]ач, та[рп]аваць; [рб]: га[рб]уха, вя[рб]а, ска[рб]онка, то[рб]а, фа[рб]а; [рф]: а[рф]аваць, ве[рф]авы; [рд]: ба[рд]овы, ма[рд]аты, се[рд]аваць; [рт]: ва[рт]а, вя[рт]уха, жа[рт], ку[рт]аты; [рз]: ё[рз]аць, каве[рз]а, замя[рз]аць, му[рз]аты; [рс]: набэ[рс]аць, нава[рс]аваць, фа[рс]уха; [рж]: а[рж]аны, бі[рж]авы, сма[рж]ок; [рш]: ве[рш], і[рш]ыць, я[рш]ыцца; [рч]: бу[рч]аць, га[рч]ыць, вя[рч]энне, цу[рч]аць; [рц]: га[рц]авы, сэ[рц]а; [рх]: і[рх]а; [рк]: ме[рк]аваць; [рг]: мі[рг]аць, ска[рг]а, ча[рг]а, шо[рг]аць.

У канцы кораня адзначаны наступныя спалучэнні цвёрдых санорных з мяккімі шумнымі зычнымі:

[ўп']: сто[ўп']іцца; [ўб']: га[ўб']іца, да[ўб']ешка, када[ўб']ець; [ўц']: жа[ўц']ець; [ўз']: па[ўз']і (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [ўдз']: кры[ўдз']іць, па[ўдз']ённы, пра[ўдз']івы; [ўц']: жа[ўц']ізна; [ўз']: па[ўз']і (дзеясл. заг. л. 2 ас.

адз. л.); [ўс']: а[ўс']яны; [ўх']: ні[ўх']і, та[ўх']ель;

[мп']: у эста[мп']е (М. скл. адз. л.); [мб']: ба[мб']іць; [мф']: ні[мф']е (Д. скл. адз. л.); [мз']: у пе[мз']е (М. скл. адз. л.); [мс']: ха[мс']е (Д. скл. адз. л.); [мх']: і[мх']і (Н. скл. мн. л.); [мг']: сё[мг']і (Р. скл. адз. л.);

[нх']: бро[нх']і; [нк']: і[нк']і; [нг']: ра[нг']і (Н. скл. мн. л.);

[лп']: ма[лп']ін; [лб']: у ко[лб']е (М. скл. адз. л.); [лц']: гва[лц']іць; [лдз']: кува[лдз']е (Д. скл. адз. л.); [лз']: Во[лз']е (Д. скл. адз. л.); [лс']: га[лс']е (Д. скл. адз. л.); [лк']: ё[лк']і (Р. скл. адз. л.);

[рп']: ця[рп']ець; [рб']: вя[рб']іна, свя[рб']ець; [рф']: а[рф']іст, та[рф']янік; [рдз']: га[рдз']іна, ку[рдз']янка, ся[рдз']іты; [рц']: дача[рц']іць, вя[рц']еп, жа[рц']ік; [рз']: вя[рз']енне, фе[рз']евы; [рс']: ва[рс']істы, фа[рс']іць; [рх']: вя[рх']і, шту[рх']ель; [рк']: ма[рк']іроўка.

У канцы кораня зафіксаваны наступныя спалучэнні з мяккага санорнага і цвёрдага шумнага зычных:

[йп]: тэлета[йп]; [йб]: ша[йб]а; [йф]: ка[йф], се[йф]; [йд]: го[йд]ацца, крэ[йд]а, рэ[йд]; [йт]: фле[йт]а; [йз]: па[йз]а (бат.); [йс]: го[йс]аць (гойсаць), рэ[йс]авы; [йш]: ге[йш]а; [йч]: ба[йч]эйшы, ля[йч]ына, мала[йч]ына; [йц]: ле[йц]ы (Н. скл. мн. л.); [йх]: ба[йх]авы; [йк]: ба[йк]а; [йг]: са[йг]а, та[йг]а;

[н'ч]: заня[н'ч]ыць (заняньчыць); [н'к]: ка[н'к]аць (канькаць);

[л'п]: ска[л'п] (скальп); [л'б]: бу[л'б]а (бульба); [л'ф]: шэ[л'ф] (шэльф); го[л'ф] (гольф); [л'д]: шы[л'д]а (шыльда); [л'т]: ку[л'т] (культ), сма[л'т]а (смальта); [л'з]: гі[л'з]а; [л'с]: ва[л'с] (вальс); [л'ш]: ку[л'ш]а (кульша); [л'ч]: му[л'ч]а (мульча); [л'ц]: ва[л'ц]оўка (вальцоўка); [л'х]: а[л'х]о-

вы (альховы); [л'к]: і[л'к]а (іль-ка); [л'г]: міту[л'г]а (мітульга).

З двух мяккіх, санорнага і шумнага, складаюцца наступныя спалучэнні, якія сустракаюцца ў канцы кораня:

[н'дз']: вэ[н'дз']іць, за[н'дз']іроўка, кама[н'дз']ір; [н'ц']: мя[н'ц']іць; [н'з']: пе[н'з']енскі;

[л'п']: ска[л'п']е (скальпе) (М. скл. адз. л.); [л'б']: бу[л'б']іна (бульбіна); [л'ф']: го[л'ф']е (гольфе) (М. скл. адз. л.); [л'дз']: і[л'дз']іна (ільдзіна); [л'ц']: ку[л'ц']е (кульце) (ад культ) (М. скл. адз. л.); [л'з']: міту[л'з']е (мітульзе) (Д. скл. адз. л.); [л'с']: на во[л'с']е (на вольсе) (Д. скл. адз. л.); [л'х']: во[л'х']і (вольхі) (Р. скл. адз. л.);

[йп']: на тэлета[йп']е (М. скл. адз. л.); [йб']: ша[йб']е (М. скл. адз. л.); [йф']: у ка[йф']е (М. скл. адз. л.), се[йф']е (М. скл. адз. л.); [йдз']: по[йдз']еш (дзеясл. буд. ч. 2 ас. адз. л.); [йц']: фле[йц']е (М. скл. адз. л.); [йз']: у та[йз']е (М. скл. адз. л.); [йс']: у рэ[йс']е (М. скл. адз. л.); [йг']: та[йг']і (Р. скл. адз. л.).

На стыку кораня і суфікса зафіксаваны наступныя двухчленныя спалучэнні санорных і шумных цвёрдых зычных:

[ўш]: ля[ўш]а, насне[ўш]ы;
[ўч]: заканада[ўч]ы, жы[ўч]ык, плы[ўч]ыха, ра[ўч]ак; [ўц]: дро[ўц]ы, дрэ[ўц]а, заканада[ўц]а, калі[ўц]а; [ўк]: абі[ўк]а, га[ўк]ала, дамо[ўк]а, дзя[ўк]аць, зда-ро[ўк]ацца, плы[ўк]асць, та[ўк]ач;
[ўг]: да[ўг]ата, да[ўг]унец;

[мч]: ды[мч]аты, кры[мч]ак, ма[мч]ын, я[мч]эй; [мк]: бо[мк]аць, кру[мк]аць, я[мк]а;

[нт]: сві[нт]ух; [нш]: ха[нш]а (разм.); [нч]: абаро[нч]ы, бара[нч]ык, кару[нч]аты, пласці[нч]аты, п'я[нч]уга, ста[нч]эць; [нц]: аке[нц]а, дзе[нц]а; [нк]: гро[нк]а, дзвы[нк]аць, дры[нк]аць, пе[нк]авы;

[лч]: га[лч]ыны, Ната[лч]ын, мяцё[лч]аты (бат.); [лц]: ко[лц]а;

[лк]: абдзіра[лк]а, балабо[лк]а, восі[лк]а, е[лк]а;

[рш]: касі[рш]а, ста[рш]ая;
[рч]: буга[рч]аты (анат.); [рц]: азя[рц]о, дазо[рц]а; [рк]: азя[рк]о, го[рк]а, гы[рк]аць, зі[рк]аты, му[рк]аць, я[рк]а.

У гэтай пазіцыі адзначаны спалучэнні цвёрдага санорнага з мяккім шумным:

[ўц']: зара[ўц']і; [ўс']: пасаро-ме[ўс']я (дзеясл. пр. ч. м. р. адз. л.); [ўк']: засе[ўк']і, ко[ўк']і, пла[ўк']і, прыпе[ўк']і;

[мц']: затры[мц']ець; [мс']: спыні[мс']я (дзеясл. заг. л. 1 ас. мн. л.); [мк']: гро[мк']і, ке[мк']і, пля[мк']і;

[нк']: га[нк']і, го[нк']і, загу-ме[нк']і, са[нк']і;

[лк']: гу[лк']і, со[лк']і;
[рц']: жму[рц']і, ме[рц']і; [рк']: ва[рк']і, гава[рк']і, кудзе[рк']і.

У такой жа ступені распаўсюджаны спалучэнні мяккага санорнага з цвёрдым шумным:

[йч]: за[йч]ыха, дво[йч]ы; [йц]: за[йц]аў (Р. скл. мн. л.); [йк]: за[йк]а; дава[йк]а (давай-ка), ве-рабе[йк]а;

[л'б]: гу[л'б]а (гульба), дзя[л'б]а (дзяльба), жа[л'б]а (жальба), па[л'б]а (пальба); [л'ш]: ба[л'ш]ун; [л'ч]: до[л'ч]аты (дольча-ты), іго[л'ч]асты (ігольчасты), ко[л'ч]аты (кольчаты); [л'ц]: ко[л'ц]а (кольца), кры[л'ц]а (крыльца); [л'к]: бу[л'к]аць (булькаць), зашні[л'к]а (зашніль-ка);

[н'ч]: ступе[н'ч]аты (ступень-чаты).

На стыку кораня і суфікса сустракаюцца і спалучэнні мяккіх санорнага і шумнага зычных:

[н'б']: га[н'б']іць (ганьбіць); [н'ц']: ба[н'ц']ік, ста[н'ц']е (стань-це) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.); [н'с']: кі[н'с']я (кінься) (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.);

[л'б']: гу[л'б']ішча (гуль-бішча); [л'ц']: вызва[л'ц']е (выз-вальце) (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.);

[йб']: се[йб']ітка, сто[йб']ішча;
[йц]: чака[йц']е (дзеясл. заг. л. 2 ас. мн. л.); [йс']: сме[йс']я (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [йк']: гле[йк']і, кле[йк']і.

У склад суфіксаў уваходзяць наступныя з разгледжаных спалучэнняў:

[ўк]: абкіто[ўк]а, бліска[ўк]а;

[нд]: скупя[нд]а;

[лк]: абдзіра[лк]а, балабо[лк]а;

[рк]: пячу[рк]а, докта[рк]а;

[рч]: піса[рч]ук;

[н'к']: гусце[н'к']і (гусценькі), чырвоне[н'к']і (чырвоненькі);

[л'ч]: бабу[л'ч]ын (бабульчын), зязю[л'ч]ын (зязюльчын).

На стыку прыстаўкі і кораня сустракаюцца наступныя спалучэнні санорных і шумных зычных:

[ўп]: не[ўп]арадкаванасць, па[ўп]адаць (разм.); [ўб]: не[ўб]ачыць; [ўд]: па[ўд]авець (разм.); [ўт]: па[ўт]ыкаць; [ўз]: не[ўз]абаве; [ўс]: па[ўс]копчаць, па[ўс]ыпаць; [ўж]: не[ўж]ываны; [ўш]: па[ўш]ываць; [ўдж]: не[ўдж]аліць; [ўч]: не[ўч]аставаць; [ўх]: па[ўх]утваць; [ўц]: не[ўц]алець; [ўк]: на[ўк]опчаць; [ўг]: па[ўг]ортваць.

На стыку кампанентаў складаных і складанаскарочаных слоў адзначаюцца наступныя спалучэнні санорных і шумных зычных:

[ўп]: гало[ўп]алітасвета, са[ўп]артшкола; [ўб]: гало[ўб]ух; [ўс]: та[ўс]агыз, райспажы[ўс]аюз; [ўк]: за[ўк]ом; [ўг]: са[ўг]ас;

[мп]: ка[мп]артыя, на[мп]аліт; [мб]: пле[мб]аза; [мт]: пра[мт]авары, э[мт]эсайскі; [мз]: гра[мз]аніс; [мс]: ка[мс]астайны, ка[мс]орг; [мш]: са[мш]осты (самшосты, уст.); [мч]: са[мч]ацвёрты (самчацвёрты, уст.); [мк]: пра[мк]амбінат, пра[мк]ааперацыя; [мг]: дра[мг]урток; [мч]: хі[мч]ыстка;

[нш]: пла[нш]айба; [нж]: до[н-

ж]уан; [нт]: вае[нт]оргаўскі, вае[нт]эхнік; [нк]: вае[нк]амат, лі[нк]ос, са[нк]амісія, чле[нк]ор, ю[нк]ор;

[лт]: Бе[лт]орфпраект; [лк]: Бе[лк]аансаюз; [лг]: ка[лг]ас;

[рп]: ватэ[рп]ола, фа[рп]ост;

[рб]: супе[рб]аявік; [рз]: ку[рз]ал;

[рс]: га[рс]авет; на[рс]уд;

[рц]: супе[рц]эмент;

[мф']: пра[мф']інплан; [мдз']: са[мдз']есяты (сам-дзесяты) (уст.), се[мдз']есят; [мс']: са[мс']ёмы (сам-сёмы) (уст.);

[нц']: па[нц']юркізм; [нк']: до[нк']іхоцтва; [нг']: па[нг']енезіс;

[лדз']: Бе[лדз']ярспраект;

[рп']: хло[рп']ікрын; [рф']: супе[рф']ільтр;

[л'з]: уты[л'з]авод (утыльза-вод); [л'с]: уты[л'с]ыравіна (утыльсыравіна); [л'ц]: уты[л'ц]эх (утыльцэх); [л'г]: се[л'г]асарцель (сельгасарцель);

[йп]: Гуля[йп]оле (Гуляй-Поле), вышэ[йп]аказаны, ніжэ[йп]амянёны; [йб]: вале[йб]ол, па-то[йб]аковы, ра[йб]уд; [йд]: фа[йд]эшын; [йз]: ра[йз]агс (рай-ЗАГС); [йц]: ра[йц]энтр; [йг]: Гуля[йг]орад (Гуляй-Горад); [йп']: ніжэ[йп']ералічаны.

Як паказвае аналіз усіх спалучэнняў «цвёрды санорны + цвёрды шумны», найбольш разнастайныя з іх сустракаюцца ў канцы і сярэдзіне кораня (да 60 відаў спалучэнняў), а на стыку кораня і суфікса, на стыку кампанентаў складаных слоў колькасць існуючых тыпаў не больш за 25. Спалучэнні «мяккі санорны + цвёрды шумны» і «цвёрды санорны + мяккі шумны» больш разнастайныя таксама ў канцы кораня. Калі адзін з членаў спалучэння «санорны + шумны» мяккі, то яны не сустракаюцца на стыку прыстаўкі і кораня. На стыку кампанентаў складаных слоў спалучэнні «санорны + шумны», калі адзін з іх мяккі, таксама сустракаюцца ў абмежаванай колькасці выпадкаў.

§ 4.11. ДВУХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ «САНОРНЫ + САНОРНЫ»

У беларускай літаратурнай мове спалучэнні гэтага тыпу сустракаюцца ў пачатку, сярэдзіне і канцы слова.

Зычны [ў] у спалучэннях з іншымі санорнымі выступае толькі пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны:

[ўв]: *не[ўв]айсці*; [ўм]: *не[ўм]асціць, не[ўм]атаць*; [ўн]: *не[ўн]адзіцца, не[ўн]асіць*; [ўл]: *не[ўл]агодзіць, не[ўл]авіць*; [ўр]: *не[ўр]адзіць, не[ўр]азумець*; [ўй]: *не[ўй]е* (дзеясл. цяп. ч. 3 ас. адз. л.); [ўв']: *не[ўв']екавечыць*; [ўм']: *не[ўм']ешваць, не[ўм']інаць*; [ўн']: *не[ўн']есці, не[ўн']ікнуць*; [ўл']: *не[ўл']егчы, не[ўл']езці*.

З астатніх спалучэнняў санорных, што сустракаюцца ў пачатку слова, можна прывесці наступныя:

[мн]: [мн]ога; [мл]: [мл]осна;
[мр]: [мр]оіцца; [мн']: [мн']еманічны, [мн']іх (уст.); [мл']:
[мл']ён, [мл']ява;

[рв]: [рв]ота;

[л'н]: [л'н]овалакно (льнова-лакно); [л'в']: [л'в']іца (львіца);
[л'н']: [л'н']яны (льняны); [л'й]: [л'й]янасы (лянасы).

У сярэдзіне слова ўжываюцца шматлікія спалучэнні санорных.

З двух цвёрдых: [ўв]: *перажо[ўв]аць*; [ўм]: *ро[ўм]а*; [ўн]: *зя[ўн]уць*; [ўл]: *дома[ўл]адальнік*; [ўр]: *та[ўр]о, ха[ўр]ус*;

[мв]: *заду[мв]ацца*; [мн]: *дарэ[мн]а*; [мл]: *ка[мл]ыга*; [мр]: *це[мр]ашал*;

[нв]: *ка[нв]ойны*; [нм]: *са[нм]арына*;

[лв]: *дако[лв]аць*; [лм]: *ка[лм]аты*;

[рв]: *дава[рв]аць*; [рм]: *ду[рм]ан*; [рн]: *адвя[рн]уць*; [рл]: *бя[рл]ог*.

Цвёрдага з мяккім: [ўй]: *шча[ўй]е* (шчаіе); [ўв']: *па[ўв']ярэджваць*; [ўм']: *ня[ўм']ека, па[ўм']і-*

сак; [ўн']: *лядо[ўн']я*; [ўл']: *заба[ўл']івы*;

[вй]: *інтэр[вй]ю* (інтэрв'ю);

[мв']: *трыу[мв']ірат*; [мл']: *гры[мл']івы*; [мн']: *кра[мн']ік*;

[мй]: *прэ[мй]ер* (прэм'ер); [нв']: *ка[нв']еер*; [нм']: *са[нм']інімум*; [нл']: *са[нл']івы*; [нй]: *ка[нй]югацыя* (кан'югацыя) (біял.);

[лм']: *аб напа[лм']е* (М. скл. адз. л.);

[рв']: *чэ[рв']ень*; [рм']: *а[рм']ія*; [рн']: *ку[рн']яўкаць*; [рл']: *ба[рл']івы*; [рй]: *звя[рй]ё* (звар'ё).

Мяккага з цвёрдым: [н'м]: *кі[н'м]а* (кіньма) (дзеясл. заг. л. 1 ас. мн. л.); [н'в]: *агра[н'в]аць* (аграньваць);

[л'в]: *аго[л'в]аць*; [л'м]: *бя[л'м]о*; [л'н]: *ку[л'н]уць* (кульнуць); [л'р]: *ка[л'р]абі* (кальрабі);

[йв]: *загле[йв]ацца*; [йм]: *дакле[йм]аваць*; [йн]: *шашэ[йн]ы*; [йл]: *ка[йл]авішча*; [йр]: *са[йр]а*.

Двух мяккіх санорных: [н'л']: *са[н'л']івы*; [н'м']: *ко[н'м']і* (коньмі) (Т. скл. мн. л.); [н'й]: *кампа[н'й]ён*;

[л'в']: [л'в']іны (львіны); [л'м']: *ве[л'м']і* (вельмі); [л'н']: *са[л'н']ік* (сальнік); [л'й]: *бата[л'й]ён*;

[йм']: *се[йм']ік* (гіст.); [йн']: *бо[йн']я*; [йл']: *ка[йл']іць*.

У канцы слова сустракаюцца наступныя спалучэнні санорных зычных.

Двух цвёрдых: [ўн]: *фа[ўн]*; [ўр]: *ла[ўр], мане[ўр]*; [мн]: *гі[мн]*; [нр]: *жа[нр]*; [лм]: *напа[лм]*; [рв]: *не[рв]*; [рм]: *пако[рм]*; [рн]: *цё[рн]*.

Мяккага з цвёрдым: [л'м]: *па[л'м]* (Р. скл. мн. л.); [йм]: *се[йм]*; [йн]: *басе[йн]*; [йр]: *эсква[йр]*.

З двух мяккіх: [йл']: *кактэ[йл']* (кактэйль).

У пачатку кораня маецца рад спалучэнняў двух цвёрдых са-

норных: [ўн]: яго [ўн]учка (пасля слоў, якія заканчваюцца на галосныя); [ўл]: яго [ўл]адар; [ўр]: новы [ўр]ад; [мн]: [мн]ога; [мл]: [мл]осна; [мр]: [мр]оіць; [рв]: [рв]ота.

Цвёрдага з мяккім: [мн']: [мн']іцельны; [мл']: [мл']іва, за[мл']ець.

Мяккага з цвёрдым: [л'н]: [л'н]овалакно (льновалакно);

Двух мяккіх санорных: [л'в']: [л'в']іца (львіца); [л'н']: [л'н']яны; [л'й']: [л'й']ё (льё, гіст.); [йм']: за[йм']ець.

У сярэдзіне кораня адзначаюцца наступныя спалучэнні санорных.

Двух цвёрдых: [ўн]: жа[ўн]а, па[ўн]очнік 'жыхар поўначы'; [ўл]: жа[ўл]ак; [ўр]: а[ўр]ал, жа[ўр]ук, ша[ўр]о;

[мв]: ка[мв]ольны, сі[мв]ал, тра[мв]ай; [мн]: гі[мн]аст; [мл]: ка[мл]ыга; [мр]: ізу[мр]уд, це[мр]ашал;

[нв]: і[нв]алід, ка[нв]а;

[лм]: ка[лм]аты, та[лм]уд;

[рв]: ва[рв]ар, вы[рв]ань (уст.), су[рв]эта; [рм]: га[рм]ата, кі[рм]аш, ма[рм]ур; [рн]: жу[рн]ал, ка[рн]авал; [рл]: бя[рл]ог, му[рл]ыкаць, ша[рл]атан.

Цвёрдага з мяккім: [ўн']: бра[ўн']інг, ка[ўн']ер; [ўл']: па[ўл']ін; [мв']: трыу[мв']ір; [мн']: а[мн']істыя;

[нв']: заі[нв']ентарызаваць, ка[нв']ерт; [нй]: ка[нй]юнктура (кан'юнктура);

[рв']: бе[рв']яно, да[рв']інізм; [рм']: ве[рм']ішэль, га[рм']ідар; [рн']: га[рн']ец, ку[рн']яўкаць; [рл']: гі[рл']янда, шка[рл']ятына; [рй]: ва[рй]етэ (вар'етэ).

Мяккага з цвёрдым: [л'в]: га[л'в]анізацыя (гальванізацыя), Са[л'в]адор (Сальвадор), се[л'в]асы (сельвасы) (геагр.); [л'р]: ка[л'р]абі (кальрабі).

Двух мяккіх санорных: [йм']: за[йм']еннік; [л'й]: а[л'й]янс, ка[л'й]ян (кальян); [л'в']: ве[л'в']ет (вельвет); [н'й]: шы[н'й]ён.

У канцы кораня сустракаюцца наступныя спалучэнні санорных.

Двух цвёрдых: [ўм]: рэ[ўм]атыкі; [ўн]: во[ўн]а, жа[ўн]а; [ўр]: зе[ўр]аць (разм.), пле[ўр]ыт;

[мн]: гі[мн], до[мн]а; [мр]: до[мр]а, це[мр]а;

[нв]: ка[нв]а; [нр]: жа[нр]; [лв]: ха[лв]а; [лм]: напа[лм], ча[лм]а;

[рв]: ба[рв]а, не[рв]; [рм]: ко[рм], но[рм]а, шы[рм]а; [рн]: го[рн], цё[рн]; [рл]: га[рл]авы, пе[рл]ы.

Цвёрдага з мяккім: [ўй]: сала[ўй]іны; [ўм']: да[ўм']ецца (разм.); [ўн']: па[ўн']ець, ра[ўн']івы; [ўл']: жура[ўл']яня, жура[ўл']іны, кры[ўл']яка.

[нв']: ка[нв']е (М. скл. адз. л.); [мл']: ка[мл']ёвы, мя[мл']іць; [мн']: у гі[мн']е (М. скл. адз. л.), гу[мн']ішча;

[лм']: у ча[лм']е (М. скл. адз. л.);

[рв']: ня[рв']ічны, ча[рв']івы; [рм']: на фе[рм']е (М. скл. адз. л.), ка[рм']іць, каза[рм']енны; [рн']: га[рн']іст, ма[рн']ець; [рл']: а[рл']яня, га[рл']як.

Мяккага з цвёрдым: [л'в]: се[л'в]а (сельва); [л'м]: шэ[л'м]а (шэльма);

[йм]: за[йм]аць, по[йм]а; [йн]: бу[йн]а, ва[йн]а; [йл]: сто[йл]а; [йр]: са[йр]а.

Двух мяккіх санорных: [л'в']: у се[л'в']е (у сельве) (М. скл. адз. л.); [л'м']: ве[л'м']і (вельмі); [л'н']: ке[л'н']я (кельня);

[йм']: за[йм']ішча (дыял., маст.); [йн']: да[йн']іца; [йл']: ка[йл']іць.

На стыку кораня і суфікса адзначаюцца наступныя двухчленныя спалучэнні санорных.

Двух цвёрдых: [ўв]: апле[ўв]аць, нако[ўв]аць; [ўм]: ста[ўм]а; [ўн]: дзяржа[ўн]ы, жы[ўн]асць, зя[ўн]уць, пі[ўн]ая; [ўл]: ра[ўл]а (дзеясл. пр. ч. ж. р. адз. л.);

[мв]: задрэ[мв]аць, паду-

[мв]аць; [мн]: *гры[мн]уць, ке-*
[мн]а;

[лв]: *дамо[лв]аць, перапо-*
[лв]аць;

[рв]: *ашчэ[рв]аць, даку[рв]аць,*
надо[рв]аць; [рм]: ва[рм]а (у вы-
разе варма варыць); [рн]: брова-
[рн]ы, га[рн]уць, ду[рн]аваты,
жа[рн]уць, ня[рн]аты; [рл]: цё-
[рл]а (дзеясл. пр. ч. ж. р. адз. л.),

Цвёрдага з мяккім: [ўн']: *на-*
ста[ўн']ік, пла[ўн']іца;

[мл']: *гры[мл']івы, ке[мл']івы,*
шу[мл']іва; [мн']: бра[мн']ік, наё-
[мн']ік;

[нл']: *са[нл']івы;*

[рн']: *га[рн']як, друка[рн']я,*
напа[рн']ік, се[рн']ік.

Мяккага з цвёрдым: [н'в]: *адур-*
ма[н'в]аць (адурманьваць), ачу-
[н'в]аць (ачуньваць), засі[н'в]аць
(засіньваць); [н'м]: кі[н'м]а (кінь-
ма), ста[н'м]а (станьма) (дзеясл.
заг. л. 1 ас. мн. л.);

[л'в]: *выбе[л'в]аць (выбель-*
ваць), зату[л'в]аць (заткульваць),
напа[л'в]аць (напальваць); [л'н]:
во[л'н]а (вольна), вуга[л'н]ы (ву-
гальны);

[йв]: *абве[йв]аць, заго[йв]аць;*
[йм]: *прачыта[йм]а, уцяка[йм]а*
(дзеясл. заг. л. 1 ас. мн. л.); [йн]:
шы[йн]ы, ча[йн]ая; [йл]: по[йл]а,
сто[йл]авы.

Двух мяккіх санорных: [н'й]:
кампа[н'й]ён (кампаньён); [н'м']:
ко[н'м']і (Т. скл. мн. л.);

[л'м']: *бя[л'м']е (бяльме) (М.*
скл. адз. л.); [л'н']: са[л'н']ік
(сальнік);

[йн']: *але[йн']я, хада[йн']ік.*

У склад суфіксаў увахо-
дзяць і на стыку суфіксаў утвара-
юцца наступныя спалучэнні санор-
ных:

[ўв]: *абкіто[ўв]аць; [ўн]: пла-*
чэ[ўн]ы; [рн]: веліза[рн]ы;

[ўн']: *вазо[ўн']я; [ўл']: жарта-*
[ўл']іва;

[л'н]: *абая[л'н]а (абаяльна);*
[йн]: *дба[йн]ы;*

[л'н']: *адпачыва[л'н']я; [йн']:*
два[йн']ік.

На стыку прыстаўкі і
кораня існуюць наступныя спа-
лучэнні санорных:

[ўв]: *па[ўв]альвацца; [ўм]: ня-*
[ўм]ольна, па[ўм]ацоўваць; [ўл]:
па[ўл]азіць; [ўр]: па[ўр]очна; [рв]:
інтэ[рв]акальны; [рн]: інтэ[рн]ацы-
яналізм;

[ўв']: *па[ўв']язваць; [ўм']:*
ня-
[ўм']ека, па[ўм']іраць, па[ўм']яр-
заць; [ўл']: па[ўл']іпаць; [ўй]: па-
[ўй]ядацца;

[рв']: *інтэ[рв']енцыя; [рл']:*
ін-
тэ[рл']юдзя; [рм']:
інтэ[рм']едыя;

[йв]: *на[йв]ышэйшы; [йм]:*
на[йм]ацнейшы; [йл]: на[йл]ад-
нейшы; [йр]: на[йр]аднейшы;

[йв']: *на[йв']ярнейшы; [йм']:*
на[йм']ілейшы; [йн']:
на[йн']ешча-
сліўшы (мастацк.); [йл']:
на[йл']еп-
шы, на[йл']ягчэйшы; [йй]: на[йй]-
яснейшы.

На стыку дзвюх прыставак суст-
ракаецца спалучэнне [рв]: *супе[р-*
в]окладка.

У складанаскарочаных
і складаных словах на сты-
ку іх кампанентаў адзначаны на-
ступныя спалучэнні санорных:

[ўв]: *па[ўв]ось; [ўм]: па[ўм]ас-*
ка; [ўн]: па[ўн]очы; [ўр]: па[ўр]уб-
ля; [мн]: се[мн]аццаць; [мр]: бра-
[мр]эя; [нм]: са[нм]арына; [рл]:
піяне[рл]агер; [рм]: ватэ[рм]а-
шына;

[ўв']: *па[ўв']ека; [ўм']:*
па[ўм']яккі; [ўн']:
па[ўн']еба; [ул']:
па[ўл']ітра; [мм']:
на[мм']іністра;
[мй]: *ка[мй]ячэйка; [нй]: па[нй]-*
еўрапейскі (пан'еўрапейскі); [нм']:
са[нм']інімум; [рл']:
ватэ[рл']інія,
супе[рл']юдны; [рм']:
ампе[рм']етр,
векта[рм']етр;

[л'м]: *се[л'м]аг (сельмаг); [йв]:*
ра[йв]ыканком;

[йв']: *ве[йв']ецер (вей-вецер);*
[йн']: *чы[йн']ебудзь (чый-небудзь),*
воля[йн']яволяй (воляй-няволяй).

Залежнасць колькасці магчымых
спалучэнняў «санорны+санорны»
ад якасці зычнага і яго месцазнахо-
джання ў складзе слова паказвае,
што найбольш разнастайныя яны ў

тым выпадку, калі абодва зычныя — цвёрдыя і знаходзяцца ў сярэдзіне, на канцы кораня або на стыку кораня і суфікса. Больш за 10 тыпаў спалучэнняў «мяккі санорны+цвёрды санорны» адзначана на стыку прыстаўкі і кораня, а «цвёрды санорны+мяккі санорны» — на канцы кораня. Ва ўсіх астатніх пазіцыях спалучэнні двух санорных нешматлікія.

Пашыранымі памылкамі вымаўлення з'яўляецца замена спалучэнняў тыпу «зычны+галосны+зычны+галосны» на спалучэнні «зычны+зычны+галосны». Напрыклад, трэба гаварыць *хлебзавод*, а не *хлебзавод*; *камбінезён*, а не *камбінзён*; *бюлетня*, *клубня*, а не *бюлетэня*, *клубеня*; *выпраміся*, а не *выпрам-*

ся. Таксама памылковымі лічацца замены спалучэнняў тыпу «зычны+зычны» на спалучэнні «зычны+галосны+зычны». Трэба вымаўляць *адначні*, *адначнём*, а не *адначыну*, *адначынеш*; *чарнільніца*, а не *чарніліца*; *чхаць*, а не *чыхаць*, *чыхаць*; *шарварка*, а не *шараварка*; *адмотваць*, а не *адматываць*.

У радзе выпадкаў спалучэнні «зычны+галосны+зычны+галосны» і спалучэнні «зычны+зычны+галосны» аднолькава нарматыўныя: *жаваранак* і *жаўранак*, *завалодаць* і *заўладаць* *алёшына* і *альшына*, *любві* і *любові*, *стэлы* і *сатэлы* (часцей), *стлець* і *сатлець* (часцей), *запатнёць* і *запацець* (часцей).

§ 4.12. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ТРОХЧЛЕННЫХ СПАЛУЧЭННЯЎ ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ

Трохгукавыя спалучэнні зычных часцей сустракаюцца ў беларускай мове, чым такія ж спалучэнні галосных. Пры гэтым кансанантныя трохчленныя спалучэнні можна знайсці не толькі ў запазычаных словах, але і ў спрадвечна беларускіх.

Агульны спіс трохгукавых спалучэнняў зычных, што сустракаюцца ў сярэдзіне слова, не тоесны са спісам тых, якімі пачынаюцца словы, ён значна шырэйшы і разнастайны.

§ 4.13. ТРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ ТЫПУ «ШУМНЫ+ШУМНЫ+САНОРНЫ»

Спалучэнні з двух шумных і санорнага ў пачатку слова найбольш разнастайныя.

Цвёрды [в] адзначаны ў наступных трохчленных спалучэннях зычных у пачатку слова:

[здв]: [здв]оіць; [згв]: [згв]алціць (згвалціць); [ств]: [ств]ол; [схв]: [схв]атка; [скв]: [скв]арка; [шкв]: [шкв]ал; мяккі [в'] — у спалучэннях [скв']: [скв']ер; [с'ц'в']: [с'ц'в']ердзіць.

Цвёрды [м] сустракаецца ў якасці трэцяга члена наступных

У сучаснай беларускай мове існуе восем тыпаў трохчленных спалучэнняў зычных: 1) «шумны+шумны+санорны»; 2) «шумны+шумны+шумны»; 3) «санорны+шумны+шумны»; 4) «санорны+шумны+санорны»; 5) «санорны+санорны+шумны»; 6) «шумны+санорны+санорны»; 7) «санорны+санорны+санорны»; 8) «шумны+санорны+шумны».

спалучэнняў, з якіх пачынаюцца словы:

[схм]: [схм]урнець; [з'дз'м]: [з'дз'м]уць (здзьмуць); [м'] — у [кхм'] у запазычаных словах [кхм']еры, [кхм']ерскі.

У якасці трэцяга члена цвёрды санорны [н] ужываецца ў наступных ініцыяльных спалучэннях:

[пхн]: [пхн]уць; [джгн]: [джгн]уць (джгнуць); [згн]: [згн]аіць; [скн]: [скн]ара; [тки]: [тки]уца; [тхн]: [тхн]уць; [чхн]: [чхн]уць; а мяккі [н'] — у [згн']:

[згн']юсіць; [джгн']і; [джгн']і
(джгні); [ткн']і; [ткн']і; [пхн']і;
[пхн']і; [чхн']і; [чхн']і; [тхн']і; [тхн']і
(дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.).

У якасці трэцяга члена цвёрды санорны [л] распаўсюджаны ў наступных ініцыяльных спалучэннях зычных:

[збл]: [збл]ажэлы; [здл]: [здл]убаць; [згл]: [згл]ынуць; [тхл]: [тхл]ань; [спл]: [спл]ысці; [скл]: [скл]он; [схл]: [схл]усіць; [шкл]: [шкл]о, а мяккі [л'] — у [збл']: [збл']іску; [згл']: [згл']едзець; [тхл']: [тхл']іна; [спл']: [спл']есці; [стл']: [стл']елы; [скл']: [скл']еп; [шпл']: [шпл']інт; [шкл']: [шкл']іць; [кпл']: [кпл']івы.

Цвёрды [р] ужываецца ў якасці трэцяга члена наступных ініцыяльных спалучэнняў:

[збр]: [збр]оя; [здр]: [здр]ада; [згр]: [згр]ая; [спр]: [спр]элы; [схр]: [схр]умстаць; [скр]: [скр]ыгаць; [шпр]: [шпр]ыц; [штр]: [штр]ыфель.

Мяккі [й] знаходзіцца ў канцы трохкансанантнага пачатковага спалучэння [спй]: [спй]янелы.

У сярэдзіне слова, акрамя пералічаных трохчленных кансанантных спалучэнняў зычных, зафіксаваны яшчэ і наступныя, у якіх апошні зычны — санорны:

[пТВ]: сто[пТВ]ацца; [пХВ]: а[пХВ]ат (абхват); [пКВ]: а[пКВ]эцаць (абквэцаць); [бЗВ]: а[бЗВ]оньваць; [дЗВ]: на[дЗВ]ычай; [зЗВ]: ра[зЗВ]аніць; [тХВ]: а[тХВ]арэць (адхварэць); [тКВ]: на[тКВ]ашваць (надквашваць); [скВ]: ускара[скВ]ацца; [сцВ]: ра[сцВ]ыркацца; [шшВ]: бя[шшВ]овы (бясшвовы); [штВ]: лі[штВ]а; [шчВ]: выро[шчВ]аць; [цтВ]: шаве[цтВ]а (разм.); [цкВ]: запэ[цкВ]аць; [хтВ]: надкрэ[хтВ]аць; [хцВ]: цу[хцВ]анг; [ктВ]: высмо[ктВ]аць; [кчВ]: выжлу[кчВ]аць;

[псМ]: а[псМ]ажыць (абсмажыць); [пшМ]: наа[пшМ]оргваць (наабшморгваць); [бдз'м]: а[бдз'м]ухаць (абдзьмухаць); [тшМ]: па-

[тшМ]оргваць (пабшморгваць); [тцМ]: па[тцМ]окнуць (падцмокнуць); [тсМ]: па[тсМ]аліць (падсмаліць); [тхМ]: на[тхМ]арны (надхмарны); [стМ]: а[стМ]а; [ссМ]: ра[ссМ]актаць; [шшМ]: ра[шшМ]оргваць (расшморгваць);

[дгн]: па[дгн]аіць; [дзн]: а[дзн]ачаны; [ззн]: ра[ззн]аёміцца; [ссн]: ра[ссн]асціць; [штн]: ары[штн]ы; [шшн]: ра[шшн]уроўваць (расшнуроўваць); [ктн]: канта[ктн]ы; [ксн]: рэфле[ксн]ы; [гзн]: дву[гзн]ачны (двухзначны);

[псл]: а[псл]ухаць (абслухаць); [пшл]: а[пшл]аг (абшлаг); [пкл]: а[пкл]адваць (абкладваць); [бгл]: а[бгл]аджваць; [тпл]: а[тпл]ыць (адплыць); [ткл]: па[ткл]асавы (падкласавы); [дбл]: па[дбл]ытаць; [джл]: а[джл]укчаны; [дгл]: па[дгл]аджваць; [ззл]: ра[ззл]аваць; [стл]: ра[стл]умачыць; [ssl]: ра[ssl]абіць; [шпл]: звы[шпл]анавы; [хкл]: чатыро[хкл]асны; [хсл]: тро[хсл]аёвы; [хпл]: тро[хпл]астовы;

[ппр]: су[ппр]адукты (субпрадукты); [птр]: су[птр]опікі (субтропікі); [пкр]: а[пкр]ужаць (абкружаць); [бдр]: а[бдр]ыпаць; [бгр]: а[бгр]ызаць; [тпр]: а[тпр]авіць (адправіць); [тфр]: а[тфр]эзераваць (адфрэзераваць); [ттр]: а[ттр]эсваць (адтрэсваць); [тшр]: а[тшр]убаваць (адшрубавачь); [тхр]: а[тхр]абрыца (адхрабрыца); [ткр]: а[ткр]ыць (адкрыць); [дбр]: а[дбр]азгаць; [ддр]: па[ддр]укаваць; [дгр]: па[дгр]узіць; [дз'гр]: супра[дз'гр]амадскі (супрацьграмадскі); [жбр]: мі[жбр]оўе; [сфр]: ра[сфр]анціца; [шфр]: мі[шфр]акцыйны (міжфракцыйны); [хкр]: тро[хкр]атны; [хпр]: 'тро[хпр]ацэнтны; [кпр]: маста[кпр]амсаюз; [ктр]: эле[ктр]ык;

[ств']: бру[ств']ер (бруствер); [пс'в']: а[пс'в']істаць (абсвістаць); [тс'в']: во[тс'в']ет (водсвет); [с'с'в']: бе[с'с'в']ядома (бессвядома); [шц'в']: звы[шц'в']ёрды; [дз'дз'в']: пера[дз'дз'в']ер'е (пераддзвер'е); [ц'ц'в']:

а[ц'ц'в']ісці (адцвісці); [хдз'в']:
тро[хдз'в']ерны (трохдзверны);

[пс'м']: а[пс'м']яць (абсмяць);
[зз'м']: бе[зз'м']ястойны; [стм']:
а[стм']е (М. скл. адз. л.); [гз'м']:
тро[гз'м']енны (трохзменны); [с'с'м']
ра[с'с'м']яшыць; [с'ц'м']: га[с'ц'м']і
(разм.) (Т. скл. мн. л.);

[бгн']: а[бгн']іваць; [дгн']:
а[дгн']ісці; [тхн']: на[тхн']ёны;
[скн']: адпу[скн']ік; [сс'н']: бя[с-
с'н']ежны;

[пшл']: а[пшл']іфаваць (абшлі-
фаваць); [пкл']: а[пкл']яваць (аб-
кляваць); [пс'л']: бо[пс'л']ей (боб-
слей); [бгл']: а[бгл']яд; [тпл']:
а[тпл']яскаць; [ткл']: а[ткл']ікнуц-
ца (адклікнуцца); [тшл']: па[тшл']і-
фаваць (падишліфаваць); [дбл']:
во[дбл']еск; [тс'л']: па[тс'л']енава-
ты (падслепаваты); [схл']: ра[с-
хл']ёбваць; [сс'л']: ра[сс'л']ізгаць
(расслізгаць); [шпл']: мі[шпл']я-
менны (міжпляменны); [шчл']: ра[ш-
чл']яніць (расчляніць); [шшл']:
бя[шшл']юбны (бясшлюбны);
[жджл']: да[жджл']івасць; [ксл']:
э[ксл']ібрыс;

[дз'й']: пера[дз'й']ездаўскі (пе-
радз'ездаўскі); [с'ц'й']: флібу[с'ц'й']-
ер (флібусцьер).

Частку з разгледжаных трохчленных спалучэнняў такімі можна лічыць толькі ўмоўна: па сутнасці гэта двухчленныя спалучэнні, якія складаюцца з падоўжанага зычнага і санорнага. Гэта такія спалучэнні, як [ззв], [шшв], [шшм], [ззн], [ссн], [шшн], [ззл], [ссл], [дз'дз'в'], [с'с'в'], [ц'ц'в'], [шшл'], [ппр]. Па гучанню іх трэба апісваць, як [з:в], [ш:в], [ш:м], [з:н], [с:н] і г. д. Але разгляд іх у складзе трохчленных кансанантных спалучэнняў лепш дазваляе ўбачыць марфемную прыналежнасць падоўжаных зычных, якая канчаткова не вызначана.

У канцы слова трохчленныя спалучэнні зычных, у якіх апошні — санорны, сустракаюцца вельмі рэдка: [птр]: дыё[птр].

Спалучэнні зычных «шумны+шумны+санорны» ў адносінах да

марфемнай структуры словаформ зафіксаваны ў розных пазіцыях.

У пачатку кораня ёсць наступныя спалучэнні:

[ств]: [ств]аловы; [скв]: [скв]ар-
ка; [шкв]: [шкв]ал; [скв']: [скв']ер;
[кхм']: [кхм']еры;
[скн]: [скн]ара;
[скл]: [скл]ока; [шкл]: [шкл]о;
[шкл']: [шкл']іць, [шкл']ярус;
[скл']: [скл']юд; [шпл']: [шпл']інт;
[збр]: [збр]од; [здр]: [здр]ада;
[згр]: [згр]ая; [спр]: [спр]ут; [сфр]:
[сфр]агістыка; [скр]: [скр]ыгат;
[стр]: [стр]ук; [шпр]: [шпр]оты;
[штр]: [штр]аф; [шкр]: [шкр]а-
баць.

У сярэдзіне кораня сустракаюцца адзінкавыя спалучэнні тыпу «шумны+шумны+санорны»:

[ств]: ра[ств]араць; [ств']: бру-
[ств']ер; [скв]: э[скв]айр; [скв']:
бі[скв']іт;

[пшл]: а[пшл]аг (абшлаг); [спл]:
э[спл]анада; [скл]: куклу[скл]а-
наўцы; [пс'л']: бо[пс'л']ей (боб-
слей); [ксл']: э[ксл']ібрыс;

[здр]: су[здр]ом (абл.); [стр]:
я[стр]аб; [скр]: я[скр]ава; [шпр]:
бу[шпр]ыт (мар.); [ктр]: тры[к-
тр]ак; [с'ц'й']: флібу[с'ц'й']ер (флі-
бусцьер).

У канцы кораня зафіксаваны наступныя спалучэнні тыпу «шумны+шумны+санорны»:

[штв]: лі[штв]а;
[згл']: а[згл']ець;
[здр]: но[здр]а; [птр]: дыё[птр]-
рыка; [ктр]: эле[ктр]ык; [стр]:
ся[стр]а; [скр]: і[скр]а.

На стыку кораня і суфікса ўтвараюцца наступныя трохчленныя кансанантныя спалучэнні, у якіх апошні зычны — санорны, а два папярэднія — шумныя зычныя:

[цтв]: ваяво[цтв]а (ваяводства);
[пхн]: [пхн]уць; [тхн]: [тхн]уць;
[тки]: [тки]уць; [скн]: ві[скн]уць;
[схн]: [схн]уць; [штн]: ары[штн]ы;
[чхн]: [чхн]уць; [ктн]: дыяле[кт-
н]ы; [кcn]: comple[кcn]ы; [джгн]:
[джгн]уць (джгнуць);

[тхл]: [тхл]ань;
[с'ц'м']: га[с'ц'м']і (гасьцьмі)
(Т. скл. мн. л.);

[джгн']: [джгн']і (джгні); [пхн']:
[пхн']і; [тки']: [тки']і; [тхн']:
[тхн']і; [скн']: ві[скн']і; [чхн']:
[чхн']і (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.);
[кпл']: [кпл']іва; [тхл']: [тхл']і-
на; [жджл']: да[жджл']івасць.

Пэўная колькасць спалучэнняў з
двух шумных і санорнага [в] рас-
паўсюджана ў дзеясловах незакон-
чанага трывання, якія ўтварыліся
ад дзеясловаў закончанага трыван-
ня, маючых у канцы асновы два зыч-
ныя, з дапамогай суфікса -в-:

[пТВ]: прышэ[пТВ]аць; [пкв]:
выкара[пкв]ацца (выкарабквацца);
[скв]: наві[скв]аць; [шчв]: вы-
ро[шчв]аць; [цкв]: запэ[цкв]аць;
[хтв]: пакрэ[хтв]аць; [ктв]: вы-
смо[ктв]аць; [кчв]: нажлу[кчв]аць.

Найбольшая колькасць спалу-
чэнняў тыпу «шумны+шумны+са-
норны» сустракаецца на стыку
прыстаўкі і кораня:

[пкв]: а[пкв]эцаць (абквэцаць);
[пхв]: а[пхв]ат (абхват); [бзв]:
а[бзв]оньваць; [дзв]: во[дзв]ан
(мастацк.); [здв]: [здв]оіць; [ззв]:
бе[ззв]аротна; [згв]: [згв]алціць
(згвалціць); [тхв]: а[тхв]астаць
(адхвастаць); [схв]: ра[схв]арэц-
ца; [сцв]: ра[сцв]ыркацца; [шкв]:
мі[шкв]атэрны (міжкватэрны);

[псм]: а[псм]акаваць (абсмака-
ваць); [бдз'м]: а[бдз'м]ухаць (аб-
дзьмухаць); [з'дз'м]: ра[з'дз'м]у-
хаць (раздзьмухаць); [тсм]: па[т-
см]аліць (падсмаліць); [тшм]: па[т-
шм]аргнуць (падшмаргнуць); [тхм]:
на[тхм]арны (надшмарны); [ссм]:
ра[ссм]актаць; [схм]: [схм]урнець;
[шшм]: ра[шшм]орэваць (рас-
шморэваць); [ццм]: па[ццм]окваць
(падцмокваць);

[дзн]: а[дзн]ачаны; [дгн]: па[д-
гн]аіць; [ззн]: ра[ззн]аёміцца; [згн]:
[згн]ойваць; [шшн]: ра[шшн]уроў-
ваць (расшнуроўваць);

[псл]: а[псл]угоўванне (абслу-
гоўванне); [пкл]: а[пкл]адка (аб-
кладка); [бгл]: а[бгл]аджваць;

[тпл]: неа[тпл]атны (неадплатны);
[тсл]: па[тсл]ухаць (падслухаць);
[тхл]: а[тхл]ынуць (адхлынуць);
[ткл]: наа[ткла]даць (наадкладаць);
[дбл]: па[дбл]ытаць; [джл]: а[д-
жл]укціць; [дгл]: а[дгл]ынуць;
[збл]: ра[збл]ытваць; [згл]: [згл]у-
баць; [ззл]: ра[ззл]аваць; [згл]:
бя[згл]узды; [спл]: у[спл]ываць;
[стл]: ра[стл]усцець; [ссл]: ра[с-
сл]авіць; [скл]: бе[скл]апотна;
[шпл]: мі[шпл]анетны (міжпла-
нетны);

[ппр]: а[ппр]аменьваць (абпра-
меньваць); [птр]: а[птр]эці (аб-
трэці); [пкр]: а[пкр]учваць (аб-
кручваць); [бдр]: а[бдр]ыпаць;
[бгр]: а[бгр]эбі; [дбр]: а[дбр]ыс-
ці; [ддр]: па[ддр]укаваць; [дгр]:
а[дгр]узіць; [дз'гр]: супра[дз'гр]а-
мадскі (супрацьграмадскі); [збр]:
ра[збр]акнуць; [здр]: у[здр]ыгваць;
[згр]: ра[згр]абаць; [жбр]: мі[ж-
бр]оўе; [тпр]: а[тпр]авіць (адпра-
віць); [ттр]: а[ттр]эпваць (адтрэп-
ваць); [тшр]: а[тшр]убаваць (ад-
шрубавач); [тхр]: па[тхр]абрыц-
ца (падхрабрыца); [ткр]: а[ткр]у-
ціць (адкруціць); [спр]: ра[спр]а-
гаць; [сфр]: ра[сфр]анціцца; [стр]:
не[стр]ыманы; [скр]: бя[скр]ыўд-
на; [шфр]: мі[шфр]акцыйны (між-
фракцыйны);

[пс'в']: а[пс'в']істаць (абсвіс-
таць); [тс'в']: пера[тс'в']італьны
(перадсвітальны); [сц'в']: ра[с-
ц'в']ельваць; [сс'в']: бе[сс'в']ядо-
ма; [скв']: ра[скв']еціць; [цц'в']:
а[цц'в']ітаць (адцвітаць);

[пс'м']: а[пс'м']яць; [з'з'м']:
бе[з'з'м']ястойны; [тс'м']: пера[т-
с'м']яротны (перадсмяротны);
[с'с'м']: бе[с'с'м']яротны;

[псл']: а[псл']ініць (абслініць);
[пшл']: а[пшл']іфаваць (абшліфа-
ваць); [пкл']: а[пкл']яваць (абкля-
ваць); [бгл']: а[бгл']яд; [дбл']:
па[дбл']ізіцца; [дгл']: на[дгл']е-
бавы; [тпл']: а[тпл']яскаць (ад-
пляскаць); [тс'л']: па[тс'л']епаваты
(падслепаваты); [тшл']: па[тшл']і-
фаваць (падшліфаваць); [спл']: бя-
[спл']ённа; [с'с'л']: бя[с'с'л']едны;

[схл'] : у [схл'] іваць; [шпл'] : мі [шпл'] яменны (міжпляменны); [шшл'] : бя [шшл'] юбны; [шчл'] : ра [шчл'] яняць (расчляняць);

[бгн'] : а [бгн'] іваць; [дгн'] : а [дгн'] ісці; [згн'] : [згн'] есці; [с'с'н'] : бя [с'с'н'] ежны;

[дз'й] : пера [дз'й] ездаўскі; [сп'й] : [сп'й] янець (сп'янець).

На стыку кампанентаў складаных слоў зафіксаваны наступныя трохчленныя кансанантныя спалучэнні тыпу «шумны + шумны + санорны»:

[пкв] : шта [пкв] атэра (штабкватэра); [скв] : джа [скв] артэт (джаз-квартэт); [ткв] : шма [ткв] атэрны;

[дзн] : шма [дзн] ачны (шматзначны); [гзн] : дву [гзн] ачны (двухзначны);

[тпл] : шма [тпл] анавы; [хпл] : тро [хпл] астовы; [хсл] : тро [хсл] аёвы; [хкл] : чатыро [хкл] асны;

[тпр] : палі [тпр] асветработа; [спр] : юры [спр] удэнцыя; [ттр] : бу [ттр] эст (будтрэст); [хпр] : тро [хпр] ацэнтны;

[хчл'] : дву [хчл'] ен; [гз'м'] : тро [гз'м'] енны (трохзменны).

У большасці пазіцый трохчленныя спалучэнні зычных тыпу «шумны + шумны + санорны» сустракаюцца ў абмежаванай колькасці лексем. Спалучэнні, у якіх адзін з членаў спалучэння «шумны + шумны + санорны» мяккі, або наогул неўласцівы беларускай мове, або сустракаюцца зрэдку на стыку прыстаўкі і кораня. У гэтай пазіцыі налічваецца больш за 60 іх разнастайных тыпаў, а на стыку кораня і суфікса — каля 30.

§ 4.14. ТРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ «ШУМНЫ + ШУМНЫ + ШУМНЫ»

У беларускай мове спалучэнні з трох шумных зычных сустракаюцца пераважна ў сярэдзіне слова. Пачынаюцца імі толькі дзеясловы [к'ц']іць, [к'ц']іцца (разм.) і іх формы *кшчуся, ксцішся, кшчу, ксціш* і г. д., а заканчваюцца на тры шумныя зычныя лексемы *кантэ[кст], тэ[кст]*.

У сярэдзіне слова адзначаны наступныя спалучэнні з трох шумных зычных:

[пст] : а [пст] авіць (абставіць); [пшч] : зачэ [пшч] ык; [пск] : а [пск] ардзіць (абскардзіць); [тст] : па [тст] эп (падстэп); [тск] : па [тск] ок (падскок); [тшп] : а [тшп] унтаваць (адшпунтаваць); [тшт] : па [тшт] урхоўваць (падштурхоўваць); [тшч] : па [тшч] эп (падшчэп); [тцк] : па [тцк] оўваць (падцкоўваць); [сет] : пара [сет] аўляць; [сск] : ра [сск] убацца; [стк] : ге [стк] а; [фск] : пафіласо [фск] у; [шст] : мі [шст] адыяльны (міжстадыяльны); [шшт] : ра [шшт] урхваць (расштурхваць); [шчп] : пла [шчп] алатка (плашч-па-

латка); [шшк] : бя [шшк] одна (бясшкодна); [шшч] : ра [шшч] одрыцца (расшчодрыцца); [хтт] : я [хтт] аш (ягдташ);

[пск'] : ара [пск'] і (арабскі); [фск'] : філасо [фск'] і; [тшп'] : а [тшп'] ільваць (адшпільваць); [тск'] : па [тск'] івічны (падсківічны); [тшк'] : па [тшк'] іпер (падшкіпер); [стс'] : бе [стс'] елер; [стк'] : грува [стк'] і; [шск'] : вала [шск'] і; [хск'] : ша [хск'] і; [ксп'] : э [ксп'] ертыза; [кск'] : нальчы [кск'] і;

[ц'ст] : супра [ц'ст] аянне (супрацьстаянне);

[тс'ц'] : а [тс'ц'] ябаць (адсцябаць); [шс'ц'] : мі [шс'ц'] енне (міжсценне);

[к'п'] : э [к'п'] едыцыя;

[с'с'п'] : ра [с'с'п'] явацца; [с'с'ц'] : ра [с'с'ц'] ілацца.

У пачатку кораня адзначаны наступныя спалучэнні з трох шумных зычных: [кшч] : [кшч] у, [кшч] уся; [к'ц'] : [к'ц'] іць, [к'ц'] ішся.

У сярэдзіне кораня спа-

лучэнні з трох шумных зычных су-стракаюцца ў абмежаванай колькасці пераважна запазычаных лексем:

[пст]: су[пст]анцыя (субстанцыя); [пск]: а[пск]урант (абскурант) (кніжн.); [псц]: а[псц]эс (абсцэс); [фшт]: бі[фшт]экс; [ксп]: э[ксп]анат; [кст]: тэ[кст]ыльшчык; [ктт]: я[ктт]аш (ягдташ); [ксп]: э[ксп]эс; [кшт]: фла[кшт]ок; [кск]: э[кск]аватар;

[gzg]: э[gzg]умацыя (эксгумацыя) (спец.);

[стс'] бе[стс']елер; [ксп']: э[ксп']ерымент.

У канцы кораня — у лічаных лексемах:

[пск]: ке[пск]а; [кст]: тэ[кст]; [пск']: ке[пск']і; [ксп']: у тэ[ксп']іе (М. скл. адз. л.).

На стыку кораня і суфікса прадстаўлены наступныя спалучэнні з трох шумных зычных:

[пск]: на-ара[пск]у (на-арабску); [пшч]: заклё[пшч]ык; [фск]: на-філасо[фск]у; [стк]: нае[стк]а (наездка); [сск]: на-кіргі[сск]у (на-кіргізску); [штк]: рэ[штк]авы;

[пск']: ба[пск']і (бабскі); [фск']: шэ[фск']і; [штк']: рэ[штк']і; [шск']: Старадаро[шск']і (Старадарожскі); [хск']: каза[хск']і; [стк']: храбу[стк']і; [кск']: бу[кск']і (бугскі);

[псп']: гра[псп']і (грабсці).

§ 4.15. ТРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ ТЫПУ «САНОРНЫ + ШУМНЫ + ШУМНЫ»

У беларускай літаратурнай мове колькасць трохчленных спалучэнняў тыпу «санорны + шумны + шумны» абмежаваная. Часцей такія спалучэнні прадстаўлены ў запазычаных словах і на стыку кампанентаў складаных слоў.

У пачатку слова зафіксавана спалучэнне [мс'ц']: [мс'ц']івец. У сярэдзіне слова распаўсюджаны наступныя спалучэнні.

[ўпц]: Ста[ўпц]оўскі (Стаўбцоўскі); [ўзб]: на[ўзб]оч (мастацк.)
[ўзд]: не[ўзд]агад; [ўзг]: ня[ўз-

На стыку прыстаўкі і кораня зафіксаваны больш шматлікія трохчленныя спалучэнні шумных зычных:

[пст]: а[пст]авіць (абставіць); [пшч]: а[пшч]ыпаць (абшчыпаць); [тст]: на[тст]аўны (надстаўны); [тск]: па[тск]акаць (падскакаць); [тшп]: па[тшп]урнуць (падшпурнуць); [тшт]: а[тшт]урхнуць (адштурхнуць); [тшч]: а[тшч]абятаць (адшчабатаць); [тцк]: па[тцк]аваць (падцакаваць); [штс]: мі[штс]адыяльны (міжстадыяльны); [шшт]: звы[шшт]атны; [шшч]: ра[шшч]аміць (расчаміць); [ц'ст]: супра[ц'ст]аўляць (супрацьстаўляць);

[тшп']: а[тшп']іліць (адшпіліць); [шск']: мі[шск']івічны (міжсківічны);

[тс'ц']: па[тс'ц']ілаць (падсцілаць); [с'с'п']: ра[с'с'п']явацца; [шс'ц']: мі[шс'ц']енне (міжсценне); [с'с'ц']: ра[с'с'ц']ілацца.

На стыку кампанентаў складаных слоў распаўсюджаны наступныя спалучэнні з трох шумных зычных:

[пск]: шта[пск]апітан (штабскапітан); [тст]: шма[тст]упенны; [шск]: звы[шск]орасны; [шшт]: звы[шшт]атны; [шчп]: пла[шчп]алатка; [цст]: спе[цст]аўка; [цшк]: спе[цшк]ола; [с'ц'с]: шэ[с'ц'с]от (шэцьсот).

г]однены; [ўсп]: па[ўсп]орваць; [ўст]: не[ўст]аляваць; [ўсх]: па[ўсх]одзіць; [ўск]: па[ўск]ом (паўзком); [ўчк]: ва[ўчк]ом; [ўшч]: за-се[ўшч]ык;

[ўпц']: абдзя[ўпц']і (абдзяўбці); [ўск']: ко[ўск']і (коўзкі); [ўсф']: па[ўсф']ера; [ўшк']: уда[ўшк']і (удайжкі); [ўчк]: мо[ўчк']і;

[ўс'п']: напа[ўс'п']елы; [ўз'б']: па[ўз'б']іваць; [ўс'ц']: па[ўс'ц']і.

[мпт]: сі[мпт]ом; [мст]: захру[мст]аць; [мшт]: ра[мшт]экс; [мшч]: выду[мшч]ык;

[мпф']: дэ [мпф'] ер; [мс'ц']: чы [мс'ц'] і (чымсьці);

[ндб]: га [ндб] ол; [ндд]: гра [ндд] ама (гранд-дама); [ндж]: па-ра [ндж] а; [нхк]: ба [нхк] окскі; (бангкокскі); [нкп]: пі [нкп] онг (пінг-понг); [нкц]: фу [нкц] ыяніраванне; [нгг]: гі [нгг] а (гінкга) (не-скл., бат.); [нкх]: дансі [нкх] ол (дан-сінгхол); [нсп]: тра [нсп] арт; [нсф]: тра [нсф] арматар; [нсц]: і [нсц] эніраваны; [нск]: тра [нск] антынен-тальны; [нтш]: ла [нтш] афт (ланд-шафт); [нст]: і [нст] анцыя; [нсс]: тра [нсс] удацыя; [нтк]: мая [нтк] о-вы; [ншт]: ге [ншт] аб; [ншч]: ако [ншч] ык;

[нсф']: тра [нсф'] ерт; [нсс']: тра [нсс'] ібірскі; [нск']: апалчэ [нск'] і; [нкс']: сфі [нкс'] е (М. скл. адз. л.); [нкц']: пу [нкц'] ір; [нцк']: сту-дэ [нцк'] і;

[н'ск]: чэрве [н'ск] ая (чэрвень-ская); [н'ск']: чэрв [н'ск'] і (чэрвень-скі); [нс'п']: і [нс'п'] екцыя;

[рпк]: се [рпк] а (сербка); [рпц]: гіперсо [рпц] ыя (гіперсорбцыя); [рдб]: шы [рдб] от (марск.); [рдз]: спа [рдз] ала (спартзала); [рдг]: спо [рдг] арадок (спортгарадок); [ржб]: Дзя [ржб] анк; [ржд]: дзя [ржд] эпартамент; [рждж]: ба [рждж] эй (барэджэй); [ржз]: дзя [ржз] абеспячэнне; [ржг]: дзя [ржг] ас; [рзд]: бо [рзд] а; [ртп]: а [ртп] олк; [ртш]: па [ртш] эз; [ртек]: ка [ртек] а; [рсп]: шы [рсп] ажыў; [рст]: вя [рст] аць; [рск]: дзе [рск] а; [ршч]: ако [ршч] ык; [ршц]: дзя [ршц] ырк (дзяржцырк); [ршк]: га [ршк] овы; [рчк]: та [рчк] ом; [ршт]: ва [ршт] ат; [ркш]: ма [ркш] эйдэр (горн.);

[рдб']: па [рдб'] юро (партбюро); [ржб']: дзя [ржб'] яспека; [ртф']: па [ртф'] ель; [ртс']: па [ртс'] ігар; [ртек']: вё [ртек'] і; [рск']: піяне [рск'] і; [ршк']: вя [ршк'] і; [ркц']: ін-фа [ркц'] е (М. скл. адз. л.); [ркс']: ма [ркс'] іст; [рц'ф']: чвэ [рц'ф'] інал (чвэрцьфінал); [рз'дз']: бо [рз'-дз'] енька; [рс'ц']: ня [рс'ц'] ёнак;

[йзб]: бе [йзб] ол (бейсбол);

[йзг]: вышэ [йзг] аданы; [йст]: ма [й-ст] ар; [йск]: па-еўрапе [йск] у; [йшш]: рэ [йшш] ына (рэйсшына); [йгг]: цэ [йгг] ауз (цэйхгауз);

[йзг']: цэ [йзг'] юйс; [йсф']: рэ [йсф'] едэр; [йск']: сво [йск'] і; [йз'б']: а [йз'б'] ерг (айсберг); [йс'ц']: чы [йс'ц'] і (чыйсьці).

У канцы слова ўжываюцца наступныя спалучэнні з санорнага і двух шумных зычных:

[мпф]: зу [мпф]; [мск]: О [мск]; [нкт]: пу [нкт]; [нкс]: сфі [нкс]; [нск]: Пі [нск]; [ршч]: бо [ршч]; [ркт]: інфа [ркт]; [ркс]: Ма [ркс]; [ўс'ц']: по [ўс'ц'] (поўсць); [л'с'ц']: пі [л'с'ц'] (пільсць); [рс'ц']: шэ [рс'ц'].

Спалучэнні зычных «санорны+ шумны+шумны» ў іх адносінах да марфемнай структуры словаформ прадстаўлены наступным чынам.

У пачатку кораня сустракаюцца [мст]: по [мст] а; [мс'ц']: [мс'ц'] івец, [мс'ц'] іжскі.

У сярэдзіне кораня адзначаны наступныя спалучэнні:

[мпт]: сі [мпт] ом; [мшт]: ра [мшт] экс;

[нсп]: тра [нсп] арант; [нст]: і [нст] ынкт; [нсф]: тра [нсф] арматар; [нхш]: ла [нхш] ан (лангшан); [ншт]: кра [ншт] эйн;

[рст]: э [рст] эд (спец.); [ршт]: бу [ршт] ын; [ркт]: а [ркт] ычны;

[йдж]: азерб [йдж] анка; [мпф']: дэ [мпф'] ер; [л'шт]: га [л'шт] ук (гальштук); [ртф']: па [ртф'] ель; [ртс']: па [ртс'] ігар;

[йсф']: рэ [йсф'] едэр; [ўс'ц']: І [ўс'ц'] ігней.

У канцы кораня сустракаюцца наступныя спалучэнні:

[мпф]: зу [мпф]; [мст]: хру [мст] аць; [мск]: О [мск];

[нск]: Пі [нск]; [нкс]: сфі [нкс]; [нкт]: інсты [нкт];

[рст]: падушэ [рст] ак; [рск]: апы [рск] аць; [ршч]: ма [ршч] ак;

[мпф']: зу [мпф'] е (М. скл. адз. л.); [мск']: То [мск'] і; [нкс']: сфі [нкс'] е (М. скл. адз. л.); [л'кц']:

інсты[нкц']*е* (М. скл. адз. л.);
[л'пт]: *ску*[л'пт]*ар* (*скульптар*);
[рск']: *ку*[рск']*і*; [ррк']: *ку*[ррк']*і*
(Р. скл. адз. л.); [ркс']: *ма*[ркс']*іст*;
[йст]: *ма*[йст]*эдня*; [йск]: *прэ*[й-
ск]*урант*; [ўс'ц']: *по*[ўс'ц'] (*поўсць*);
[л'с'ц']: *пі*[л'с'ц']*ёвы* (*пільсцёвы*),
пі[л'с'ц'] (*пільсць*).

На стыку кораня і су-
фікса ўжываюцца наступныя спалучэнні:

[ўск]: *ко*[ўск]*асць* (*коўзкасць*);
[ўшч]: *та*[ўшч]*ыня*;

[мск]: *в'етна*[мск]*ая*; [мшч]:
дарэ[мшч]*ына*;

[нтк]: *інтэліге*[нтк]*а*; [нтц]: *ін-*
тэліге[нтц]*ы* (Д. скл. адз. л.);
[ншч]: *бараба*[ншч]*ык*; [нск]: *сві*[н-
ск]*ая*;

[рпк]: *се*[рпк]*а* (*сербка*); [ррк]:
гу[ррк]*овы*; [ррк]: *адвё*[ррк]*ы* (Д.
скл. адз. л.); [рск]: *зве*[рск]*ая*;
[ршч]: *эмо*[ршч]*аны*; [ршк]: *вя*[рш-
к]*овы*;

[ўпц']: *абдзя*[ўпц']*і* (*абдзяўбці*);
[ўск']: *ко*[ўск']*і*; [ўс'ц']: *па*[ўс'ц']*і*;
[мск']: *сія*[мск']*і*;

[нтк']: *інтэліге*[нтк']*і* (Р. скл.
адз. л.); [нск']: *старобі*[нск']*і*;
[нцк']: *маркіта*[нцк']*і* (гіст.);

[л'ск]: *по*[л'ск]*ая* (*польская*);
[л'шч]: *вастры*[л'шч]*ык* (*вастрыль-*
шчык);

[рпк']: *се*[рпк']*і* (*сербкі*) (Н. скл.
мн. л.); [ррк']: *адвё*[ррк']*і* (Р. скл.
адз. л.); [рск']: *ава*[рск']*і*; [ршк']:
вя[ршк']*і*;

[йшч]: *мы*[йшч]*ык*; [йск]: *ра*[й-
ск]*ая*; [йск']: *арме*[йск']*і*;

[н'ск']: *чэрве*[н'ск']*і* (*чэрвень-*
скі);

[л'ск']: *анё*[л'ск']*і*;
[рс'ц']: *вя*[рс'ц']*іся* (*вярзціся*).

У склад суфіксаў увахо-
дзяць спалучэнні:

[ўск]: *бацько*[ўск]*ая*; [нск]:
кантыя[нск]*ая*; [рск]: *братэ*[рск]*ая*;

[ўск']: *бацько*[ўск']*і*; [нск']:
кан-
тыя[нск']*і*; [рск']: *братэ*[рск']*і*;

[йск]: *камбаджы*[йск]*ая*; [йск']:
камбаджы[йск']*і*.

На стыку двух суфіксаў утвара-
ецца спалучэнне [ршч]: *прадраз-*

вё[ршч]*ык* (*прадразвёрстчык*) (*мас-*
тацк.).

На стыку прыстаўкі і
кораня бытуюць спалучэнні:

[ўсп]: *па*[ўсп]*ухаць*; [ўзб]: *са-*
ма[ўзб]*уджэнне*; [ўзд]: *пры*[ўзд]*ы-*
маць; [ўзг]: *не*[ўзг]*аральны*; [ўст]:
па[ўст]*аваць*; [ўсх]: *па*[ўсх]*одзіць*;
[ўск]: *па*[ўск]*опваць*; [ўшч]: *па*[ў-
шч]*уваць*;

[нсп]: *тра*[нсп]*алярны*; [нск]:
тра[нск]*антынентальны*;

[ўск']: *па*[ўск']*ідваць*; [ўс'п']:
па[ўс'п']*іраць*; [ўс'ц']: *па*[ўс'ц']*і-*
хаць; [ўз'б']: *па*[ўз'б']*іваць*.

На стыку кампанентаў
складаных слоў сустракаюцца
спалучэнні:

[ўсп]: *напа*[ўсп]*ушчаны*; [ўст]:
напа[ўст]*ойкі*;

[ндд]: *гра*[ндд]*ама* (*гранд-да-*
ма); [нсф]: *тра*[нсф]*узія*; [нсц]:
міза[нсц]*эна*; [ншт]: *ге*[ншт]*аб*;
[нкп]: *пі*[нкп]*онг* (*пінг-понг*),
пі[нкп]*онгавы* (*пінг-понгавы*);

[рtp]: *а*[рtp]*адрыхтоўка*; [рдб]:
спа[рдб]*аза*; [рдз]: *спа*[рдз]*ала*
(*спартзала*); [рдг]: *спо*[рдг]*арадок*
(*спортгарадок*); [ржб]: *Дзя*[рж-
*б]**анк*; [ржг]: *дзя*[ржг]*ас*; [ржд]:
дзя[ржд]*эпартамент*; [ртт]: *спо*[рт-
*т]**авары*; [рсп]: *шы*[рсп]*ажыў*;

[ршп]: *дзя*[ршп]*азыка* (*дзяржпазы-*
ка); [ршф]: *Дзя*[ршф]*онд* (*Дзярж-*
фонд); [ршт]: *Дзя*[ршт]*эхвыд*
(*Дзяржтэхвыд*); [ршк]: *дзя*[рш-
*к]**антроль* (*дзяржкантроль*); [ршц]:
дзя[ршц]*ырк* (*дзяржцырк*); [рчп]:
ха[рчп]*ункт*; [рчк]: *ха*[рчк]*амбінат*;

[рджб]: *ха*[рджб]*аза* (*харчбаза*);
[л'тп]: *ку*[л'тп]*оезд* (*культ-*
поезд); [л'тф]: *ку*[л'тф]*онд* (*культ-*
фонд); [л'тт]: *ку*[л'тт]*авары* (*культ-*
тавары); [л'дг]: *ку*[л'дг]*андаль*
(*культгандаль*);

[рдб']: *па*[рдб']*юро* (*партбю-*
ро); [рддз']: *па*[рддз']*яржкантроль*
(*партдзяржкантроль*); [ржб']:
дзя[ржб']*юджэт*;

[л'тф']: *му*[л'тф']*ільм* (*мульти-*
фільм);
[рц'ф']: *чвэ*[рц'ф']*інал* (*чвэрць-*
фінал);

[рц'ф']:
чвэ[рц'ф']*інал* (*чвэрць-*
фінал);

[ўс'ц'] : *напа* [ўс'ц'] *ёрты*; [ўс'ф'] :
напа [ўс'ф'] *ерычны*;
[йсп] : *ра* [йсп] *ажыўсаюз*; [йзг] :

вышэ [йзг] *аданы*; [йст] : *вышэ* [й-
ст] *аячы*; [йск] : *ніжэ* [йск] *азаны*.

§ 4.16. ТРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ «САНОРНЫ + ШУМНЫ + САНОРНЫ»

У беларускай літаратурнай мове трохчленныя спалучэнні зычных «санорны + шумны + санорны» ў пачатку слова сустракаюцца вельмі рэдка: [л'с'н'] : [л'с'н'] *іцца* (*льсніцца*).

У сярэдзіне слова распаўсюджаны наступныя спалучэнні зычных тыпу «санорны + шумны + санорны»:

[ўбв] : *абдзё* [ўбв] *аць*; [ўзв] : *па-
зако* [ўзв] *ацца*; [ўджв] : *спра* [ўдж-
в] *ацца*; [ўжв] : *прадо* [ўжв] *аць*;
[ўтв] : *нова* [ўтв] *ораны*; [ўчв] : *па-
мо* [ўчв] *аць*; [ўхв] : *напа* [ўхв] *оры*;
[ўкв] : *паічо* [ўкв] *аць*; [ўдм] : *па-
[ўдм] урцку*; [ўсм] : *та* [ўсм] *атасць*;
[ўхм] : *па* [ўхм] *ызняк*; [ўтн] : *бо* [ўт-
н] *уцца*; [ўдн] : *бяскры* [ўдн] *а*; [ўкн] :
дзя [ўкн] *уць*; [ўпл] : *па* [ўпл] *ываць*;
[ўзл] : *па* [ўзл] *азіць*; [ўсл] : *ня-
[ўсл] ужлівы*; [ўкл] : *па* [ўкл] *адаць*;
[ўтр] : *за* [ўтр] *ашні*; [ўдр] : *па* [ў-
др] *ымота*; [ўзр] : *па* [ўзр] *астаць*;
[ўкр] : *па* [ўкр] *уг*; [ўгр] : *па* [ўгр] *о-
ша*;

[ўхв'] : *па* [ўхв'] *іліны*; [ўбн'] :
да [ўбн'] *я*; [ўжн'] : *да* [ўжн'] *ік*;
[ўшн'] : *за* [ўшн'] *іца*; [ўгн'] : *на-
па* [ўгн'] *ілы*; [ўдл'] : *кры* [ўдл'] *і-
вы*; [ўгл'] : *па* [ўгл'] *ядацца*; [ўпл'] :
па [ўпл'] *яшкі*;

[ўц'в'] : *напа* [ўц'в'] *ёрды*; [ўз'м'] :
па [ўз'м'] *ены*; [ўз'л'] : *не* [ўз'л'] *ю-
біць*; [ўс'м'] : *за* [ўс'м'] *іхацца*;
[ўс'л'] : *па* [ўс'л'] *япы*; [ўз'н'] : *пры-
[ўз'н'] яты*; [ўпй] : *па* [ўпй] *яны*;

[мкн] : *вы* [мкн] *уць*; [мпр] : *зы* [м-
пр] *авізаваць*; [мбр] : *і* [мбр] *ычак*
(уст.); [мтр] : *бу* [мтр] *эст*; [мкр] :
да [мкр] *аціць* (мастацк.);

[мкн'] : *і* [мкн'] *енне*; [мпл'] :
ка [мпл'] *ект*; [мбл'] : *э* [мбл'] *ема*;
[мфл'] : *па* [мфл'] *ет*; [мхл'] : *пры* [м-
хл'] *івы*; [мгл'] : *за* [мгл'] *іць*; [мс'л'] :
по [мс'л'] *іва*;

[ндв] : *бра* [ндв] *ахта*; [нджв] :
вывэ [нджв] *аць*; [ндм] : *бра* [нд-
м] *аўр*; [ндн] : *кама* [ндн] *ы*; [нтн] :
гала [нтн] *а*; [нсн] : *не* [нсн] *э*; [нпл] :
ге [нпл] *ан*; [нкл] : *наме* [нкл] *атура*;
[нгл] : *ка* [нгл] *амерат*; [нтр] : *філа-
[нтр] он*; [нхр] : *сі* [нхр] *анізаваць*;
[нкр] : *аба* [нкр] *уціцца*; [нгр] : *ка* [н-
гр] *эс*;

[нкв'] : *і* [нкв'] *ізітар*; [нгв'] : *са* [н-
гв'] *інік*; [нтн'] : *цэ* [нтн'] *ер*; [нфл'] :
ка [нфл'] *ікт*; [нбл'] : *га* [нбл'] *івы*;
[нцл'] : *ка* [нцл'] *ер*; [нгл'] : *вя* [нг-
л'] *ярня*; [ндзл'] : *пэ* [ндзл'] *ік*; [ндл'] :
га [ндл'] *ёвы*; [н'чв] : *выня* [н'чв] *аць*
(*выняньчваць*); [нц'в'] : *здра* [нц'в'] *е-
лы*; [нс'л'] : *тра* [нс'л'] *яцыя*; [н'ц'й'] :
ра [н'ц'й'] *е* (*ранц'е*);

[лпл] : *жы* [лпл] *ошча*; [лзв] : *рас-
кі* [лзв] *аць*; [лкл] : *праё* [лкл] *ы*;

[л'фр] : *ва* [л'фр] *аміт* (*вальфра-
міт*, *мінерал*); [л'тр] : *у* [л'тр] *ама-
рын*; [л'хн] : *пу* [л'хн] *ы* (*пульхны*);
[л'кн] : *бу* [л'кн] *уць* (*булькнуць*);
[л'гв] : *наку* [л'гв] *аць* (*накульгваць*);
[л'кн'] : *бу* [л'кн'] *і* (дзеясл. заг. л.
2 ас. адз. л.); [л'тм'] : *ва* [л'тм'] *етр*
(*вальтметр*); [л'шм'] : *бо* [л'шм'] *ени*
(*больш-мени*); [л'с'н'] : *напу* [л'с'-
н'] *ік* (*напульснік*);

[рпв] : *зачэ* [рпв] *аць*; [рбв] : *па-
сё* [рбв] *аць*; [ржв] : *дзя* [ржв] *ыд*;
[рзв] : *заму* [рзв] *аць*; [рत्व] : *пра-
го* [рत्व] *аць*; [ршв] : *паго* [ршв] *ацца*;
[рхв] : *зашту* [рхв] *анне*; [ркв] : *вы-
ха* [ркв] *аць*; [ргв] : *адшмо* [ргв] *ацца*;
[рtn] : *двухбо* [рtn] *ы*; [рпн] : *ад-
чэ* [рпн] *уць*; [рпр] : *сю* [рпр] *ыз*;
[рдн] : *білья* [рдн] *ы*; [рзн] : *абме* [рз-
н] *уць*; [рсн] : *аднашэ* [рсн] *ы*; [ржн] :
ката [ржн] *ы*; [рхн] : *падшэ* [рхн] *уць*;
[рзл] : *ме* [рзл] *ата*; [ркн] : *уто* [рк-
н] *уць*; [рбн] : *адсё* [рбн] *уць*; [ргн] :
зашма [ргн] *уць*; [рбл] : *цыфе* [р-
бл] *ат*; [рдл] : *све* [рдл] *авы*; [ртл] :
спо [ртл] *ато*; [рхл] : *шо* [рхл] *ы*;

[рбр]: *бутэ* [рбр]одны; [ртр]: *бо* [ртр]адыст; [ршр]: *ма* [ршр]ут; [ркл]: *праго* [ркл]асць;

[рдв']: *но* [рдв']ест; [ркв']: *мо* [ркв']іна; [ркм']: *ту* [ркм']ен; [рtm']: *бо* [рtm']еханік; [ршн']: *шэ* [ршн']евы; [рхн']: *наве* [рхн']евы; [рбн']: *ска* [рбн']іца; [ржн']: *ка-та* [ржн']ік; [рдн']: *жа* [рдн']як; [ргн']: *абве* [ргн']е; [рпл']: *вера-ця* [рпл']івасць; [рtl']: *вя* [рtl']южны; [рчл']: *бу* [рчл']івы; [ркл']: *бу* [ркл']івы; [рбл']: *вышчэ* [рбл']івацца; [ргл']: *мі* [ргл']івыя; [рз'н']: *каве* [рз'н']ік; [рз'л']: *мя* [рз'л']як; [рс'н']: *заба* [рс'н']і;

[йтм]: *ле* [йтм]атыў; [йтн]: *цэ* [йтн]от; [йтл]: *цэ* [йтл]упа; [йпр]: *ра* [йпр]амкамбінат; [йдв']: *зю* [йдв']ест (*зюйдвест*); [рц'й]: *па* [рц'й]е.

У канцы слова трохчленныя спалучэнні тыпу «санорны+шумны+санорны» ў літаратурнай мове сустракаюцца зрэдку: [мбр]: *тэ* [мбр];

[ндр]: *цылі* [ндр]; [нтр]: *цэ* [нтр]; [мбл']: *анса* [мбл'] (*ансамбль*); [нгл']: *ма* [нгл'] (*мангель*).

У пачатку кораня ўжываюцца спалучэнні:

[ўдм]: *па-* [ўдм]урцку; [ўбр]: *ня* [ўбр]аны;

[мкн]: *са* [мкн]уцца;

[ўкл']: *ня* [ўкл']юда;

[мгл']: *за* [мгл']іць;

[л'с'н']: [л'с'н']іцца (*льсніцца*).

У сярэдзіне кораня зафіксаваны наступныя спалучэнні:

[ўкл]: *э* [ўкл]аз;

[мпр]: *ка* [мпр]аміс; [мбр]: *ску* [мбр]ыя; [мкр]: *да* [мкр]ат;

[нкн]: *ба* [нкн]от; [нсп]: *пе* [нсп]нэ; [ндр]: *Ка* [ндр]ат; [нбл]: *Ма* [нбл]ан; [ншл]: *а* [ншл]аг; [нхр]: *сі* [нхр]анізаваць; [нгл]: *ка* [нгл]амерат; [нгр]: *ка* [нгр]эс, *мі* [нгр]эл; [ндр]: *філадэ* [ндр]ан; [нтр]: *ка* [нтр]оль; [нхр]: *сі* [нхр]анізаваць; [нкл]: *наме* [нкл]атура; [нкр]: *і* [нкр]установы;

[ртр]: *па* [ртр]эт; [рпр]: *сю* [рпр]ыз, *інтэ* [рпр]этатар; [ршр]: *ма* [ршр]ут;

[ўкл']: *Э* [ўкл']ід;

[мбл']: *э* [мбл']ема, *ту* [мбл']ер; [мпл']: *а* [мпл']ітуда, *ко* [мпл']ексна, *тра* [мпл']ін; [мфл']: *па* [мфл']ет;

[нкв']: *і* [нкв']ізітар; [ндв']: *са* [ндв']іч; [нгв']: *са* [нгв']ін; [ндл']: *мэ* [ндл']ік; [нгл']: *па-а* [нгл']ійску; [нфл']: *ка* [нфл']ікт; [нцл']: *ка* [нцл']ер; [ншл']: *а* [ншл']юс; [нтн']: *цэ* [нтн']ер; [н'ц'й]: *ра* [н'ц'й]е (*ранц'е*);

[л'тр]: *у* [л'тр]а (*ультра*); [л'фр]: *ва* [л'фр]ам (*вальфрам*) (хім.);

[рбл']: *ве* [рбл']юдзяня; [рtl']: *вя* [рtl']южны; [рtn']: *па* [рtn']ёр; [ркм']: *ту* [ркм']ен; [рц'й]: *па* [рц'й]ера (*парц'ера*).

У канцы кораня прадстаўлены такія спалучэнні:

[ўсм]: *та* [ўсм]аты; [ўдр]: *ко* [ўдр]ра;

[мбр]: *да* [мбр]а; [мгл]: *і* [мгл]а;

[ндр]: *ва* [ндр]аваць; [нтр]: *ко* [нтр]ыць;

[рtv]: *мё* [рtv]ы; [ркв]: *мо* [ркв]а; [рдл]: *све* [рдл]авы;

[мбл']: *анса* [мбл'] (*ансамбль*); [мгл']: *за* [мгл']іць; [мгн']: *і* [мгн']енне;

[л'хн]: *пу* [л'хн]ы;

[ндл']: *вя* [ндл']іна; [ндзл']: *пэ* [ндзл']ік; [нгл']: *джу* [нгл']і;

[нц'в']: *дра* [нц'в']ець;

[ркв']: *мо* [ркв']іна; [ршн']: *шэ* [ршн']я (Р. скл. адз. л.).

На стыку кораня і суфікса сустракаюцца разнастайныя спалучэнні:

[ўкн]: *жо* [ўкн]уць;

[мкн]: *бо* [мкн]уць;

[нджв]: *давэ* [нджв]аць; [ндзн]: *нэ* [ндзн]ы; [ндн]: *арэ* [ндн]ы, *ка-ма* [ндн]ы; [нчв]: *дако* [нчв]ацца;

[лзв]: *закі* [лзв]аць; [лкл]: *пра-ё* [лкл]ы;

[рпв]: *раско* [рпв]аць; [рбв]: *ад-сё* [рбв]аць; [рзв]: *заму* [рзв]аць;

[рtv]: *пераго* [рtv]аць; [ршв]: *па-го* [ршв]ацца; [рчв]: *учэ* [рчв]аць;

[ркв]: *прыто* [ркв]ацца; [ргв]: *пашмо* [ргв]аць; [рtn]: *канцэ* [рtn]ы;

[рпн]: *адчэ* [рпн]уць; [рбн]:

се[рбн]уць; [рдн]: біля[рдн]ы; [ржн]: ката[ржн]ы; [рзн]: ме[рзн]уць; [ргн]: абве[ргн]уць; [ркн]: ме[ркн]уць; [рсн]: двухвё[рсн]ы; [рчм]: ста[рчм]а; [ркл]: аго[ркл]ы;

[нбл']: га[нбл']івы; [нкл']: та[нкл']явы; [н'чв]: выня[н'чв]аць (выняньчваць);

[л'кн]: бу[л'кн]уць, бу[л'кн']і (булькні) (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.); [л'с'н']: напу[л'с'н']ік (напульс-нік);

[мгл']: за[мгл']елы; [мкл']: і[мкл']івы; [мхл']: пры[мхл']івы; [мкн']: і[мкн']енне; [мс'л']: по[мс'л']іва;

[рбн']: ска[рбн']іца; [рдн']: жа[рдн']як; [ржн']: ката[ржн']ік; [ргн']: абве[ргн']е (дзеясл. буд. ч. 3 ас. адз. л.); [ршн']: вя[ршн']ік; [рхн']: ве[рхн]і; [рдл']: пага[рдл']івы; [ргл']: мі[ргл']івы; [рпл']: ця[рпл']івы; [ргл']: жа[ргл']іва; [ркл']: бу[ркл']івы; [рчл']: бу[рчл']івы; [рз'н']: каве[рз'н']ік; [рз'л']: мя[рз'л']як; [рс'н']: саку[рс'н']ік;

[йкн]: во[йкн]уць; [йкн']: во[йкн']еш (дзеясл. заг. л. 2 ас. адз. л.).

На стыку прыстаўкі і кораня адзначаны нешматлікія спалучэнні:

[ўзв]: на[ўзв]алакаць; [ўтв]: дыма[ўтв]арэнне; [ўпл]: на[ўпл]ываць; [ўзл]: на[ўзл]азіць; [ўсл]: ня[ўсл]ужлівы; [ўкл]: на[ўкл]адаць; [ўзр]: на[ўзр]ываць; [ўкр]: на[ўкр]учваць; [ўгр]: на[ўгр]авацца;

[ўшн']: за[ўшн']іца;

[нсі]: тра[нсі]еўрапейскі (транс'еўрапейскі);

[нсл']: тра[нсл']ітарацыя.

На стыку кампанентаў складаных і складанаскарочаных слоў ужываюцца наступныя спалучэнні:

[ўхв]: напа[ўхв]оры; [ўкв]: на[ўкв]арты; [ўхм]: напа[ўхм]ызняк; [ўсл]: на[ўсл]ова; [ўпр]: на-па[ўпр]ытомны; [ўтр]: на[ўтр]аця (разм.); [ўдр]: напа[ўдр]ымота; [ўкр]: на[ўкр]он; [ўгр]: на[ўгр]оша; [ўгн']: напа[ўгн']ілы; [ўпл']: на[ўпл']яшкі; [ўс'в']: на[ўс'в']ятло; [ўс'м']: на[ўс'м']ерць; [ўз'м']: на[ўз'м']ены; [ўс'л']: на[ўс'л']яны; [ўпй]: на[ўпй]яны (пайп'яны);

[мсн]: хі[мсн]арад; [мпл]: гра[мпл]асцінка; [мбр]: ка[мбр]ыг; [мтр]: бу[мтр]эст;

[ндв]: бра[ндв]ахта; [ндм]: бра[ндм]айстар, бра[ндм]айстарскі, бра[ндм]аўэр; [нпл]: ге[нпл]ан; [ндл]: ле[ндл]орд (ленд-лорд); [нгл]: штанге[нгл]ыбінаметр; [ндл']: ле[ндл']із (ленд-ліз); [нгл']: этыле[нгл']іколь;

[лпл]: жы[лпл]ошча; [л'тм']: ва[л'тм']етр (вальтметр); [л'шм']: бо[л'шм']ениш (больш-мениш);

[рзв]: ца[рзв]он (цар-звон); [ржв]: дзя[ржв]ыд; [ргв]: а[ргв]ывады; [рдм]: ло[рдм]эр (лорд-мэр); [рtm]: канцэ[рtm]айстар; [рtn]: на[рtn]агрузка; [рпл]: за[рпл]ата; [рtl]: спо[рtl]ато; [рхл]: не[рхл]арат; [ркл]: ватэ[ркл]азет; [рбр]: бутэ[рбр]одны; [рпр]: обе[рпр]акурор (обер-пракурор); [ртр]: бо[ртр]радыст; [рtm']: бо[рtm']еханік; [рфл']: батэ[рфл']яіст;

[йтм]: ле[йтм]атыў; [йтн]: цэ[йтн]от; [йтл]: цэ[йтл]упа; [йпр]: ра[йпр]амкамбінат; [йдв']: зю[йдв']ест (зюйд-вест).

§ 4.17. ІНШЫЯ ТРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ

Трохчленныя спалучэнні зычных «санорны+санорны+шумны» сустракаюцца ў абмежаванай колькасці пазіцый: [йнт]: ло[йнт]эр — у сярэдзіне кораня; у канцы кораня — [ўнд]: кампа[ўнд]; [йл'д]: Уа[йл'д]

(Уайльд); [рnx] — у сярэдзіне іншамоўнага талоніма Бо[рnx]ольм і ў вытворным ад яго прыметніку бо[рnx]ольмскі; у складаных словах — [рmb']: інфа[рmb']юро.

Трохчленныя спалучэнні зычных

«шумны + санорны + санорны» нешматлікія: [змі]: *ра[змі]ажэнне* — на стыку прыстаўкі і караня; [змі]: [змі]ок і ў вытворных словах — у пачатку караня (з гістарычнага пункту погляду з- прыстаўка); [дві]: *не[дві]у* — у складанаскарочаным слове; [тл'м']: *сэ[тл'м']ент* (*сэтльмент*) — у сярэдзіне караня запазычанага слова; [ц'мл']: *за[ц'мл']ю* (*зацьмлю*) — у канцы караня.

Трохчленныя спалучэнні «санор-

ны + санорны + санорны» прадстаўлены толькі ў некаторых лексемах — [рмі]: *ко[рмі]ы*; [рмл']: *ка[рмл']ю* (дзеясл. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); [рві]: *інтэ[рві]юер* (*інтэрв'юер*).

Трохчленныя спалучэнні «шумны + санорны + шумны» сустракаюцца ў вельмі абмежаванай колькасці слоў — [трд]: *ме[трд]атэль*; [бл'д]: *та[бл'д]от* (*табльдот*); [држ]: *Бе[држ]ых*.

§ 4.18. ЧАТЫРОХЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

У сучаснай беларускай мове існуюць 8 тыпаў чатырохчленных спалучэнняў зычных: 1) шумны + шумны + санорны, 2) санорны + шумны + шумны + санорны, 3) санорны + санорны + шумны + шумны, 4) санорны + санорны + шумны + санорны, 5) санорны + шумны + санорны + шумны, 6) санорны + шумны + санорны + санорны, 7) санорны + шумны + шумны + шумны, 8) шумны + санорны + шумны + санорны.

У межах чатырохчленных спалучэнняў зычных дзейнічаюць тыя ж абмежаванні на спалучэнне гукаў, якія маюцца ў двухчленных кансанантных спалучэннях. Немагчымымі аказваюцца спалучэнні звонкіх і глухіх шумных зычных. Зычныя [й] і [ў] сустракаюцца толькі ў пачатку спалучэнняў.

У якасці пачатковых, сярэдзінных і канчатковых спалучэнняў не могуць выступаць тыя спалучэнні, якія не існуюць у якасці двухчленных.

У беларускай мове адзначаны наступныя спалучэнні «шумны + шумны + шумны + санорны»:

[збр]: *абя[збр]оіць*;
[пстр]: [пстр]ыкаць; [пств]: *біску[пств]а*;
[тств]: *шма[тств]ольны*; [тстр]: *на[тстр]ыгаць* (*надстрыгаць*);
[тскв]: *па[тскв]арыць* (*надскарыць*); [тскл]: *шма[тскл]адовы*;

[тскр]: *па[тскр]абаць* (*надскарабаць*); [тспр]: *па[тспр]аваздачны* (*надсправаздачны*);

[кспл]: *э[кспл]уататар*; [кспр]: *э[кспр]эс*; [кстр]: *э[кстр]а*;

[сспр]: *бя[сспр]аваздачны*;
[сстр]: *бя[сстр]асны*;

[хств]: *тро[хств]ольны*; [хскл]: *тэ[хскл]ад*; [хстр]: *тро[хстр]унны*; [хткл]: *я[хткл]убавец*;

[цстр]: *со[цстр]ах*;
[шств]: *мана[шств]а*; [шскл]: *звы[шскл]аданы*;

[фств]: *гра[фств]а*; [фстр]: *бе[фстр]оганаў*;

[тшкл']: *па[тшкл']янак* (*надшклянак*); [хтс'м']: *я[хтс'м']ен*;
[кспл']: *э[кспл']ікацыя*.

Спалучэнні зычных «шумны + шумны + шумны + санорны» ў адносінах да марфемнай структуры словаформ прадстаўлены наступным чынам.

У пазіцыі пачатку караня выступае спалучэнне [пстр]: *за[пстр]ыкаць*.

У пазіцыі сярэдзіны караня вызначаныя спалучэнні сустракаюцца толькі ў запазычаных словах: [кспл']: *э[кспл']ікацыя*;
[кспр]: *э[кспр]эс*, *э[кспр]омт*;
[кстр]: *э[кстр]акт*, *дэ[кстр]ын*, *фа[кстр]от*; [пстр]: *а[пстр]укцыя* (*абструкцыя*).

На стыку прыстаўкі і караня распаўсюджаны спалучэнні:

[пстр]: а[пстр]ачыць (абстра-
чыць), а[пстр]ыгаць (абстрыгаць),
а[пстр]эл (абстрэл);

[тспр]: на[тспр]ваздачны (над-
справаздачны); [тстр]: на[тстр]а-
шыць (надстрашыць), на[тстр]ы-
жаны (надстрыжаны); [тскв]: на-
[тскв]арыць (надскварыць); [тскр]:
на[тскр]абаць (надскрабаць);
[тшкл']: на[тшкл']янак (надшкля-
нак);

[ззбр]: ра[ззбр]ойваць, бя-
[ззбр]ойны;

[сспр]: бя[сспр]аваздачны, бя-
[сспр]эчны; [сстр]: бя[сстр]ашны,
бе[сстр]уктурны, ра[сстр]аляць,
ра[сстр]оіць;

[шскл]: звы[шскл]аданы.

На стыку кораня і су-
фікса адзначаны спалучэнні:

[пств]: біску[пств]а; [хств]:
герца[хств]а (герцагства); [фств]:
гра[фств]а, нафіласо[фств]аваць,
шэ[фств]а.

На стыку кампанентаў
складаных слоў ужываюцца
спалучэнні:

[пскв]: шта[пскв]атэра (штабс-
кватэра);

[тскл]: шма[тскл]адовы; [тств]:
шма[тств]ольны; [тстр]: шма-
[тстр]унны;

[хств]: дву[хств]олка, тро-
[хств]ольны; [хткл]: я[хткл]уб
(яхт-клуб); [хскл]: дву[хскл]адо-
вы, тэ[хскл]ад; [хстр]: тро[хстр]-
унны; [хтс'м']: я[хтс'м']енскі;

[фстр]: бе[фстр]оганаў;

[цстр]: со[цстр]ах.

У беларускай мове адзначаны
наступныя чатырохчленныя спалу-
чэнні зычных тыпу «санорны +
+ шумны + шумны + санорны»:

[ўзбр]: пера[ўзбр]оіць; [ўзгр]:
на[ўзгр]удкі; [ўскл]: на[ўскл]а-
даць; [ўскр]: на[ўскр]ай; [ўспр]:
не[ўспр]ымлівы; [ўстр]: не-
[ўстр]ыманне; [ўсхв]: сама[ўсхв]-
аленне; [ўшкл']: на[ўшкл']янкі;

[мств]: верало[мств]а;

[нзгр]: тра[нзгр]эсія (трансгрэ-
сія); [нств]: дзіку[нств]а; [нстр]:
і[нстр]уктар; [нцтв]: аге[нцтв]а;

[нцкн']: ла[нцкн']ехікі (ландск-
нехікі);

[ржзн]: дзя[ржзн]ак; [рггр]:
ма[рггр]афства (маркграфства);
[рткл]: спа[рткл]уб; [ртгр]: па-
[ртгр]упорг; [рств]: зве[рств]а;
[рскв]: нааны[рскв]ацца; [рскн]:
по[рскн]уць; [рстр]: супе[рстр]ат;
[ршпр]: дзя[ршпр]амысловасць
(дзяржпрамысловасць); [ршкр]:
дзя[ршкр]эдыт (дзяржкрэдыт);
[ршчв]: намо[ршчв]ацца; [рджбл]:
ха[рджбл]ок (харчблок) (мас-
тацк.);

[йбдр]: ле[йбдр]агун (лейб-
драгун); [йгбр]: штрэ[йгбр]эхер
(штрэйкбрэхер); [йдгр]: цэ[йдгр]а-
фер (цэйт-графер); [йздр]: неза-
[йздр]осны (незайздросны);
[йпфр]: грэ[йпфр]ут (грэйпфрут);
[йств]: самазабо[йств]а; [йстр]:
ма[йстр]а (Р. скл. адз. л.); [йхсв']:
рэ[йхсв']ер;

[л'ств]: выхва[л'ств]а (вы-
хвальства); [л'тпр]: ку[л'тпр]ом
(культпром); [л'тфр]: ку[л'тфр]онт
(культфронт); [л'тшн]: ва[л'тшн]эп
(вальдшнэп);

[рцсм']: спа[рцсм']ен; [ртпл']:
па[ртпл']ед; [рсц'в']: ца[рсц'в']ен-
ны; [рс'ц'в']: жа[рс'ц'в']іна.

У адносінах да марфемнай
структуры пералічаныя спалучэнні
прадстаўлены наступным чынам.

У сярэдзіне кораня рас-
паўсюджаны наступныя спалучэнні
зычных у запазычаных словах:

[нстр]: дэма[нстр]ацыйны,
і[нстр]уктар, ка[нстр]уктар;

[йгбр]: штрэ[йгбр]эхер
(штрэйкбрэхер); [йздр]: за[йздр]-
асць; [йпфр]: грэ[йпфр]ут; [йхсв']:
рэ[йхсв']ер;

[л'тшн]: ва[л'тшн]эп (вальдш-
нэп);

[ртпл']: па[ртпл']ед; [рцс'м']:
спа[рцс'м']ен (спартсмен).

У канцы кораня адзнача-
на спалучэнне [йстр] у словах
ма[йстр]а, ка[йстр]а і вытворных
ад іх.

На стыку кораня і су-
фікса зафіксаваны:

[ўств]: бала[ўств]о, заканазна-
[ўств]а, уда[ўств]о;

[мств]: верало[мств]а, ха[мств]а;

[нств]: баро[нств]а, бясчы-
[нств]а, грамадзя[нств]а, двая-
жэ[нств]а, па[нств]а, сві[нств]а,
таі[нств]а, ха[нств]а;

[рств]: амата[рств]а, амата[р-
ств]аваць, навата[рств]а, бая-
[рств]а, бонда[рств]а, варва-
[рств]а, вінаку[рств]а, гандля-
[рств]а, дваябо[рств]а, жыха-
[рств]а, завё[рств]анне, зве[рств]а,
кава[рств]а, капе[рств]а, праны-
[рств]а, нэ[рств]а, самаду[рств]а,
сталя[рств]а, ца[рств]а; [рскв]:
пааны[рскв]аца, распы[рскв]аць;
[рскн]: по[рскн]уць (паляўн.);
[ршчв]: намо[ршчв]аца;

[л'ств]: выхва[л'ств]а (вы-
хвальства), кава[л'ств]а (кавальст-
ва);

[рц'в']: ача[рц'в']ець, сча-
[рц'в']ель, ца[рц'в']енна.

У складзе і на стыку
суфікса ў сустракаюцца спалу-
чэнні [рств]: братэ[рств]а і [нств]:
дзяці[нств]а, мале[нств]а, шале-
[нств]а.

На стыку прыстаўкі і
кораня маюцца спалучэнні, якія
пачынаюцца з [ў]:

[ўзбр]: да[ўзбр]ойванне, ня-
[ўзбр]оенасць, пера[ўзбр]оіць;
[ўскл]: па[ўскл]адаць; [ўспл]: на-
[ўспл]ываць; [ўспр]: не[ўспр]ым-
лівы; \ [ўстр]: не[ўстр]ыманне;
[ўсхв]: сама[ўсхв]аленне.

На стыку кампанента ў
складаных слоў зафіксаваны
спалучэнні:

[ўпत्व]: га[ўпत्व]ахта; [ўскр]:
па[ўскр]ай; [ўшкл']: па[ўшкл']ян-
кі;

[ртки]: спа[ртки]уб; [ртрп]:
бо[ртрп]авадніца; [ршкр]: дзя-
[ршкр]эдыт (дзяржкрэдыт);
[рггр]: ма[рггр]афства (марк-
графства);

[ртпл']: спо[ртпл']яцоўка;
[ршпл']: дзя[ршпл']емгас.

У беларускай літаратурнай мове
зафіксаваны на стыку кора-

ня і суфікса і ў корані
запозычаных слоў спалучэнні тыпу
«санорны + санорны + шумны +
+ шумны»:

[риск]: губе[риск]ая; [риск']:
губе[риск']і;

[мл'ск']: бяго[мл'ск']і (бягомль-
скі); [рл'ст]: ча[рл'ст]он (чарль-
стон).

Спалучэнні тыпу «санорны+са-
норны+шумны+санорны» сустра-
каюцца на стыку кампанен-
та ў складаных слоў — [рмтр]:
што[рмтр]ап.

Спалучэнні тыпу «санорны +
шумны+санорны+шумны» сустра-
каюцца ў спецыяльнай лексіцы на
стыку прыстаўкі контр- з
коранем:

[нтрб]: ко[нтрб]аланс (бухг.);
[нтрд]: ка[нтрд]анс; [нтрп]: ко[нтр-
п]ара, ко[нтрп]аралелаграм (мат.);
[нтрф]: ко[нтрф]орс; [нтрк]:
ко[нтрк]ультура; [нтрг]: ко[нтр-
г]айка;

у складанаскарочаных словах —
[рдгр]: па[рдгр]упа (партгрупа).

Спалучэнні тыпу «санорны+
шумны+санорны+санорны» сустра-
каюцца:

на стыку прыстаўкі і
кораня — [нтрн]: ко[нтрн]аступ-
ленне; [нтрм]: ко[нтрм]анейр,
ко[нтрм]арш; [нтрм']: ко[нтрм']е-
ры, ко[нтрм']іна; [нтрр]: ко[нтр-
р]азведка, ко[нтрр]эвалюцыя,
ко[нтрр]эйка;

у сярэдзіне кораня за-
позычаных слоў — [нтл'м']:
джэ[нтл'м']енства (джэнтльменст-
ва);

на стыку кораня і су-
фікса — [рцвл']: змя[рцвл']яць,
амя[рцвл']ёны;

на стыку кампанента ў
складаных слоў — [ўзмр]:
па[ўзмр]ок.

Спалучэнні тыпу «санорны+
шумны+шумны+шумны» сустрака-
юцца:

у сярэдзіне кораня за-
позычаных слоў — [нкст]:
кі[нкст]он (кінгстон) (марск.);

[нхст]: га[нхст]эр (гангстэр);
 [нтст]: ла[нтст]ынэ (ландстынэ);
 [йхст]: рэ[йхст]аг;
 у канцы кораня — [рстк]: жо[рстк]асць; [рстк']: жо[рстк']і;
 на стыку кораня і суфікса — [лшск]: во[лшск]ая;
 [нтсп]: бра[нтсп]ойт (брандспойт);
 [нхск]: га[нхск]ая (гангская);
 [нтшч]: аліме[нтшч]ык; [рстк]: вё[рстк]а, развё[рстк]а; [рхск]: выба[рхск]ая (выбаргская); [ўпс'ц']: дзя[ўпс'ц']і (дзяўбсці); [лшск']: во[лшск']і; [нхск']: ганко[нхск']і

(ганконгскі), га[нхск']і (гангскі);
 [рхск']: выба[рхск']і (выбаргскі);
 на стыку кампанентаў складаных слоў — [нтшт]: ла[нтшт]урм (ландштурм) (уст.);
 [ртсп]: па[ртсп]агнанне; [ртст]: па[ртст]аж; [ртсх]: па[ртсх]од;
 [ртшк]: па[ртшк]ола; [йхск]: рэ[йхск]анцлер (рэйхсканцлер);
 [нтшп']: э[нтшп']іль (эндшпіль).

Спалучэнне тыпу «шумны+санорны+шумны+санорны» адзначана ў складанаскарочаным слове а[блпр]афсавет.

§ 4.19. ПЯЦІЧЛЕННЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЗЫЧНЫХ

Існуюць наступныя тыпы пяцічленных спалучэнняў зычных: «санорны+шумны+шумны+шумны+шумны», «санорны+шумны+шумны+шумны», «санорны+шумны+шумны+шумны», «санорны+шумны+шумны+шумны». Гэтыя спалучэнні ўжываюцца:

на стыку кораня і суфікса: [ндрск]: фла[ндрск]ая;
 [ндрск']: фла[ндрск']і; [рстск]: шо[рстск]асць;

на стыку прэфікса і кораня: [нтрпр]: ко[нтрпр]ана нова, ко[нтрпр]ывод; [нтргр]: ко[нтргр]уз (спец.);

на стыку складаных слоў: [ршстр]: дзя[ршстр]ах (дзяржстрах).

Разгляд спалучэнняў зычных паказвае, што іх колькасць у літаратурнай мове даволі значная. Шматлікія спалучэнні зычных сустракаюцца ў запазычаных словах. Найбольш рэдкія з іх зафіксаваны на стыку частак складаных і складанаскарочаных слоў. Апошнія прадстаўлены ў працы не ў поўным аб'ёме, бо зараз існуюць толькі лічаныя лексікаграфічныя выданні, у якіх адлюстравана даная катэгорыя лексікі.

Словы са спалучэннямі гукаў часта ўжываюцца ў тэрміналогіі, у навуковым стылі. Але нельга лічыць, што яны ў літаратурнай мове нешта штучнае. У беларускай мастацкай літаратуры яны сустрака-

юцца досыць шырока. У ваеннай прозе тыповымі з'яўляюцца складаныя і складанаскарочаныя словы *артбаза, артбатарэя, артвучылішча, артналёт, артнадрыхтоўка, артполк, ваенрэўком, ваенспец, ваентэхнік, ваенурач, ваенфельчар, ваенюрыст, начштаба, нампаліт, нампатэх, медсёстры* і інш. Значная колькасць складанаскарочаных слоў — прыналежнасць праявілі твораў на гарадскую тэму. Напр., *бо[ртпр]авадніца, канцэ[ртм]айстар* (В. Гігевіч), *па[ртб]юро, ІМА, на[рк]ом, АЗАД* (І. Шамякін).

Разам з тым і ў беларускай паэзіі назіраецца тэндэнцыя ўвядзення ў паэтычны кантэкст лексікі са спалучэннямі зычных, запазычанай лексікі. Напр., *У лясках бяго[мльск]іх і лагойскіх Партызаны ўратавалі іх... Тут каштаны — ростам з а[кс]ельратаў... Быццам прайшла тут арда Чы[нг]і[сх]ана... Была цяжкая служба ў са[нб]атах... І з'явіцца Капіца, Э[йншт]эйн і Рэзе[рф]о[рд]... Тут не мазгі ім патрэбны — Ды[спл']ей... І мова нязвычайная У моладзі сёння: Рок-музыка, «Грундзінг», Поп-музыка, «Соні». І Э[йф]елева вежа Ці белы Тадж-Махал... (П. Панчанка). Ні спакою гнілога, Ні ўтульнага [тхл]а... Як у хвіліны, калі [ўсц]яж і ўсцяж — Увесь закутак на[дс]ажоўскі наш... Як і дзе [ўсч]алася... І на[стр]очыць кля[ўз]у — наста-*

віць на бліжнім та[ўр]о... (К. Кірэнка). Усе хару[гв]ы здаў без бою... (Н. Мацяш). ...Што ў вясняным частазвоне кропель — ёд ці [стр]онцый?.. [Цэ]зіі ці палоній?.. Ці ўчуе хто мангола? О марных мо[дл]аў час!.. ...Каменных скі[фск]іх баб (А. Вялюгін). Двух вучоных жанчын па[ўа]стылы ачаг (Л. Філімонава).

Акрамя таго, асаблівасцю беларускай мастацкай літаратуры з'яўляецца ўжыванне складаных слоў, якія складаюцца з назоўніка і назоўніка-азначэння. На стыку такіх слоў узнікаюць шматлікія, часам

§ 4.20. СКЛАД

Складам называюць адзінку маўлення, якую ўтварае галосны гук пры спалучэнні з зычнымі на аснове злітнага з імі вымаўлення (чытаць па складах). Складам у беларускай мове можа быць спалучэнне галосных [а], [э], [о], [у], [і], [ы] з адным (гэ, дзі), двума (збы, цаў), трыма (стра, сква, клас), чатырма (гвалт, пстры) і большай колькасцю зычных. У некаторых выпадках складам можа быць любы з галосных гукаў [а], [э], [о], [у], [і] асобна, без спалучэння з зычнымі (у-бок, а-сабліва, і-мя). Колькі ў беларускім слове галосных гукаў, столькі ў ім і складоў. Гукі беларускай мовы [ў], [й], якія лічацца паўгалоснымі, не з'яўляюцца складаўтваральнымі.

Беларуская мова мае свае асаблівасці і адрозніваецца ад іншых усходнеславянскіх моў па некаторых характарыстыках склада: дыстрыбуцыі ў складах зычных і галосных гукаў, частотнасці ў мове розных тыпаў складоў (адкрытых, прыкрытых). Разам з тым некаторыя з'явы фанетычнай арганізацыі беларускай мовы (каартыкуляцыя, рэдукцыя), якія рэалізуюцца на ўзроўні склада, з'яўляюцца тыповымі і для іншых усходнеславянскіх моў.

незвычайныя гукавыя спалучэнні. Прыгадаем хаця б частку такіх слоў: сінь-ветрык, вецер-конь, агонь-дарога (А. Вялюгін), пан-гаспадар (В. Вітка), маладзік-папличнік (Р. Барадулін), сон-трава, меч-трава, мастак-філосаф (П. Панчанка).

Разгляд гэтай катэгорыі слоў патрабуе спецыяльнага падыходу, таму ён не ўключаўся намі ў агульнае апісанне дыстрыбуцыі гукаў. Але падкрэслім, што існаванне такіх слоў пашырае магчымасці асобных гукаў, робіць больш звыклымі асобныя спалучэнні і ўнутры слова.

У беларускай мове колькасць складоў у слове можа быць ад аднаго (дах, роў, бо) да шасці (па-па-ра-дка-ва-цца) і болей¹⁰. На слых колькасць складоў у праслуханым слове вызначаецца лёгка і нават больш надзейна, чым фанематычны яго састаў.

Адносна даўжыні слоў у вуснай беларускай мове можа быць прыменены прыцып Цыпфа: чым больш кароткае слова па колькасці складоў, тым больш часта ўжывае яго гаворачы ў вуснай мове. Гэта значыць, што ў вуснай форме беларускай мовы найбольш слоў аднаскладовых, на другім месцы па распаўсюджанасці стаяць двухскладовыя словы, на трэцім — трохскладовыя і г. д. Аналагічна пры развіцці дзіцячай мовы спачатку ў ёй з'яўляюцца адна- і двухскладовыя словы (дай, бух, мама), а затым шматскладовыя¹¹.

Разам з тым высветлілася, што ад колькасці складоў у слове залежыць якасць іх рэалізацыі. Склады шматскладовага слова атрымліва-

¹⁰ Князева Н. П. Ритмическая организация научной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1981.

¹¹ Лосик Г. В. Психомоторные единицы артикуляции слова // Тезисы VI Всесоюз. съезда психологов. М., 1983. С. 669.

юцца больш кароткімі па гучанню, чым склады аднаскладовага слова. У агульным плане адзін і той жа па фанематычнай будове склад будзе настолькі карацей па вымаўленню, наколькі больш складоў у тым слове, якое яго змяшчае.

Працягласць вымаўлення склада і яго скарачэнне ўплывае на якасць рэалізацыі ў складзе перцептыўных прыкмет зычных і галосных гукаў, якія ў яго ўваходзяць, бо адбываецца не толькі колькасная, але і якасная іх рэдукцыя¹². Як вынік гэтага, рознай аказваецца апазнавальнасць склада ў залежнасці ад таго, з якога слова ён сегментаваны для праслухоўвання, шматскладовага ці маласкладовага.

Склады ў словах бываюць *націскныя* і *ненаціскныя*. Націскны склад вымаўляецца з большай мускульнай напружанасцю галасавых звязак, больш выразна гучыць і таму на слых успрымаецца больш надзейна. Звычайна ён адрозніваецца ў слове ад ненаціскных складоў па сіле, вышыні тону і па працягласці вымаўлення¹³.

Да ненаціскных адносяцца *пераднаціскныя* склады (*па-ляў-нічы-мі*) і *паслянаціскныя* (*паляўні-чы-мі*). Першы пераднаціскны склад мяжуе з націскным (*зака-ла-сіцца*), другі пераднаціскны — з першым пераднаціскным (*за-ка-ласіцца*), затым ідзе трэці пераднаціскны (*за-каласіцца*) і г. д. Пасля націска ідзе першы паслянаціскны склад (*вы-ця-гну-ты*), затым другі паслянаціскны (*выця-гну-ты*), трэці (*выцягну-ты*) і г. д.

Спецыяльныя даследаванні складоў у шматскладовых беларускіх

словах паказалі, што ў многіх выпадках носьбіты беларускай мовы рэалізуюць у слове, акрамя асноўнага, яшчэ і пабочны націск. Тэндэнцыя да ўзнікнення ў слове пабочнага націску мае месца, у прыватнасці, тады, калі слова ўключае пяць ці болей складоў, а асноўны націск падае на першы склад (*вы-ра-та-ва-ны-мі*). Вельмі часта ў такіх выпадках пабочны націск з'яўляецца ў слове на перадапошнім складзе (*вы-па-тра-ша-на-му*). У шматкарэнных словах пабочны націск бывае на адным са складоў другога кораня (гл. § 5.9).

Лічыцца, што ў чатырохскладовых словах з націскам на трэцім складзе суадносіны сілы гучання яго складоў можна выразіць лічбамі так: 1 2 3 1¹⁴. Такім чынам, сіла гучання склада выступае надзейнай прыкметай для апазнавання месца націску ў слове. Другой дастаткова інфарматыўнай перцептыўнай прыкметай націска склада з'яўляецца адносна большая даўжыня яго гучання ў параўнанні з ненаціскнымі складамі слова.

Сіла гучання, працягласць і вышыня тону націска склада спрыяюць надзейнаму ўспрымання ў слове месца націску. Доследы па ўспрымання слоў беларускай мовы паказалі, што нават ва ўмовах шумаў ці пры значных акустычных скажэннях слухачы дастаткова надзейна апазнаюць месца націску ў слове, нягледзячы на тое, што разборлівасць складоў пры гэтым можа страчвацца. Разам з гэтым націскны склад адрозніваецца ад ненаціскных меншай не толькі колькаснай, але і якаснай рэдукцыяй зычных і галосных гукаў, якія ўваходзяць у састаў склада. Бо, як паказалі доследы, разборлівасць націскных складоў, апазнавальнасць іх

¹² Выгонная Л. Ц. Якасныя характарыстыкі беларускага маўлення ў залежнасці ад тэмпу маўлення // Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983. С. 82—98.

¹³ Якушаў Э. Р. Акустычная характарыстыка слоўнага націску ў беларускай мове // Галосныя беларускай мовы. Мн., 1975. С. 5—54.

¹⁴ Потебня А. А. О звуковых особенностях русских наречий // Филол. зап. Воронеж, 1865. Вып. 1. С. 63.

фанем больш высокая, чым ненаціскных складоў слова¹⁵.

Пры развіцці мовы ў дзіцяці дыферэнцыяцыя ў слове складоў па націску ўзнікае вельмі рана. На пачатковых этапах авалодання лексікай дзеці ўтвараюць большасць першых сваіх слоў праз двухразовую ітэрацыю аднаго і таго ж склада (*ма-ма, ба-ба, та-та*). Звычайна першы са складоў пры гэтым рэалізуецца як націскны, а другі — як ненаціскны¹⁶.

Вядома, што чаргаванне націскных і ненаціскных складоў вызначае ў вершы яго метр, або вершаваны памер. Адносна вакальнай мовы можна зазначыць, што ў ёй націскныя і ненаціскныя складывуснай мовы, наадварот, страчваюць свае рысы адрознення. Усе складывуснай пры іх вакальным выкананні робяцца ў пэўным сэнсе як бы націскнымі.

Склады могуць быць прадферэнцыраваны ў залежнасці ад іх месца ў слове. Так, выдзяляюць *пачатковыя і непачатковыя* складывуснай (*кавалак*), *канцавыя і неканцавыя* (*клопаты*). Для беларускіх слоў характэрна тое, што пачатковы склад звычайна з'яўляецца больш гучным, чым непачатковы, калі ён ненаціскны. Акрамя таго, пачатковаму складу ўласціва большая распаўсюджанасць спалучэнняў у ім зычных гукаў перад галосным. Канцавы склад менш выразны ў слове ў параўнанні з неканцавымі складамі¹⁷.

У залежнасці ад становішча ў складзе галоснага гука адносна зычных складывуснай падзяляюць на *адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя*. У адкрытым складзе на

канцы размешчаны галосны (*два, мы*), у закрытым — зычны (*іл, дах, роў*). Прыкрытым складам лічыцца той, які пачынаецца з зычнага (*два, дах*). У адрозненне ад яго непрыкрыты склад пачынаецца з галоснага (*іл, ад, эх*).

Адкрытыя складывуснай могуць быць як прыкрытыя (*мы*), так і непрыкрытыя (*а*). Гэтак жа і закрытыя складывуснай бываюць як прыкрытыя (*дах*), так і непрыкрытыя (*іл*). У беларускай мове існуе чатыры тыпы адкрытых прыкрытых складоў: *ЗГ, ЗЗГ, ЗЗЗГ, ЗЗЗЗГ* (*ры, тры, стры, пстры*), а закрытых непрыкрытых — два: *ГЗ, ГЗЗ* (*аб, акт*). Адкрытымі непрыкрытымі могуць быць толькі складывуснай *Г*, а закрытых прыкрытых складоў найбольшая колькасць тыпаў (*ЗГЗ, ЗЗГЗ* і інш.). Увогуле адкрытыя складывуснай ў беларускай мове ў адрозненне ад рускай сустракаюцца больш часта, а непрыкрытыя, наадварот, радзей.

З прычыны несупадзення артыкуляцыйных характарыстык гукаў, спалучаных у складзе, і хуткага тэмпу яго вымаўлення можа наглядацца ўплыў галоснага гука склада на зычны (лабіялізацыя, палаталізацыя зычных), а зычных — на галосны (назалізацыя)¹⁸.

Колькасцю складоў, вымаўленых у адзінку часу (секунду або мінуту), вызначаецца тэмп маўлення гаворкі. Тэмп маўлення на беларускай мове, вызначаны ў складах у секунду, вагаецца ў залежнасці ад розных відаў гаворкі¹⁹.

Як адзначалася, пры вызначэнні меж паміж складамі ў словах існуюць цяжкасці, але колькасць складоў вызначаецца лёгка. Таму вымярэнне тэмпу маўлення на слых ці

¹⁵ Выгонная Л. Т. Особенности слуховой идентификации изолированных слов // Модели речевого процесса в норме и патологии. Л., 1979. С. 12.

¹⁶ Лосик Г. В. Психомоторика слова с двукратноповторяющимся слогом // Материалы АРСО-11. Ереван, 1980. С. 30.

¹⁷ Лосик Г. В. Варыятыўнасць акустычнага сігнала слова // Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 177—199.

¹⁸ Бурлыко В. Г. Вариабельность звуков в потоке речи. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1985.

¹⁹ Бенедиктов Б. А. Психология овладения иностранным языком. Мн., 1974. С. 69; Прывалава Н. Л. Тэмп вуснай мовы вучняў 3—5 класаў // Народная асвета. 1971. № 4. С. 43—47.

прыборамі не выклікае асаблівых складанасцей у даследчыкаў. У прыватнасці, носьбіты беларускай мовы дыферэнцыруюць на слых тры розныя тэмпы гаворкі: павольны, сярэдні і хуткі²⁰.

Здольнасць ацэньваць на слых

²⁰ Выгонная Л. Ц. Фанетыка слова і тэмпа маўлення // Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 27—61.

§ 4.21. УСПРЫМАННЕ СКЛАДОУ

Апазнаванне складоў, сегментаваных з розных пазіцый у слове, неаднолькавае. Высветлена, што ўвогуле пачатковы склад апазнаецца лепш, чым непачатковыя, а канцавы — горш, чым неканцавыя. Апрача таго, пры ўспрыманні слоў наглядаецца наступная тэндэнцыя адносна характару памылак і замен адных складоў на другія. Пры памылковым успрыманні пачатковых складоў слухач замяняе іх на іншыя склады, не абавязкова блізкія фанетычна. Памылкі пры ўспрыманні слова ў гэтым выпадку носяць семантычны, а не фанетычны характар (*замойкні* замест *узмоклі*). Прагучаўшае слова памылкова замяняецца на слова з іншай семантыкай або проста тоеснае зыходнаму слову па акцэнтна-рытмічнай структуры. І наадварот, пры памылковым успрыманні канцавых складоў слухачы замяняюць іх на іншыя, як правіла, блізкія па гучанню (*узмокне* замест *узмоклі*). Таму памылковыя замены такога характару можна лічыць фанетычна абумоўленымі²¹.

З вымаўленнем пачатковага склада звязан працэс слыхавога самакантролю ў чалавека, калі ён гаворыць. Пры моўных захворваннях тыпу лаганеўрозу (заікання) гэты працэс слыхавога і кінестэзічнага самакантролю артыкуляцыі пару-

шаецца, што прыводзіць да парушэнняў артыкуляцыі слова²². Імяна на яго першым складзе адбываецца затрымка ў вымаўленні (*за-за-заяц*) у адрозненне ад астатніх складоў, якія вымаўляюцца нармальна. Зычны і галосны гукі ў складзе тыпу ЗГ па сваіх артыкуляцыйна-акустычных характарыстыках могуць утвараць розныя тыпы *ўзаемакантрасту*. Чым больш кантрастныя паміж сабою па артыкуляцыі і спектру спалучаных зычны і галосны склада, тым больш цяжкім лічыцца вымаўленне гэтага спалучэння. Аднак ускладненне вымаўлення склада аблягчае яго ўспрыманне, бо кантраст спрыяе лепшай дыферэнцыяцыі на слых зычнага і галоснага гукаў, што ўвогуле паляпшае апазнаванне склада²³.

У залежнасці ад розных артыкуляцыйна-акустычных параметраў, па якіх могуць супрацьпастаўляцца зычны і галосны гукі, вызначаюць розныя тыпы кантрасту: па даўжыні; па асноўнаму тону; па фармантнай структуры; па інтэнсіўнасці; па локусу або, інакш кажучы, месцы ўтварэння гука. Так, пры спалучэнні глухога выбухнога зычнага, даўжня і інтэнсіўнасць якога адносна невялікая, з націскным галосным ([ты], [па]) утвараецца кантраст

шаецца, што прыводзіць да парушэнняў артыкуляцыі слова²². Імяна на яго першым складзе адбываецца затрымка ў вымаўленні (*за-за-заяц*) у адрозненне ад астатніх складоў, якія вымаўляюцца нармальна. Зычны і галосны гукі ў складзе тыпу ЗГ па сваіх артыкуляцыйна-акустычных характарыстыках могуць утвараць розныя тыпы *ўзаемакантрасту*. Чым больш кантрастныя паміж сабою па артыкуляцыі і спектру спалучаных зычны і галосны склада, тым больш цяжкім лічыцца вымаўленне гэтага спалучэння. Аднак ускладненне вымаўлення склада аблягчае яго ўспрыманне, бо кантраст спрыяе лепшай дыферэнцыяцыі на слых зычнага і галоснага гукаў, што ўвогуле паляпшае апазнаванне склада²³.

У залежнасці ад розных артыкуляцыйна-акустычных параметраў, па якіх могуць супрацьпастаўляцца зычны і галосны гукі, вызначаюць розныя тыпы кантрасту: па даўжыні; па асноўнаму тону; па фармантнай структуры; па інтэнсіўнасці; па локусу або, інакш кажучы, месцы ўтварэння гука. Так, пры спалучэнні глухога выбухнога зычнага, даўжня і інтэнсіўнасць якога адносна невялікая, з націскным галосным ([ты], [па]) утвараецца кантраст

²¹ Выгонная Л. Ц. Характар памылковых адказаў пры слыхавой ідэнтыфікацыі ізаляваных слоў // Беларуская лінгвістыка. 1976. № 10. С. 25—31.

²² Речь: Артикуляция и восприятие. М.: Л., 1965. С. 140—156.

²³ Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Л., 1981. С. 106—126.

па даўжыні і адначасова па інтэнсіўнасці.

Доследы па ўспрымання націскных складоў тыпу ЗГ носьбітамі беларускай мовы паказалі, што апазнаванне склада залежыць ад ступені рэалізацыі ў ім пералічаных кантрастаў. Так, больш надзейна апазнаюцца склады з шумнымі зычнымі [ша], [хо], [сі], [зу], [дзе], бо ў іх прысутнічае кантраст па асноўнаму тону, фармантнай структуры і інтэнсіўнасці, і менш надзейна — са складамі з санорнымі зычнымі [на], [мо], [ні], [лу], [не]. Надзейнасць апазнавання складоў з мяккімі зычнымі [с'і], [м'а], [п'о], [б'э], у якіх зычны і галосны кантрастуюць па локусу, больш высокая, чым складоў з цвёрдымі зычнымі [сы], [ма], [по], [бэ], якія не ствараюць такога кантрасту.

Як адзначалася, націскныя склады адрозніваюцца лепшым апазнаваннем у параўнанні з ненаціскнымі. Гэты факт таксама не прырэчыць тэзісу аб значэнні складовых кантрастаў для ўспрымання склада. Вядома, што іменна ў ненаціскным становішчы склада яго зычныя і асабліва галосны гук рэдуцыруюць і праз акамадацыю робяцца менш кантрастнымі па акустычных параметрах, што і пагоршвае распазнавальнасць склада.

Надзейнасць успрымання склада, а таксама характар замен і памылак пры яго апазнаванні залежаць таксама ад частотнасці склада, інакш кажучы, распаўсюджанасці яго ў вуснай мове. Доследы паказваюць, што носьбіт мовы запамінае частотнасць ужывання пэўных гуказлучэнняў, ступень спалучальнасці тых ці іншых зычных і галос-

ных гукаў. У выніку гэтага больш надзейна слухачом аналізуюцца тыя склады, частотнасць якіх большая, і наадварот. Відаць, наяўнасць у памяці перцэптыўных эталонаў верагодных гуказлучэнняў і складоў дазваляе вопытнаму слухачу пры ўспрыманні звужаць дыяпазон пошукаў адпаведнага фанемнага рашэння. Пры памылковым успрыманні складоў заўважана пэўная тэндэнцыя замен адных спалучэнняў гукаў на другія. Яе сутнасць у тым, што склад з меншай частотнасцю ўжывання замяняецца, як правіла, на склад з большай частотнасцю, але не наадварот²⁴.

Адносна адзінак успрымання мовы існуе некалькі супярэчлівых тэорый (акустычная, маторная), аднак большасць фактаў, атрыманых, у прыватнасці, на матэрыяле беларускай мовы, гаворыць у карысць таго, што найменшай перцэптыўнай адзінкай успрымання мовы з'яўляецца склад. Можна лічыць, што склад выступае ў якасці слыхавой адзінкі апрацоўкі акустычнага сігнала мовы, але фаналагічнай адзінкай распазнавання слова і прыняцця рашэння адносна яго сэнсу з'яўляецца фанема. Згодна з такой тэорыяй, акустычны сігнал моўнага паведамлення на адпаведным узроўні ўспрымання шляхам паскладовай апрацоўкі пераадлюстроўваецца ў ланцуг фанем і толькі затым апазнаецца²⁵.

²⁴ Штерн А. С. Влияние лингвистических факторов на восприятие речи. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1984.

²⁵ Лосик Г. В. Сенсомоторная модель константного восприятия речи // Весті АН БССР. 1984. № 6 (ИНИОН АН СССР, № 18053 Деп.).

§ 4.22. СКЛАДАПАДЗЕЛ

Вызначэнне меж паміж складамі ў слове і на стыках слоў называецца *складападзелам*. Існуе некалькі тэарэтычных прыцыпаў і крытэрыяў складападзелу:

у адпаведнасці з узрастаннем гучнасці (*ва́-нна, ка-пні*), змяненне мускульнай напружанасці галасавых звязак (*ва́п-на, ка-пні*), рэальнасць склада ў пачатку слова (*ва́п-на, ка-*

пні), тэндэнцыя да адкрытых складоў (*ва́-пна, ка-пні*). Гэтыя прынцыпы і крытэрыі адрозніваюцца тэарэтычнымі пасылкамі адносна таго, якія спалучэнні гукаў у моўнай плыні лічыць складамі, а па якіх праходзіць мяжа.

Пры ўспрыманні слова на слых носьбіты беларускай мовы лёгка вызначаюць колькасць у ім складоў, аднак межы паміж складамі могуць расставіцца па-рознаму (*зя-мля́* ці *зям-ля́, ад-ка́-зваць* ці *ад-ка́з-ваць*).

Пашыраны ў беларускай мове прынцып складападзелу ў адпаведнасці з узрастаннем гучнасці²⁶. Канкрэтна рэалізуецца ён у наступных правілах:

1) калі ў слове апошні гук галосны, а зычныя і галосныя гукі ў ім размешчаны па чарзе, складападзел праводзіцца паміж галосным і наступным зычным (*ба-ра-на-ва́-лі, сама-да-па-мо́-га*);

2) калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне шумных зычных ці шумнага і санорнага, то складападзел праводзіцца перад першым зычным, так што спалучэнне зычных адносіцца да наступнага склада (*мя-тла́, ло-шта*);

3) калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне санорнага зычнага з санорным або спалучэнне санорнага ці [й] і [ў] з шумным, то складападзел праходзіць паміж зычнымі: санорны, [й] і [ў] адносяцца да папярэдняга склада, а другі зычны — да наступнага (*га́л-ка, жа́р-ты, пам-рэ́, ро́ў-ны*);

4) спалучэнні зычных гукаў у пачатку слова і ў канцы незалежна ад тыпу зычных, якія спалучаюцца, цалкам адносяцца да склада, утворанага суседнім галосным гукам (*зра-бі́-ла, ка-лі́бр*);

5) складападзел на стыку марфем праводзіцца па тых жа правілах, што і не на стыку. У выніку гэтага ў беларускай мове падзел сло-

ва на марфемы (*па́д-ыгр-а́-л-і*) можа не супадаць з падзелам яго на склады (*па-ды-гра́-лі*).

У больш агульным выглядзе апісаны прынцып узрастаючай гучнасці фармулюецца так:

1) усе гукі беларускай мовы па гучнасці (сіле гучання) падраздзяляюцца на тры класы: галосныя — клас найбольш гучных гукаў; санорныя — гукі з сярэдняй велічынёй гучнасці; астатнія зычныя гукі з малой гучнасцю;

2) пры пабудове ў словах розных складоў, у тым ліку і пачатковых, гукі беларускай мовы спалучаюцца ў розныя паслядоўнасці, аднак заўсёды такім чынам, што зычныя гукі, якія папярэдняюцца ў складзе галоснаму гуку, ствараюць з ім узрастаючую па гучнасці паслядоўнасць.

У рускай мове зычныя гукі, якія папярэдняюцца галоснаму ў пачатковым складзе, могуць не ўтвараць узрастаючую паслядоўнасць (*лбы, ржа́вый*). У беларускай жа мове за кошт з'яўлення ў пачатку слоў перад санорнымі [м], [р], [л] прыстаўных галосных [і] і [а] ствараецца новы склад, да якога далучаецца санорны. У выніку гэтага прынцып узрастаючай гучнасці характэрны тут для ўсіх складоў слова без выключэння.

Такім чынам, спалучэнне ў слове гукаў $ЗГЗ_1З_2Г$ можа мець рознае месца складападзелу ў залежнасці ад гучнасці $З_1$ і $З_2$. Калі гучнасць $З_1$ меншая, чым $З_2$, то складападзел робіцца так: $ЗГ—З_1З_2Г$, і гучнасць зычных у спалучэнні $З_1З_2Г$ узрастае ад $З_1$ да $Г$. У тым выпадку, калі гучнасць $З_1$ большая, чым $З_2$, то $З_1$ не можа быць далучаны да другога склада і складападзел будзе такі: $ЗГЗ_1—З_2Г$. У першым складзе $ЗГЗ_1$ гучнасць у спалучэнні $ЗГ$ узрастае, затым у спалучэнні $ГЗ_1$ пасля галоснага спадае. Другі склад пачынаецца з зычнага $З_2$ малой гучнасці, і таму яна ў спалучэнні $З_2Г$ паслядоўна павялічваецца. Па тым жа прынцыпе вызначаецца месца

²⁶ Падлужны А. І. Склад. БелСЭ. Т. 9. С. 556.

складападзелу пры трохгукавых спалучэннях зычных тыпу ГЗЗЗГ і чатырохгукавых спалучэннях ГЗЗЗЗГ.

У аснове гэтага прынцыпу, распрацаванага Р. І. Аванесавым²⁷, ляжыць дыферэнцыяцыя *перцэптыўна-слыхавых* якасцей гукаў у слове без уліку артыкуляцыйных ці акустычных іх якасцей.

У адпаведнасці з прынцыпам узрастаючай гучнасці ў беларускай мове могуць стварацца склады наступнай будовы:

1) склады тыпу Г, якія ўтварае адзін галосны гук. Такі тып склада могуць утвараць усе беларускія галосныя гукі, апрача гука [ы] (*а-лэ, у-сэ, э — браток! о-каб! І-ван*). Склад тыпу Г гукі [а], [э], [о], [у], [і] ўтвараюць, як правіла, калі рэалізуюцца ў пачатку слова або ў выглядзе самастойных слоў. Разам з тым да складоў тыпу Г з пункту погляду фанетыкі нельга аднесці склады тыпу jГ, якія ўтвараюцца пры рэалізацыі галосных [а], [э], [о] ў пазіцыі пасля галосных або апострафа (*чы-ја́, то́-јаэ, ма-жо́, чу́—ју*). У гэтым выпадку перад галосным узнікае дадаткова гук [j] і ўтвараецца склад, які больш правільна адносіць да тыпу ЗГ. Калі на стыку слоў без паўзы галосны [і] аказваецца пасля галоснага (*яго імя*), адбываецца не далучэнне, а замена [і] на гук [j]. Таму склад, які ўтварае гук [і] перад паўзай (*і-мя́*), наогул ліквідуецца (*ја-го́-мя*). Вельмі рэдка, напрыклад у словах іншамоўнага паходжання ці ў выпадку падвоянага галоснага гукі, галосныя [а], [е], [і] ў пазіцыі пасля галоснага рэалізуюцца фанетычна без дадатковага [j]. Тады яны ўтвараюць склад тыпу Г (*ка-но́-э, пі-а́-ла, пра-і́-дал, па-а-со́-бку*).

Разам з тым пры вымаўленні ў словах такога тыпу галоснага [о] на фанетычным узроўні перад ім узні-

кае прыгук [в]: *на-[во]-гул*, і таму ствараецца склад тыпу ЗГ, а не Г. Што датычыць галоснага [у], то, калі на стыку слоў без паўзы ён аказваецца пасля галоснага, адбываецца пераход яго ў гук [ў]. У гэтым выпадку склад тыпу Г, які гук [у] мог утвараць перад паўзай (*трэ́-ба у-ла-дка-ва́ць*), ліквідуецца (*трэ́-бай-ла-дка-ваць*).

Увогуле можна зазначыць, што ў беларускай мове існуе 5 складоў тыпу Г: [а], [э], [о], [у], [і].

2) склады тыпу ЗГ. Яны могуць утварацца ад спалучэння любой зычнай фанемы (апрача [ў] і [й]) з любой галоснай (*га, джы, дзе, лі, рэ*). Апрача таго, склад ЗГ утвараецца спалучэннем гука [j] з галоснымі [а], [э], [о], [у] (*ма-ја́, та-је́, тва-жо́, ла́-ју-ся*) і спалучэннем прыгукі санорнага [в] з галосным [о] ў яго пазіцыі пасля галоснага (*на-[во]-гул*).

Сярод розных тыпаў складоў склад ЗГ у беларускай мове, як і іншых славянскіх мовах, самы распаўсюджаны па частаце ўжывання. Зазначым, што ўвогуле ў беларускай мове сустракаюцца ўсе 185 магчымых складоў тыпу ЗГ, якія ўтвараюцца спалучэннямі 37 зычных і 5 галосных фанем, і ўсе 4 склады тыпу Г. Аднак распаўсюджанасць кожнага з гэтых 189 складоў у беларускай мове розная: адны спалучэнні ЗГ сустракаюцца часта, другія — адносна рэдка.

У мове дзяцей самымі першымі сярод іншых складоў з зычнымі з'яўляюцца склады тыпу ЗГ;

3) склады тыпу ГЗ. Гэты тып складоў сустракаецца ў выглядзе аднаскладовага слова (*ад, іл, ой, ух, эх*), у пачатку шматскладовага слова (*ар-хіў, ір-жа́*), рэдка ў сярэдзіне і ў канцы слова пасля галосных (*ка-ар-ды-на́-цы-ја, Ла-о́с, па-э́т*). Гэты тып складоў у беларускай мове распаўсюджаны слаба;

4) склады тыпу ЗГЗ сустракаюцца ў выглядзе самастойных слоў (*бэз, кат, лік, шум*), у пачатку, у

²⁷ Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.

сярэдне і ў канцы слова (*ва́р-та, на-вар-ны́, по́-вар*). Па распаўсюджанасці ў беларускай мове гэты тып складоў займае другое месца. Галосныя [а], [е], [о], [у], [і] пры ўтварэнні складоў тыпу ЗГЗ могуць спалучацца практычна з усімі беларускімі зычнымі. Разам з тым у спалучэнні $Z_1ГЗ_2$ у якасці Z_2 (асабліва, калі склад стаіць у пачатку слова ці ў сярэдне) найбольш часта выступаюць санорныя гукі [р], [м], [н], [л] і [ў], [й] (*лаў-ка, ма́р-на*). І наадварот, згодна з прынцыпам узрастання гучнасці, некаторыя зычныя могуць выступаць у якасці Z_2 у складах $Z_1ГЗ_2$ толькі тады, калі ён апошні ў слове;

5) склады тыпу ЗЗГ сустракаюцца дастаткова часта ў беларускай мове ў розных пазіцыях адносна граніц слова (*зла-ма́ць, за-зла-ва́ць, вя-зла́*), а таксама ў выглядзе самастойных слоў (*два, зло, гне*). Склад ЗЗГ, калі ён не пачатковы, у адпаведнасці з прынцыпам узрастаючай гучнасці не можа змяшчаць двух санорных зычных, бо першы з іх павінен быць аднесены да папярэдняга галоснага (спалучэнне трох санорных у беларускай мове не сустракаецца). Два санорныя гукі ў складзе ЗЗГ могуць быць толькі тады, калі склад гэты пачатковы (*мрэ*), але (*пам-рэ*), (*мл'э-рэ*), але (*сам-л'э-э*);

6) склады тыпу $Z_1Z_2ГЗ_3$ распаўсюджаны менш шырока, чым склады ЗЗГ. Яны сустракаюцца ў канцы слова, дзе ў якасці Z_3 можа выступаць практычна любы зычны (*узлёт, пе-ра-звон*), апрача звонкіх выбухных [б], [д], [з], якія ў гэтай пазіцыі аглушаюцца (*хлеп, до-слет*). Калі гэты тып складоў сустракаецца не ў канцы слова, у якасці Z_3 абавязкова бывае санорны гук. Аднак найбольш часта гэты тып складоў рэалізуецца ў выглядзе самастойных слоў (*жвір, звон, млын*);

7) яшчэ менш распаўсюджаны ў беларускай мове склады тыпу $ЗЗГЗ_1Z_2$. Склад такога тыпу па

тэорыі можа быць толькі апошнім у слове, бо калі б за ім стаяў яшчэ які-небудзь склад, то апошні зычны адышоў бы да яго. Таму склады гэтага тыпу сустракаюцца ў большасці выпадкаў у выглядзе самастойных слоў (*гвалт, хруст*) і адносна рэдка ў якасці апошняга склада шматскладовых слоў (*кан-тра́кт, кан-тра́ст, не́-хрысць, по́-свіст, службі́ст*);

8) склады тыпу ЗГЗЗ сустракаюцца ў слове ў пазіцыі апошняга склада (*ля́-мант, та́-лент, ту-ры́зм*) або ў выглядзе асобных слоў (*ліст, факт*);

9) у беларускай мове не вельмі шырока, але распаўсюджаны склады тыпу ЗЗЗГ і ЗЗЗГЗ. Гэтыя тыпы складоў сустракаюцца ў розных пазіцыях: *зблы́-таць, ка-ні́-стра, спраў-ля́ць, спрэ́-чка, стра́-ва, стра-ка́-ты*. У беларускай мове, як вядома, прасочваюцца пэўныя тэндэнцыі пры ўтварэнні трохгукавых спалучэнняў зычных розных класаў. Так, глухія выбухныя [п], [т], [к] займаюць у такіх спалучэннях сярэдную пазіцыю (*скр, спл, спр, стр*), адносна радзей яны займаюць першую пазіцыю (*кпл, пск, пхн, тхл, тхн*). Больш часта ў першай пазіцыі стаяць фрыкатыўныя гукі [с] ці [ш]. Апошнім, трэцім зычным у такіх спалучэннях амаль заўсёды бывае санорны, які, аднак, не сустракаецца ў якасці першага зычнага (*пхн, скр, шкл*);

10) адносна рэдка ў беларускай мове сустракаюцца склады са спалучэннем трох зычных тыпу ЗГЗЗЗ і ЗЗГЗЗЗ. Яны зафіксаваны толькі ў пазіцыі апошняга склада ў шматскладовых словах (*Сма-ле́нск, кан-та́кт*) або ў выглядзе аднаскладовых слоў (*Мінск, спектр*).

Усе разгледжаныя тыпы складоў вызначаны і ахарактарызаваны адносна зычных, якія ў іх уваходзяць, зыходзячы з прынцыпу ўзрастання гучнасці. Разам з тым, як адзначалася, існуюць іншыя, менш пашыраныя прынцыпы складападзелу слова. Зразумела, што калі зыхо-

дзіць з розных прынцыпаў, то ў адным і тым жа слове могуць быць вылучаны розныя тыпы складоў.

У аснову прынцыпу мускульнага напружання, прапанаванага Л. В. Шчэрбай, пакладзены *артыкуляцыйна-фізіялагічныя* адрозненні ва ўтварэнні зычных гукаў²⁸. Склад у гэтым выпадку разглядаецца як рэалізацыя ў мове аднаго імпульса мускульнага напружання. Моўная плынь вызначаецца як паслядоўнасць такіх імпульсаў. Найбольшае мускульнае напружанне дасягаецца ў момант вымаўлення галоснага. Паміж імпульсамі адбываецца паніжэнне напружання. Месца найбольшага напружання і ёсць граніца паміж складамі.

Згодна з данай тэорыяй, ступень напружанасці галоснага ўплывае на напружанасць сегментаў суседняга зычнага. У зычнага, які ідзе непасрэдна пасля націска галоснага і стаіць перад зычным, больш напружаны пачатковы сегмент, чым канцавы. А ў санорных зычных пачатковы сегмент больш напружаны нават і пасля ненаціскных галосных. Таму зычныя пасля націска галоснага, а санорныя зычныя ў любым выпадку далучаюцца пры складападзеле да папярэдняга галоснага. У несанорнага зычнага, які папярэднічае націскаму галоснаму, больш напружаны канцавы сегмент. Канцавы сегмент больш напружаны наогул у любога зычнага, калі ён непасрэдна прымыкае на наступнага галоснага.

Такім чынам, згодна з прынцыпам мускульнага напружання, паслядоўнасць гукаў Z_1Z_2G , дзе Z_1 несанорны, атрымлівае розны складападзел у залежнасці ад таго, які галосны, першы ці другі, націскны. Калі націскным з'яўляецца першы галосны, то Z_1 рэалізуецца з напружаным пачаткам, і складападзел праходзіць так: $Z_1G—Z_2$ (*гус-та*).

Калі ж націск падае на другі галосны, то Z_1 рэалізуецца з напружаным канцом, і таму пры складападзеле ён далучаецца да другога склада (*густы*). У адрозненне ад гэтага прынцыпу прынцып узростання гучнасці не ўлічвае месца націска галоснага адносна несанорных зычных спалучэнняў. У выніку складападзел аднаго і таго ж слова пры розных прынцыпах можа быць у розных месцах: *чыс-ты* або *чы-сты*, *кós-ка* або *кó-ска*.

Можна зрабіць вывад, што калі пры складападзеле ў беларускай мове прытрымлівацца прынцыпу мускульнай напружанасці і адысці ад прынцыпу узростання гучнасці, то гэта прывядзе да павелічэння ў мове колькасці складоў тыпу Z_1GZ_2 за кошт скарачэння колькасці складоў тыпу Z_1G , павелічэння колькасці складоў тыпу Z_1GZ_2 за кошт складоў тыпу Z_1G , складоў тыпу Z_1GZ_2 за кошт складоў тыпу Z_1GZ_2 . Гэта значыць, колькасць закрытых складоў павялічваецца, а адкрытых памяншаецца, агульная колькасць складоў са збегам зычных таксама памяншаецца.

Як вядома, у беларускай мове існуе тэндэнцыя да вымаўлення многаскладовых слоў з асноўным і пабочным націскам (гл. § 5.9). Таму адносна прынцыпу мускульнай напружанасці тут узнікаюць складанасці пры вызначэнні статуса галоснага, на які падае пабочны націск. Застаецца адкрытым пытанне, прыпадабняць статус гэтага галоснага да націска галоснага ці да ненаціска галоснага.

Для складападзелу слова можа выкарыстоўвацца прынцып, прапанаваны ў свой час М. В. Ламаносавым²⁹. Згодна з гэтым прынцыпам, непачатковыя склады па збегу зычных перад галоснымі не павінны адрознівацца ад пачатковых складоў. Інакш кажучы, у пачатку склада ў

²⁸ Шчэрба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1955.

²⁹ Ломоносов М. В. Российская грамматика // Полн собр. соч. М.; Л., 1952. Т. 7.

сярэдзіне слова дазваляюцца толькі такія спалучэнні зычных, якія могуць мець месца і ў пачатку слова. Напрыклад, складападзел слова можна зрабіць так: *да-звол*, бо ў беларускай мове існуюць словы, якія пачынаюцца са спалучэння [зв] (*зварот*). У той жа час слова *кал-гас* нельга дзяліць на склады так: *ка-лгас*, бо ў беларускай мове няма слоў, якія пачыналіся б са спалучэння [лг].

У апошні час шырокае абмеркаванне ў літаратуры атрымала гіпотэза аб *тэндэнцыі да адкрытых складоў* пры складападзеле. Па сваёй сутнасці яна грунтуецца пераважна не на тэарэтычных разважаннях, а на эксперыментальна-акустычных даследаваннях гукаў моўнай плыні, узаемаўплыву суседніх зычных і галосных гукаў адзін на аднаго ў плане іх спектральных і прасадыхных характарыстык³⁰. Такія даследаванні паказалі, што зычны гук незалежна ад яго якасці (санорны ці несанорны), месца націску ў слове і аддаленасці ад наступнага галоснага (З₁Г, З₁ЗГ, З₁ЗЗГ) па акустычных характарыстыках карэлюе з ім мацней, чым з папярэднім галосным. У адпаведнасці з такой тэндэнцыяй зычных гукаў прымыкаць да наступнага галоснага робіцца складападзел слова (*вы-ра́-зна, за-зна́-чыць, ка-лгá-сы, па́-ста, па-ста́-віць*).

Тэндэнцыя да адкрытых складоў больш поўна рэалізуецца пры вымаўленні не асобных слоў, а злітных вусных выказванняў, фраз (*пры-нё-са-ло́-ва-кі-сшы́-так*). Акрамя таго, даследаванні паказваюць, што гэтая тэндэнцыя больш яркая наглядаецца пры вымаўленні фраз не поўным, а размоўным стылем, калі адбываецца рэдукцыя адных гукаў і ўзнікненне прыгукаў другіх.

Пералічаныя прынцыпы складападзелу слова для сегментацыі спа-

лучэнняў гукаў дыферэнцыруюцца па той ці іншай фанетычнай характарыстыцы: артыкуляцыйнай (мускульная напружанасць), акустычнай (імкненне да адкрытых складоў), перцэптыўна-слыхавой (узростаючая гучнасць). Адзначаныя прынцыпы з'яўляюцца прынцыпамі лінгвістычнага парадку. Яны ўяўляюць сабой строгія правілы размежавання зычных паміж суседнімі складамі. Разам з тым, як вядома, пры пераносе слоў з радка ў радок дзейнічаюць пэўныя падставы, якія даюць дазвол часам на розныя варыянты размежавання зычных унутры слова³¹.

На пісьме прынцыпы складападзелу прымяняюцца для правільнага пераносу часткі слова з аднаго радка ў другі. Калі ў слове няма спалучэння зычных паміж галоснымі, правіла падзелу слова пры пераносе супадае з правілам 1) складападзелу: слова пры пераносе з радка ў радок можа дзяліцца на часткі толькі ў месцы складападзелу. Да гэтага правіла трэба дадаць толькі забарону адлучаць ад слова першы яго склад, калі ён тыпу Г, каб выконвалася правіла, згодна з якім нельга пакідаць у радку ці пераносіць у наступны адну літару.

Разам з тым, калі ў слове ёсць спалучэнне зычных паміж галоснымі, то правілы 2), 3) і 5), якія задаюць складападзел у адпаведнасці з прынцыпам узростаючай гучнасці, не вытрымліваюцца пры падзеле гэтага слова для пераносу. І іншыя прынцыпы складападзелу, у тым ліку мускульнай напружанасці, прынцып рэалізацыі склада ў пачатку слова, імкнення да адкрытых складоў, не падыходзяць па сваіх правілах для таго, каб зрабіць гэтыя правілы складападзелу правіламі пераносу. Правілы складападзелу пры спалучэнні двух зычных паміж галоснымі супадаюць з правілам па-

³⁰ Бондарко Л. В., Павлова Л. П. О фонетических критериях при определении места слоговой границы // Русский язык за рубежом. 1967. № 4. С. 11—19.

³¹ Беларуская мова / Пад рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1987. С. 88.

дзелу такога спалучэння пры пераносе слова толькі ў адным выпадку: калі першы зычны ў спалучэнні [й]. У тых выпадках, калі ў слове не на стыку марфем ёсць спалучэнне тыпу ГЗЗГ, ГЗЗЗГ ці ГЗЗЗЗГ, то правілы пераносу слова ўвогуле дапускаюць не адзін, а некалькі розных варыянтаў падзелу гэтых спалучэнняў: два варыянты падзелу спалучэння ГЗЗГ: Г-ЗЗГ і ГЗ-ЗГ (пераносяць *ца-гліна* і *цаг-ліна*), тры варыянты падзелу ГЗЗЗГ: Г-ЗЗЗГ, ГЗ-ЗЗГ і ГЗЗ-ЗГ (пераносяць *ся-*

стра́, сяс-тра́ і сяс-ра́), чатыры варыянты падзелу спалучэння ГЗЗЗЗГ: Г-ЗЗЗЗГ, ГЗ-ЗЗЗГ, ГЗЗ-ЗЗГ, ГЗЗЗ-ЗГ (пераносяць *ка-нстру́ктар, кан-стру́ктар, канс-тру́ктар, канст-ру́ктар*).

На пісьме пры пераносе слоў у некаторых выпадках робіцца адхіленне ад правіл складападзелу у карысць марфалагічнага падзелу слова. Напрыклад, перанос робіцца так: *пад-нёс*, а не *па-днёс*, *прад-мова*, а не *пра-дмова*.

НАЦІСК

§ 5.1. ФАНЕТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА
СЛОУНАГА НАЦІСКУ

Націск належыць да прасадыхных, або суперсегментных, сродкаў мовы. Фанетычныя прыкметы, па якіх ён вызначаецца, распаўсюджваюцца на слова, сінтагму, выказванне. Калі гэтыя прыкметы ахопліваюць слова, то з іх дапамогай вылучаецца слоўны націск. Выконваючы функцыю аб'яднання пэўнага фанемнага рада ў самастойныя моўныя адзінкі — словы, ён уздзеінічае на кожную з фанем і стварае алафонныя варыянты фанетычнага ўзроўню.

Роля націску ў фанетычнай арганізацыі кожнай мовы выключна вялікая. Характар націску, яго месца і сіла і звязаныя з ім рытм і мелодыка маўлення прадвызначаюць шматлікія фанетычныя з'явы, уплываюць на характар вымаўлення асобных гукаў і іх спалучэнняў, што непасрэдна адбіваецца на гукавым ладзе мовы.

У якасці фанетычных характарыстык націску выкарыстоўваюцца працягласць, інтэнсіўнасць і частата асноўнага тону. Пры гэтым адны і тыя ж аб'ектыўныя ўласцівасці гукавога сігнала, што ўспрымаюцца слухачамі, могуць мець рознае значэнне для вызначэння цэласнасці слова.

У межах слова з дапамогай названых характарыстык адбываецца выдзяленне аднаго са складоў у слове, якое суправаджаецца змяненнем сілы вымаўлення, вышыні голасу, а таксама якасных і колькас-

ных характарыстык часткі гукаў. Такое выдзяленне і называецца слоўным націскам. Паколькі кантраст складоў па пэўных фанетычных прыкметах ажыццяўляецца ў межах слова, націск з'яўляецца прыкметай усяго слова, а не асобнага гука або склада. Звычайна выдзяленне пэўнага склада ажыццяўляецца з дапамогай розных прасадыхных сродкаў: дынамічных, вышынных або колькасных, — і слоўны націск мае змешаны характар. Аднак яго тып у пэўнай мове вызначаецца па рысе, якая пераважае.

Слоўны націск, які характарызуецца ўзмацненнем мускульнага напружання і напору паветранай хвалі, што выдыхаецца пры вымаўленні слова, называецца *дынамічным* (або *экспіраторным*, *сілавым*, *манатанічным*). Вылучэнне націсканога склада шляхам змянення вышыні галасавога тону называецца *політанічным*, або *музыкальным*, націскам, а шляхам павелічэння працягласці націсканога галоснага — *колькасным*, або *квантытатыўным*, націскам.

Політанічны, або музычны, націск уласцівы сэрбскахарвацкай, славенскай і літоўскай мовам. У гэтых мовах словы і іх формы характарызуюцца павышэннем або паніжэннем тону голасу на націскных складах (або на іншых выдзеленых элементах).

Дынамічны націск мае французская мова, але ў гэтай мове ён валодае таксама музычнымі і колькас-

нымі якасцямі¹. Пераважна дынамічны націск характарызуе таксама ўкраінскую мову. Але ва ўкраінскім слове дынамічны націск адносна слабы, выдыхальная энергія ў ім размеркавана паміж складамі больш раўнамерна, таму націскны склад не выдзяляецца рэзка сярод іншых складоў слова². Адначасова ўкраінскі націск мае элементы колькаснага і музыкальнага націску.

Вядома, што на працягу гісторыі некаторых моў націск можа змяніць свой характар. Так, у навагрэчаскай мове існуе націск дынамічны, у той час як у старажытнагрэчаскай ён быў музыкальным. Такую магчымасць унутранага перамеркавання, змены ўдзельнай вагі аднаго з параметраў варта мець на ўвазе пры аналізе сучасных моў, бо гэтым можна растлумачыць шматлікасць прасадыхных рыс, якія выступаюць пры фарміраванні слоўнага націску.

Акустычныя адзнакі беларускага націску пачалі даследавацца толькі ў апошні час. У ранейшых работах ён характарызаваўся як дынамічны, але яго фізічныя параметры дакладна не вызначаліся. Даследчыкі адзначалі, што пры вымаўленні націскага склада назіраецца і больш энергічная работа органаў мовы, і большы напор струменю паветра, і яго большая гучнасць пры ўспрыманні. Некаторыя даследчыкі лічаць, што сучаснай беларускай мове ўласцівы «сілавы націск з пэўнымі элементамі колькаснага націску»³. Зараз, пасля правядзення эксперыменту, стала відавочным, што беларуская мова характарызуецца дынамічна-колькасным націскам.

Націскны склад часта выдзяляецца адначасова рознымі спосабамі, але найбольш важнай яго фанетыч-

най прыкметай з'яўляецца павелічэнне працягласці націскага галоснага. Як правіла, націскныя галосныя па працягласці даўжэйшыя за ненаціскныя. Праведзеныя даследаванні паказалі, што для вызначэння месца слоўнага націску найбольш эфектыўнай з'яўляецца якраз працягласць⁴.

Колькасны характар націску адлюстроўваецца і пры ўспрыманні асобных націскных і ненаціскных галосных носьбітамі беларускай мовы, бо нават кароткія націскныя галосныя ацэньваюцца імі як больш працяглыя ў параўнанні з ненаціскнымі.

Эксперыменты таксама паказалі, што падаўжэнне галоснага ўспрымаецца носьбітамі беларускай мовы як прыкмета націску, рыса, якая сведчыць аб знаходжанні галоснага ў націскным складзе. Даследаванні працягласці зычных паказала адсутнасць іх заканамерных змяненняў у залежнасці ад таго, знаходзяцца яны ў націскным або ў ненаціскным складзе, хоць часта і назіраецца большая працягласць зычных у націскным.

Эксперыменты па перасадцы складоў і пераўтварэнню націскага склада ў ненаціскны таксама паказалі, што націск уплывае на акустычныя характарыстыкі націскага галоснага значна больш, чым на характарыстыкі зычных таго ж склада. Паколькі працягласць галосных у беларускай мове з'яўляецца ўласна прасадыхным сродкам, які не выкарыстоўваецца для супрацьпастаўлення галосных фанем, гэта найбольш надзейная прыкмета націску.

Акрамя працягласці, беларускаму націску ўласцівы і іншыя акустычныя якасці. Але залежнасць паміж месцам націску і вышынёю тону або інтэнсіўнасцю назіраецца толькі тады, калі слова трапляе ў

¹ Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1963. С. 89.

² Сучасна ўкраінська літаратурна мова. Вступ. Фонетика. Київ, 1969. С. 359.

³ Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 73.

⁴ Галосныя беларускай мовы. Мн., 1975. С. 53.

пэўныя фразавыя ўмовы, у якіх назіраецца ўзрастанне гэтых параметраў. Пры даследаванні ізалявана вымаўленых слоў высветлілася, што павелічэнне амплітуды ваганняў націскага галоснага, якое ў першым прыбліжэнні адпавядае павелічэнню інтэнсіўнасці, не з'яўляецца пастаяннай прыкметай беларускага слоўнага націску. Асноўны тон таксама не заўсёды істотны для яго абазначэння⁵.

Даследаванні слоўнага націску ў звязным тэксце таксама паказала розную эфектыўнасць акустычных параметраў пры яго фарміраванні. Найменш паслядоўна ён суадносіўся ў тэксце з павышэннем частаты асноўнага тону; у тых выпадках, калі ён вызначаўся гэтай рысай, часцей за ўсё назіралася і падаўжэнне галоснага. Абазначэнне націску пачатковым частаты асноўнага тону сустракалася яшчэ радзей⁶.

Больш эфектыўным з'яўляецца выкарыстанне параметра «сумарная энергія». Але даўжыня галоснага ўваходзіць у гэты складаны параметр як яго састаўная частка, а значэнне націску не паляпшаецца ў параўнанні з тым, якое назіраецца пры выкарыстанні параметра працягласці. Такім чынам, і ў асобных словах, і ў звязным тэксце ў поўным стылі літаратурнага вымаўлення пры апавядальнай інтанацыі найбольш істотную ролю ў вызначэнні слоўнага націску адыгрывае працягласць галосных гукаў.

Цяжэй за ўсё вызначыць адрозненне складоў па інтэнсіўнасці, бо невядома, на які акустычны карэлят абавязуюцца носыбіты мовы, калі ацэньваюць склад як інтэнсіўны. Агульнапрынята дынамічны націск характарызаваць па большай гучнасці націскага склада. Даследаванні змянення гучнасці галосных у залежнасці ад іх аддаленасці ад націску з дапамогай псіхалінгвістыч-

ных эксперыментаў з носыбітамі беларускай мовы паказала, што яны, як правіла, ацэньваюць ненаціскныя галосныя як менш гучныя ў параўнанні з націскнымі. Аднак гэтыя ж эксперыменты сведчаць, што гучнасць галосных значна менш залежыць ад іх пазіцыі ў адносінах да націскага склада, чым працягласць, паколькі яна больш звязана з пачаткам і канцом слова.

З фізіялагічнага боку дынамічны націск вызначаецца ўзмацненнем мускульнага напружання органаў мовы, а таксама ўзмацненнем выдыху. Але спецыяльных даследаванняў, якія пацвердзілі б значнасць гэтай прыкметы для выдзялення націску ў слове ў беларускай мове не праводзілася. Таму сцверджанні аб дынамічным характары націску грунтоўна толькі на даных па ўспрыманнях. Такім чынам, у якім бы аспекце ні разглядаць акустычныя або артыкуляцыйныя параметры, што вызначаюць слоўны націск у беларускай літаратурнай мове, яго дынамічна-колькасная прырода здаецца відавочнай.

Прасадычны кантраст паміж націскнымі і ненаціскнымі складамі можа быць выражаны моцна або слаба. Пры гэтым моцна цэнтрыруючая прасодыя забяспечвае цесную сувязь кампанентаў слова, стварае такое суцэльнае адзінства яго частак, якое пэўным чынам гарантуе адасобленасць слова ў фразе. Слаба цэнтрыруючы прасадычны кантраст характарызуецца слабай сувяззю частак слова, іх аўтаномнасцю, незалежнасцю ад прасадычнай вяршыні слова.

Адасобленасць і адзінства слова ў мове дасягаюцца рознымі шляхамі: сінтэтычным — моцнай звязанасцю кампанентаў слова або аналітычным — маркіроўкай пачатку або канца слова. Беларуская мова характарызуецца моцнацэнтрыруючай прасодыяй, пры якой націск не толькі абумоўлівае адрозненне складоў па інтэнсіўнасці іх гучання, па

⁵ Галосныя беларускай мовы. С. 13.

⁶ Там жа. С. 23.

ўзмацненню націскага склада і павелічэнню яго працягласці, але і выклікае якасныя, прыкметныя на слых змяненні ў гучанні галосных у залежнасці ад іх пазіцыі ў слове. Усё гэта звязвае кампаненты слова ў адзінае цэлае, што дае магчымасць выдзеліць яго амаль з любога кантэксту.

У беларускай мове ў гэтых адносінах шмат агульнага з украінскай мовай, у якой націск хутчэй каардынуе астатнія склады, а не падпарадкоўвае іх сабе. Моцная рэдукцыя ненаціскных складоў, калі галосныя змяняюцца ў гукі няпоўнага ўтварэння (што характэрна для рускай мовы), беларускай і ўкраінскай мовам не ўласціва, а выпадкі поўнай рэдукцыі сустракаюцца вельмі рэдка. Галосныя ненаціскных складоў змяняюцца па сваёй працягласці і гучнасці, але не ў такой ступені моцна, як у рускай мове. Зменам у ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных падлягае толькі галосны [а], галосныя [ы], [у], [е] практычна не змяняюцца якасна.

Пасля мяккіх зычных галосны [а] таксама некалькі змяняе сваю якасць, але эксперыменты па ўспрыманням пар слоў, якія адрозніваліся толькі якасцю ненаціскага галоснага (*лічыць — лячыць, паліваць — паляваць*), паказалі, што носьбіты беларускай мовы добра апазнавалі гэтыя словы. Колькасць памылковых адказаў узрастала толькі пры апазнаванні галосных паслянаціскных складоў.

Аналіз успрымання галосных у

мінімальным парам паказаў, што ўзровень апазнавання галосных залежыць як ад іх якасці і тыпу склада, у якім яны знаходзяцца, так і ад якасці суседніх зычных, прынамсі, ад іх мяккасці-цвёрдасці.

Правільнае апазнаванне слоў, якія адрозніваюцца толькі ненаціскнымі галоснымі і маюць у астатнім аднолькавы фанетычны склад, даволі высокае. Галосныя апазнаваліся правільна больш чым у 75% выпадкаў (у псіхафізічных даследаваннях парогавай лічыцца распазнавальнасць, роўная 75%). Пасля мяккіх зычных галосныя апазнаваліся горш; толькі для [у] мяккасць папярэдніх зычных не ўплывала на вынікі эксперыменту.

Сярод галосных пасля цвёрдых зычных лепш за ўсё апазнаюцца [у] і [ы], а самая вялікая колькасць памылак зроблена пры апазнаванні слоў з ненаціскным [а]. Можна гаварыць аб параўнальна роўным размеркаванні памылковых адказаў у першым і другім пераднаціскных складах, а таксама ў пераднаціскных і паслянаціскных адкрытых складах.

Высокі працэнт правільных адказаў для большасці ненаціскных пазіцый падмацоўвае думку, што ў беларускай літаратурнай мове адсутнічае якасная рэдукцыя галосных. Але інфарматыўнасць паслянаціскных галосных, асабліва пасля мяккіх зычных, прыкметна памяншаецца, што сведчыць аб фанетызацыі паслянаціскага вакалізму ў канчатках.

§ 5.2. ПАЗІЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАГА СЛОУНАГА НАЦІСКУ

Пазіцыйныя асаблівасці націску звязаны з размяшчэннем націску ў слове. Слоўны націск бывае фіксаваным або свабодным. *Свабодны* націск можа прыпадаць на розныя склады ў словах і ў гэтым сэнсе не мае пазіцыйных абмежаванняў. *Фіксаваны* націск пастаянна пры-

падае на адзін і той жа склад у слове: апошні, перадапошні, першы і г. д.

Беларускай мове ўласцівы свабодны націск. Ён могуць выдзяляцца склады з першага па апошні. Але ў беларускай мове шматскладовыя словы наўрад ці можна лічыць ча-

стотнымі. Аналіз дзвюх тысяч най-
 больш частых слоў беларускай ма-
 стацкай прозы⁷, якія вызначаны ў
 частотным слоўніку, паказвае, што
 пераважная большасць іх — двух-
 складовыя і трохскладовыя (адпа-
 ведна 42 і 35% ад агульнай колькасці
 найбольш частых слоў). Адна-
 складовых слоў сярод самых частых
 12%, чатырохскладовых — каля 10,
 пяціскладовых — толькі 1%. Двух-
 складовых слоў з націскам на пер-
 шым складзе 22%, на другім скла-
 дзе — 20, трохскладовых з націскам
 на сярэднім складзе — 22%; значна
 менш трохскладовых слоў з націс-
 кам на апошнім складзе — каля
 9%, з першым націскным складам —
 4%; чатырохскладовых з націскам
 на перадапошнім складзе — 6%, дру-
 гім націскным складам — 2%. Усе
 астатнія акцэнтныя тыпы чатырох-
 складовых і пяціскладовых слоў не-
 шматлікія.

У розных па колькасці складоў
 словах націск падае на першы склад:
 у двухскладовых — *вы́бліск, ва́жка,*
ві́праж, бэ́лька, ка́па; у трохскладо-
 вых — *па́растак, ко́стачка, вы́качаць*;
 у чатырохскладовых — *ста́рства-
 ваць* (В. Быкаў), *са́жалкавы, вы́-
 тлумачыць, ма́кавінка, пры́маразак,*
за́варацень; у пяціскладовых — *ло́-
 дарнічанне, жа́варанкамі* (Т. скл.
 мн. л.), *ве́дамасцямі* (Т. скл. мн. л.),
*вы́шчалачыца, вы́церашыца, за́-
 гарадзямі* (Т. скл. мн. л.); у шасці-
 складовых — *па́паратнікавы*; у сямі-
 складовых — *па́паратнікавыя, вы́-
 крышталізавацца*.

Націск падае на другі склад у
 словах з рознай акцэнтна-рытмічнай
 пабудовай: у двухскладовых — *ка-
 па́, каса́*; у трохскладовых — *на-
 ку́льгваць, пра́чнўца, вячэ́ра, рамо́-
 нак*; у чатырохскладовых — *наку́са-
 ны, наку́льгванне, наку́плены, па-
 ты́ліца, напы́шлівасць, разво́дзіца,*
нягрэ́блівы; у пяціскладовых — *раз-
 бэ́шчвальніца, разва́жнічацца, пра-*

*хо́пливацца, разві́днівацца, даку́пли-
 вацца, дырэ́ктарыха, дыкта́тарства-
 ваць, абко́рмлівацца, абле́пливацца,*
*наке́пливанне, пала́сывацца, апáмя-
 тацца, навы́перадкі, налё́пливацца,*
напільнікавы, нара́давацца; у шас-
 ціскладовых — *пацвэ́льваючыся* (Я.
 Колас), *раме́ньчыкавага, гарэ́зліва-
 сцямі, нявы́светленасці* (В. Быкаў);
 у сяміскладовых — *прасле́давацель-
 ніца*.

У радзе слоў з адным коранем
 націск прыпадае на трэці склад: у
 трохскладовых — *прыганя́ць, пры-
 насі́ць, парасо́н, пачака́ць*; у чаты-
 рохскладовых — *перанё́сці, павуці́н-
 не, канюшы́на, прытулі́ца*; у пяці-
 складовых — *перасі́нуты, напярэ́-
 дадні, паадто́птваны, напало́ханы,*
брыгадзі́рстваваць (Ул. Караткевіч),
нашащэ́рыца (М. Воранаў), *наза-
 во́стрываць, калчада́навы, рэпа́рце́р-
 стваваць*; у шасціскладовых — *вы-
 сало́пливацца, абкуро́дымліваць, дэ-
 дуцы́равацца, паадле́пливацца, з вы-
 нахо́днікамі* (Т. скл. мн. л.), *пааб-
 ло́млівацца, нашанты́рыўшыся* (Я.
 Брыль), *папара́дкаваны, выраўно́ў-
 ваюся, апасро́дкаваны, напакў́тваць-
 ца, субсі́дзіравацца, напаклё́нні-
 чаць*; у сяміскладовых — *прыстасо́ў-
 ваючыся, пракуро́дымлівацца, за-
 куро́дымлівацца*.

На чацвёрты склад націск падае
 ў чатырохскладовых словах — *верб-
 людзя́ня, павыскуба́ць, засумава́ць,*
скаварада́, распакава́ць, апанава́ць;
 у пяціскладовых — *замацава́ны, па-
 мудраге́ліць, прыдуркава́ты, уладка-
 ва́цца, галаднава́ты, разгаласі́цца,*
*ушмальцава́ны, падрыхтава́цца, апана-
 нава́насць, напатаго́ве*; у шасціскла-
 довых — *антрэ́прэне́рстваваць, уці́-
 хамі́рвацца, па-наплява́цельску, да-
 гаспада́рыца, перадруко́ўвацца, па-
 перайна́чвацца, занепако́іцца, апавя-
 шча́льніца, таленаві́тыя, нара́сця-
 рў́швацца, павінава́ціцца*; у сямі-
 складовых — *суб'ектыві́раваны, пе-
 рарасхо́даваны, паліцыя́нтаўскага*
 (Р. скл. адз. л.) (К. Чорны), *дыфе-
 рэ́нцыравацца, дафіласо́фстваваць,*
пракампасці́раваны, інсіну́ірава-

⁷ Мажэйка Н. С., Супрун А. Я. Частотны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1976.

ны, набальзаміраваны, недаатры́млівацца; у васьміскладовых — увідаво́чніваючы (А. Разанаў).

Пяты склад бывае націскны ў пяціскладовых словах — напывалака́ць, перабалбата́ць, паперагрыза́ць, перакарчавáць, забаранавáць, перасаладзі́ць, паслібі́зава́ць, адзеравяне́ць, апладатвара́ць; у шасціскладовых — універсавáцца (Г. Далідовіч), дэгенераты́ўны, паінфармава́насць, напывалака́цца, дакапіталісты́чны, папрактыкава́цца, паперакіда́цца, адзеравяне́лы, занерастава́цца, налакірава́ны, недапасавáны, непадпераза́ны, паперавыко́нваць, паперагаро́джваць, вулканізава́цца; у сяміскладовых — камп'ютэрыза́цыя, захларафарміраваць, дэнацыфіка́цыя, дэзарганізо́ўвацца, дыферэнцыя́цыя, перабарано́ўвацца, неабгрунтава́насці (Р. скл. адз. л.), папераваро́чвацца, пераразмярко́ўвацца; у васьміскладовых — перабалаці́раваны, замаскірава́нага (прым. Р. скл. адз. л.), супадпарадко́ўваюцца, прыкамандзіро́ўваюцца, калекцыянірава́цца, захларафарміраваны.

Шосты склад выдзяляецца ў шасціскладовых словах — дыспансерызава́ць, пераабсталява́ць, дэвулканізава́ць, прыкамандзірава́ць, манапалізава́ць, налітаграфавáць, напывалака́ць; у сяміскладовых — дакапіталісты́чны, надорэміфасо́ліць (Н. Гілевіч), прыкамандзірава́ны, натуралізава́цца, перабаранавáны, папулярызава́цца, дыспрапарцыяна́льны, вітамінізава́ны, субстанцыялізава́ны, пераабсталява́нне, манапалізава́цца, налітаграфавáны, недавыкарыста́нне, недавыкарысто́ўваць, недыцыплінава́насць, паперааправа́цца; у васьміскладовых — дэмілітарыза́цыя, дыферэнцырава́нага, дэнатураліза́цыя, перабалаціро́ўвацца, субстанцыялізава́цца, недавыкарысто́ўвацца, індустрыяліза́цыя; у дзевяціскладовых — перабалаціро́ўваюцца (дзеясл. 3 ас. мн. л.), дэмілітарызо́ўваецца (дзеясл. 3 ас. адз. л.).

На сёмы склад націск прыпадае ў сяміскладовых словах — дэміліта-

рызава́ць, дэнатуралізава́ць, пераадміністрава́ць, пераарганізава́ць, індустрыялізава́ць; у васьміскладовых — дэнатуралізава́ны, пераарыентава́цца, амерыканізава́цца, пераарыенціро́ўка, пераарганізава́цца, індывідуалісты́чна, індустрыялізава́ны, субстанцыялізава́цца; у дзевяціскладовых — дэмуніцыпа́лізацыя, дэнацыяналізо́ўвацца; у дзесяціскладовых — дэнацыяналізо́ўваюцца (дзеясл. 3 ас. мн. л.).

Восьмы склад выдзяляецца як націскны ў васьміскладовых словах — дэмуніцыпа́лізава́ць, дэнацыяналізава́ць, рэвалюцыянізава́ць, індывідуалізава́ць; у дзевяціскладовых — дэнацыяналізава́цца, дэнацыяналізава́ны, рэвалюцыянізава́цца, рэвалюцыянізава́ны, рэвалюцыянізава́нне, індывідуалізава́ны, індывідуалізава́цца, інтэрнацыяналісты́чны; у дзесяціскладовых — інтэрнацыяналіза́цыя, інтэрнацыяналісты́чнага (прым. Р. скл. адз.).

У беларускай мове націск можа прыпадаць на розныя марфалагічныя часткі слова: на корань (вэ́зці, гурба, хва́ля), прыстаўку (вы́везці, пры́цемкі, за́стайка), суфікс (пустэ́ча, сцяжы́нка, мяшэ́чак) і канчатак (вышы́ня, худы́, вязу́).

Пазіцыйнай асаблівасцю беларускага слоўнага націску з'яўляецца і яго рухомасць, г. зн. пры словазмяненні аднаго слова ён можа перасоўвацца з адной марфемы на другую. Так, пры скланенні назоўнікаў націск можа пераходзіць з кораня або з суфікса на канчатак: двор — на двары́; бягля́к — бегляка́; абру́ч — абруча́, абручу́, абручо́м; пры ўтварэнні множнага ліку — з канчатка на корань: арба́—арбы́, арда́—орды́, бяда́—бе́ды, вада́—во́ды.

Калі да дзеясловаў хадзі́ць, вадзі́ць, насі́ць далучаецца прыстаўка, то націск пераносіцца на галосны кораня: выхо́дзіць, зано́сіць, знахо́дзіць, прыхо́дзіць, перано́сіць, узво́дзіць, уво́дзіць⁸. Пры слова-

⁸ Янкоўскі Ф. Роднае слова. С. 82—83.

змяненні дзеясловаў націск можа пераходзіць з караня на канчатак: *адвэсці—адвяду́, забра́ць—забярэ́*; з прыстаўкі на суфікс: *вы́разаць—выраза́е*; з суфікса на корань: *баразні́ць—баро́зніш, апа́ражніць—апа́ро́жніш*.

У вялікай групе якасных прыслоўяў у форме звычайнай ступені націск падае на галосны караня, а ў форме вышэйшай ступені — на галосны суфікса: *блі́зка—бліжэ́й, ву́зка—вузэ́й*. Аналагічна ў прыметніках вышэйшай і найвышэйшай ступені з прыстаўкаю *най-*: *блі́зкі—бліжэ́йшы, найбліжэ́йшы*.

У асобных лексіка-граматычных класах назоўнікаў рухомасць націску чаргуецца з нерухомасцю. Параўн.: *вярба́, вярбы́, вярбе́, вярбу́* (але *вэ́рбы*) і *айчы́м, айчы́ма, айчы́му...* *айчы́мы* ці *по́спех, по́спеху...* *по́спехі*. Сярод назоўнікаў з невытворнай асновай у сучаснай беларускай літаратурнай мове вялікая колькасць тых, якія маюць нерухомы сталы націск⁹.

Рухомы характар націску можа быць звязаны як са складовай, так і з марфалагічнай структурай слова.

⁹ Лобан М. П. Націск у назоўніках з невытворнай асновай у сучаснай беларускай літаратурнай мове // Пр. Ін-та мовазнаўства АН БССР. Мн., 1957. Вып. IV. С. 193.

§ 5.3. ФАНАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАГА СЛОУНАГА НАЦІСКУ

З фаналагічных якасцей беларускага націску вылучаюцца як асабліва важныя наступныя: а) здольнасць адрозніваць словы па іх лексічнаму значэнню, быць адзіным сродкам адрознення слоў; б) здольнасць адрозніваць словы па іх граматычных значэннях; в) здольнасць адрозніваць розныя марфалагічныя формы слоў; г) здольнасць перадаваць дадатковую пазамоўную (эмацыянальную, эмфатычную) інфармацыю. Зразумела, што гэтыя ўласцівасці націску абумоўлены яго свабодным і рухомым характарам.

Так, у мовах з фіксаваным націскам павелічэнне колькасці складоў аўтаматычна выклікае перасоўванне націску на той склад, за якім ён замацаваны. Націск можа пераходзіць з адной марфемы на другую пры ўтварэнні граматычных форм слова. У гэтым выпадку месца націску не залежыць ад складовай структуры слова і з'яўляецца прыкметай граматычнай парадыгмы. У беларускай мове ён з'яўляецца марфалагічна рухомым, бо суадносіцца з марфемным падзелам слова і афармляе яго не толькі як лексіка-семантычную, але і як марфалагічную адзінку.

Шматмарфемная структура слоў у беларускай мове, а таксама выкарыстанне аманімічных афіксаў і флексій для ўтварэння розных форм і класаў слоў абумоўлівае тое, што перасоўванне, зрух слоўнага націску выкарыстоўваецца для афармлення пэўнага марфалагічнага, граматычнага значэння. Абедзве пазіцыйныя асаблівасці беларускага націску (тое, што ён свабодны і рухомы) дзейнічаюць у мове адначасова. Калі націск рухаецца з марфемы на марфему, ён у той жа час змяняе сваё месцазнаходжанне ў слове. Таму фаналагічныя якасці беларускага націску абумоўлены яго пазіцыйнымі асаблівасцямі.

Акрамя таго, слоўны націск аб'ядноўвае склады ў адзінства і, такім чынам, выконвае словаўтваральную (канстытутыўную) функцыю, якая з'яўляецца яго асноўнай фаналагічнай функцыяй¹⁰.

Мінімальныя пары слоў з неаднолькавым месцам націску істотна адрозніваюцца ад пар з рознымі фанемамі, таму што ў апошніх захоўваецца аднолькавая паслядоўнасць націскных і ненаціскных складоў.

¹⁰ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. С. 259.

Напрыклад, «націскны — паслянаціскны» (*ка́па—кúпа*) або «перад-націскны — націскны» (*тупіць — та-піць*). Несупадзенне месца націску заўсёды абумоўлівае розную акцэнтна-рытмічную структуру слоў (*ва́раны — вараны́, па́мяць — памяць*).

У сувязі з гэтым ужыванне ў адносінах да слоў, якія адрозніваюцца толькі месцам націску, тэрміна «амонім»¹¹ з'яўляецца немэтазгодным. Відавочна, што «фанетычнае падабенства» такіх слоў менш істотнае ў параўнанні з тымі адрозненнямі, якія яны маюць і якія закранаюць іх прасадыхныя якасці. Акцэнтна-рытмічная структура моўнага паведамлення — адна з яго найбольш важных і ўстойлівых прыкмет, і зона неадрознення слоў па гэтай прыкмеце наўрад ці такая вялікая, як тая, што адзначаецца для амонімаў і квазіамонімаў.

Ва ўсіх славянскіх мовах, дзе націск нефіксаваны, існуюць пары слоў, розная акцэнтацыя якіх служыць сродкам іх сэнсавай дыферэнцыяцыі. Так, у сербскахарвацкай мове падобныя пары адзначаюцца ў выпадках узыходнага націску, у балгарскай і рускай мовах яны сустракаюцца шырока і сістэматызаваны ў радзе прац¹². Наконт пашыранасці ў беларускай мове слоў, якія адрозніваюцца толькі націскам, існуюць розныя думкі. Мэтазгодна зрабіць сістэматызацыю такіх слоў, бо яна дазваляе вылучыць супрацьпастаўленыя акцэнтна-рытмічныя слоўныя структуры. Калі рытмічны рысунак слова схематычна абазначыць як пэўную паслядоўнасць не-націскных і націскных складоў, то можна прасачыць, у якіх выпадках прасодыя слова аказваецца дастатковым сродкам для іх сэнсавай ды-

ферэнцыяцыі. Выпадкі, у якіх з дапамогай націску словы адрозніваюцца лексічна, у беларускай літаратурнай мове часцей адзначаюцца сярод двухскладовых і трохскладовых слоў. Так, у Беларуска-рускім слоўніку (М., 1962), які змяшчае каля 90000 слоў, было знойдзена 115 такіх пар слоў і сярод іх толькі 10 чатырохскладовых.

Зразумела, што пералік па слоўніках няпоўны, бо ўлічваліся толькі словы ў зыходнай форме і не трапілі ў поле зроку тыя з іх, якія проціпастаўлены акцэнтацыйна толькі ў пэўных формах. Але і гэты матэрыял дае ўяўленне аб існуючых акцэнтных альтэрнацыях. Відавочна, што з узростаннем колькасці складоў у слове здольнасць яго акцэнтна-рытмічнай структуры быць адзіным сэнсаадрознівальным паказчыкам памяншаецца.

У двухскладовых словах дыферэнцыяцыя іх лексічнага значэння ў межах адной і той жа граматычнай катэгорыі ажыццяўляецца шляхам проціпастаўлення слоў з канцавым і пачатковым націскам. Часта сярод назоўнікаў сустракаюцца запазычаныя і стылістычна афарбаваныя словы, якія акцэнтацыйна проціпастаўляюцца паміж сабой або ўтвараюць мінімальныя пары з уласна беларускімі лексічнымі адзінкамі. Спрадвечных або дастаткова адаптаваных двухскладовых назоўнікаў сярод проціпастаўленых акцэнтацыйна няшмат.

Двухскладовых дзеясловаў, якія адрозніваюцца семантычна і акцэнтацыйна сваёй зыходнай слоўнікавай формай, адзначана менш, чым адпаведных назоўнікаў, але сярод іх больш спрадвечна беларускіх слоў. Таму гэтыя проціпастаўленні можна лічыць больш значымі ў параўнанні з тымі, якія адзначаны сярод назоўнікаў. Відавочна, што ў запазычаннях і стылістычна адзначаных словах націск хутчэй патэнцыяльна, чым фактычна, мае сэнсаадрознівальную функцыю, бо

¹¹ Гурскі Н. І., Булахаў М. Г., Марчанка М. Ц. Беларуская мова. Мн., 1958. Ч. 1. С. 78.

¹² Ничева К. Ал. Удареннето като средство за диференциране значенето на думите в български език // Известия на Института за български език. София, 1954, Кн. III.

наўрад ці ўжываюцца яны побач у рэальных тэкстах. Тое, што націск з'яўляецца адзіным сэнсаадрознівальным сродкам у запазычаных словах, выпадковая з'ява. Яе нельга параўноўваць з існаваўшымі або існуючымі ў мове жывымі фанетычнымі працэсамі, што рэгулярна прыводзяць да выкарыстання націску як сродку дыферэнцыяцыі слоў. Параўн. выкарыстанне акцэнтацыі для адрознення трыванняў дзеяслова або тапанімізацыі апелятыўнай лексікі.

Менш шырока націск ужываецца як сродак дыферэнцыяцыі слоў, якія належаць да розных граматычных катэгорый, хоць адзначаны і такія выпадкі. Па націску проціпастаўлены асобныя назоўнікі і дзеясловы, прыметнікі і дзеясловы, прыметнікі і назоўнікі, злучнікі і назоўнікі, часціцы і займеннікі: *кіпець* 'кіпцюр' — *кіпéць* 'кіпець'; *памяць* 'памяць' — *памя́ць* 'змяць'; *спячы* 'той, хто спіць' — *спячы́* 'спячы'; *хіба́* (часціца, злучнік) — *хіба́* 'нястача, недахоп'; *са́ма* 'усяго', 'у самы раз' — *самá* 'яна сама' і г. д.

У трохскладовых акцэнтных мадэлях такіх выпадкаў дыферэнцыяцыі слоў, якія належаць да розных граматычных катэгорый, менш (*тапо́лі* — *топалі́*, *кавалі́* — *кава́лі*). Звычайна такое адрозненне праходзіць у межах адной і той жа граматычнай катэгорыі: сярод назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў (часцей — 73% усіх выпадкаў). Сярод назоўнікаў проціпастаўлены словы з націскам на другім і трэцім складах: *арты́кул* 'артыкул' — *артыку́л* (ваен.), *прастата́* 'прастата' — *праста́та* (анат.) і г. д. Сярод трохскладовых дзеясловаў таксама часцей проціпастаўлены словы з націскам на другім і трэцім складах. Напр., *абу́рыць* 'выклікаць незадавальненне, гнеў' — *абуры́ць* 'абваліць, абрушыць', *памáрыць* 'марыць некаторы час' — *памары́ць* 'патруціць, атруціць усіх', 'замучыць' і інш.

У меншай колькасці выпадкаў адзначаны такія пары, якія адрозніваюцца лексічным значэннем і ў якіх націск знаходзіцца на першым і другім складах: *га́ліцца* 'квапіцца на што-небудзь', 'імкнуцца завалодаць чым-небудзь' — *гали́цца* 'галиць сябе, брыцца', 'не насіць барады і вусоў'; *ра́дзіцца* 'прасіць у каго-небудзь рады', 'мець з кім-небудзь раду', 'раіцца' — *радзі́цца* 'нарадзіцца', 'даваць ураджай, плады; радзіць (аб раслінах)' і г. д.

Чатырохскладовых слоў, якія адрозніваюцца па сэнсу і па месцы націску, нямнога. Гэта група дзеясловаў, у якіх націск прыпадае на другі і трэці, другі і чацвёрты склады: *пракі́дацца* 'кідацца некаторы час', 'з цяжкасцю, як-небудзь пражыць' — *пракіда́цца* 'пападацца, трапляцца паміж чым-небудзь', 'праяўляцца (пра пачуцці, перажыванні)'; *пала́саваць* 'пакарміць чым-небудзь смачным, пачаставаць ласункамі' — *паласава́ць* 'рэзаць на палосы', 'удараць' і г. д.

Такім чынам, аналіз пар слоў, якія маюць рознае лексічнае значэнне і адрозніваюцца толькі месцам націску, паказвае, што яны ахопліваюць найбольш тыповыя акцэнтна-рытмічныя структуры. Але няма падстаў гаварыць аб тым, што проціпастаўленне слоў з дапамогай націску — сродак, да якога моўная сістэма звяртаецца для развіцця свайго слоўнікавага складу, таму што яны толькі ў вельмі абмежаванай колькасці выпадкаў выконваюць сэнсаадрознівальную ролю. Намнога больш тых выпадкаў, калі акцэнтацыйнае вар'іраванне прыводзіць да змянення граматычных значэнняў слова або наогул не суправаджаецца змяненнем яго семантычных сувязей. Звычайна словы, якія ўтвараюць сэнсаадрознівальныя акцэнтацыйныя альтэрнацыі, тэматычна аддалены адно ад другога або ўжываюцца ў розных стылях мовы.

§ 5.4. СЛОУНІК АМОГРАФАУ,
ЯКІЯ АДРОЗНІВАЮЦА АКЦЭНТУАЦЫІНА

Абкáпаць	'абліць каплямі якой-н. вадкасці; заkáпаць'	Ба́кан	'бакен'
Абкапа́ць	'ускапаць зямлю вакол чаго-н.; капаючы абгарнуць, абкідаць што-н. чым-н.'	Бакáн	'барвовая лакавая фарба'
Абу́рыцца	стаць абураным; разгневацца'	Ба́рак	'ворчык'
Абуры́цца	'абрушыцца, абваліцца'	Ба́рачны	'лёгкае збудаванне для часовага жылля, бальнічных мэт'
Абу́рыць	'выклікаць незадавальненне, гнеў'	Ба́рачны	'які мае адносіны да баркі'
Абуры́ць	'абваліць, абрушыць'	Ба́рма	'уласцівы бараку'
Адра́іць	'параіць не рабіць чаго-н., адгаварыць ад чаго-н.'	Басма́	'род расліннай фарбы для валасоў'
Адраі́ць	'аддзяліць частку пчол для ўтварэння новага роя'		'тонкія лісты золата, серабра або медзі з выціснутымі малюнкамі, якія ўжываліся для ўпрыгожанняў'; 'у час татарскага нашэсця — пячатка з адбіткам партрэта хана'
Адсы́пацца	'высыпацца ў нейкай колькасці (пра што-н. сыпкае)'	Ба́цькаўскі	'які належыць бацьку, уласцівы бацьку'; 'звязаны з бацькаўшчынай, радзімай'
Адсыпа́цца	'незак. да адаспацца (выспацца)'	Бацько́ўскі	'які складаецца з бацькоў, зыходзіць ад бацькоў, належыць бацькам, звязаны з бацькамі'; 'клапатлівы, дбайны'
Аду́жаць	'перамагчы, адолець', 'справіцца з кім-, чым-н.';		
Адужа́ць	'змагчы, здолець'	Ба́цькі	'мн. ад бацька'
Апу́шыць	'набрацца сілы; ачуняць пасля хваробы'	Бацькі́	адз. няма 'бацька і маці ў адносінах да сваіх дзяцей'; 'продкі'
Апушы́ць	'павялічыцца ў памерах, раздзьмуцца (пра живот)'	Белі́зна	'яркі, чысты белы колер чаго-н.'
Апушы́ць	'абшыць па краях футрам (пра адзенне, абутак)'; 'пакрыць, абцерусіць краі або ўсю паверхню чаго-н. чым-н. пушыстым, лёгкім'	Бялі́зна	'нацельнае адзенне', 'вырабы са спецыяльнай тканіны для бытавых патрэб'; 'драпежная рыба'
Арты́кул	'навуковы або публіцыстычны твор невялікага памеру ў зборніку, часопісе або газеце' і інш.	Брані́раванне	'замацаванне'
Артыку́л	'ружэйны прыём'	Брані́раванне	'пакрыццё браней'
Атлас	'зборнік карт, табліц, чарцяжоў, схем і пад.'	Брані́раваць	'замацоўваць каго-, што-н. за кім-, чым-н.'
Атла́с	'тканіна з бліскучым правым бокам'	Брані́раваць	'пакрыць (пакрываць) стальной абшыўкай танк, ваенны карабель і пад.'
Ачкó	'значок на ігральнай карце ці косці, які абазначае яе вартасць у гульні'; 'адзінка падліку выйгрышаў'; 'від карцёжнай гульні'	Браня́	'стальная абшыўка танка, карабля, машыны і пад.';
Во́чка	'памянш.-ласк. да вока'; 'невялікая адтуліна ў якім-н. прадмеце'; 'пупышка, зрэзаная з дрэва для прышчэпкі'; 'значок на ігральнай карце'; 'пятля ў вязанні'	Бро́ня	'у старадаўнасці засцерагальнае металічнае адзенне воіна'
Ба́ба	'матчына або бацькава маці'; 'старая жанчына наогул'; 'замужняя жанчына' і інш.	Бры́каць	'замацаванне якой-н. асобы або прадмета за кім-, чым-н., што робіць іх недатыкальнымі для іншых, а таксама дакумент на такое замацаванне'
Бабá	'калода ў санях'	разм. Бры́каць	'ускідваць нагамі'
Ба́кавы	'які мае адносіны да бака (насавой часткі верхняй палубы судна)'	разм. Бры́каць	'біць, удараць задняй нагой, заднімі нагамі (пра капытных жывёлін)'
Бакава́	'размешчаны не ў цэнтры, а збоку', 'які адбываецца, дзейнічае збоку'	Бры́кнуць	'аднакр. да бры́каць'
		разм. Бры́кнуць	'аднакр да бры́каць'
		Буйны́	'неспакойны, дзёрзкі'; 'моцны, нестрыманы'
		Буйны́	'большых памераў, чым звы-

	чайна'; 'раскошны'; 'вялікі па плошчы, па колькасці насельніцтва'; 'выдатны, найбольш прыкметны'; 'магутны' і пад.		
Ва́да <i>абл.</i>	'загана, недахоп'	Выкі́дацца	штурхнуць паветра з лёгкіх пры дыханні)
Вада́	'вада', 'водная прастора' і інш.	<i>разм.</i>	'выжыць у неспрыяльных умовах; выйсці, выбрацца з цяжкага становішча, беднасці'
Ва́дзіць	'шкодзіць, перашкаджаць'	Выкі́дацца	'незак. да выкінуцца (кінуцца адкуль-н. уніз; вываліцца)'
<i>разм.</i>		Выра́зны	'такі, у якім кожная дэтал, момант яскрава вылучаюцца'; 'дакладна і ясна сфармуляваны'
Ва́дзіць	'памагаць ісці'; 'кіраваць рухам машыны' і інш.	Выра́зны	'выраблены вырэзваннем; з выразамі, разны'
Ва́ласні	'які мае адносіны да воласці'	Гаванскі	'які мае адносіны да гавані'
Ва́ласны	'капілярны'	Гаванскі	'які мае адносіны да Гаваны'
<i>спец.</i>		Га́дзіна	'гадзюка'
Ва́раны	'дзе <i>прым.</i> ад варыць'; 'прыгатаваны пры дапамозе варкі' і інш.	Га́дзіна	'адзінка вымярэння часу, 60 мін.'; 'прамежак часу, роўны 60 мін.'
Ва́раны	'чорны (звычайна пра масць коней)'; 'конь такой масці'	Га́дзіцца	'адчуваць агіду'; 'псавацца ад забруджвання'
Ве́травы	'які мае адносіны да ветру', 'прызначаны для аховы ад ветру'	<i>разм.</i>	'быць прыгодным, падыходзячым для чаго-н.'
Ве́травы	'які прыводзіцца ў рух ветрам'	Га́дзіцца	'канчаць спрэчку; згаджацца'
Ве́траны	'з ветрам, які суправаджаецца ветрам'; 'легкадумны, пусты'	<i>разм.</i>	'псаваць, брудзіць'; 'шкодзіць' і г. д.
Ве́траны	'які прыводзіцца ў рух ветрам'	Га́дзіць	'дагаджаць'; 'садзейнічаць, спрыяць каму-, чаму-н.'; 'наймаць на працу'
Ві́дны	'значны, важны, прыкметны'; 'рослы, статны, самавіты'	Га́дзіць	'бакавы адростак на ствале дрэва; сук з веццем'; 'адгалінаванне ад чаго-н, галоўнага, асноўнага'
Ві́дны	'добра асветлены, не цёмны, светлы'; 'даступны зроку, бачны'	Галі́на	'асобная вобласць навукі, вытворчасці і пад.'
Ві́на	'масць у іградных картах'	Галі́на	'кваліцца на што-н., імкнуцца завалодаць чым-н.'
Віна́	'нядобры ўчынак, правінанасць'; 'прычына'	<i>разм.</i>	'галіць сябе; брыцца' і г. д.
Вузэ́ць	'станавіцца вузейшым'	Галі́ца	'самы важны, асноўны, найбольш істотны'; 'цэнтральны'; 'старшы на службе'
Ву́зіць	'рабіць больш вузкім, звужваць'	Галоў́ны	'які мае адносіны да галавы'; 'перадавы'; 'асноўны, вядучы'
Вы́вазіць	'вывезці поўнасцю'; 'запэкаць у што-н.'	Гане́нне	'дзеянне паводле дзеясл. ганіць (прызнаваць непрыгодным; асуджаць)'
Вы́взіць	'незак. да вывезці'	Гане́нне	'жорсткае праследаванне, рэпрэсіі'
Вы́гада	'карысць, прыбытак, разлік'	Га́сіць	'з размаху біць, удараць па чым-н.'
Вы́го́да	<i>мн.</i> 'выгоды (усё, што задавальняе максімальныя запатрабаванні)'; 'прыволле'	Га́сіць	'спыняць гарэнне, тушыць' і г. д.
Вы́гадна	'карысна'; <i>у знач. вык.</i> 'даваць прыбытак, прыносіць карысць'	Грама́вы	' <i>прым.</i> ад гром'; 'вельмі моцны, аглушальны'
Вы́го́дна	'добра прыстасавана'; <i>безас. у знач. вык.</i> 'добра', 'прыемна'	Грама́вы	'вагою ў адзін грам'
Вы́гаднасць	'уласцінасць выгаднага (які дае прыбытак, карысць)'	Грама́да	'што-н. вялікае, масіўнае', 'скапленне чаго-н. у адным месцы'
<i>разм.</i>		Грамада́	'мноства людзей, натоўп', <i>гіст.</i> 'пазямельная абшчына'
Вы́го́днасць	'уласцінасць выгоднага (добра прыстасаванага, зручнага, прывольнага)'	Гру́бы	'невыхаваны, некультурны';
Вы́гадны	'які дае выгаду, прыбытак'; 'зручны, спрыяльны'		
Вы́го́дны	'прыстасаваны для зручнага карыстання'; 'прывольны'		
Вы́дыхаць	'акрыяць, паправіцца'		
<i>разм.</i>			
Вы́дыхаць	'незак. да выдыхнуць (вы-		

Грубѣ	'недасканала зроблены'; 'рэзкі на слых'	Замыліць	'стаміць, змучыць (каня), увагнаць у пену'
Губа	'масіўны, тоўсты'; 'вялікі'; 'цвёрды, каляны на дотык' і інш.	Замыліць <i>разм.</i>	'падтуліць, сцяць (пра вусны)'
Губа	<i>анат.</i>	Запаснік	'месца захавання карцін у галерэі'
Губа	'чага'	Запаснік <i>разм.</i>	'ваеннаабавязаны запасу'
Гумар	'здольнасць паказаць што-н. у камічнай форме'; 'мастацкі прыём'; 'душэўны стан, настрой'	Запінка	'запанка'
Гумор	'душэўны стан, настрой'	Запінка	'замінка, затрымка ў гаворцы'
Дакладны	'сапраўдны'; 'адпаведны якому-н. узору'; 'вычарпальны'; 'акуратны' і г. д.	Зараз	'цяпер', 'неадкладна', 'у сучасны момант', 'толькі што', 'у самым хуткім часе'
Дакладны	'прызначаны да даклада'	Зараз	'адразу, за адзін раз, адначасова'
Дасціпны	'цікаўны, дапытлівы'	Застаўка	'шчыт для затрымання вады, якая падае на кола вадзянога млына'
Дасціпны	'трапны'	Застаўка	'малюнак, звычайна на ўсю шырыню старонкі, перад пачаткам тэксту главы або раздзела кнігі'
Дыскант	'высокі хлапечы голас; спявак з такім голасам'	Застаўка	'малянак, звычайна на ўсю шырыню старонкі, перад пачаткам тэксту главы або раздзела кнігі'
Дысконт	'улік вэксаля'; 'працэнт, які ўтрымліваюць пры ўліку вэксаля'	Затыкаць	'пачаць тыкаць (поркаць чым-н. і інш.)'
Дыскантовы	'прым. да дыскант'	Затыкаць	'незак. да заткаць (пакрыць тканым узорам)'
Дысконтавы	'прым. да дысконт'	Захад	'апусканне сонца за лінію гарызонта'; 'адзін з чатырох напрамкаў свету, процілеглы ўсходу'; 'краіны Заходняй Еўропы і Амерыкі'
Жылле <i>разм.</i>	'жылы'	Заход	'дзеянне паводле дзеясл. заходзіць — зайсці'; 'прыём'
Жыллё	'паселішча'; 'памяшканне'	Згэдзіцца	'зак. да гэдзіцца (адчуваць агіду; псавацца)'
Забраніраваны	'дзеепрым. ад забраніраваць'	Згэдзіцца	'даць згоду'; 'пагадзіцца з чым-н.'; 'выказаць згоду з кім-, чым-н., прызнаць правільным, пацвердзіць што-н.'; 'аказацца карысным, прыгодным для чаго-н.; спатрэбіцца'
Забраніраваны	'дзеепрым. ад забраніраваць'	Згэдзіць	'зак. да гэдзіць (забруджваць; псаваць; шкодзіць; выклікаць пачуццё агіды)'
Забраніраваць	замацаваць каго-, што-н, за кім-, чым-н.'	Згэдзіць	'наняць каго-н. для выканання якой-н. работы'
Забраніраваць	'пакрыць бранёй'	Значыць	'адзначаць'; 'мець сэнс, значэнне'; <i>пабочн.</i> 'такім чынам'
Забруднёць	'зрабіцца брудным'	Значыць <i>абл.</i>	'паказваць на цельнасць (пра карову)'
Забрудніць	'зрабіць брудным'	Імённы	'які мае адносіны да скланяльных часцін мовы'
Завязка	'вяровачка, матузок для звязвання чаго-н.'	Імяны	'з указаннем імя ўладальніка', 'маючы імя вучонага, пісьменніка (імянная стыпендыя)'
Завязка	'завязванне'; 'пачатак, зыходны момант чаго-н.'; 'вяровачка, матузок для звязвання чаго-н.'	Інтэрэс	'увага, цікавасць да каго-, чаго-н.'; 'імкненні, мэты'; 'карысць, сэнс'
Загасіць	'пачаць біць, стукаць'	Інтэрэс <i>разм.</i>	'справа, дзелавая патрэба'; 'занятак гандлем'
Загасіць <i>разм.</i>	'зак. пагасіць (тушыць)'	Ірыс <i>спец</i>	'радужная абалонка вока'
Закапацца	'запэцкаць сябе каплямі чаго-н.; абкапацца'	Ірыс	'сорт цвёрдых цукерак';
Закапацца	'схавацца, змясціўшыся ў выкапанае паглыбленне або засыпаўшы сябе чым-н. зверху' і г. д.		
Закапаць	'запэцкаць каплямі чаго-н.; абкапаць'; 'капаючы, увесці куды-н. (лякарства)'		
Закапаць	'засыпаць, закідаць чым-н. зверху'		
Закрутка	'прыстасаванне для запірання дзвярэй у выглядзе драўлянага брусочка'; 'заварацень'		
Закрутка	'дзеянне паводле дзеясл. закручваць — закруціць'		
Замыкаць	'пачаць мыкаць'		
Замыкаць	'незак. да замкнуць (на замок)'; 'ісці апошнім'		

Казачка	'сорт каляровых нітак для вышывання і вязання'	Краёвы	пад.)'; 'знешні бок верхняй часткі бядра'
Казачка	'маленькая казка'	уст.	'краявы'; 'абласны, дыялектны'
Каланковы	'жошка або дачка казака'	Краявы	'які мае адносіны да краю (буйной адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі)'; уст. 'краязнаўчы'; 'размешчаны на краі, па краях'
Калонкавы	'зроблены з футра, валасоў каланка'		'правая старонка прыходна-расходнай кнігі, куды запісваюцца ўсе скарыстаныя каштоўнасці, а таксама ўсе даўгі і расходы, якія ёсць на гэтым рахунку; проціл. дэбет'
Камін	'які мае адносіны да калонкі — рада лімбаў, слоў, размешчаных па вертыкалі'	Крэдыт	'продаж тавараў з адтэрмінаванай платай або часовая выдача грошай у доўг з выплатай за гэта працэнта'; 'камерцыйнае давер'е; плацежаздольнасць'; 'грашовая сума'
Камін	'паказёвая печ з адкрытай толкай'; 'электрычны або газавы прыбор для абагравання пакоя'		'які расце кустом'; 'аб'яднаны'
Капаць	'труба для адводу дыму з печы'	Крэдыт	'які мае адносіны да куста (нізкарослай травяністай расліны)'
Капаць	'падаць каплямі'; 'ліць каплямі' і інш.		'вялікая лава'; 'адна лаўка'
Капаць	'размягчаць, рыхліць зямлю, ускопваць'; выкопваць з зямлі'	Куставы	'снежны абвал'; 'імклівая, нястрымная маса каго-, чаго-н.'
Капнуць	'аднакр. да капаць'	Кустовы	'ласка (жывёліна)'
Капнуць	'аднакр. да капаць'		'ласіха'
Кара	'суровае пакаранне, спагнанне за правіннасць'	Лавіна	'прым. ад луг (шчолак)'
Кара	'паверхневая частка ствала, галін і караня дрэвавых раслін'; 'верхні цвёрды слой на чым-н.'	Лавіна	'прым. ад луг (сенажаць)'
Карак	'задняя частка шыі ў жывёлы і чалавека'	Ласіца	'воін, узброены лукам'
разм.		Ласіца	
Кара́к	'народнасць'	Лугавы	
Каса	'установа для прыёму і выдачы грошай' і інш.	Лугавы	
Каса	'доўгія заплечыя валасы' і інш.	Лучнік	
Кідацца	'мітусліва рухацца'; 'рассыпацца'; 'жыць у беднасці'	гіст.	
Кідацца	'кідаць у каго-н., што-н. або адзін у аднаго'; 'спешна накіроўвацца, бегчы куды-н. да каго-, чаго-н.' і г. д.	Лучнік	'даўнейшае прыстасаванне для асвятлення хаты, у якім гарэла лучына'
Кідаць	'штуршком прымушаць ляцець'; 'складаць сена, салому'; 'знянацку ахопліваць'; 'працягваць ніткі праз бёрда'	Лучыць	'трапіць, пацэліць'
Кідаць	'хутка перамяшчаць, накіроўваць, пасылаць куды-н.'; 'выкідаць'; 'пакідаць у якім-н. стане, становішчы'; 'выказваць што-н. рэзка, нечакана; звяртацца да каго-н.' 'кіпцюр'	разм.	
Кіпець		Лучыць	'злучаць, яднаць'
разм.		Любы	
Кіпець	'бурліць, клекатаць ад пары'; 'віраваць, клекатаць'; 'кішэць'; 'быць узбуджаным, ахопленым якім-н. пачуццём'	Любы	'які выклікае пачуццё любові'; 'той (тая), каго любяць'
Кішачны	'які мае адносіны да кішак'	Люды	'кожны, усякі'; 'які хочаш, на выбар'
Кішачны	'які мае адносіны да кішэчніка'	Людскі	'чалавечны, пачцівы'; 'прыстойны'; 'добры'
Клубы	'мн. ад клуб (культурна-асветная ўстанова)'	Людскі	'які належыць людзям'; 'уласцівы людзям' і інш.
Клубы	'мн. ад клуб (лятучая шарападобная маса пылу, дыму і	Макратá	'вада, вільгаць'; 'мокрае, дажджлівае надвор'е'
		Макрота	'слізістыя і гнойныя выдзяленні з лёгкіх або дыхальных шляхоў'
		Ма́ра	'тое, што створана ўяўленнем, фантазіяй, дзейнасцю уяўлення, фантазіі'; 'жаданне, імкненне'; 'аб чым-н. нерэальным, неіснуючым, што не адбылося'; 'аб чым-н. незвычайна прыгожым, жаданым'

Марá абл.	'прывід, здань, насланне'	Нака́паць	'наліць па каплі нейкую колькасць чаго-н.'
Марáк	'той, хто служыць у флоце'	Накапа́ць	'капаючы, нарабіць паглыбленняў або здабыць нейкую колькасць чаго-н.'
Мора́к разм.	'змрок, цемра'; 'мор, пошасць'	Накі́даць	'кінуць у некалькі прыёмаў нейкую або вялікую колькасць чаго-н.'; 'кідаючы што-н. куды-н., напоўніць, накласці'; 'скласці ў агульных рысах'
Ма́рсавы	'які мае адносіны да марса'	Накіда́ць	'незак. да накінуць (прыкрыць, накрыць; дабавіць)'
Марсаві́	'матрос, які нясе вахту на марсе'	Намя́кнуць	'стаць намяклым, размякнуць ад сырасці, вады'
Ма́рыцца	'уяўляцца, здавацца ў думках'; <i>безас.</i> 'аб жаданні марыць'	Намякну́ць	'аднакр. ад намякаць (рабіць намёкі)'
Мары́цца	'таміцца, мучыцца'; 'зал. да марыць'	Напа́даць	'падаючы, набрацца ў вялікай колькасці'
Ма́рыць	'аддавацца марам'	Напада́ць	'незак. да напасці (зрабіць напад; з прагнасцю што-н. рабіць; накінуцца на каго-н. з папрокамі і інш.)'
Мары́ць	'труціць, атручваць'; 'мучыць'	На́пал	'ступень свячэння напаленага цела' і інш.
Махавы́	'звязаны з маханнем, маючы адносіны да маху'	Напа́л	'намазаць, нацерці чым-н. тлустым'
Мо́хавы	'які мае адносіны да моху'; 'які зарос мохам'	Насáліць	'загатаваць пры дапамозе салення'; 'перасаліць' і інш.
Ма́ца	'набітая конскім воласам або шэрсцю скураная падушачка, якая ўжывалася друкарамі для набівання фарбай набору'	Насалі́ць	'многа пастаяць, правесці доўгі час стоячы'
<i>спец. уст.</i>		Наста́яцца	'утварыць настой, настойку'
Маца́	'тонкія сухія праснакі для яўрэйскага абраду'	Настая́ць	'дамагчыся выканання чаго-н'
Ма́чтавы	'які мае адносіны да мачты'; 'з якога робяць мачты'	Насто́яць	'зрабіць настойку або настой'
Мачтаві́	'матрос, які нясе службу на мачце'	На́суха	'да поўнай сухасці'
Ме́жавы	'гранічны'	Насу́ха	'драпежнае млекакормячае сямейства янотавых'
Межавы́	'які абазначае мяжу паміж чым-н.'; 'прызначаны для межавання'; <i>у знач. наз.</i> 'спецыяліст па межаванню'	На́сыпка	'ніжня навалачка падушкі, якая напуўняецца пухам, пер'ем'
Мілаваць	'дараваць каму-н. віну, шкадаваць'; <i>уст.</i> 'выказваць увагу, любіць'	Насы́пка	'дзеянне паводле дзеясл. насыпаць (напоўніць што-н. чым-н. сыпкім)'
Мілава́ць	'песціць, галубіць; любіць'	Недасы́паць	'насыпаць не поўнасцю, менш, чым належыць'
Міравы́	'звязаны з сельскай грамадой'	Недасыпа́ць	'незак. да недаспаць (не выпасца)'
<i>уст.</i>		Не́мы	'дзікі, распачны'
Міравы́	'звязаны з устанаўленнем мірных адносін паміж спрэчнымі бакамі'; <i>уст.</i> 'у царскай Расіі і ў некаторых буржуазных краінах — звязаны з судовымі органамі'	Нямы́	'пазбаўлены здольнасці гаварыць'; 'маўклівы'; 'скрыты, затоены'
Му́зыка	'галіна мастацтва' і г. д.	Непрыяце́ль	'чалавек, які nepřязна адносіцца да каго-н.'
Музы́ка	'музыкант'	Непрыяце́ль	'войскі ворага; праціўнік'
<i>разм.</i>		Нудзі́ць	'пра млосны стан, які бывае перад рвотай'; <i>разм.</i> пра пачуццё агіды да каго-, чаго-н.
Му́ка	'фізічная або маральная пакута'; 'катаванне'	Нудзі́ць	'адчуваць нуду'; 'выклікаць пачуццё нуды'
Мука́	'прадукт размолу збожжа' і інш.	Пага́ліцца	'паквапіцца, пагнацца на каго-, што-н., пажадаць займець, захапіць'
Му́рза	'неахайны чалавек'	<i>абл.</i>	'пагаліць сябе; пабрыцца'
<i>разм.</i>		Пагали́цца	
Му́рза	'тытул татарскай феадальнай знаці ў 15 ст.'		
Му́чанік	'той, хто перанёс ці пераносіць якія-н. мукі'		
Муча́нік	'народная назва талакнянкі'		
Набу́хаць	'наліць, накідаць і г. д. больш чым трэба, звыш меры'		
<i>разм.</i>			
Набуха́ць	'незак. да набухнуць (каб распусціцца, прарасці; на-бракнуць)'		

Падка́паць <i>разм.</i>	'накапаць дадаткова'	Па́мяць	'здольнасць запамінаць'; 'успамін' і г. д.
Падкапа́ць	'раскапаць зямлю пад чым-н.' і інш.	Памя́ць	'зрабіць мятым, змяць'; <i>разм.</i> 'пакалечыць'; 'мяць'
Падкіда́цца Падкіда́цца	'падрасці, крыху вырасці' 'незак. да падкінуцца (узляцець уверх); раптоўна пачацца (пра хваробу)'	Папа́даць	'упасці адзін за другім — пра ўсіх, многіх або ўсё, многае'
Падкіда́ць	'кідаючы, наблізіць да каго-, чаго-н., падкінуць бліжэй нейкую колькасць чаго-н.'; 'падшыць'	Папада́ць	'незак. да папасці (трапіць у цэль'; 'прайсці ўнутр чаго-н. і інш.)'
Падкіда́ць	'незак. да падкінуць (кінуць уверх, закінуць пад што-н.; кідаючы, дадаць да чаго-н. і інш)'	Папа́сціць <i>разм.</i>	'папасвіць'
Пады́хаць Падыха́ць Пака́паць	'дыхаць некаторы час' 'злёгка павяваць, дзьмуць' 'ка́паць некаторы час'; 'нака́паць трохі'	Пара́ Пара́дзіць	'пасціць некаторы час' 'два аднолькавыя сіметрычныя прадметы, якія складаюць адно цэлае' і інш. 'час, перыяд' і інш.
Пака́паць	'капаць некаторы час'; 'перакапаць канавамі'; 'выкапаць'	Парадзі́ць	'даць парад, падказаць, як дзейнічаць'
Пакла́д Поклад	'залежы' 'яйцо або прадмет, падобны на яго, які кладуць, каб несліся куры'	Парадзі́ць	'быць прычынай узнікнення, з'яўлення чаго-н.'
Паласа́	'тонкі доўгі кавалак тканіны, паперы і пад.'; 'нешырокі ўчастак ворнай зямлі'; 'раён, пояс, зона'; 'прамежак часу, перыяд'; 'набраная або надрукаваная старонка газеты, кнігі'	Пара́дзіць	'варыцца ў закрытай пасудзіне пры дапамозе пары'; 'мыцца ў гарачай лазні з парай' і інш.
Паласа́	'тонкі доўгі кавалак тканіны, паперы і пад.'; 'нешырокі ўчастак ворнай зямлі'	Пара́дзіць	'варыць што-н. у закрытай пасудзіне пры дапамозе пары'; 'апрацоўваць парай' і інш.
Паласа́ваць	'пакарміць чым-н. смачным, пачаставаць ласункамі'	Пара́дзіць	'варыць усё, многае (пра жывёл)'; 'рыць некаторы час' 'спешка'
Паласава́ць	'рэзаць на палосы'; <i>разм.</i> 'удараць, біць чым-н.'	Пара́дзіць	'удача ў дасягненні чаго-н.' і інш.
Палі́ва Палі́ва	'гаручае рэчыва' 'шклопадобная маса, якой пакрываюць керамічныя вырабы'	Пара́дзіць	'пасціць'
Палі́ца	'цяжкая дубіна з патоўшчаным канцом, якая ў старажытныя часы служыла зброяй'	Пара́дзіць	'прытрымлівацца посту, устрымлівацца ад скаромнай ежы'
Палі́ца	'дошка або некалькі дошак, прымацаваных да сцяны або ўнутры шафы для размяшчэння кніг, пасуды і пад.'; 'частка плуга'	Пара́дзіць	'насыпаць, раскідаць дзе-н. нейкую колькасць чаго-н.' і інш.
Памадзе́ць <i>абл.</i>	'пражыць у цяжкіх умовах'; 'бязмэтна праіснаваць, прамагнець'	Пара́дзіць	'незак. да пасыпаць'
Памадзі́ць	'мазаць памадай'	Пара́дзіць	'тужыць некаторы час'
Памары́ць	'марыць некаторы час'	Пара́дзіць	'зрабіць тугім, тужэйшым'
Памары́ць	'патруціць, атруціць'; 'замучыць, замарыць'	Пара́дзіць	'дзеенрым. ад паты́каць (папароць, пакалоць)'
Памілава́ць	'дараваць каму-н. віну; пашкадаваць каго-н.'; 'адмяніць пакаранне'	Пара́дзіць	'вытканы на аснове рознакаляровым утком'
Памілава́ць	'мілаваць некаторы час'	Пара́дзіць	'пачаць тыкацца, гаварыць на «ты»'
		Пачу́цце	'незак. да паткнуцца (сунуцца, паказацца куды-н.)'
		Пачу́цце	'папароць, пакалоць'; 'тыкаць некаторы час; тыкнуць некалькі разоў'
		Пачу́цце	'незак. да паткаць (саткаць усё; ткаць некаторы час; выткаць на аснове ўтком)'
		Пачу́цце	'здольнасць адчуваць, успрыняць з'явы аб'ектыўнай рэальнасці'
		Пачу́цце	'псіхічныя працэсы перажывання сваіх адносін да навакольнага свету'; 'псіхічны

	стан або фізічнае адчуванне чалавека'; 'каханне, сімпатыя'	Пра́жыць	'апрацоўваць моцным жарам перад спажываннем'; 'моцна пячы (пра сонца, полымя і пад.)' і інш.
Пачу́ццэвасць	'уласцівасць і якасць пачуццевага'; 'здольнасць успрымаць што-н. органамі пачуццяў'	Пражы́ць	'прабыць жывым які-н. час'; 'праіснаваць' і г. д.
Пачуццёвасць	'уласцівасць пачуццевага'; 'схільнасць да пачуццевай асалоды'	Прака́паць Пракапа́ць	'прайсці, упасці каплямі' 'капаючы, правесці, пракласці што-н.' і інш.
Пачу́ццэвы	'які ажыццяўляецца або ўспрымаецца пры дапамозе органаў пачуццяў'	Пракіда́цца	'кідацца некаторы час'; <i>разм.</i> 'з цяжкасцю як-небудзь пражыць'
Пачуццёвы	'які мае адносіны да задавальнення палавога пачуцця'; схільны да задавальнення цялесных, фізічных пачуццяў'	Пракіда́цца	'пападацца, трапляцца паміж чым-н.'; <i>разм.</i> 'праяўляцца'
Перака́паць Перакапа́ць	'накапаць больш, чым трэба' 'падзяліць што-н. на часткі ровам, канавай упоперак чаго-н.'; 'ускапаць' і інш.	Пракіда́ць	'расчысціць'; 'кідаць некаторы час'
Перакіда́цца <i>разм.</i> Перакіда́цца	'пражыць, перабыць як-небудзь нейкі час'	Пракіда́ць Прама́рыць Прамары́ць Прамысловы	'незак. да пражыць' 'ма́рыць некаторы час' 'ма́рыць некаторы час' 'які мае адносіны да прамысловасці'; 'які вырабляецца прамысловасцю'; 'які мае адносіны да промыслу'; 'які з'яўляецца аб'ектам промыслу'
	'незак. да перакінуцца (штуршком перамясціцца цераз каго-, што-н. куды-н.; хутка распаўсюдзіцца і інш.)'; 'зак. да перакідаць'	Прамыславы	'які мае адносіны да промыслу'; 'які з'яўляецца аб'ектам промыслу'
Перакіда́ць	'кідаючы, перамясціць у другое месца'; 'скідаць, злажыць нанова'; 'укідаць, зацягнуць нанова ніткі асновы красён у бёрда'	Прапа́даць Прапада́ць	'падаць некаторы час' 'незак. ад прапасці (згубіцца)'; 'быць, знаходзіцца дзе н.; праводзіць час дзе-н. па за домам'
Перакіда́ць	'незак. да перакінуць (кінуць што-н. цераз каго-н.; закінуць далей, чым трэба і інш.)'	Праса́ліцца	'запэкацца, насыціцца салям, тлушчам'
Перакры́цце	'апора даху, верхняе папярочнае пакрыццё ў якім-н. будынку'	Прасалі́цца	'набрацца соллю, стаць прасоленым'
Перакры́ццё	'дзеянне паводле дзеясл. перакрыць (накрыць нанова; закрыць, спыніць рух)'	Праса́ліць	'насыціць, густа змазаць салям'
Пікірава́ць	'зніжацца на вялікай хуткасці і амаль вертыкальна (аб самалёце)'	Прасалі́ць	'насыціць соллю'; 'саліць некаторы час'
Пікірава́ць <i>спец.</i>	'перасаджваць маладыя расліны пры дапамозе завостранага кічка — пікі'	Праста́та Прастата́ Праці́скаць Праціска́ць	'залоза' 'уласцівасць простага' 'ціскаць некаторы час' 'незак. да праціснуць (зрабіць умяціну; прасунуць)'
Пікні́к Пікні́к	антр., уст. 'загарадная прагулка кампаніяй з закускай на свежым паветры'	Пры́вязка	'вяровачка, шнурок, раменьчык і пад. для прывязвання чаго-н.'
Пла́ціна Плаці́на Пля́скаць	'высакародны метал' 'гідратэхнічнае збудаванне' 'удараць, стукаць далонню аб далонь або далонню па чым-н.'	Пры́вязка	'дзеянне паводле дзеясл. прывязаць (завязаць)'
Пляска́ць	'удараць аб што-н. з шумам, пляскам (пра ваду ці іншую вадкасць)' і інш.	Прыгу́біць	'крыху адпіць; накаштаваць'
Пра́жыцца	'падвяргацца пражанню'; <i>разм.</i> 'пячыся на сонцы'	Прыгубі́ць <i>абл.</i>	'прывесці да пагібелі, загубіць'
Пражы́цца <i>разм.</i>	'патраціць на пражытак'	Пры́клад	'учынак, паводзіны або з'явы, якія служаць узорам для каго-н.'; 'яркі ўзор чаго-н.'; 'канкрэтная з'ява, факт'; 'матэматычны выраз'
		Прыкла́д	'частка ружэйнага ложка'; 'дадатковы дапаможны матэрыял для шыцця адзежы, абутку'

Прыкладны	'прыблізны'; 'выдатны, узорны'		роздум'; 'які змяшчае ў сабе параду, павучанне'; 'спакойны, паважны'
Прыкладны <i>разм.</i>	'звязаны, складны (пра мову)'	Разважны	'такі, які прадаецца на вагу'
Прыкладны	'які мае чыста практычнае значэнне'	Развіты	'дзеепрым. ад развіць (раскруціць, расплесці)'
Прыкрыцце	'дзеянне паводле дзеясл. прыкрыць, прыкрыцца (закрыць; загарадзіцца; абараніць; схавачь)'; 'ахова, абарона'; 'прадмет, збудаванне, месца, якое ахоўвае, прыкрывае ад чаго-н.'	Развіты	'які дасягнуў высокай ступені ў сваім развіцці'; 'да скапалы ў фізічных і духоўных адносінах'; 'усебакова адукаваны'
Прыкрыццё	'ахова, заслона'	Размешаны	'дзеепрым. ад размясіць (размяць)'
Прыму́с	'награвальны прыбор'	Размяшаны	'дзеепрым. ад размяшачь (перамяшачь)'
Прыму́с	'прымушэнне'	Разрадзіцца	'стаць разраджаным (пра агнястрэльную зброю)'; 'страціць электрычны зарад'; 'зрабіцца спакайнейшым'; <i>разм.</i> 'радзіць'
Прыпечак	'месца, пляцоўка перад чалеснікамі печы'; 'насціл каля печы'; абл. 'выемка для вуголля'	Разрэ́дзіцца	'стаць менш густым, шчыльным'
Прыпéчак	'прыбаўка ў вазе хлеба пасля выпечкі ў параўнанні з вагою затрачанай мукі'	Разрадзіць	'выняць зарад (з агнястрэльнай зброі)'; 'пазбавіць электрычнага зараду'; 'ліквідаваць напружанасць'
Пры́смакі	'адценні смаку'	Разрэ́дзіць	'зрабіць радзейшым'; 'зрабіць менш шчыльным, менш густым'; 'разбавіць, размяшачь вадой'
Пры́смакі	'ласункі, далікатэсы'	Ра́іць	'рэкамендаваць'; 'перасцерагаць ад чаго-н., не рэкамендаваць рабіць што-н.'
Пры́ціск	'выдзяленне слова сілай голасу'; 'патаўшчэнне штрыха'	Ра́іць	'збіраць у роі'
Прыціск	'дзеянне паводле дзеясл. прыціскаць — прыціснуць (з сілай наблізіць што-н. да чаго-н.)'	Ра́ка	'грабніца, у якой захоўваюцца мошчы святых'
Пу́шыць	'распіраць'	Рака́	'прыродны вадаём'
<i>разм.</i>		Ра́са	'група людзей, якая склалася гістарычна на пэўнай тэрыторыі і характарызуецца некаторымі спадчыннымі асаблівасцямі'; 'верхняе доўгае адзенне праваслаўнага духавенства'
Пушы́ць	'рабіць пушыстым'; 'моцна ляць каго-н., распякаць'	Раса́	'вадзяныя кроплі, якія збіраюцца на паверхні раслін і інш.
Ра́бінка	'маршчынка на воднай паверхні ад лёгкага ветру'	Ру́жавы	'які мае адносіны да ружы'
<i>разм.</i>		Ружовы	'светла-чырвоны'
Ра́бінка	'пам'яніш. ад рабіна'; 'адна ягада рабін'; 'народная назва піжмы'	Румяне́ць	'станавіцца румяным; чырванец'
Рагавы́	'які мае адносіны да рога жывёлы'; 'зроблены з рога'; 'вуглавы, які знаходзіцца на рагу'	Румяні́ць	'выклікаць румянец на твары, шчоках'; 'пакрываць румянамі'; 'рабіць чырвоным'
Ро́гавы	'які мае адносіны да рога жывёлы'; 'зроблены з рога'	Сазана́вы	'прыгатаваны з сазана'
Радавы́	'які мае адносіны да роду'; 'звычайны'; 'які не з'яўляецца камандным' і інш.	Сазано́вы	'які мае адносіны да сазана; належыць сазану, уласцівы тму'
Ро́давы	'які мае адносіны да родаў'	Са́ліцца	'насычацца тлушчам'; 'пцікацца тлушчам'
Ра́дзіцца	'прасіць у каго-н. рады'; 'мець з кім-н. раду, раіцца'	Са́ліцца	'рабіцца салёным'
Радзі́цца	'нарадзіцца'; 'радзіць (аб раслінах)'	Са́ліць	'намазваць ці насычаць салам, тлушчам'; 'пцікаць тлушчам'
Ра́дзіць	'раіць'; 'прапанавачь каго-, што-н. у якасці каго-, чаго-н.'; 'меркаваць, раіцца паміж сабой'	Са́ліць	'рабіць салёным'
Радзі́ць	'нарадзіць'; 'быць урадлівай (пра глебу, зямлю)'	Саля́ны	'у выразе: саляная кіслата'
Разва́дны	'які служыць для разводкі'; 'часткі якога можна развесці'		
Разводны	'які мае адносіны да скасавання шлюбу'		
Разва́жны	'якому ўласціва развага,		

Саляні	'які мае адносіны да солі'	Тка́нне	'дзеянне паводле дзеясл. ткаць'
Са́ма	часціца	Тканіё	'тое, што выраблена тканем'; 'узоры, вытканыя на чым-н.'
Сама́	займеннік		
Ска́ба	'рабрына'	Тру́бачка	'невялікая, тонкая трубка'
абл.		Трубáчка	'жанчына-музыкант, што іграе на трубе'
Скаба́	'сагнутая паўкругам металічная паласа'	Ту́пік	'паўночная марская птушка сямейства чысцікавых з моцнай, сціснутай з бакоў дзюбай'
Складавы	'складскі'	Тупі́к	'вуліца, завулак, якія не маюць скразнога праходу, прасзду'; 'чыгуначны станцыйны пуць, злучаны з іншымі пуцямі толькі адным канцом'; 'безвыхаднае становішча'
Складовы́	прым. ад склад (спалучэнне гукаў)		
Складны	'звязаны, плаўны (пра мову, пісьмо і пад.)'; 'добры, удачны'; 'зграбны'	Ува́рвацца	'незак. да ўварыцца (зварыцца; паменшыцца ў аб'ёме ад уварвання)'
Складны́	'такі, што можна складваць, дзякуючы рухомаму злучэнню частак'	Уварва́цца	'увайсці сілай'; 'хутка пранікнуць куды-н.'
Ску́піцца	'сабрацца кучай, масай'; 'стоўпіцца'	Ува́рваць	'незак. да ўварыць (зварыць; зменшыць колькасць ад уварвання)'
разм.		Уварва́ць	'вырваць'; 'здабыць, прысвоіць' і інш.
Скупіцца	'неахвотна расходаваць, даваць іншым што-н., быць празмерна ашчадным'	Угледзе́цца	'уважліва паглядзець, прыгледзецца, стараючыся разгледзець, убачыць што-н.'; 'не зводзячы вачэй, нерухома глядзець куды-н., на каго-, што-н.'; абл. 'убачыцца, сустрэцца з кім-н. асабіста'
Ску́піць	'сабраць разам, у адно месца; стоўпіць'	Угледзе́цца	'уважліва гледзячы, прыглядаючыся, пастарацца ўбачыць, разгледзець каго-, што-н.'
разм.		Ука́пацца	'укапаць якой-н. вадкасцю'
Скупіць	'купіць што-н. (усё, многае)'	разм.	
Ску́раны	'выкураны'	Укапа́цца	'капаючы, пранікнуць у глыб чаго-н.'
Скураны́	'са скуры'	Укапа́ць	'запырскаць, закапаць'
Спячы	'які спіць'	Укапа́ць	'замацаваць у выкапанай яме'
Спячы́	'прыгатаваць выпяканнем, выпечы'	Укры́цце	'месца або збудаванне, якое ўкрывае, абараняе ад каго-, чаго-н.'
Стáнавы	'які мае адносіны да стану (катэгорыі дзеяслова)'	Укры́це	'дзеянне паводле дзеясл. укрыць (накрыць, пакрыць)'
Станавы́	'станавы прыстаў'; 'які мае адносіны да стана (лагера, месца стаянкі, часовага пасялення)'	Фа́нза	'кітайскі сялянскі дом'
гіст.		Фанза́	'кітайская шаўковая тканіна'
Стáраста	'выбраная або назначаная адміністрацыйна - службовая асоба'	Ха́паць	'браць незаконна; красці'
Староста́	'службовая асоба, якая ўзначальвала адміністрацыю павета, ваяводства'	разм.	
Сту́па	'драўляная або металічная пасудзіна, у якой таўкуць што-н. таўкачом'	Хапа́ць	'рэзкім рухам браць, захопліваць'; 'пазбаўляць волі'; 'быць дастатковым'
Ступа́	'тэмп руху пры хадзьбе, яздзе на кані; крок'; 'самы павольны алюр'	Хара́вы	'клас зялёных водарасцей'
Сты́каць	'чым-н. вострым пакалоць у многіх месцах, усюды'	бат	
разм.		Харавы́	'які мае адносіны да хору'; 'групавы, калектыўны'
Стыка́ць	'злучаць, змацоўваць канцы чаго-н.'		
разм.		Хі́ба	'памылка' і інш.
Сувязны	'той, што звязвае'		
Сувязны́	'які наладжвае, падтрымлівае сувязь'		
Суравы́	'грубы, нябелены (пра тканіну, ніткі)'; абл. 'сыры'		
Суровы	'цвёрды, непахісны'; 'строгі'; 'цяжкі, невыносны'; 'неспрыяльны для жыцця; халодны, марозны'		
Та́мбур	'прыбудова'; 'закрытая пляцоўка вагона'; 'спосаб вязання або вышывання'		
Тамбу́р	'музычны інструмент'		
уст.			

Хіба	часціца, злучнік	Цікавы	'які выклікае цікавасць' і інш.
Хлапéц	'падлетак мужчынскага полу'	Ша́хнуць	'моцна стукнуць' і інш.
Хло́пец	'малады чалавек, юнак'; 'нежанаты мужчына'	разм. Шахну́ць	'аб'явіць шах'
Ца́лкам	'у поўным аб'ёме, ад пачатку да канца; не па частках, не часткова'; 'да канца, зусім'	разм. Шкада́	безас. у знач. выкл. 'пра пачуццё жалю, спагады'; 'пра нежаданне аддаць, страціць і пад.'; у знач. пабочн. 'на жаль'
Цалком	'цэлым кавалкам, не жуючы'	Шко́да	'пашкоджанне, ўрон, страта'; 'патрава'
Цікавы спец.	'зроблены, пашыты з ціку (тканіны)'; 'які мае адносіны да ціка (дрэва)'		

§ 5.5. ЗДОЛЬНАСЦЬ НАЦІСКУ АДРОЗНІВАЦЬ ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ ЗНАЧЭННІ СЛОУ

Розніца ў месцы націску ў асобных формах, якія маюць аднолькавы фанетычны склад, служыць не толькі для сэнсавай, але і для лексіка-граматычнай дыферэнцыяцыі слоў. Амаграфічнымі ў частцы форм аказваюцца назоўнікі і дзеясловы, г.зн. словы розных граматычных разрадаў. Напр., *кава́лі* (дзеясл. пр. ч. мн. л.) і *кава́лі* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.); *пры́стань* (наз. ж. р. адз. л. Н. скл.) і *прыста́нь* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *га́ры* (наз. м. р. адз. л. М. скл.) і *га́ры* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *тва́ры* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.) і *тва́ры* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *па́лі* (дзеясл. пр. ч. мн. л.) і *па́лі* (наз. н. р. мн. л. Н. скл.); *на́сып* (наз. м. р. адз. л. Н. скл.) і *насы́п* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *па́рай* (наз. ж. р. адз. л. Т. скл.) і *па́рай* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *ма́залі* (дзеясл. пр. ч. мн. л.) і *ма́залі* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.); *скла́даў* (наз. м. р. мн. л. Р. скл.) і *склада́ў* (дзеясл. пр. ч. адз. л.); *на́стрыг* (наз. м. р. адз. л. Н. скл.) і *настры́г* (дзеясл. пр. ч. адз. л.); *успа́мінаў*, *кра́наў*, *вя́заў* (наз. м. р. мн. л. Р. скл.) і *успаміна́ў*, *крана́ў*, *вяза́ў* (дзеясл. пр. ч. адз. л.)

Могуць фанетычна набліжацца і формы асобных назоўнікаў, якія маюць розны націск і рознае лексічнае значэнне. Напр., *ка́ня* (ж. р. адз. л. Н. скл.) і *каня́* (м. р. адз. л. Р. скл.); *каза́к* (м. р. адз. л. Н. скл.) і *ка́зак* (ж. р. мн. л. Р. скл.); *на*

ва́зах (ж. р. мн. л. М. скл.) і *на ва́зах* (м. р. мн. л. М. скл.); *ба́кі* (м. р. мн. л. Н. скл. ад *бак*) і *бакі́* (м. р. мн. л. Н. скл. ад *бок*); *пла́ты* (ж. р. адз. л. Р. скл.) і *платы́* (м. р. мн. л. Н. скл.); *кра́ты* (мн. л. адз. няма) і *краты́* (м. р. мн. л. Н. скл.); *скры́пачкі* (ж. р. мн. л. Н. скл. памянш. ад *скры́пка*) і *скрыпа́чкі* (ж. р. мн. л. Н. скл. ад *скрыпа́чка*).

Нярэдка адрозніваюцца месцам націску і супадаюць у фанетычным афармленні, маючы рознае значэнне, назоўнікі і прыметнікі, назоўнікі і парадкавыя лічэбнікі: *жы́лы* (наз. ж. р. мн. л. Н. скл.) і *жылы́* (прым. м. р. адз. л. Н. скл.); *рады́* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.) і *рады́* (прым. м. р. адз. л. Н. скл.); *садкі́* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.) і *са́дкі* (прым. м. р. адз. л. Н. скл.); *пяты́* (парадкавы ліч. м. р. адз. л.) і *пяты́* (наз. ж. р. адз. л. Р. скл.); *гу́сты* (наз. м. р. мн. л. Н. скл.) і *густы́* (прым. м. р. адз. л. Н. скл.).

У пэўных выпадках адрозніваюцца па націску ў сваіх формах прыметнікі і дзеясловы; назоўнікі, дзеясловы і займеннікі: *ча́стую* (прым. ж. р. адз. л. В. скл.) і *ча́стую́* (дзеясл. незак. тр. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); *му́дры* (прым. м. р. адз. л. Н. скл.) і *мудры́* (дзеясл. заг. л. адз. л.); *на́шу* (займ. ж. р. адз. л. В. скл.) і *нашу́* (дзеясл. незак. тр. цяп. ч. 1 ас. адз. л.); *я́му* (наз. ж. р. адз. л. В. скл.) і *яму́* (займ. 3 ас. адз. л. Д. скл.); *ма́е* (дзеясл. не-

зак. тр. цяп. ч. адз. л.) і маé (займ. мн. л. Н. скл.); самы́ (наз. м. р. мн. л. Н. скл.) і са́мы (займ.).

Граматычныя і лексічныя значэнні дзеяслова часта адрозніваюцца таксама па месцы націску: да-

ру́чаць (буд. ч. 3 ас. мн. л.) і да-руча́ць (цяп. ч. 3 ас. мн. л.); аб-вя́лі (пр. ч. мн. л.) і абвялі́ (пр. ч. мн. л.); па́даў (незак. тр. пр. ч. адз. л.) і пада́ў (зак. тр. пр. ч. адз. л.).

§ 5.6. ЗДОЛЬНАСЦЬ НАЦІСКУ АДРОЗНІВАЦЬ ФОРМЫ СЛОУ

Пэўная колькасць граматычных форм розных разрадаў слоў дыферэнцыруецца толькі месцам націску. Так, па націску адрозніваюцца дзеясловы незакончанага і закончанага трывання: адраза́ць — адрэ́заць, высыпа́ць — вы́сыпаць, выклі́каць — вы́клікаць, закіда́ць — закі́даць, склі́каць — склі́каць, рассы́паць — рассы́паць, разбяга́цца і разбе́гацца, недасыпа́ць — недасы́паць, пікірава́цца — пікірава́цца, праці́скацца — праці́скацца, прыкі́даць — прыкі́даць, абкі́даць — абкі́даць, абсы́паць — абсы́паць, абты́каць — абты́каць, вы́дарыцца — вы́дарыцца.

У цэлым радзе дзеясловаў націск з'яўляецца сродкам адрознення інфінітыва і формы 3-й асобы множнага і адзіночнага ліку будучага часу: уруча́ць — уру́чаць, заўважа́ць — заўва́жаць, паляпша́ць — паляпшы́ць, замяня́ць — замя́няць; абвары́ць — абва́рыць, абдары́ць — абда́рыць, абсушы́ць — абсу́шыць, нудзі́ць — нудзі́ць.

Адрозніваюцца з дапамогай націску формы інфінітыва і формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу: рабі́ць — ра́біць, сушы́ць — су́шыць, хлусі́ць — хлу́сіць, мані́ць — ма́ніць, любі́ць — лю́біць, тушы́ць — ту́шыць, лушы́ць — лу́шыць, валі́ць — ва́ліць, лячы́ць — ле́чыць, лічы́ць — лі́чыць,

сачы́ць — со́чыць, палані́ць — пало́ніць, палі́ць — па́ліць, насадзі́ць — наса́дзіць, налупі́ць — налу́піць, мачы́ць — мо́чыць, масці́ць — мо́сціць.

Націск з'яўляецца адзіным сродкам адрознення форм назоўнага склону множнага ліку і роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на -а, -я: велічы́ні — велічыні́, тра́вы — травы́, гу́бы — губы́, ду́ды — дуды́, ту́ры — туры́, свінні́ — свінні́, ру́кі — рукі́, но́гі — нагі́, гало́вы — галавы́.

Націскам адрозніваюцца назоўнікі ў розных склонах і ліках: бра́там, бе́рагам (м. р. адз. л. Т. скл.) — брата́м, берага́м (м. р. мн. л. Д. скл.); пачу́цці (мн. л. Н. скл.) — у пачу́цці (адз. л. М. скл.).

Значна радзей націск выкарыстоўваецца як словаўтваральны сродак. «У гэтых выпадках яго функцыя набліжаецца да чыста дыферэнцыяльнай, калі націскам адрозніваюцца няроднасныя пары слоў»¹³. Прыкладамі выкарыстання націску ў словаўтварэнні могуць служыць назоўнікі хлёвішча 'месца, дзе стаяў хлеў' — хлявішча 'вялікі хлеў'; могі́лкі 'могільнік' — магі́лкі 'магілы'; дво́рышча 'месца, дзе быў двор' — двары́шча 'вялікі двор' і г. д.

¹³ Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для небелорусов С. 63—64.

§ 5.7. НЯУСТОУЛІВАСЦЬ МЕСЦА НАЦІСКУ У МЕЖАХ СЛОВА

Звычайна кожнае слова ў беларускай мове мае толькі адзін націск, які прыпадае на пэўны склад.

Змяненне месца націску можа прывесці, як было паказана, да ўтварэння іншага слова (гл. слоўнік

амографу), іншай яго формы або да скажэння слова як лексічнай адзінкі. Але ў беларускай мове існуюць і такія выпадкі, калі слова можа ўжывацца як з адным, так і

з другім націскам. Асобныя дублетныя формы ўжываюцца аднолькава часта, некаторыя — радзей, трэція ўспрымаюцца як адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення.

АКЦЭНТУАЦЫЙНЫЯ ДУБЛЕТЫ

Абкантава́ны	абканто́ваны	Адле́жацца	адляжа́цца
Абкапа́ны	абко́паны	Адле́жаць	адляжа́ць
Абкітава́ны	абкіто́ваны	Адло́маны	адлама́ны
Аблама́ны	абло́маны	Адлупцава́ны	<i>радзей</i> адлупцо́ваны
Аблётаны	аблята́ны <i>спец.</i>	<i>разм.</i>	
Аблётаць	аблята́ць	Аднаакто́вы	(не адна́актавы)
Абліцава́ны	абліцо́ваны	Аднавёславы	<i>часцей</i> аднавясло́вы
Абло́кі	<i>часцей</i> воблакі	Аднацылі́ндравы	аднацылі́ндровы
Абло́маны	аблама́ны	<i>тэх.</i>	
Аблыга́ны	аблыга́ны <i>разм.</i>	Аднікелірава́ны	аднікеліро́ваны
Аблягчы́ць	(не аблэгчы́ць)	Адпераза́ны	адпяра́заны
Абмалыва́ны	<i>радзей</i> абмалёваны	Адратава́ны	адрата́ваны
Абмата́ны	абмотаны	Адсвёт	<i>часцей</i> вёдсвет
Абмежаваны	абмяжо́ваны	Адседзэцца <i>разм.</i>	адсядзэ́цца
Абмешаны	абмяша́ны	Адседзэць	адсядзэ́ць
Абмотаны	абмата́ны	Адсяба́ны	(не адсцё́баны)
Абмята́цца	<i>радзей</i> абмэтацца	Адсяба́ць	адсцё́баць <i>разм.</i>
Абмята́ць	абмэта́ць	Адтапта́ны	адто́птаны
Абпілава́ны	абпіло́ваны	Адукава́ны	адую́ваны
Абра́злівы	(не абразлі́вы)	Адчасаны	адчэ́саны
Абсмакава́ны	абсмако́ваны	Адштукава́ны	адштуко́ваны
Абсмёяны	абсмья́ны	Адыгра́ны	ады́граны
Абстраля́ны	абстрэ́ляны	Азбэ́ст	(не азбест)
Абстру́ганы	абстру́ганы	Азялёнены	азелянёны
Абтрапа́ны	абтрэ́паны	Акава́ны	(не ако́ваны)
Абтынкава́ны	абтынко́ваны	Аканом <i>уст.</i>	акона́м
Абу́тнік	(не абу́тнік)	Акантава́ны	аканто́ваны
Абу́тніца	(не абу́тніца)	Акапа́ны	ако́паны
Абчапля́ны	абчэ́пляны	Алкаго́ль	(не алкага́ль)
Абчасаны	абчэ́саны	Алфаві́т	(не алфа́віт)
Абшалава́ны	абшалёваны	Алфаві́тны	(не алфа́вітны)
Абшарпа́ны <i>разм.</i>	абша́рпаны	Амані́мія	(не амані́мія)
Абшарпа́цца <i>разм.</i>	абша́рпацца	Ана́лаг	(не ана́лог)
Абшарпа́ць	абша́рпаць	Ана́мнез	(не ана́мнез)
Абшліфава́ны	абшліфо́ваны	Ана́пест	(не ана́пест)
Абшмальява́ны	абшмальяцо́ваны	Анізатрапі́я	(не анізатро́пія)
Абыгра́ны	абы́граны	Анта́німія	(не анта́німія)
Агэ́нт	(не а́гент)	Аншлю́с	(не аншлю́с)
Агэ́нцкі	(не а́генцкі)	Апакáліпсіс	(не апака́ліпсіс)
Агэ́нцтва	(не а́генцтва)	Апа́мятацца	апамята́цца
Агло́бля	(не агла́бля)	Апаў́дні	апоў́дні
Агнявы́	агне́вы	Апаў́ночы	апоў́начы
Аграба́ць	агрэ́бваць	Апераза́ны	апяра́заны
Адарона́сць	<i>часцей</i> адбрана́сць	Апілава́ны	апіло́ваны
Адаро́ны	<i>часцей</i> адбрана́ны	Аплёваны	аплява́ны
Адбракава́ны	адбрако́ваны	Апра́тка <i>разм.</i>	<i>часцей</i> вóпра́тка
Адвваёваны	адваява́ны	Апто́вы	(не о́птавы)
Адвэ́дкі	вóдведкі	Ара́хіс	(не ара́хіс)
Адво́раны	<i>часцей</i> адара́ны	Ара́хісавы	(не ара́хісавы)
Адгаблява́ны	адгаблёваны	Арба́	(не а́рба)
Адгадава́ны	адгадо́ваны	Арганізава́насць	(не арганізо́ванасць)
Аддзёубаны	аддзяўба́ны	Арганізава́ны	арганізо́ваны
Аддрукава́ны	аддруко́ваны	Арна́мент	(не арна́мент)
Адкапа́ны	адко́паны	Артапеды́я <i>спец.</i>	артапеды́я
Адзіна́ццаць	(не адзі́наццаць)	Арыштава́ны	<i>радзей</i> арышто́ваны
Адкляпа́ны	адкле́паны	Асві́нцава́ны	асві́нцо́ваны
Адлама́ны	адло́маны	Асе́ць	вóсець

Асмéяны	асмяяны	Бузінавы	бузіно́вы
Аснэ́жыць	(не асняжыць)	Бузяны́ <i>разм.</i>	(не бузяны)
Асно́ўны	(не аснаўны)	Бульбіна	(не бульбіна)
Аспід	(не аспід)	Бульбяны́	(не бульбяны)
Аспідны	(не аспідны)	Бункерава́ны	бункеро́ваны
Астру́ганы	аструга́ны	Бязвыла́зна	безвыла́зна
Асфальтавы	(не асфальто́вы)	Бязвылазны	безвылазны
Асэ́саваны	асэ́саваны	Бяздо́глядны	бездагля́дны
Асявы́	<i>часцей</i> во́ссы		
Атамны <i>спец.</i>	ато́мны	Вага́цца	(не вага́цца)
Атлёт	(не атлет)	Вадзяны́	(не вадзяны)
Атынкава́ны	атынко́ваны	Вако́л	во́кал
Атычкава́ны	атычко́ваны	Валавы́ (<i>даход</i>)	(не валавы)
Атэстава́ны	атэсто́ваны	Валасяны́	(не валасяны)
Аўтарызава́ны	аўтарызо́ваны	Вале́нкі	(не ва́ленкі)
Афарбаваны́	афарбо́ваны	Вальдшнэ́п	(не ва́льдшнэп)
Ахаваны́	ахо́ваны	Ва́пнаўка	вапно́ўка
Ахвярава́ны	ахвяро́ваны	Варсаваны́	(не варсо́ваны)
Ацвэразі́цца	ацвяро́зіцца	Варсяны́ <i>спец.</i>	(не варсяны)
Ацвэразі́ць	ацвяро́зіць	Ва́спап	васпа́п <i>уст.</i>
Ацвяро́зец	<i>часцей</i> ацвэразе́ць	Ве́расавы	<i>часцей</i> верасо́вы
Ацвяро́зіцца	<i>часцей</i> ацвэразі́цца	Ве́расавыя	<i>часцей</i> верасо́выя
Ацыклява́ны	ацыклё́ваны	Ве́рзці	<i>часцей</i> вярзці́
Ацынкава́ны	ацынко́ваны	Ве́рзціся	<i>часцей</i> вярзці́ся
Ачасаны́	ачэ́саны	Вершалі́на	вярша́ліна
Ашалёваны́	ашалява́ны	Веславы́	<i>часцей</i> ве́славы
Ашлакава́ны	ашлако́ваны <i>тэх.</i>	Веснавы́	вясно́вы
Ашліфава́ны	ашліфо́ваны	Відавы́	(не відавы)
Аштрафава́ны	аштрафо́ваны	Віко́нт	(не вікант)
		Віхар	<i>часцей</i> віхо́р
Базілі́ка <i>архіт.</i>	(не базілі́ка)	Во́браць <i>разм.</i>	<i>часцей</i> абро́ць
Базілі́кавы <i>архіт.</i>	(не базілі́кавы)	Во́дмель	адме́ль
<i>бат.</i>		Во́дсвет	адсве́т
Ба́лавацца	(не балава́цца)	Во́кал	<i>часцей</i> вако́л
Ба́лаваць	(не балава́ць)	Во́латаўскі	валато́ўскі
Бало́цісты	(не балаці́сты)	Во́чніца	<i>часцей</i> вачні́ца
Бамбардзірава́нне	(не бамбардзіраванне)	Вы́гадаваны	(не выгадава́ны)
Бамбардзірава́ны	(не бамбардзіро́ваны)	Вы́гадавацца <i>разм.</i>	(не выгадава́цца)
Бамбардзірава́цца	(не бамбардзірава́цца)	Вы́гадаваць	(не выгадава́ць)
Бамбардзірава́ць	(не бамбардзірава́ць)	Вы́гадна	(не выго́дна)
Бамбу́кавы	(не бамбуко́вы)	Вы́гадны	(не выго́дны)
Барваве́ць <i>часцей</i>	барво́вец	Вы́гнуты	(не выгну́ты)
Ба́ржа	(не баржа́)	Вы́друкаваны	(не выдрукава́ны)
Басата́ <i>лаянк.,</i>	басо́та	Вы́карыстаны	(не выкарыста́ны)
<i>разм. часцей</i>		Вы́падак	(не выпáдак)
Баты́ставы	(не батысто́вы)	Вы́ратаваны	(не выратава́ны)
Безвыла́зны	<i>часцей</i> бязвылазны	Вы́шай	<i>часцей</i> вышэ́й
Бездагля́дны	бяздо́глядны	Вялі́зарнасць	<i>часцей</i> веліза́рнасць
Бётэ́ль	бетэ́ль	Вялі́зарны	<i>часцей</i> веліза́рны
Бі́знесме́н	(не бі́знесмен)	Вянча́ны	вэнча́ны
Бі́ржавы́	(не бі́ржавы)	Вярэ́дзіцца <i>разм.</i>	<i>часцей</i> верадзі́цца
Бі́рманец	(не бі́рманец)	Вярэ́дзіць <i>разм.</i>	<i>часцей</i> верадзі́ць
Бі́рманка	(не бі́рманка)	Вято́х <i>разм.</i>	<i>часцей</i> ве́тах
Бі́рманскі	(не бі́рманскі)		
Бі́рманцы	(не бі́рманцы)	Габлё́ваны	<i>часцей</i> габлява́ны
Бі́яме́трыя	(не бі́яметры́я)	Газамéтр	(не газомéтр)
Блакірава́ць	<i>радзей</i> блакіраваць	Газаправо́д	(не газাপро́вад)
Бланшырава́ць	(не бланшырава́ць)	Гайдáнка <i>разм.</i>	го́йданка
Бліжа́й	бліжай	Гайдáнне	го́йданне
Блы́таніна	(не блы́таніна)	Гайдáцца	го́йдацца
Браву́рна	(не бра́вурна)	Гайдáць	го́йдаць
Бра́тавая	(не братава́я)	Гайса́нне <i>разм.</i>	<i>часцей</i> го́йсанне
Бра́танне	(не брата́нне)	Галле́	го́лле
Бра́таўка	<i>радзей</i> брато́ўка	Гальва́номéтр	(не гальванамéтр)
Бра́тацца	(не брата́цца)	Гарката́	<i>радзей</i> гарко́та
Будава́ны	<i>радзей</i> будо́ваны	Га́страномія	(не га́странамія)
Будны́ <i>разм.</i>	(не будны́)	Гекта́р	(не гекта́р)

Гэнезіс	(не генэзіс)	Жаваны	жованы
Гідрапрывод	(не гідрапрывад)	Жардзяны	(не жардзяны)
Гнеды	часцей гняды	Жарліца	жэрліца
Гнёсці	часцей гнясці	Жарпавы	жорпавы
Гонтавы	гантовы	Жніво	(не жніва)
Гравіметр	(не гравіметр)		
Гразкі	(не гразкі)	Заарандаваны	заарандованы
Грамадзянін	(не грамадзянін)	Заараны	завораны
Грэбці	радзей грабці	Забарвавец	забарвовец
Грэбціся	радзей грабціся	Заблакіраваць	заблакіраваць
Гумы	гумы	Забракаваны	(не забракованы)
Гурман	(не гурман)	Забудаваны	забудованы
Гурманка	(не гурманка)	Забуртаваны	забуртованы
Гурманскі	(не гурманскі)	Завадатар	(не завадатар)
Гушкалка <i>разм.</i>	(не гушкалка)	Заварны	(не заварны)
Гушкаца <i>разм.</i>	(не гушкаца)	Заварожаны	(не заваражоны)
		Завербаваны	завярбованы
Дабрукаваны	дабрукваны	Завідкі <i>разм.</i>	(не завідкі)
Дабудаваны	дабудованы	Загавор	(не загавар)
Дагледзец	даглядзец	Загадзя	(не загадзя)
Дагляд	часцей догляд	Загайдаца	загойдаца
Дадрукаваны	(не дадрукваны)	Загайдаць	загойдаць
Дажаваны	дажованы	Загайсаць	загойсаць
Дазіметр	(не дазіметр)	Загаловак	(не загалавак)
Дакапаны	дакопаны	Загарада	часцей загарода
Дакумент	(не дакумент)	Загарадка	загародка
Даламаны	даломаны	Загартаваны	загартованы
Далэжаца	даляжаца	Загатаваны	(не заготованы)
Далэжаць	даляжаць	Загваздка	загвоздка
Дамалёваны	дамалёваны	Загледзецца	заглядзецца
Домра	дамра	Задаўга	задоўга
Да пабачэння	(не да пабачання)	Задзеўбаны	радзей задзяўбаны
Дапрацаваны	(не дапрацованы)	Заёчы	часцей зячы
Дапрызыўнік	(не дапрызыўнік)	Заёчына	часцей зячына
Дапрызыўны	(не дапрызыўны)	Зазімак	зазімак
Дарма	дарма	Заінец	заінец
Дармавы	дармовы	Закаваны	закваны
Дароны	часцей дораны	Закапаны	закопаны
Дарысаваны	дарысованы	Закаркаваны	закаркованы
Дасэдзецца <i>разм.</i>	дасядзецца	Закітаваны	закітованы
Дасэдзец	дасядзец	Заклёпаны	часцей заклапаны
Дасуха	досуха	Закурадыміца	часцей закуродыміца
Даўбня	часцей доўбня	Закурадыміць	часцей закуродыміць
Даўгі	часцей доўгі	Закурадымлены	часцей закуродымлены
Дачасаны	(не дачасаны)	Закурадымліваца	часцей закуродымлі-
Дачыста	(не дачыста)		ваца
Дваіць	(не двоіць)	Закурадымліваць	часцей закуродымлі-
Двухактовы	двухактавы <i>літ., тэатр.</i>		ваць
Дзэдаўскі	дзядоўскі	Закуралы	часцей закурэлы
Дзе-небудзь	(не дзе-нібудзь)	Закураць	часцей закурэць
Дзеўчына	часцей дзяўчына	Закутак	(не закутак)
Дзёяч	(не дзёяч)	Залакіраваны	залакірованы
Дзярновы	(не дзернавы, не дзер-	Заламаны	заломаны
	навы)	Залачоны	залочаны
Добраўпарадкава-	(не добраўпарадка-	Залётаць	часцей залятаць
насьць	ванасьць)	Замардаваны	замардованы
Добраўпарадка-	(не добраўпарадка-	Замарочыцца	замарачыцца
ванне	ванне)	Замарочыць	замарачыць
Добраўпарадка-	(не добраўпарадка-	Замарынаваны	радзей змарынованы
ваны	ваны)	Замаскіраваны	замаскірованы
Догмат	(не дагмат)	Замураваны	радзей замурованы
Доктарка <i>разм.</i>	часцей дакторка	Занятасць	(не занятасць)
Дражджавы	радзей дрэжджавы	Запакляваны	часцей запаклёваны
Дрывяны	(не дрывяны)	Заплеснелы	радзей запляснелы
Дурната	часцей дурнота	Заплеснец <i>разм.</i>	запляснец
Дынамометр	(не дынамометр)	Заплёваны <i>разм.</i>	часцей запляваны

Запраме́ніцца	запрамя́ніцца	Зімо́вы	(не зіма́вы)
Запрацава́ны	<i>радзей</i> запрацо́ваны	Злама́ны	зло́маны
Запру́дзіць	(не запру́дзіць)	Злёжа́цца	<i>часцей</i> зляжа́цца
Запу́жанасць	(не запужа́насць)	Змалява́ны	(не змале́ваны)
Зару́чаны	заручо́ны	Змаўча́ць	змоўчаць
Зарысава́ны	зарысо́ваны	Зме́шаны	змяша́ны
За́саўка	засо́ўка	Знаха́р	(не зна́хар)
Засе́дзеца <i>разм.</i>	засядзе́ца	Знаха́рыць	(не зна́харыць)
Засе́дзець <i>разм.</i>	засядзе́ць	Знелю́дзець	<i>часцей</i> знялю́дзець
За́слапка	засло́пка	Зо́лены	залёны
Засму́чанасць	засмучо́насць	Зрысава́ны	зрысо́ваны
Засму́чаны	засмучо́ны	Зубавы́	зу́бавы
Заспі́таваны	заспі́таваны		
Застрахава́ны	застрахо́ваны	Ілі́сты	(не ілі́сты)
За́сцежка	(не засце́жка)	Ільня́ны	(не ільня́ны)
Засці́таваны	(не засці́таваны)	Ілюстрава́ны	(не ілюстро́ваны)
Зата́паны	зато́паны	Інду́стрыя	(не інду́стрыя)
Затра́мбаваны	затра́мбаваны	Індэ́кс	(не індэ́кс)
Затры́маны	затры́маны	Інка́са	(не інкасо́)
Затынкава́ны	затынко́ваны	Інко́гніта	(не інкагні́та)
За́тычка	заты́чка	Інструме́нт	(не інстру́мент)
Заў́жды	(не заў́жды)	Інсу́льт	(не інсу́льт)
Захава́ны	захо́ваны	Інсцэ́ніраванне	(не інсцэ́нірава́нне)
Зацалава́ны	зацало́ваны	Інтэ́рніраваны	(не інтэ́рнірава́ны)
Заце́мнены	заце́мнены	Іншапле́мны	(не іншапле́мны, не іншапле́мны)
Заце́нены	заце́нены		
Заце́пліцца	заце́пліцца	Кабы́з	ко́быз
Заце́пліць	<i>радзей</i> заце́пліць	Кабура́	(не кабу́ра)
Заце́ганасць	<i>часцей</i> заце́ганасць	Каваны́	<i>радзей</i> ко́ваны
Заце́ганы	<i>часцей</i> заце́ганы	Казы́рны	(не казы́рны)
Зацырава́ны	<i>радзей</i> зацыро́ваны	Кайданы́	кайда́ны
Зачарава́ны	зачаро́ваны	Калама́зь	(не ко́ламазь)
Зачарпну́цца	<i>часцей</i> зачэ́рпнуцца	Калані́заваны	(не каланізо́ваны)
Зачарпну́ць	<i>часцей</i> зачэ́рпнуць	Калі́графія	(не калі́графія)
Зачаса́ны	<i>радзей</i> зачэ́саны	Калі́свы	(не калі́евы)
Зачасці́ць	(не зачэ́сціць)	Калі́шні	<i>часцей</i> ко́лішні
Зашалява́ны	зашале́ваны	Каля́ды	<i>часцей</i> ко́ляды
Зашлі́фаваны	зашлі́фаваны	Калязе́мны	каля́земны
Зашмальцава́ны	зашмальцо́ваны	Калясні́к	кале́снік
Зашмаргну́ты	зашмо́ргнуты	Камандзі́раваны	камандзі́раваны
Зашмаргну́цца	зашмо́ргнуцца	Камба́йнер	(не камба́йне́р)
Зашмаргну́ць	зашмо́ргнуць	Камба́ла	(не камба́ла)
Зашпа́клёваны	зашпа́кляваны	Каме́нны	(не ка́менны)
За́шчэпка	<i>радзей</i> зашчэ́пка	Каме́рдынер	(не каме́рдыне́р)
Зашы́фаваны	зашы́фаваны	Каміно́к	<i>часцей</i> ка́мінак
Збаро́знены	збаразні́ены	Камфа́ра	ка́мфара, ка́мфо́ра
Збе́дніць	збядні́ць	Камячы́цца	каме́чыцца
Збракава́ны	збрако́ваны	Канавя́зь	ко́навязь
Збрашурава́ны	збрашуро́ваны	Кантрактава́ны	(не кантракто́ваны)
Збудава́ны	<i>радзей</i> збудо́ваны	Капа́ны	<i>радзей</i> ко́паны
Зве́рзці <i>разм.</i>	<i>часцей</i> зве́рзці	Капа́р	<i>часцей</i> капе́р
Зве́рзціся <i>разм.</i>	<i>часцей</i> зве́рзціся	Капі́раваны	капі́раваны
Звы́чай	(не звыча́й)	Капі́равацца	капі́равацца
Зга́йсаць	<i>часцей</i> зга́йсаць	Капі́раваць	капі́раваць
Згне́сці	<i>радзей</i> згна́сці	Капту́р (з капту́- ро́м)	ко́птур (з ко́птурам)
Згу́шчаны	згушчо́ны	Карабі́нер	(не карабі́нер)
Зда́вен	здаве́н <i>разм.</i>	Карава́чы <i>разм.</i>	(не каро́вячы)
Зданне́	зда́нне	Кара́нованы	кара́наваны
Здани́евы	зда́нневы	Карпа́цца	<i>часцей</i> ко́рпацца
Здво́іцца	(не здава́іцца)	Картэ́ль	(не ка́ртэль)
Здзе́ўбаны	здзяўба́ны	Ка́рыс	кары́с
Здра́дліва	(не здра́дліва)	Ка́рысны	кары́сны
Зе́мны	<i>часцей</i> зямны́	Касцявы́	касце́вы <i>разм.</i>
Зе́рнетка	зярня́тка	Касцяны́	(не касця́ны)
Зе́рнеткавы	зярня́ткавы		
Зернявы́	<i>часцей</i> зе́рневы		

Касы	кoсы	Люстрaны	люстрaнi
Катавaць	(не кaтaвaць)	Ляйчына	лeйчына
Катаяiк	<i>часцей</i> кaтoлiк	Лямeш	лeмeш
Кaтaр	(не кaтaр)	Магaзiн	(не мaгaзiн)
Каўчyк	(не кaўчyк)	Магiльнiк <i>археал.</i>	<i>часцей</i> мoгiльнiк
Каўчyкaвы	(не кaўчyкaвы)	Магiстэрскi	(не мaгiстэрскi)
Кашмiрaвы	кашмiрoвы	Магнeтa	(не мaгнeтo)
Кaшлaць	(не кaшлaць)	Maёнткaвы	мaянткoвы
Каштaрыc	(не кaштaрыc)	Малaразвiтi	(не мaлaразвiтi)
Каштaрыcны	(не кaштaрыcны)	Maнaтыпiя	(не мaнaтыпiя)
Квaртaл	(не квaртaл)	Maнeўрoвы	(не мaнeўрaвы)
Кeльнep	(не кeльнep)	Мaрaзi	мaрoзы
Кiдaннe	(не кiдaннe)	Maргaннe	мoргaннe
Кiлaмeтp	(не кiлoмeтp)	Maргaць	мoргaць
Кiлaмeтpaвы	кiлaмeтpoвы	Maргнyць	мoргнyць
Кiнaвaр	(не кiнaвaр)	Maхaвы	мoхaвы
Кiтoвы	(не кiтaвы)	Maцepкi <i>разм.</i>	мaцяpкi
Кiшкa	(не кiшкa)	Maшынaпiс	(не мaшынaпiс)
Клaўзyлa	(не клaўзyлa)	Meдыкaмeнты	(не мeдыкaмeнты)
Клeны	клянi	Meлькaм	мьялькoм
Клюшня	(не клyшня)	Meтaлyргiя <i>разм.</i>	мeтaлyргiя
Кoрпaццa	кaрпaццa	Мiгi	(не мiгi)
Кoрпaць <i>разм.</i>	кaрпaць	Мiжвeдaмaсны	(не мiжвeдaмaсны)
Кpaдкoм	(не кpaдкaм)	Мiжкpaёвы	мiжкpaявi
Кpaпiвa	(не кpaпiвa)	Мiжпaвeрxaвы	мiжпaвяpxoвы
Кpaтaвiнa <i>разм.</i>	(не кpaтoвiнa)	Мiлiмeтp	(не мiлiмeтp)
Кpaгaвiнa <i>разм.</i>	<i>paдзeй</i> кpaгoвiнa	Мiлiмeтpoвы	(не мiлiмeтpaвы)
Кpaглoвiнa	<i>часцей</i> кpaглaвiнa	Мiткaлeвы	(не мiткaлeвы)
Кpaпнi	(не кpaпнi)	Мiяккi	(не мiяккi)
Кpывi	(не кpывi)	Мяcцiцa	мeсцiцa
Кpыўдлiвaсць	(не кpыўдлiвaсць)	Haapaны	нaвoрaны
Кpыўдлiвы	(не кpыўдлiвы)	Haблyкaццa <i>разм.</i>	(не нaблyкaццa)
Кpыхy	(не кpыхy)	Haбoжнa	(не нaбoжнa)
Кpэciць	кpaciць	Haвaкoл	<i>часцей</i> нaвoкaл
Кyкoль	(не кyкaль)	Haвaкcaвaны	нaвaкcoвaны
Кyлiк	(не кyлiк)	Haвaлoчка	<i>часцей</i> нaвaлaчкa
Кyлiнaрyя	кyлiнaрyя <i>разм.</i>	Haвepaдзiцa	<i>paдзeй</i> нaвяpэдзiцa
Кypaдым	<i>часцей</i> кyрoдым	Haвepaдзiць	нaвяpэдзiць
Кypaдымeць	<i>часцей</i> кyрoдымeць	Haвepбaвaны	нaвяpбoвaны
Кypaдымiць	<i>часцей</i> кyрoдымiць	Haвeрзцi	<i>часцей</i> нaвяpзцi
Лaдaвaццa <i>разм.</i>	лaдaвaццa <i>разм.</i>	Haвылeт	нaвылeт
Лaдaвaць <i>разм.</i>	лaдaвaць <i>разм.</i>	Haвыpaст	нaвыpoст
Лaзiнa	лaзiнa	Haгaблaвaны	нaгaблeвaны
Лaкaлiзaвaны	лaкaлiзoвaны	Haгaйcaццa	<i>часцей</i> нaгoйcaццa
Лaкiрaвaны	лaкiрoвaны	Haглeдзeццa	нaглeдзeццa
Лaмaны	лoмaны	Haдaлeй	нaдaлeй
Лaмoтa	<i>paдзeй</i> лaмaтa	Haдбyдaвaны	нaдбyдoвaны
Лaскaвы	лaскaвы	Haдгaблeвaны	нaдгaблaвaны
Лaўрoвы	(не лaўрaвы)	Haдзвyчaй	(не нaдзвyчaй)
Лaцiнiянe	(не лaцiнiянe)	Haдзяўбaны	(не нaдзeўбaны)
Лeкaрскi	(не лeкaрскi)	Haдкaвaны	(не нaдкoвaны)
Лeктapы	(не лeктapы)	Haдкляпaны	<i>paдзeй</i> нaдклeпaны
Лecaпaлaca	лecaпaлoca	Haдлaмaны	нaдлoмaны
Лeдaвы	(не лeдoвы)	Haдpyкaвaны	нaдpyкoвaны
Лeтaць	<i>часцей</i> лeтaць	Haдчacaны	нaдчecaны
Лiнaтыпiя	(не лiнaтыпiя)	Haжaвaны	нaжoвaны
Лiпaвы	<i>paдзeй</i> лiпoвы	Haзвaны	(не нaзвaны)
Лiсцe	лiсцe	Haймiт	(не нaймiт)
Лiсцeвы	лiсцeвы	Haкaвaны	нaкoвaны
Лiтaсцiвa	лiтaсцiвa	Haкaкcaвaны	нaкaкcoвaны
Лiтaсцiвaсць	лiтaсцiвaсць	Haкaнaвaны	нaкaнoвaны
Лiтaсцiвы	лiтaсцiвы	Haкaпaны	<i>paдзeй</i> нaкoпaны
Лiфтaвы	(не лiфтaвы)	Haкaпiрaвaць	нaкaпiрaвaць
Лyпцaвaны	лyпцoвaны	Haкiдкa	нaкiдкa
Лыжнiя	(не лыжнiя)	Haклeпaны	<i>часцей</i> нaкляпaны

Налакіраваны	налакiрoваны	Ненадоўга	(не нянадаўга)
Наламаны	нало́маны	Непадкаваны	непадкoваны
Налётаца	<i>часцей</i> налята́цца	Непадперазаны	непадпяра́заны
Налётаць	<i>часцей</i> налята́ць	Непразoрлівы	(не непразарлівы)
Наломаны	<i>часцей</i> наламаны	Непрычасаны	непрычэсаны
Намалёваны	<i>часцей</i> намалёваны	Непрыязна	(не няпрыязна)
Намарыnavаны	намарыно́ваны	Неразгáданы	неразгáданы
Намертва	намёртва	Нерасчасаны	нерасчэсаны
Намуштраваны	(не намуштро́ваны)	Нескаро́насць	<i>часцей</i> няско́ранасць
Намяныны	(не наменены)	Нескаро́ны	<i>часцей</i> няско́раны
Нанава	нано́ва	Нетавары́скі	(не нетавары́скі)
Напакаваны	напакoваны	Нестрыма́ны	<i>часцей</i> нястры́маны
Напалiраваны	напалiрoваны	Неўпарадкава́-	(не неўпарадкава́-
Напампаваны	напампо́ваны	насць	насць)
Напілаваны	напiло́ваны	Неўпарадкаваны	(не неўпарадкаваны)
Напластаваны	напласто́ваны	Нехадавы	(не няхо́давы)
Наплята́цца	(не наплéтацца)	Нечапаны	(не нячэ́паны)
Наплята́ць	(не наплéтаць)	Нечасаны	<i>часцей</i> нячэ́саны
Напрактыкаваны	(не напрыктыкoваны)	Нiбы	нiбы́
Нараўне	нароў́ні	Нiвелiраваны	(не нiвелiра́ваны)
Нарысаваны	нарысо́ваны	Нiжай	нiжэй
Насвiстаны	насвiста́ны	Нiкуды	(не нiкуды́)
Насéдзеца	насядзéцца	Нiцяны	(не нiцяны́)
Насéдзець	насядзéць	Нiякі	(не нiякі́)
Насэчка	(не на́сечка)	Нoздра	(не наздра́)
Насланне	насланне	Нялiтасцiва	<i>часцей</i> нелiтасцíва
Наспéх	(не на́спех)	Нялiтасцiвы	<i>часцей</i> нелiтасцíвы
Наспiртаваны	наспiрто́ваны	Няско́ранасць	нескаро́насць
Наструганы	настру́ганы	Няско́раны	нескаро́ны
Насупраць	насупро́ць	Няўразлівы	неўразлівы
Насцеражы́цца	<i>часцей</i> насцяро́жыцца	Паараны	павoраны
Насцеражы́ць	<i>часцей</i> насцяро́жыць	Пабарвавець	пабарво́вець
Насцёбаны <i>разм.</i>	<i>часцей</i> насцяба́ны	Паблізу	по́блізу
Насцёбацца <i>разм.</i>	<i>часцей</i> насцяба́цца	Пабракаваны	пабрако́ваны
Насцёбаць <i>разм.</i>	<i>часцей</i> насцяба́ць	Пабрукаваны	пабруко́ваны
Насцiл	(не на́сцiл)	Пабудаваны	пабудо́ваны
Натаптаны	натоп́таны	Паваскаваны	паваско́ваны
Нафарбаваны	нафарбо́ваны	Павера́дзiцца	павярэ́дзiцца
Нафтавік	(не на́фтавік)	Павера́дзiць	павярэ́дзiць
Нафтаналiўны	(не нафтаналiўны)	Пагаблёваны	пагабля́ваны
Нахаваны	(не нахо́ваны)	Пагайдáцца	паго́йдацца
Нацкаваны	нацко́ваны	Пагайдáць	паго́йдаць
Начасаны	начэ́саны	Пагайсáць	<i>часцей</i> паго́йсаць
Нашпiгаваны	нашпiго́ваны	Пагаршэ́нне	<i>радзей</i> пагорша́нне
Нашыўка	(не на́шыўка)	Падараны	падво́раны
Неабстраляны	неабстрэ́ляны	Падбрукаваны	падбруко́ваны
Неабчасаны	неабчэ́саны	Падбудаваны	падбудо́ваны
Неабьякі	неабьякі́	Падваскаваны	падваско́ваны
Неапраўданы	неапраў́даны	Падвера́дзiцца	падвярэ́дзiцца
Неараны	няво́раны	Падвера́дзiць	падвярэ́дзiць
Недаараны	недавóраны	Падгадаваны	падгадо́ваны
Недагледзець	недагледзéць	Падгартаваны	падгартóваны
Недаразвiты	(не недара́звiты)	Падгледзець	падгледзéць
Незацёмнены	незацямнёны	Падгрыміраваны	падгрымі́рованы
Некаторы	(не нэ́катары)	Паддрукаваны	паддруко́ваны
Нектар	(не нэ́ктар)	Падзеўбаны	<i>часцей</i> падзяўба́ны
Неласка́ва	няла́скава	Падкава́насць	падкoванасць
Неласка́вы	няла́скавы	<i>разм.</i>	
Неласка́васць	няла́скавасць	Падкаваны	падкoваны
Нелiтасцiва	нялiтасцíва	Падкапаны	падкoпаны
Нелiтасцiвы	нялiтасцíвы	Падкiтаваны	падкiто́ваны
Ненавiснiк	(не няна́вiснiк)	Падлакiраваны	падлакiрoваны
Ненавiснiца	(не няна́вiснiца)	Падламаны	падло́маны
Ненавiснiцкi	(не няна́вiснiцкi)	Падмалёваны	падмаля́ваны
Ненавiснiцтва	(не няна́вiснiцтва)	Падмурoваны	падмура́ваны
Ненавiсны	(не няна́вiсны)	Падпарадкаванне	(не падпарадкава́нне)

Падпарадкаваны	(не падпарадкаваны)	Пераасігнаваны	пераасігнованы
Падпарадкавацца	(не падпарадкавацца)	Перабудаваны	перабудованы
Падрысаваны	падрысаваны	Перагаблёваны	перагабляваны
Падсадны	(не падсадны)	Перагартаваны	перагартованы
Падсвінак	падсвінак	Пераглядзець	<i>часцей</i> перагледзець
Падструганы	падструганы	Перагрунтаваны	перагрунтаваны
Падтапаны	<i>радзей</i> падтопаны	Перагрупаваны	перагрупованы
Падтасаваны	падтасаваны	Перагрыміраваны	перагрыміраваны
Падтрыманы	падтрыманы	Перагрэбці	пераграбці
Падтынкаваны	падтынкаваны	Перадрукаваны	перадрукованы
Падчасаны	падчасаны	Перадыскантаваны	перадыскантованы
Падшалёваны	<i>часцей</i> падшалаваны	Перажаваны	перажованы
Пажарышча	пажарышча	Перазамацаваны	перазамацованы
Пажылы	пажылы	Перазімаваны	перазімованы
Пазазёмны	пазазямны	Перайменаваны	пераймянованы
Пазарысаваны	пазарысаваны	Перакаваны	перакованы
Пакапаны	пакопаны	Перакамісаваны	перакамісаваны <i>разм.</i>
Пакарпацца	<i>часцей</i> пакарпацца	Перакампанаваны	перакампанованы
Пакарпаць	<i>часцей</i> пакарпаць	Перакамплектаваны	перакамплектованы
Пакаўны	<i>часцей</i> пакаўны	Перакананасць	перакананасць
Пакітаваны	пакітованы	Перакананы	перакананы
Паклёвзны	<i>часцей</i> пакляваны	Перакантаваны	перакантованы
Паклёпаны	<i>часцей</i> пакляпаны	Перакапаны	перакопаны
Пакуль	покуль	Перакасаваны	перакасаваны <i>разм.</i>
Палманы	паломаны	Перакваліфікаваны	перакваліфікованы
Паласа	палоса	Перакітаваны	перакітованы
Палатаны	(не палатаны)	Пераклёпаны	<i>часцей</i> перакляпаны
Палатаць	(не палатаць)	Пераклінаваны	пераклінованы
Палёпшанне	<i>часцей</i> паляпшэнне	Перакованы	<i>часцей</i> перакаваны
Палўзаны	палўзаны	Пералакіраваны	пералакіраваны
Палягчаць	палёгчаць	Пераламаны	пераломаны
Паляпшэнне	палёпшэнне	Пералёжаць	<i>часцей</i> пераляжаць
Палярызаваны	палярызаваны	Пералітаваны	пералітованы
Палятаць	палётаць	Пераліцаваны	пераліцованы
Памалёваны	<i>часцей</i> памалаяваны	Перамалёваны	<i>часцей</i> перамалаяваны
Памаргаць	памаргаць	Перамешаны	<i>часцей</i> перамяшаны
Памятацца	памятацца	Пераніцаваны	пераніцованы
Памятаць	памятаць	Перападрыхтаваны	перападрыхтованы
Папачы <i>разм.</i>	<i>часцей</i> поначы	Перапакаваны	перапакованы
Папалётаць	<i>часцей</i> папалятаць	Пераперазаны	перапяразаны
Папацёмку	папоцёмку	Перапілаваны	перапілованы
Папрабаваны	папробаваны	Перапланаваны	перапланованы
Папрабаваць	папробаваць	Перапластаваны	перапластованы
Папялішча <i>уст.</i>	попелішча	Перапрабаваны	перапробаваны
Параўнованы	<i>часцей</i> параўнаваны	Перапрабаваць	перапробаваць
Парашэціць	парашаціць	Перапраектаваны	перапраектованы
Паркалёвы	(не паркалёвы)	Перапрасаваны	перапрасаваны
Парцяны	(не парцяны)	Перапрацаваны	перапрацованы
Парысаваны	парысаваны	Перарысаваны	перарысаваны
Пасквіль	(не пасквіль)	Перасартаваны	перасартованы
Пасквільны	(не пасквільны)	Перасэдзець	перасядзець
Пасуканы	пасуканы	Пераста́рак <i>разм.</i>	пярэстарак
Пасцебаць	пасцябаць	Перастрахаваны	перастрахованы
Пасцілка	<i>часцей</i> по́сцілка	Перасце́баны <i>разм.</i>	перасця́баны
Патайны	патайны	Перасце́баць <i>разм.</i>	перасця́баць
Патапаны	патопаны	Ператасаваны	ператасаваны
Патасаваны	патасаваны	Перататынкаваны	перататынкованы
Патынкаваны	патынкованы	Пераўладкаваны	пераўладкованы
Патэнтаваны	патэнтываны	Перафарбаваны	перафарбованы
Пахаваны	пахаваны	Перафарміраваны	перафарміраваны
Пацалаваны	пацалованы	Перахаваны	перахованы
Пацвёрдзіць	(не пацвярдзіць)		
Пачасаны	пачасаны		
Пашліфаваны	пашліфованы		
Пераадрасаваны	пераадрасаваны		
Пераараны	пераараны		

Перачасаны	перачэсаны	Прыглядзеца	прыглядзеца
Перашараваны	перашарованы	Прыглядзець	прыглядзець
Перашліфаваны	перашліфованы	Прыгнэсці	прыгнясці
Перашпакляваны	перашпаклёваны	Прыдрукаваны	прыдрукованы
Пераштэмпеляваны	пераштэмпялёваны	Прыкаваны	прыкованы
Пёршынец	(не першынец)	Прыкамандзіраваны	прыкамандзіраваны
Першынстваваць	(не першынстваваць)	Прыкрыцце	прыкрыцце
Першынство	(не першынства)	Прыламаны	прыломаны
Пёшкам	часцей пяхком	Прымалёваны	часцей прымаляваны
Пікавы	(не піковы)	Прымацаваны	прымацованы
Пламбіраванне	(не пламбіраванне)	Прымежаваны	прымяжованы
Пламбіраваць	(не пламбіраваць)	Прымешаны	часцей прымяшаны
Пламбіраваны	пламбіраваны	Прыняты	(не прыняты)
Планавік	(не планавік)	Прыняць	(не прыняць)
Планёр	планер	Прыпеўка	(не прыпеўка)
Пластавы	(не пластавы)	Прыпільнаваны	прыпільнованы
Плісіраваны	плісіраваны	Прырахованы	прырахованы
Падвязка	часцей падв'язка	Прырысаваны	прырысаваны
Падсвінак	часцей падсвінак	Прыспешыца	прыспяшыца
Прабавіца	пробавіца	разм.	
Прабаранаваны	прабаранованы	Прыспешыць	прыспяшыць
Прагаблёваны	часцей прагабляваны	Прыстасаваны	прыстасованы
Прагайдаца	радзей прагойдаца	Прысуд	(не прысуд)
Прагайдаць	радзей прагойдаць	Прытаптаны	радзей прытоптаны
Прагайсць <i>разм.</i>	часцей прагойсаць	Прытрыманы	прытрыманы
Прадзёўбаны	часцей прадзяўбаны	Прыхаваны	прыхованы
Пражэктары	(не пражэктары)	Прычасаны	прычэсаны
Пракапаны	пракопаны	Прышвартаваны	прышwartованы
Пракарпаца	часцей пракорпаца	Прышліфаваны	прышліфованы
Пракурадымець	часцей пракуродымець	Прышрубаваны	прышрубованы
Пракурадыміца	часцей пракуродыміца	Прыштукаваны	прыштукованы
Пракурадыміць	часцей пракуродыміць	Прыязна	(не прыязна)
Пракурадымлены	часцей пракуродымлены	Прыязнасць	(не прыязнасць)
Пракурадымліваца	часцей пракуродымліваца	Прыяжны	(не прыяжны)
Пракурадымліваць	часцей пракуродымліваць	Прыяцель	(не прыяцель)
Пралэжаны	праляжаны	Прыяцелька	(не прыяцелька)
Пралыганы <i>абл.</i>	пралыганы	Прыяцельскі	(не прыяцельскі)
Прамалёваны	прамалёваны	Прыяцельства	(не прыяцельства)
Прамёністы	часцей прамяністы	Прэміраванне	(не прэміраванне)
Прамёніца	часцей прамяніца	Прэміраваны	(не прэміраваны, не прэміраваны)
Прамёніць	прамень	Прэміраваць	(не прэміраваць)
Прапрацаваны	прапрацованы	Пулёвер	(не пулавер)
Прасаваны	прасаваны	Пульпаправод	(не пульпапровод)
Прасэдзець	прасядзець	Пустошыць	(не пусташыць)
Прасэка	просека	Пуцеправод	(не пуцепровод)
Прасёлкавы	прасялковы	Пытляваны	пытлёваны
Прасяны	(не прасяны)	П'яны	(не п'яны)
Праталптаны	пратоптаны	Пярцовы	пёрцавы
Пратэрмінаваны	пратэрмінаваны	Пяршынстваваць	часцей першынстваваць
Праходны	праходны		
Прачасаны	прачэсаны	Пярэлетак	часцей пералетак
Прачытаны	прачытаны	Пяціактовы	(не пяціактавы)
Пробавіца	часцей прабавіца	Пяцівярстовы	(не пяціверставы)
Промах	(не прамях)		
Пропаліс	прапаліс	Рабы	(не рабы)
Пропускі	(не прапускі)	Разбалаванасць	(не разбалаванасць)
Пробсты	прасты	Разбалаваны	(не разбалаваны, не разбалованы)
Прыбудаваны	прыбудованы	Разбалаваца	(не разбалаваца)
Прыгаблёваны	прыгабляваны	Разбалаваць	(не разбалаваць)
Прыгажосць	прыгожасць	Разбракованы	разбракаваны
		Разбудаваны <i>разм.</i>	разбудованы
		Развянчаны	развенчаны
		Развярэдзіць	часцей разверадзіць

Разгайданы	разгойданы	Сасцебаны <i>разм.</i>	сасцябаны
Разгайдацца	разгойдацца	Сасцебацца <i>разм.</i>	сасцябацца
Разгайдаць	разгойдаць	Сасцебаць <i>разм.</i>	сасцябаць
Разглядзець	<i>часцей</i> разгледзець	Сашморгнуты	сашмаргнуты
Раздзёубаны	<i>часцей</i> раздзяўбаны	Свінцаваны	свінцованы
Разламаны	разломаны	Сегмент	(не сегмент)
Разлютаваны	(не разлютованы)	Сёмдзесят	(не семдзясят)
Разлютавацца	(не разлютавацца)	Сервіраваны	сервірованы
Размалёваны	размаляваны	Сёрбаць	сярбаць
Разыграны	(не разыграны)	Сівізна	(не сівізна)
Ракушка	(не ракушка)	Сівы	(не сівы)
Раніцай	раніцой	Сіласаваны	сіласованы
Ранча	(не ранчо)	Сіметрыя	сіметрыя
Раскаваны	раскованы	Сінхранія	(не сінхронія)
Раскапаны	раскопаны	Сістэматызаваны	сістэматызаваны
Раскарпаны <i>разм.</i>	раскорпаны	Скаванасць	скованасць
Раскарпаць <i>разм.</i>	раскорпаць	Скаваны	скованы
Раскарчаваны	раскарчованы	Скамбінаваны	скамбінованы
Расквёціцца	расквяціцца	Скампанаваны	скампанованы
Расквёціць	расквяціць	Скампенсаваны	скампенсованы
Расклёпаны	<i>часцей</i> раскляпаны	Скамплектаваны	скамплектованы
Распакаваны	распакованы	Скампраметаваны	скампраметованы
Расперазаны	(не распяразаны)	Скандэнсаваны	скандэнсованы
Распластаваны	распластованы	Сканцэнтраваны	сканцэнтрованы
Расплэтацца	<i>часцей</i> расплятацца	Скапаны	скопаны
Расплетаць	<i>часцей</i> расплятаць	Скарадзіцца	<i>часцей</i> скародзіцца
Распрэгчы	распрагчы	Скарадзіць	<i>часцей</i> скародзіць
Распрэгчыся	распрагчыся	Скараснік <i>разм.</i>	<i>часцей</i> скораснік
Рассэдзецца	рассядзецца	Скарасніца	<i>часцей</i> скорасніца
Расстыкаваны	расстыкованы	Скарасні	<i>часцей</i> скорасны
Растаптаны	растоптаны	Скароны	<i>часцей</i> скораны
Растасаваны	растасованы	Скасаваны	скасованы
Растэрмінаваны	растэрмінаны	Скатаваны	скатованы
Расхлёбаны	<i>часцей</i> расхлябаны	Скіраваны	скірованы
Расхлёбаць	<i>часцей</i> расхлябаць	Склёваны	скляваны
Расчэсаны	расчэсаны	Склёпаны	скляпаны
Расшліхтаваны	расшліхтованы	Скраблё <i>разм.</i>	<i>часцей</i> скрэбла
Расшнураваны	расшнурованы	Скрыжаваны	скрыжованы
Расшпільвацца	расшпіляцца	Скрылік	скрылёк
Расшпільваць	расшпіляць	Слабы	(не слабы)
Расшчодрыцца	(не расшчадрыцца)	Слізгота	слізгата <i>разм.</i>
Расшыфраваны	расшыфрованы	Слоўца	слаўцо
Расяны	расяны	Смажанка	смажонка
Раўня <i>разм.</i>	роўня	Смакованы	смакаваны
Рознастылёвы	рознастылявы	Смаляны	(не смаляны)
Рощына	(не рашчына)	Смяхота <i>абл.</i>	(не смехата)
Руды	(не руды)	Снеданне	<i>радзей</i> сніданне
Рукапіс	(не рукапіс)	Спілаваны	спілованы
Рукапісны	(не рукапісны)	Спіна	(не спіна)
Рымар	(не рымар)	Спіраметрыя	спіраметрыя
Рэвізаваны	рэвізаваны	Спіртавы	спіртовы
Рэкамендаваны	рэкамендованы	Спласіраваны	спласірованы
Рэкруцкі	(не рэкруцкі)	Сплэснелы	спляснелы
Рэчыўны	(не рэчыўны)	Сплэснець	спляснець
		Спрасаваны	спрасованы
Сабó	(не саба)	Спрынцаваны	спрынцованы
Садавіна	(не садавіна)	Слустошыць	(не спусташыць)
Сажнёвы	(не сажневы)	Сталіць	століць
Сантыметр	(не сантыметр)	Стальмах	стэльмах
Сантыметрóвы	(не сантыметрóвы)	Стаптаны	стоптаны
Сапраўды	(не сапраўды)	Стасаваны	стасованы
Сапсаваны	(не сапсованы)	Статут	(не статут)
Сартаваны	сартованы	Статуя	(не статуя)
Састарэцца	састарыцца	Стацінка	(не стоцінка)
Саструганы	саструганы	Струкавы	струковы
Састыкаваны	састыкованы	Стылёвы	<i>часцей</i> стылявы

Супавы	(не супаві)	Узбуўнены	(не ўзбуўнёны)
Супраць	супроць	Узгадаваны	узгадóваны
Суравець	<i>часцей</i> сурóвець	Узлама́ны	узло́маны
Сфабрыкава́ны	сфабрыко́ваны	Укамплектава́ны	укамплектóваны
Сфальцава́ны	сфальцо́ваны <i>спец.</i>	Укапа́ны	<i>радзей</i> уко́паны
Сфармава́ны	<i>радзей</i> сфармо́ваны	Улама́ны	уло́маны
Сфармірава́ны	сфарміро́ваны	Уле́жацца	уляжа́цца
Сфастрыгава́ны	сфастрыго́ваны	Уле́жаць	уляжа́ць
Сфугава́ны	сфуго́ваны	Уло́маны	<i>часцей</i> улама́ны
Схава́ны	схо́ваны	Умацава́ны	умацо́ваны
Сцёрпець	<i>часцей</i> сцярпе́ць	Умурава́ны	<i>радзей</i> умуро́ваны
Сце́банне	<i>часцей</i> сцяба́нне	Упачы́	<i>часцей</i> уно́чы
Сце́бацца	<i>часцей</i> сцяба́цца	Унты́	ўнты
Сце́баць	<i>часцей</i> сцяба́ць	Уну́гры	(не ўнутраны)
Счаўраць <i>абл.</i>	счаўрэ́ць	Унутры́відавы́	(не ўнутры́відавы)
Сыро́ватка	(не сырава́тка)	Упакава́ны	упако́ваны
		Упапяро́к	<i>часцей</i> упо́перак
Табу́	(не табу́)	Упара́дкаваць	(не ўпара́дкава́ць)
Тавары́скасць	(не тавары́скасць)	Упаце́мку	<i>часцей</i> упо́цемку
Тавары́скі	(не тавары́скі)	Упераме́шку <i>разм.</i>	упярэ́мку
Тавары́ства	(не тавары́ства)	Упрыга́жэнне	упрыго́жанне
Тавары́шы	(не тавары́шы)	Упрыся́дкі	(не ўпрыся́дкі)
Тамо́жнік	(не тама́жнік)	Ура́злівы	(не ўразлі́вы)
Тамо́жны	(не тама́жны)	Урба́нізава́ны	урба́нізо́ваны
Тамо́жня	(не тама́жня)	Ускапа́ны	уско́паны
Тандэ́м	(не тандэ́м)	Усталё́ваны	<i>часцей</i> усталява́ны
Танне́й	<i>радзей</i> та́нней	Устая́ць	<i>радзей</i> усто́яць
Тапо́лсвы	(не тапале́вы)	Устая́цца	<i>часцей</i> устая́цца
Тарка́ць	<i>часцей</i> то́ркаць	Усхвалява́на	усхва́лёвана
Тарма́зны	(не то́рмазны)	Усхвалява́насць	усхва́лёванасць
Тасав́аны	тасо́ваны	Усхвалява́ны	усхва́лёваны
Тастаме́нт <i>уст.</i>	(не таста́мент)	Усцеражо́ны	<i>часцей</i> усцярэ́жаны
Тваро́г	(не твора́г)	Усядзё́ць	<i>часцей</i> уседзё́ць
То́плены	тапле́ны <i>разм.</i>	Утайма́ваны	утаймо́ваны
Тоўсты́	таўсты́	Утапта́ны	уто́птаны
Трапе́за <i>уст.</i>	(не тра́пеза)	Уцярпе́ць	уце́рпець
Трапéзная	(не тра́пезная)	Учара́шні	учо́рашні <i>разм.</i>
Трапéзны	(не тра́пезны)	Учас́аны	учэ́саны
Трасі́раваць	(не трасі́рава́ць)	Ушчы́льніць	(не ўшчы́льніць)
Траю́радны	(не траю́родны)	Ушы́ркі	(не ўшы́ркі)
Троха́кто́вы	(не трохакта́вы)	Фабры́чна-заво́дскі	фабры́чна-зава́дскі
Трохра́з0вы	(не трохра́завы)	Фармава́ны	фармо́ваны
Трубаправо́д	(не трубапро́вад)	Фармірава́ны	фарміро́ваны
Трубаправо́дны	(не трубапро́вадны)	Фарту́х	(не фа́ртух)
		Фарфо́р	(не фа́рфар)
Тры́пціх	(не тры́пціх)	Фарфо́равы	(не фа́рфаравы)
Трэ́нірава́ны	трэ́ніро́ваны	Фаршы́рава́ны	фаршы́ро́ваны
Тушав́аны	тушо́ваны	Фасав́аны	фасо́ваны
Тынкава́ны	тынко́ваны	Фасфары́сты	<i>часцей</i> фо́сфарысты
Тыту́льны	(не тыту́льны)	Фсе́рыя	(не фе́ерыя)
Тэатра́лізава́ны	тэатра́лізо́ваны	Фемі́нізава́ны	фемі́нізо́ваны
Тэлефа́нізава́ны	тэлефа́нізо́ваны	Фено́мен	(не фена́мен)
Тэфтэ́лі	тэфтэ́лі <i>разм.</i>	Феты́ш	(не фе́тыш)
		Філа́нтропія	(не філа́нтрапія)
Убі́нтава́ны	убі́нто́ваны	Філі́стэр	(не філі́стэр)
Убрукава́ны	убруко́ваны <i>разм.</i>	Фільтрава́ны	фільтро́ваны
Убудав́аны	убудо́ваны	Фо́рзац	(не фарза́ц)
Увё́нчаны	<i>часцей</i> увя́нчаны	Фо́ртэль <i>уст., разм.</i>	фартэ́ль
Увера́дзіцца <i>разм.</i>	ува́рэдзіцца	Фота́метрыя	фота́метрыя
Увера́дзіць <i>разм.</i>	ува́рэдзіць	Фугава́ны	фуго́ваны
Увё́сну	увя́сну́	Фурма́н	(не фу́рман)
Уга́йдацца	уго́йдацца	Фу́травы	футро́вы
Уга́йдаць	уго́йдаць		
Уга́ру́	<i>часцей</i> уго́ру	Ха́бар	(не хаба́р)
Уда́лы	(не ўда́лы)	Ха́барнік	(не хаба́рнік)
Удрукава́ны	удруко́ваны	Ха́барні́цтва	(не хаба́рні́цтва)

Хваішчак <i>разм.</i>	<i>часцей</i> хваішчак	Часцік	(не часцік)
Хвалісты	(не хвалісты)	Чатырнаццаты	(не чатырнаццаты)
Хіба	хіба	Чатырохактовы	(не чатырохактавы)
Хлапёц	хлопец	Чумны	(не чумны)
Храміраваць	(не храміраваць)	Чутна	чутно
Хрысціянін	(не хрысціянін)	Чый-небудзь	(не чый-нібудзь)
Хрышчаны	хрышчоны		
Худзізна	(не худзізна)	Шабасовы	шабасавы
Хутарны	<i>радзей</i> хутарны	Шальмаваны	шальмованы <i>разм.</i>
Хутарскі	(не хутарскі)	Шанаткі	шапóткі <i>разм.</i>
		Шарáчак	<i>радзей</i> шарачóк
Цагліна	цэглина	Шарсцяны	(не шарсцяны)
Цалаваны	цалованы	Шаткаваны	шаткованы
Царква	(не цэрква)	Шафёр	шо́фер
Цвёрды	цвярдý	Шафёрскі	шо́ферскі
Цвілы	(не цвілы)	Шкляны	(не шкляны)
Цемянны	(не цеменны)	Шко́да	<i>часцей</i> шкада́
Цяпліцца	<i>часцей</i> цяпліцца	Шліфаваны	шліфаваны
Цяпліць	<i>часцей</i> цяпліць	Шліхтаваны	шліхтованы
Цеснатá	<i>радзей</i> цясно́та	Шмацце́	<i>часцей</i> шмо́цце
Цітраваны	цітрованы	Шоўкавы	<i>часцей</i> шаўко́вы
Цугавы	(не цугавы)	Шпаклёваны	шпакляваны
Цыклаваны	цыклованы	Шпігаваны	шпігаваны
Цыклёваны	<i>часцей</i> цыкляваны	Шраціна	(не шраціна́)
Цыратовы	цыратавы <i>разм.</i>	Штампаваны	штапованы
Цытрэсавы	(не цытрэсавы)	Штэмпеляваны	штэмпялёваны
Цэмент	(не цэмент)	Шу́ла	шуло́
Цэментавы	(не цэментавы)	Шчыпцы	(не шчы́пцы)
Цэнтралізаваны	цэнтралізаваны	Шырай	<i>часцей</i> шырэ́й
Цюкаваны	цюкованы	Шэсцьдзесят	(не шэ́сцьдзесят)
Цяжар	(не цяжар)		
Цяжкаатлет	(не цяжкаатлет)	Эксперт	(не э́ксперт)
Цяжкі	(не цяжкі)	Электраіскра	(не электраіскра́)
		Электраіскравы	(не электраіскравы́)
Чавы́ча	(не чавы́ча)	Электрапрывод	(не электрапрыва́д)
Чайна́я	(не чайна́я)	Этна́мія	(не этна́мія)
Чалельнік <i>разм.</i>	<i>часцей</i> чапальнік		
Чаратовы	<i>часцей</i> чаро́тавы	Ягамóсьць <i>уст.</i>	яго́масць
Чараціна	чаро́ціна	Ядро́вы	(не я́дравы)
Чардаш	чарда́ш	Як-небудзь	(не як-нібудзь)
Часаны	чэсаны	Ясене́вы <i>разм.</i>	<i>часцей</i> ясяне́вы

§ 5.8. ПРЫЧЫНЫ УЗНІКНЕННЯ АКЦЭНТУАЦЫЙНЫХ ДУБЛЕТАУ

Разгляд рэестра акцэнтацыйных дублетаў паказвае, што іх колькасць у літаратурнай мове даволі значная, прытым у спіс уключаліся толькі дублетныя пары ў зыходнай слоўнікавай форме. Сярод прычын, якія выклікаюць існаванне такіх форм у мове, вылучаюцца: 1) дзеянне аналогіі, 2) розныя шляхі запозычання іншамоўнай лексікі, 3) узаемадзеянне літаратурнай мовы з мясцовымі гаворкамі, 4) беларуска-рускае моўнае ўзаемадзеянне, 5) уплыў прафесіяналізмаў.

1. Дзеянне па аналогіі пры ўтварэнні дублетных форм асабліва

яскрава выяўляецца пры разглядзе акцэнтацыі дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу. Каля 500 з гэтых дзеепрыметнікаў зараз пашыраны ў двух варыянтах: з націскам на першым складзе дзеяслоўнага суфікса і з націскам на другім яго складзе (*абмяжованы* — *абмежаваны*) або з націскам на корані і з націскам на суфіксе (*абломаны* — *абламаны*). У большасці выпадкаў абедзве формы аднолькава часта сустракаюцца ў вусным маўленні і ў пісьмовай мове. Па аналогіі з існуючымі паралельнымі формамі ў навуковай тэрміналогіі

ўтвараюцца іншыя акцэнтацыйныя дублеты (*атычкава́ны — атычко́ваны, ашлакава́ны — ашлако́ваны, інтэрпалірава́ны — інтэрпалірава́ны*). Але варта адзначыць, што амаль у кожным пятым выпадку перавага аддаецца формам з словаўтваральным фармантам *-аваны*. Адпаведныя формы з словаўтваральным фармантам *-ованы* або наогул лічацца адхіленнем ад літаратурнай мовы (*ілюстраваны, а не ілюстро́ваны, каланізава́ны, а не каланізо́ваны*), або сустракаюцца радзей за адпаведныя дзеепрыметнікі з словаўтваральным фармантам *-аваны* (*замарыно́ваны, закарко́ваны, напіло́ваны*). Існаванне форм на *-ованы*, верагодна, падтрымліваецца ўплывам рускай мовы, якой яны больш уласцівы (*замарино́ванный, запатенто́ванный*). Але для беларускай мовы зрух націску ў сярэдзіну і ў пачатак слова неабавязковы.

Прыгадаем, што і ў прыметніках часта больш пашыранымі аказваюцца формы з націскам на канчатку: *валавы́* (не *ва́лавы*), *варсяны́* (не *варся́ны*), *дрывяны́* (не *дрыва́ны*); *дармо́вы, дро́жджавы, зёмны, патайны*, але часцей *дармавы́, дражджавы́, зямны́, патайны́*.

Уплыў аналогіі можна ўбачыць таксама і ў назоўніках, якія маюць паралельныя формы з націскам на корані і на суфіксе. Літаратурнымі, напрыклад, лічацца формы *абутнік, абутніца*, узнікшыя пад уплывам акцэнтацыі дзеяслова *абутыць*, але побач з імі сустракаюцца і формы *абутнік, абутніца*, якія маюць падтрымку ў іншых адпаведных формах з націскным суфіксальным [і]: *працаўнік, працаўніца*, разм. *скуранік*.

2. Запазычаныя з іншых моў словы характарызуюцца значным хістаннем пры выбары месца націску ў параўнанні са спрадвечна беларускімі або даўно запазычанымі. Упльвовым фактарам з'яўляецца тое, якім шляхам праходзіла засваенне іншамоўнай лексікі: пра-

мым або ўскосным. Прамыя запазычаныя непасрэдна чэрпаюцца з іншай мовы і ў гэтым выпадку яны або захоўваюць акцэнтацыю слова-крыніцы, або адаптуюцца. Напрыклад, запазычанае з польскай мовы *католік* (*katólik*) мае націск на другім ад канца слова складзе. Разам з тым шырока бытуе і адаптавана на беларускай глебе *каталік*, што знайшло адлюстраванне ў ТСБМ.

Назіраюцца таксама выпадкі, калі адно і тое ж слова запазычана з дзвюх розных моў з двума рознымі націскамі, г.зн. дзве мовы былі «парнымі крыніцамі запазычання» (С. П. Абнорскі)¹⁴. Пры гэтым сістэма націску адной мовы можа аказваць большы ўплыў у параўнанні з тым, які аказвае сістэма другой мовы. Напрыклад, слова *алкагаль* з націскам на першым складзе было запазычана з нямецкай мовы, але пад уплывам французскай пачало вымаўляцца як *алкаго́ль*. Праз нямецкую мову прыйшло французскае слова *магазін*. Вымаўленне *магазін* (з націскам на апошнім складзе) адпавядае французскай мове-крыніцы. Але тое ж слова пранікла і праз польскую мову, калі яно ўжо там адаптавалася, у выніку чаго існуе форма з націскам на другім ад канца слова складзе (*мага́зін*), хоць яна і не стала літаратурна нарматыўнай. Відавочна, што падобным чынам узніклі акцэнтацыйныя дублеты і ў радзе іншых выпадкаў: *агент, аер, азбест, алфавіт, гектар, дакумент, кіламетр, цэмент* і інш.

3. У гаворках беларускай мовы ў генетычна адных і тых жа словах націск часам прыпадае на рознае месца, бо асноўныя дыялекты парознаму захоўваюць архаічныя тыпы націску.

У літаратурнай мове значная

¹⁴ Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке. Л., 1927. Вып. 1.

частка лексікі замацавалася з тым месцам націску, якое характэрна для сярэднебеларускіх гаворак. Але ўплыў іншых дыялектных акцэнталагічных сістэм прыводзіць да фанетычных дублетаў з розным месцам націску. У моўнай практыцы побач з літаратурнай нормай часта сустракаецца нелітаратурная акцэнтацыя. Узаемадзеяннем рознадзялектных акцэнталагічных сістэм, напрыклад, тлумачацца наступныя акцэнтацыйныя дублеты:

а) назоўнікаў (1-ы варыянт з'яўляецца безумоўна літаратурным, 2-і — зусім нелітаратурным або дапусцімым): *аглобля* — *аглабля*, *бульбіна* — *бульбіна*, *вугал* — *вугол*, *голуб* — *галуб*, *дзіцятка* — *дзіцятка*, *дзясна* — *дзясна*, *жнівó* — *жніва*, *жолуд* — *жалуд*, *жыхар* — *жыхар*, *закрутка* — *закрутка*, *закутак* — *закутак*, *засайка* — *засойка*, *засцежка* — *засцежка*, *заход* — *заход*, *здагáдка* — *здагáдка*, *знахар* — *знахар*, *кішка* — *кішка*, *лопух* — *лапух*, *мáладосць* — *мáладасць*, *найма́т* — *найма́т*, *накрыўка* — *накрыўка*, *насціл* — *насціл*, *спіна* — *спіна*, *садавіна* — *садавіна*, *ску́ла* — *скула*, *цяжар* — *цяжар* і інш.;

б) прыметнікаў: *бры́дкі* — *бры́дкі*, *будны́* — *будны́*, *бульбяны́* — *бульбяны́*, *гняды́* — *гне́ды*, *гразкі́* — *гразкі́*, *дармавы́* — *дармо́вы*, *канцавы́* — *канцо́вы*, *касцяны́* — *касця́ны*, *кóсы* — *касы́*, *крупяны́* — *крупя́ны*, *ласкавы́* — *ласкавы́*, *мяккі́* — *мяккі́*, *ніякі́* — *ніякі́*, *пахмурны́* — *пахмурны́*, *п'яны́* — *п'яны́*, *рабы́* — *рабы́*, *руды́* — *руды́*, *сівы́* — *сівы́*, *слабы́* — *слабы́*, *ста́ры* — *ста́ры*, *тоўсты́* — *таўсты́*, *уда́лы* — *удалы́*, *унутраны́* — *унутраны́*, *цвёрды́* — *цвярды́*, *цяжкі́* — *цяжкі́*;

в) дзеясловаў: *ба́сіць* — *басіць*, *бру́дзіць* — *брудзіць*, *бу́бніць* — *бубніць*, *вуд́зіць* — *вудзіць*, *ву́зіць* — *вузіць*, *вярзі́* — *ве́рзі*, *гні́сці* — *гнісці́*, *гнясці́* — *гне́сці*, *зага́сіць* — *зага́сіць*, *заіне́ць* — *заінець*, *запру́дзіць* — *запру́дзіць*, *зача́сціць* — *зача́сціць*, *мільга́ць* — *мільга́ць*, на-

тру́дзіць — *натрудзі́ць*, *ну́дзіць* — *нудзіць*, *па́трашы́ць* — *па́трашыць*, *па́цвёрдзі́ць* — *па́цвёрдзіць*, *пера́гнісці́* — *перагні́сці*, *угна́іць* — *угно́іць*, *уну́рыць* — *уну́рыць*;

г) прыслоўяў: *высо́ка* — *вы́сака*, *глыбо́ка* — *глы́бака*, *даўно́* — *даўна*, *дачыста́* — *дачы́ста*, *крадко́м* — *кра́дка*, *кры́ху* — *крыху́*, *ласкава́* — *ласка́ва*, *навако́л* — *наво́кал*.

Прыметнікі *бу́йны* і *буйны́*, хоць гістарычна і ўзыходзяць да аднаго і таго ж караня, зараз разышліся ў семантыцы і з'яўляюцца амонімамі. Аднак *буйны́* сустракаецца з варыянтным націскам на аснове: *бу́йнымі* слязамі (Я. Колас); *бу́йным* зернем (П. Панчанка); *бу́йны* ўраджай (М. Танк); *бу́йны* дзяцельнік (М. Лынькоў). Гэты нелітаратурны варыянт узнік пад уплывам паўночна-ўсходніх гаворак, дзе маецца толькі *бу́йны* без семантычнай дыферэнцыяцыі, а таксама пэўных фальклорных твораў.

Пад уплывам рознадзялектных акцэнтацыйных варыянтаў у беларускай літаратурнай мове ў многіх выпадках назіраецца няўстойлівасць націску ў шматлікіх формах слоў: *злягло́ся* і *зле́глася*, *матлашы́м* і *матло́шым*, *вўсы́* і *вусы́*, *ге́рбаў* і *гербо́ў* і г. д.

З'яўляючыся найбольш значнай крыніцай узнікнення акцэнтацыйных дублетаў, узаемадзеянне літаратурнай і дыялектнай мовы адбываецца няспынна, паколькі няспынна папаўняюцца рады творчай інтэлігенцыі за кошт носьбітаў розных гаворак.

4. У блізкароднасных рускай і беларускай мовах існуе значная колькасць фанетычна блізкіх лексем, якія адрозніваюцца толькі акцэнтацыйна. На працягу свайго развіцця дзве мовы знаходзіліся ў пастаяннай сувязі і ўзаемна ўплывалі адна на адну. Як і шматлікія іншыя ўласцівасці мовы, беларускія слоўны націск падобны да націску ў рускай мове. Агульныя прасадчыныя рысы, існаванне ў абедзвюх

мовах вялікай колькасці слоў агульнага паходжання, якія маюць падобныя фанетычны склад і марфалагічную будову, ужывальнасць агульных словаўтваральных фармантаў і мадэлей сталі прычынай узнікнення акцэнтацыйных дублетаў. Узнікшыя пад уплывам рускай мовы варыянты звычайна называюць русізмамі, напрыклад: *маленькі* — *малёнькі*, *крапіва* — *крапіва́*, *аднаактавы* — *аднаакто́вы*, *адзінаццаць* — *адзінаццаць* і інш. Але ў пэўных выпадках яны замацоўваюцца ў літаратурнай мове як акцэнтацыйныя дублеты да іншых існуючых форм: *асноўны* — *аснаўны́* (пад уплывам рус. *основной*).

5. Па розных прычынах агульнаўжывальная лексіка, якая набывае тэрміналагічнае значэнне, у тым

ці іншым прафесійным асяроддзі вымаўляецца са своеасаблівым націскам. Гэта прыводзіць да ўтварэння варыянтаў націску ў адным слове: *ато́м* — *атам*, *ато́мшык* — *атамшык*.

Як спецыфічныя прафесійныя варыянты ўспрымаюцца, напрыклад, акцэнтныя формы *грунтбі́* (літ. *грунты*), *іскра́* (літ. *іскра*), *электрапрыва́д* (літ. *электрапрывод*), *шпрыца́* (літ. *шпрыца*). Уваходзячы ў склад агульналітаратурнай мовы, тэрміналагічная лексіка пачынае падпарадкоўвацца пэўным агульнамоўным тэндэнцыям і можа набываць новую акцэнтацыю. Параўн.: *браву́рны* ў гутарковым маўленні *бра́вурны*, *газамётр* — *газо́метр*, *гэнезіс* — *генéзіс*, *дазіметр* — *дазіме́тр* і інш.

§ 5.9. СТЫЛЯВАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ АКСЭНТУАЦЫЙНЫХ ДУБЛЕТАУ

Часам акцэнтацыйныя дублеты выкарыстоўваюцца як словы з рознай стылявой афарбоўкай. Адзін з варыянтаў уваходзіць у склад агульнаўжывальнай лексікі і не мае спецыяльнай стылявой афарбоўкі, а другі, які адрозніваецца ад першага толькі месцам націску, выконвае асобую стылявую функцыю. Частка дублетных форм — прыналежнасць індывідуальнага маўлення асобных паэтаў. Такія формы, зразумела, маглі ўзнікнуць і пад уплывам тых беларускіх дыялектаў, носьбітамі якіх з'яўляюцца аўтары паэтычных твораў, але выкарыстоўваюцца ў вершаваным маўленні са стылявымі мэтамі. Прыгадаем такія формы, як *вы́сака*, *нанова́* (Т. Бондар), *аблакі́* (М. Танк), *пагля́да* (Г. Кляўко), *даланя́*, *пазнáя восень*, *характар трохі запальчы́вы* (Р. Барадулін), *пурпúравая восень* (Г. Глебка), *про́клятая дзяўчы́на* (У. Дубоўка), *шоўкавы́* (П. Панчанка, П. Броўка), *пúхавы́мі хусцінка́мі*, *са́давым пахам* (П. Броўка), *спрасо́вана*, *наканова́на*, *чабо́рам*,

у горах, *у былыя го́ды* (П. Панчанка). Словаформы множнага ліку з націскам на канчатку, якія сустракаюцца пераважна ў вуснай мове, ужываюцца ў творах мастацкай літаратуры ў якасці своеасаблівага стылістычнага сродку. Так, націск на канчатку ў формах множнага ліку назоўнікаў *гром*, *клён* — прыналежнасць стылю мастацкай літаратуры, назоўнік *грош* з націскам на канчатку ў форме роднага склона адзіночнага ліку сустракаецца ва ўстойлівых выразях *не ме́й граша́*, *граша́ не варты*¹⁵.

Суіснаванне акцэнтацыйных дублетаў у творчасці аднаго і таго ж аўтара часта можна растлумачыць недастатковай нармалізацыяй літаратурнай мовы. Але ў асноўным іх ужыванне апраўдваецца, бо незвычайны націск у агульнавядомых словах у пэўным літаратурным кантэксце прыцягвае да гэтага слова ўвагу, робіць яго апорным пры

¹⁵ Бірыла М. В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Мн., 1986.

стварэнні паэтычнага вобраза. Яно служыць для характэрнага паэтычнаму слову адштурхоўвання ад звычайнага, штодзённага, ад таго, да чаго вуха чытача прызвычайлася. Індывідуальнае аўтарскае ўжыванне аднаго з акцэнтацыйных дублетаў спрыяе таму, што ён пачынае адрознівацца пэўным стылістычным адценнем.

Прыгадаем, што нават звычайныя фанетычныя сродкі ў паэтычным тэксце, апрача сваёй сэнсаадрознівальнай функцыі, выконваюць рад пабочных, эмацыянальных, экспрэсіўных функцый, якія прысутнічаюць і ў звычайным маўленні, але ў паэзіі выступаюць у больш сканцэнтраванай форме. Такія сродкі (сярод іх і акцэнтацыя) характарызуюць гукавы лад беларускай мовы з боку яго жанравых, стылістычных і індывідуальна-аўтарскіх магчымасцей. Выяўленчая і кампазіцыйная роля асобных гукавых сродкаў у сучаснай беларускай паэзіі патрабуе падрабязнага і дэтальнага вывучэння, бо «іменна гукавая структура верша найменш даследавана з прычыны незвычайнай складанасці»¹⁶.

Сутыкненне ў вершаванай мове слоў, якія адрозніваюцца толькі націскам, часта выкарыстоўваецца для павышэння выразнасці. Вытанчана ўжываецца такі прыём у многіх вершах Рыгора Барадуліна.

Травейце, гароды,
Салют, гарады.
Гароды,
Вам оды
Складзём праз гады.¹⁷

Акцэнтныя зрухі, якія прадстаўлены ў гэтым вершы, не з'яўляюцца самамэтай: спалучэнне слоў, якія адрозніваюцца месцам націску, настройвае на незвычайны паварот думкі і арыгінальнае бачанне прадмета. Яны нагадваюць тыя пара-

дзійныя, гарэзлівыя скажэнні акцэнтацыі, якія сустракаюцца ў народных песнях:

Ой, ляцелі гусі з броду,
Скалацілі ў рэчцы вóду,
Ой, ляцелі гусі з брадú,
Скалацілі ў рэчцы вадú.

У адрозненне ад фальклорных узораў акцэнтныя варыянты амаграфічнага характару ў паэзіі выконваюць пэўную сэнсавую ролю, таму яны больш нечаканыя, новыя, узбагачаючыя тканіну верша. У радзе выпадкаў амографы выкарыстоўваюцца для дасягнення гукарыстычнага эфекту. Напрыклад, у Ніла Гілевіча ў жартоўнай падборцы «Қарацелькі-каламбуры» (1971).

Што ні хвіля, ні гадзіна —
Лезе з скуры гадзіна.
Увесь век яму гадзіла,
А ён кажа: гадзіла.

Свядомае згушчэнне падобных па гучанню слоў прыводзіць да таго, што яны робяцца больш прыкметнымі, а іх малая частотнасць у звычайным маўленні служыць для стварэння асобага стылявога каларыту, бо, акрамя гукавога збліжэння, адбываецца і іх нечаканае кантэкстуальна абумоўленае сэнсавое проціпастаўленне.

Некаторыя словы, што маюць дваякі націск, паступова набываюць стылявую дыферэнцыяцыю, калі адзін з варыянтаў пачынае ўспрымацца як пераважна размоўны. Так, у групе прыслоўяў варыянты з націскам на корані (як у назоўнікаў, ад якіх яны ўтварыліся) успрымаюцца як літаратурныя (*бэгам, вёрхам, вéчарам, гúртом, рáніцай*), а з націскам на суфіксе — як размоўныя (*бягóm, вярхóm, вечарóm, гуртóm, раницой*).

Асобныя акцэнтацыйныя дублеты зараз характарызуюцца як устарэлыя, уласцівыя пісьмовай мове прошлага перыяду. Так, напрыклад, прыметнікі *мурóжны, дзіўны́, смутны́, будны́, страшны́* і не-

¹⁶ Кабаковіч А. Қ. Паэзія Максіма Багдановіча. Мн., 1978. С. 69.

¹⁷ Барадулін Р. Абсяг. Мн., 1978. С. 57.

каторыя іншыя ў мове мастацкай літаратуры 20—40-х гадоў нярэдка ўжываліся з націскам на канчатку, што з'яўлялася адлюстраваннем асаблівасцей націску прыметнікаў у некаторых мясцовых гаворках: *муражныя папавы* (П. Глебка), *з дзівос дзіўных, землятрусам дзіўным* (М. Лужанін), *дзень наш будны* (Я. Колас) і інш. У гэты ж час прыметнікі *начны, зямны, выхадны, рачны* зрэдку ўжываліся з націскам на ўтвараючай аснове, а прыметнікі *кóлішні, учарáшні* з націскам на другім складзе асновы: *рэчнай хвалі* (Я. Колас), *у нóчнай цішы* (К. Чорны), *нóчныя жахі* (У. Дубоўка), *зёмнай кулі* (П. Глебка), *выхóдны дзянёк* (П. Глебка), *батрак калішні* (У. Дубоўка), *мара калішня* (П. Глебка), *калішні гóркі пот* (П. Броўка), *учóрашнія словы* (М. Зарэцкі).

Зараз падобныя варыянты выйшлі з ужытку, але, зафіксаваныя ў вершах, яны застаюцца фактам нашай мовы і захоўваюць стылістычнае значэнне, указваючы на час стварэння таго або іншага твора. А гэта азначае, што і зараз яны могуць быць выкарыстаны пры стылізацыі пад тэксты ранейшага часу.

§ 5.10. СЛОВЫ З ПАБОЧНЫМ НАЦІСКАМ

Звычайна кожнае знамянальнае слова ў беларускай літаратурнай мове мае адзін націск, які прыпадае на галосны пэўнага склада: *вўпраж, вячэра, пачакáць, скаварадá, непадперазáны, натуралізава́цца, індустрыялізава́ць, індывідуалізава́цца*.

Агульнаўжывальныя складаныя словы, асабліва з невялікай па працягласці першай асновай, таксама маюць адзін націск: *басанóгі, перш-на́перш, дабрабы́т, сыро́ватка, куро́дым, кулямёт* і інш.

У складаных шматскладовых словах, акрамя асноўнага націску, можа з'яўляцца яшчэ і дадатковы, так званы пабочны націск: *во́да-*

Такім чынам, каб вызначыць месца і ролю акцэнтацыйных варыянтаў, неабходна правесці шырокае вывучэнне моўнай практыкі не толькі сучаснага перыяду развіцця літаратурнай мовы, але і папярэдніх яго этапаў, аб'ектыўна ацаніць шырыню і рэгулярнасць ужывання дублетных форм. Спецыялізацыя асобных дублетных форм, іх сэнсавае і стылявое размежаванне садзейнічаюць іх замацаванню ў літаратурнай мове. Моўная практыка з'яўляецца рашаючым крытэрыем пры вызначэнні нарматыўнага націску ў пэўных лексемах. Таму пры іх аднясенні да нарматыўных або ненарматыўных неабходна зыходзіць не толькі з даных лексікаграфічных крыніц, але і з словаўжывання ў мастацкім і публіцыстычным стылях літаратурнай мовы. Тым больш, што ў пераважнай большасці слоўнікаў націск рэгламентуецца толькі ў пачатковай форме слоў, пры гэтым нярэдка сустракаюцца істотныя разыходжанні. Таму на сучасным этапе існаванне акцэнтацыйных дублетаў — з'ява непазбежная, хоць і непажаданая.

забеспячэ́нне, ільнòвалакно́, агніста-чырво́ны, высòказкана́мічны, доўга-ця́рплівы, мнòгакаляро́вы, да́лей-бо́лей, што́хвіліну, дòбраўпара́дкаваць і г. д. Як правіла, пабочны націск, менш выразны за асноўны, знаходзіцца на першай частцы складанага слова, а асноўны — на другой.

У моўнай плыні акцэнтна-рытмічная структура слоў змяняецца пад уплывам фразавай прасоды, таму пабочны націск можа знікаць. Так, у адных і тых жа словах ён захоўваецца, калі размова ідзе пры павольным і сярэднім тэмпах, і губляецца пры хуткім тэмпе маўлення. Так, пры выразным маўлен-

ні можа гучаць *сямісòт рублёў*, пры больш хуткім — *сямісòт рублёў* і пры вельмі хуткім — нават *сямісòт-рублёў*.

Шматскладовыя складаныя словы рэгулярна ўжываюцца ў тэрміналогіі і ў пэўным сэнсе з'яўляюцца штучнымі па сваёй акцэнтна-рытмічнай структуры. Таму звычайна яны менш падлягаюць тым зменам, выкліканым фразавай прасодыяй, якія характэрны для бытавой лексікі. Узаемаўплыў іх састаўных частак нязначны. Калі ж сэнсавая самастойнасць адной з частак складанага слова губляецца або зацямяецца, то пабочны націск знікае: *сырадóй*, *самастóйны*.

Аднак нельга лічыць, што ўзнікненне пабочнага націску ў слове глумачыцца толькі структурна-семантычна або толькі спосабам утварэння складанага слова. Для беларускага маўлення не характэрны вялікія міжнаціскныя інтэрвалы. Таму, калі ў складаным слове перад асноўным націскам або пасля яго ідзе шмат складоў з ненаціскнымі галоснымі, пабочны націск узнікае заканамерна. Параўн., *крòваачышчáльны*, *крòватачы́ць* (але *кывапі́вец*, *кывасмóк*, *кывацёк*), *нòваствóраны*, *нòвапáбудавáны* (але *навагóдні*, *навамóдны*), *мнòгазарáдны*, *мнòгастарóннасць*, *мнòгакаляро́вы* (але *мнагавóдны*, *мнагабóр'е*).

Паяўленне націску ў гэтым выпадку неабходна таксама таму, што, згодна з арфаэпічнымі нормамі, ненаціскныя галосныя трэба вымаўляць выразна, без якаснай рэдукцыі. Аднак гэта цяжка зрабіць, калі да аднаго націскнога далучаюцца чатыры-пяць пераднаціскных складоў.

Такім чынам, узнікненне пабочнага націску ў шматскладовых словах можа тлумачыцца рознымі прычынамі, фанетычнымі і нефанетычнымі. Пры гэтым часта назіраецца ўзаемадзеянне адразу некалькіх спрыяльных фактараў. Так, у радзе слоў узнікае пабочны на-

ціск, калі яны належаць да спецыяльнай лексікі, складаючы асновы асэнсоўваюцца як самастойныя, а перад асноўным націскам маецца тры-чатыры склады з ненаціскнымі галоснымі: *агу́льнаабавязко́васць*, *зòлатап́рамысло́вы* і інш.

Пераважна з пабочным націскам ужываюцца словы з наступнымі першымі кампанентамі:

авіа... (*àвiязэскадрýлля*), *агародніна...* (*агарòднінакансёрвавы*), *агітацыйна-...* (*агітацыйна-мáсавы*), *агра...* (*àгратэх́ніка*), *агульна...* (*агульнавайско́вы*), *адміністрацыйна-...* (*адміністрацыйна-гаспадарчы*), *азота...*, *азотна...*, *азоціста...* (*азòцістакі́слы*), *аргана...* (*аргàна-тэрапiя*), *артэрыя...* (*артэрыясклерóз*), *бальнеа...* (*бáльнеагразелячэ́бніца*), *бенза...* (*бèнзаправòд*), *блок...* (*блòкпòст*), *верхне...* (*вèрхнезубы*, *вèрхнядзвiнскi*), *вышэй...* (*вышэйстáячы*), *гама-...* (*гàма-глабулiн*), *гiдра...* (*гiдрамехàнiка*), *горна...* (*гòрнарабòчы*), *груза...* (*грузатакcи*), *дрэва...* (*дрэванасаджэ́нне*), *збожжа...* (*збòжжанарыхтòйка*), *зем...* (*зèмснарáд*), *кiна...* (*кiнафiльм*), *кокса...* (*кòксахiмiчны*), *макра...* (*мàкраклiмат*), *максі-...* (*мàкcи-палiтò*), *мала...* (*мàлазразумéлы*), *медыка...* (*мèдыкаментóзны*), *месца...* (*мèсцанараджэ́нне*), *метала...* (*метàлалóm*), *метэа...* (*мèтэазвòдка*), *механа...* (*мехàна-тэрапiя*), *мiдзi-...* (*мiдзi-мóда*), *мiкра...* (*мiкразóна*), *парт...* (*пàртакты́ў*), *плоска...* (*плòскараўнiнны*), *слёза...* (*слèзатачы́вы*), *службова-...* (*службòва-тэхнiчны*), *слясарна-...* (*слясàрна-мантáжны*), *смола...* (*смòлакурэ́нне*), *спiнна-...* (*спiнна-брушны́*), *старажытна...* (*старажыт-нараўскi*), *сто...* (*стòгалóвы*), *турба...* (*турбарэакты́ўны*), *тэхніка-...* (*тэхнiка-вытвòрчы*), *ультра...* (*ýльтрагiк*), *умоўна...* (*умòўнарэфлектóрны*), *унiверсальна-...* (*унiверсàльна-збòрны*), *усё...* (*усэ́знiшчáльны*),

усходне... (усходнеславянскі), фота... (фотакопія), цэнтральна... (цэнтральна-сіметрычны), цыяніста... (цыяніставадародны), электра... (электрахімічны), ядзерна... (ядзерна-фізічны).

Часцей без пабочнага націску ўжываюцца такія кампаненты складаных слоў, як арг... (аргвывады), густа... (густавалосы, густашэрсны), інша... (іншазэмны, іншагародні).

Але больш значная частка складаных слоў, маючых адзін і той жа першы кампанент, можа ўжывацца і з пабочным націскам, і без яго. Гэта словы з наступнымі пачатковымі часткамі: аўта... (аўтавагон, аўтадром), бавоўна... (бавоўнасушылка, бавоўнаводства), бела... (белазубы, бела-чырвоны), біё... (біёлаг, біямаса), вада... (вадагрэйка, водалячэбніца), вела... (велагонка, веласіпед), вяліка... (вялікагаловы, велікарослы), дома... (домаўладальнік, даматканы), доўга... (доўгавалосы, даўгарукі), дробна... (драбнаплодны, драбнатвары), добра... (добрачылівы, добрадзеіны), жыцце... (жыццёпісанне, жыццёўстойлівы, жыццёлюб), закона... (законавучэнне, заканадаўчы), земле... (землетрасэнне, землямер), зерне... (зернедрабільны, зернясклад), зоа... (зоакабінэт, запарк), золата... (золатаздабыча, залатаносны), ільно... (ільнотраста, ільнаткацкі), камене... (каменедрабілька, каменяломня), кардыё... (кардыёграф, кардыяграфія), каротка... (кароткагаловы, караткахвосты), коса... (косавугольнік, касабокі), корма... (кармакўхня, корманарыхтоўкі), леса... (лесаахова, лесапарк), лёгка... (лёгкаўзброены, легкаважны), лёда... (лёдаўтварэнне, ледакол), мона... (монакультура, маналітны), масла... (маслазавод, масларобчы), медна... (меднапракатны, медналобы), нова... (новапаселены, навамодны), палеа... (палеаэатаніка, палеагэн), паліт... (па-

літаддзел, палітрук), пара... (паратурбіна, паравоз), плода... (плодакансервавы, пладаёгадны), поўна... (поўнагалоссе, поўнакрёўны), пыла... (пыласос, пылападобны), ранне... (раннефеадальны, ранняспелы), розна... (рознабаковы, разнародны), роўна... (роўнавялікі, роўнадзеіны), рыба... (рыбаахова, рыба-лоў), рэдка... (рэдканаселены, рэдказубы), салома... (саломавалакўша, саламарэзка), свежа... (свежавыбелены, свежамарожаны), света... (светаразумэнне, светапогляд), сіне... (сінегаловік, сінявокі), снега... (снегазатрымэнне, снегамёр), соле... (сольварэнне, сальвар), сонца... (сонцалячэнне, санцапёк), сорта... (сортапракатка, сартазме́на), спорт... (спортлато, спартбаза), стара... (старабеларускі, старамодны), судна... (суднаваджэнне, суднаходнасць), сярэдне... (сярэднеазіяцкі, сярэднясутачны), тонка... (тонкавалакністы, танканогі), торфа... (торфанарыхтоўка, тарфагно́й), тойста... (тойстагалоўка, таўстагубы), трэце... (трэцеразрадны, трэцякласнік), фона... (фонакардыёграф, фанаграфія), цвёрда... (цвёрданасэнны, цвёрдаскўры), цепла... (цёплаабмён, цеплавоз), цёмна... (цёмнавалосы, цёмнатвары), чае... (чаеапрацоўка, чаяніцце), чорна... (чорнабароды, чарнавокі), чырвона... (чырвонаармеец, чырванафлёцкі), шкло..., шырока... і інш.

З'яўленне пабочнага націску рэгламентуецца акцэнтна-рытмічнымі і семантычнымі фактарамі. З семантычных важным з'яўляецца магчымасць ужывання другой часткі слова самастойна, што павялічвае верагоднасць пастаноўкі пабочнага націску. Напрыклад, першая частка складаных слоў рыба... звычайна мае пабочны націск, калі другая частка ўжываецца як самастойнае слова, і не мае яго, калі другая частка такой самастойнасцю не валодае: рыбаахова, рыбакамбіна́т, але рыба-лоў, рыбаход. Пабоч-

ны націск устойліва захоўваецца ў складаных словах, калі абедзве часткі дастаткова самастойныя: *збòжжаздáча, рабòча-сяля́нскі, азòгнакіслы, калòнлічба, ігòлка-фільтр, фòтасінтэз, вòсемсòт* і г. д.

З акцэнтна-рытмічных фактараў найбольш значным з'яўляецца месцараспалажэнне асноўнага націску. Пабочны націск паяўляецца, калі асноўны падае не на першы склад другой часткі, і не паяўляецца, калі ён падае на першы склад. Гэта назіраецца, напрыклад, у словах з наступнымі першымі часткамі: *вада...*, *вяліка...*, *добра...*, *дома...*, *дойга...*, *дробна...*, *жыцце...*, *закона...*, *земле...*, *зерне...*, *зоа...*, *золата...*, *ільно...*, *камене...*, *каротка...*, *коса...*, *корма...*, *леса...*, *лёгка...*, *лёда...*, *мона...*, *медна...*, *нова...*, *пара...* і інш.

Акрамя складаных слоў, пабочны націск у літаратурнай мове могуць мець шматлікія складанаскарочаныя словы, якія ўзніклі шляхам злучэння часткі аднаго слова з поўным другім словам: *на́мдырэ́ктара, агі́ткалекты́й, тэ́хсакра́тар, тэ́хпрапага́нда* і інш.

Тэндэнцыя да пэўнай перыядычнасці ў чаргаванні націскных і ненаціскных складоў у моўнай плыні, адносна семантычная самастойнасць словаўгваральных сродкаў абумоўліваюць узнікненне пабочнага націску ў аднакаранёвых шматскладовых словах. Так, пабочны націск назіраецца ў простых словах з запазычанымі прыстаўкамі *архі-* (*а́рхірэакцы́йны*), *анты-* (*а́нтымілітары́сцкі, а́нтынавуко́вы*), *контр-* (*ко́нтракава́ць, ко́нтррэвалюцыяне́р*), *транс-* (*тра́нскантынента́льны, тра́нсатланта́чны*), *супер-* (*су́перво́кладка*), *ультра-* (*у́льтрамары́навы, у́льтрафіяле́тавы, у́льтрагукавы́*), *дэ-* (*дэ́кваліфікава́цца*), *дэз-* (*дэ́зарыентава́ць, дэ́зарганіза́цыя*), *рэ-* (*рэ́арганізава́цца, рэ́мілітарыза́цыя, рэ́капітуля́цыя*), *інтэр-* (*інтэ́рвака́льны*), *экстра-* (*э́кстраардына́рны*).

Кожная з гэтых прыставак мае сваё акрэсленае значэнне, якое істотным чынам уплывае на сэнс утвораных з яе дапамогай слоў. Напрыклад, *анты-* ў прыметніках мае значэнне 'накіраваны супраць таго, што абазначана непрыставачным прыметнікам' і да т. п. Акрамя таго, словы, да якіх далучаюцца гэтыя прыстаўкі, шматскладовыя, у большасці выпадкаў з асноўным націскам, бліжкім да канца слова. Такім чынам, калі б у гэтых словах адсутнічаў пабочны націск, то націскному складу папярэднічалі б чатыры склады (і нават больш). У той час як свайго роду крытычнай велічынёй адлегласці паміж двума націскнымі складамі ў рытмічна арганізаваным тэксце з'яўляецца велічыня ў два-тры склады.

Пабочны націск узнікае на першым складзе шматскладовых аднакаранёвых слоў не толькі ў тым выпадку, калі яны ўтвораны з прыстаўкамі іншамоўнага паходжання. Яго можна назіраць і ў прыставачных дзеясловах, часцей за ўсё ў тых, у якіх маецца пяць-шэсць складоў. У гэтых словах пабочны націск дапамагае шматскладоваму слову лепш прыстасавацца да паграбаванняў рытмічнай структуры фразы. Звычайна ў такіх выпадках пабочны націск падае на пачатковы склад, а асноўны — на апошні ці перадапошні, такім чынам утвараецца свайго роду рамачная канструкцыя акцэнтуацыі слова. Так, у дзеясловах з прыстаўкай *папа-* пабочны націск звычайна ўзнікае на першым складзе: *па́пакарчавáць, па́пагаладава́ць, па́пагаласі́ць, па́пасудзі́цца, па́паваро́чваць, па́паструга́ць, па́пастраля́ць* і інш. Гэтыя дзеясловы маюць яркую экспрэсіўную афарбоўку і ўжываюцца пераважна ў гутарковай мове. Відць, таму яны хутка прыстасоўваюцца да гутарковай рытмікі. У тых жа выпадках, калі гэта прыстаўка далучаецца да слоў з асноўным націскам на першым складзе караня,

пабочны націск не ўзнікае: *папабэ-гаць, папаграбіць, папавёрваць* і г. д. Размоўны характар маюць таксама дзеясловы, у якіх прыстаўкі *на-* і *па-* далучаюцца да прыставак *а-, аб-, ад-, вы-, за-, пера-, пра-, пры-, раз-*. Калі ў выніку гэтага атрымліваюцца словы з вялікай колькасцю пераднаціскных складоў, тады на прыстаўкі *на-* і *па-* прыпадае пабочны націск: *наадрастаць, наацярэбліваць, наабчышчаць, навывалакаць, навывпілоўваць, наперавалакаць, паабкладаны, павыпіраць, павытыркаць, пазавалакаць, пападпяразваць, папрывалакаць, папрыпрагаць* і інш. Калі да дзеяслова, які мае вялікую колькасць складоў і націск, блізкі да канца слова, далучаецца некалькі прыставак, вельмі верагодным робіцца паўленне на першай з пачатку слова прыстаўцы пабочнага націску: *назакантрактоўваць, наперакідаць, напратыкаваць, наперавыкónваць, недагаварваць, неабгрунтаваны, непублікаваны, непадрыхтаваць, непапарадкаваны, непаінфармаваны, непераадо́льны, падзара́ботак, супапарадка́ўваць* і г. д.

Такая ж з'ява назіраецца ў шматскладовых дзеясловах з прыстаўкай *пера-*. У большасці выпадкаў на гэту прыстаўку асноўны націск не падае. Ён зафіксаваны толькі ў невялікай групе размоўных або дыялектных трох- і чатырохскладо-

вых слоў: *пярэбары, пярэзімак, пярэкуп, пярэва; пярэбірак, пярэсмык*. Разам з тым прыстаўка *пера-* надзвычай прадуктыўная, мае шмат значэнняў і далучаецца да многіх шматскладовых асноў. Калі асноўны націск знаходзіцца ў словах з прыстаўкай *пера-* на чацвёртым, пятым і далейшым ад пачатку слова складзе, то пабочны націск можа ўзнікаць на першым складзе прыстаўкі: *пэраштэмпеляваць, пэраразмеркаваць, пэраканструяваць, пэрагрупаваць, пэрадапытаць, пэракатаваць, пэрапрадавацца, пэракартаваны, пэракіпяціць* і інш.

Пры складанай рытмічнай структуры пабочны націск падае на аднаскладовыя прыстакі *без-, не-, між-, звыш-* і на першы склад прыставак *перад-, проці-, неда-, супраць-*: *бэзыніцыятыйны, нэплацежаздольны, нэпрапарцыянальны, нэрэалізаваны, нэспратыкаваны, міжрэспубліканскі, звышчалавечы, звышчуллівы, пэрадаперацыйны, пэраднавальнічны, недаатрымаць, супрацьпастаўленне, супрацьалкагольны* і інш.

Такім чынам, з'яўленне пабочнага націску не абмяжоўваецца складанымі словамі і характэрна для многіх простых шматскладовых. Важнейшая прычына яго ўзнікнення ў апошніх — рытмічныя заканамернасці арганізацыі моўнай плыні.

§ 5.11. СЛАБАНАЦІСКНЫЯ СЛОВЫ

Розная ступень выдзялення націска на складах сярод астатніх залежыць ад шматлікіх прасадыхных фактараў, у выніку дзеяння якіх слова можа мець моцны або слабы націск ці наогул яго губляць. Такім чынам, у моўнай плыні ўзнікаюць слабанаціскныя і ненаціскныя словы, якія называюцца дынамічна няўстойлівымі¹⁸.

¹⁸ Іванова-Луцькіна Г. Н. Об ударности динамически неустойчивых слов // Развитие фонетики современного русского языка. М., 1971; Панкрац Г. Я. О некото-

У славянскіх мовах даследаванне клітык, г. зн. ненаціскных слоў, якія ў фразе далучаюцца да папярэдняга або да наступнага слова, традыцыйна звязваецца з вывучэннем сказа ў фармальных адносінах¹⁹, а таксама з даследаваннем

рых проявленьяў рытмічнай тэндэнцыі ў нямецкай предложэнні // Уч. зап. Казахскага пед. ін-та (ф-т іностранных языков). Алма-Ата, 1958. Т. 2, вып. 5.

¹⁹ Цыхун Г. А. Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках. Мн., 1968.

сувязі акцэнталагічных тэндэнцый з асаблівасцямі рытміка-прасадычнай арганізацыі мовы. Мяркуецца, што ў кожнай мове існуюць пэўныя правілы, па якіх фарміруюцца яе тыповыя акцэнтна-рытмічныя адзінкі.

Такім чынам, пры даследаванні дынамічна няўстойлівых слоў адрозніваюцца два аспекты. Першы — даследаванне механізма функцыянавання клітык у моўнай плыні. Другі — высвятленне парадыгматычных асаблівасцей дынамічна няўстойлівых слоў у параўнанні са словамі, якія пастаянна маюць самастойны націск. У гэтым выпадку прадугледжваецца аналіз уплыву на дынамічную ўстойлівасць слоў іх прыналежнасці да розных граматычных разрадаў. Парадаксальнасць самой з'явы слова-клітыка праяўляецца ў тым, што, паколькі наяўнасць націску лічыцца прыкметай слова, клітыкі нельга разглядаць як словы згодна з вызначэннем. Адмаўленне ж для іх статуса слоў на аснове адсутнасці націску не дае магчымасці адрозніваць самастойныя, знамянальныя словы ад службовых.

Разам з тым важнасць і неабходнасць клітык у тэксце відавочная. «Прыблізна 10% любога тэксту (прымаючы слова за адзінку падліку) складаюць адны толькі прыназоўнікі, не меншы працэнт выпадае на долю злучнікаў, нарэшце 1—2% — звязкі»²⁰. У мастацкіх творах беларускай літаратуры часціцы складаюць 5% усіх словаўжыванняў (12976 з 257290)²¹.

Сэнс выказвання непарыўна звязаны не толькі з лексічным значэннем самастойных слоў, але і са значэннем наяўных у ім клітычных членаў. Функцыя клітык шмат у чым нагадвае функцыю тых інта-

нацыйных сродкаў, з дапамогай якіх робіцца чляненне выказвання на часткі і аб'яднанне іх у цэлае. Функцыянальнае падабенства клітык і інтанацыйных сродкаў прыводзіць да таго, што яны перадаюць пэўныя мадальныя значэнні, уласцівыя выказванню, якія ўжо пэўным чынам абумоўліваюць інтанацыйны рысунак фразы.

Паказальна, што як пэўная інтанацыйная канструкцыя можа з'яўляцца паказчыкам не толькі частак фразы, але і ўсёй фразы цалкам, так і пэўная клітыка можа належаць не толькі пэўнаму члену сказа, але і сказу цалкам. Так, часціцы *адно, толькі ў* беларускай літаратурнай мове часам губляюць сувязь з якім-небудзь членам сказа і пашыраюць свой семантычны ўплыў на ўсю канструкцыю цалкам²². Напр., ... *толькі пяты мільгацяць. ... Толькі пер'е ўгору ляціць. Або: А човен носам трах у дрэва! А дзядзька раптам — гоп налева! І ногі ў портках адмысловых — Не проста ў зрэбных — шарачковых. Адно ў паветры бурканулі Ды ў воду ўмомант баўтанулі* (Я. Колас).

Шматлікія пытанні, якія паўстаюць пры звароце да вывучэння дынамічна няўстойлівых слоў, у большасці сваёй яшчэ чакаюць вырашэння, як і ўвесь комплекс праблем фанетыкі тэксту ў беларускай літаратурнай мове. Сярод дынамічна няўстойлівых слоў, якія належаць да розных граматычных разрадаў, найбольш прадстаўнічай з'яўляецца група службовых часцін мовы. Яны, як правіла, перадаюць сінтаксічныя адносіны паміж самастойнымі словамі і словазлучэннямі, дадаюць да іх значэнняў разнастайныя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні і выступаюць пры гэтым з рознай акцэнтацыяй.

Так, да дынамічна няўстойлівых слоў у першую чаргу трэба ад-

²⁰ Шуба П. П. Прыназоўнік у беларускай мове. Мн., 1971. С. 6—10.

²¹ Киселев Н. А. Частицы в современных восточнославянских языках Мн., 1976. С. 5.

²² Киселев Н. А. Частицы в современных восточнославянских языках. Мн., 1976. С. 24, 32.

несці прыназоўнікі. Іх прымыканне як ненаціскных складоў да знамянальных слоў — тыповая з’ява. Прыкладаў на ўжыванне прыназоўнікаў у якасці праклітык шмат, асабліва ў вершах — рытмічна арганізаваным маўленні: *Чабор на прылесным лужку. Пчала над рукою на грўдзе* (У. Паўлаў). *Ляжыш на канане, што раптам зрабілася лаваю. Васковая свечка гарыць у цябё ў галавах* (Н. Мацяш). *Ад страху золка. Ад жаху хмарыць: Можна ў іголку Пярун ударыць!* (Р. Барадулін). *Па гўлкіх старонках — Чыгунных плітах, Жалобаю апавітых, — Пераклічка Праз трыццаць гадоў* (Р. Барадулін)²³.

Невытворныя прыназоўнікі *а, аб, ад, без, да, для, за, ля, між, па, са, у* амаль што заўсёды ўжываюцца як праклітыкі. Можна прывесці цэлы рад характэрных прыкладаў: *а: асёмай гадзіне; аб: гаварыць абпадзёях, б’ецца аббёраг; ад: адхаты, адпрацы, час адчасу; без: безарэхаў, безвады; да: дахаты, дазор; для: длявясёлля, дляславы; за: залёта, залес; ля: ляфэрмы, ляхаты; між: міждрэў, міжсабой, міжлэсу; па: пасонцу, пакулакў; са: саславай, сазрўба; у: улёсе, удвары і г. д.* Варта дадаць сюды яшчэ і такія прыназоўнікі, як *размоўны край* (*крайсталá*) і *звыш* (*звышплáна*).

Выпадкі, калі націск падае на прыназоўнік, а самастойнае слова прымыкае да яго як энклітыка, у беларускай мове вельмі рэдкія. Адзінкавыя прыклады былі вызначаны пры даследаванні прыназоўніка ў беларускай мове: *воб* (прыназоўнік у функцыі прыстаўкі): *вобземлю, вобруку; за: за́нач, за́лаб; по: по́вуху* (параўн. *по́ўху*); *со: у спалучэнні со́сну*, якое

мае прыслоўны характар (параўн. прысл. *сóслепу, сóсмеху*)²⁴. Націск на прыназоўніках у спалучэннях з назоўнікамі спрыяе іх адвербалізацыі, г. зн. ужыванню спалучэнняў пераважна ў функцыі прыслоўя. Пры гэтым былыя прыназоўнікі пераўтвараюцца ў прэфіксы не без уплыву акцэнтацыйнага фактару.

Невытворныя прыназоўнікі з былым беглым галосным [о] — *аба, ада, са, ка, нада, перада, ва*, як правіла, выступаюць у ролі праклітык: *абамне́, дзеньада́дня, са́скарбóнкi, са́свёту, са́сві́там, ка́мне́, нада́мно́й, перада́мно́ю, ва́мне́, ва́ўмо́вах, ва́ўсі́х* і інш. Сувязь існавання галоснага [а] ў гэтых прыназоўніках з пэўнымі фанетычнымі ўмовамі, з якасцю ініцыяльных кансанантных спалучэнняў наступнага слова таксама сведчыць аб іх рэгулярным прымыканні, акцэнталагічнай залежнасці ад знамянальных часцін мовы.

Складаныя прыназоўнікі таксама часцей ужываюцца як праклітыкі: *з-за: з-за́пояса, з-за́сталá, з-за́дрóбязей; з-над: з-над́ракі; з-пад: з-пад́но́г, з-пад́пяра́, з-пад́Налібо́к; з-па-над: з-па-над́Не́мана; паўз: паўз́гасці́нец, паўз́чыгў́нку* і г. д.

Адначасова ў складаных прыназоўніках у залежнасці ад канкрэтнага ўжывання націск можа захоўвацца: *заміж́узóру* (але *заміж́вóзера*); *спаміж́кусто́ў; паміма́вышэй́адзна́чанага* (але *паміма́вóлі*). Колькасць складоў у прыназоўніках аказвае ўплыў на акцэнтацыю. Неаднаскладовыя невытворныя прыназоўнікі часта маюць уласны націск. Так, прыназоўнікі *дзеля, перад, каля, цераз, паміж* сустракаюцца і як праклітыкі, і як словы са слабым націскам: *дзеля́яе́, дзеля́гэ́тага*, але *дзеля́забеспячэ́ння; каля́рэ́чкі, каля́*

²³ Тут і далей выкарыстоўваюцца наступныя абазначэнні ступені націску: ' — поўны, самастойны націск, ` — слабы, пабочны націск, " — лагічны націск, ∪ — словы аб'яднаны адным націскам.

²⁴ Шуба П. П. Прыназоўнік у беларускай мове. С. 27—28.

поўначы, але каля перасялёнцаў; перад імі, але перад доўгачаканай сустрэчай; паміж імі, паміж сабоў, але паміж дэмакратамі і рэспубліканцамі і г. д.

Прыназоўнікі, якія страцілі вытворнасць, але захоўваюць яшчэ марфалагічнае члянэнне, таксама могуць атрымліваць акцэнтнае выдзяленне пэўнага склада: акрамя старой; апрача гэтага; апрача сакратара; апроч усяго; апроч плямкі; замест лісця; замест багання; на конт працы; накітаў скрываўня; паводле даўжыні; сярэд хаты; сярэд лесу; падчас аварыі.

Двух-, трох- і чатырохскладовыя прыназоўнікі прыслоўнага паходжання часцей за астатнія маюць самастойны націск: абанал шляху; адносна справы; акрай лесу; блізка апоўначы; вакіл саду; збоку стала; ззаду сябе; кругом хаты; міма вясніц; наабанал чыгункі; наверх вёзга; наводдаль вуліцы; навакол яе; навакол старшыні; навакала вачэй; наўкол моста; наўкола стала; наперадзе палка; напроці Максіма; насупраць плыні; насупраць Сымона; наўкруг парку; наўкруга стала; непадалёк мяне; непадалёку свайго дома; обак калідора; наабанал яе; паблізу горада; побліз сяла; наверх коўдры; наперад ўсіх; наперадзе ўсіх; напярэць дарогі; наперак вёзга; пасля новага года; пасярэд бытоўкі; пасярэдзіне школы; паўзверх зямлі; паўскрай яру; побач чыгункі; проці сонца; скрозь зямлю; супраць ветру; супраць хаты; уводдалі іх; углыб дому; уздоўж сцен; узамён чаго; узбоць дарогі; уздоўж вуліцы; укруг месяца; уперадзе ўсіх; уперак лэйкі; ускрай поля; усяж мяжы.

Чым больш складаную ўласную акцэнтна-рытмічную структуру мае прыназоўнік, тым больш верагодна, што ў моўнай плыні ён захаве ўласны націск, тым менш здольны ён да праклітычнага прымыкання: насуперак выгледу, насустрач танкам, дзякуючы камсамольцам, ад-

паведна дамоўленасці, насустрач Галі і г. д. Вельмі часта пастаюць націску на прыназоўніках абумоўлена агульнай рытмічнай структурай прыназоўнікавага словазлучэння, бо ў выніку дзеяння тэндэнцыі да чаргавання націскных і ненаціскных складоў вялікія міжнаціскныя інтэрвалы (у 3—4 і больш складоў) скарачаюцца шляхам узнікнення дадатковага націску на прыназоўніках.

Разам з рытмічным фактарам вельмі ўплывовым аказваецца таксама інфармацыйны: больш верагодным з'яўляецца акцэнтнае выдзяленне тых элементаў, якія нясуць значную для слухача інфармацыю. Гэтым можна растлумачыць амаль рэгулярны націск на прыназоўніках прыслоўнага паходжання. Хоць яны і маюць свой уласны націск, усё ж у моўнай плыні такія прыназоўнікі акцэнтна не выдзяляюцца, як гэта ўласціва самастойным разрадам слоў. Яны, як правіла, не нясуць на сабе фразавы або лагічнага націску. У гэтым сэнсе варта параўнаць ужыванне прыназоўнікаў прыслоўнага паходжання з аманімічнымі прыслоўямі, на якія ў фразе можа падаць і лагічны, і фразавы націск. Параўн.: Хлопчык стаў памеж з бацькам і Нельга было хлопчыку ісці памеж.

Апошні прыклад выяўляе, праўда, яшчэ адну прычыну акцэнтуацыі службовых слоў — гэта месцазнаходжанне іх у фразе і ў кантэксте пагоул. Адрозненне прыназоўнікаў прыслоўнага паходжання ад прыслоўяў у функцыянальных адносінах крыецца між іншым і ў тым, што прыназоўнік рэгулярна папярэднічае слову, граматычную форму якога ён абумоўлівае. Пазіцыя канца фразы, на які больш часта прыпадае фразавы націск, не тыповая для прыназоўнікаў. Толькі ў пэўным сэнсе ў штучных або ў размоўных, эліптычных канструкцыях ён

мога стаяць у канцы фразы і быць інфармацыйным цэнтрам выказвання. Напр., «Дзе правесці нараду, у горадзе ці за горадам?» — «Лепш за». «Ты выходзіш перад плошчай або пасля яе?» — «Перад». «Калі ты гэта зробіш?» — «Пасля свят. Мусіць, толькі пасля».

Вялікая роля шырокага агульнага семантычнага і рытмічнага кантэксту яшчэ больш відавочная пры звароце да другой буйной катэгорыі службовых слоў — да злучнікаў, якія аб'ядноўваюць у адзінае цэлае і раздзяляюць не толькі асобныя словы, але і вялікія па працягласці часткі выказвання. Як і прыназоўнікі, злучнікі і злучальныя словы набываюць або губляюць націск у залежнасці ад сваёй рытмічнай структуры, ад месцазнаходжання ў фразе, а таксама ад інфармацыйнай нагрукі. Напр., *Не думай, што бярэш у стылы свет, Падумай, што пакінеш на зямлі* (Р. Барадулін). (Націск на злучнікі пастаўлены аўтарам.) Яны ў гэтым выпадку — прыналежнасць фразы і таму чутка рэагуюць на ўвесь комплекс яе прасадыхных паказчыкаў. Аўтар падкрэслівае іх значнасць.

Аднаскладовыя злучнікі, якія ўжываюцца ў параўнальных зваротах, пры аднародных членах сказа або пры аднародных сказах, вельмі часта ўжываюцца як праклітыкі: *як шклё, што п'ані, бы кнот, ці ты, ці ён; ні стўку, ні гоману і г. д. Сынам давай І гарт, і моц, Шлях бласлаўляй круты* (Р. Барадулін). *То п'озіркам абдыме, То раптам абміне, То з гэтымі, то з тымі Яна супроць мяне* (Р. Тармола).

У складаных сказах ужываюцца ў якасці праклітык аднаскладовыя злучнікі *каб і што*. Напр., *Гаварыла зямля, што не хоча яна, Каб палі арашала крывёю вайна, Каб слязімі сірот засявалі яе* (М. Танк). Калі ў састаў падобнай праклітыкі ўваходзіць склад з галосным [о], то не пад націскам вымаўляецца агуб-

лены і некалькі рэдукаваны гук, але аканьня не назіраецца.

Вельмі часта выступаюць у якасці праклітык і злучнікі *ды, дый, дык, адно ж*, якія маюць размоўны характар²⁵: *хлеб ды соль, туды дый дадому, запаліў дый кінуў; не змянілася, адно ж схуднела і інш*. Гэта адбываецца, мусіць, таму, што якраз у размоўным маўленні асабліва яркая дзейнічае рытмічны фактар, які ўзмацняе тэндэнцыі да больш злітнай рэалізацыі выказванняў²⁶. Калі ў стылявых мэтах у вершах неабходна вылучыць злучнік, яго ставяць у асобны радок, у пачатак або ў канец радка: *Самога сябе хоць адкрыў, Ды з тугой не заключыш умоў* (Р. Барадулін). *Утв'ані цішыні, Убросні дабрабыту Нікога не віні. Віноўнік ёсць нібыта?* (Р. Барадулін).

Дарэчы, у беларускай мове назіраецца значная эліптычнасць гутарковай мовы, што прыводзіць да страты пэўнымі элементамі націску, а таксама да рытмічнай дэфармацыі слоў. Паказальны такія формы, як прыслоўе-злучнік *нат'нават, шчэ'яшчэ', трэ'трэба'* і інш.

Калі ж у дыялогу ці гутарковай мове злучнікі пачынаюць рэпліку-адказ або рэпліку, якая ўводзіць гаворачага ў размову, то яны маюць акцэнтнае выдзяленне. Напр., *«Дай яму вады».— «Давай. Дык ён адно губы памачыў і не піў»* (К. Чорны).

Для акцэнтацыі злучнікаў вельмі важным з'яўляецца тое, як перадаецца сувязь паміж часткамі выказвання з дапамогай інтанацыйных сродкаў, такіх, як паўза, мелодыка незавершанасці, змяненне тэмпу і інш.²⁷ Калі інтанацыйныя сродкі рэалізуюцца досыць выразна,

²⁵ Граматыка беларускай мовы. Мн., 1962. Ч. 1. С. 475, 477.

²⁶ Русская разговорная речь. М., 1983. С. 5—50.

²⁷ Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для небелорусов. Мн., 1978. С. 322.

то злучнікі і злучальныя словы могуць губляць сваё выдзяленне. У тым жа выпадку, калі яны недасаткова выразныя, «размытыя», а характар сувязі асобных частак выказвання набывае важнае значэнне для яго разумення, акцэнтнае выдзяленне злучнікаў робіцца сродкам перадачы сэнсу. У якасці прыкладаў можна прывесці ўжыванне націскных злучнікаў тады, калі яны звязваюць процілеглыя выказванні, выказванні з узаемным выключэннем або калі яны злучаюць часткі складаных сказаў з супраціўнымі адносінамі і з адносінамі неадпаведнасці. Напр., *Цябе мазоль твой знойдзе, Ды Адчуй, як ён свярбіць, цвярдды. Вядома, прэсны ён, Аднак, Ты сам свой рассмакуй праснак* (Р. Барадулін).

Ускладненне рытмічнай структуры злучнікаў і злучальных слоў, як і ў прыназоўніках, выклікае пастаноўку самастойнага націску. Найбольш рэгулярна ён адзначаецца, напрыклад, у састаўных злучніках. Яны складаюцца з некалькіх частак, якія не ўсе выдзяляюцца націскам, але ўступаюць між сабой у складаньня з акцэнтацыйнага пункту погляду адносіны. Праклітычны характар прымыкання і ў гэтым выпадку відавочны: *ды і, ды і што, і што, а што, як толькі, ледзь толькі, чуць толькі, толькі што, чуць што, абы толькі, перш чым, раней чым, а таму, і таму, а тоё, не то, а не то, тым не мэнш, тым больш, між тым, а іменна, адным словам, гэтак значыць і г. д.* Энклітычнае ўжыванне часткі злучнікаў рэдкае: *перш чым, раней чым, тады як, як бы, для таго каб, так што, затым што, пасля таго як і г. д.*

Састаўныя злучнікі, якія не стаяць побач у сказе, асабліва шматскладовыя парныя злучнікі, часцей маюць два націскі: *не толькі...але, не толькі...колькі, не то што...але і*.

У тым выпадку, калі паміж

часткамі сказа, якія далучаюцца з дапамогай складаных злучнікаў у маўленні робіцца паўза, то магчымасць узнікнення націску на другой частцы састаўнога злучніка павялічваецца. Напр., *Пакінь жывеш, Датуйль пытайся* (Р. Барадулін). *Параўн.: Часта прыходзілася спыняцца, таму што дарога была не самавітая...* (І. Мележ). *Расліны тут заняпалі таму, што панізіўся ўзровень вады ў глебе* (М. Паслядовіч). *Валодзя не ведаў ласкавай рукі бацькі, Не ведаў таму, што ён рана памёр* (В. Данілевіч).

Свае адметныя рысы моўнай плыні мае акцэнтацыя трэцяй шматлікай катэгорыі службовых слоў — часціц. Хоць часціцы як неабходны элемент для правільнага разумення ўсяго выказвання маюць большую пазіцыйную свабоду ў фразе, што павялічвае іх здольнасць мець самастойны націск, яны таксама падпарадкоўваюцца агульным рытмічным заканамернасцям маўлення. Таму ненаціскнымі і слабанаціскнымі бываюць часціцы, якія адносяцца да розных семантычных груп і выконваюць розныя функцыі.

У словаўтваральных часціцах, як і ў іншых катэгорыях службовых слоў, можна заўважыць пэўную тэндэнцыю да пераважна праклітычнага прымыкання: прэпазіцыйныя часціцы, як правіла, не маюць уласнага націску, а постпазіцыйныя стаяць пад націскам: *абы-: абы-хто, абы-чый, абы-куды, абы-як; ані-: аніяк, анідзе, анікуды; ні-: ніхто, нічый, ніяк, нікуды; -небудзь: хто-небудзь, чый-небудзь, як-небудзь; -кольвек: хто-кольвек, чый-кольвек, куды-кольвек.* Выключэнне складаюць словаўтваральныя часціцы *не (нехта, нечы, неяк, некуды), -сьці (хтосьці, кудысьці)* і формаўтваральная часціца *бы (б)*, якая прымыкае да дзеясловаў. Аднак паказальна, што побач з формамі *-сьці, бы* суіснуюць і такія, дзе ненаціскны склад знікае (*хтось, ку-*

дысь, было б, *сталася* б). Націскная ж часціца *не*, як і націскныя прыназоўнікі, пераасэнсоўваецца як прыстаўка, універбізуецца.

Сувязь службовых слоў з агульнай семантычнай і рытмічнай будовай фразы асабліва яскрава выступае пры звароце да часціц, якія то набываюць, то губляюць самастойны націск. У залежнасці ад мэты выказвання гэтыя часціцы могуць займаць рознае месца ў сказе, знаходзіцца і ў прэпазіцыі, і ў постпазіцыі да слова, якое яны вызначаюць. Таму яны могуць мець самастойны націск або рабіцца праклітыкамі. Параўн.: *толькі цяпер*, але *цяпер* толькі; *толькі ўсяго*, але *ўсяго* толькі; *адны фразы*, але *фразы адны* (у гэтых словазлучэннях лічэбнік *адзін* выступае як выдзяляльна-абмежавальная часціца), *хіба* толькі, але *толькі хіба* і г. д. Постпазіцыя часціц, якія звычайна сустракаюцца ў прэпазіцыі, падкрэслівае іх асабліва важнае значэнне ў выказванні, робіць абавязковым іх выдзяленне з дапамогай націску, бо, як правіла, слабанаціскае слова можа быць апущаным без змянення сэнсу выказвання. Так, часціцы, якія варта лічыць акцэнтуючымі, у залежнасці ад пазіцыі ў фразе і характару націску набываюць рознае значэнне²⁸. Напрыклад, калі яны ненаціскныя і знаходзяцца ў прэпазіцыі да слоў, якія выдзяляюцца лагічна, то іх функцыя — узмацняць лагічны націск: *Вось* дём хутчэй пабудавалі (дом, а не нешта іншае).

А вось гэтага на той час не было.

Ось цяпер можна падмесці падлогу. *Унь* алешнічак, а гэта сухі грунт... (К. Чорны). *Вунь* бяроза, значыць вёска блізка. *Гэта* ты мне намагла, бабуля!

У тым жа выпадку, калі лагічны

націск падае на ўказальную часціцу, фраза набывае лакальна ўдакладняючае значэнне. *Дом* вось.

Насупраць. *Вунь* ляжыць дрэва. *Бачыш?* *Вось* ён. *Зусім* блізка.

Вунь яны, ля фермы. *Гэта* што за людзі?

Некаторыя з часціц, напрыклад пыталыныя, пераважна ўжываюцца ў якасці праклітык: *Ці* атрымала Анежка ліст? *А ці* шкада табе малодосці? У тых вельмі рэдкіх выпадках, калі слова, што выдзяляецца лагічна з дапамогай часціцы *ці*, знаходзіцца не ў пачатку фразы, пыталыная часціца ўсё роўна — праклітыка. *На* вяселле *ці* пойдзеш? *Сход* *ці* скончыўся? У прэпазіцыі часцей сустракаюцца і пыталыныя часціцы *хіба* (*хіба*) і *няўжо*, але яны больш часта захоўваюць націск (*Хіба* ён скажа праўду? *Няўжо* табе не балюча?).

Акрамя таго, інфарматыўнае значэнне пыталынай часціцы можа ў размове павялічвацца да такой ступені, што яна пачынае самастойна ўжывацца ў якасці сінтаксічнага непадзельнага сказа, у якасці слова-фразы (*Няўжо?* *Хіба?*). У такім ужыванні пыталыныя часціцы могуць абазначаць не толькі пытанне, але і ярка экспрэсіўны пазітыўны адказ або быць дапаможным запыталым сродкам (*Няўжо ж!* *Хіба ж!* *Га!* *Так!* *Як?!*).

Такімі ж інфармацыйна моцнымі з'яўляюцца ў беларускай літаратурнай мове сцвярдзальныя і адмоўныя часціцы, якія яшчэ больш рэгулярна выступаюць як словы-фразы (*Але*. *Так*. *Та-ак*. *Ага*. *Не* (*не-е*). *Ані*. *Ані-ні!*). Аднак і гэтым часціцам для таго, каб яны набылі самастойнасць, патрэбна падтрымка з боку інтанацыйных сродкаў, знаходжанне ў пэўнай пазіцыі ў фанетычным кантэксце, бо без гэ-

²⁸ Киселев И. А. Частицы в восточнославянских языках. С. 48—62.

тага яны таксама выступаюць у фразе як праклітыкі (параўн.: *Не, не хачу, не вярта так рабіць. Ані не хоча есці. Спаць не хачацца, ані-ні!*). Як вынікае з прыкладаў, спрыяльнай для набыцця самастойнага націску пазіцыяй у часціц з'яўляецца пазіцыя пачатку і канца фразы (*Ну, ідзі! Ну іх к ліху. На табе рубель! На-а, бяры! Бадай ты спрахла! Каб ты бокам ездзіў! Вось бы ей з'ездзіць! Паскача няхай!*).

Акрамя таго, у прыведзеных прыкладах можна ўбачыць, што часціцы часта сустракаюцца ў спалучэннях з іншымі часціцамі або з іншымі службовымі часціцамі мовы. Гэта, безумоўна, садзейнічае таму, што па меншай меры адзін з членаў такога ланцужка службовых слоў пачынае набываць націск (*А як жа! Вось калі прыехай! Вунь яны дзе! Вунь што з ім! А вось гэтага не было! Але што гэта за лés? Не зашта дзякаваць!*). Да такога ж акцэнтнага выдзялення прыводзіць і паўтор аднаго і таго ж службовага слова (*Так-так. Унь-унь чарнее. Вось-вось прыйдзе*).

У літаратурнай мове не толькі службовыя часціцы мовы, але і словы іншых катэгорый могуць мець моцны або слабы націск ці наогул яго губляюць. Так, асабовыя займеннікі ў спалучэннях з дзеясловамі, канчаткі якіх таксама ўказваюць на асобу, калі лагічны націск падае на дзеяслоў, могуць ужывацца як ненаціскныя. У тым выпадку, калі асабовы займеннік знаходзіцца ў постпазіцыі, ён можа мець нават лагічны націск. Параўн.: *Мне страшна, Каб стала маёю ты, Мне страціць цябе, Жакліва* (Р. Барадулін).

У стылявых мэтах, каб падкрэсліць сэнсавае і акцэнтнае выдзяленне асабовага займенніка, у вершах яго выносяць у асобны радок, разбіваюць займеннік і дзеяслоў іншымі словамі: *Усе мае да цябе лісты Ты Смутку майму дыктавала!* (Р. Барадулін).

Прыналежаць займеннікі таксама прыстасоўваюцца да агульнай рытмічнай будовы фраз у адносінах націску. У прэпазіцыі да азначаемых слоў яны або зусім губляюць націск, або ён успрымаецца як слабы, нагадвае пабочны ў складаных словах. Толькі спецыяльная пабудова радкоў дазваляе акцэнтна выдзеліць займеннік. Напр., *Безтвайго я начэю святла* (Р. Барадулін). *Вочы світалі твае Надамной* (Р. Барадулін).

Аналагічныя прыклады можна знайсці і пры ўжыванні ў маўленні іншых катэгорый займеннікаў (указальных, азначальных, пытальна-адносных, няпэўных), якія ў залежнасці ад інфармацыйных і рытмічных прычын набываюць або губляюць самастойнае акцэнтнае выдзяленне. *Дакладнасць З гадзіннікам зверыў — Паверыў з хвіліны таё* (Р. Барадулін). *У адным сялё (не важна — дзе) Хадзіў Баран у чарадзе* (К. Крапіва). (У апошнім прыкладзе лічэбнік адзін выконвае ролю няпэўнага займенніка — 'нейкі'.)

Сярод лічэбнікаў выпадкі акцэнтнага прымыкання назіраюцца ў спалучэннях з назоўнікамі і іншымі лічэбнікамі, калі колькаснае значэнне першага лічэбніка спецыяльна не падкрэсліваецца: *тры сцяны, два дбўгія крокі, дзве трэція* і г. д. (але *сцяны тры, крокі два*).

З ліку іншых знамянальных слоў, якія больш рэгулярна маюць слабы націск, у першую чаргу варта назваць дзеясловы, якія ўтвараюць аналітычныя формы выказніка. У гутарковай мове, як вядо-

ма, побач з простымі формамі прошлага часу ўжываюцца формы, якія складаюцца з дапаможнага дзеяслова *быць* у форме прошлага часу і асноўнага дзеяслова таксама прошлага часу²⁹. Своеасаблівая дапаможная функцыя дзеяслова *быць* спрыяе таму, што ён можа выступаць як ненаціскны або слабанаціскны пры абазначэнні даўно мінулага дзеяння, у сказах са значэннем перарванасці дзеяння, проціпастаўлення, а таксама ў сказах з часціцамі *каб*, *бадай*, якія маюць значэнне эмацыянальна афарбаванага пажадання. Напр.: *Я іх раней за цябе быў пагледзеў* (К. Чорны). *Пяць кароў былі сышлі, сённа раніцой толькі аказаліся* (Э. Самуйлёнак). *Бадай ты спрогся быў, тупіца!* (Я. Колас). Слабы націск назіраецца і ў іншых дзеяслоўных спалучэннях, дзе значэнне аднаго з дзеясловаў граматыкалізаванае. Варта прыгадаць запазычаную з гаворак сінтэтычную форму будучага часу з асабовымі формамі дапаможнага дзеяслова *імаць* (*хадзіцьму, стаяцьмем, ведацьме, карміцьмем, дратавацьмуць*): *Салёны пот здайна, Алé Спазнáцьмеш на сваім чале* (Р. Барадулін). У такіх дзеяслоўных спалучэннях як *буду чакаць, будзе гаварыць, пачай шукаць, люблю пець* таксама вельмі рэдка абодва дзеясловы выдзяляюцца з аднолькавай сілай, калі значэнне першага дзеяслова спецыяльна не падкрэсліваецца.

Прыметнікі і назоўнікі³⁰ таксама могуць губляць самастойны націск, або ў іх ён робіцца слабым. Такое паслабленне назіраецца пры паўторы аднаго і таго ж знамянальнага слова: *цішыня-цішыня, ён сіні-сіні, вялікі-вялікі* і інш. Акра-

мя таго, ва ўстойлівых словазлучэннях з рознай ступенню ідыяматычнасці некаторыя з іх кампанентаў захоўваюць толькі слабы націск або наогул губляюць яго: *Бёлыя рўкі чужую працу любяць. Валочыцца па дзеўках, як ліхàя дóля. Вóка мець. Гарбатага адна магіла справіць. Дзесятая вада на кісялі. З бёлага свёту. Прышый — прыцябай*. Вельмі часта пабочныя словы таксама сустракаюцца са слабым націскам або наогул без яго, што прыводзіць часам да дэфармацыі іх рытмічнай структуры: *Ці не ёдзе ён у сваты? Мо', суміе там дзяўчына? (Цётка). Яшчэ ж мы ўчора, здэца (Не прызнавалі нас?), Насілі — разам з краем — Празванне «малады» (К. Цвірка). ...Стары, бывае, не вытрымае, возьме яго на рукі, як хлапчанё, і зараз жа ўціхамірыць... (Я. Колас). Ну, слодам, чэшуць языкі... (Э. Валасевіч)*. У гэтых і шматлікіх іншых прыкладах розная ступень націску ў знамянальных словах залежыць ад шматлікіх прычын, пераважна інфармацыйнага характару.

Адносна дынамічна няўстойлівых слоў у літаратурнай мове можна зрабіць пэўныя вывады.

1. Дынамічная няўстойлівасць слоў звязана з іх інфармацыйнай значнасцю і з рытмікай маўлення.

2. Да ліку інфармацыйных прычын, якія выклікаюць дынамічную няўстойлівасць слоў, можна аднесці самастойнасць (знамянальнасць) значэння; кантэкстуальную і сітуацыйную значнасць; асаблівасці суадносін з рэчаіснасцю; частотнасць; навізну ў кантэксце; экспрэсіўныя і стылявыя характарыстыкі.

3. Да рытмічных фактараў, якія выклікаюць дынамічную няўстойлівасць слоў, можна аднесці ўласцівасці іх акцэнтна-рытмічнай структуры (колькасць складоў, месца націску); месцазнаходжанне слова адносна іншых моцна націскных, а таксама адносна пачатку і канца сінтагмы і фразы; узаемапа-

²⁹ Граматыка беларускай мовы. Ч. 1. С. 371—372.

³⁰ Выгонная Л. Т. Фонетические средства выделения номинативных единиц в речи // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. респ. конф. Гродно, 1982. Ч. II.

лажэнне слоў, звязаных па сэнсу і пазіцыяна.

4. Назіраецца тэндэнцыя да пераважнага ўжывання дынамічна няўстойлівых слоў як праклітык. Але энклітыкі таксама маюць месца, асабліва сярод тых катэгорый слоў, пазіцыя якіх у словазлучэннях не з'яўляецца абавязкова фіксаванай.

5. У вершы акцэнтацыя служ-

бовых слоў абумоўлена яго рытмічнай структурай. У стылявых мэтах для павышэння інфармацыйнага і акцэнтнага выдзялення дынамічна няўстойлівых слоў у паэзіі выкарыстоўваецца іх постпазіцыянае ўжыванне; вынясенне іх у асобны радок; дыстантнае размяшчэнне кампанентаў словазлучэнняў; пастаноўка іх у пачатак або канец фразы.

§ 5.12. РЭАЛІЗАЦЫЯ СЛОУНАГА НАЦІСКУ У ФРАЗЕ

Звычайна слоўны націск і фразавую інтанацыю лічаць суперсегментнымі сродкамі рознага парадку. Асабліва пашыраны такія падыход пры вывучэнні моў з разгалінаванай і складанай сістэмай слоўнага націску і фразавай інтанацыі, да ліку якіх адносіцца і беларуская мова. Пры разглядзе націску звычайна адзначаецца, што ён бывае слоўны (выдзяляецца адзін склад у слове) і фразавы, або лагічны (выдзяляюцца асобныя словы, часткі сказаў і сказы).

Слоўны націск не толькі цесна звязаны, але ў большасці выпадкаў і абумоўлены фразавай інтанацыяй. У першую чаргу гэта тлумачыцца тым, што адны і тыя ж акустычныя характарыстыкі выкарыстоўваюцца як пры фарміраванні слоўнага націску, так і пры стварэнні прасодыі фразы. Ад тыпу інтанацыі ў беларускай мове, як і рускай³¹, не залежыць адна прыкмета слоўнага націску — яго месцазнаходжанне. Таму можна знайсці такія фразы, якія будуць адрознівацца толькі акцэнтна-рытмічнай структурай аднаго слова ці некалькіх слоў і мець аднолькавы інтанацыйны тып. Напр.:

*Ка́пу трэ́ба добра́ скласці́ /./ /?/
!/ /./ Ка́сú перафарбавалі́*

*Капу́ трэ́ба добра́ скласці́ /./ /?/
!/ /./ Ка́су перафарбавалі́ (У прык-*

ладах пунктуацыйныя знакі абазначаюць пэўны тып інтанацыі — апавядальную, пыталную, клічную, незавершаную.)

Якой прасадыйнай рысай і ў якой ступені выдзелены слоўны націск у пэўным слове ў пэўнай фразе, залежыць ад фразавай прасодыі. Так, у пыталнай фразе *яка́я да́ўніна́?* рухам тону вызначаецца націск першага слова, і другі, націскны склад першага слова будзе вышэйшым за ненаціскныя (—~—). Націскны склад другога слова гэтай фразы, які знаходзіцца ў абсалютным канцы слова, у сувязі з агульным рухам асноўнага тону ў пыталнай фразе таксама вышэйшы за астатнія (— —~). Пры гэтым абодва націскныя склады па працягласці могуць нязначна адрознівацца паміж сабой. Калі ж гэта фраза вымаўляецца як апавядальна-клічная (*яка́я да́ўніна́!*), у першым слове націск фарміруецца не столькі за кошт руху тону, колькі шляхам павелічэння працягласці галоснага, а ў другім слове частата асноўнага тону не ўдзельнічае ў вызначэнні націску. Па-рознаму фарміруецца слоўны націск аднаго і таго ж слова, калі яно займае розныя пазіцыі ў фразе. *Якая даўніна! І дробязь якая!* У першым выпадку націск слова *якая* выдзяляецца і працягласцю галоснага, і размахам ваганняў, і частатой асноўнага тону, і сумарнай энергіяй — усімі магчы-

³¹ Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка. Л., 1982. С. 58.

мымі прасадывчымі паказчыкамі. У другім жа выпадку націск гэтага слова вызначаецца толькі двума паказчыкамі — размахам ваганняў і сумарнай энергіяй³². І калі зыходзіць з таго, што асноўная прыкмета слоўнага націску — працягласць, то слова *якая* тут яго практычна не мае або мае ў значна меншай ступені, чым у першай фразе.

З інтанацыяй звязана і такая важная прыкмета націску, як ступень выдзеленасці націскага склада. Уяўленне аб тым, што націскны склад бывае моцна выдзеленым, слаба і нават зусім не выдзеленым, сфарміравалася пры відавочным уплыве прасодыі фразы. Акцэнтна-

³² Галосныя беларускай мовы. С. 18.

§ 5.13. ФРАЗЫ, ЛАГІЧНЫ НАЦІСК

Для размежавання паняцця «націск» як прыкметы асобнага слова і паняцця «націск» як прыкметы фразы выкарыстоўваюцца тэрміны «слоўны» і «фразавы», «сінтагматычны», або «лагічны», націск³³. Прынятыя ў кожнай мове акцэнтна-рытмічныя мадэлі слоў выступаюць у пэўнай фанетычнай рэалізацыі. Звычайна націск слова і фразы змешчаны на адным і тым жа складзе³⁴ і перадаецца аднымі і тымі ж прасадывчымі сродкамі. Гэта ўскладняе размежаванне з'яў рознага парадку.

Традыцыйна пад фразавым націскам разумеецца адзін з найбольш моцных націскаў у сінтагме. Ён дапамагае лагічна выдзеліць слова, на якое ён падае, засяродзіць на ім увагу слухача. Ад гэтага залежыць

рытмічная структура слова ў кожнай фразе абумоўлена яе семантыка-камунікатыўным і інтанацыйным тыпам. Таму ў слове, на якое прыпадае асноўная семантычная нагрузка, націск моцна выдзелены, а ў гэтым жа слове, калі яно не з'яўляецца семантычна цэнтральным, ён губляе сваю выразнасць. Параўнаем дзве наступныя фразы: *Да яе прыйшлі дзве сярброўкі* (г. зн. дзяўчынкі сярбуюць і таму прыйшлі разам); *Да яе прыйшлі дзве сярброўкі* (г. зн. толькі дзве яе сярброўкі прыйшлі, а астатнія не). Моцны націск у лічэбніку *дзве* ў другой фразе і яго адсутнасць у гэтым жа слове ў першай фразе абумоўлены семантыкай і яе адлюстраваннем у інтанацыі ўсёй фразы.

сэнс пачутага. Любая фраза набывае розныя сэнсавыя адценні ў залежнасці ад таго, якое слова выдзелена фразавым, або лагічным, націскам: *Ён вярнуўся пад вечар* (ён, а не хто-небудзь іншы); *Ён вярнуўся пад вечар* (ніхто не чакаў, а ён усё ж вярнуўся); *Ён вярнуўся пад вечар* (а не раніцай). Слоўныя націскі астатніх слоў як бы знаходзяцца ў цені фразавога, што робіць фразу пэўным маўленчым адзінствам.

У фразе існуе пэўная іерархія націскаў, адрозніваюцца ядзерны націск фразы, поўныя і частковыя націскі; часам тут адзначаецца дэ-зацэнттуацыя слоў. Але, нягледзячы на гэта, слоўны націск характарызуецца пэўнай устойлівасцю і незалежнасцю ад тых фанетычных сродкаў, што маскіруюць слова ў моўнай плыні, напрыклад, такіх, як бесперапынасць, агульны рытм фразы, знешняе сандхі і г. д.

Калі лічыць націск галоўнай прыкметай фанетычных слоў, сродкам, з дапамогай якога супадпарад-

³³ Болінджэр Д. прапанавае адрозніваць два тэрміны: «націск» (stress) — слоўны націск і «акцэнт» (accent) — фразавы націск. Р. Вандэрслэйс і П. Ладэфогед адрозніваюць «унутраныя кананічныя акцэнтныя мадэлі слоў і іх паверхнева-фанетычныя рэалізацыі». Гл.: Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка. С. 60.

³⁴ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979. С. 275.

коўваюцца націскныя і ненаціскныя склады, то трэба вызначыць у моўнай плыні фанетычныя адзінкі, буйнейшыя за лексічнае слова. Паняцце фанетычнага слова ахоплівае паняцце акцэнтна-рытмічнай структуры ў яе ўзаемасувязі са структурай злучэння фанем, пры гэтым гукавая структура «павінна быць арганізаванай, як «маналітнае» слова, г. зн.

з адным націскам і размяшчэннем усіх галосных і зычных у неабходных пазіцыйных мадыфікацыях,— у тых градацыях тэмбру, даўжыні і сілы, якія ўжо адстаяліся»³⁵.

³⁵ Высотский С. С. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской диалектологии. М., 1973. С. 23.

ІНТАНАЦЫЯ

§ 6.1. ПАНЯЦЦЕ ІНТАНАЦЫІ

Адным са складаных і яшчэ дакладна не акрэсленых паняццяў у фанетыцы з'яўляецца паняцце інтанацыі. Звычайна яго вызначэнне праводзіцца шляхам размежавання з паняццем прасодыкі, якое з'яўляецца больш шырокім па свайму зместу. П р а с о д ы к а — гэта сукупнасць рытміка-меладычных якасцей маўлення, якімі характарызуецца асобныя адзінкі выказвання. У якасці прасадыхных прыкмет ужываюцца пераважна тыя гукавыя характарыстыкі, якія наогул не выкарыстоўваюцца або вельмі абмежавана выкарыстоўваюцца для проціпастаўлення фанем.

Складанасць вывучэння прасадыхных характарыстык маўлення тлумачыцца тым, што адны і тыя ж аб'ектыўныя ўласцівасці і ўспрынятыя прыкметы моўных сігналаў служаць адначасова як для сегментнай, так і для суперсегментнай арганізацыі моўнай плыні, а ў межах суперсегментнай арганізацыі — для фарміравання розных сістэм. Так, працягласць галоснага ў беларускай мове не з'яўляецца характарыстыкай, па якой проціпастаўляюцца фанемы. Доўгі [а] і кароткі [а] не існуюць як адзінкі, з дапамогай якіх можна адрозніваць словы па значэнню, як, напрыклад, у літоўскай або чэшскай мове. Але розная працягласць галоснага ў беларускай мове сведчыць аб тым, што ён з'яўляецца націскным або ненаціскным: націскныя галосныя даўжэйшыя за

ненаціскныя. Акрамя таго, у залежнасці ад месцазнаходжання ў фразе галосныя таксама маюць розную працягласць. Такім чынам, працягласць галоснага — параметр, якім характарызуецца дзве прасадыхныя сістэмы, што дзейнічаюць у беларускай мове: сістэма націску і сістэма фразавай арганізацыі.

Адначасова адны і тыя ж рытміка-інтанацыйныя параметры могуць выкарыстоўвацца для перадачы інфармацыі рознага характару. Прасадыхныя характарыстыкі выкарыстоўваюцца для інтанацыйна-сэнсавага члянэння маўлення, перадачы камунікатыўнага тыпу выказвання, выражэння эмацыянальных значэнняў, а таксама для перадачы індывідуальных рыс голасу і маўлення гаворачай асобы. І хоць індывідуалізуючая і экспрэсіўная роля ў прасодыцы больш значная, чым у іншых моўных сродках, гэта не дае падставы лічыць яе пазамоўнай з'явай. Прыгадаем, што індывідуальнасць і экспрэсіўнасць маўлення знаходзіць сваё матэрыяльнае ўвасабленне і ў іншых моўных сродках, у такіх, як лексічныя, словаўтваральныя, сінтаксічныя.

Паняцце інтанацыі больш вузкае, чым паняцце прасодыкі. І н т а н а ц ы я — гэта сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы як адзінага цэлага, а таксама для фарміравання яе асобных частак. Такімі фанетычнымі сродкамі з'яўляюцца: 1) пэў-

ная рытміка-часавая арганізацыя, якая вызначаецца на падставе аналізу суадносін працягласцей галосных гукаў; 2) мелодыка, якая звычайна прасочваецца па руху асноўнага тону голасу; 3) сіла гучання асобных слоў у маўленні (інтэнсіўнасць); 4) тэмп маўлення; 5) перарывы ў маўленні і пэўнае размяшчэнне паўз; 6) тэмбр маўлення. Гэтыя элементы інтанацыі рэальна існуюць толькі ў адзінстве, хоць ў навуковых мэтах іх можна разглядаць і паасобку.

§ 6.2. ПАНЯЦЦЕ СІНТАГМЫ

Даследаванне працэсу сегментацыі моўнай плыні на складаючыя яе часткі і высвятленне функцыянальных магчымасцей гэтай сегментацыі застаюцца надзённымі пытаннямі сучаснай фанетыкі. Эфектыўнасць вывучэння рытміка-інтанацыйнай арганізацыі моўнай плыні залежыць ад выбару адзінак, з дапамогай якіх яно праводзіцца. У гэтым сэнсе і зараз вельмі карысным з'яўляецца прапанаванае Л. У. Шчэрбай паняцце сінтагмы. *С і н т а г м а* — гэта «фанетычнае адзінства, якое выражае адзінае сэнсавое цэлае... у працэсе маўлення — думкі...»¹ Вызначэнне сінтагмы падкрэслівае тры істотныя планы гэтай адзінкі — інтанацыйны, сэнсавы, сінтаксічны. Як семантыка-сінтаксічная адзінка сінтагма — гэта пэўнае сэнсавое адзінства і прасцейшая сінтаксічная суцэльнасць. Як інтанацыйна-сэнсавое адзінства, якое ўзнікае ў працэсе маўлення, сінтагма з'яўляецца часткай фразы або асобнай фразай. На думку Л. У. Шчэрбы, фанетычнае адзінства сінтагмы абумоўлена перадачай сэнсавых адносін, а з фізічнага боку яно дасягаецца ўзмацненнем слоўнага націску звычайна ў апошнім слове сінтагмы: *дзень* ∪ *пры* ∪ *дні*, *чакаеш* ∪ *ветрыку*, *давя-*

Інтанацыя з'яўляецца абавязковай прыкметай вуснага маўлення, якое наогул без інтанацыі немагчыма. Багацце і змястоўнасць маўлення, яго выразнасць выяўленчыя магчымасці забяспечваюцца не толькі слоўнікавым багаццем і майстэрствам слоўнага выражэння, але таксама інтанацыйнай выразнасцю і разнастайнасцю. Варта падкрэсліць, што інтанацыя мае вельмі важнае значэнне для правільнага разумення выказвання, для ўспрымання разнастайных сэнсавых адносін.

лося *завітаць у некалькі гарадоў*. Акрамя ўзмоцненага націску, які аб'ядноўвае часткі сінтагмы, фанетычнай прыкметай гэтай адзінкі з'яўляецца і адсутнасць унутры яе паўз. Выказванне, калі яно раздзелена на сінтагмы, больш выразнае па гучанню і сінтаксічнай структуры, больш багатае па зместу і галоўнае — больш зручнае для ўспрымання. У якасці прыкладу разгледзім некалькі сказаў, у якіх вертыкальнай рыскай будзем адзначаць граніцы сінтагм. *Чыясьці згорбленая маці /збірае шчаёе/ на лугах* (П. Глебка). Што датычыцца сінтаксічнай суцэльнасці кожнай з вылучаных сінтагм, то яна ў даным выпадку зразумелая: у першую сінтагму ўваходзіць група дзейніка, у другую — выказніка, у трэцюю — група акалічнасці. Кожная з трох сінтагм з'яўляецца самастойным сэнсавым элементам, які ўносіць істотны ўклад у агульны змест фразы. Няцяжка пераканацца ў тым, што члянненне маўлення на сінтагмы дапамагае ўспрымання сэнсу фразы. Калі сінтагменныя граніцы не адпавядаюць патрабаванням перадачы сэнсу і калі іх колькасць перавышае неабходную для разумення фразы, тады і сама фраза, як і ў выпадку граматыка-сінтаксічнай неадпаведнасці яе частак, перастае

¹ Шчэрба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1963. С. 86.

быць фразай і ператвараецца ў бессэнсоўны набор слоў. Параўнаем гучанне наступнай фразы з адпаведным і неадпаведным яе сэнсу сінтагменным чляннем: *Давай людзі па-новаму жыць / ды Багатыра слухаць* (народная казка) і *Давай людзі па-новаму / жыць ды / Багатыра / слухаць* або *Давай / людзі па-новаму / жыць ды Багатыра / слухаць*.

Кідаецца ў вочы, што асобныя моманты члянэння фразы не выклікаюць прэрэчанняў: *Давай людзі / па-новаму жыць / ды Багатыра слухаць* і *Давай людзі / па-новаму / жыць / ды Багатыра слухаць*. Варыятыўнасць сінтагменнага члянэння тлумачыцца тым, што яно ўзнікае ў маўленні як сітуацыйна абумоўленая з'ява, і таму граніцы сінтагмы ў межах аднаго выказвання па-рознаму праходзяць у кожным канкрэтным выпадку. Рухомасць сінтагменных граніц, такім чынам, адлюстроўвае рознае асэнсоўванне гаворачым зместу выказвання, а разбіўка на сінтагмы замацоўвае гэтае асэнсоўванне.

Тое, што межы сінтагмы вызначаюцца ў кожным канкрэтным выпадку выказвання,— істотная рыса сінтагменнага члянэння. Аднолькава абгрунтавана адно і тое ж выказанне можна падзяліць на розную колькасць сінтагм або на розныя сінтагмы.

Члянэнне выказвання на сінтагмы адбываецца рознымі шляхамі: з дапамогай міжсінтагменных паўз (якія ў злітным маўленні сустракаюцца зрэдку) або больш часта і рэгулярна з дапамогай спецыфічнага інтанацыйнага афармлення сінтагм.

Дзяленне выказвання на большую ці меншую колькасць сінтагм можа быць абумоўлена жанравай спецыфікай вуснага маўлення. Прыгадаем, што «адметнай рысай такога віду моўнай дзейнасці, як чытанне «Апошніх паведамленняў», з'яўляецца наяўнасць значна большай колькасці паўз (асабліва таналь-

ных), чым пры чытанні простым носьбітам мовы або пры натуральным маўленні. Фраза дыктарскага тэксту дзеліцца на вялікую колькасць сінтагм»²... Напр., *З цеплынёй / і з вялікай радасцю / нас / сёння / вітаў / наш сябра / з Літоўскай ССР* — у дыктарскім вымаўленні; *З цеплынёй і з вялікай радасцю / нас сёння вітаў / наш сябра з Літоўскай ССР* — у гутарковым маўленні.

Спецыфічнае інтанацыйнае афармленне сінтагм стварае эфект іх адасобленасці, пры гэтым слухачы «чуюць» паўзы там, дзе іх практычна няма (узнікаюць так званыя «псіхалагічныя» паўзы).

Сінтагмы як інтанацыйна-сэнсавыя адзінкі, хоць і застаюцца мінімальнымі з боку выражэння пэўнага сэнсу і з боку іх фанетычнай арганізацыі, могуць ахопліваць сінтаксічныя адзінкі рознай велічыні: асобнае слова, словазлучэнне, сказ.

Так, сказ *Тым вельмі сонечным, сухім і гарачым ліпенем давялося завітаць у некалькі раёнаў Беларусі* (Ф. Янкоўскі) можа быць адна-сінтагменным і можа чляніцца на некалькі сінтагм: *Тым вельмі сонечным / сухім і гарачым ліпенем / давялося завітаць / у некалькі раёнаў Беларусі*. У асобныя сінтагмы ў гэтым сказе таксама можа быць вылучана і асобнае слова (*сухім / і гарачым ліпенем*). Як бачым, сінтагменнае члянэнне сваёй сітуацыйнай абумоўленасцю прынцыпова адрозніваецца ад сінтаксічнага, якое для пэўнага адрэзка выказвання адназначнае (калі пакінуць па-за ўвагай сінтаксічна шматзначныя сказы). Але неабходна падкрэсліць, што розныя варыянты сінтагменнага члянэння выказванняў таксама абумоўлены моўнай структурай.

Члянэнне на сінтагмы ажыццяўляецца не адвольна, а ў залежнасці ад кантэксту, семантыкі канкрэтнага выказвання—ад сэнсу, які ўклад-

² Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 190.

ваецца ў выказванні гаворачым, а таксама ў залежнасці ад прынятых у кожнай мове пэўных норм перадачы элементаў сэнсу фанетычнымі сродкамі.

Такім чынам, сінтагма — гэта інтанацыйная адзінка члянення і арганізацыі моўнай плыні.

Даследчыкі рускай інтанацыі прапануюць адрозніваць два тыпы сінтагм, якія сустракаюцца ў маўленні: мінімальныя і асноўныя. *Мінімальнымі* сінтагмамі лічацца тыя, якія не дапускаюць далейшага ўнутранага члянення (напрыклад, дзеепрыслоўныя звароты, аднародныя члены сказа, зваротак). *Асноўныя* сінтагмы перадаюць у маўленні чляненне, «без якога думку было б цяжка выразіць і зразумець»³.

³ Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. С. 169.

§ 6.3. ФУНКЦЫІ СІНТАГМЕННАГА ЧЛЯНЕННЯ

Сінтагменнае чляненне разам з інтанацыйнымі сродкамі служыць для канчатковага фарміравання сэнсу выказвання, адлюстроўвае належным чынам думку гаворачага. «Калі ўзяць адзін нейкі сказ, вырваны з кантэксту, то ў адносінах да яго можна толькі эксперыментальна ставіць пытанне: як ён можа быць падзелены на сінтагмы ў залежнасці ад сваёй семантыкі, ад свайго сацыяльнага прызначэння і свайго асэнсавання; якія значэнні і адценні значэнняў у гэтым сказе звязваюцца з тым або іншым магчымым яго сінтагменным расчляненнем»⁵. Але эксперыментальна, зыходзячы з існуючых у кожнай мове заканамернасцей сінтагменнага падзелу з пераадоленнем шматзначнасці асобных фраз, можна выявіць функцыянальныя магчымасці сінтагменнага члянення.

⁵ Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 248.

Асноўнымі сінтагмамі могуць быць састаўныя часткі складаназлучанага і складаназалежнага сказаў. Калі гаворыцца аб магчымасцях рознага члянення сказа, то маецца на ўвазе тое, што асноўныя сінтагмы можна яшчэ падзяліць на мінімальныя сінтагмы або што асноўныя сінтагмы могуць уключаць у свой склад розны набор ці розную колькасць мінімальных сінтагм. Прапанаваны А. А. Брызгуновай дыферэнцыраваны разгляд двух тыпаў сінтагм⁴ уяўляецца карысным і пры звароце да матэрыялу беларускай мовы, бо ён дазваляе лепш зразумець прыроду сінтагменнага члянення.

⁴ Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. С. 168—170.

У беларускай мове сінтагменнае чляненне мае распазнавальную, стваральную і стылістычную функцыі. *Распазнавальную* функцыю сінтагм звычайна параўноўваюць з функцыяй фанем і таму часам і называюць яе фаналагічнай. *Распазнавальная* функцыя сінтагменнага члянення выяўляецца ў тым, што з яго дапамогай выкрываецца розны сэнс і розная сінтаксічная структура амаграфічных (або амафанічных) фраз.

Параўнаем наступныя фразы, тоесныя па лексіка-граматычнаму складу: *Ціха паклікаў / знаёмы басок іх новага начальніка штаба і Ціха паклікаў знаёмы басок / іх новага начальніка штаба. Камандзір першага ўзвода / яго не шанавай і Камандзір / першага ўзвода яго не шанавай. Калі вярнуўся камсамольцам, / Лукаш гаварыў больш рашуча і Калі вярнуўся, / камсамольцам Лукаш гаварыў больш рашуча. Надоўга запомніўся / перавыбарны сход калектыву цэха і Надоўга за-*

помніўся перавыбарны сход / калектыву цэха.

Ва ўсіх гэтых парах фраз з дапамогай рознага сінтагменнага члянэння па-рознаму вызначаецца іх сэнс. У першай фразе, калі граніца першай сінтагмы праходзіць пасля слова *паклікаў*, дзеючая асоба — начальнік штаба, басок якога некага паклікаў; калі сінтагменная граніца пастаўлена пасля слова *басок*, нехта баском паклікаў начальніка штаба. У першай з наступнай пары фраз дзеючая асоба — камандзір першага ўзвода, які некага не шанавав, а ў другой фразе — камандзір, які не шануе нечага першага ўзвода. У трэцяй пары фраз, па-першае, Лукаш, які стаў камсамольцам, гаворыць рашуча, а па-другое, Лукаш рашуча гаворыць камсамольцам. У чацвёртай пары фраз пры першым члянэнні некаму запомніўся сход калектыву, а пры другім — калектыву запомніўся сход. Сэнсавая варыятыўнасць грунтуецца на розным разуменні лагічнага дзейніка і абумоўлена выкарыстаннем аманімічных форм, якія маюць рознае граматычнае значэнне: *начальніка*, *узвода* — родны і вінавальны склоны адзіночнага ліку назоўнікаў *начальнік* і *ўзвод*; *калектыву* — родны і давальны склоны назоўніка *калектыў*; *яго* — родны склон асабовага займенніка *ён* і прыналежны займеннік; *камсамольцам* — творны склон адзіночнага ліку назоўніка *камсамалец* і давальны склон множнага ліку гэтага ж назоўніка. Пры розным сінтагменным члянэнні ў якасці прамога дадатку выступаюць розныя словы: *не шанавав яго*, *не шанавав першага ўзвода*. З дапамогай рознага расчлянэння ў кожнай канкрэтнай рэалізацыі ўдакладняецца сінтаксічная роля часткі слоў у сінтагмах.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што ўсе двухсэнсоўныя фразы з'яўляюцца такімі толькі па-за кантэкстам. На іх ужыванне ў больш шырокім кантэксце ўказваюць, напрыклад,

займеннікі, якія звычайна сустракаюцца ў такіх фразях і адыгрываюць прыкметную ролю ў стварэнні ефекту шматзначнасці. Часам сінтагменнае члянэнне можа выяўляць існуючую супярэчлівасць фармальна-граматычнага і сэнсавага зместу фразы, шматбаковасць унутраных сувязей і сэнсавых суадносін паміж словазлучэннямі, якія ўваходзяць у склад фразы. Пры гэтым розны падзел на сінтагмы паказвае розныя семантычныя сувязі і паміж галоўнымі членамі сказа, калі яны выражаюцца словазлучэннямі, і паміж галоўнымі і даданымі членамі сказа. Так, сэнсавая дваістасць наступных фраз прыкметна, калі яны падзелены на розныя сінтагмы: *Урач дазволіў ціха / размаўляць хвораму* і *Урач дазволіў / ціха размаўляць хвораму*. *У космас / не бяруць дужа рослых* (М. Калачынскі) і *У космас не бяруць дужа / рослых*. *Туравец / усім сваім выглядам паказваў, / што задача гэта / не абы-якая* (І. Мележ) і *Туравец / усім / сваім выглядам паказваў, / што задача гэта / не абы-якая*. *Насякомыя ўвогуле / не з'яўляюцца прадметам даследавання гэтай лабараторыі* і *Насякомыя / ўвогуле не з'яўляюцца прадметам даследавання гэтай лабараторыі*. У першых трох парах фраз істотнае значэнне маюць сувязі слоў *ціха*, *дужа* і *ўсім* з астатнімі словамі: *дазволіў ціха* або *размаўляць ціха*, *дужа рослых* або *не бяруць дужа*, *ўсім выглядам* і *ўсім паказваў*. У чацвёртай пары — двухсэнсоўнасць задаецца сувязямі слова *ўвогуле*: *насякомыя ўвогуле* (г. зн. насякомыя як від) або *ўвогуле не з'яўляюцца* (г. зн. наогул не вывучаюцца). Адзначым, што пабудова некаторых з амаграфічных фраз успрымаецца ў пэўнай меры як штучная, бо звычайны парадак слоў для гэтых фраз іншы. Ён разам з інтанацыяй прадухіляе двухсэнсоўнасць выказвання: *Урач ціха дазволіў / хвораму размаўляць* і *Урач дазволіў хвораму / ціха размаўляць*. *Насякомыя*

ўвогуле / прадметам даследавання гэтай лабараторыі не з'яўляюцца і Нясякомыя / не з'яўляюцца ўвогуле прадметам даследавання гэтай лабараторыі.

Розныя сінтаксічныя сувязі паміж словамі выяўляе сінтагменнае члянэнне і ў тых фразях, якія амаграфічныя і пры звычайным парадку слоў. Напр., *Пасля нарады ў Мінску / пачалося будаўніцтва спартыўнага комплексу і Пасля нарады / ў Мінску пачалося будаўніцтва спартыўнага комплексу.* Пры першым члянэнні прыназоўнікавая канструкцыя *ў Мінску* ўказвае на месца, дзе праходзіла нарада, а пры другім — на месца будаўніцтва. Двухсэнсоўнасць часам пераадольваецца шляхам пастаноўкі знакаў прыпынку: у сказе *А там, / дзе сон, / на цёмным небасхіле, бялее ў шэрані аснежаны Эльбрус* (П. Трус), дастаткова апусціць адну з косак, каб ён атрымаў іншае члянэнне і набыў іншы сэнс: *А там, / дзе сон на цёмным небасхіле, / бялее ў шэрані аснежаны Эльбрус.* Пры такім сінтагменным члянэнні на цёмным небасхіле сон.

Наогул у кантэксце нярэдка пашыраюцца словазлучальныя сувязі, узнікаюць дваістыя сувязі, якія адсутнічаюць у простых словазлучэннях, што спрыяе іх своеасабліваму сінтагменнаму члянэнню. Напр., *Жыта шнур каля хаты / выспеў* (Р. Барадулін) і *Жыта шнур / каля хаты выспеў.*

Уласна распазнавальную функцыю сінтагменнае члянэнне мае тады, калі з яго дапамогай дыферэнцыруюцца істотна розныя значэнні. У тых жа выпадках, калі, як у Барадулінскім радку, розны падзел перадае розныя варыянты аднаго і таго ж сэнсу, сінтагменнае члянэнне мае стваральную або стылістычную функцыю⁶. Як заўважае А. Я. Міхневіч, у мастацкім тэксце сінтаксічная аманімія «не толькі не пера-

шкаджае ўспрымання сэнсу, але нярэдка ўзмацняе мастацкія асацыяцыі»⁷. Падкрэслім, што ў маўленні сінтаксічна аманімічныя фразы гучаць неаднолькава дзякуючы ў першую чаргу сінтагменнаму члянэнню. Напрыклад, наступная фраза можа набыць цэлы рад варыянтаў члянэння: 1. *Воўк з гушчару / дарогай няезджанай / бяжыць к вёсцы няпрошаным госцем* (М. Чарот). 2. *Воўк / з гушчару / дарогай няезджанай / бяжыць к вёсцы / няпрошаным госцем.* 3. *Воўк з гушчару / дарогай / няезджанай / бяжыць к вёсцы / няпрошаным госцем і г. д.* Усе гэтыя варыянты ў рознай ступені адлюстроўваюць багатыя магчымасці сінтаксічна апраўданага члянэння фразы, удакладняюць яе змест.

Узнікаючыя пры больш дробным члянэнні адной і той жа фразы новыя сінтагмы ўтвараюць новыя сінтаксічныя канструкцыі, робяць пэўны даданы член сказа ўдакладняючым, адасобленым. У гэтым і працяўляецца своеасаблівая стваральная функцыя сінтагменнага члянэння. З дапамогай дадатковых сінтагм удакладняецца сэнс фразы, ён набывае тыя адценні, якіх не меў без гэтага ўдакладнення. Параўн.: *Нікому нікуды не адлучацца / і ні з кім ні ў якія размовы не ўступаць* (Э. Самуйлёнак) і *Нікому / нікуды / не адлучацца / і ні з кім / ні ў якія размовы / не ўступаць.* Апошні варыянт сінтагменнага члянэння надае ўсёй фразе больш катэгарычнае гучанне і ўраўнаважвае ўсе забароны — *нікому / нікуды / ні з кім / ні ў якія размовы.*

Адасабленне пэўнага даданага члена сказа, якое робіцца з дапамогай выдзялення яго ў асобную сінтагму, прыводзіць да сэнсавага выдзялення, падкрэслівае, што гаворачы надае яму асабліва важнае

⁶ Буланін Л. А. Фонетика современного русского языка. М., 1970. С. 173.

⁷ Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. П. Белорусский язык для небелорусов. Мн., 1973. С. 244.

значэнне. Пры гэтым, як і ў двухсэнсоўных фразях, вельмі важнае значэнне мае парадак слоў, бо пры яго парушэнні адасабленне робіцца амаль што абавязковым. Прыгадаем такія выпадкі, калі адасобленае значэнне адзелена ад слова, якое азначае, або ідзе не перад ім, як звычайна, а пасля яго. Напр., *Спакойны / сыпкі / з самай раніцы спадаў на сцежкі ціхі снег* (Р. Барадулін). *Твой сын і смяг, / і пох, / і ты гібела / хвора* (Р. Барадулін).

У першай фразе дапасаваныя значэнні адзелены ад дзейніка, да якога яны адносяцца, іншымі даданымі членамі сказа і выказнікам, і таму набываюць адасобленае гучанне. Пры гэтым і ўся фраза перадае пэўныя нюансы значэння: галоўная ўвага слухача звяртаецца на ўспрыманне вобразнай карціны. У другой фразе адасабляецца значэнне, якое знаходзіцца ў інверсіі і адносіцца да дзейніка, выражанага асабовым займеннікам. Наогул «у выніку адасаблення група слоў надзяляецца характэрнай інтанацыйнай напаўсамастойнага паведамлення, выдзяляецца паўзамі і па сінтаксічным статусе набліжаецца да даданага сказа»⁸.

Дадатковымі сэнсавымі элементамі, якія ўзнікаюць пры адасабленні, могуць быць спасылкі на часавую суаднеснасць акалічнасці або азначэння (*у клопаце бягучых дзён / ён забываў пра ўласнае гора*), адценне акалічнаснага, удакладняючага значэння ў дапасаваных і недапасаваных азначэннях (*Больш за дваццаць сосен / тоўстых, / высачэзных / пайшло на збудаванне зямлянкі*)⁹. Часта фразы з адасобленым азначэннем маюць дадатковае прычыннае значэнне.

Больш дэталёвае члененне на сінтагмы ўзнікае і тады, калі ў ска-

зе з адным словам звязана шмат іншых, залежных ад яго. *Ён выкрыў, / што ў тых мільёнах гукаў, / якія чуе на кожным кроку, / усюды / ў любы час / няма сходных між сабою* (З. Бядуля). У гэтай фразе дадатковыя сінтагмы ўзнікаюць у даданым сказе дзякуючы таму, што да выказніка *чуе* адносіцца цэлы рад акалічнасцей: *на кожным кроку, усюды, у любы час*.

Часта выдзяленне ў асобную сінтагму атрымліваюць аднародныя члены сказа. Гэта выдзяленне выяўляе сінтаксічныя сувязі ўнутры сказа, указвае на раўназначнасць кожнага з аднародных членаў. Напр., *Шырай, / шырай зараніца разнімае крылле* (Я. Колас). *Колькі пастак ты мне прыхавала, / добрае / не дробнае жыццё?* (П. Панчанка).

Стваральная функцыя сінтагменнага членення праяўляецца асабліва наглядна тады, калі правілы пунктуацыі не прадпісваюць знака прыпынку, а для правільнага разумення фразы яе члененне з дапамогай паўз неабходнае, бо наогул інтанацыйнае дзяленне больш адпавядае сэнсу выказвання, чым пунктуацыйнае. Так, сінтагменнае члененне не толькі дапамагае, але і з'яўляецца неабходным кампанентам пры перадачы прэдыкатыўнасці ў бездзеяслоўных сказах незалежна ад знакаў прыпынку. Напр., *Над галавой / ластаўкі. Над пагрэбнікам — / сонца ў зеніце* (Я. Брыль). *А вакол — / спакойна* (Я. Колас). *На гэта / яны мастакі* (А. Бялевіч). *Стралкі — / на лінію* (Я. Колас). Разбіўка на сінтагмы неабходна і пры эліпсісе, таму што з яе дапамогай указваецца на апушчаныя часткі сказа: *Мы паедзем раніцай, а ён — / вечарам. Прычына... / гэта даўганосая такая, / чарнявая?* (К. Крапіва). Адзначым, што часта там, дзе сінтагменныя межы супадаюць з сінтаксічнымі і паўтараюць граматычную расчлянённасць тэксту, сустракаюцца так званыя аўтарскія знакі прыпынку, якія адлюстроўва-

⁸ Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для небелорусов. С. 284.

⁹ Там жа. С. 285.

юць імкненне аўтара звярнуць увагу чытача на адасобленае гучанне пэўнай сінтагмы: *Пяршак-мароз быў у гульбе — / учэпісты і прыткі* (В. Зуёнак). *Зеўралі ямы, / траншэі, / зеўралі печы ў друзе — / ранай адной страшэннай / на целе маёй Беларусі* (А. Вярцінскі).

Рэгулярна сінтагменная граніца паўтарае размежаванне галоўных членаў сказа, калі ў сувязі з іх фармальнымі ўласцівасцямі гэта выклікае цяжкасці або калі дзейнік і выказнік фармальна супадаюць. *Апошні ліст — / бярозы крык* (В. Зуёнак). *Калматы вецер — / араты мора* (А. Русецкі).

Нарэшце, стваральная функцыя сінтагменнага члянэння выяўляецца ў тым, што з дапамогай выкарыстання паўз рознай велічыні гаворачы паказвае, як звязаны між сабой сінтагмы, і ў залежнасці ад гэтага надае выказванню розны сэнс¹⁰. Так, калі міжсінтагменная паўза адсутнічае або яна нязначная па працягласці, то абедзве сінтагмы ацэньваюцца як раўназначныя, а інфармацыя, якую змяшчае кожная з іх, — як маючая аднолькавую каштоўнасць. Напр., *Табе да зазімку далёка, / і сонцам твой асветлены твар* (А. Вольскі). З дапамогай павелічэння паўзы паміж сінтагмамі перадаецца дадатковае значэнне проціпастаўлення або супастаўлення: *Не дбала пра кубло са слепатой курынаю — // Ты несла ў свет святло кірыліцай Скарынавай* (Р. Бардулін). *Каса не косіць — / каса брые, бо ў дзядзькі рукі залатыя* (Я. Колас).

Павелічэнне паўзы назіраецца таксама тады, калі другая сінтагма носіць характар важнага ўдакладнення: *Клікнуць хацелася — // голас замёр* (П. Броўка). *Яны не ходзяць — // не жывы кожны чацвёрты* (А. Вярцінскі) або мае дадатковае,

паясняльнае значэнне: *І лезе ў нос, і дражніць востры пах // (Калісьці Шэф таксама нюхаў порах)* (К. Крапіва).

Пастаяннае пэўнае дзяленне на сінтагмы назіраецца пры вымаўленні складаных сказаў і пры перадачы простага мовы. Як правіла, пры нармальным тэмпе маўлення часткі складаназлучаных сказаў, а таксама галоўны і даданыя сказы складаназалежных сказаў выдзяляюцца ў асобныя сінтагмы. Напр., *Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, / што раптам з'явіўся перад вачыма на дарозе* (І. Шамякін). *У цемры постаць яе ледзь значыцца, / а твару і зусім не відаць, / але Васіль ведае: / гэта яна* (І. Мележ).

Аўтарскія словы пры простага мове таксама аддзяляюцца сінтагменнымі паўзамі: — *Эх, — / цмокнуў дзядзька, — / наямося* (Я. Колас). *І сасмяглыя вусны дзявочыя прашапталі: / «Ён быў — / паэт...»* (А. Лойка).

Такім чынам, граматыка-сінтаксічная структура фраз вельмі часта робіць сінтагменнае члянэнне абавязковым, таму яго прысутнасць неабходна для разумення выказвання. Зразумела, што сэнс выказвання звычайна перадаецца ўсімі фармальнымі сродкамі. Таму распазнавальная функцыя сінтагменнага члянэння ў беларускай мове абмежаваная. У якасці адзінага сродку для адрознівання сэнсу амаграфічных фраз яно выступае вельмі рэдка: у беларускай мове адносна мала граматычных форм слоў, якія ў межах аднаго і таго ж лексічнага складу сказа дазвалялі б два граматычныя значэнні і два віды граматычнай сувязі. У той жа час стваральная функцыя сінтагменным члянэннем выконваецца часцей. Гэта відавочна і тады, калі падзел на сінтагмы з'яўляецца адзіным сродкам дадатковага выдзялення сегмента фразы, і тады, калі ён з'яўляецца важным дапаможным сродкам граматыка-сінтаксічнага члянэння фразы.

¹⁰ Николаева Т. М. Интонация сложного предложения в славянских языках. М., 1969.

Стваральная функцыя сінтагменнага члянэння праяўляецца і ў тым, што яно разам з іншымі інтанацыйнымі сродкамі служыць для акцэнтнага выдзялення пэўных элементаў выказвання, што прыводзіць да перадачы розных семантычных, камунікатыўных катэгорый¹¹. Так, у выказваннях з часціцамі з дапамогай дадатковага сінтагменнага члянэння перадаюцца наступныя камунікатыўныя катэгорыі: прыгадвання, проціпастаўлення, крайнасці і экстраардынарнасці, у межах якіх магчыма перадача цэлага шэрага значэнняў¹². Напр., *Нехта / аб гэтым ведае* (выдзеленае *нехта* перадае значэнне 'той, каго наўмысна не называюць, утойваюць'). *Толькі / зіму я не люблю* (выдзеленае *толькі* набывае значэнне пэўнай перадумовы, характарызуе папярэдняю сітуацыю дыялога). *Толькі зіму / я не люблю* (выдзеленае *толькі зіму* перадае значэнне кантраста). *Дайце ежы / якой-небудзь* (выдзеленае *якой-небудзь* перадае значэнне крайнасці. Параўн.: *Дайце якой-небудзь ежы*, дзе няма такога значэння).

Выдзеленая з дапамогай сінтагменнай граніцы часціца можа ўводзіць пэўнае выказванне ў кантэкст і фармальна не адносіцца ні да якога кампанента фразы: *Нешта / сон морыць. Толькі / ўсмішка ў яе непрыемная. А яшчэ / дзяўчат берацца праводзіць! Вось / півка не магу. Яшчэ пальто я сабе шукаў. Яшчэ / мая маці захварэла*¹³.

Калі сінтагменнае члянэнне не звязваецца з раскрыццём граматыка-сінтаксічнай шматзначнасці фраз¹⁴, а дыктуецца ў шырокім сэнсе стылістычнымі прыкметамі тэксту, адзначаецца яшчэ разам з сэнсаадрознівальнай і *стылістычная*

функцыя. Трэба адзначыць, што ў гэтым выпадку, як і ў частцы разгледжаных вышэй, сінтагменнае члянэнне не з'яўляецца адзіным сродкам перадачы стылістычных характарыстык выказванняў, а спалучаецца з акцэнтным выдзяленнем стылістычна афарбаванага элемента. Так, стылёва нейтральныя камунікатыўныя формы маюць меншас расчлянэнне, лагічны і фразавы націск у іх часцей у канцы фразы. У той жа час экспрэсіўныя і стылістычна афарбаваныя камунікатыўныя формы маюць больш выдзеленых элементаў, фразавы і лагічны націск у іх перамяшчаецца ў пачатак фразы. Вельмі часта гэта суправаджаецца інверсіяй, пэўнымі зменамі ў нейтральным «нарматыўным» парадку слоў, што дадаткова сведчыць аб стылістычных асаблівасцях камунікатыўнай адзінкі. Параўн.: *Вельмі твой дырэктар на двор углядаецца. У яго / другім / галава занята.* (К. Крапіва) і *У яго галава / другім занята. Якая / цябе / муха ўкусіла?* (К. Крапіва) і *Якая муха ўкусіла цябе? Люду / не бачылі? і Не бачылі Люду? Дзверы / былі зачынены? і Былі зачынены дзверы? Новыя / нацягнула боты і Нацягнула новыя боты. Свежы / ёсць у вас хлеб? і Ёсць у вас свежы хлеб?*

З дапамогай спецыфічнага сінтагменнага члянэння фраз аўтар з стылістычнымі мэтамі можа перадаць звесткі аб эмацыянальным стане літаратурнага героя, аб асаблівасцях фарміравання маўлення персанажаў, аб шматлікіх асаблівасцях маўлення, звязаных з уздзеяннем экстралінгвістычных фактараў. Так, фраза з дробным члянэннем на сінтагмы ўспрымаецца як прыналежная экспрэсіўнаму маўленню. У якасці прыкладу можна прывесці радкі з верша Р. Барадуліна «Бацьку», які абгрунтавана лічыцца адным з лепшых у сучаснай беларускай паэзіі. У радках гэтага верша чытач сутыкаецца з прапанаваным аўтарам

¹¹ Николаева Т. М. Семантика акцентного выделения. М., 1982.

¹² Там жа. С. 60—64.

¹³ Там жа. С. 64.

¹⁴ Буланін Л. А. Фонетика современного русского языка. С. 174.

больш дробным чляннем паведамлення на сінтагмы:

І зараз — / еду я здалёк,
Чакаю ўсё — / зайду, / а маці /
Мне скажа: / Пазнаеш, / сыноч?

Сінтагменнае члянне робіцца выдзяленнем радкоў і ўвядзеннем дадатковых знакаў прыпынку. Яно надае вершу эмацыянальнае гучанне, якое адпавядае аўтарскай усхваляванасці.

У вершах Р. Барадуліна часта вельмі ўдала перадаецца інтана-

цыйны малюнак, які ўласцівы вуснай форме беларускай літаратурнай мовы. Асаблівае сінтагменнае члянне, якое аўтар выкарыстоўвае пры вершаскладанні, пачэрпнута ім з гутарковага маўлення і мае выразную стылістычную функцыю.

У аналагічных мэтах больш дробнае, нязвыклае сінтагменнае члянне выказванняў выкарыстоўваецца таксама ў беларускай мастацкай прозе і драматургіі. Яно перадае эмацыянальнае маўленне.

§ 6.4. ФРАЗА

Сінтагма з'яўляецца найменшай суцэльна аформленай інтанацыйнай сродкамі адзінкай з самастойным значэннем. Але па свайму вызначэнню гэта паняцце не змяшчае ўказання на тое, якую ролю адыгрывае абазначаная з дапамогай гэтага тэрміна адзінка ў моўных зносінах. Такое ўказанне ўваходзіць у вызначэнне тэрміна «выказванне».

В ы к а з в а н н е — гэта фрагмент маўлення, дастатковы для паведамлення аб чым-небудзь, які выконвае ў пэўнай моўнай сітуацыі камунікатыўную функцыю. Інтанацыя выказвання адпавядае той канкрэтнай мэце і той задачы, якімі характарызуецца данае паведамленне. Дастатковую ў пэўных умовах інфармацыю можна, часам, перадаць асобнай словаформай, спалучэннем словаформ, службовымі часцінамі мовы, калі гэтыя элементы суправаджаюцца належнай інтанацыяй і абапіраюцца на папярэдні моўны кантэкст, на пазамоўную інфармацыю, якой характарызуецца сітуацыя маўлення. У якасці такіх вельмі кароткіх, але сітуацыйна дастатковых элементаў можна прывесці некаторыя рэплікі з дыялогаў:— *Пакрыўджана.*— *На каго?*— *На ўсіх.*— *І на мяне?*— *І на цябе;*— *Не. Цёпла;*— *Хто?;*— *Ха-ха.*— *Во тут.*— *Што «аднак»?* *Што?;*— *Што вы;*— *Ша. Абувайся.*

Кожнае, нават кароткае, выказванне афармляецца інтанацыйна і перадае пэўную інфармацыю або змяшчае пытанне. У шырокім сэнсе слова выказванне — гэта кожная адзінка, здольная несці паведамленне, як граматычна аформленая адпаведным чынам (сказ), так і не маючая такога афармлення (рэплікі). У вузкім сэнсе слова выказванне — гэта адзінка, якая нясе паведамленне і не з'яўляецца граматычным сказам (тыпу рэплік). Пры вызначэнні паняцця «выказванне» асноўная ўвага ўдзяляецца таму, як гэта адзінка аформлена граматычна і як суадносіцца з іншымі сінтаксічнымі паняццямі. Тэрмін «выказванне» ў пэўным сэнсе сінанімічны тэрміну «моўнае паведамленне», якое можа характарызавацца рознымі сінтаксічнымі структурамі.

Ф р а з а — гэта адно выказванне або паслядоўнасць выказванняў, якія ўтвараюць інтанацыйнае адзінства. Фраза можа складацца з адной або з некалькіх сінтагм (*Не спіцца. // Зноў і зноў / трывога / То затрымціць, / то скалане* (С. Грахоўскі)). Сінтагмы другой фразы ўтвараюць інтанацыйнае і семантычнае адзінства:

Зноў і зноў / трывога / То затрымціць, / то скалане. (Звычайна з дапамогай рысак над галоснымі

перадаецца рух мелодыкі. Калі яны ідуць роўна — — —, гэта абазначае, што словы вымаўляюцца адным тонам. Рух тону ўніз абазначаецца знакам \, а ўверх — /.)

З сінтаксічнага пункту погляду фраза можа быць роўная аднаму сказу рознай працягласці або некалькім сказам, маючым розную сінтаксічную структуру:

А Драгун, / раз-пораз торкаючы алоўкам у тоўсты журнал дыспетчарскай службы, / пачаў аддаваць / распараджэнні (В. Якавенка). Там свабадней. Паветра чыстае / І мора... / шуміць (Г. Каржанеўская).

Галоўнае, што адрознівае выказванні, якія з'яўляюцца самастойнымі фразамі, ад тых, якія ўваходзяць у склад адной фразы, — гэта ступень іх інтанацыйнай злітнасці, узаемаабумоўленасці розных прасадыхных параметраў.

Звычайна кароткія, няпоўныя словы-сказы і перарваныя або незавершаныя выказванні абавіраюцца на тую інфармацыю, якая змешчана ў папярэднім кантэксце, на пазамоўныя факты. Інтанацыйныя сродкі ўводзяць маленькія моўныя ўрыўкі ў больш вялікія, дапамагаюць дасягаць тых мэт, якія меў гаворачы ў пэўнай моўнай сітуацыі.

Вось выстраліў адзін, / Вось разам — / пах-пах-пах (К. Крапіва).

Няхай ён спажыве гэта... / Што нам прыгатаваў (К. Крапіва).

Фраза перадае сэнсава інфарматыўныя звесткі і разам з іншымі фразамі выконвае шматлікія камунікатыўныя заданні. Кожная фраза суадносіцца з іншымі ў сэнсавым, сінтаксічным і прасадыхным аспектах.

Ступень сувязі суседніх фраз у тэксце залежыць ад розных прычын семантычных, лексічных, сін-

таксічных і прасадыхных. Кожная з іх уплывае пэўным чынам на фарміраванне інтанацыі:

— Ах, Грышка, нядобры! / Як ты спалохаў мяне, гневаюся не жартам....

— Гневаешся? Няпраўда. А чаму ж ты на мяне так міленька пазіраеш?

— Так, / са злосці... (В. Дунін-Марцінкевіч).

У гэтым дыялогу семантычна кожны папярэдні сказ абумоўлівае наступны, а кожны наступны абавіраецца і тлумачыцца семантыкай папярэдняга, існуюць лексічныя, дзякуючы паўторам, і сінтаксічныя, з прычыны эліптычнасці часткі фраз, сувязі.

З самых простых інтанацыйных паказчыкаў выказванняў можна назваць наяўнасць і велічыню паўзы паміж фразамі, мелодыку суседніх фраз, тэмп маўлення.

Калі паміж фразамі адсутнічаюць паўзы, яны ўспрымаюцца як часткі аднаго паведамлення і шмат у чым нагадваюць аб'яднанне, якое існуе паміж асобнымі выказваннямі ў межах фразы.

Павелічэнне працягласці паўзы можа мець значэнне проціпастаўлення або важнага ўдакладнення. Параўн.: Каму ён належыць — // не было відно: // чарада байцоў скупілася пад высознаю ліпаю, / абкружыла нешта, / і адтуль, з іх асяроддзя, і даходзіў голас... (К. Кірыенка); Каму ён належыць, не было відно, / бо чарада байцоў скупілася пад высознаю ліпаю...

Звычайна, калі фразы маюць аднолькавае значэнне ў кантэксте і ўспрымаюцца як раўназначныя паведамленні, яны характарызуюцца аднолькавым тэмпам. У вымаўленні дыктара Н. Л. сярэдня працягласць гукаў ў першай фра-

зе раўняецца 75 мс, а ў другой — 74 мс. Інфарматыўна больш важныя фразы характарызуюцца (як і ў аналагічным выпадку з сінтагмамі) больш павольным тэмпам:

— Я ўсміхнуўся, перапытаў:

— Жонку? Сватаецца?

— А дай веры, хлопец! Жонку, прытым сваю жонку, не чужую, сватаць прыехаў... (М. Гіль).

Фразы звязаны з дапамогай мелодыкі, калі першая фраза мае ўзыходны тон, а другая — сыходны.

— — — — — / — — /
Гэтага я не разумею. Навошта ён так зрабіў.

Звычайна вывучэнне інтанацыі кожнай з моў праводзіцца шляхам аналізу ў першую чаргу прасадыхных асаблівасцей сінтагм і фраз.

§ 6.5. ФАРМАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ІНТАНАЦЫІ. КАМПАНЕНТЫ ІНТАНАЦЫІ

У маўленні інтанацыя прадстаўлена трыма групамі параметраў: часавымі, меладыхнымі і акцэнтнымі. Кожная з гэтых груп мае сваю спецыфіку. Падрабязна тут будуць разгледжаны часавыя і меладыхныя характарыстыкі, паколькі акцэнтныя прааналізаваны ў папярэднім раздзеле.

Часавыя характарыстыкі ўключаюць у свой склад такія элементы, як часавая структура, тэмп маўлення, паўзы. Працягласць адзінак маўлення ў часе — неабходная перадумова іх існавання. Для таго каб моўныя элементы былі ўспрынятымі, яны павінны мець дастатковую працягласць для рэалізацыі пэўных характарыстык і для іх асэнсавання ўспрымаючай асобай.

Меладыхныя кампаненты абпіраюцца на магчымасць адвольна

змяняць вышыню гукаў, якая суадносіцца з частатой самай нізкай складаючай у спектры галосных.

Кожны з прасадыхных паказчыкаў маўлення вызначаецца на падставе суадносін яго значэнняў у часавай паслядоўнасці. Фізічная працягласць вызначаецца абсалютнай і адноснай працягласцю акустычнага сігнала. У лінгвістыцы фізічная працягласць гукаў бярэцца пад увагу перш за ўсё тады, калі процістаўленне кароткіх і доўгіх гукаў фаналагічна значнае.

У беларускай мове для фаналагічнага процістаўлення галосных адрозненне ў іх працягласці не выкарыстоўваецца. Таму адхіленні ў працягласці галосных могуць выкарыстоўвацца для перадачы інтанацыйных асаблівасцей маўлення.

§ 6.6. ТЭМП МАЎЛЕННЯ. ФУНКЦЫІ ТЭМПАВАЙ ВАРЫЯТЫЎНАСЦІ

Працягласць гукаў звязана з хуткасцю маўлення, якая вызначаецца яго тэмпам. Тэмпавыя паказчыкі, якімі характарызуецца моўнае паведамленне, адначасова адпавядаюць асаблівасцям тэксту, індывідуальнасці, фізіялагічнаму і эмацыянальнаму стану гаворачага. Пры лінгвістычным апісанні інтанацыйных асаблівасцей «сувязь з эмацыянальнасцю з'яўляецца адной з асноўных перашкод пры выяўленні

інварыянтных прыкмет моўных інтанацыйных адзінак»¹⁵. Той эмацыянальны стан, які актывізуе дзейнасць чалавека, паскарае тэмп маўлення, а эмацыянальны стан, які

¹⁵ Бондарко Л. В., Вербицкая Л. А., Игнаткина Л. В., Светозарова Н. Д., Сергеева Т. А., Цветкова Л. В. О фонетических коррелятах различной степени выразительности и эмоциональности речи: (на материале чтения) // Речь и эмоции. Л., 1975. С. 84.

зніжае актыўнасць асобы, запавольвае яго. Гэтыя сувязі неаднаразова адзначаліся даследчыкамі розных моў, і, напэўна, яны маюць тыпалагічны псіхалінгвістычны характар. Так, тэмп маўлення паскараецца, напрыклад, пры радасці і гневе, пры хваляванні, паніцы, наогул эмацыянальнай напружанасці.

Па назіраннях псіхолагаў, у стане павышанага эмацыянальнага ўзбуджэння для аператара характэрна павелічэнне тэмпу маўлення на 15—25%¹⁶. Запавольванне тэмпу перадае прыгнечанасць, інертнасць гаворачай асобы. Як уплывае эмацыянальны стан на тэмп маўлення носьбітаў беларускай мовы, спецыяльна не даследавалася. Але можна сцвярджаць, што існуючыя ўяўленні аб характары сувязі эмацыянальнага стану гаворачага з тэмпам яго маўлення справядлівыя і для беларускага моўнага матэрыялу. Такі вывад можна зрабіць, аналізуючы аўдытыўныя ацэнкі значэння тэмпавых змяненняў у беларускай мове.

У эксперыментальнай фанетыцы склалася пэўная традыцыя пры аналізе канкрэтных фанетычных з'яў прыцягваць ацэнкі, якія ім даюць носьбіты мовы. Сярод аўдытараў варта адрозніваць «свядомых» (у сэнсе іх адносін да моўнага матэрыялу) — аўдытараў-даследчыкаў і «наіўных», «несвядомых» аўдытараў — носьбітаў пэўнай мовы, якія не маюць навыкаў аналізаваць моўны сігнал з боку яго асобных фанетычных асаблівасцей.

Аўдытары-даследчыкі могуць зрабіць свае заключэнні адносна моўнага сігнала як носьбіты мовы, як радавыя слухачы, а таксама суаднесці свае ўражанні аб пэўных фанетычных з'явах з існуючымі лінгвістычнымі паняццямі, якасна ацаніць іх. Такія ацэнкі не з'яўляюцца непасрэднымі, бо аўдытар-даслед-

чык дае іх з улікам пэўных лінгвістычных катэгорый. Але гэта не значыць, што паказанні «свядомых» аўдытараў менш каштоўныя, чым «несвядомых». Праз іх успрыманне, як і праз успрыманне «наіўных» носьбітаў мовы, можна «вызначыць заканамернасці, уласцівыя мове як сістэме»¹⁷.

Вялікі вопыт суб'ектыўнага аналізу розных бакоў інтанацыі маюць «не толькі моваведы, але і — прычым нават у большай меры — дзеячы тэатра, асабліва рэжысёры і педагогі сцэнічнага маўлення»¹⁸. Ва ўсіх працах па выразнаму чытанню значнае месца адводзіцца тэмпавым характарыстыкам маўлення. Тэмпавыя адрозненні разглядаюцца часцей не ў якасці пэўнай моўнай рысы або індикатара індывідуальнасці, а як прыкмета, па якой слухач можа меркаваць аб эмацыянальным стане таго, хто гаворыць.

У беларускай спецыяльнай літаратуры найбольш поўныя рэкамендацыі таго, як з дапамогай змянення тэмпу маўлення перадаць пачуцці гаворачай асобы, можна знайсці ў працах А. Каляды па выразнаму чытанню¹⁹. Парады чытальнікам — каштоўны аўдытарскі матэрыял, які сведчыць аб тых сувязях тэмпу маўлення і эмоцый, што існуюць у беларускай мове.

Нашы назіранні над адпаведнасцю маўлення эмацыянальнаму стану гаворачай асобы паказваюць, што ў носьбітаў беларускай мовы існуюць тыповыя выпадкі выкарыстання тэмпавых змяненняў маўлення для перадачы пачуццяў.

Для таго каб прасачыць, якія эматыўныя значэнні ў маўленні вы-

¹⁷ Зиндер Л. Р. Некоторые принципиальные основы экспериментально-фонетических исследований // Экспериментально-фонетические исследования речи. М., 1969. Вып. 2. С. 116.

¹⁸ Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. С. 34.

¹⁹ Каляда А. Выразнае чытанне. Мн., 1976. С. 78.

¹⁶ Никонов А. В., Попов В. А. Особенности структуры речи человека-оператора в стрессовых условиях // Речь и эмоции. С. 13.

яўляюцца з дапамогай тэмпавых змяненняў, можна выкарыстаць скарачаны спіс эмоцый, які, па сутнасці, апісвае найбольш істотныя разнавіднасці стану чалавека: 1) радасць, 2) смутак, 3) узбуджанасць, 4) дэпрэсія, 5) раз'юшанасць, 6) страх, 7) апатыя, 8) нейтральны стан (норма) ²⁰.

Транскрыбіраванне магнітафонных запісаў літаратурнага маўлення, прадстаўленага ў фанатэцы беларускага вуснага маўлення Аддзела эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, паказвае, што вельмі часта адзін і той жа тэмп перадае розныя пачуцці.

Хуткі тэмп перадае і ўсхваляванасць, і нецярплівасць, і злоснасць, і страх. Аднолькава хутка, напрыклад (сярэдня працягласць гукаў 50—60 мс), вымаўляліся наступныя фразы, узятыя з розных тэкстаў, дазваляючых вызначыць эмацыянальны стан гаворака асоб: *І ты ўсё гэта Галі сказаў?* (узрушана); *Кажы хутчэй, што яны адказалі!* (нецярпліва); *Прыйдуць сюды?* (напалохана); *Дачакаецца мачаха свайго часу!* (гняўліва).

Павольны тэмп суправаджае не толькі няўпэўненасць, разгубленасць, але таксама і страх, і раз'юшанасць, і пагрозу. Сярэдня працягласць гука ў межах 100—120 мс (зрэдку 140 мс) у фразах, якія перадавалі вельмі розныя пачуцці. Напр., *А калі пан прагоніць з хаты?* (жахліва); *Ісці або лепш не паказвацца наогул?* (ваганне); *Бадзяецца па дзейках, як ліхая доля!* (раз'юшана).

Умераны, сярэдні тэмп маўлення найбольш пашыраны ў выкананні мастацкіх тэкстаў нейтральнага зместу, у аўтарскім маўленні пры выкананні сваіх твораў беларускімі пісьменнікамі.

Назіранні над перадачай з да-

Табліца 6.1. Эматыўныя значэнні тэмпу маўлення

Эмоцыя	Тэмп маўлення		
	хуткі	павольны	сярэдні
Радасць	+		+
Смутак		+	+
Узбуджэнне	+	+	
Дэпрэсія			
Раз'юшанасць	+	+	
Страх	+	+	
Апатыя		+	+
Норма			+

памогай рознага тэмпу эмоцый абагульнены ў табл. 6.1. Цікава адзначыць, што парады чытальнікам, якія дае А. Каляда адносна хуткасці маўлення, у большасці выпадкаў супадаюць з нашымі данымі.

Вядома таксама, што тэмп маўлення з'яўляецца адной з індывідуальных характарыстык гаворака. Адрозніваюцца катэгорыі асоб, якія гавораць з сярэдняй, хуткай і павольнай хуткасцю.

Спецыяльнае даследаванне індывідуальнага тэмпу маўлення гаворачых на беларускай мове, дазволіла вызначыць тры тэмпавыя градацыі ²¹. Традыцыйна індывідуальны тэмп маўлення характарызуецца сярэдняй працягласцю гука. Такі паказчык, праўда, з'яўляецца вельмі грубым, бо працягласць такіх відавочна розных па гэтай прыкмеце гукаў, як націскныя і ненаціскныя галосныя або выбухныя і фрыкатыўныя зычныя, абагульняецца, падлічваецца ў сярэднім. Але для атрымання звестак аб індывідуальных тэмпах маўлення на пэўнай мове такі падыход здавальняючы, бо ён дазваляе ўбачыць найбольш істотныя адрозненні ў індывідуальных тэмпах.

Калі даследуюцца часавыя характарыстыкі, якія паказваюць індывідуальную варыятыўнасць маўлення, то звычайна выкарыстоўваюцца абсалютныя велічыні (у мс). Яны

²⁰ Галунов В. П. Речь, эмоции и личность: проблемы и перспективы, С. 7.

²¹ Фанетыка слова ў беларускай мове, С. 45—51.

з'яўляюцца фізічным карэлятам часавай характарыстыкі гукавых адзінак. Але больш часта ў фанетычных даследаваннях звяртаюцца да адносных адзінак, якія дапамагаюць пазбегнуць уплыву на атрыманыя даныя індыўідуальных дыктарскіх адрозненняў. Адносныя адзінкі дазваляюць праводзіць супастаўленне працягласцей гукаў, узятых з розных рэалізацый розных гаворачых асоб. У якасці велічынь, якія характарызуюць часавую структуру выказванняў, могуць выкарыстоўвацца 1) сумарная працягласць сінтагмы (фразы); 2) сярэднескладовая працягласць; 3) сярэднегукавая працягласць. З гэтымі паказчыкамі суадносіцца кожнае з атрыманых пры аналізе значэнняў працягласці.

Зварот да сярэдніх значэнняў мэтазгодны тады, калі ёсць дастаткова вялікі матэрыял для параўнання, або ў тым выпадку, калі ён невялікі, але аднародны.

Для вызначэння тэмпавых паказчыкаў індыўідуальных варыянтаў маўлення даследавалася хуткасць маўлення 40 носьбітаў беларускай літаратурнай мовы пры чытанні спецыяльна падрыхтаванага тэксту, які складаўся з 21 апавядальнага сказа рознай даўжыні. У выніку апрацоўкі эксперыментальных даных былі атрыманы паказчыкі, якія дазволілі вылучыць сярод носьбітаў беларускай мовы тры групы, якія адрозніваюцца паміж сабой па індыўідуальнаму тэмпу. У першую групу ўвайшлі носьбіты беларускай мовы з хуткім індыўідуальным тэмпам. Сярэдняя працягласць гукаў у іх складала ад 69 да 80 мс. У маўленні асоб, якія мелі сярэдні індыўідуальны тэмп, сярэдняя працягласць гукаў хісталася ад 82 да 88 мс. Для маўлення носьбітаў беларускай мовы, маючых па-

вольны індыўідуальны тэмп, была характэрнай сярэдняя працягласць гукаў, якая перавышала 92 мс (ад 92 да 105 мс). Але тое, што чалавек мае пэўны індыўідуальны тэмп маўлення, не абазначае, што ён не можа свядома змяняць хуткасць маўлення. Працягласць галоснага можа розніцца ў маўленні адной і той жа асобы ў шырокіх межах. Эксперымент, у ходзе якога асобам, маючым хуткі, сярэдні і павольны індыўідуальныя тэмпы маўлення, прапаноўвалася паскараць і замаруджваць чытанне апісанага вышэй тэксту, паказаў, што ўсе яны паспяхова выконвалі заданне. Тыя, хто мае хуткі індыўідуальны тэмп, паскаралі хуткасць маўлення на 10—20%. У групе асоб з сярэднім індыўідуальным тэмпам паскарэнне дасягала 20—35%, а ў групе павольна гаворачых — 12—25%. Пры ўстаноўцы на замаруджванне хутка гаворачыя носьбіты беларускай мовы чыталі тэкст павольней на 10—22%, гаворачыя з сярэдняй хуткасцю — на 20—47, а павольна гаворачыя — на 6—20%.

Такім чынам, тэмпавыя змяненні могуць выкарыстоўвацца для перадачы інтанацыйнага зместу ўсімі носьбітамі мовы незалежна ад таго, які індыўідуальны тэмп уласцівы іх маўленню.

Для таго каб вызначыць, якія тэмпавыя змяненні носьбітамі мовы заўважаюцца на слых, праводзіліся аўдытарскія эксперыменты. Нельга не пагадзіцца з думкай, што «перцептыўны крытэрыі павінен выкарыстоўвацца пры вызначэнні лінгвістычнасці любых гукавых характарыстык»²².

²² Джапаридзе З. Н. Перцептивная фонетика. Тбилиси, 1985. С. 77.

Варта адзначыць пэўную супярэчлівасць звестак аб успрыманні тэмпавых змяненняў маўлення²³. Сцвяржаецца, напрыклад, што носьбіты мовы здольны даваць даволі дакладныя ацэнкі свайго і чужога тэмпу маўлення²⁴, а гэта сведчыць аб існаванні пэўных тэмпамоўных эталонаў. Але адзначаецца і тое, што слухачы не заўважаюць пастаяннай зменлівасці працягласці гукавых адзінак і што гаворачая асоба значна змяняе тэмп маўлення нават калі яе патрабуюць жорстка захоўваць яго стабільнасць²⁵.

Такім чынам, змяненне працягласці гукавых адзінак можа не заўважацца ў адных выпадках і можа быць інфарматыўным у другіх. Атрымліваецца, што пры ўспрыманні ацэнка інтанацыйна абумоўленых змяненняў тэмпу адрозніваецца ад ацэнкі змяненняў, выкліканых эмацыянальнасцю маўлення²⁶ і індывідуальнасцю гаворачай асобы.

Тэмпавыя градацыі, якія выкарыстоўваюцца пры афармленні фразы, звычайна не з'яўляюцца адзіным сродкам выражэння пэўных прасадыхных значэнняў. Як правіла, яны суправаджаюцца змяненнем і астатніх кампанентаў інтанацыі. Таму, калі неабходна вызначыць, як успрымаюцца пэўныя тэмпавыя змяненні, трэба адабраць пэўны тэкст такім чынам, каб пры яго рэалізацыі вядучым параметрам быў тэмп. Аналіз асаблівасцей успрымання та-

кога матэрыялу дапаможа вызначыць дамінуючыя тэндэнцыі, якія назіраюцца ў мове, і дазволіць прасачыць, у якой ступені слухачы могуць параўноўваць розныя моўныя ўрыўкі па іх інтанацыйнаму рысунку, карыстаючыся пераважна адным з акустычных параметраў — тэмпам. Звычайна на функцыянальна значнае члянэнне фразы ўказваюць не толькі ўнутрыфразавыя адрозненні ў тэмпе, але і паўзы, а супрацьпастаўленне частак фразы перадаецца таксама іх лексіка-сінтаксічным складам, бо наогул інтанацыя пастаянна ўзасмадзейнічае з іншымі моўнымі сродкамі. Гэта ўскладняе выбар такога матэрыялу, у якім дзеянне аднаго з прасадыхных параметраў магло б адлюстравана ў чыстым выглядзе. Патрабаванні да эксперыментальнага матэрыялу супярэчлівыя. Трэба, каб матэрыял быў натуральным, а таму ў пэўнай ступені захаваным сваю інтанацыйную сапраўднасць і складанасць, і адначасова неабходна, каб успрыманне яго тэмпавых паказчыкаў не скажалася пад уплывам астатніх прасадыхных і іншых моўных якасцей. Такі матэрыял можна атрымаць, калі прапанаваць носьбіту мовы шматразова прачытаць спецыяльна падрыхтаваны тэкст у розным тэмпе. Такое заданне ўспрымаецца як зразумелае, і калі дыктару прапанаваць прачытаць тэкст хутка ці павольна, ён робіць гэта паспяхова.

Для вывучэння ўспрымання моўнага тэмпу ў нашым эксперыменце выкарыстоўваўся матэрыял, атрыманы пры чытанні звязанага тэксту носьбітамі беларускай літаратурнай мовы, якія маюць розны індывідуальны тэмп. Кожны з 40 дыктараў пасля папярэдняга азнаямлення чытаў спецыяльна падрыхтаваны тэкст, які складаўся з 21 апавядальнага сказа рознай даўжыні, тройчы: у сярэднім, хуткім і павольным тэмпе. Паскарэнне і замаруджванне

²³ Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. Рига, 1974. С. 126; Светозарова Н. Л. Интонационная система русского языка. Л., 1982. С. 50; Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Л., 1981. С. 150.

²⁴ Речь, эмоции и личность: Материалы и сообщ. Всес. симпози. 27—28 февраля 1978. Л., 1978.

²⁵ Рамишвили Г. С. Речевой сигнал и индивидуальность голоса. Тбилиси, 1976. С. 8—22.

²⁶ Носенко Э. Л. Особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности. Днепрпетровск, 1975.

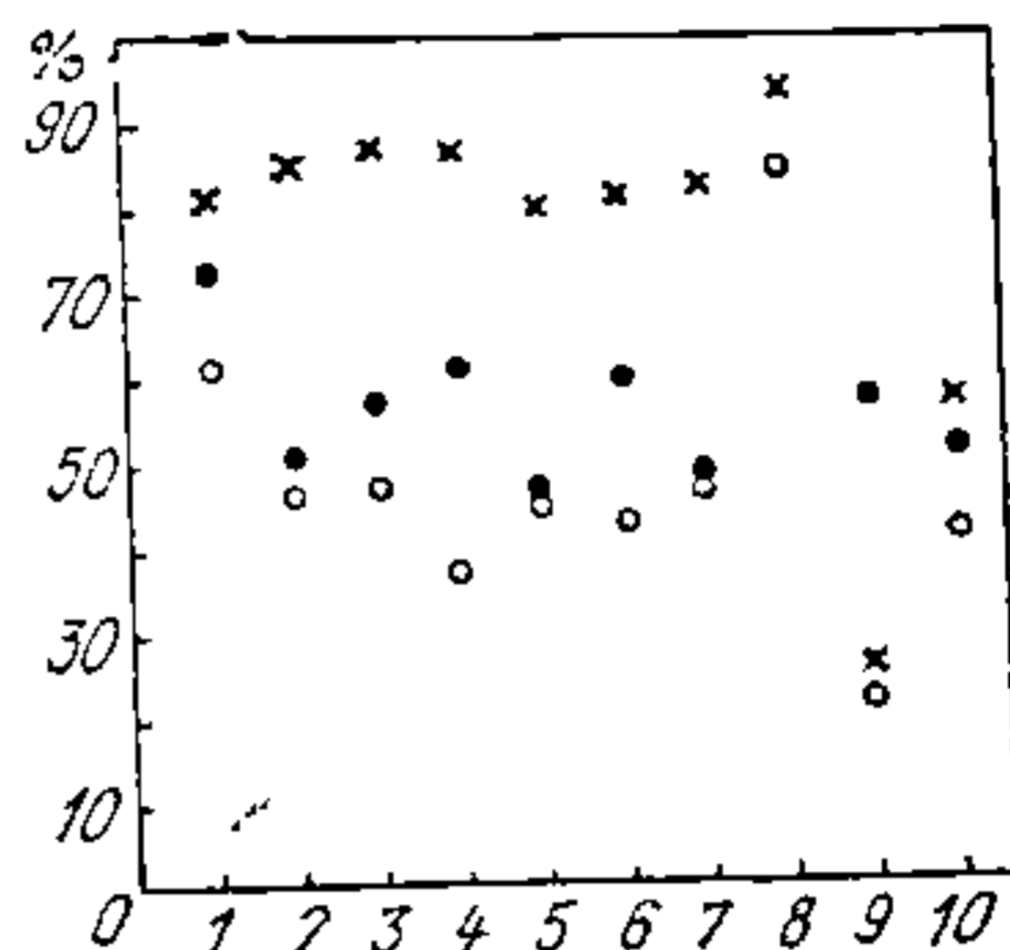
праводзілася дыктарам на падставе яго ўласных уяўленняў аб натуральным для беларускай мовы тэмповым вар'іраванні маўлення.

З усіх атрыманых запісаў для прад'яўлення аўдытарам былі выбраны два як найбольш узорныя з пункту погляду беларускай арфаэпіі і правіл нарматыўнага інтанацыйнага афармлення. Пры паскарэнні і замаруджванні тэмпу захоўваўся тыповы для літаратурнай мовы інтанацыйны рысунак фраз. Дыктары мелі сярэдні індывідуальны тэмп, сярэдняя працягласць гука ў фразе у сярэднім тэмпе была ў жанчыны Н. Л. 83 мс, а ў мужчыны А. А. — 87 мс. Праводзіліся серыі эксперы-ментаў.

Для прад'яўлення аўдытарам у першай серыі доследаў выкарыстоўваўся мантаж магнітафоннага запісу чатырох словазлучэнняў, узятых з фразы, прачытанай у складзе эксперыментальнага тэксту дыктарам Н. Л. у сярэднім, хуткім і павольным індывідуальных тэмпах. Разбіўка фразы праводзілася наступным чынам: *Цэлы гай / старасвецкіх дубоў / раскінуўся / на беразе Нёмана*. Урыўкі з запісаных на магнітную стужку фраз выразаліся з дапамогай сегментатара і манціраваліся з інтэрвалам 0,2 с па тры, пры гэтым у кожную групу ўключаліся тоесныя лексіка-сінтаксічныя адзінкі, узятыя з розных тэмповых рэалізацый тэксту. Напрыклад, прад'яўлялася група, дзе слухач тройчы апазнаваў словазлучэнне *цэлы гай*, вымаўленае спачатку павольна, потым хутка і ў сярэднім тэмпе. Наступная тройка стымулаў аддзялялася ад папярэдняй паўзай у 2 с, яна змяшчала гэта ж словазлучэнне, але парадак тэмповых рэалізацый змяняўся. Напрыклад, у першай тройцы быў тэмп павольны, хуткі, сярэдні; у другой — сярэдні, павольны, сярэдні; у трэцяй — павольны, хуткі, хуткі; у чацвёртай — хуткі, павольны, сярэдні і г. д. Кожнае словазлу-

чэнне паўтаралася 32 разы, пры гэтым стымулы ў тройцы або былі ўсе розныя, або адна тэмповая рэалізацыя ў розных спалучэннях выступала два разы і побач з ёй давалася іншая.

У спецыяльна падрыхтаваных анкетах, дзе быў адзначаны парадкавы нумар кожнай тройкі словазлу-

Рыс. 67. Колькасць правільных адказаў пры ацэнцы тэмпу вымаўленых словазлучэнняў. Па гарызанталі — нумары аўдытараў, якія апазнавалі словазлучэнні; па вертыкалі — колькасць правільных адказаў пры апазнаванні тэмпу (у працэнтах). Крыжыкі — хуткі тэмп, кропкі — сярэдні тэмп, кружкі — павольны тэмп

чэнняў, аўдытары адзначалі, у якім тэмпе вымаўлены кожны стымул. Праслухоўванне праходзіла праз галаўныя тэлефоны ТДС-1 з магнітафона, на якім рабіўся запіс. Эксперыментальны матэрыял апазнавалі 10 аўдытараў — носьбітаў беларускай мовы. Было атрымана 2880 адказаў. Кожная тэмповая рэалізацыя апазнавалася 960 разоў. Вынікі апазнавання розных тэмповых рэалізацый асобнымі дыктарамі прыведзены на рыс. 67.

Высветлілася, што здольнасцю правільна ацэньваць тэмп маўлення розныя аўдытары валодаюць у рознай ступені. Напрыклад, аўдытар В. Б. дакладна ацэньваў тэмп стымулаў у сярэднім у 89% усіх выпадкаў, у той час як два іншыя аўдытары (Н. Л., А. С.) выявілі малую здольнасць да такога апазнавання: дакладныя ацэнкі складалі ў іх адпаведна толькі 36 і 51%. Аднак для большасці аўдытараў былі харак-

тэрны блізкія сярэднія значэнні дакладных ацэнак ад 60 да 72%.

Неаднаразова выказвалася думка, што здольнасць слухача да аўдзіравання сігналаў, якія паступаюць у розным тэмпе, пэўным чынам звязана з яго ўласным індыўдуальным моўным тэмпам²⁷, але ў нашым эксперыменце такой залежнасці не назіралася. Аўдытар В. Б. мае павольны індыўдуальны тэмп маўлення, але ён паспяхова выконваў заданне. Аўдытары Н. Л. і А. С. не здолелі дакладна ацаніць тэмп асобных сігналаў, хаця іх індыўдуальны тэмп адпавядаў тэмпу дыктараў, якія начытвалі эксперыментальны тэкст.

Для таго каб вызначыць залежнасць ацэнкі пэўнага тэмпу ад парадку стымулаў пры прад'яўленні, аналізаваліся асаблівасці ідэнтыфікацыі тэмпу, калі стымулы паступалі ў рознай паслядоўнасці. З гэтай мэтай разглядаліся тыя выпадкі памылковага ўспрымання, калі павольны тэмп ацэньваўся як хуткі, а хуткі — як павольны. Сістэматызацыя памылак такога роду пераконвае, што яны не звязаны з парадкам прад'яўлення матэрыялу. Так, павольны тэмп прымаўся за хуткі і хуткі за павольны, калі стымул ішоў першым, у 21% адказаў, калі стымул быў другім — у 39, а калі трэцім — у 40% ад усёй колькасці памылковых адказаў такога тыпу. Колькасць памылковых ацэнак істотна залежала ад таго, які тэмп меў папярэдні стымул у параўнанні з наступным. Калі папярэдні і наступны стымулы мелі розны тэмп, ён ацэньваўся памылкова ў 42%, а калі яны супадалі па тэмпу — у 58% усіх выпадкаў.

Аналіз атрыманых даных таксама паказаў, што аўдытарскія ацэнкі тэмпу лепш адлюстроўвалі аб'ектыўную прыналежнасць моўнага ма-

тэрыялу, які прад'яўляўся, у тым выпадку, калі апазнаваліся ўрыўкі з фраз, вымаўленых хутка (дакладныя апазнаванні складалі 79%). Дакладная ацэнка сярэдняга тэмпу склала 60% усіх выпадкаў. Павольны тэмп ацэньваўся яшчэ горш за сярэдні. Дакладныя адказы складалі толькі 48%. Такім чынам, упэўнена аўдытары апазнавалі толькі хуткі тэмп і вагаліся пры ацэнцы сярэдняга і павольнага тэмпаў. Атрыманыя ацэнкі датычыліся тэмпавых змяненняў розных, у тым ліку і невялікіх, па працягласці ўрыўкаў з фраз. Таму можна сцвярджаць, што ўнутрыфразавыя змяненні тэмпу заўважаюцца носьбітамі беларускай мовы і могуць выкарыстоўвацца для стварэння розных інтанацыйных канструкцый.

Разам з тым нестабільнасць ацэнак аднаго і таго ж шматразова прад'яўленага моўнага матэрыялу паказвае, што ўрыўкі з фраз самі па сабе, асабліва ў тым выпадку, калі яны вымаўлены ў сярэднім або павольным тэмпах, не змяшчаюць той неабходнай інфармацыі, якая дазволіла б іх дыферэнцыраваць па тэмпу.

Правільнай ацэнцы тэмпавых характарыстык матэрыялу маглі перашкаджаць 1) невялікая працягласць прад'яўленых урыўкаў, 2) тое, што па працягласці ўзятыя ўрыўкі адрозніваліся паміж сабой не вельмі значна і 3) адсутнасць у іх складзе міжсінтагменных паўз, якія ўплываюць на суб'ектыўныя ацэнкі тэмпаў²⁸. Таму ў другой серыі эксперыментаў носьбіты беларускай мовы ацэньвалі тэмп вымаўлення фраз і асобных урыўкаў з іх. Былі адабраны сем апавядальных фраз, узятых з трох тэмпавых рэалізацый эксперыментальнага тэксту ў выкананні дыктара А. А. Яны манціраваліся, як і ў папярэдняй серыі эксперыментаў, і прад'яўляліся для

²⁷ Ильина В. И. К вопросу об изучении вариантов речи // Вопр. психологии. 1965. № 6.

²⁸ Светозарова И. Л. Интонационная система русского языка. С. 50.

апазнавання 50 аўдытарам. Выкарыстоўваліся розныя тэмпавыя рэалізацыі наступных фраз: *Невысокі хударлявы чалавек размеранаю роўнаю хадю ідзе лесам. Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана. Такі лагодны спакой бывае толькі ў мінуты мудрага разважання. Лес, ахінуўшы свае плечы белаю накідкаю, урачыста захоўвае цішыню і спакой. Асірацелья старыя дубы ў чорных шапках бусліных гнёздаў спакойна стаялі, не варушачы ніводным лістам, і купалі ў сонцы свае адвечныя лапы. Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, што раптам з'явіўся перад вачыма на дарозе.*

Тыя ж аўдытары ацэньвалі тэмп вымаўлення 108 стымулаў—урыўкаў з прыведзеных фраз, якія складаліся з аднаго слова або групы слоў і прад'яўляліся па вышэй апісанай методыцы. Напрыклад, з першай фразы выдзялялі наступныя адрэзкі: *Невысокі хударлявы / невысокі хударлявы чалавек / размеранаю роўнаю хадю / размеранаю роўнаю хадю ідзе / ідзе лесам.* Апрацоўка адказаў аўдытараў дазволіла вызначыць узровень апазнавання фраз і іх фрагментаў. Высветлілася, што ў пераважнай большасці адказаў тэмп цэлай фразы апазнаваўся лепш, чым тэмп асобных яе фрагментаў.

Дакладныя ацэнкі тэмпу складалі 78% ад усёй колькасці адказаў пры апазнаванні фраз, вымаўленых у сярэднім тэмпе, 77% — у павольным і 70% — у хуткім. У параўнанні з вынікамі першай серыі эксперыментаў можна канстатаваць значна лепшае апазнаванне павольнага і сярэдняга тэмпаў. Такім чынам, поўны тэмп (тэмп маўлення з паўзамі) аўдытары ацэньвалі лепш, чым артыкуляцыйны (тэмп маўлення без паўз).

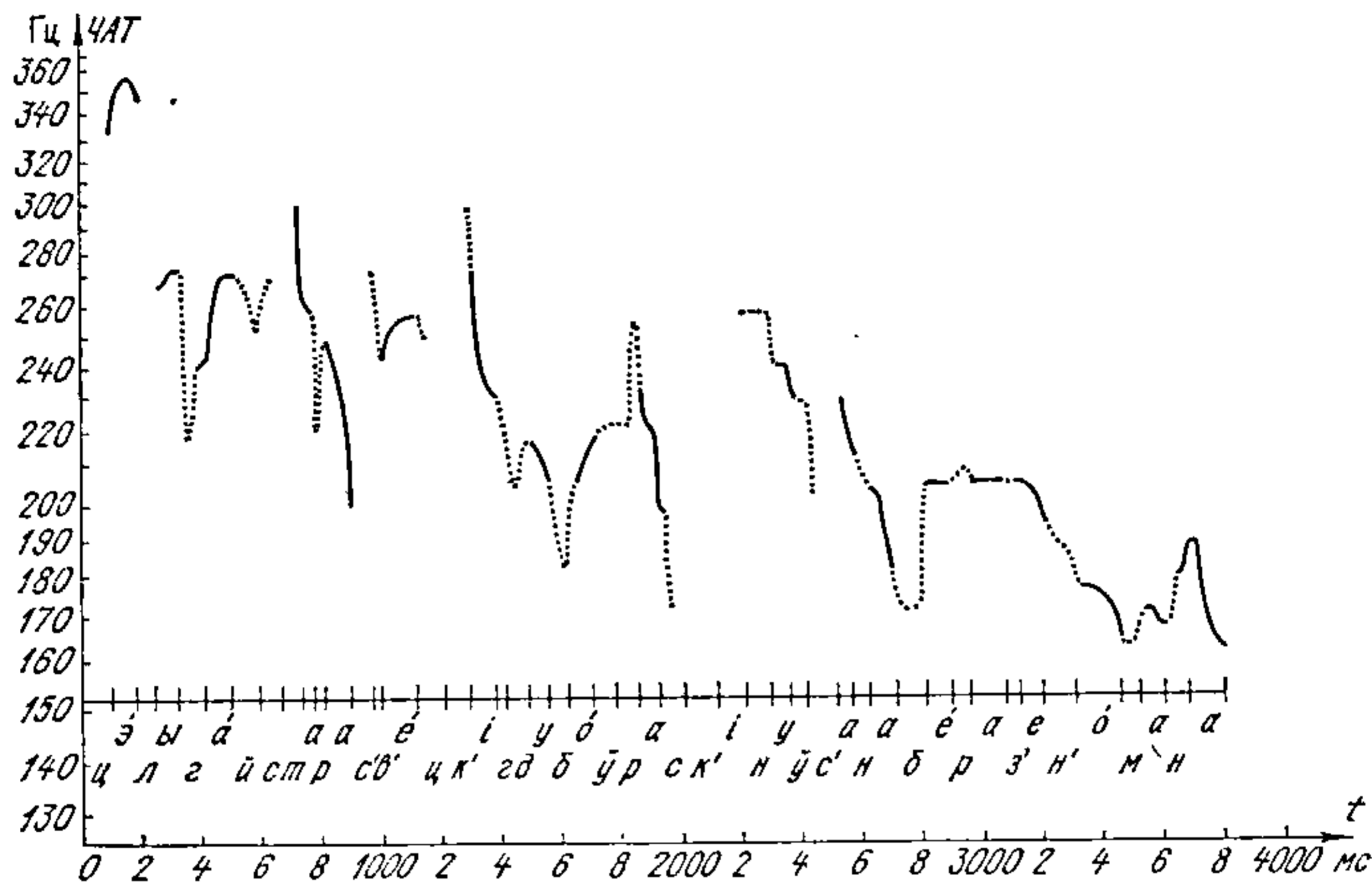
Але і ў другой серыі эксперыментаў фрагменты фраз, вымаўленыя ў хуткім тэмпе, апазнаваліся лепш, чым тыя ж фрагменты ў сярэднім і

павольным тэмпах. Правільныя адказы складалі адпаведна 70, 53 і 57% ад усёй колькасці ацэнак хуткага, сярэдняга і павольнага тэмпаў паасобку.

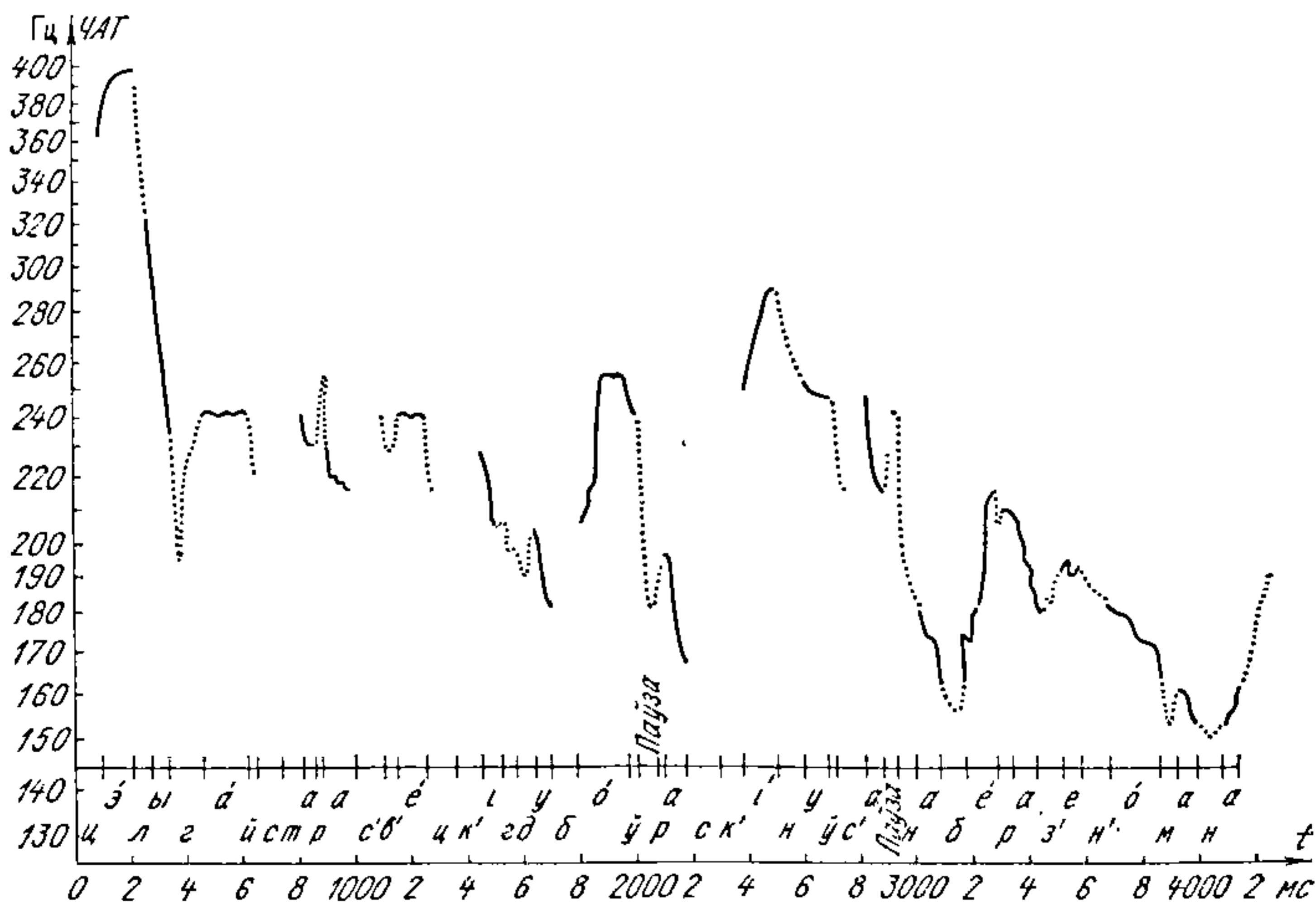
Для тлумачэння варыятыўнасці ацэнак тэмпу пры шматразовым прад'яўленні адных і тых жа ўрыўкаў з фраз варта параўнаць колькасць дакладных адказаў з часавымі паказчыкамі прад'яўленых урыўкаў. З гэтай мэтай для атрымання аб'ектыўных характарыстык эксперыментальнага матэрыялу з магнітафонных запісаў на шлейфным асцылографе Н-102 са скорасцю руху стужкі 250 мм/с былі зняты асцылаграмы. Падлічвалася працягласць гукавых адзінак, якія ўваходзілі ў склад фраз, вымаўленых у трох тэмпах. Пасля гэтага вызначалася ступень адхілення хуткага і павольнага тэмпаў ад сярэдняга для кожнага дадзенага для апазнавання моўнага ўрыўка. Вызначаны такім чынам тэмпавы кантраст параўноўваўся з узроўнем апазнавання тэмпу тых моўных стымулаў, якія характарызаваліся гэтым кантрастам. Параўнанне паказала, што з ростам кантрасту апазнаванне тэмпу моўных адзінак узрастала. Аднак такая залежнасць назіралася пры апазнаванні слоў і груп слоў, калі яны мелі ў сваім складзе толькі 6—18 складоў. Пры гэтым стымулы, вымаўленыя хутка, ацэньваліся правільна, нават калі яны адрозніваліся ад сярэдняга тэмпу на 4—7%, а вымаўленыя павольна — толькі тады, калі яны мелі працягласць, большую на 10—12%. Гэта дае падставы меркаваць, што аўдытары ў сваіх адказах абапіраліся не толькі на часавыя характарыстыкі ўрыўкаў, але і на іх іншыя інтанацыйныя якасці. Таму па асцылаграмах шляхам вымярэння працягласці кожнага перыяду танальных гукаў вызначаўся рысунак частаты асноўнага тону ў фразях, вымаўленых у трох тэмпах. Гэта дазволіла выявіць меладычную структуру фраз. У якасці ілюстрацыі

можна прывесці фразу, узятую для першай серыі эксперыменту: *Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана*. Ва ўсіх трох тэм-павых рэалізацыях назіраўся сыход-ны меладычны контур.

Меладычны рысунак фразы, вы-маўленай у сярэднім тэмпе, быў асабліва аднастайным, з некалькі-мі пад'ёмамі і спадамі, нязначнай велічыні. Яе інтанацыйны контур быў расчлянёным і слаба цэнтрава-

Рыс. 68. Інтанацыя апавядальнага сказа *Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана* (кадэнцыя). Сярэдні тэмп вымаўлення

Рыс. 69. Інтанацыя апавядальнага сказа *Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана* (кадэнцыя). Павольны тэмп вымаўлення

ным (рис. 68). У фразах, вымаўленых хутка і павольна, ён выглядаў інакш, таму што ў іх асабліва выдзялялася пачатковае слова. У націскным складзе першага слова назіраўся выразны ўзыходны рух тону, пасля якога ішло глыбокае паніжэнне тону ў ненаціскным складзе. Ка-

пага, назіраўся значны ўзыходна-сыходны рух тону. Агульная колькасць меладыхных пікаў была большай за тую, што назіралася ў фразе, вымаўленай павольна, і набліжалася да колькасці фанетычных слоў (рис. 70.). Акрамя таго, пры павольным вымаўленні фраза набывала да-

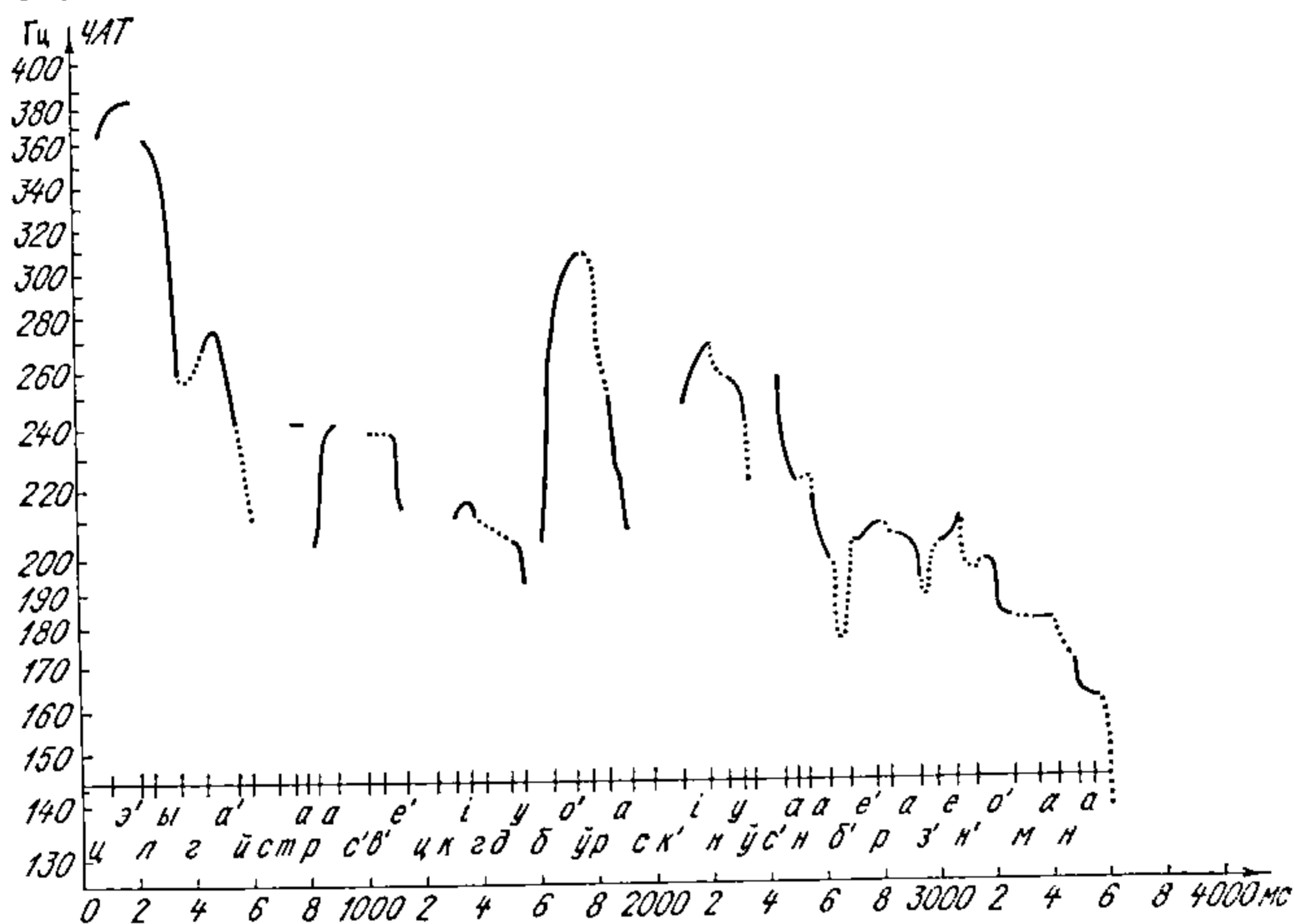

Рис. 70. Інтанацыя апавядальнага сказа *Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана* (кадэнцыя). Хуткі тэмп вымаўлення

лі фраза вымаўлялася павольна, то асаблівае выдзяленне першага слова прыводзіла да змянення меладыхнага рысунка ўсёй фразы: ён рабіўся больш згладжаным, меладыхныя пікі на націскных складах астатніх, нявыдзеленых слоў былі выражаны значна менш, іх колькасць была роўнай колькасці сінтагм (рис. 69).

Інтанацыйны контур хутка вымаўленай фразы шмат у чым нагадваў контур фразы, вымаўленай павольна. Але асаблівае выдзяленне першага слова пры хуткім тэмпе не прыводзіла да змянення меладыхнага рысунка ўсёй фразы, націскныя склады астатніх слоў афармляліся больш самастойна. Нават у складзе, наступным пасля асабліва выдзеле-

датковае члянэнне з дапамогай паўз велічыняй 60 і 80 мс.

Урыўкі з фраз, вымаўленых у трох тэмпах, якія прад'яўляліся для апазнавання, адрозніваліся не толькі па сваёй працягласці, але і па мелодыцы, што магло садзейнічаць паспяховай ацэнцы іх тэмпавай прыналежнасці. Як правіла, з боку меладыхнага афармлення выразна адрозніваліся ад астатніх толькі тыя з урыўкаў, якія былі выразаны з хутка вымаўленай фразы.

Фразы, вымаўленыя ў сярэднім і павольным тэмпах, мелі не такія выразны меладыхны рысунак, таму пры невялікіх адрозненнях па агульнай працягласці ўрыўкі, узятыя з іх, не мелі спецыфічных адметных рыс, якія дапамаглі б іх ідэнтыфікацыі.

Такім чынам, пры ўспрыманні такога часавага паказчыка маўлення, як тэмп, носьбіты мовы абпіраюцца на веданне таго, якія змяненні іншых інтанацыйных параметраў

звычайна спалучаюцца з тэмповымі змяненнямі. Гэта з'ява яшчэ раз падкрэслівае комплексны характар дзеяння ў маўленні інтанацыйных параметраў.

§ 6.8. ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ ЗМЯНЕННЯ ТЭМПУ МАЎЛЕННЯ

Часавыя прасадыхныя характарыстыкі з'яўляюцца аднымі з найбольш варыятыўных кампанентаў. Яны маюць вялікае значэнне для раскрыцця сэнсу фразы. Калі агульны тэмповы дыяпазон выяўляе інтанацыйную спецыфіку маўлення ўвогуле, то ўнутрыфразавае змяненне тэмпу служыць для выяўлення семантыка-сінтаксічнай структуры асобных выказванняў. Пэўная частка заканамерных змяненняў часавай структуры маўлення мае універсальны характар.

Пасля аналізу змянення тэмпу ў розных сінтагмах і разгляду семантыка-сінтаксічнай значнасці сінтагм, якія вымаўляюцца ў розным тэмпе, можна канстатаваць, што ў беларускай мове дзейнічаюць некаторыя тэндэнцыі тыпалагічнага характару.

1. Як правіла, большай працягласцю ў параўнанні з астатнімі адзначаюцца сінтагмы, у якіх знаходзяцца акцэнтна выдзеленыя элементы. У якасці ілюстрацыі разгледзім фразы з тэксту, які аналізаваўся пры вызначэнні індывідуальнай тэмпавай варыятыўнасці беларуска-

га маўлення: *Цэлы гай / старасвецкіх дубоў / раскінуўся / на беразе Нёмана*²⁹. Першая сінтагма з'яўляецца акцэнтна выдзеленай. Яна перадае пэўныя сэнсавыя суадносіны выдзеленай часткі фразы з шырокім кантэкстам. Лексема *цэлы* стымулюе акцэнтнае выдзяленне сінтагмы. Сярэдняя працягласць гука ў гэтай сінтагме большая за тую, якой характарызуецца наступныя, на 30%.

Пры чытанні тэксту, узятага з энцыклапедычных артыкулаў, акцэнтнае выдзяленне, якое спалучалася з павелічэннем працягласці сінтагмы, назіралася тады, калі ў пачатку фразы знаходзіліся зыходныя, апорныя для далейшых разважанняў лексемы: тэрміны або словы, маючыя ўдакладняючае значэнне:

Навальніца — / атмасферная з'ява, / пры якой у магутных / кучава-дажджавых воблаках / і паміж воблакамі і зямлёй / пры вялікай напружанасці атмасфернай электрычнасці ўзнікаюць / моцныя электрычныя разрады — маланкі. Зімяна навальніцы / бываюць вельмі рэдка.

Маланкі — / крыніца, / што забяспечвае зямлю / адмоўнымі зарадамі.

Сярэдняя працягласць гукаў у сінтагмах, маючых акцэнтнае выдзяленне, большая за астатнія на 25—30%. Зразумела, што сярэдняя працягласць гукаў у гэтым выпадку пераважна павялічваецца за кошт павелічэння працягласці націскага галоснага акцэнтна выдзеленай лексемы, і таму яе змяненне можа быць не вельмі адчувальным, асабліва калі акцэнтнае выдзяленне лексем ажыццяўляецца не толькі з дапамогай часавага параметра.

Выдзяленне рознымі сродкамі, у тым ліку і з дапамогай часавых характарыстык асобных членаў сказа, адзначалася Т. М. Нікалаевай у наступных фразях: *Ты меў бы машыну. Сваю, сваю ўласную машыну; І спакою не было. Але што іменна, што? Мелодыя вясны — яна; Першы — з палявой вады бывае. Другі — лясной вадою поўніцца. Пры гэтым назіраўся неаднастайны па-*

²⁹ Разрадкай абазначана замаруджванне тэмпу.

дыход дыктараў пры рэалізацыі выдзеленых частак фразы. Некаторыя дыктары выдзялялі пэўныя словы працягласцю (так рэалізавалася слова *яна* ў пятай фразе), іншыя — павышэннем тону ці ўзмацненнем па дыяпазону³⁰.

Пры сэнсавым выдзяленні слоў або словазлучэнняў, семантычным, семантыка-эмацыянальным і інш., не звязаным з аўтаматызаванай пастаноўкай фразавага націску, выкарыстоўваецца тэмп вымаўлення асобных частак фразы. Так, у фразах, маючых адваротны парадак слоў, выдзяляюцца словы ў неканцавой пазіцыі: *У мяне не часта ўзнікала жаданне пагаварыць з сынам* (інтанацыйна падкрэслена слова *не часта*). *Бацька твай загінуў рана* (інверсія, постпазіцыя слоў *твой і рана* абумоўлівае ўзнікненне паўзы перад словам *твой* і ўзмацненне націску на слове *рана*). У адмоўнай фразе тыпу *Нічога не бачу ў пэўных семантыка-сінтаксічных умовах* важным з'яўляецца выдзяленне яе абедзвюх частак, таму тэмп усёй фразы замаруджаны³¹.

Наогул «незвычайнас» месцазнаходжанне даданага членаў сказа вельмі часта суправаджаецца іх інтанацыйным выдзяленнем, у тым ліку і з дапамогай часавых паказчыкаў. Напрыклад, у прыведзеных ніжэй парах фраз адны і тыя ж даданыя члены сказа маюць розную працягласць. Дадатак вымаўляецца больш павольна тады, калі ён знаходзіцца ў прэпазіцыі, азначэнне, — калі яно змешчана ў постпазіцыі: *Дыплом я заслужыў, здаецца ж, галавою* (К. Крапіва) і *Я заслужыў дыплом, здаецца ж, галавою*; *Поруч з Ганнаю стаяў загарэлы / абветраны чалавек і Поруч з Ганнаю стаяў чалавек — / загарэлы, / абветраны / ...* (Я. Скрыган).

2. Большай працягласцю харак-

тарызуюцца сінтагмы, якія маюць інтанацыю завершанасці. Параўн.: *Сяджу над паплаўком, / задуманы і засяроджаны* (Я. Брыль) і *Ці сяджу над паплаўком? Не. Няма часу; Ты пытаешся, ці сяджу над паплаўком. Не. Няма часу.*

3. Аднасінтагменныя пыталныя фразы пры адсутнасці фармальных паказчыкаў пытання маюць большую працягласць у параўнанні з тымі, што змяшчаюць такія паказчыкі. Параўн.: *Мне дваццаць сем гадоў? і Ці ж мне дваццаць сем гадоў? Ты прыйдзеш? і Ці ты прыйдзеш?*

4. Аднасінтагменныя фразы, не маючыя лексічна выражанага адмоўя, але адмоўныя па свайму зместу, больш працяглыя за тое, што ў лексіка-сінтаксічных адносінах фразы, што змяшчаюць яго ў сваім складзе. Параўн.: *Ты прыйдзеш* (сцверджанне. Абавязкова прыйдзеш). *Ты прыйдзеш, тады і паглядзім* (калі ты прыйдзеш, тады і паглядзім). *Ты прыйдзеш!* (іранічна. Цябе не дачакаешся).

5. Выкарыстанне змянення тэмпу для выдзялення ў маўленні важнага і няважнага з'яўляецца тыпалагічнай рысай, уласцівай усім усходнеславянскім мовам. Выдзяленне важнага/няважнага з дапамогай часавых паказчыкаў адбываецца не толькі ў межах сінтагм, але і ў межах фраз, у больш шырокім кантэксце.

Звычайна больш важная ў пэўных адносінах інфармацыя вымаўляецца ў больш павольным тэмпе. Так, пры разглядзе розных камунікатыўных відаў фраз у беларускай літаратурнай мове высветлілася, што яны маюць тэмповыя адзнакі, звязаныя з асаблівасцямі сэнсавай структуры фраз.

Уласна апаўданае (камунікатыўны тып маўлення, які служыць для перадачы пэўнай інфармацыі і звычайна сустракаецца ў размоўным стылі), як правіла, характарызуецца сярэднім тэмпам. Фраза *Бацька твой загінуў рана* як уласна

³⁰ Ніколаева Т. М. Фразовая інтонацыя славянскіх языков. С. 110.

³¹ Типологія інтонацыі моўлення. С. 136.

паведамленне вымаўлялася дыктарамі ў сярэднім тэмпе ³².

Паведамленню, якое мае больш сканцэнтраваную, аднапланавую канстатацыю фактаў або іх адмаўленне, характэрны сярэдні і трохкі запаволены тэмп. Пры гэтым фразы тыпу *Хутка крыгаход, Я не люблю курортаў, У нас і міліцыі няма поблізу*, па назіраннях А. І. Багмут, вымаўляліся дыктарамі ў больш павольным тэмпе.

Па яе ж даных, пыталыныя фразы набывалі павольнае вымаўленне ў сувязі з асаблівасцямі іх семантыка-сітуацыйных характарыстык ³³. Так, пыталыная фраза *Вы рабочы?* вымаўлялася ў сярэднім тэмпе, а пыталыная фраза *Вы спартсмен?* усімі дыктарамі вымаўлялася вельмі запаволена. Тэмп яе вымаўлення быў больш павольны за сярэдні, уласцівы кожнаму дыктару, на 14—30%.

Усе дыктары пытанні-перапытванні таксама вымаўлялі ў запаволеным тэмпе, што звязана з іх функцыяй у больш шырокім кантэксце.

Працягласць клічнага сказа значна больш працягласці тоеснага па лексіка-граматычнаму складу сказа іншай структуры. Параўн.: *Яго можна есці!* Сярэдняя працягласць гукаў — 92,1 мсек і *Яго можна есці* — 74,3 мсек; *Колькі табе год!* — 80,8 мсек; *Колькі табе год?* — 70,8 мсек ³⁴.

Спецыфіку часовай арганізацыі беларускага маўлення вызначаюць таксама і такія яго характарыстыкі, як агульная часавая структура сінтагмы і фразы, розная працягласць націскных і ненаціскных складоў у розных інтанацыйных умовах, розная актыўнасць часавых параметраў пры выкананні сэнсава-камунікацыйных задач.

Агульную часавую структуру характарызуюць суадносіны пачатковай, сярэдняй і канцавай частак сінтагмы. Лічыцца, што беларускае маўленне слаба структурыравана ў часе, не мае выразнай часовай структуры ³⁵. Як і ў іншых славянскіх, у беларускай мове найбольшую працягласць маюць галосныя, якія знаходзяцца пад сінтагменным націскам. У той жа час працягласць націсканога галоснага залежыць ад інтанацыйнага тыпу сінтагмы.

Па даных Т. М. Нікалаевай, пры інтанацыі апавядальнага сказа (канклюдэнтнай кадэнцыі) націскны склад — самы працяглы, пераднаціскны складае каля 60% працягласці націсканога складу, абсалютна канцавы паслянаціскны склад роўны 70—75% працягласці націсканога неканцавога складу ³⁶.

Пры інтанацыі незавершанай сінтагмы (паўкадэнцыі) націскны склад звычайна самы працяглы, першы пераднаціскны менш працяглы ў параўнанні з другім пераднаціскным, канцавы паслянаціскны падоўжаны менш, чым пры канклюдэнтнай кадэнцыі ³⁷.

Пры інтанацыі пыталынага сказа без пыталынага слова (антыкадэнцыі) націскны склад таксама амаль ва ўсіх выпадках больш працяглы, а канцавы паслянаціскны складае прыблізна 80% націсканога ³⁸.

У выпадку інтанацыі пыталынага сказа з пыталым словам і інтанацыі пыталынага сказа з акцэнтным выдзяленнем націскны склад таксама вызначаецца вялікай працягласцю ³⁹. Нарэшце, пры інтанацыі клічных сказаў (тыпу *Колькі табе год! Есць родныя! Во каб усюды былі такія!*) націскны склад таксама выдзелены працягласцю ⁴⁰.

³⁵ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. С. 49.

³⁶ Там жа. С. 103.

³⁷ Там жа. С. 105.

³⁸ Там жа. С. 106.

³⁹ Там жа. С. 108.

⁴⁰ Там жа. С. 109.

³² Типология интонации мовлення. С. 148.

³³ Там жа. С. 294—296.

³⁴ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. М., 1977. С. 109—110.

§ 6.9. МЕЛОДЫКА

Сярод усіх прасадыхных сродкаў мелодыка з'яўляецца найбольш важным у вырашэнні тых шматлікіх камунікатыўных задач, якія стаяць у маўленні перад інтанацыяй.

Мелодыка прысутнічае ў кожнай вуснай рэалізацыі моўных адзінак рознай даўжыні: слове, сінтагме, фразе. Гэта абумоўлена вялікімі магчымасцямі яе да змяненняў.

Артыкуляцыйна гукі адрозніваюцца па вышыні ў залежнасці ад хуткасці вагання галасавых звязак, якія ажыццяўляюць мадуляцыю паветранай плыні. У сваю чаргу работа галасавых звязак залежыць ад цэлага комплексу ўзаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых артыкуляцыйных параметраў⁴¹.

Акустычна меладычныя характарыстыкі маўлення абумоўлены змяненнем у часе самай нізкай складаючай у спектры гука — частатой асноўнага тону (ЧАТ), якая характарызуе перыядычныя і квазіперыядычныя гукі і мае велічыню, адваротную перыяду ваганняў галасавых звязак.

У гуках мовы поўны перыяд вагання адпавядае поўнаму цыклу работы галасавых звязак. Частата асноўнага тону галосных і звонкіх зычных у маўленні можа вар'іраваць у межах ад 50 да 500 Гц і яшчэ ў больш значных граніцах — пры спяванні. Нізкі тон мужчынскага голасу набліжаецца да 50 Гц, а высокія тоны жаночага і дзіцячага голасоў — да 500 Гц.

Пры даследаванні інтанацыі маўлення дыктары — носьбіты беларускай мовы мелі наступны сярэдні ўзровень частаты асноўнага тону: П. (жанчына) — 138 Гц; С. (мужчына) — 137; Ш. (мужчына) — 108 Гц.

На працягу маўлення частата асноўнага тону пастаянна мяняецца. Гэтыя змены частаты асноўнага тону ў часе маюць складаную структуру. Нават суседнія перыяды асноўнага тону часцей за ўсё маюць розную велічыню. У маўленні існуюць хуткія і параўнальна невялікія па дыяпазону ваганні значэнняў параметра на фоне больш павольнага і плаўнага яго змянення.

Акрамя таго, у пэўных месцах моўнай плыні назіраюцца кароткатэрміновыя, але значныя па велічыні адхіленні ад крывой частаты асноўнага тону, якая змяняецца па пэўнаму закону. Гэта, напрыклад, рэзкія падскокі частаты асноўнага тону ў пачатку галосных пасля глухіх змычных зычных або значныя ваганні яго на працягу дрыжачага сананта.

Але найбольш важнай для інтанацыі з'яўляецца складаючая контуру частаты асноўнага тону, якая рэалізуецца ў межах складоў, слоў і сінтагм. Іменна адносна яе гаворыцца аб мелодыцы, і толькі гэтыя танальныя змены ўспрымаюцца як меладычныя і перадаюць інтанацыйную інфармацыю.

Змяненне значэнняў ЧАТ, якое назіраецца на працягу выказвання, як і ў выпадку з тэмпам, адбываецца пад уплывам шматлікіх прычын. Абсалютныя значэнні ЧАТ залежаць ад індывідуальнай вышыні голасу, якая не ўплывае на лінгвістычныя характарыстыкі маўлення. Акрамя таго, індывідуальныя асаблівасці маўлення гаворачага, яго эмацыянальны і псіхічны стан адбіваюцца на дыяпазоне танальных змяненняў і характары меладычнага рысунка выказванняў.

Вымярэнне ЧАТ моўнага сігнала не выклікае цяжкасцей, але вызначыць, як суадносіцца частата ваганняў з успрыманням вышыні тону, складана.

Адчуванне вышыні гука зале-

⁴¹ Кодзасов С. В., Кривцова О. Ф. Фонетические возможности гортани и их использование в русской речи // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики. М., 1977. С. 180—209.

жыць не толькі ад частаты асноўнага тону, але і звязана з яго іншымі характарыстыкамі — інтэнсіўнасцю, працягласцю і тэмпам. У даследаваннях па прасодыі вышыня асноўнага тону вымяраецца ў герцах. Часам даследчыкі выкарыстоўваюць яшчэ і такую адзінку, як паўтон. Лічыцца, што ў маўленні іменна паўтон—той найменшы частотны інтэрвал, які ўспрымаецца слухачом.

На працягу сінтагмы частата асноўнага тону голасу мяняецца. У залежнасці ад колькасці ваганняў у адзінку часу асноўны тон можа быць высокім або нізкім. Чым большая колькасць ваганняў у адзінку часу, тым вышэй асноўны тон, а чым меншая — тым ніжэй.

У большасці моў выдзяляюцца функцыянальна значныя тыпы тонаў, якія адрозніваюцца паміж сабой вышынным узроўнем. Высокі, сярэдні і нізкі вышынныя ўзроўні існуюць у розных мовах.

Па даных А. А. Мятлюк, максімальны ўзровень ЧАТ у беларускай фразе (безадносна да яе камунікатыўнага тыпу) больш нізкі, а дыяпазон ЧАТ больш вузкі ў параўнанні з максімальным узроўнем і дыяпазітам ЧАТ у рускай фразе⁴².

Для выражэння разнастайных моўных значэнняў і дасягнення шматлікіх камунікатыўных мэт выкарыстоўваюцца змяненні напрамку руху асноўнага тону. Існуе цэлы рад такіх значных змяненняў. Тон можа быць роўным —; сыходным \; узыходным /; роўна-ўзыходным _/; роўна-сыходным _\; сыходна-ўзыходным V; узыходна-сыходным ^.

Сыходны тон літаратурнай мовы характарызуецца нярэзкім паніжэннем вышыні голасу на націскным складзе. Просты сыходны тон у беларускай мове звычайна назіраецца ў фразях, якія маюць значэнне пэўнасці, катэгарычнасці, завершанасці.

Ён ужываецца ў сцверджаннях, спецыяльных і альтэрнатыўных пытаннях, загадах, воклічах, агульных пытаннях, а таксама ў просьбах і запрашэннях: *А я к вам з навіною. Усё пераробіць. Пачакай.*

Узыходны тон перадае няўпэўненасць, некатэгарычнасць, незавершанасць. Ён мае роўна-ўзыходную («увагнутую»), лінейную ўзыходна-сыходную («выпуклую») і ўзыходна-роўную канфігурацыю. Змяненне вышыні голасу асабліва выразнае ў націскай і паслянаціскай структуры тону. Напрыклад, у такіх фразях, як *У яго нешта з сэрцам? Нам цябе ўнізе пачакаць?*, па даных А. А. Мятлюк, можа назірацца: 1) роўны рух або нязначнае паніжэнне на націскным складзе і павышэнне на паслянаціскных _/ і 2) імклівае, рэзкае павышэнне на націскным складзе (упачатку) і падзенне на паслянаціскных складах /\⁴³.

Можна параўнаць значэнне аднасінтагменнай фразы, вымаўленай з узыходным рухам тону, з той жа, маючай сыходны рух. *Пойдзем?* (пытанне). *Пойдзем* (сцверджанне).

Роўны тон выкарыстоўваецца ў незавершаных выказваннях і ў агульных пытаннях: *Няўжо ж ты яшчэ не разумееш? Што казаць...*

Узыходна-сыходны тон ужываецца ў эmfатычных сцверджаннях для выражэння кантрасту, пратэсту, моцнага ўражання. Ён таксама сустракаецца ў агульных пытаннях з вялікай ступенню ўпэўненасці, у адказах, якія ўжо мяркуюцца і вядомы, напр. *У яго нешта з сэрцам?*

Сыходна-ўзыходны тон ужываецца ў некаторых відах агульнага пытання і зваротку. У агульных пытаннях адначасова са значэннем за-

⁴² Мятлюк А. А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. Мн., 1986. С. 86—87.

⁴³ Мятлюк А. А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. С. 66—68.

цікаўленасці ён перадае намер гаворахага не здавацца пазойлівым.
— Вазьмі маю кнігу.— Яна табе
сёння не спатрэбіцца?⁴⁴

Меладычная сістэма беларускай літаратурнай мовы, як і ўся прасодыя, апісаны пакуль што толькі ў самых агульных рысах. Гэта тлумачыцца адсутнасцю агульнай тэорыі інтанацыі і сучаснай апаратуры для даследавання мелодыкі.

⁴⁴ Метлюк А. А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. С. 73—75.

Але сыхавыя назіранні паказваюць, што аналіз беларускай прасодыі — вельмі перспектыўны напрамак даследавання гукавога ладу мовы. Беларуская мова мае адметнае інтанацыйнае гучанне дзякуючы павольнаму тэмпу і нярэзкаму руху мелодыкі. Інтанацыйныя асаблівасці мовы з'яўляюцца вельмі ўстойлівымі, таму руская мова беларусаў-білінгваў і руская мова рускіх, якія доўгі час жывуць у беларускамоўным асяроддзі, характарызуецца беларускай інтанацыяй, што прыкметна адрозніваецца ад рускай.

АРФАЭПІЯ

§ 7.1. ПАНЯЦЦЕ І ПРАДМЕТ АРФАЭПІІ

Арфаэпія (грэч. *orthos* — правільны, *epos* — маўленне) — гэта сістэма правіл вымаўлення, якая вызначае правільнасць вуснай літаратурнай мовы. Акрамя гэтых правіл, у склад арфаэпіі ўключаецца арфафанія (*orthos* — правільны, *phone* — гук), якая характарызуе правільную артыкуляцыю асобных гукаў. Арфафанічныя ўласцівасці беларускай мовы апісаны ў раздзеле «Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў». Таму ў гэтым раздзеле асноўная ўвага будзе ўдзелена правілам вымаўлення гукаў у словах і больш буйных адрэзках гучання.

Калі ў дачыненні да пісьмовай формы зразумела, што маецца на ўвазе пад яе правільнасцю, то ў адносінах да вуснай мовы паняцце правільнасці з'яўляецца менш выразным і акрэсленым. Вядома, што беларусы з усходу гавораць не так, як беларусы з захаду, гаворка жыхароў Палесся адрозніваецца ад гаворкі прадстаўнікоў цэнтральнай Беларусі. Літаратурная мова поўнасцю не супадае ні з адным дыялектам. Пры авалоданні ёю параўнальна лёгка пазбавіцца ад лексічных і граматычных дыялектызмаў, бо лексіка і граматыка супадаюць у вуснай і пісьмовай форме мовы.

Куды цяжэй пазбегнуць мясцовых рыс у вымаўленні. Фанетычны бок мовы найбольш цяжка кантраляваць, гучанне не фіксуецца ў часе, а адразу ж знікае, таму выхадцы

з розных мясцовасцей пры карыстанні літаратурнай мовай захоўваюць пэўныя дыялектныя рысы ў вымаўленні. Каб упэўніцца ў гэтым, дастаткова ўважліва ўслухацца ў літаратурную мову, напрыклад, прадстаўнікоў паўночна-ўсходняга дыялекту. Няцяжка заўважыць, што ў іх вымаўленні ёсць сляды дысімілятыўнага акання ([в^ада́], [в^эдз'аны]), захаванне звонкасці зычных на канцы слоў і перад глухімі зычнымі ([дуб], [ка́зка]), абумоўленае лексіка-граматычнымі ўмовамі падаўжэнне зычных ([жано́ч:ы], [трэ́ц':і]) і г. д.

У выніку паняцце літаратурнай нормы вуснай мовы аказваецца менш строгім, чым паняцце нормы пісьмовай мовы. Тым не менш існуюць фанетычныя рысы, якія лічацца абавязковымі для літаратурнага вымаўлення. З пункту погляду арфаэпіі — гэта характар мяккасці зычных як перад галоснымі, так і перад мяккімі зычнымі, дзеканне і цеканне, цвёрдае вымаўленне [ч] і [р], вымаўленне [ў] і [дж] у адпаведных фанетычных пазіцыях, акаючае вымаўленне ненаціскных галосных, фрыкатыўны характар [г] і інш. Агульнымі для ўсіх носбітаў літаратурнай мовы з'яўляюцца арфаэпічныя правілы прыпадабнення суседніх зычных па мяккасці, глухасці-звонкасці, шыпячых і свісцячых зычных, аканне і яканне і г. д. Іменна гэтыя рысы адрозніваюць беларускую мову ад суседніх славянскіх

моў, найбольш блізкіх да яе па лексічнаму складу.

Большасць фанетычных з'яў беларускай літаратурнай мовы адпавядае фанетыцы сярэднебеларускіх гаворак. Не сталі літаратурнай нормай толькі тыя асаблівасці гэтых гаворак, якія не сустракаюцца ў іншых дыялектах. Таму пры рэкамендацыі той або іншай нормы трэба ўлічваць яе пашыранасць у народных гаворках. У цяперашні час гэта магчыма зрабіць, паколькі дыялектная фанетыка падрабязна апісана ў такіх фундаментальных працах, як «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» (Мн., 1963), і «Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак» (Мн., 1968). Толькі тыя моўныя рысы, якія ўласцівы большасці дыялектаў, могуць стаць нормай літаратурнай мовы. Вузкалакальныя па сваім паходжанні з'явы паступова знікаюць, паколькі яны сустракаюцца ў мове меншасці асоб.

Засваенне беларускага літаратурнага вымаўлення пачынаецца ў школе праз мову настаўнікаў, далей працягваецца ў вышэйшых навучальных установах і ў асяроддзі людзей, якія карыстаюцца літаратурнай мовай. Значны ўплыў на яго фарміраванне аказвае пісьмовая форма мовы. На жаль, пры падрыхтоўцы філолагаў у рэспубліцы да гэтага часу мала ўвагі ўдзяляецца практычнаму курсу фанетыкі. У выніку вусная форма літаратурнай мовы застаецца недастаткова развітой і ўнармаванай і цяпер, аб чым сведчаць шматлікія нараканні на недасканаласць яе ў нацыянальным тэатры, абмежаванае ўжыванне ў бытавой і афіцыйна-дзелавой сферах, неўнармаванасць літаратурнага вымаўлення. Широка не ахапіўшы сферы грамадскага жыцця і навукі, яна не змагла стаць вядучай і ў сферы матэрыяльнай вытворчасці. У гэтай сітуацыі вусная форма цалкам вымушана падпарадкоўвацца пісьмовай, на аснове якой і

фарміруюцца рэкамендацыйныя правілы літаратурнага вымаўлення, хоць на практыцы яны рэалізуюцца далёка не ўсімі носьбітамі літаратурнай мовы.

Як відаць ужо з папярэдніх разважанняў, асноўнай прычынай адхіленняў ад норм літаратурнага вымаўлення з'яўляецца захаванне ў мове дыялектных рыс, якія не супадаюць з фанетычнымі рысамі літаратурнай мовы. Гэта можа быць змяненне якасці галосных, вымаўленне на месцы падоўжаных зычных значна скарачаных, а часам і зусім кароткіх, адступленне ад правіл акання і якання, амаль поўны пропуск зычнага [г] у канчатках прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, рэдукаванае вымаўленне спалучэння [с'ц'], парушэнне правіла аглушэння і азванчэння і шмат іншых. У вымаўленні розных асоб зараз можна сустрэць шматлікія варыянты аднаго і таго ж слова: [вадз'ань], [в'эдз'ань], [выдз'ань]; [шес'ц'], [шес'], [ш'эс'], [ш'эс'ц']; [латышск'і], [латыскі]; [б'есц'аб'э], [б'ес'ц'аб'э], [б'іс'ц'аб'э]; [йакбыц:ам], [йакбыцам], [йагбыц:ам]; [кс'андзы], [кс'анзы]; [йеш б'ол'ей], [ейж б'ол'ей]; [раж:ыца], [раж-ыц:а]; [прасл'эс], [празл'эс], [празл'эс]; [брыгадз'ір], [брагадз'ір] і г. д.

Другой прычынай парушэння арфаэпічных норм з'яўляецца двухмоўная сітуацыя, пры якой адзін і той жа чалавек карыстаецца то рускай, то беларускай мовай. Пры слаба выпрацаваных навыках вымаўлення звычайна парушаюцца арфаэпічныя правілы як той, так і другой мовы. Адхіленні, выкліканыя двухмоўем, сведчаць аб недасканалым валоданні рускай і беларускай мовамі. У свядомасці «парушальніка» аказваюцца недастаткова размежаванымі фанетычныя сістэмы абедзвюх моў і няясна ўсведамляюцца адрозненні, якія існуюць паміж імі. Адхіленні ад беларускага літаратурнага вымаўлення назіраюцца ў тых людзей, якія часцей карыстаюцца

ца рускай мовай і для каго рускае вымаўленне больш звычайнае. Спрыяльнай умовай для адхіленняў пад уплывам двухмоўя бывае часта тое, што асобныя фанетычныя рысы дыялектнай беларускай мовы супадаюць з фанетычнымі рысамі рускай мовы. Напрыклад, у паўночна-ўсходнім дыялекце назіраецца рэдукцыя ненаціскных галосных, якая ў радзе гаворак нагадвае рэдукцыю ў рускай літаратурнай мове.

Пад уплывам рускай мовы магчыма мяккае або паўмяккае вымаўленне [ч], губна-зубнога [в] на месцы губна-губнога [ў], вымаўленне [дж] як спалучэння гукаў або замена яго на [ж], паўмяккае [р], няпоўнае змякчэнне або цвёрдае вымаўленне [з'], [с'] перад мяккімі зычнымі і іншыя адхіленні: [плáч'іш], [ч'ітыр'і], [трав] або нават [траф], [урад-жа́й], [у сн'э], [зл'іва́ц'], [хажу́], [вы́н'есц'і], [зб'ерахч'і] і г. д.

Трэцяй істотнай крыніцай памылак у вымаўленні з'яўляецца палітарнае чытанне. Літары не заўсёды абазначаюць тыя гукі, якія трэба вымаўляць. Таму пры выступленнях, калі прмова падрыхтавана раней, частка гукавых асаблівасцей павінна ўзнаўляцца без апоры на запіс. Але гэта магчыма толькі пры добра адпрацаваных навыках вымаўлення. Часта не звяртаюць увагі на адрозненні паміж пісьмом і вымаўленнем і чытаюць, як напісана: [адку́л'], [см'ех], [н'етрэ́ба], [б'езгро́ша], [расчу́лена], [нарэ́ццы], [мы́йешс'а], [гарадск'і], [камандз'ір], [сн'эжа́н'], а трэба было б вымаўляць: [атку́л'], [с'м'ех], [н'ятрэ́ба], [б'азгро́ша], [рашчу́лена], [нарэ́цы], [мы́йес':а], [гарацк'і], [камандз'ір], [с'н'эжа́н'].

Палітарнае чытанне прыводзіць да таго, што адхіленні, узнікшыя пад уплывам дыялектнай і рускай мовы, замацоўваюцца. Адначасова ўзнікаюць і спецыфічныя памылкі: вымаўленне ў некаторых выпадках [і] без прыстаўнога [й] у пачатку

слова ([ін'ей], [іхн'і]); няправільнае ўжыванне [g] выбухнога, які сустракаецца ў запазычаных галоўным чынам з польскай і літоўскай моў словах, бо асобнай літары для гэтага гука ў беларускай мове няма ([ганак], [гуз'ік]); вымаўленне часціцы *не* і прыназоўніка *без* з [е], калі яны стаяць перад словам з націскам на першым складзе, у той час як тут трэба вымаўляць [а] ([б'ез:бро́йны], [н'езро́біш]).

Арфаэпічныя нормы, як і іншыя з'явы мовы, толькі адносна стабільныя. Вельмі паступова, але ўсё ж яны змяняюцца. Напрыклад, назіраецца тэндэнцыя да уніфікацыі вымаўлення ненаціскных галосных: зараз дысімілятыўнасць носьбітаў літаратурнага вымаўлення не так ярка выражана, як у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, а зводзіцца ў асноўным да нерэгулярнага з'яўлення рэдукаваных галосных пасля цвёрдых зычных і спарадычнага з'яўлення [і] на месцы пераднаціскных [е], [а] пасля мяккіх зычных, калі пад націскам аказваецца [а] ([п'ьпул'арн'ьс'ц'], [н'іма́ла], [в'іра́нда]).

Змены абумоўлены тымі ж прычынамі, якія выклікаюць і адхіленні ад вымаўленчых норм. Для эвалюцыі беларускага літаратурнага вымаўлення найбольшае значэнне маюць прычыны, звязаныя з уплывам дыялектнай мовы. Характэрнай зменай пад уздзеяннем дыялектнай мовы было замацаванне вымаўлення і напісання форм першай асобы множнага ліку дзеясловаў з канчаткам *-ом* (*бяром*). Удакладненне правіл арфаграфіі таксама прыводзіць да змянення гучання слоў. Прыкладам можа служыць гісторыя інтэрнацыянальных слоў *сацыялізм*, *піянер*, якія раней пісаліся і вымаўляліся *соцыялізм*, *піонер*, і многіх слоў іншамоўнага паходжання.

Для таго каб мова магла быць зручным сродкам камунікацыі, трэба строга прытрымлівацца вымаўленчых норм, якія існуюць у даны

перыяд, і ні ў якім разе не спрыяць іх больш хуткаму змяненню. Паскарэнне гэтага працэсу прывядзе да хаатычнасці і неўпарадкаванасці мовы, у выніку — да падзення яе аўтарытэту.

Патрабавальнасць да вуснай мовы розная ў залежнасці ад абставін яе ўжывання. Пры звычайнай размоўе гаворачыя менш уважліва сочаць за сваім вымаўленнем, часам рэдукуюць спалучэнні зычных, дапускаюць больш поўную іх асіміляцыю, менш выразна артыкулююць гукі: [ацсадз'іц'], [дóсцы], [шес'], [праба́ц':е], [дóш пача́ўс'а], [куд'ыс'], [й'го́лка] і г. д. Такі спосаб вуснага выказвання можна назваць *размоўным* стылем вымаўлення.

Пры карыстанні мовай у афіцыйных абставінах дыкцыя больш выразная, тэмп больш павольны, кожны гук вымаўляецца дакладна і ясна. У гэтым выпадку карыстаюцца *поўным* стылем вымаўлення. Тэкст выступлення часта рыхтуецца загадзя, часам проста чытаецца. Гаворачаму вельмі важна не прыцягваць увагу слухачоў асаблівасцямі свайго маўлення, таму ён імкнецца гаварыць асабліва выразна, старанна артыкулюючы

гукі. Зразумела, што пры такім спосабе вымаўлення найбольшая небяспека ў пераходзе на палітарнае чытанне.

Абодва стылі з'яўляюцца літаратурнымі і патрабуюць захавання арфаэпічных норм, хоць гэтыя нормы і не цалкам супадаюць. Аднак на практыцы размоўны стыль характарызуецца наяўнасцю фанетычных і лексічных дыялектызмаў, нават русізмаў, што сведчыць аб недастатковай моўнай культуры суб'яднікаў.

Для авалодання нормама літаратурнага вымаўлення неабходна ўважліва ўслухоўвацца ў яго лепшыя ўзоры і засвойваць іх. І хаця вымаўленне — працэс аўтаматычны, усё ж яго можна і трэба кантраляваць. Пры належнай трэніроўцы магчыма навучыцца добра ўсведамляць становішча языка, дзеянне губ, мяккага паднябення і іншых моўных органаў. Пазбегнуць адхіленняў у арфаэпіі можна толькі ў тым выпадку, калі будуць заўважаны ад рознення, якія існуюць паміж узорам і сваім уласным вымаўленнем. А для гэтага неабходна пастаянна трэніраваць моўны слых, настойліва развіваць здольнасць да імітацыі ўзорнага маўлення.

§ 7.2. ЛІТАРАТУРНЫЯ НОРМЫ ВЫМАЎЛЕННЯ ГАЛОСНЫХ

Пад націскам у беларускай мове пасля цвёрдых зычных супрацьпастаўлены пяць галосных гукаў: [а], [о], [е], [у], [ы]. Яны выкарыстоўваюцца для адрознення слоў і іх граматычных форм. Пары слоў *вал* : *вал*, *цэп* : *цап*, *лудзіць* : *ладзіць*, *стыць* : *стаць*, *больша* : *бэ́лька*, *кут* : *кот*, *сон* : *сын*, *бярэ* : *бяры*, *шуба* : *шыба* адрозніваюцца з дапамогай гэтых пяці націскных галосных. Зразумела, што няяснае вымаўленне галосных у такіх парах слоў выклікала б або неразуменне іх, або двухсэнсоўнасць.

Націскныя галосныя, за выключэннем [о], [е], ва ўсіх дыялектах

беларускай мовы вымаўляюцца аднолькава. Пры авалоданні літаратурным вымаўленнем на іх варта звярнуць асаблівую ўвагу, таму што ў беларускай мове яны разам з ненаціскнымі галоснымі — самыя частыя гукі, якія складаюць каля 40% тэксту.

Гук [а] — самы часты з усіх гукаў — ва ўсіх дыялектах вымаўляецца аднастайна, але ў невялікай зоне пад націскам на яго месцы можа быць [о] ([насто́ўн'ік], [про́ўда]). Ад гэтай асаблівасці мясцовага маўлення лёгка пазбаўляюцца і пры карыстанні літаратурнай мовай пачынаюць вымаўляць [наста́ўн'ік],

[праўда], тым больш што і ў гаворках яна пачынае знікаць.

Гук [o], як ужо адзначалася, неаднародны па гучанню. Пачатак яго ўспрымаецца як [y]-падобны гук, а канец у пэўнай ступені набліжаецца да [a]. Аднак яго дыфтангічнае вымаўленне [дуом] або занадта моцнае звужэнне, калі ён пачынае набліжацца да [y] ([ô] закрыты), як у некаторых выхадцаў з поўдня Беларусі, з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы. Вымаўленне яго накшталт [o] ў польскай мове таксама з'яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы.

Гук [e] ў беларускай мове сустракаецца даволі часта пасля цвёрдых зычных, асабліва ў запазычаных словах: [сэ́рца], [вуздэ́чка], [пéцкац'], [бéл'ка], [зéдл'ік], [рэ́ха], [лéпац'], [вéрхал], [цéгла], [чэ́знуц'], [тэ́рм'ін], [дэ́рма], [дэ́рб'і], [бэс] (бэз) і г. д.

У нязменных запазычаных назоўніках, якія заканчваюцца на [e], вымаўленне адпавядае напісанню ў большасці выпадкаў: [шымпанзé], [кашнэ́], [гл'асé], [кафэ́], [падедэ́], [вар'іетé]. Паслядоўна змякчаюцца перад [e] зычныя [л] і [к]: [букл'э́], [рел'э́], [суфл'э́], [п'ірк'э́], [кам'ун'ік'э́]. Губны [м] у гэтым выпадку можа змякчацца (што адпавядае напісанню), але дапускаецца і вымаўленне без змякчэння: *рэнаме* [ренам'э́] і [ренамé], *рэзюме* [рез'ум'э́] і [рез'умé], *бурыме* [бурым'э́] і [бурымé]. У запазычаных, якія заканчваюцца на *-мен*, [м] звычайна памякчаецца: [б'із'н'ес'м'э́н], [туркм'э́н], [пал'іс'м'э́н], [яхт'с'м'э́н].

На дыялектнай аснове магчыма адхіленне ў вымаўленні [e] ў напрамку яго звужэння, павелічэння яго «закрытасці» (закрыты [ê], які крыху нагадвае [i] або [y]: [шэ́рс'ц'і], [цéп], [л'э́с], [хл'э́п]). У літаратурным вымаўленні з'яўленне [é] непажадана.

Шырокае выкарыстанне галоснага [ы] ў запазычаных словах пас-

ля зычных [д], [т] надае спецыфічную афарбоўку літаратурнаму вымаўленню: [парты́йны], [ды́з'ел'], [ды́спут], [ды́скант], [ды́ктар], [тып], [тыгр], [ты́тул'ны], [ты́фус] і г. д. Пасля [г], [к], [х] гэты гук не ўжываецца, за выключэннем гукпераймальнага і запазычанага слоў: [гы́ркац'], [кыш], [кы́рхац'].

У дыялектах, асабліва паўночнаўсходніх, [ы] і [e] значна менш пашыраны, носьбіты гэтых гаворак вымаўляюць [с'ерца], [вуз'дз'ечка], [дз'із'ел'], [ц'іф], [дз'іктар] і г. д. Калі ў размоўным стылі такое вымаўленне яшчэ дапушчальна, то ў поўным стылі гэта адступленне ад арфаэпічных норм.

Шэраг слоў дапускае варыянтнасць націскных галосных: [абгавáрвац'] і [абгавóрвац'], [зам'óрзлы] і [зам'ёрзлы], [зацурчáц'] і [зацурчэ́ц'], [дакáнчвац'] і [дакóнчвац'], [махра́сты] і [махры́сты], [шны́рыц'] і [шна́рыц'], [шкра́бац'] і [шкρόбац'], [п'ачэ́ра] і [п'ачóра].

Пасля розных катэгорый мяккіх зычных частотнасць ужывання галосных розная. Рэдка ўжываецца галосны [y] пасля мяккіх зычных [б'], [в'], [ф'], [м'], [п'], а таксама [г'], [к'], [х']. Ён сустракаецца толькі ў запазычаных словах тыпу [б'уст], [б'ург'ер], [ф'урер], [рев'у́], [м'уры́д], [п'урé], [г'уго́], [к'ух'л'а] і г. д. Радзей ужываюцца пасля мяккіх зычных і ўсе іншыя націскныя галосныя, чым пасля цвёрдых зычных.

У сувязі з рухомасцю націску са змяненнем слова часта адбываецца і змена месца націску, у выніку чаго былыя націскныя галосныя становяцца ненаціскнымі. Ненаціскныя галосныя ў першым пераднаціскным складзе ў параўнанні з націскнымі галоснымі карацейшыя ў 2—2,5 раза, але на слых яны захоўваюць асноўныя свае якасці і ўспрымаюцца даволі выразна. У іншых пераднаціскных і занаціскных складах адбываецца далейшае скарачэнне даўжыні, але і тут галосныя захоў-

ваюць свае якасці і ўласцівасць адрозніваць словы: *вялі: вілі, сырок: сурок, зубіць: забіць, пылок: палок, дымавы: дамавы, ляплю: люблю, купаць: капаць*. Асабліва ўстойлівыя па сваіх адрознівальных якасцях галосныя [i], [y], якія ва ўсіх ненаціскных складах процістаяць не толькі адзін аднаму, але і галоснаму [a]. Ужыванне астатніх ненаціскных галосных значна абмежавана дзеяннем правіл акання і якання.

Аканнем называюць чаргаванне ў вымаўленні націскных галосных [o], [e] пасля цвёрдых зычных з ненаціскным галосным [a], калі з іх сыходзіць націск: [но́гі] — [нага́], [дрéмл'е] — [драмл'у́], [цéгла] — [цагл'аны], [кол] — [калы́], [шэ́рс'ц'] — [шарс'ц'аны́] і [тра́вы] — [трав'е́], [дал'] — [дал'о́к'і] і г. д. Такое супадзенне галосных назіраецца як у пераднаціскных, так і ў паслянаціскных складах. Аднак ёсць група слоў, якія аканню не падпарадкоўваюцца. Гэта некаторыя словы з націскнымі складамі [po], [lo], [pe]. Калі галосныя [o], [e] ў аднакарэнных словах аказваюцца не пад націскам, то яны супадаюць з [ы]: [кроў] — [кыв'і́] [хрэз'б'іны] — [хрышчэп'е́], [глóтка] — [глытoк], [блoх'і́] — [блыха́], [крóшка] — [крышы́ц'] і г. д. Шмат якія запазычаныя праз рускую мову словы вымаўляюцца з [ы] пасля [p] і [ц]: [брыз'энт], [цырымoн:ы], [рыз'іна], [трывoга], [рысoра], руск. *брезент, церемонный, резина, тревога, рессора*. Згодна з літаратурным вымаўленнем, словы *лодар, водар* і некаторыя іншыя вымаўляюцца з ненаціскным [a]. Пад уплывам рускага *лодырь* у гэтых словах часам назіраюцца адхіленні ад нормы: [лoдыр], [вoдыр].

Ненаціскны [e] захоўваецца ў шматлікіх запазычаных словах: [регла́м'ент], [тэксты́л'], [екано́м'іка], [жела́ц'іна], [жен'е́ва], [ревал'у́цыйна] і г. д. Усе з'явы, звязаныя

з аканнем, адэкватна адлюстроўваюцца на пісьме.

Чаргаванне націскных галосных [o], [e] з ненаціскным [a] пасля мяккіх зычных называюць *яканнем*: [в'е́ц'ер] — [в'атры́], [в'осны́] — [в'асна́], [л'от] — [л'адoвы́], [м'от] — [м'адoвы́], [с'п'ец'] — [с'п'авáц'] і г. д. У асобным вымаўленні словы *вялі* і *вілі, спявацца* і *співацца* добра пазнаюцца і не блытаюцца. Яканне распаўсюджваецца толькі на першы пераднаціскны склад. У астатніх пераднаціскных і паслянаціскных складах галосны [o] пераходзіць у гук [e]: [в'есна-в'ы́], [м'едагoнка] і інш. Галосны [a] тут можа быць толькі ў тых выпадках, калі ён узыходзіць да этымалагічнага [a]: [п'атачoк], [п'ац'арн'а́], [л'аскатáн':e], [л'аманта-вáц'] і г. д. Галосны [e] захоўваецца ў першым пераднаціскным складзе ў запазычанай лексіцы: [с'езoн], [п'ерoн], [ел'ектpо́н], [б'енз'ін].

Існуе група аднакарэнных дзеясловаў, у якіх назіраецца чаргаванне [e] — [i] замест якання: [з'дз'е́рц'і́] — [з'дз'іра́ц'], [зап'е́рц'і́] — [зап'іра́ц'], [зац'е́рц'і́] — [зац'іра́ц']. Тое ж і ў некаторых аддзяслоўных назоўніках: [с'в'ет] — [с'в'іта́н':e], [бл'еск] — [бл'іскав'і́ца], [прыв'е́тна] — [прыв'іта́н':e].

Частка слоў дапускае вымаўленне [i] на месцы [e]: *няма* [н'іма], *дзевяты* [дз'ів'áты], *дзевяты* [дз'іс'áты]. Гук [e] ў ненаціскных складах, акрамя першага пераднаціскнага, часам вымаўляецца з невялікім зрухам у бок [a], таму пары слоў тыпу *аленем: аленям, праўленне: праўлення, рыбацкая: рыбацкая* і г. д. без кантэксту не заўсёды можна адрозніць на слых. Зразумела, што такія галосныя цяжка адлюстравалі на пісьме пад дыктоўку.

Адной з самых распаўсюджаных рыс вымаўлення ненаціскных галосных з'яўляецца ўстойлівае захаванне ў былых прадстаўнікоў гаворак з дысімільнаўным аканнем рознай

ступені рэдукцыі. З-за шырокай распаўсюджанасці гэтай з'явы і шматлікасці яе носбітаў нельга гаварыць аб ёй як проста аб адхіленні ад літаратурных норм. Тым больш, што элементы дысімілятыўнага акання і якання пранікаюць нават у вымаўленне тых асоб, дыялектнай аснове мовы якіх яно не характэрна.

Нягледзячы на тое што дысімілятыўнасці процістаіць пісьмовая мова, у якой яна не знаходзіць адлюстравання, прапаганда апісаных вышэй норм праз школу і сродкі масавай камунікацыі, яна працягвае суіснаваць побач з недысімілятыўным тыпам вымаўлення нават у колах творчай інтэлігенцыі. Безумоўна, яна не так ярка выражана, як у паўночна-ўсходніх гаворках, а зводзіцца толькі да нерэгулярнага з'яўлення рэдукаваных галосных пасля цвёрдых зычных і спарадычнага вымаўлення [i] на месцы перадацкіх [e], [a] пасля мяккіх зычных, калі нацкім з'яўляецца [a]: [н'ел'га н'іскъз'ац'], [н'іхай], [пъжъртава'ў] і [даста'ў], [пъртыз'анск'іа], [увърва'ц'], [уз'н'ілас'а] і г. д.

З гэтым тыпам вымаўлення звязана звычайна і паяўленне рэдукаваных у занацкіх пазіцыях: [ж'анр'х], [за м'эжъм'і], [п'ос'п'іхъ'ў], [ра'дъс'ц'] і г. д.

Такое вымаўленне, хоць і шырока распаўсюджана, нельга лічыць узорным.

Нацкія галосныя ў пачатку слова ў спрадвечна беларускіх словах сустракаюцца вельмі рэдка. У асноўным тут сустракаюцца толькі ненацкія галосныя: *авёс, імавернасць, участак* і г. д. Сярод слоў з пачатковымі ненацкімі галоснымі выдзяляецца вялікая група, дзе галосны не каранёвы, а прыстаўны. Прыстаўнымі могуць быць толькі галосныя [a] і [i]. Яны з'яўляюцца перад спалучэннямі зычных [p], [л], [м], [н] з другімі зычнымі і зрэдку перад некаторымі іншымі

спалучэннямі зычных: *аржаны, ігруша, імгла, імгненне, імчаць, імшара, ірваць, ірдзец, істужка*. Некаторыя з гэтых слоў дапускаюць як прыстаўны гук [a], так і прыстаўны [i]: *аржаны і іржаны, амшара і імшара*. З другога боку, некаторыя словы з пачатковымі ненацкімі галоснымі могуць ужывацца і без іх: *агарод і гарод, іграць і граць*.

Пры ўтварэнні новых слоў з дапамогай прыставак на зычны ад слоў, што пачынаюцца некаторымі спалучэннямі зычных, у тым ліку і спалучэннямі, перад якімі ўзнікаюць прыстаўныя галосныя, паміж прыстаўкай і каранем паяўляецца ўстаўны галосны: *абарэць, абарваць, адабраць, адагнаць, адагнуць, адспаць, адассаць, падагрэць, падаткнуць, але аббрыць, адблытаць, падгніць*.

Прыназоўнікі, якія заканчваюцца на зычны гук, перад формамі асабовага займенніка *мною, мне* набываюць галосны [a]: *пада мною, перада мною, ка мне, са мною*.

Беларуская мова пазбягае спалучэнняў галосных у межах слова. Яны магчымы толькі на марфемных стыках і ў некаторых запазычаных словах: *адажыю, аул, вакуоль, вуаль, дыета, заараны, паабіваць*. У большасці ж выпадкаў пры засваенні запазычанняў паміж спалучэннем галосных развіўся [й], вымаўленне якога абавязковае: *біялогія, дыялог, радыё, фізіёлаг*.

Беглымі называюць галосныя, якія знікаюць пры змене слоў, напрыклад: *пень—пня, дзень—дня, зажынак—зажынкi, пакунак—пакунка, сон—сну*. Беглымі могуць быць нацкія галосныя [o], [e] і ненацкія [a]: *акно—акон, вець—адвейваць, дзень—дня, дошка—дошак, лыжка—лыжак, сеяць—прасейваць*. Гэта з'ява назіраецца ва ўсіх славянскіх мовах. У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх развіўся галосны ў канцавых спалучэннях «зычны + [л], [л'], [p]». Гэта словы тыпу *асяцёр, бабёр, віхор* (ві-

хар), карабель, хицёр. Пры змяненні слоў гэтыя галосныя знікаюць: асятра, бабра, віхру, карабля, хітры.

Пры выпадзенні беглых галосных у шэрагу слоў узнікаюць спалучэнні зычных, перад якімі паяўляюцца прыстаўныя галосныя. Частка з гэтых слоў можа мець фанетычныя варыянты і без беглых галосных: лёну і ільну, лобу і ілбу, моху і імху.

Вялікая група запазычаных слоў заканчваецца неўласцівымі беларускай мове спалучэннямі зычных, паміж якімі ў вымаўленні могуць паяўляцца вельмі кароткія беглыя галосныя гукі: дубль, кадр, кедр, міністр, спектакль (у размоўным стылі дапускаецца дуб^аль, кад^ар, кед^ар, мініст^ар¹). Слова дзёран і свіран вымаўляюцца і пішуцца з устаўным а, а словы тыпу гімн, горн і вымаўляюцца і пішуцца без галоснага ўнутры канцавога спалучэння зычных. Асобныя словы маюць маўленчыя варыянты з галоснымі і без іх. Гэтыя галосныя не з'яўляюцца беглымі: разднець і разаднець, упіхнуты і упхнуты, шамцець і шамацець.

У моўнай плыні галосныя могуць апынуцца ў такіх фанетычных умовах, якія выклікаюць іх змены або чаргаванні. Такія змены адбываюцца з галоснымі [i] і [y]. Слова, якія пачынаюцца з прыстаўкі у-, апынуўшыся ў моўнай плыні пасля слова на галосны гук, змяняюць [y] на [ў], калі паміж гэтымі словамі няма паўзы: ён устаў і яна ўстала, ішоў уперадзе і ішла ўперадзе, зрабіць умацаванні і палывыя ўмацаванні. У вымаўленні такі пераход адбываецца і ў запазычанай лексіцы: займаюся ва ўніверсітэце [ва ўн'ів'ерс'ітэц'е], гэта утопія [гэта ўтóp'ія], скарбніца ўнікальных рэчаў [скáрбн'іца ўн'і-

кáл'ных рэчаў], здаць ва утыль [здац' ва ўтыл'].

Прыназоўнік у пасля галоснага гук перад зычным пераходзіць у ў: схадзіць у лес і пайсці ў лес, гуляць у футбол і гулялі ў футбол, перапішам у сшытак і перапішыце ў сшытак.

Слова з пачатковым [y] захоўваюць яго нязменна і пасля галоснага, калі перад імі ў моўнай плыні ёсць паўза: ляжалі знаходкі, унікальныя і звычайныя; спытала, учым справа; гэта дзяўчынка — унучка Адаркі; маладая кабета — урач.

Ненаціскны галосны [i] ў пачатку слоў, трапіўшы ў становішча пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны гук, пры адсутнасці паўзы можа пераходзіць у [й]: [йон ішоў], [йана йшла], [найгрышчы].

Злучнік і пасля галосных перад зычнымі, а часам і перад галоснымі таксама можа пераходзіць у й: [мац'і й дачка], [ластаўк'і й шпак'і]. У гэтых выпадках дапускаецца і іншы варыянт вымаўлення. У поўным стылі вымаўлення гук [i] тут захоўваецца ў адпаведнасці з напісаннем: яна ішла, на ігрышчы, маці і дачка. Пры адсутнасці паўзы паміж словамі пасля цвёрдых зычных гук [i] пры вымаўленні мяняецца на [ы]: [зыгóлк'і], [йóнышоў], [брáтысвáт], [стóлыстул].

Пры словаўтварэнні адбываюцца аналагічныя змены. Калі прыстаўка заканчваецца на галосны гук, а слова пачынаецца з [i], [y], то гэтыя [i], [y] пераходзяць у [й], [ў]: іграць—зайграць, ісці—увайсці, унук—праўнук, устаць—прыстаць.

Калі прыстаўка заканчваецца на цвёрды зычны гук, а слова пачынаецца з [i], то [i] пераходзіць у [ы]: іменны—адыменны, імправізаваць—зымправізаваць, імчаць—падымчаць, іржавець—падыржавець, ісці—адысці. Гэта з'ява адлюстроўваецца і на пісьме. У складаных словах пасля

¹ Літара а абазначае кароткі [a]-падобны прыгук паміж зычнымі.

цвёрдага зычнага [i] таксама пераходзіць у [ы] пры вымаўленні: *напалітынфармацыя, педынстытут, спортынвентар* і г. д.

Калі слова пачынаецца з прыстаўнога галоснага, а прыстаўка заканчваецца на галосны, то прыстаўны галосны знікае: *ілгаць—далгацца, ілгаць—прылг-*

нуць, імчаць—дамчаць, ірваць—вырваць, іржавець—заржавець.

Такім чынам, своеасаблівае гучанне вуснага беларускага слова цалкам абумоўліваецца правіламі вымаўлення ненаціскных галосных, а таксама фанетычнымі працэсамі, звязанымі са змяненнем фанетычных умоў, у якіх ужываюцца ненаціскныя галосныя.

§ 7.3. ЛІТАРАТУРНЫЯ НОРМЫ ВЫМАЎЛЕННЯ ЗЫЧНЫХ ГУКАУ

Роля зычных гукаў для ўспрымання і адрознення слоў большая, чым галосных. Большасць слоў апазнаецца толькі па зычных гуках, параўн.: *г...л...в—галава, л...тч...к—лётчык, п...ст...ць—постаць*. Адрозненне слоў з дапамогай зычных залежыць ад фанетычных умоў, у якія трапляюць гэтыя зычныя. Тыя з іх, якія ніколі не сустракаюцца ў тоесных фанетычных пазіцыях, не могуць адрозніваць словы. Так, гукі [в] і [ў], [в'] і [ў'] не сустракаюцца ў адной пазіцыі, яны чаргуюцца, і таму нельга знайсці двух такіх слоў, якія б адрозніваліся толькі [в] і [ў] або [в'] і [ў']. Гук [ў] з'яўляецца на месцы [в], [в'] перад зычнымі: *галава—галоўка, на траве—на траўцы, човен—чаўны*.

У пэўных выпадках у беларускай мове [ў] з'явіўся на месцы [л]: *браў, быў, воўк, поўны, стаў, тоўсты, шоўк* і г. д. Гэты пераход зараз не адбываецца, а супрацьпастаўленне [л] — [ў] працягвае служыць для адрознення слоў: *ваўкі: валкі, колкі: коўкі, палка: Паўка, тоўк: толк* і г. д.

Чаргаванне [ў] з [у] прывяло да семантычнай тоеснасці прыназоўнікаў *в, у*, бо іх выкарыстанне цалкам вызначаецца фанетычнымі ўмовамі: *ёсць у мяне, забралі ў мяне, зайшоў у дом, зайшлі ў дом, купіла ў мяне, параўн. руск.: есть у меня, забрали у меня, але зашел в дом* і г. д.

Зычны гук [г] выбухны ўжыва-

ецца толькі ў невялікай колькасці слоў небеларускага паходжання: [шва́г'ер], [шваг'ёрка], [гвалт], [га́рн'ец], [га́нак], [гу́з'ік], [го́нта], [н'аг'эглы], [г'ірса], [га́за], [г'ізава́ц'], [гіл'за], [агрэ́ст]. Вымаўляецца ён таксама ў словах са спалучэннем [зг]: [абры́згаць], [рэзг'іны], [мазг'і], [ро́зг'і], [бразгац'ён':е], [завéдзганы], [м'азга́] і ў некаторых іншых. Здавалася б, што існуе пара слоў, якая адрозніваецца толькі [г] выбухным і [г] шчылінным: [га́з'е] (Т. скл. ад *газа*), [га́з'е] (М. скл. ад *газ*). Аднак выбухны [г] у слове *газа*, як і ў многіх іншых, ужываецца непаслядоўна. Існуе многа слоў, запазычаных з [г] выбухным, але цяпер яны вымаўляюцца з [г] шчылінным: *газ, газéта, гарнізо́н* і г. д. Нават пералічаныя вышэй запазычаныя словы ў размоўным стылі таксама вымаўляюцца з [г] шчылінным. Замена ж гэтымалагічнага [г] шчыліннага на [г] выбухны ніколі не назіраецца. Таму гук [г] выбухны варта разглядаць як рэлікт, што паступова знікае. Гэты гук выконвае часцей за ўсё стылістычную ролю — указвае не толькі на паходжанне слова, але і надае пэўную афарбоўку маўленню. У многіх дыялектах спалучэнне [зг] перайшло ў [ск], вымаўленне якога ў літаратурнай мове з'яўляецца адхіленнем ад нормы. У літаратурнай мове такая замена замацавалася толькі ў слове *віск*.

Пары гукаў [к], [к'], [г], [г']

адрозніваюць вельмі малую колькасць слоў: *гэта: гета, гот(ы): Гёт(э), гыр(каць): гір(а), кыш: кіш(кі)*. Зычныя [х], [х'] не могуць сустракацца ў адной пазіцыі і, значыць, адрозніваць словы: *хата, хеты, хіба, хітры, хутка*. Гук [х'] сустракаецца толькі перад галоснымі [і], [е], гук [х] — перад астатнімі галоснымі, перад зычнымі і ў канцы слоў.

Гук [дз] ужываецца ў некаторых беларускіх словах гукапераймальнага характару і ў нязначнай колькасці слоў, запазычаных з польскай мовы: *вэдзгаць, дзвынкаць, дзылінкаць, дзынкаць, дзындра, ксяндза (ксёндз), нэндза, пэндзаль*. Вымаўляецца ён і на месцы [ц] перад звонкімі зычнымі: *палец бы прыняў [пал'едз бы прын'аў]*. Супрацьпастаўленаць [дз] усім іншым зычным вельмі слабая, а пры нядбайным вымаўленні назіраецца замена яго найбольш бліжнім гукам [з]. Аднак гэта адхіленне ад нормы. Недапусціма вымаўленне [дз] у гэтых словах як [д] + [з].

Адносна рэдка ўжываецца і гук [дж]. Вымаўляць яго трэба як адзіны гук, а не як спалучэнне [д] + [ж]. Ён сустракаецца галоўным чынам у дзеяслоўных формах і аддзеяслоўных назоўніках. Часам назіраецца яго замена гукам [ж], асабліва ў словах *гараджанін, джэмпер*, што з'яўляецца адхіленнем ад нормы. У запазычаных праз рускую мову словах дапускаецца на яго месцы вымаўленне спалучэння гукаў [д] + [ж]: *джэм, Джакарта, камбаджыец, таджык*. У беларускіх словах раздзельнае вымаўленне [д] + [ж] сведчыць аб тым, што марфемная граніца праходзіць паміж гэтымі гукамі: *ад-жаць, ад-жоўваць, ад-жынаць, ад-жыць, пад-жартаваць, пад-жаць, пад-жоўкнуць*. Супрацьпастаўленне гэтага гука іншым гукам не вельмі ўстойлівае, але яно выкарыстоўваецца для адрознення слоў *важу: ваджу; жала: джала, хаду: хаджу*.

Большасць цвёрдых і мяккіх зычных утварае пары, якія адрозніваюць словы. Такіх пар 13: [б] : [б'], [п] : [п'], [м] : [м'], [ф] : [ф'], [в] : [в'], [д] : [дз'], [т] : [ц'], [з] : [з'], [с] : [с'], [л] : [л'], [н] : [н'], [к] : [к'], [г] : [г']. Частка гэтых пар адрозніваецца ў канцы слова: *брат: браць, воз [вос] : вось, вугал: вугаль, кон: конь, молат: моладзь*. Пары гукаў [д] : [дз'], [з] : [з'] тут не адрозніваюцца, таму што звонкія зычныя ў канцы слова аглушаюцца. Пары мяккіх і цвёрдых зычных адрозніваюцца і ў сярэдзіне слова перад зычнымі: *банка: банька, воску (Р. скл. ад воск) : воську (В. скл. ад воська), колкі: колькі*.

Пары гукаў, якія адрозніваюцца ў канцы слова і ў сярэдзіне перад зычнымі, захоўваюць свае адрозненні і перад галоснымі: *падлог: падлөг, паднос: паднёс, сябе: сабе, цябе: табе*. Астатнія пары цвёрдых і мяккіх адрозніваюцца толькі перад галоснымі: *бары: бяры, ваду (В. скл. ад вада) : вяду, гэта: гета, дзяры: дары, куры(ць) : Кюры, ламы: ламі, маты: мяты, пяць: падзь [пац'], рабы: рабі*.

Гукі [дз'], [ц'] адпавядаюць [д], [т], а не [дз], [ц], таму што пры змяненні слоў яны чаргуюцца з [д], [т], а не з [дз], [ц]. Як ужо адзначалася, [дз] наогул вельмі рэдкі гук, а [ц] не выяўляе марфалагічных сувязей з [ц']: *мост—на мосце, прут—пруцік, хата—у хаце*.

Перад зычнымі і ў канцы слоў гукі [б], [п], [м], [ф], [в], [к], [г] заўсёды цвёрдыя: *абмен, абнесены, бераг, верф, гнілы, крык, патрэбна, сем, штраф*.

Сярод мяккіх зычных выдзяляюцца гукі [дз'], [ц'], якія набылі фрыкатыўны элемент, вельмі часта зшапляяватым адценнем. З'ява пераходу [д] у [дз'] атрымала назву *дзекання*, з'ява пераходу [т] у [ц'] — *цекання*: *брат—аб браце, вада—вадзе, тойсты—таўсцей*. Гэты пераход адбываецца,

калі [д], [т] аказваюцца перад [е], [і] або перад [в']. Дзеканне і цеканне — спецыфічная рыса беларускай мовы, якая адрознівае яе ад іншых славянскіх моў: гукі [ц'] і [дз'] не супадаюць па сваёй артыкуляцыі з адпаведнымі гукамі рускай, украінскай і польскай моў.

Зычныя [з'], [с'] у беларускай мове значна мякчэйшыя, чым у іншых славянскіх мовах, аднак яны не такія мяккія, як польскія [ś], [ź]. Эфект мяккасці беларускіх гукаў, як ужо адзначалася, дасягаецца тым, што кончык языка пры іх вымаўленні апускаецца да ніжніх зубоў, месца ўтварэння шчыліны ссоўваецца да сярэдзіны цвёрдага паднябення, сама шчыліна ў канцавой фразе артыкуляцыі становіцца вельмі шырокай. На слых гэтыя гукі робяць уражанне не чыста свісцячых, а шапяляватых.

Зычныя гукі [ц], [ч], [ж], [ш], [дж], [р] заўсёды цвёрдыя: *цар, цэгла, чаша, жадаць, жоўты, шары, шэры, сяджу, пасяджэнне, радавы, арэх*. Іх цвёрдасць дасягаецца тым, што сярэдзіна спінкі языка крыху прагінаецца, аддаляючыся ад паднябення, а задняя частка спінкі языка падымаецца ў напрамку да мяккага паднябення.

Зычны [х] мяккім бывае толькі перад галоснымі [е], [і]: *хеўра, хеты, хітры, страхі*.

Гук [й] заўсёды мяккі, бо пры яго ўтварэнні сярэдзіна языка набліжаецца да сярэдзіны паднябення. Перад галоснымі гэты гук артыкулюецца з даволі вузкай шчылінай, а ў канцы слоў і перад зычнымі — з больш шырокай, так што тут гучыць фактычна вельмі кароткі [і] (і нескладовае): *б'ю* [б'ю], *вайна* [вайна], *край* [край], *яма* [йама].

У становішчы перад зычнымі большасць цвёрдых-мяккіх гукаў не можа быць выкарыстана для адрознення слоў, таму што цвёрдыя зычныя спалучаюцца толькі з цвёрдымі, а мяккія — толькі з мяккімі.

Адзінкавыя выпадкі адрознення цвёрдых і мяккіх зычных можна сустрэць толькі перад [б], [м], [к], [г], [х]: [дба]ць: бара [дз'ба]а, [Волх]аў: [вол']ха, [ватк]а: [вац'к]а (разм. Вадзька).

Перад мяккімі зычнымі парня па цвёрдасці-мяккасці [д], [т], [з], [с], [н], [л] змякчаюцца. Такое змякчэнне называецца *асімілятыўным*. Характэрна, што пры асімілятыўным змякчэнні зычныя заўсёды дасягаюць той жа ступені мяккасці, што і перад галоснымі і ў канцы слоў. Пад уплывам няпоўнага змякчэння ў рускай мове многія беларусы часта робяць памылкі і вымаўляюць цвёрда: [сн'ех], [см'ех], [зм'эна], [зв'эсц'і], [дзв'эры], [цв'орды], [сцв'арджац'], [св'ітан':е]. Памылкі гэтыя падтрымліваюцца пісьмом, паколькі мяккасць зычных перад мяккімі зычнымі ў арфаграфіі ў большасці выпадкаў не абазначаецца. Тым не менш як у размоўным стылі вымаўлення, так і ў поўным трэба вымаўляць [с'н'ех], [с'м'ех], [з'м'эна], [з'в'эсц'і], [дз'в'эры], [ц'в'орды], [с'ц'в'арджац'], [с'в'ітан':е] — з поўным змякчэннем зычных.

Найбольш паслядоўна змякчаюцца зычныя [з], [с]. Яны вымаўляюцца мякка перад наступнымі гукамі: [з'], [с'], [м'], [б'], [п'], [в'], [л'], [дз'], [ц'], [н'], [й] — [з'з'амл'і], [с'с'еч], [раз'м'ац'], [раз'б'іц'], [рас'п'ілавац'], [б'аз'дз'ейн'ічац'], [рас'ц'эрсц'і], [з'йэсц'і].

Не змякчаюцца [з], [с] перад [м'], [в'] у некаторых выпадках не ў пачатку слова: [прыкамун'ізм'е], [ап:рызм'е], [уназв'е], [уадзв'е], [навысп'е], але [напрыз'б'е]. Ніколі не змякчаюцца яны перад мяккімі [г'], [к'], [х']: [зг'іб'ец'], [ск'інуц'], [сх'іл'іц']. Перад [ф'] дапускаецца як цвёрдае, так і мяккае вымаўленне: [сф'эра] і [с'ф'эра], [атмасф'эра] і [атмас'ф'эра], [сф'інкс] і [с'ф'інкс].

Зычныя [дз'], [ц'] заўсёды мяк-

кія перад [в']: [буц'в'эц'], [пац'в'эл'вац'], [пац'в'ераз'эц'], [дз'в'эры], [дз'в'е], [Дз'в'іна], [м'адз'в'эц']. На стыку прыстаўкі на [д] і кораня змякчэння не адбываецца: [падв'аз'ац'], [падв'арн'уц'], [адв'ісац']. Не змякчаецца [д] у гэтай пазіцыі і перад іншымі мяккімі зычнымі, акрамя [дз'], [ц']: [пад'іэс'ц'і], [ад'іу-тант], [падб'іц'], [атп'іц'], [пад-н'ац'], але [падз'эц'], [па-ц'эпл'ены], [пац'эрс'ц'і], [ац'аг-н'уц'], [адз'м'уц']. Не ў пачатку слова [д], [т] перад [в'] таксама могуць не змякчацца: [др'атв'э], [л'ітв'э], [картв'эл'ск'і], [мардв'э]. У размоўным стылі перад [з'], [с'] на стыку прыстаўкі і кораня [д], [т] могуць злёгка змякчацца, набываючы фрыкатыўны элемент: [падз'з'эл'ан'іц'], патэс'і-н'іц'], [падз'з'эмны] ². У поўным стылі [д], [т] часцей за ўсё тут цвёрдыя.

Гук [н] вымаўляецца мякка перад [дз'], [ц'], [й]: [каман'дз'ір], [блан'дз'ін], [кан'й'ак], [бракан'й'ер], [м'ан'ц'іц'], [арый'ен'ц'ір], [абмун'дз'ірав'ан'е]. У слове *дранцвець* [дранц'в'эц'] і іншых з трохгукавым спалучэннем [нц'в'] памякчэнне [н] не адбываецца. Не змякчаецца [н] і перад зычнымі [с'], [з'], [л']: [гаманл'івы], [б'ен-з'ін], [претэнз'іа], [канс'іл'іум] і г. д.

Зычны гук [л] заўсёды мяккі перад спалучэннем [ск'] і [н']: [кам-самол'ск'і], [с'эл'ск'і], [сп'ал'н'а], [шк'ол'н'ік].

Гукі [б], [п] перад зычнымі заўсёды цвёрдыя: [абн'ац'], [пн'а], [апс'эс'ц'і]. Не памякчаюцца яны і тады, калі аказваюцца перад [б'], [п'], [м'], [в']: [ап'ісац'], [абб'іц'], [абв'іц'], [абм'акнуц'], [ап'экч'ыс'а]. Тлумачыцца гэта тым, што ў [б'], [п'] у ад-розненне ад іншых гукаў інфар-

мацыю аб мяккасці нясе самая канцавая частка іх гучання і галоўным чынам [і]-падобны пачатковы элемент галоснага. Таму мяккімі яны могуць быць толькі перад галоснымі, дзе для перадачы мяккасці існуюць неабходныя ўмовы.

Зычныя [д], [т] цвёрдыя перад [н'], [л']: [правадн'ік], [дыв'от-н'а], [дн'а], [тл'ец'], [ус'адл'э]. Не змякчаюцца таксама спалучэнні [цт] і [ст] перад [в']: [умаств'э], [абмайств'эрс'тв'э].

Звонкія і глухія зычныя, як цвёрдыя і мяккія, утвараюць пары. Такіх пар у беларускай мове 11: [б] — [п], [б'] — [п']; [д] — [т], [дз'] — [ц'], [з] — [с], [з'] — [с'], [ж] — [ш], [дж] — [ч], [г] — [х], [дз] — [ц], [g] выбухны — [к]. Гэтыя пары адрозніваюць словы, калі яны знаходзяцца перад галоснымі або перад [р], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [в], [в'], [й]: *дом : том, біць : піць, поп : боб* [боп], *каса : каза, вазьмі : васьмі, жар : шар, пагадзіць : пахадзіць*.

Існуе невялікая колькасць слоў, якія маюць фанетычныя варыянты з глухім або звонкім зычным, застаючыся пры гэтым аднолькавымі па значэнню: *бідон і бітон, сугарга і сударга, шаргануць і шархануць*.

У канцы слоў усе звонкія аглушаюцца і вымаўляюцца як адпаведныя глухія: [сат], [молац'], [скрос'], [замуш], [дошч], [кс'онц]. Аглушэнне адбываецца незалежна ад таго, якія галосныя і зычныя папярэднічаюць канцавому гуку. Арфаэпічна правільна вымаўляць глухія гукі ў наступных выпадках: [м'ітых], [ромп], [доўх], [м'етал'урх], [лорт] і пад. Калі ў канцы сустракаецца спалучэнне двух звонкіх зычных, то абодва яны аглушаюцца: [моск], [п'ойест], [катэчш]. Як адпаведныя глухія вымаўляюцца таксама звонкія зычныя перад глухімі: [сал'отк'і], [каска] (казка), [атх'іліц'].

Перад звонкімі зычнымі глухія

² Надрадковыя знакі з', с' указваюць на нязначны шчыліны прыгук пасля выбухных, нязначную іх афрыкатыўнасць.

становяцца звонкімі: [каз'ба́], [вагза́л] (з *г* выбухным), [фуд-бо́л], [с'п'едзгру́па].

Такім чынам, у літаратурнай мове дзейнічае агульнае правіла: у адным складзе могуць быць або толькі звонкія, або толькі глухія гукі. Зычныя [в], [в'], [ф], [ф'] па месцы і спосабу ўтварэння адносяцца да губна-зубных шчылінных гукаў. Аднак з імі не адбываюцца тыя фанетычныя пазіцыйныя змяненні, якія характэрны для астатніх пар глухіх і звонкіх. У канцы слоў [в], [в'] пераходзяць у [ў], а не чаргуюцца з [ф], [ф']. Гукі [ф] і [ф'] не сустракаюцца ў беларускай мове перад звонкімі зычнымі (за выключэннем слоў *Афганістан*, *афганец*, *афганка*), таму і няма пераходу [ф]—[в], [ф']—[в'].

Звонкі [г] выбухны толькі ў слове *мозг* знаходзіцца ў пазіцыі, дзе ён пераходзіць у [к]. Зычны [к] часцей змяняецца на [г] выбухны, галоўным чынам у запазычаных словах: [г'егза́м'етр], [пагга́ус], [маргга́рф] і г. д. Іменна так функцыяніруе і пара [дз]—[ц]: гук [дз] аглушаецца толькі ў слове [кс'онц], гук [ц] азванчаецца часцей: [с'п'едзгру́па], [кан'эдзжа] і г. д.

Хоць правілы аглушэння і азванчэння зычных нескладаныя, іх часта парушаюць. Абумоўлена гэта тым, што на значнай тэрыторыі Беларусі ў дыялектнай мове няма аглушэння звонкіх у канцы слоў і перад глухімі зычнымі. Часцей за ўсё прадстаўнікі такіх гаворак не чуюць глухіх гукаў на месцы звонкіх і ў літаратурным вымаўленні, а таму не набываюць звычкі да аглушэння. Уважлівае ўслухоўванне ва ўзорную мову дапаможа правільна ўжываць глухія і звонкія зычныя.

Санорныя зычныя гукі [н], [н'], [м], [м'], [л], [л'], [в], [в'], [р], [й] не чаргуюцца з глухімі і знаходзяцца непасрэдна перад галоснымі ці непасрэдна пасля іх: *край*,

лад, *вол*, *двор*, *вясна*, *ільну*, *іржа*. Гукі [н], [н'], [м] часам сустракаюцца пасля зычных і перад зычнымі ў пачатку слова: *горн*, *гімн*, *корм*, *многа*, *мне*. У некаторых запазычаных словах можа ўжывацца ў не ўласцівай яму пазіцыі гук [в]: *нерв*, *інтэрв'ю*, *рэзерв*, *В'етнам*. Аднак назіраецца тэндэнцыя пазбягаць спалучэнняў, не ўласцівых гэтай катэгорыі гукаў. У частцы слоў унутры спалучэнняў паявіўся галосны поўнага ўтварэння, параўн.: руск. *дерн* і бел. *дзёран*, руск. *челн* і бел. *човен*, руск. *бобр* і бел. *бабёр*. У другіх выпадках адбылося выпадзенне канцавога зычнага, параўн.: агульнаслав. *несль* і бел. *нёс*, руск. *боязьн* і бел. *боязь*, руск. *жандарм* і бел. *жандар*, руск. *журавль* і бел. *жораў*, руск. *Мстиславль* і бел. *Мсціслаў*. Гэтыя пазіцыйныя асаблівасці санорных абумовілі з'яўленне прыстаўных галосных.

Абагачэнне слоўнікавага запасу беларускай мовы за кошт запазычанай лексікі вядзе да паяўлення шматлікай групы слоў з санорнымі пасля зычных. У гэтым выпадку санорны не аглушаецца, а паміж ім і зычным у размоўным стылі ўзнікае [а]-падобны галосны гук³: [арб'іт^{ар}], [дый^{ам}'ет^{ар}], [жан^{ар}], [крем^{ал}'], [м'ет^{ар}], [с'п'ект^{ак}'ал'], [стог^{ан}], [цент^{ар}].

Перад санорнымі парныя глухія і звонкія зычныя не змяняюць сваіх якасцей і выкарыстоўваюцца для адрознення слоў, як і перад галоснымі: [з'л'іўк'і]: [с'л'іўк'і], [слых]: [злых] (ад злы) і г. д.

Часта ў гаворачых узнікае цяжкасць у правільным ужыванні гукаў [р] і [л], асабліва калі ў слове ёсць два [р]. Памылкова робяць іх перастаноўку або распадабленне, вымаўляюць [лабалаторыйа] (лабараторыя), [палтрэт] (партрэт), [дыл'эктар] (дырэктар).

³ Аглушэнне санорных адбываецца ў пэўных пазіцыях у рускай мове. Яно выражаецца ў тым, што пасля глухіх на санорным не ўключаецца голас.

Аднак у слове [кал'ідор] гэта з'ява адлюстроўваецца на пісьме і з'яўляецца нормай літаратурнага вымаўлення.

Заўважым, што, нягледзячы на наяўнасць у [с'], [з'] лёгкага адцення шапялявасці, яны ўстойліва адрозніваюцца ад [ш], [ж]. Зусім па-рознаму вымаўляюцца [шэс'ц'] і [с'эс'ц'і], [з'ац'] і [жац'].

У моўнай плыні шыпячыя могуць аказацца перад свісцячымі і свісцячыя перад шыпячымі. У гэтым выпадку дзейнічае заканамернасць, згодна з якой шыпячыя вымаўляюцца перад свісцячымі як свісцячыя, а свісцячыя перад шыпячымі — як шыпячыя: [ш:ытак] (сшытак), [пóлаццы] (полачцы). У гукавых спалучэннях [шск], [жск] у размоўным стылі адбываецца сцяжэнне і яны вымаўляюцца як [ск]: [сура́ск'і] (суражскі), [ч'э́ск'і] (чэшскі). Але яны могуць вымаўляцца і як [шск]: [сура́шск'і], [чэ́шск'і]. Спалучэнне [сцк] таксама вымаўляецца неаднастайна: [фашы́ск'і] і [фашы́сцк'і].

У давальным склоне многіх назоўнікаў гукі [ж], [ш] аказваюцца перад [ц]. У поўным стылі вымаўлення гук [ш] захоўваецца: [до́шцы], [но́шцы] (ад *ношка* і *ножка*), [лы́шцы], [дзяру́шцы]. Спалучэнне [стц] крыху скарачаецца, невыразна гучыць [т]: [зайе́стцы], [іран'істцы], [па́стцы]. Тое ж самае назіраецца і ў спалучэнні [нтц]: [дыв'ерса́нтцы], [дыл'ета́нтцы].

У дзеяслоўных формах другой асобы адзіночнага ліку спалучэнне [шся] звычайна вымаўляецца як [с':а]: [агл'ада́йес':а], [купа́йес':а], [мы́йес':а], [ц'іка́в'іс':а].

Словы *чапля*, *чапляцца*, *чапіцца*, *чапляць*, *счапіцца*, *счапіць*, *счэп*, *счэпчык* вымаўляюцца з [ч] і [шч]. Словы *шэры*, *шабля*, *шкло*, *дошка*, *шкіпінар* пішуцца і вымаўляюцца з [ш]. Слова *скура* вымаўляецца і пішацца з гукам [с]. Слова *калодзеж* мае дзве разнавіднасці ў пісьмовай

і вуснай мове: *калодзеж* [кало́дз'еш] і *калодзець* [кало́дз'ес'].

Змычныя, шчылінныя і змычнашчылінныя зычныя выкарыстоўваюцца для адрознення слоў: *чын* : *шын* (Р. скл. мн. л. ад шына) : *тын*; *цок* : *сок* : *ток*. На марфемных стыках сустракаюцца спалучэнні змычных гукаў са шчыліннымі, дзе таксама назіраецца поўная змычка, а затым утварэнне шчыліны. Але гэта спалучэнне гукаў, а не адзіны гук. Папершае, змычка тут значна даўжэйшая, чым у афрыкат. Па-другое, тут абавязковы элемент імгненнага выбуху. Гэтым і адрозніваюцца такія спалучэнні ад змычна-шчылінных; параўн. вымаўленне [ачум'эц'] і [атшум'эц'], [пацадз'іц'] і [патсадз'іц'], [ад-жа́ла] і [а джа́ла]. Вось чаму парушэннем літаратурнай нормы з'яўляецца вымаўленне афрыкат [дж], [дз] як спалучэння гукаў [д] + [ж], [д] + [з].

Пры словаўтварэнні, калі словаўтваральная аснова заканчваецца на [д], [т], [к], [ч], а суфікс пачынаецца з [с], узнікае афрыката [ц]: *савет* + *ск* = *савецкі*, *кулак* + *ств* = *кулацтва* і г. д.

Калі змычныя гукі аказваюцца перад змычна-шчыліннымі зычнымі, то яны могуць вымаўляцца як адпаведныя змычна-шчылінныя, асабліва ў размоўным стылі: [ач:уц'] (адчуць), [ач:ын'іц'] (адчыніць), [на-лач:ык] (наладчык), [карыц:а] (карытца), [склац:ы] (складцы). У інфінітывах дзеясловаў і ў формах трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку вымаўляецца і пішацца падоўжаная афрыката [цц]: *купаецца*, *купацца*, *купаюцца*, *мыецца*, *мыюцца*, *мыцца*.

Перад свісцячымі [з], [с], [з'], [с'] змычныя [д], [т] у канцы гучання набываюць шчылінны элемент а ў размоўным стылі могуць вымаўляцца як афрыкаты: [пад^зз'ам'эл':е] і [падз'з'ам'эл':е], [пад^зз'ел'ан'іц'] і [падз'з'ел'ан'іц'], [пад^зз'орны] і [падзз'орны], [пат^сс'ін'іц'] і [пац'с'ін'іц'], [пат^ссадз'іц'] і

[пацсэдз'іц']. У некаторых словах афрыкаты перайшлі ў фрыкатыўныя гукі: *што, пошта, яешня* (дапускаецца і *яечня*). Спалучэнні гукаў [чн], [чц'] вымаўляюцца так, як і пішуцца: *пачціва, смачна, ячны, явачны і г. д.*

Частка слоў мае фанетычныя варыянты са змычнымі або шчыліннымі, шчыліннымі або афрыкатамі: *крактаць і крахтаць, хруст і хрушч, штык і штых, чвыр і жвір, дапускаць і дапушчаць, гушчаць і гусцець.*

Характэрнай асаблівасцю беларускай фанетыкі з'яўляецца наяўнасць падоўжаных зычных. Частка з іх узнікае на марфемных межах у працэсе словаўтварэння: [ат:ул'], [з:аду], [двац:ац'], [ж:ац'], [аб':іц'], [пад:ац'], [выхоўвац'], [с:адз'іц'], [раз:ван'іц'], [ш:ытак]. Збег аднолькавых зычных на марфемных стыках уласцівы многім мовам. Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляюцца падоўжаныя зычныя ў словах тыпу *зелле, варанё, калоссе*. Узніклі яны на месцы былых спалучэнняў «зычны+ьй». Такія падоўжаныя зычныя сустракаюцца ў становішчы паміж галоснымі: *касс-ё, падарожж-а, сучч-а, угнаенн-е.*

Падоўжваюцца наступныя зычныя:

[л'] : [гал':о], [в'ас'ёл':е], [крыл':е], [мол':у], [навакол':е], [гн'іл':у], [рал':а]. У словах *чуллівы, гуллівы* і вытворных ад іх падоўжаныя [л':] узнік пры словаўтварэнні: *чул+лів=чуллівы, гуляць+лів=гуллівы*. У формах дзеяслова *ліць* прынята пісаць *лью, льеш* і г. д. У вымаўленні дапускаецца і падоўжаныя зычны: [л':у], [л':еш] і г. д. Сказанае адносіцца і да ўласнага імені *Ілья*;

[н'] : [жадан':е], [пытан':е], [ран':е], [с'в'ін':а], [с'в'ітан':е], [с'н'адан':е];

[з'] : [граз':у], [маз':у], [палоз':е], [рыз':о]. У слове *ззяць* і вытворных ад яго падоўжаныя зычны ўтварыўся ў пачатку слова;

[с'] : [вóс':у], [калос':е], [кас':о], [пал'ес':е], [рыс':у]. У слове *ссаць* і вытворных ад яго вымаўляюцца падоўжаныя [с], [с'] у пачатку слова;

[дз'] : [абодз':е], [мóладз':у], [паводз':е], [разводз':е], [судз':а];

[ц'] : [выц':о], [п'атнац:ац':у], [рац':у], [свац':а], [с'м'ец':е], [трыц:ац':у]. Слова *трэці* і вытворныя ад яго, а таксама *смяцяр, смяцярка* не маюць падоўжанага зычнага;

[к'] : толькі ў слове *мяккі* і вытворных ад яго, а таксама ў запазычаным слове *Мекка*;

[ш] : [зац'іш:а], [мыш:у], [ц'іш:у];

[ч] : [зареч:а], [ноч:у], [суч:а];

[ж] : [залуж:а], [збóж:а].

У многіх словах іншамоўнага паходжання падоўжаны гук [н:] : *бонна, ванна, донна*. Ён паяўляецца таксама ў прыметніках, утвораных ад назоўнікаў з асновай на [н:] : *заганны, карэнны, насценны, прыгонны*. Слова тыпу *чырвоны, юны* (але *юннат*), *наветраны, працитаны* і г. д. вымаўляюцца і пішуцца з адным [н]. Пры засваенні запазычанняў з падоўжанымі зычнымі іх падоўжанаць звычайна знікае. Вымаўляюць і пішуць: *алея, каса, маса, металы, Місісіпі, прафесар* і г. д. Спалучэнне «зычны+[й']» у адных выпадках дае падоўжаныя зычныя, у другіх захоўваецца без змен: *камарылля, эскадрылля*, але *дасье, каньяк*. Спалучэнне «зычны+[й']» захоўваецца ў беларускіх па паходжанні словах, калі зычны губны або [р] : *вераб'ёў, зуб'е, пер'е*.

Супрацьпастаўленне падоўжаных і звычайных зычных шырока выкарыстоўваецца для адрознення слоў: *варанё : варанё, вецце : вецце [р], жывіца : жывіца, ззяць : зяць, насенне : на сене, разводдзе : аб разводзе, цішышу (Т. скл. ад ціша) : цішу (В. скл. ад ціша)*.

Прыстаўныя зычныя паяўляюцца перад націскнымі галоснымі. Часцей за ўсё прыстаўным бывае зычны гук [в] : *востры, вугаль, павук*. Гэта вель-

мі адметная з'ява беларускай фанетыкі. Прыстаўны зычны [в] паяўляецца перад націскным [о] ў пачатку і ў сярэдзіне слоў: *возера, вокны, вольха, восем, востры, завочны, навобмацак, навокал*. Не паяўляецца ён у словах *одум, опера, оптыка, оргія, осміі* і г. д. Слова *воцат* і *вохра* (дапушчальна і *охра*) ужываюцца з прыстаўным зычным. Калі націск сыходзіць з [о], то звычайна адпадае і прыстаўны зычны: *азёры, акно, альховы, астрыць*. У некаторых выпадках прыстаўны зычны захоўваецца і тады, калі націск з [о] сыходзіць: *вачэй, васьмі, наваколле*. Часам дапускаюцца формы з прыстаўным зычным і без яго: *заастрыць* і *завастрыць, акно* і *вакно, аколца* і *ваколца*.

Прыстаўны [в] паяўляецца і перад галосным [у], націскным і ненаціскным: *вуха, вутка, вучыцца* і *вучыцца, навукa*. Такім чынам, тут прыстаўны зычны не залежыць ад націску. Перад прыстаўкай *у-*, перад *у*, якое ўзыходзіць да прыставачнага, і *у*, узнікшым з *в*, прыстаўны зычны не ўзнікае: *узнікненне, усход, учарашні, участак*. Няма прыстаўнога зычнага перад *у* і ў запазычаных словах: *кансіліум, прэзідыум, умбра, універсітэт, унія, унтэр*.

Шырока распаўсюджаны і прыстаўны [й]. Па-першае, ён з'яўляецца ў пачатку слоў перад націскным [і]: [йім'і], [йін'ей], [йіскра], [йіхн'і] і г. д. Па-другое, у запазычаных словах пасля галосных [ы], [і] перад наступнымі [а], [о], што адлюстроўваецца і на пісьме: [б'ійолах], [ак'ійан], [радыіо], [сацыял'ны], [стацыянар] (параўн., аднак, *адажыю, дыэтан, капрычыю, сальфеджыю*). Не бывае прыстаўнога [й] перад [і], які сам з'яўляецца прыстаўным: *ільняны, ірдзец, іржышча, істужка*. Без прыстаўнога зычнага вымаўляецца і ненаціскны [і] ў запазычаных словах, а даволі часта і ў словах славянскага паходжання: *заінтрыгаваць,*

ігольчаты, індустрыя, інжынер, інстытут, інтарэс і г. д.

У звязнай мове адбываюцца змены зычных на стыку слоў, характар якіх нагадвае змены спалучэнняў зычных унутры слоў.

Змены на стыку слоў звязаны з такімі прыкметамі гукаў, як глухасць-звонкасць, цвёрдасць-мяккасць, шыпячасць-свісцячасць. Звонкія зычныя на канцы слоў перад санорнымі гукамі і перад галоснымі аглушаюцца: [нарót, йак в'адóма], [галóўнаіе ш у тым], [кап н'е згуб'іц'], [бóх йаго в'éдаіе], [дрóб'ас' йакáйа]. Вымаўленне звонкіх зычных у гэтай пазіцыі з'яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы. Толькі прыназоўнікі на звонкія зычныя не змяняюць іх на глухія: [адйагó], [з'йім], [б'ез в'інтоўк'і], [п'эрад йóйу]. Перад глухімі зычнымі звонкія аглушаюцца вельмі паслядоўна: [с тагó чáсу], [с кл'óкатам], [ус'ó ш так'і], [камбр'ых спрабаваў], [а штап тым чáсам].

Для вымаўлення глухіх зычных перад звонкімі не існуе адзінай нормы. Пры хуткім тэмпе маўлення глухія гукі ў гэтай пазіцыі азванчаюцца. Найбольш паслядоўнае азванчэнне глухіх назіраецца ў прыназоўнікаў, злучнікаў: [поб-здрав'іла], [пятрузь быў жартаўн'ік], [йáг бы] (g выбухны), [бóл'ж будуц'], [н'а гóрж за м'ан'é], [хлоп'едз быў]. Пры запаволеным тэмпе часцей за ўсё азванчэнне не адбываецца: [гóлас дру́га], [кн'іх б'елару́ск'іх выдán':аў], [паёт глыбóка нацыяна́л'ны], [бóл'ш дастáтку].

Найбольш разнабой назіраецца ў вымаўленні цвёрдых і мяккіх зычных на стыках слоў. Калі самастойнае слова заканчваецца на цвёрды зычны, а наступнае слова пачынаецца з мяккага зычнага, то гэты цвёрды зычны ніколі не змякчаецца. Што да службовых слоў, то яны часцей за ўсё, асабліва ў размоўным стылі, мяняюць цвёрдыя [з], [с] на мяккія [з'], [с']: [з'йім], [з'йак'іх крайóў], [бес':аб'é].

Не адбываецца змякчэння апошняга зычнага ў прыназоўніках *праз, цераз* і ў прыназоўніках на [д]: [ц'ераз ц'аб'э], [ад м'ан'э], [ад дз'ейнасло́ва].

У поўным стылі часам не змякчаюцца [з], [с] і ў іншых прыназоўніках, але гэта адхіленне ад літаратурнай нормы.

Шыпячыя перад свісцячымі на стыку слоў змяняюцца толькі па глухасці-звонкасці: [н'а го́рж за м'ан'э], [тава́рыж з'ан'ко́]. Свісцячыя перад шыпячымі змяняюцца не толькі па глухасці-звонкасці, але адначасова часцей за ўсё вымаўляюцца як шыпячыя: [б'аш ша́пк'і],

[ж:а́л'ем]. На мяжы самастойных слоў свісцячыя захоўваюцца нязменна: [л'ес шум'е́ў], [го́лас чу́йу] і г. д.

Калі слова заканчваецца на [с' ц'], а наступнае пачынаецца з [т], то [ц'] скарачаецца па даўжыні і амаль пазбаўляецца фрыкатыўнага элемента: [хо^ч ты йаго́], [шес'т^ч тамо́ў]. Асабліва выразная гэта з'ява ў размоўным стылі. Вымаўленне [ц'] у лічэбніках тыпу *пяцьдзсят, шэсцьдзсят, пяцьсот, шэсцьсот* характарызуецца не толькі яго азванчэннем, але і скарачэннем, у размоўным стылі — амаль да поўнага знікнення.

§ 7.4. АРФАЭПІЯ І ПІСЬМО

У сувязі з тым што зараз кола людзей, якія свабодна валодаюць вуснай формай літаратурнай мовы, істотна зменшылася, асаблівае значэнне набывае авалоданне правіламі чытання, бо іменна праз пісьмовую форму мовы многія спасцігаюць вусную. Паколькі літары і гукі, асабліва зычныя, неадназначныя, правілы чытання аказваюцца досыць складанымі, нягледзячы на тое, што беларускае пісьмо ў цэлым нядрэнна адлюстроўвае гукавы лад мовы.

Беларускае пісьмо заснавана ў асноўным на двух прынцыпах — фанетычным і марфалагічным. Так званы фанетычны прынцып не азначае «пішы, як чуеш», бо гэта можна рэалізаваць толькі ў транскрыпцыі. І справа не толькі ў тым, што колькасць літар і гукаў у слове не заўсёды супадае. Галоўнае заключаецца ў тым, што ў большасці выпадкаў, калі гук знаходзіцца не ў пазіцыі максімальнай дыферэнцыяцыі, пры пісьме чалавек адлюстроўвае не рэальнае яго гучанне з усімі магчымымі адценнямі, а пэўным чынам абагульняе сваё слыхавое ўражанне, суадносячы яго з уражаннем ад гучання ў пазіцыі максімальнай дыферэнцыяцыі. Напрык-

лад, калі трэба напісаць слова *едакі*, якое можа быць вымаўлена і як [йідакі], пішучая асоба, безумоўна, суадносіць гэта слова з дзеясловам *есці*, дзе першы галосны знаходзіцца пад націскам, і такім чынам звужае варыянтнасць напісання да выбару літар *е* або *я*, што ўжо абумоўлена толькі месцам націску ў слове. А гэта азначае, што, нягледзячы на ўстойлівую традыцыю, дакладней было б гаварыць аб фанематычным, а не фанетычным прынцыпе.

Згодна з гэтым прынцыпам, на пісьме перадаюцца галосныя гукі ў незапазычанай лексіцы. Адступленнем ад яго з'яўляецца захаванне карэннага *я* ў занаціскных і пераднаціскных (акрамя першага) складах: *па́мяць, лямантава́ць, пятакі, ляскаце́ць* і г. д. Улічваючы, што такіх слоў нямнога, па наяўнасці літары *я* можна часта вызначыць месца націску, бо яна бывае ў першым складзе перад націскам (параўн. *ляснічы́ха і леснічы́ха*) або пад націскам (*ля́мпавы, ця́жкасць*), дадатковай падказкай у апошнім выпадку з'яўляецца перадача аканья. З большай упэўненасцю націск можна вызначыць, калі ў слове ёсць *о* або *ё*, бо гэтыя літары

абазначаюць адпаведныя галосныя пад націскам (*прастора, вавёрка, восень, вёсны* і г. д.), выключэнне — нешматлікія запазычанні тыпу *адá-жыю, радыё, Тóкію*.

Такім чынам, правілы чытання галосных грунтуюцца на правільнай пастаноўцы націску ў словах. Вызначэнне яго месца ў тэксце немагчыма сфармуляваць у выглядзе правіл, але названыя вышэй агульныя заканамернасці ў многіх выпадках аблягчаюць задачу. Калі месца націску ўстаноўлена, прачытанне галосных любога слова якіх-небудзь асаблівых цяжкасцей не мае, бо гэтыя літары перадаюцца дастаткова паслядоўна ў адпаведнасці з правіламі вымаўлення.

Правілы чытання зычных з'яўляюцца значна больш складанымі, што абумоўлена асаблівасцямі беларускай графікі і марфалагічным прынцыпам іх перадачы ў складзе слова і больш буйных моўных адзінак.

З асаблівасцямі графікі звязана рознае чытанне спалучэнняў літар *дз* і *дж*, якія ў адных выпадках перадаюць паслядоўнасць з двух гукаў [д] + [з], [д] + [ж] (*пад + зываць, ад + жоўваць*), у другіх з'яўляюцца дыграфамі і перадаюць адзіныя змычна-шчылінныя гукі (*падзвынкаць, падзелены, уджаліць, ураджай, ваджу*). Правільнае чытанне ў гэтым выпадку непасрэдна звязана з марфалагічным аналізам: на марфемных стыках звычайна *дз* і *дж* абазначаюць спалучэнні гукаў, а ў межах марфемы — адзіны гук (*пад-зеляніць, па-дзяліць, аджаваць, у-джгнуць*). Трэба памятаць, што падоўжаны [дз'] перадаецца на пісьме як спалучэнне літар *ддз* (*суддзя, разводдзе*).

Адсутнасць у алфавіце спецыяльнай літары для абазначэння змычнага [g] патрабуе ад чытача ведання слоў, у якіх ён вымаўляецца, або звяртацца да слоўніка, дзе даецца арфаэпія. Літара *г* адпавядае гуку [g] у нешматлікіх запа-

зычаннях з польскай або літоўскай моў, з ідыш (*гузік, гірса, гвалт*) і ў большасці слоў са спалучэннем *зг* (*мазгі, розгі, брызгаць*).

Для абазначэння губных шчылінных гукаў у нашым алфавіце маюцца літары *в* і *ў*. Пры гэтым літара *ў* заўсёды абазначае губна-губны [ў], а *в* можа абазначаць як губна-зубны ([в'іц']), так і губна-губны ([ўгузел]). У апошнім выпадку правільнае чытанне літары *в* фактычна залежыць ад навыкаў вымаўлення чытача. Завучванне пазіцый, у якіх вымаўляецца губна-губны або губна-зубны варыянт, з-за тонкасці адрозненняў з'яўляецца практычна справай вельмі цяжкай.

Ускладняе правілы чытання зычных і марфалагічны, або марфематычны, прынцып іх перадачы на пісьме ў складзе слова, бо ён патрабуе захавання тоеснасці марфем, у выніку чаго на пісьме не перадаюцца жывыя фанетычныя чаргаванні гукаў, звязаныя з асіміляцыйнымі працэсамі і іншымі пазіцыйнымі зменамі. У сувязі з гэтым зычныя гукі перадаюцца на пісьме так, як яны гучаць у пазіцыях максімальнай дыферэнцыяцыі, а не так, як гучаць у канкрэтнай пазіцыі, дзе назіраюцца іх фанетычныя змены. Так, перад [к] з прычыны частковага прыпадабнення ў вымаўленні магчымы гук [ш] і немагчымы [ж], але на пісьме [ш] перадаецца літарай *ш* або *ж* у залежнасці ад таго, якая марфема запісваецца *ношка* (бо *ношачка*), *ножка* (бо *ножачка*). Тое ж назіраецца і з мяккімі зычнымі, калі яны знаходзяцца перад мяккімі зычнымі: пасля іх пішацца мяккі знак толькі ў тых выпадках, калі мяккасць зычнага захоўваецца, і тады, калі наступны становіцца цвёрдым: на пісьме, бо *пісьмо*, але на прызбе [напрыз'б'е], бо *прызба*.

Марфалагічны прынцып напісання, такім чынам, не забяспечвае рэгулярную перадачу вымаўлення зычных, і прачытанне, згодна з ар-

фаэпіяй, у адных выпадках адпавядае напісанню (*пісьме, ношка*), у іншых не адпавядае (*на прызбе, ножка*). Зычныя літары як бы выступаюць у двух гукавых абліччах: перад галоснымі і ў некаторых спалучэннях зычных яны абазначаюць гукі, якія замацаваны за імі ў графіцы; у іншых спалучэннях зычных яны абазначаюць гукі, звычайна парныя да гукаў, замацаваных за імі ў графіцы па глухасці-звонкасці, цвёрдасці-мяккасці, шыпячасці-свісцячасці, выбуховасці-афрыкатыўнасці: *касьба* [каз'ба], *радасць* [ра-дас'ц'], *сшытак* [ш:ытак], *лётчык* [л'оц:ык]. У радзе выпадкаў зычныя літары абазначаюць гукі, якія адрозніваюцца ад замацаваных за імі ў графіцы адразу некалькімі прыкметамі, напрыклад глухасцю-звонкасцю і цвёрдасцю-мяккасцю (*падцякаць* [пац':акáц'] — літара *д* абазначае гук [ц'], які адрозніваецца ад [д] глухасцю і мяккасцю), глухасцю-звонкасцю, шыпячасцю-свісцячасцю і цвёрдасцю-мяккасцю (*зарэжся* [зарэс':а] — літара *ж* абазначае гук [с'], які адрозніваецца ад [ж] глухасцю, свісцячасцю і мяккасцю), глухасцю-звонкасцю, цвёрдасцю-мяккасцю і выбуховасцю-афрыкатыўнасцю (*адцвіці* [ац':в'іс'ці] — літара *д* абазначае гук [ц'], які адрозніваецца ад [д] глухасцю, мяккасцю і афрыкатыўнасцю) і г. д.

Як вынік марфалагічнага прынцыпу перадачы зычных на пісьме ўзнікае гукавая шматзначнасць большасці зычных літар. І гэта шматзначнасць тым большая, чым у большую колькасць карэляцыйных пар уваходзіць гук, замацаваны за зычнай літарай у графіцы. Справядліва і адваротнае сцверджанне: чым у меншую колькасць пар уваходзіць гук, што замацаваны за зычнай літарай, тым меншая яе гукавая шматзначнасць. Відавочна, што літары для гукаў, якія не ўваходзяць у парныя рады, з'яўляюцца адназначнымі. У беларускай мове да такіх адносяцца літары для санорных гу-

каў *р, л, м, н* (часткова), *в, ў, й*. Для літар *л, м, н*, як і для іншых зычных, парных па цвёрдасці-мяккасці, характэрна двухзначнасць, бо яны суадносяцца з цвёрдымі і мяккімі гукімі, але гэта двухзначнасць абумоўлена складовым прынцыпам графікі, згодна з якім мяккасць папярэдніх зычных абазначаецца галоснымі літарамі *і, е, ё, я, ю*.

Неаднолькава адлюстроўваюцца на пісьме і сцяжэнні зычных, якія адбываюцца на марфемных межах: *савет* — *савецкі* [сав'ецк'і], *Асіновічы* — *Асіновіцкі* [ас'іпóв'іцк'і], *агент* — *агенцтва* [аг'ёнцтва], *наборшчык* — *наборшчыцкі* [набóршчыцк'і] і г. д. У прыведзеных прыкладах гэта фанетычная з'ява перадаецца на пісьме, але калі корань слова заканчваецца на [д], то яна на пісьме не перадаецца: *горад* — *гарадскі* [гарацк'і], *сусед* — *суседскі* [сус'ецк'і], *казнакрад* — *казнакрадства* [казнакрацтва] і г. д.

Перадача сцяжэння зычных з'яўляецца адступленнем ад марфалагічнага прынцыпу напісання, бо ў гэтых выпадках яно перадае фанетычную асаблівасць. Цалкам фанетычнаму (дакладней фанематычнаму) прынцыпу падпарадкоўваецца перадача на пісьме прыставак на [з]: *з-, без-, раз-, уз-, абез-, цераз-, праз-* перад глухімі і звонкімі зычнымі. Перад глухімі зычнымі пішацца ў адпаведнасці з гучаннем літара *с*, перад звонкімі — *з*: *бездарожжа, узгорак, разбіць, абяззброіць*, але *цераспалосіца, спасылацца, растварыць, бесперапынна* і г. д.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца тое, што асноўным тут выступае варыянт з гукам [з], бо ён ужываецца перад галоснымі і перад санорнымі зычнымі: *зусім* (параўн. рус. *совсем*), *зрасціся* (параўн. рус. *срастись*), *безназоўны* і г. д. У сувязі з гэтым з прыстаўкай *з-* павінны ўжывацца і словы тыпу *зэканоміць, зарыентавацца, зараць, зарганізаваць* і г. д.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ

§ 1.	Вусная мова ў працэсе камунікацыі	3
§ 2.	Вусная і пісьмовая мова	5
§ 3.	Вусная літаратурная і дыялектная мова	7
§ 4.	Фанетыка, яе прадмет і метады даследавання	9
§ 5.	Фанетыка сярод лінгвістычных дысцыплін	14
§ 6.	Суадносіны фанетыкі з нямовазнаўчымі навукамі	17
§ 7.	Практычнае значэнне фанетыкі	18
§ 8.	Транскрыпцыя	24

Раздзел 1

АРТЫКУЛЯЦЫЙНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ГУКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1.1.	Моўны апарат	28
§ 1.2.	Агульныя ўмовы ўтварэння галосных гукаў	34
§ 1.3.	Агульныя ўмовы ўтварэння зычных гукаў	35
§ 1.4.	Артыкуляцыі галосных гукаў	37
§ 1.5.	Артыкуляцыйна-фізіялагічная класіфікацыя галосных гукаў	41
§ 1.6.	Артыкуляцыі губных зычных гукаў	41
§ 1.7.	Артыкуляцыі перадняязычных цвёрдых гукаў	47
§ 1.8.	Артыкуляцыі шыпячых зычных гукаў	51
§ 1.9.	Артыкуляцыя сярэдняязычнага гука [й]	53
§ 1.10.	Артыкуляцыі задняязычных зычных гукаў	54
§ 1.11.	Артыкуляцыі мяккіх зычных гукаў	55
§ 1.12.	Артыкуляцыйна-фізіялагічная класіфікацыя зычных гукаў	59

Раздзел 2

АКУСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ГУКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 2.1.	Агульныя акустычныя ўласцівасці гукаў мовы	63
§ 2.2.	Сувязь акустычных і артыкуляцыйных характарыстык гукаў	65
§ 2.3.	Акустычныя адзінкі мовы	67
§ 2.4.	Акустычныя асаблівасці глухіх выбухных зычных	71
§ 2.5.	Акустычныя асаблівасці звонкіх выбухных зычных	76
§ 2.6.	Акустычныя асаблівасці глухіх фрыкатыўных зычных	79
§ 2.7.	Акустычныя асаблівасці звонкіх фрыкатыўных зычных	82
§ 2.8.	Акустычныя асаблівасці санорных зычных	84
§ 2.9.	Акустычныя асаблівасці мяккіх зычных	87
§ 2.10.	Акустычныя асаблівасці галосных	89
§ 2.11.	Акустычная класіфікацыя гукаў беларускай мовы	93
§ 2.12.	Змяненні гукаў у моўнай плыні	94

Раздзел 3

УСПРЫМАННЕ ГУКАУ МОВЫ

§ 3.1.	Сувязь артыкуляцыйных і акустычных характарыстык гукаў з іх успрыманнем	97
§ 3.2.	Слыхавы апарат	99
§ 3.3.	Метады даследавання ўспрымання	102
§ 3.4.	Характар успрымання галосных гукаў	108
§ 3.5.	Галосныя псіхафанемы	110
§ 3.6.	Характар успрымання глухіх і звонкіх выбухных зычных	116
§ 3.7.	Характар успрымання звонкіх і глухіх фрыкатыўных зычных	118
§ 3.8.	Характар успрымання санорных гукаў	119
§ 3.9.	Характар успрымання мяккіх зычных	120
§ 3.10.	Зычныя псіхафанемы	121
§ 3.11.	Успрыманне слова	129
§ 3.12.	Успрыманне фраз	132

Раздзел 4

СПАЛУЧЭННІ ГУКАУ У МЕЖАХ СЛОВА

§ 4.1.	Агульная характарыстыка	142
§ 4.2.	Спалучэнні галосных гукаў	144
§ 4.3.	Спалучэнні «цвёрды зычны+націскны галосны»	152
§ 4.4.	Спалучэнні «мяккі зычны+націскны галосны»	164
§ 4.5.	Спалучэнні «цвёрды зычны+ненаціскны галосны»	169
§ 4.6.	Спалучэнні «мяккі зычны+ненаціскны галосны»	175
§ 4.7.	Агульная характарыстыка двухчленных спалучэнняў зычных гукаў	180
§ 4.8.	Двухчленныя спалучэнні зычных «шумны+шумны»	182
§ 4.9.	Двухчленныя спалучэнні зычных «шумны+санорны»	191
§ 4.10.	Двухчленныя спалучэнні зычных тыпу «санорны+шумны»	200
§ 4.11.	Двухчленныя спалучэнні зычных «санорны+санорны»	207
§ 4.12.	Агульная характарыстыка трохчленных спалучэнняў зычных гукаў	210
§ 4.13.	Трохчленныя спалучэнні зычных тыпу «шумны+шумны+санорны»	210
§ 4.14.	Трохчленныя спалучэнні зычных «шумны+шумны+шумны»	214
§ 4.15.	Трохчленныя спалучэнні зычных тыпу «санорны+шумны+шумны»	215
§ 4.16.	Трохчленныя спалучэнні зычных «санорны+шумны+санорны»	218
§ 4.17.	Іншыя трохчленныя спалучэнні зычных	220
§ 4.18.	Чатырохчленныя спалучэнні зычных гукаў	221
§ 4.19.	Пяцічленныя спалучэнні зычных	224
§ 4.20.	Склад	225
§ 4.21.	Успрыманне складоў	228
§ 4.22.	Складападзел	229

Раздзел 5

НАЦІСК

§ 5.1.	Фанетычная характарыстыка слоўнага націску	236
§ 5.2.	Пазіцыйныя асаблівасці беларускага слоўнага націску	239
§ 5.3.	Фаналагічныя асаблівасці беларускага слоўнага націску	242
§ 5.4.	Слоўнік амографаў, якія адрозніваюцца акцэнтацыйна	245
§ 5.5.	Здольнасць націску адрозніваць лексіка-граматычныя значэнні слоў	251
§ 5.6.	Здольнасць націску адрозніваць формы слоў	255
§ 5.7.	Няўстойлівасць месца націску ў межах слова	255
§ 5.8.	Прычыны ўзнікнення акцэнтацыйных дублетаў	266
§ 5.9.	Стылявая дыферэнцыяцыя акцэнтацыйных дублетаў	269

§ 5.10. Слова з пабочным націскам	271
§ 5.11. Слабанаціскныя словы	275
§ 5.12. Рэалізацыя слоўнага націску ў фразе	284
§ 5.13. Фразавы, лагічны націск	285

Раздзел 6

ІНТАНАЦЫЯ

§ 6.1. Паняцце інтанацыі	287
§ 6.2. Паняцце сінтагмы	288
§ 6.3. Функцыі сінтагменнага члянэння	290
§ 6.4. Фраза	296
§ 6.5. Фармальнае структура інтанацыі. Кампаненты інтанацыі	298
§ 6.6. Тэмп маўлення. Функцыі тэмпавай варыятыўнасці	298
§ 6.7. Успрыманне тэмпу маўлення	302
§ 6.8. Лінгвістычнае значэнне змянення тэмпу маўлення	308
§ 6.9. Мелодыка	311

Раздзел 7

АРФАЭПІЯ

§ 7.1. Паняцце і прадмет арфаэпіі	314
§ 7.2. Літаратурныя нормы вымаўлення галосных	317
§ 7.3. Літаратурныя нормы вымаўлення зычных гукаў	322
§ 7.4. Арфаэпія і пісьмо	330

Научное издание

Бурлыко Василий Григорьевич
Выгонная Лилия Тихоновна
Лосик Георгий Васильевич
Подлужный Александр Иосифович

**ФОНЕТИКА БЕЛОРУССКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

Минск, издательство «Наука и техника»

На белорусском языке

Навуковае выданне

Бурлыка Васіль Рыгоравіч
Выгонная Лілія Ціханаўна
Лосік Георгій Васільевіч
Падлужны Аляксандр Іосіфавіч

**ФАНЕТЫКА БЕЛАРУСКАЯ
ЛІТАРАТУРНАЯ МОВЫ**

Загадчык рэдакцыі *Г. Ф. Юрчанка*
Рэдактар *А. М. Садоўская*
Мастак *А. Н. Пятроў*
Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*
Тэхнічны рэдактар *Т. В. Лецвен*
Карэктар *З. Я. Гуоашына*

ІБ № 3397

Друкуецца па пастанове РВС АН БССР. Здадзена ў набор 09.03.88. Падпісана ў друк. 14.03.89. Фармац 70×100^{1/16}. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 27,09. Ум. фарб.-адб. 27,09. Ул.-выд. арк. 28,38. Тыраж 1080 экз. Зак. № 1429. Цана 4 р. 50 к. Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук БССР і Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220072 Мінск, Ленінскі праспект, 68. Друкарня імя Францыска Скарыны выдавецтва «Навука і тэхніка». 220072. Мінск, Ленінскі праспект, 68.